ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ
ДҮНИЕЖҮЗІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚАУЫМДАСТЫҒЫ

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И ЭТНОЛОГИИ ИМ. Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА КН МОН РК
ВСЕМИРНАЯ АССОЦИАЦИЯ КАЗАХОВ

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫ: ТАРИХ – МӘДЕНИЕТ – ЕСКЕРТКІШТЕР

Халықаралық ғылыми конференция материалдары

Алматы, 5 желтоқсан 2014 ж.

КАЗАХСКАЯ ДИАСПОРА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ИСТОРИЯ – КУЛЬТУРА – ПАМЯТНИКИ

Материалы Международной научной конференции

Алматы, 5 декабря 2014 г.

«Елтаным баспасы»
Алматы
2014

УДК 325 (063)
ББК 60.54
О – 72

Қазақстан Республикасының
Мәдениет және спорт министрлігі
Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс
Комитетінің қолдауы бойынша шығарылды

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Х.М. Әбжанов, С.Е. Әжіғали, Т.А. Мамашев, К.Н. Балтабаева, А.Т. Абдулина,
Б.А. Әшімов, Р.А. Бекназаров, Д.Ж. Жайлыбаев, А.И. Құдайбергенова,
Н. Мажиқызы, Г.Ә. Омарова, Г.Y. Орынбаева, А.У. Тоқтабай

О – 72 **Орталық Азияның қазақ диаспорасы: тарих – мәдениет – ескерткіштер**: Халықарал. ғыл. конф. материалдары (Алматы қ., 5 желтоқсан 2014 ж.) / Жауапты құраст.-ред. С.Е. Әжіғали; құраст.: А.Т. Абдулина, К.Н. Балтабаева, Г.Y. Орынбаева. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 428 б. + 12 б. түрлі-түсті суретті жапсырма – қазақша, орысша. **Казахская диаспора Центральной Азии: история – культура – памятники:** матер. Междунар. науч. конф. (г. Алматы, 5 декабря 2014 г.) / Отв. ред.-сост. С.Е. Ажигали; сост.: А.Т. Абдулина, К.Н. Балтабаева, Г.У. Орынбаева. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 428 с. + 12 л. цв. илл., вкл. – казахский, русский.

ISBN 978-601-7023-83-6

Бұл ғылыми жинаққа шетелдегі қазақтар қауымдастығының ең ірі Орталық Азия бөлігінің тарихи-мәдени және қазіргі заманғы мәселелеріне арналған алғашқы ғылыми форумға қатысушылардың баяндамалары берілген.

В данный научный сборник включены доклады участников первого научного форума, посвященного историко-культурным и современным проблемам крупнейшей части сообщества зарубежных казахов – в Центральной Азии.

Коллаж кесіндісінде ҚР БҒМ ҒК ТЭИ-ның Моңғолия және Қытайдағы этнографо-этноархеологиялық экспедицияның фотоматериалдары пайдаланылған.

На коллаже-врезке использованы фотоматериалы Монгольской и Китайской этнографо-этноархеологических экспедиций ИИЭ КН МОН РК.

УДК 325 (063)
ББК 60/54

ISBN 978-601-7023-83-6

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
© Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2014

МАЗМҰНЫ / ОГЛАВЛЕНИЕ

АЛҒЫ СӨЗ..... 7
ПРЕДИСЛОВИЕ..... 9

ПЛЕНАРЛЫҚ ОТЫРЫС / ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Мамашев Т.А. Шетелдегі қазақ диаспорасының бірігу мәселелері…..... 11
Ажигали С.Е. Общие итоги комплексного этнокультурного исследования казахской диаспоры Центральной Азии (Монголия, Россия, Китай)……..... 14
Мырзақан Ж.Б. Қазақтың сахаралық дәстүрлі мәдениетінің өміршеңдік қуаты жөнінде..... 29
Мұқамәдиұлы Қ. Моңғолияның Баян-Өлгий аймағы Тұлба сұмынының қазақ тұрғындарының ХХ ғ. 40–60 жж. демографиялық жайы..... 34
Октябрьская И.В. Казахи Российского Алтая в пространстве диаспоры: традиции и современность……..... 39
Асанканов А.А. Этнические процессы в среде казахов Кыргызстана……... 43
Аблажей Н.Н. Эмиграционные и реэмиграционные процессы в Алма-Атинской области в 1930 – начале 1960-х гг……..... 45
Нысанбаев Ә.Н., Нұрмұратов С.Е. Жаһандану және қазақ диаспорасының құндылықтық әлемі..... 48
Нуралиев А. Тәжікстандағы қазақ диаспорасының қазақ-тәжік этникалық қатынастарын зерттеу мәселесіне ……..... 53
Мұқаметханұлы Н. Қытай қазақтарының Түркия мен Еуропа елдеріне таралуы және жаңа кәсіпкерлікті игеруі..... 56

«МОҢҒОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫ» АТТЫ ЕКІНШІ СИМПОЗИУМЫ
ВТОРОЙ СИМПОЗИУМ «КАЗАХИ МОНГОЛИИ»

Әшімов Б.А. Моңғолия қазақтарының шөп дайындау тәсілдері …….. 63
Базылхан Н. Моңғолиядағы түрік тектес этностар жайында..... 67
Баймолда Д. Моңғолияда қазақ диаспорасының қалыптасуы..... 71
Балтабаева К.Н. Казахи Баян-Ольгийского аймака Монголии: историко-демографический срез: 1989–2010 гг. 79
Бекназаров Р.А. Весенняя хозяйственная и промысловая деятельность казахов Монголии: по материалам МонгКЭ-2008……..... 90
Бижанова М.А. Моңғолия қазақтарының рухани және этномәдени болмысының ерекшеліктері..... 93
Жайлыбаев Д.Ж. Моңғолия қазақтарының қазіргі кездегі діни жағдайы..... 97
Каргабекова Р.И. Современное состояние декоративно-прикладного искусства казахов Монголии……..... 102
Қобландин Қ.И. Моңғолия қазақтарының демографиялық ахуалы (Халық санағының материалдары бойынша)..... 107
Рахметұлы С. Қазақтардың Батыс Моңғолияға қоныстана бастауы (1770–1870 жж.)... 112
Шкляева С.А. Ткачество терме в казахской диаспоре Монголии и безворсовое узорное ткачество в Казахстане: к проблеме сохранения навыков казахского традиционного искусства……..... 119
Shugatai A. External migration and Kazakh ethnic’s settlement of Mongolia ……..... 121

1-ші секция

ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ФЕНОМЕНІ: ТАРИХЫ, ЖАҒДАЙЫ, КЕЛЕШЕГІ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ОРАЛМАНДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘДЕНИ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Секция 1

ФЕНОМЕН КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ: ИСТОРИЯ, СОСТОЯНИЕ, ПЕРСПЕКТИВЫ. ПРОБЛЕМЫ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ АДАПТАЦИИ ОРАЛМАНОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Айдарбаева Р.Қ. Үлкен Алтай қазақтары тарихының өзекті мәселелері..... 127
Алдашева А.Б., Телебаев Г.Т. Казахская диаспора Кыргызстана..... 130
Байдаров Е.У. Социальная адаптация оралманов: проблемы и перспективы …..... 136
Баймагамбетова А.Ж., Михнова С.А. Проблемы социализации и адаптации оралманов: на основе материалов социологического исследования поселка «Нурлы кош» Акмолинской области…….…..... 142
Baltabayeva K.N. The Kazakh community in China: some new tendencies in development (according to census of 2010)..... 152
Бұланов Е.О. Тарих үдерісіндегі қазақ ирредентасының қалыптасуы (XVI–XIX ғғ.)... 159
Дацышен В.Г. Документы Государственного архива новейшей истории Иркутской области о миграции казахов в Восточную Сибирь в 1930-х гг……..... 166
Ерімбетова Қ.М. Шетелдегі қазақтардың елге оралуы: мемлекеттік шаралар және әлеуметтік қолдау (1990–2000 жылдардың басы)..... 169
Ермекбай Ж.А. Казахи Центральной Азии в науке и культуре……..... 174
Есеркенова А.Қ. Орталық Азия және басқа да аймақтардағы қазақ диаспорасының қалыптасу тарихы..... 177
Ескекбаев Д.Б. Орынбор қазақтары этникалық тарихының кейбір мәселелері..... 181
Жанбосинова А.С. Влияние экономической модернизации 20–30-х годов XX века на миграционные процессы казахов…….. 187
Жолдасбаев С.Ж. Қазақ диаспорасы..... 193
Заңәділұлы Н. Қазақ диаспорасы жастарын елге қызмет етуге бейімдеу керек..... 197
Кабульдинов Е.Е. О батыре Байболате Шегырекулы из Омского Прииртышья..... 202
Кабульдинов З.Е. Некоторые аспекты взаимоотношений казахов Западной Сибири с первыми российскими военными и гражданскими переселенцами……..... 207
Қарасаев Ғ.М. Ресей деректеріндегі Ақмола облысы Омбы уезі қазақтардың тарихы мәселесі..... 211
Мажитов С.Ф. Казахская диаспора Центральной Азии: проблемы теории и практики исследования……..... 216
Муканова Г.К. Роль СМИ в освещении процессов казахской эмиграции эпохи тоталитаризма на примере творчества Мустафы Шокая……..……..... 220
Ниязханқызы Г. Өзбекстандағы қазақ диаспорасы тарихының кейбір мәселелері..... 226
Нурумбетова К.К. Некоторые аспекты социальных проблем репатриантов (по материалам ЦГА, г. Алматы)..... 231
Омарова Г.С. Жалпы дүниедегі қазақты байланыстырып тұрған ұлттық идея тұғырнамасы..... 234
Орынбаева Г.У. Преломление новейшей истории Китая в судьбе казахской семьи……..... 237
Орынбекова Р.Ж. Шынжаң ұйғыр автономиялы ауданындағы тұрғылықты қазақ халқы санының динамикасы..... 243
Сарқытқан Қ. Шетел қазақтарын ғылыми тұрғыда зерттеудің әдістері мен тәсілдері жөнінде..... 248

Турсынова Ж.Ж. Демографические процессы в Карагандинской области……..... 252
Хазбулатов А.Р. Историко-культурное наследие казахской диаспоры Центральной Азии в контексте формирования новой культурной политики Республики Казахстан……..... 254
Хафизова К.Ш. Миграции казахов рода албан в конце XIX в. ……..... 256
Шаймарданова З.Д. Зарубежные эксперты о политике Казахстана по возвращению этнических казахов……..... 264
Шалманова А.Б. Адаптация оралманов в основополагающей сфере жизнеобеспечения..... 268
Шерімбетова З.С. Ресейдегі қазақ диаспорасының қалыптасу тарихының зерттелеуі..... 270
Ынтыханұлы Қ. Қытайдағы Гансу қазақтары және олардың жалпы жағдайы..... 277

2-ші секция

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ЕЖЕЛГІ ДӘСТҮРДЕГІ МӘДЕНИЕТІ ЕҢ ЖАҢА ЗЕРТТЕУЛЕР КЕСКІНІНДЕ

Секция 2

ТРАДИЦИОННАЯ И ПОСТТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В СВЕТЕ НОВЕЙШИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Абдулина А.Т. Обрядность семейного цикла у казахов Китая..... 284
Ашимова Д.И. К изучению вопроса об этнической идентичности казахской диаспоры (к постановке проблемы)……..... 292
Байгабатова Н.К. Культурно-исторические особенности традиционной системы питания казахов Китая..... 295
Дәулетхан Ә. Бөлініп жарылған қазақтың мұңдық ақыны Дәуітбай Мұсабеков (1899–1979)..... 300
Ергалиева Р.А. Культурный синтез в искусстве молодых казахских художников Китая……..... 307
Калыш А.Б., Касымова Д.Б. Семейные практики как способ сохранения идентичности казахов КНР (по материалам семейных историй репатриантов)……..... 312
Қайырғалиева Г., Сармурзина Н., Жанбауылова Г. Қазақстанның батыс облыстарына қоныстанған оралмандардың салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарындағы ерекшеліктер..... 320
Қалшабаева Б.К. Қосағаш қазақтарының отбасылық әдет-ғұрыптарындағы ерекшеліктер..... 324
Қозғамбаева Г.Б., Бейсеғұлова А. Қ. Түркиядағы қазақ диаспорасының үйлену салт-дәстүрлеріндегі ерекшеліктері..... 329
Қоңырбаева К.М. Қытай қазақтарының рухани-құндылық әлеміндегі өзгерістер 334
Мажиқызы Н. Қытай қазақтарындағы халықтық медицинаның дамуы..... 340
Мейірманов А.Д., Әлжан Қ. Ұ. Жаһандану жағдайындағы Өзбекстан қазақтарының этномәдени ахуалы..... 342
Набиолла Н. Ресейдегі қазақтардың фольклорлық мұрасы (Самара, Саратов, Волгоград, Астрахань облыстары бойынша)..... 347
Ошақбаева Ж.Б. Түркия қазақтарының рухани құндылықтары..... 353
Рахимов Е.К. Казахи Поволжья и Южного Урала: история этнографического изучения..... 357
Тоқтабай А.У. Қытай қазақтары дәстүрлі мәдениетінің кейбір қырлары (Этнографиялық сюжеттер бойынша)..... 363
Үдербаев А.Ж. Қытайдағы қазақтар тілінің зерттелуі туралы..... 379

Шәмші Ж. Өзбекстандағы қазақтардың тұрмыс-тіршілігі..... 383
Ярков А.П. Особенности исповедания ислама казахами Горного Алтая..... 385

3-ші секция

ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫ КЕҢІСТІГІНДЕ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕР МЕН БАСҚА ДА МҰРА ТҮРЛЕРІ

Секция 3

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ И ДР. ФОРМЫ НАСЛЕДИЯ В АРЕАЛЕ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ

Ахметова Ш.К., Толпеко И.В. Стелы памяти: новая грань в культе предков казахов Омского Прииртышья..... 389
Ксенжик Г.Н. Некоторые древние памятники культуры в ареале казахской диаспоры Монголии: историко-географический аспект……..... 393
Попова Л.Ф., Стасевич И.В. Соль-Илецкие казахи: опыт полевого исследования в приграничных районах……..... 398
Тоқтабай А.У. Халық архитекторы Баязит Сәтбаевтың (1870–1954) сәулет мұралары..... 400
Турганбаева Л.Р. Особенности мемориальной архитектуры казахов Монголии и Китая……..... 402
Турганбаева Л.Р. О локальных особенностях усадебного комплекса у казахов Китая……..... 408
Шарипова Д.С. Скульптура Жолдасбека Куттымуратова (Каракалпакстан)……..... 412

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ……..... 419
ҚЫСҚАРТУЛАР ТІЗІМІ / СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ..... 425

АЛҒЫ СӨЗ

Алматы қаласындағы «Ғылым Ордасы» РМК ғимаратында 2014 ж. 5 желтоқсанында «Орталық Азияның қазақ диаспорасы: тарих – мәдениет – ескерткіштер» атты Халықаралық ғылыми конференция алғаш рет өтті.

Қазақ диаспорасының мәселелеріне арналған кезекті ғылыми форумның басты мақсаты жаңа этномәдени, этнографиялық, этносоциологиялық, ескерткіштанулық және т.б. зерттеулердің нәтижелерін халыққа таныстыру болып табылады. Бұл зерттеулер ең алдымен соңғы жылдары ҚР БҒМ Ғылым комитеті Тарих және этнология институтының Этнология және антропология бөлімінің жүргізген және басқа да Орталық Азия (Моңғолия, Қытай, РФ Алтай Республикасы) және Орта Азия өңірлеріндегі қазақ диаспорасы мәселесімен айналысатын бір топ ғалымдардың ізденістері. Халықаралық конференцияның маңызды мақсаты қазақ диаспорасының қазіргі кездегі этномәдени, әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктері, Қазақстан Республикасының байланыстарының кеңеюі Орталық Азия өңірінің этномәдени құндылықтарының сақталуының маңызды және өзекті мәселесін қамту болып табылады.

Орталық Азиядағы (кең мағынада) қазақ диаспорасы көптеген (3 миллионнан астам) шетелдік қазақтардың репрезентативті бөлігін құрайды. Бұл бөлікте қазақтың дәстүрлі этникалық мәдениетінің элементтері белгілі дәрежеде сақталған. Сонымен қатар қазақ диаспорасында қазіргі әлемге әлеуметтік-экономикалық жағынан бейімделуі мен интеграциясы негізінде этномәдени өзгерістер орын алып отыр. Өте жоғары дәрежеде бұл үрдістер Қытай және Моңғолия (Үлкен Алтай диаспорасына) қазақтарына қатысты, бұл шетелдегі қазақ этносының көрнекті және динамикалық даму үстіндегі бөлігі болып табылады. Олардың ортасында ежелден этнографиялық мәдениеттің көптеген элементтері жаңа әлеуметтік-экономикалық үрдістер ықпалында сақталып келеді. Өңірдегі қазақ диаспорасын кешенді этномәдени зерттеу және қайталанбас мұраны халыққа таныстыру, қазіргі кездегі этноәлеуметтік және басқа да үрдістерді жан-жақты зерттеу Қазақстан және көрші елдердің этнолог, тарихшы, мәдениеттанушылары және басқа да мамандарының ғылыми және қолданбалы міндеті болып табылады.

Қазіргі қазақ диаспорасының мәселелерін ұжымдық көпжоспарлы етіп талқылаудың жалпы мәдени, әлеуметтік-саяси маңызы өте зор. Өйткені диаспора мемлекетаралық екі жақты тиімді және жақсы көршілік қатынаста маңызды рөл атқарады. Диаспораның тұрақты кәсіби этномониторингі геосаяси жағынан және Қазақстанның Орталық Азия елдерімен толыққанды қарым-қатынас жасауы үшін аса маңызды және уақыттың талабы саналады.

Ғылыми форум қазақ диаспорасын зерттеуді тереңдетуде, келешек зерттеулердің әлеуетін анықтауда, халыққа таныстыруда және өзіндік тарихи-мәдени мұраны сақтауда еліміздің саясатын шетел қазақтары қауымдастықтарымен қатынасты тиімді жалғастыруда маңызды рөл атқарды.

Конференция шеңберінде 2 пленарлық отырыс, «Моңғолия қазақтары» атты Екінші симпозиумы, «Қазақ диаспорасының феномені: тарихы, жағдайы, келешегі. Қазақстан Республикасында оралмандардың әлеуметтік мәдени бейімделуінің мәселелері», «Орталық Азиядағы қазақ диаспорасының жаңа зерттеулер аясындағы дәстүрлі және ежелгі дәстүрдегі мәдениеті», «Қазақ диаспорасы кеңістігінде тарихи-мәдени ескерткіштер мен басқа да мұра түрлері» атты үш секция жұмысы, сондай-ақ Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының облыстық филиал басшыларымен «Шетелдегі қазақ диаспорасымен жұмыс және ҚР Президентінің Жолдауын диаспора және оралмандар арасында түсіндіру бойынша тәжірибе алмасу» атты семинар өткізілді.

Н.Н. Аблажей «Қазақстан–Шынжаң» қазақ көші-қон маятнигі. Эмиграция. Қоныс аудару. Ықпалдасу» («Казахский миграционный маятник «Казахстан–Синьцзян». Эмиграция. Репатриация. Интеграция») және ұжымдық авторлар БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының «Жаһандану жағдайындағы шетел қазақтарының құндылықтық әлемінің жаңаруы» атты екі ғылыми монографияның тұсаукесері өткізілді.

Моңғолия, Қытай және Ресей қазақтары бойынша түсірілген Қазақстан және Ресей академиясының Сібір бөлімшесі ғалымдарының деректі фильмдері кеңінен талқылау тудырды. Бұл «Қытай қазақтары (Ганьсу провинциясы)», Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Моңғолия қазақтары және Моңғолиялық этнографиялық–этноархеологиялық кешенді экспедиция жұмысы туралы (МоңғҚЭ), «Қарасуық даласының қазақтары» (РФ, Новосібір облысы), «Тоқтамыс әулетінен» (Алтай қазақтары туралы) фильмдері.

Ғылыми әдебиеттермен алмасатын және сататын дүкен ұйымдастырылды. Конференция қатысушыларына қазақ диаспорасы бойынша кітап көрмесі ұсынылып, конференция қатысушылары қазақ диаспорасы бойынша әдебиеттермен танысты. «Ғылым Ордасы» РМК-ның бес мұражайына: академик Қ.И. Сәтпаевтың мемориалдық мұражайы, Табиғат мұражайы, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының мұражайы, Сирек кітаптар мұражайы және Заманауи қазақстандық ғылым тарихының мұражайларына экскурсия жүргізілді.

Ұйымдастыру комитетіне Қазақстан және шет елдерден 80 баяндама келіп түсті, соның ішінде Қазақстанның 12 қаласынан (Астана, Алматы, Ақтөбе, Атырау, Қарағанды, Павлодар, Петропавл, Орал, Өскемен, Түркістан, Шымкент және Ақтөбе облысы) және сонымен қатар 12 баяндама 5 шет елдің ғалымдарынан түсті: Қытай, Моңғолия, Ресей (Мәскеу, Санкт-Петербор, Омбы, Новосібір, Түмен, Красноярск), Қырғызстан мен Тәжікстан.

ҚР БҒМ Ғылым комитетінің Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы және ҚР БҒМ Ғылым комитетінің «Ғылым Ордасы» РМК-ның Ғылыми кітапханасы ҚР Мәдениет және спорт министрлігі Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс Комитетінің қолдауымен өткен халықаралық шараның ұйымдастырушылары болып табылады.

ҰЙЫМДАСТЫРУ АЛҚАСЫ

ПРЕДИСЛОВИЕ

В г. Алматы 5 декабря 2014 г. впервые состоялась Международная научная конференция на тему «Казахская диаспора Центральной Азии: история – культура – памятники».

Главная цель научного форума: обнародование результатов новейших комплексных этнографических, этнокультурных, памятниковедческих и других исследований. Это, прежде всего, изыскания, осуществленные Отделом этнологии и антропологии Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки МОН РК, другими исследовательскими группами и учеными в ареале казахской диаспоры – как, собственно, в Центральной Азии (Монголия, Китай, Республика Алтай Российской Федерации), так и в Средней Азии, других регионах.

Важной задачей конференции являлось также освещение и обсуждение актуальных проблем современного состояния казахской диаспоры, перспектив ее этнокультурного, социально-экономического развития, в особенности в контексте расширения связей с Республикой Казахстан, а также необходимости сохранения ее важного этнокультурного значения в обширном регионе Центральной Азии.

Казахская диаспора в Центральной Азии (в широком смысле) представляет собой наиболее многочисленную (более 3 млн. чел.), почвенную и репрезентативную часть всего зарубежного сообщества казахов, в которой в значительной степени сохранились элементы традиционной этнической культуры и, вместе с тем, происходят существенные этнокультурные изменения, идет процесс кардинальной социально-экономической адаптации и интеграции в современный мир. В особой степени это относится к казахам Китая и Монголии (диаспоре Большого Алтая), которые являют собой одну из наиболее представительных и динамично развивающихся частей казахского этноса за рубежом. В их среде издавна сохраняются многие элементы этнографической культуры на фоне новых социально-экономических процессов. Комплексное этнокультурное исследование казахской диаспоры региона и обнародование уникального наследия, всестороннее изучение современных этносоциальных и других процессов является важнейшей научной и прикладной задачей этнологов, историков, культурологов, других специалистов Казахстана и соседних стран.

Коллективная многоплановая разработка и обсуждение проблем современной казахской диаспоры имеет важное общекультурное, социально-политическое значение, поскольку диаспоры призваны играть ведущую роль в развитии добрососедских и взаимовыгодных межгосударственных отношений. Стабильный профессиональный этномониторинг диаспоры – актуальное требование времени с точки зрения геополитики и, в частности, особо важен для осуществления полноценного сотрудничества Казахстана со странами Центральной Азии, отдельными регионами.

Научный форум призван сыграть особую роль в широком обнародовании, осмыслении и практическом сохранении самобытного историко-культурного наследия казахской диаспоры, расширении и углублении научных исследований, определении перспектив дальнейших изысканий, в оптимизации многоплановой и фундированной политики нашего государства в отношении сообщества зарубежных казахов.

В рамках конференции состоялись два пленарных заседания и Второй симпозиум «Казахи Монголии», семинар руководителей филиалов Всемирной ассоциации казахов «Обмен опытом по работе с зарубежной казахской диаспорой и разъяснению Послания Президента РК среди диаспоры и репатриантов». Кроме того, работа конференции проходила по трем секциям: «Феномен казахской диаспоры: история, состояние, перспективы. Проблемы социокультурной адаптации оралманов в Республике Казахстан», «Традиционная и посттрадиционная культура казахской диаспоры Центральной Азии в свете новейших исследований», «Историко-культурные памятники и другие формы наследия в ареале казахской диаспоры».

Проведены презентации двух научных монографий: «Казахский миграционный маятник «Казахстан–Синьцзян». Эмиграция. Репатриация. Интеграция» Н.Н. Аблажей и «Модернизация ценностного мира зарубежных казахов в условиях глобализации» коллектива авторов Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК. Широкое обсуждение вызвали демонстрации документальных фильмов ученых Казахстана и Сибирского Отделения Российской академии наук по казахам Монголии, Китая и России. Это фильмы «Казахи Китая (провинция Ганьсу)», о казахах Монголии и работе Монгольской комплексной этнографо-этноархеологической экспедиции (МонгКЭ) Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, «Казахи карасукских степей» (РФ, Новосибирская область), «Из рода Тохтамыса» (о казахах Алтая).

Был организован киоск по обмену и реализации научной литературы. Участники конференции ознакомились с выставкой книг по казахской диаспоре. Проведены экскурсии по музеям РГП «Ғылым Ордасы»: Мемориальный музей академика К.И. Сатпаева, Музей природы, Музей археологии Института археологии им. А.Х. Маргулана, Музей редких книг и Музей истории современной казахстанской науки.

Оргкомитет принял 80 докладов, в том числе из 12 городов Казахстана (Астана, Алматы, Актобе, Атырау, Караганда, Павлодар, Петропавловск, Уральск, Усть-Каменогорск, Туркестан, Шымкент и Актюбинская область), кроме того, 12 докладов поступили от ученых пяти стран: Китая, Монголии, России (Москва, Санкт-Петербург, Омск, Новосибирск, Тюмень, Красноярск), Кыргызстана и Таджикистана.

Организаторами конференции под эгидой Комитета по развитию языков и общественно-политической работы Министерства культуры и спорта РК совместно выступили Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки МОН РК, Всемирная ассоциация казахов и Научная библиотека РГП «Ғылым Ордасы» Комитета науки МОН РК.

ОРГКОМИТЕТ

ПЛЕНАРЛЫҚ ОТЫРЫС / ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

ШЕТЕЛДЕГІ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ БІРІГУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мамашев Т.А.

«Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы» республикалық қоғамдық бірлестігі, Алматы

Ғасырлар тоғысында әлемде қалыптасқан жаңа саяси жағдайлар шетелдегі отандастарымыздың бірігуінің саяси алғышарты болды. 1991 ж. 16 желтоқсанында Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігі жарияланды, дербес мемлекет құру, оны халықаралық қауымдастықтың тануы жөніндегі қазақ халқының ғасырлар бойғы арманы жүзеге асты. Бүгінде қазақтар түрлі шекаралармен, саяси жүйелермен, табиғи-географиялық тосқауылдар – мұхиттар, теңіздер, таулар мен далалар арқылы бөлінген әлемнің 40-тан астам елінде өмір сүруде. Ал, шекаралық мемлекеттерді бір қолдың саусағымен санап шығуға болатынын айтудың өзі көп жайды аңғартады. Бұл – орасан зор территориясы бар Қытай мен Ресей тәрізді алып елдер және Түркіменстан, Өзбекстан, Қырғызстан мемлекеттері. Тек Еуропа елдерінде ғана қазақтар қалаларда тұрады, алайда, урбанизацияланған ортада олардың аздығы бірден байқалады. Қазіргі кезеңде түрлі елдердегі қазақ ұлты өкілдерінің ауылдық жерлерде басым тұратындығын, көптеген облыстарда, қалаларда және өнеркәсіп орталықтарында қазақтардың ала-құла қоныстануын ескерсек, қазақ тілін, мәдениетін, әдет-ғұрыптарын өркендету мен диаспораның өзінің бірігуіне байланысты орасан зор көлемді жұмыстар бар екендігін ұғынуға болады.

XX ғ. 80 жылдарының соңына дейін шетел қазақтарының бірігуі және қазақ мәдени орталықтарын қоғамдық негізде құру ісі, бір ауыл немесе қала шеңберінде ғана жүзеге асырылды, сирек жағдайларда ғана ол облыстық (аймақтық) сатыға көтерілді. Мәселен, Ресейде, Германияда, Түркияда, Өзбекстанда, Моңғолияда тап осылай болды. Үстіміздегі жылы питерлік «Атамекен», омбылық «Мөлдір», мәскеулік «Мұрагер», Өзбекстанда – Республикалық қазақ мәдени орталығы өздерінің құрылуының 25 жылдығын атап өтті. Бұл бірігудің бастамашысы және негізгі өзегі ұлттық интеллигенция болды, олардың ішінде ғалымдар, педагогтар, мәдениет қызметкерлері, мемлекеттік шенеуніктер бар.

Кеңестік кезеңде отандастар арасындағы үйлестіру жұмыстарын 1976 ж. 19 қыркүйегінде құпия қаулымен құрылған «Отан» қоғамы жүргізді. Оның өзінің баспасөз органы – «Біздің Отан» газеті болды. Тәжірибе көрсеткендей, социалистік емес елдерде өмір сүретін қазақтармен байланыс жасау ол кезде тым қиын еді. Бұл туралы жазушы, ҚР-інің еңбек сіңірген қайраткері, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы Ақсақалдар алқасының төрағасы Уақап Қыдырқанұлы былайша еске алады: «Орысқа қақпасы тарс жабылған елдерге ақпарат енгізу, туған жерден түңіліп кеткендердің бетін бері қарату, оларға қабағы қатып қалған мұндағылардың жүздерін жылыту, сұп-суық саясаттың сынғанына сендіру алғашында оңай болған жоқ. Сынған саясаттың ығын ала, түңілген туыстардың тілін таба жүріп, ұғысып-жұғысып кеттік. Жер жүзіндегі бар қазақ табылды. Бірақ оларды көшіріп алудың мүмкіндігі болмады. Өйткені ұлтта тәуелсіздік, елге иелік жоқ еді» [2].

Қазақ ССР-інің Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1991 ж. 29 қыркүйекте Түркияда қазақ диаспорасы өкілдерімен кездесуінде шетел қазақтарының Құрылтайын өткізу туралы ой туды. Осыдан тура бір жылдан соң, 1992 ж. 29 қыркүйегінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев I Құрылтайда бағдарламалық баяндама жасап, қазақтарды бірігуге және өздерінің тарихи Отаны – Қазақстанға оралуға шақырды. Әлемнің 33 елінен келген делегаттар Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығын құрып, Н.Ә. Назарбаевты қауымдастық Төралқасының Төрағалығына бірауыздан сайлады. Құрылтайшы басқосуға

қазақ диаспорасының саны мол Қытай еліндегі өкілдері қатыса алмады. Салыстыру үшін айтар болсақ, Моңғолиядан келген делегацияның өзі 50 адамды құрады.

Дүниежүзі қазақтарының I Құрылтайынан соң шетелдерде жаңадан қазақ мәдени орталықтары құрыла бастады және біздің қауымдастық қазақ диаспорасының бірігуіне, этномәдени қозғалыс жетекшілерінің тәжірибе жинақтауына түрлі жолдармен көмектесуді қолға алды. 1995 ж. қарай тек Қытай, Иран мен Ауғанстанда ғана қазақ мәдени орталықтары құрылмады [3].

1995 ж. 22 сәуірінде ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың және 15 мемлекеттен келген делегаттар, Қазақ Республикасының 180 өкілі, ҚР мемлекеттік органдары және БАҚ қызметкерлерінің қатысуымен қауымдастықтың кеңейтілген жиналысы өткізілді. Бұл іс-шараның қарсаңында диаспораға арналған мемлекетаралық «Қазақ елі» апталық газеті шығарыла бастады. Мемлекет басшысының отандастарды қолдау бағдарламасын жасау, халықтың бірігуі мен Қазақстанға этникалық көші-қон саясатын жалғастыру бағытында айтқан сөзін Халифа Алтай, Мәлік Малабақан (Германия) Никита Ысқақов (Ресей), Қабылаш Әбікейұлы (Моңғолия), Керім Елеместер (Қытай) қолдады. Сондай-ақ шетел қазақтарының ҚР азаматтығын алуы сияқты өзекті мәселелер сөз болды.

Диаспораны қолдаудың нақты бір жолы – шетелдерде қазақтардың кіші құрылтайларын өткізу болып табылады. 1995 ж. 28-наурызында Стамбулда 17 мемлекет пен ҚР делегациялары қатысқан қауымдастық аясындағы кіші құрылтай өткізілді. Осы кезеңге дейін мұндай құрылтайлар Өзбекстанда, Ресейде және Моңғолияда да болып өтті. Бұдан кейінгі жылдарда кіші құрылтайлар Еуропада (жыл сайын), Моңғолияда (Уланбатор қаласында және Баян-Өлгий аймағында), Өзбекстанда, Түркияда шетелдегі ҚР елшіліктерінің, ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің, Қауымдастық пен «Самұрық-Қазына» Акционерлік қоғамының қолдауымен тұрақты түрде дами бастады. Қауымдастық тұңғыш рет 2009 ж. Орта Азия, Иран мен Ауғанстан қазақтары үшін Тәжікстанда (Душанбе қаласында) құрылтай өткізді. Қазақтардың бүкілресейлік жиналыстары Мәскеуде, Астраханда, Орынборда, Омбыда, Орскіде, Самарада, Алтай Республикасында болды.

Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы қазақ диаспорасының проблемаларын, мұң-мұқтажын мемлекеттік органдарға жеткізуші қоғамдық ұйым болып табылады. Уақыт өте келе қауымдастықтың шетелдегі, сондай-ақ, Қазақстандағы түрлі аудиториялармен жұмыс жүргізуді ұйымдастыру ісіндегі ерекшеліктер айқындала бастады. Сондықтан, Қауымдастық жанынан Ақсақалдар алқасы, «Туған тіл» қоры, студент жастар орталығы, «Аманат» көпсалалы студиясы құрылды. Қазақстанның шекаралық облыстарында (Павлодар, Өскемен, Петропавл, Орал, Атырау, Шымкент, Талдықорған, Ақтөбе, Қостанай) және Астанада қауымдастықтың бөлімшелері (филиалдар) 10 жылдан астам уақыттан бері жұмыс істеуде.

Қауымдастық әлемнің 30 еліндегі қазақ мәдени орталықтарымен, сондай-ақ, Венгриядағы мадияр-қыпшақтармен, Франциядағы қазақтар қауымдастығымен сан түрлі байланыстар жасап тұрады. Қазақ мәдени орталықтарымен хат алмасудың өзі қазақ тілінің үш бірдей жазуымен (кириллица, латын және төте) жүзеге асырылады. Күнделікті байланыс телефон және 2013 ж. толықтай жаңартылған www. qasaq-aIemi. kz. сайты арқылы жүзеге асырылады. Бұл ретте қауымдастық веб-ресурстарды ашу мен жүргізудің қаржылық шығындарын ескере отырып, шетелдегі қазақ мәдени орталықтарына қауымдастықтың сайтында тегін веб-парақша ашуды ұсынуда.

Диаспора өкілдерінің газет, журнал, кітап, теле-радиохабарларына аса мұқтаж екендігін баса айтуымыз керек. Қазақ диаспорасы үшін 2002 ж. халықаралық қоғамдық-саяси және әдеби-көркем «Алтын бесік» журналы, 2005 ж. халықаралық қоғамдық-саяси және әдеби-ғылыми «Туған тіл» альманағы шығарылып келеді. 2010 ж. бастап «Каспионет» (қазір Kazakh TV) телеарнасы шетелдік қазақ аудиториясын нақты бағыттап қамтиды.

Ресейдегі қазақ қоғамдық ұйымдарын мысалға ала отырып, диаспораның бірігуінің маңыздылығын көрнекті түрде жұрт назарына ұсынуға болады. 2007 ж. 15 шілдесінде әлем қазақтарының III Құрылтайы шешімдерінің ықпалымен Ресей қазақтарының федералдық ұлттық-мәдени автономиясы (ары қарай – ФҰМА) құрудан бұрын Ресейдегі қазақ қоғамдық

ұйымдары 10 жыл бойы қиыншылықтарды басынан кешті. Қазақ қоғамдары Ресейдің 26 аймағында жұмыс істейтіндігіне қарамастан, ФҰМА-ны құру төмендегідей төрт ұлттық-мәдени автономиялардың бірігуіне байланысты жүзеге асырылды: Омбы, Қорған, Самара облыстық және Татарстанда республикалық.

РФ Заңына сәйкес ұлттық-мәдени автономия құқығы «ұлттық-территориялық дербестік құқығын» бермейтінін атап өту керек. Ұлттық-мәдени автономиялар туралы Ресей Заңы қабылданған кезге дейін мұнда 30-ға жуық қазақ ұлттық-мәдени автономиялары құрылған болатын. Бұл ретте олардың қызметіндегі бірін-бірі қайталаушылық, онсыз да саны аз кадрлардың шашыраңқылығы, олардың көшбасшыларының арасындағы қажетсіз бәсекелестік (ауылдың бетке ұстар жігіті синдромы), кей бірлестіктердің тез тарап кетуі сияқты құбылыстардың орын алып келгендігін жасырмауымыз керек. Көптеген қоғам жетекшілері жергілікті билікпен конструктивті түрде тіл табыса алмады, мемлекеттік және муниципиальдік бюджеттен гранттар алу үшін конкурстарға қатысуға қажетті құжаттарды дайындау тәжірибесін игере алмады. Орынбор қазақтарының көшбасшысы А.А. Байдәулетовтың мойындауы бойынша, «Бұрын Орынбор жерінде қазақтардың 14 қоғамы болған. Олардың әрқайсысы өзін басқалардан жоғары қоятын. Мұндай ұйымдардың көпсанды болуынан ешқандай нақты қорытынды, табысты жұмыс болған жоқ. Осы себепті, олардың бәрін біріктіріп, бір аймақтық ұйым құру туралы шешім қабылданды. Тек осыдан соң ғана адамдарды ұйымдастыру, ана тілін байыпты түрде оқып-үйрену жеңілдей түсті» [4]. Мәселенің мәнін осылайша түсіну басқа аймақ қазақтары арасында әлі күнге жоқ.

Әлемнің басқа бөлігінде, Түркияда да диаспора көшбасшыларының арасында бірлік жоқ. Үстіміздегі жылдың жазында болған оқиға мұның нақты мысалы бола алады. Тек жалғыз Стамбулдың өзінде 5 қазақ қоғамы бар. Қырғызстан қазақтарының 5 сағатқа созылған съезінде марқұм Серіқұл Қосақовтың орнына осы ел қазақтары қауымдастығының Төрағасын сайлау мүмкін болмады. Бүгінгі орын алып отырған бытыраңқылық шетелдегі қазақтардың қоғамдағы қазақ тілі жағдайының ауырлығын дұрыс түсінбеуге, өздерінің этномәдениеттік құқықтарын дұрыс талап етпеуге, Қазақстанмен толыққанды әріптес ретінде әрекет етпеуге бастап отыр. Ал, сәйкессіздіктерді жою және отандастарды біріктіру шетелдерде толықмәнді диаспоралар қалыптастырудың негізі болар еді.

Қазақ диаспорасымен өзара әрекеттестік, олардың қазақ тілін үйренуге ұмтылысын қолдау, өздерінің тарихи Отанымен мәдени және гуманитарлық ынтымақтастықты тереңдете түсу ҚР-сы саясатының басым бағыты саналады. Бұл жағдай жөнінде ҚР СІМ дайындап, БАҚ-ында жарияланған Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты жөніндегі соңғы тұжырымдамада да атап өтілді. Бұл іс өркениетті елдердің диаспора жөніндегі саясатымен бір арнада жүргізілуде, шетелдегі қазақ диаспорасы мен ел арасында ортақ этномәдени бірыңғай кеңістік құруға, тұрақты байланыс жүйесін қалыптастыруға тырысушылық байқалады.

Қауымдастық жүргізіп отырған бақылаулар көрсеткендей, отандастарымыз қайда өмір сүрсе де ұлттық мәдениетті, әдет-ғұрыптарды сақтауға, өзге ұлттармен ынтымақты болуға, тарихи Отаны Қазақстанмен байланысты нығайтуға тырысатындығы байқалады. Қазақ диаспорасы, тұтастай алғанда, ассимилиациялануға берік, тарихи жады мықты, тілдік, ұлттық, мәдени, діни және өркениеттік ерекшеліктері арқылы біріккен этноорта саналады. Бүгінгі күні біздің еліміз – қазақ диаспорасының одақтасы, қамқоршысы, алайда, өз кезегінде олар да Тәуелсіз Қазақстанның қолдаушысы, тірегі болуға тиіс.

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Әлем қазақтарының I Құрылтайы делегаттарына арнап айтқан мына бір сәуегейлік сөзі жүзеге асты: «Бұйыртса, бүгінгі Құрылтайға қатысқан қадірменді қонақтарымыздың өзі туған Қазақстанымыздың гүлдеп көркейгендігіне таяу жылдарда-ақ куә болады, деп кәміл сенеміз» [5]. Шынтуайтында да тәуелсіздік жылдары Қазақстан сапалық жағынан мүлде басқа елге айналды және бұл ретте өздерінің тарихи Отандарында өмір сүруге, еңбек етуге берілген тарихи мүмкіндікті қапы жібермеген шетелдік қазақтар маңызды рөл атқарды.

Шетел қазақтарының Қазақстанға оралуы табиғи өсімді қоса есептегенде қазақтар санының өсуіне, олардың үлес салмағының 1999 ж. 53,4 пайыздан 2009 ж. 63,1 пайызға артуына ықпал етті. Көп ғасырлық тарихында тұңғыш рет республикадағы титульдік ұлттың саны 10 миллионнан асты, ал, үлес салмағы 1926 ж. кейін айқын басымдылыққа (63,1 пайыз) ие болды. Қазір бұл көрсеткіш 65 пайызға жетті. «Қазақ халқының бірігуі – ұлттық қауіпсіздіктің стратегиялық мүддесіне сай әрекет. Және бұл тарихи іс, оның жемісін келер ұрпақ көреді, қазіргі ұрпақ өз қолымен жүзеге асырады. ...Тарих дәл бүгінгі күні ұлттың бірігуіне әкелетін мүмкіндік беріп отыр», деген тамаша сөзді публицист-жазушы А. Сейдімбек осыдан біраз бұрын айтып кеткен-ді [7, 547 б.]. Біз дәл осы бағытта қазақ диаспорасымен 22 жыл бойы жұмыс жүргізіп келеміз. Соңғы кездері біз мемлекеттік саясаттың отандастарға байланысты неғұрлым терең және жан-жақты ойластырылған негізгі ережелерін жасау қажеттігі пісіп-жетілді деген тоқтамға келіп отырмыз.

Әдебиеттер

1. http://www.altyn-orda.kz/library/55124/.
2. Қыдырханұлы У. Таңсәрі // Туған тіл. 2012. № 2.
3. ДҚҚ шежіресі. Алматы, 2002.
4. http://www.kazakh.ru/news/articles/?a=25.
5. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Дүниежүзі қазақтарының бірінші Құрылтайында сөйлеген сөзінен // Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы: 15 жыл. Алматы, 2007.
6. История независимого Казахстана: монография / Под общей ред. Х.М. Абжанова, Л.Н. Нурсултановой. Алматы, 2011.
7. Сейдимбек А. Мир казахов: Этнокультурологическое переосмысление. Астана, 2012.

ОБЩИЕ ИТОГИ КОМПЛЕКСНОГО ЭТНОКУЛЬТУРНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (МОНГОЛИЯ, РОССИЯ, КИТАЙ)

Ажигали С.Е.

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК, Алматы

Данный доклад представляет собой обзорное обобщение результатов изысканий казахских этнологов (в первую очередь специалистов академического отдела этнологии ИИЭ КН МОН РК) в течение 2001–2014 гг. по проблеме комплексного исследования крупнейшей части казахской диаспоры, издавна расселяющейся в Центральной Азии – а именно на территории Восточного Туркестана/Синьцзяна и Алтайского региона. Отдельные крупные группы этой диаспоры расселяются на территории Западного Китая, Западной Монголии (преимущественно) и Республики Алтай Российской Федерации. Центральноазиатскую диаспору (в устоявшемся историко-географическом смысле) не следует путать со среднеазиатской казахской диаспорой, расселяющейся на территории Узбекистана, Туркменистана, Кыргызстана и отчасти Таджикистана. Географическое, геополитическое положение и исторические судьбы их несколько отличны.

Если говорить в целом о казахской диаспоре, то следует указать, что наиболее крупными, репрезентативными ее частями являются почвенные группы диаспоры (или как их еще называют специалисты «ирреденты») в отмеченных уже регионах Центральной Азии, Средней Азии, а также и в России (в целом). Причем на территории Российской Федерации группы казахской диаспоры размещены компактно-дисперсно и также вдоль границ Казахстана: наиболее значимые сосредоточены в Поволжье (в первую очередь Астраханская, Саратовская области), Приуралье (Оренбургская область) и Южной Сибири (Омская,

Новосибирская области, а также указанный выше Алтайский край). Кроме того, небольшие группы казахской диаспоры расселяются в Иране, Афганистане, Турции, в отдельных странах Европы и, отчасти, в Америке. Общая численность казахской диаспоры, думаю, простирается до 4–4,5 миллионов человек. (Более уточненную цифру могут дать, конечно, специальные подсчеты, основанные на объективных статистических данных, а не только на «оценках». Во многих публикациях приводятся б*о*льшие показатели – на 1 млн. и даже выше, которые, как видно, не учитывают выраженный процесс переселения из диаспоры в Казахстан в последние 20 лет. Наша оценка, в основном, базируется на статистических данных, опубликованных в первых двух выпусках сборников конференций по диаспоре, проводившихся в 2012, 2013 гг., некоторых статистических сведений, данных переписей по Китаю, Монголии и т.д. [см.: 1; 2]).

Этнокультурное, этносоциальное исследование диаспоры является в настоящее время важнейшей, стратегической задачей отечественной этнологической науки. Это вызвано, безусловно, особой ее количественной репрезентативностью, когда внутри значительных этнических групп сохраняются в самобытной, нередко комплексной, форме многие компоненты старотрадиционной культуры на фоне своеобразия адаптационных процессов. Ярким примером в этом плане являются казахи Монголии, которые длительное время находились в состоянии достаточно выраженной изоляции и сохранили многие элементы традиционной культуры и быта при доминировании исконной формы хозяйствования: полукочевого-полуоседлого скотоводства. С другой стороны, в крупных диаспорах в современную эпоху, имеем в виду последние 2–3 десятилетия, происходят динамичные этносоциальные процессы, связанные как с внутренней политикой стран проживания, особенностями их политического развития, так и с глобальными процессами. В этом плане крупные казахские диаспоры, в особенности в рассматриваемом регионе, являют собой динамично развивающуюся систему, оказывающую заметное влияние на социально-экономические, культурные процессы в самом Казахстане. То есть исследования в диаспоре имеют сейчас важнейшее значение: наряду с этнокультурным, этнографическим исследованием зарубежных казахов весьма перспективным в ближайшие десятилетия представляется этнологический, этносоциальный мониторинг в ареале диаспоры. Поэтому признанные наиболее актуальными в настоящее время этнографические, этносоциологические и этноархеологические изыскания в ареале казахской диаспоры в Центральной Азии, осуществляются академическим отделом этнологии в течение последних 14 лет, начиная с 2001 года.

Казахская диаспора в этом регионе является наиболее многочисленной – она составляет около 40 % всего зарубежного сообщества казахов. В частности, в Китае расселяется до 1,5 млн. человек (по данным переписи 2010 г. – 1 463 тыс. чел.), в Монголии – до 120 тыс. (по данным переписи 2010 г. – 101, 5 тыс. чел.; с учетом естественного прироста, приостановления интенсивности переселения в Казахстан и определенного возврата «оралманов» цифра, на наш взгляд, несколько выше), а в Алтайском крае России (прежде всего в Кош-Агачском районе) – около 15 тыс. этнических казахов. Центральноазиатская казахская диаспора характеризуется не только субстратным географическим единством (в этом плане ее можно назвать «Алтайско-Центральноазиатской»), но также общностью исторических судеб ее формирования, внутриэтнического состава, в котором доминируют представители Среднего жуза казахов – прежде всего крупных родов найман и керей. Общий характер носят также традиционные основы культуры и хозяйствования, базировавшиеся на единых в целом формах этнокультурного освоения территории Большого Алтая и прилегающих пространств. Говоря этнологическим языком, казахи зарубежного Алтая (несомненно, в широком его понимании) до последнего времени представляли собой, по терминологии известного этнолога Ю.В. Бромлея, некий «этносоциальный организм» с выраженными внутренними связями. Особенно это было характерно для довоенного и, отчасти, поствоенного периодов. Отчасти, такое состояние, по нашему мнению, сохраняется и сейчас.

Вместе с тем, несомненно, имеются существенные различия в историческом, экономическом, социальном развитии этих репрезентативных групп этнических казахов, произошедшие, прежде всего, в том же XX веке и вызванные, в основном, расселением казахов Алтая и Восточного Туркестана на территории различных государств – Китая, Монголии, России/Советского Союза, а также и в восточных районах Казахстана. В связи с этим требуется дифференцированный подход к исследованиям той или иной группы, учитывающий местные условия для организации полевых, социальных исследований. Если казахи Монголии и Кош-Агачского района являются более доступным объектом для изысканий, то этого нельзя сказать о казахах Китая, где этнографические, а тем более этносоциологические исследования весьма затруднены. Дифференцированный подход, по нашему мнению, должен присутствовать и в таком важном деле как политика нашего государства к различным этническим группам зарубежных казахов. Установка на почти полное переселение всей диаспоры в Казахстан, утверждение этого положения как сверхзадачи для нас – специалистов-этнологов не представляется правильным, поскольку это практически невозможно и, по крайней мере, требует разнообразных подходов. В этом плане не менее важным является развертывание широких и тесных культурных и социальных связей с каждой из диаспор.

* * *

В начале 2000-х годов Отделом этнологии и антропологии была принята программа комплексного этнографо-этноархеологического исследования казахской диаспоры в Центральной Азии (имея в виду Монголию, Россию и Китай). Именно в таком последовательности проводились изыскания на территории этих стран и мы будем придерживаться ее при обзорном освещении результатов изысканий.

Исследования в Монголии.

Прежде всего, необходимо сказать о наиболее важных итогах исследований, осуществленных на территории Монголии, которые проводились Монгольской комплексной этнографо-этноархеологической экспедицией Института истории и этнологии (или МонгКЭ, как она называется в узком кругу специалистов) в течение 2001–2013 гг. Первоначально, в 2001–2002-м гг. «монгольский проект» развивался как этноархеологическая программа по исследованию памятников древнетюркской культуры и кочевников на территории Монголии. Была обследована значительная часть памятников в целом ряде восточных, центральных и западных аймаков страны, в том числе и в казахском Баян-Ольгийском аймаке (см. карту – рис. 1). Изыскания по памятникам продолжались и в последующие годы.

В ходе первых экспедиций было обращено внимание на беспрецедентное сохранение в комплексном виде элементов традиционной культуры и особое своеобразие и динамику этнокультурных процессов, происходящих в среде казахов Монголии, которые в основном расселяются в западных районах страны. Сразу же было принято решение о развертывании комплексных этнографических, этносоциологических и этноархеологических изысканий – прежде всего в ареале казахской диаспоры. В Западной Монголии это Баян-Ольгийский и Ховдский аймак, отчасти Увс аймак, а также отдельные пункты и районы расселения казахов в Центральной и Северной Монголии – гг. Уланбатор, Налайх, Дархан; отдельные поселения/территории в аймаках Төв, Сэлэнгэ и Хэнтий (а именно: сомоны Угталцайдам, Эрдэнэ, Хонгор, Шарынгол, Шандыгын, Бэрх). Наибольшее число казахов проживает в Баян-Ольгийском аймаке – в 1989 г. здесь насчитывалось 92 тыс. чел., в настоящее время (данные 2010 г.) – от 77 до 83 тыс. чел. (в различных источниках сведения разнятся).

Для проведения всесторонних исследований была составлена специальная Программа-вопросник «Моңғолия қазақтары этникалық тобын зерттеудің Бағдарлама-сұрақнамасы» [3]. В комплексном этнокультурном исследовании в течение нескольких лет принимали участие целый ряд специалистов различного профиля: этнографы, этносоциологи, историки, этноархеологи, архитекторы, искусствоведы. Привлекались сотрудники как смежных академических учреждений (в частности Института литературы и искусства), так и музеев,

КазГАСА, КазНАИ и др. организаций. То есть исследование носило многоплановый коллективный характер и имело значительные, новые научные результаты. Всего состоялось 11 экспедиций, которые носили, первоначально, этноархеологический, а затем уже комплексный этнографо-этноархеологический характер. В разные годы в составе МонгКЭ принимали участие 25 специалистов различного профиля; наибольшее количество полевых выездов осуществили, помимо начальника экспедиции, следующие сотрудники: д-р архитектуры Турганбаева Л.Р., этнограф и этноархеолог, д.и.н Бекназаров Р.А., этнограф, д.и.н Токтабай А.У., этносоциолог Шалманова А.Б., этнограф, к.и.н. Байгабатова Н.К. Кроме того, довольно активное участие в работе в 2003–2006 гг. принимали местные специалисты из Баян-Ольгия: этнограф, д-р наук Бикумар Камалашулы и этноархеолог, магистрант Ермек Болатулы; содействие в работе экспедиции оказывали также историк-этнограф Хурметхан Мухамадиулы и историк Сураган Рахметулы.

Необходимо отметить, что программа работ по Монголии носила выраженный стратегический характер, рассчитанный на долговременное исследование, в связи с особой перспективностью объекта и достаточно быстро происходящими этнокультурными изменениями в диаспоре, что определяло ***первостепенной задачей фиксацию уникальной*** по своей сохранности традиционной ***культуры казахов***. Большое внимание было уделено и исследованию памятников в ареале диаспоры и по маршруту отряда: как казахских мемориально-культовых (старинные кладбища и современные мечети), так и кочевнических древностей в целом (керексуров, древнетюркских комплексов, эпиграфических памятников). Таким образом, этап комплексной фиксации богатейшего материала занял несколько лет, а работа по осмыслению и обобщению его, по необходимости, была сдвинута, но ведется также уже несколько лет.[1] Сейчас стратегической задачей «монгольской исследовательской группы» следует считать обнародование и анализ собранных материалов.

В результате масштабной работы получены следующие основные результаты. 1. Осуществлено всестороннее этнографическое исследование казахов Монголии, заполнены многочисленные лакуны по исторической этнографии казахов. 2. Детально изучены особенности современной хозяйственной деятельности казахов Монголии, в первую очередь традиционных ее форм, связанных с ведением скотоводства, по пяти видам домашних животных (*бес түлік*). Исследованы сопутствующие отрасли хозяйства: земледелие, огородничество, охота, отчасти рыболовство. 3. Комплексно изучены ремесла и промыслы, многие из которых до сих пор сохраняют традиционную основу, начиная от юрточного производства и кончая вышивкой. 4. Всесторонне исследована многообразная материальная культура казахского населения – как активных скотоводов, так и жителей сомонов и городов. Исконные ее формы и проявления сохраняются как в системе поселения и жилище (сезонные аулы, юрты, зимовки-кыстау и т.д.), в использовании гужевого транспорта, отчасти в одежде и выраженно – в пище (мясо-молочное направление). 5. Осуществлено целенаправленное исследование основных разделов духовной культуры: народных знаний, празднеств и игр, религии. Выявлены достижения в области ветеринарии, значительные особенности в сфере народной астрономии, календаре и т.д. 6. Изучены особенности семейно-брачных отношений, этикета, обрядов жизненного цикла, в том числе связанных с рождением и детством, свадебных, погребально-поминальных. 7. Проведены специальные этнокультурные, этносоциологические исследования, характеризующие современное состояние казахского социума в Монголии, тенденции его развития в связи с усилением связей с Казахстаном и в условиях глобализации. 8. Осуществлены всесторонние изыскания в области недвижимых памятников истории и культуры (наземных, архитектурных) на территории Монголии, имеющие отношение к общему кочевническому наследию – керексуры, древние стелы, оленные камни; к тюркскому наследию – комплексы с оградками, каменными изваяниями, балбалами, рунические надписи; к казахам – старинные и

[1] Вместе с тем, материалы исследований опубликованы в целом ряде разрозненных публикаций [см., напр.: 4–11 и др.]. Готовится к печати 2-хтомное издание «Казахи Монголии (историко-этнографическое исследование)».

современные кладбища, некрополи, мечети, отдельные монументальные памятники советского и постсоветского времени. 9. Создан большой банк фото-, аудио-, визуальных и графических материалов по этнокультуре казахской диаспоры и памятникам в ее ареале. Это многочисленные и всесторонние фотофиксации, профессиональные графические зарисовки поселений, предметов материальной культуры и памятников, записи бесед с информаторами и исполнительского творчества, видеосъемки.

Таким образом, многолетними изысканиями создана серьезная основа для подготовки коллективных обобщающих трудов по казахской диаспоре в Монголии, которые, надеемся, начнут выходить в ближайшие годы. Основным итогом предполагается издание двухтомного труда «Казахи Монголии».

В результате масштабной работы было выявлено, что у казахов Монголии, несмотря на довольно длительную изоляцию от основного этнического массива, сохранились многие особенности традиционно-бытовой культуры, которые в условиях советского Казахстана подверглись исчезновению еще в 1950–60-х гг. Причем среди значительной части населения, расселяющейся вне городов и крупных сомонов (аналогичных райцентрам), традиционная скотоводческая культура сохранилась фактически в чистом, комплексном виде. В этом плане Западная Монголия представляет собой беспрецедентный музей традиционной казахской культуры под открытым небом.

Разнообразное бытование традиционной культуры у казахов Монголии, в первую очередь, обусловлено сохранением исконных основ хозяйственной деятельности: жизнедеятельность значительной части населения основывается на формах полукочевого, отгонного скотоводства. Активно функционируют традиционные формы жизнеобеспечения, для которых было характерно определенное усиление, откат к ним в постперестроечный период (после разрушения общественных форм хозяйствования) вплоть до начала 2000-х гг. [2] Скотоводство развивается по пяти основным направлениям, видам скота – *бес түлік*: овцы, лошади, крупный рогатый скот (в том числе высокогорные яки – *сарлық*), верблюды, а также выделенные отдельно козы (*ешкі*), которые разводятся в значительно большем количестве, нежели в основном этническом массиве, и роль которых акцентирована также в связи с производством козьего пуха. Аналогичное деление на пять видов домашнего скота наблюдается и у монголов. Характерно также деление скота по свойствам и качеству мяса: животные с т.н. «горячим дыханием» (*ыстық райлы*), к которым относились лошади и овцы, и животные с «холодным дыханием» (*суық райлы*) – коровы и яки, верблюды, козы. В литературе их иногда называют «тепломордым» и «холодномордым» скотом. Мясо первых считается более предпочтительным, полезным для организма и т.д., почему при дарении скота необходимо преподносить животных с «горячим дыханием». В связи с этим показателен такой факт: во время 2-й Мировой войны, когда монголы посылали в качестве безвозмездной помощи скот Советской армии, то просили пересчитать отправляемых коров и яков по весу как овец, не желая дарить «холодномордых» животных.

Своеобразие традиционной культуры казахов Монголии весьма ярко проявляется в системе поселения скотоводов и жилище. До конца 1950-х – начала 60-х гг. сохранялись многие черты сугубо кочевого хозяйства, с преимущественным использованием юрты (в том числе в утепленной форме – в холодный период времени), при фактическом отсутствии зимних стационарных жилищ. Активное строительство последних началось лишь во 2-й половине 60-х – в 70-х гг. XX в.; сократились маршруты кочевания, развилось сенокошение, часть былого скотоводческого населения расселилась в сомонах и городах (Ольгий, Ховд). В настоящее время у значительной части казахов Монголии скотоводческое хозяйство носит полукочевой-полуоседлый характер, четко функционирует система сезонных поселений, часть которых (зимовки – *қыстау*, ранневесенние и осенние стойбища) имеет стационарный

[2] В частности, имели место случаи, когда население вынуждено было доставать старые ручные мельницы (қол диірмен) для размола зерна и т.д. В определенной степени это сыграло на руку этнографам, которые имели возможность зафиксировать некоторые старые методы ведения хозяйства, быта.

характер, а аулы теплого периода (*жайлау* и *күзеу*) – временный характер. Соответственно используются различные виды жилища и хозяйственных построек: деревянные, реже каменные дома (*ыстық үй*), подсобные помещения (*тошал үй*), крытые и некрытые загоны (*қора, себет* и т.д.); а также юрта (*киіз үй*) и ее разновидности. Юрты распространены повсеместно и, как правило, имеют полное убранство, выглядят своего рода музейными экспонатами, хотя это повседневные жилища местного населения.

Для интерьера жилищ скотоводов характерно функциональное и непротиворечивое сочетание традиционных и современных форм, предметов, определенное сохранение образцов старой казахской мебели и утвари и распространение общемонгольской, выполненной профессиональными столярами (*мужаан)*. Выраженный национальный колорит жилищам придают коврово-войлочные и вышитые изделия: красочные постилочные ковры – *сырмақ*, вышитые настенные – *тұскиіз*, индивидуальные коврики – *маяуза,* различные покрывала, занавески и т.д. Отдельные образцы этих изделий присутствуют и в домах жителей сомонов, отчасти и городов. До сих пор остаются актуальными многие традиционные формы одежды – в особенности среди старшего поколения. Широкое распространение среди мужского населения казахов Монголии имеют такие виды головных уборов как зимние шапки на лисьем меху – *керей тымақ, пұшпақ тымақ,* тюбетейки *кепеш,* традиционные халаты – *шапан,* различные виды теплой зимней одежды – шуб. Обязательным для женщин старшей возрастной группы является ношение *кимешеков.* Изучение одежды выявило ряд ее уникальных элементов, уже не встречающихся в среде основного этнического массива – таких как *белдемше* (женская поясная распашная одежда, образцов которой нет даже в экспозициях музеев Казахстана), *төбелдірік* – верхнего декоративного элемента в женских платках «шылауыш». Пища казахов Монголии также сохраняет свои традиционные формы: это мясная и молочная пища с ярко выраженным сезонным характером. Для приготовления молочных продуктов используется молоко коров, овец и коз, лошадей, яков. Во многих хозяйствах готовится кумыс. Мясо в большом количестве употребляется в основном в холодное время. Массовый забой скота на зиму – *соғым* начинается в 11-м месяце. В среднем на одну семью забивается 1 лошадь, 1 корова, 10–15 овец. Мучная пища употребляется мало, а растительная в рационе современных полукочевых казахов Монголии практически не встречается.

Длительное изолированное положение казахов Монголии отразилось также и на духовной культуре этнической группы, в среде которой в течение долгого времени происходил процесс консервации архаичных ее форм. Это нашло, в частности, отражение в языке, в котором сохранились многие старинные лексические формы и обороты. Музыкальная, песенная традиция до последнего времени, преимущественно, развивалась как народная традиция. Профессиональные ее формы оставались не так развиты, как в Казахстане или даже в Китае. В области обрядовой, праздничной культуры наблюдается также консервация древних по происхождению ритуалов, общественных мероприятий, но в целостном виде. Особо следует отметить роль народных знаний в хозяйственно-бытовой жизни казахов Монголии. Эти важные разделы народной культуры – в том числе традиционный календарь, астрономия, ветеринария и др. – сохраняли свою актуальность до последнего времени, поскольку были востребованы в хозяйственной деятельности скотоводов. Характерно, что целый ряд информаторов по поводу утвержденных в Казахстане традиционных названий месяцев выражали свое несогласие их сезонной расстановке, поскольку некоторые из них не соответствуют исконному народному календарю казахов, основанному на наблюдениях за небесными объектами и погодными условиями.

Весьма интересен вопрос развития исламской религии в среде казахов Монголии, которая до начала 1990-х гг. имела относительно слабое распространение, уживалась с древними доисламскими представлениями. В основном нормы мусульманства были актуальными на бытовом уровне. Причинами этого являлись, конечно, географическая удаленность Западной Монголии от центров ислама, положение изолята данной этнической группы, а также проживание в соседстве и длительном контакте с монгольским населением,

которое издавна исповедует буддизм ламаистского направления. Фоновое значение последнего фактора отрицать нельзя. Свою роль в ослаблении позиций ислама в Западной Монголии сыграли и репрессии против духовенства в стране в 1937–38 гг. И вот в начале 1990-х гг., после распада социалистической системы, когда в соседних странах происходят кардинальные социально-идеологические сдвиги, получает суверенитет Республика Казахстан, активизируются связи с другими государствами, в том числе и с арабскими странами, с Турцией, в среде казахов Монголии резко активизируется деятельность по более глубокому распространению исламской идеологии. Этот процесс сопровождался строительством небольших мечетей почти во всех сомонах (райцентрах), в Ольгие и др. центрах. И до сих пор широкое внедрение исламской идеологии среди казахов Монголии остается важной актуальной задачей местных религиозных деятелей.

Говоря в целом об исторической судьбе и народной культуре казахов Монголии, еще раз отметим, что вынужденная их изоляция, обусловленная географическими, политическими, социально-экономическими факторами, привела к актуализации защитных механизмов этнокультурной целостности благодаря использованию традиционной системы жизнеобеспечения, что до последнего времени ограждало достаточно многочисленную диаспору от активного влияния окружающего мира. К этому следует добавить, что после распада социалистического общественного хозяйства, в 1990–2000-х гг. наблюдалось определенное усиление, возрождение материальных форм традиционного жизнеобеспечения. Длительная стратегия на выживание, в весьма сложных природных и исторических условиях, вполне естественно, способствовала самодовлеющему развитию материальных форм культуры (не чуждых практических инноваций) и относительно меньшему развитию духовной сферы.

Такое, в некотором смысле выгодное для исследователей, состояние диаспоры, с комплексным сохранением многих элементов традиционной культуры, удалось застать казахским этнографам в 2000-х годах. Однако уже сегодня в условиях глобализирующегося мира положение казахов Монголии постепенно меняется, характеризуется не только модернизацией, но и активизацией этнокультурных контактов, миграционной подвижностью и новыми жизненными стратегиями (в особенности молодежи) с ориентацией на независимый Казахстан, что, очевидно, будет вести к угасанию, видоизменению традиционных форм культуры в диаспоре. В связи с этим дальнейшее, углубленное исследование этнографии казахов Монголии, происходящих в их среде инноваций остается весьма актуальным.

Исследования в Республике Алтай Российской Федерации.

Этнокультурное исследование казахов российской части Алтая в основном осуществлялось в 2008 г. в рамках проекта «Комплексное исследование народного искусства казахов Алтайского региона (зарубежная диаспора в Монголии, России, Китае)», который разрабатывался Казахским научно-исследовательским институтом культуры и искусствознания[3] . Исследование было осуществлено в основных местах проживания казахов Республики Алтай, которых в 1989 г. насчитывалось 10,6 тыс. чел., в 2010 г. – 12,5 тыс. чел., а в настоящий момент, очевидно, в районе 13,5 – 14,0 тыс. чел. Если к этому добавить казахов нынешнего, более северного Алтайского края (ок. 8 тыс. чел. на 2010 г.), то общая численность казахского населения северной части Большого Алтайского региона насчитывает около 22 тыс. чел. Но все же наиболее репрезентативной в этнокультурном плане и непосредственно связанной с центральноазиатской диаспорой является этническая группа в Республике Алтай (в прошлом Горно-Алтайская автономная область), которая, в основном, известна благодаря компактной «косагашской группе казахов».

Казахи, в основном, проживают на юге республики в Чуйской степи и прилегающих территориях, где они начали расселяться в последней трети XIX в., прибывавшими

[3] Следует отметить, что некоторые превентивные изыскания в Горном Алтае, с заездом в Кош-Агачский район, проводились автором еще в 1982 г. во время поездки по линии Республиканского музея книги (совместно с Малбаковым М.).

отдельными группами из Восточного Казахстана, а также и из Монголии. В формировании «косагашской группы» премущественно участвовали казахи родов найман и керей. Отдельные небольшие группы казахов проживают в Усть-Канском районе, в центре республики – Горно-Алтайске.

Данная этническая группа издавна привлекала внимание российских исследователей и впервые о ней написал статью, на основе экспедиционной поездки 1927 г., академик А.Н. Самойлович [см.: 12]. Целенаправленно этнографическим исследованием казахов Горного Алтая занимался покойный ленинградский этнограф А.В. Коновалов, который в 1986 г. издал в Алматы монографию «Казахи Южного Алтая». Хотя сейчас название этой работы выглядит не совсем точным, учитывая нераздельную территорию всего Большого Алтая, который, в частности, объединяется давним расселением здесь казахов. Долгие годы данной группой казахов занимается новосибирский этнограф И.В. Октябрьская, которая опубликовала ряд крупных статей по казахам Алтая [см., напр.: 14–17]. Таким образом, российскими исследователями достаточно полно были изучены историко-этнографические вопросы, связанные с косагашской группой казахов. Вместе с тем, необходимость исследования «косагашских казахов» казахстанскими учеными, прежде всего, этнографами налицо, поскольку многие вопросы требуют дальнейших углубленных изысканий, в том числе в контексте общих основ этнокультуры казахов Большого Алтая.

Проведенное нами (отнюдь не полное пока) исследование показало, что среди казахов российской части Алтая в меньшей степени сохранились элементы традиционно-бытовой культуры и не так комплексно, как у казахов Монголии. Основной причиной этого, безусловно, следует считать вхождение территории в состав Советского Союза, развитие общественного хозяйства и профессиональной культуры в различных его уголках. Тем не менее, в отдаленных, горных местностях Кош-Агачского района до сих сохраняется традиционное скотоводческое хозяйство. В целом же традиционная культура казахов Республики Алтай не сохранилась в целостном виде, но в форме отдельных проявлений: скотоводство горных районов, отчасти декоративно-прикладное искусство в женской среде, обрядовая культура и т.д.

Скотоводство носит полукочевой-полуоседлый, отгонно-пастбищный характер, с культивированием тех же основных алтайских видов домашнего скота, среди которых традиционными являются овцы, лошади и верблюды; этим направлениям животноводства в свое время уделялось немалое внимание в плане селекции и племенной работы. В высокогорных районах в стаде присутствуют яки (сарлыки), получившие особое распространение в местах смешанного проживания казахов и алтайцев. Козоводство стало активно развиваться в данном районе с 50-х гг. XX в., прежде всего в связи с производством козьего пуха; организовывались специальные козоводческие фермы. В процессе оседания казахского населения, которое было начато в довоенные годы и продолжалось в 50-х–60-х гг. XX в., выросло поголовье крупного рогатого скота (коров), который содержится в больших и малых поселениях по выгонному методу. Таким образом, можно сказать, что косагашские казахи также придерживаются системы из пяти видов скота (*бес түлік*).

Природные условия Чуйской степи и прилегающих пространств, конечно, не способствуют развитию там земледелия и сенокошения. Тем не менее, еще в советское время получило определенное развитие поливное, орошаемое сенокошение, имеющее значение и поныне. Известно, что еще в 1970-х–80-х гг. определенное значение имели традиционные виды охоты с ружьями, с использованием гончих собак – тазы и ловчих птиц. Но впоследствии они утратили свое промысловое значение.

Бытование казахских народных промыслов и ремесел в российской части Алтая, в основном, наблюдается в Косагашском районе. Наиболее популярны женские их виды: изготовление сырмаков, тускиизов, различных покрывал, полотенец с вышивкой, отчасти чиеплетение и т.д. Среди мужских ремесел определенное значение сохраняет деревообделочное производство, с изготовлениями простых сундуков, колыбелей – *бесік* и

др. Следует отметить, что среди казахского населения сохраняются многие бытовые вещи традиционного производства.

Во 2-й половине XX в. в среде казахов Косагашского района наблюдался процесс последовательной утраты жизнеобеспечивающего значения традиционных форм материальной культуры и исконных форм скотоводческого хозяйства, которое в значительной степени носило обобществленный характер в рамках колхозного и др. производства. В связи с этим в диаспоре в последние десятилетия вырос интерес к духовным, нематериальным проявлениям этнокультуры. Особенно эта тенденция получила развитие на фоне образования суверенного Казахстана, как важного стимулирующего фактора в развитии этнокультуры.

Это нашло выражение, в первую очередь, в усилении роли казахского языка, преподавание которого в 1993 г. было введено в ряде школ Косагашского района, но не было осуществлено полностью в виду отсутствия методической литературы и специалистов. Начал отмечаться казахский национальный праздник Наурыз, который регулярно проводится в населенных пунктах с казахским и смешанным составом. Заметно усилилась роль ислама, издавна понимаемого как важного признака «этнической идеологии» среди казахов Республики Алтай. В 1993 г. в с. Жанааул была построена первая в данной части Алтая мечеть-медресе; затем мечети появились в сс. Тобелер, Косагаш и др. поселениях. Активизацию процесса хорошо иллюстрирует новая мечеть в смешанном поселке Акташ, где она возведена на возвышенности, напротив церкви, расположенной ниже. Исламские традиции, нормы шариата стали утверждаться в обрядовой жизни населения. Интересно, что тенденции исламизации, интерес к мусульманству в последние годы проявляются и среди такой специфической этнической группы Горного Алтая как «крещенные казахи», которые издавна живут в сс. Черный Ануй и Тураты Усть-Канского района.

В диаспоре немалое внимание уделяется музеефикации ее культурных ценностей. Экспедицией были исследованы несколько музеев – от республиканского уровня до местного, поселкового – в которых сохраняются образцы народной культуры. Наибольший интерес представляют музеи самого Косагашского района, где издавна расселяются казахи. В с. Жанааул функционирует специальный Музей казахов Алтая, образованный в 2003 г. и имеющий 5 экспозиционных залов-комнат. Экспозиция очень разнообразна, богата; материальная культура, декоративно-прикладное искусство казахов показаны в нем достаточно полно. Хорошо представлены предметы женской одежды (с вышивкой), кожаная, деревянная посуда, серебряные украшения, изделия по различным видам ремесел и промыслов (охота, кузнечное производство, сапожное дело и т.д.). Многие изделия являются раритетными. В целом материалы данного музея заслуживают специального исследования и издания в форме буклета.

Экспедицией изучались также и проявления обрядовой культуры местных казахов, в частности погребальная обрядность, которая, в целом, осуществляется по предписаниям шариата, но с сохранением, например, такого архаичного элемента как «дәуір», «пидия» – обряд выкупа грехов умершего, в символическом виде. Перед выносом покойного муллами проводится известный ритуал «дәлел шығару» и перед ними раскладываются бумажные пакетики с деньгами и надписями «бідиә». Этот домусульманский обычай в Казахстане уже почти не встречается, изжит. Что касается кладбищ, то в поселениях со смешанным населением (Усть-Канский р-н) имеют место общие кладбища и захоронения казахов могут производиться по соседству с христианской частью. В самом Косагашском районе зафиксированы крупные сугубо казахские кладбища с самобытными мемориальными сооружениями.

Завершая данную часть доклада, отметим, что в целом культура казахов Республики Алтай требует дополнительного исследования. Как сугубо этнографического, так и этносоциологического и этноархеологического.

Исследования в Западном Китае.

В последние годы начато целенаправленное комплексное исследование культуры и истории казахской диаспоры в Китае, которое является естественным продолжением и развитием общей программы этнографо-этноархеологического, этносоциологического изучения зарубежных казахов в регионе Центральной Азии. В Западном Китае, прежде всего в Синьцзян-Уйгурском автономном районе (СУАР), а также на территории соседних провинций Ганьсу и Цинхай в течение 2010–2014 гг. было осуществлено несколько более или менее продолжительных выездов: экспедиций, командировок. Здесь необходимо отметить, что проведение коллективных комплексных этнокультурных изысканий на территории КНР сопряжено с выраженными организационными сложностями, вследствие, в первую очередь, перманентного обострения внутриполитической ситуации в СУАР. Отметим, что по Китайской экспедиции нет такой подробной статистики как по Монгольской, поскольку количество выездов не столь многочисленно (некоторые из них были кратковременными), тем не менее собран уже весьма значительный материал по истории, этнокультуре и современному состоянию диаспоры. Думается, изыскания этнографов здесь будут продолжены в ближайшие годы.

Исследование казахов Китая, в основной своей массе расселяющихся в Синьцзян-Уйгурском автономном районе, было предпринято в 2009 г. в рамках фундаментальной научной программы «Казахи Китая: историко-этнографическое исследование». Основной целью проекта ставилось комплексное историко-этнографическое, этнологическое исследование казахов региона – крупнейшей и динамично развивающейся части казахской диаспоры. Изначально предполагалось уделить внимание и изучению сопутствующих проблем (этносоциология, памятниковедение).

Предварительное изучение источников свидетельствовало, что казахская диаспора на территории КНР представляет собой важнейший многоплановый объект историко-этнографического исследования. Эта крупная и неотъемлемая часть казахского этноса, сложившаяся в силу разнообразных исторических и др. процессов в Центральной Азии в особой этносоциальный организм, многочисленную этническую группу, играла и играет важную роль в социально-экономической жизни крупного Синьцзян-Уйгурского автономного района, имеет ощутимое культурное влияние на казахскую диаспору в других странах, традиционно поддерживает и расширяет тесные связи с Казахстаном. С территорией её расселения связаны многие судьбоносные события и явления в истории и культуре тюркских народов, драматические эпизоды в судьбе зарубежных казахов, процессы формирования в XIX – XX вв. диаспоры в ряде стран Азии и, вместе с тем, сохранение самобытных основ (формирование своеобразного очага) казахской традиционной культуры, языка и менталитета.

В Китайской Народной Республике, как уже указывалось, проживает около 1,5 млн. этнических казахов. Подавляющая часть их расселяется в западном Синьцзян-Уйгурском автономном районе, отчасти в провинциях Ганьсу, Цинхай, а также в столице страны – Пекине. На территории СУАР казахи проживают в северной части региона – главным образом в особой Или-Казахской автономной области (ИКАО), сохраняющей относительную самостоятельность от провинции, и состоящей из трёх аймаков: Или, Тарбагатай и Алтай. Кроме того, значительная часть казахов Западного Китая расселяется в Чанцзи (Санжы)-Хуэйском (Дунганском) автономном округе – в Мори-Казахском автономном уезде, а также в округе Ками (Құмыл) в Барколь-Казахском автономном уезде. За пределами Синьцзяна более или менее заметная группа казахов живёт в провинциях Ганьсу (в Аксай-Казахском автономном уезде) и Цинхай.

Многочисленная казахская диаспора в Китае в последние десятилетия характеризуется достаточно активным состоянием своего социально-экономического развития, вызванного рыночными реформами конца 1970–80-х гг. в КНР, урбанизацией, глобализационными процессами, а также расширением разносторонних связей с Казахстаном. Вместе с тем, для казахов Китая (значительная часть которых проживает в сельской местности) показательно

целостное сохранение национальной культуры, основанной на глубоко эшелонированных народных традициях и сохраняющем свою значимость скотоводческом хозяйстве, благоприятной в целом (на общем фоне зарубежной диаспоры) демографической и языковой ситуацией и «фоновом» влиянии сопутствующих культурно-исторических факторов (религия ислама, арабская графика). При этом казахская народная культура здесь в послевоенный период развивалась, на наш взгляд, в двух взаимосвязанных направлениях: бытование традиционных её форм в животноводческих районах и широкая профессионализация народного творчества.

Многочисленные источники [см., напр.: 18–22] свидетельствуют о частичном и отчасти комплексном сохранении традиционных основ культуры в большинстве мест расселения казахов Синьцзяна, которых отдельные исследователи называют «последними кочевниками Китая». Так, значительная часть населения аймаков Или, Тарбагатай, Алтай ведёт в целом традиционное скотоводческое хозяйство в его полукочевых и полуоседлых формах, с разведением основных видов скота (овец, лошадей, верблюдов, коров и яков), поголовье которого в казахских районах, очевидно, превышает 10 млн. Вместе с тем, необходимо отметить, что в последние годы среди сельского казахского населения Западного Китая отмечаются значительные изменения в социально-экономической жизни, выраженные процессы последовательной, «организованной» седентаризации.

В связи с этим отмечаются процессы уменьшения роли традиционных промыслов и ремесел, которые в своем целостном виде сохраняются в основном в животноводческих районах. В то же время наблюдается усиление народной духовной, нематериальной культуры (не связанной с ее жизнеобеспечивающими функциями), в том числе в профессиональных формах. Это находит выражение в самобытных обычаях и обрядах, колоритном музыкальном, певческом творчестве, танцевальном искусстве, богатом фольклоре, религиозной жизни населения. В отношении разнообразного развития народного творчества, в особенности в его общественных формах, казахская диаспора Китая заметно выделяется в сравнении с другими этническими группами зарубежных казахов. О важности потенциала диаспоры в интеллектуально-духовной сфере свидетельствуют как её представители, играющие ныне заметную роль в культурной жизни Казахстана, так и сама музыкально-певческая, видео- и кинопродукция «из Китая», пользующаяся популярностью среди казахов.

* * *

Активные полевые исследования этнографов в Китае были начаты только в 2010 г., в связи с осложнением внутриполитической ситуации в СУАР. Были организованы *две этнографические экспедиции*, причем *первая из них*, вследствие отмеченных сложностей, была направлена на изучение оралманов из Китая, расселяющихся в Алматинской области, то есть носила некий опосредованный характер, но была достаточно плодотворной. В ходе экспедиции изучалась культура казахов-оралманов таких крупных населенных пунктов, как гг. Талдыкорган, Ушарал, пос. Балпык-би, Еркин, Кызылагаш, Сарканд, Жансугуров, Алмалы, Коктума и др.

В ходе экспедиции ее участниками основной упор был сделан на сбор материалов по народной истории – шежире, этнографических данных по материальной и духовной культуре казахов КНР. Производилась также работа по фотофиксации и зарисовке наиболее значимых предметов материальной культуры казахов-оралманов, связанных со скотоводством, земледелием, традиционными ремеслами и промыслами. Необходимо отметить, что целый ряд информаторов предоставил весьма ценные, комплексные сведения по культуре казахов Синьцзяна. В частности, мастер по изготовлению юрт С. Даутбекулы, который проживал в КНР в Илийской обл., ауле Алмалы района Кунес, и живущий сейчас в пос. Еркин в пригороде г. Талдыкоргана. На новом месте он по-прежнему занимается организацией производства и реализации юрт, др. видов ремесел, поддерживая связи с мастерами в Синьцзяне. Результативность данной экспедиции определила перспективность полевых

исследований в данном направлении – а именно, по обследованию оралманов из Китая и Монголии в районах их наиболее концентрированного расселения в Казахстане. И, в частности, осенью 2014 г. на территории Восточно-Казахстанской области была проведена еще одна подобная экспедиция.

Вторая экспедиция-поездка (первая на территории Китая) была проведена в декабре 2010 г. уже в самом Синьзян-Уйгурском автономном районе. Работы экспедиции в составе 5 чел. проходили в гг. Кульджа, Урумчи, райцентрах Текес, Монголкуре, Мори, поселках с казахским населением. Поскольку работа экспедиции носила, преимущественно, пилотный, ознакомительный характер, то в ходе ее большое внимание было уделено контактам с местными исследователями, учеными, выявлению научной, научно-популярной, а также и массовой литературы, публикаций по истории и культуре региона, по традиционной культуре и современной жизни казахского населения СУАР. Обследование экспозиций музеев выявило весьма богатые собрания по традиционной казахской культуре – в особенности в Областном музее в Кульдже, где, например, вывешен старинный (XVIII в.?) кожаный тускииз, имеются другие раритеты. В местности Богдаколь (к востоку от Урумчи), к югу от райцентра Фукан был посещен культурно-туристический центр–парк казахской культуры «Хан сарайы». Была зафиксирована также небольшая экспозиция краеведческого музея в г. Мори.

В ходе экспедиции проводилась работа по сбору опросного этнографического материала по шежире местных казахов, хозяйству, системе поселения, материальной и духовной культуре. Причем в некоторых хозяйствах обследование проводилось детально, на местах. По маршруту экспедиции фиксировались отдельные исторические памятники, мечети, кладбища казахов. Был обследован мемориально-архитектурный комплекс известного правителя Могулистана начала XIV в. Уайс-хана, в различных пунктах были зафиксированы интересные надмогильные сооружения, памятник акыну Кодеку Байшыганулы (1888–1937), посещены ряд мечетей в Кульдже, Урумчи, Монголкуре, Мори. Данная пилотная экспедиция имела важное значение в плане налаживания контактов с местными учеными, в конкретизации, развертывании программы будущих полевых исследований.

Этнографическая экспедиция 2011 г. состоялась в летний период и проводилась на территории Мори-Казахского автономного района Санжы-Хуэйского автономного округа, в райцентре Мори; в Барколь-Казахском автономном районе и райцентре Барколь округа Кумыл; а также на землях провинции Ганьсу в уезде Аксай. Начальный этап экспедиции был приурочен к мероприятиям по празднованию 90-летия КПК в г. Мори, в рамках которого проводился масштабный фестиваль казахской культуры. В программе последнего было торжественное открытие на местном ипподроме с многочисленными театрализованными представлениями (в том числе этнографической окраски), конные скачки, выставка изделий народных мастеров, айтыс и т.д. Мероприятие имело важное значение для сбора наглядного, презентационного материала по этнографической, современной культуре казахов крупного района СУАР. В частности, можно отметить такой факт: на выставке «Кесте-көрме» демонстрировался уникальный цельный тускииз длиной несколько десятков метров, изготовленный 90 женщинами-мастерицами этой области. Впечатляющим был также айтыс, мастерские выступления участников которого еще раз подтвердили высокое развитие этого вида народного творчества среди казахов Китая.

Большая работа была проведена участниками экспедиции в районном центре Барколь области Кумыл. Детально был изучен весьма представительный музейный фонд в Баркольском выставочном культурном центре («Баркөл ауданы қазақ мәдениет көрме сарайы»), где имеются разнообразные экспонаты по материальной культуре, хозяйству, промыслам казахов. Экспедиция совершила также рекогносцировочную поездку в отдаленную провинцию Ганьсу, где в г. Аксай был осмотрен местный краеведческий музей с казахскими экспонатами, организовано несколько встреч с местными аксакалами, изучено казахское кладбище. Кроме того, экспедиционная группа посетила г. Турфан: здесь были

изучены экспозиции археологического музея и уйгурского музея мукамов, специально было организовано посещение знаменитого комплекса «Мыңқала». В конце экспедиции была тщательно обследована казахская экспозиция в Музее Синьцзян-Уйгурского автономного района в г. Урумчи.

Результаты экспедиции 2011 г. были весьма плодотворными и значительно способствовали дальнейшему углублению полевых этнографических исследований в регионе – *в 2012 г.* в СУАР работала уже *более крупная группа специалистов* в течение почти одного месяца на основе официальной визы-разрешения на исследование. Работы данной экспедиции проходили в Алтайском аймаке Или-Казахской автономной области, где были обследованы следующие районы: Каба, Буыршын, Коктогай, Бурылтогай, Шынгиль. Этнографическая работа проводилась как в центрах районов, так и в отдельных поселениях, кыстаках и т.д.; этноархеологические изыскания осуществлялись на мемориальныъх комплексах, кладбищах. Изыскания экспедиции имели значительные комплексные результаты.

Целенаправленное обследование аймаков ИКАО было продолжено и *в 2013 г.,* когда один из *отрядов* Китайской этнографической экспедиции проводил изыскания в соседнем Тарбагатайском аймаке области, где также были собраны разнообразные материалы по истории, традиционной культуре, этносоциологии казахов. Был обследован ряд музеев, в том числе музей в центре аймака – г. Шәушеке, где он занимает историческое здание из красного кирпича («Кызыл уй»). Результаты исследований вышеуказанных экспедиций отражены в публикациях ряда ее участников [см., напр.: 23–28].

Следует отметить, что проведение полевых экспедиционных изысканий в следующем, *2014-м году* было затруднено по вышеотмеченным причинам. В виду этого были организованы *две экспедиции с небольшим числом участников*: одна из них (3 чел.) работала в Восточно-Казахстанской области с целью изучения современной культуры мигрантов-оралманов из Монголии и Китая; вторая (в составе 2 чел.) проводила исследования на территории самого Китая среди казахов провинций Ганьсу и Цинхай. Следует отметить, что последние представляют собой крайнюю юго-восточную группу казахской диаспоры Центральной Азии. В данной группе насчитывается около 5,5 тыс. казахов, которые до недавнего времени вели кочевой и полукочевой образ жизни, но в последние 10–20 лет переведены на оседлость и полуоседлость; животноводство сохраняя свое определенное хозяйственное значение, утратило былые масштабы. Весьма интересные этносоциальные процессы происходят в основных населенных пунктах, где расселяются представители данной группы диаспоры: это центр Аксай-Казахского автономного уезда провинции Ганьсу – город Аксай и поселок («қыстақ») Макай в провинции Цинхай. В частности, Аксай представляет собой новый, хорошо обустроенный городок с населением ок. 12–15 тыс. жителей, из которых около 4,5 тыс. составляют этнические казахи. В нем имеется большая мечеть, этнопарк, рекреационная зона со стационарными юртами; в целом поселение носит выраженный национальный казахский колорит. Очень интересен в Аксае «Национальный музей казахов Аксая» («Ақсай қазақ ұлттық мұражайы») с богатой экспозицией. Проведенные предварительные исследования свидетельствуют о необходимости продолжения изысканий, в особенности этнокультурных, в местах расселения казахов данной группы, среди которых сейчас происходят важные этносоциальные перемены.

* * *

Таким образом, первый этап комплексных исследований казахских этнографов в Китае свидетельствуют о том, что казахи СУАР – наиболее репрезентативная в этнокультурном плане группа зарубежных казахов. Для этой большой этнической группы характерно, с одной стороны, сохранение еще многих компонентов старотрадиционной культуры и хозяйственного уклада (в отдельных животноводческих районах – комплексно) и, с другой стороны, – сильное развитие социально-экономических новаций, заключающихся, прежде всего, в последовательном переходе к полуоседлости и оседлости. Последнее, безусловно,

влечет за собой изменения и в материальной культуре, нередко приобретающей презентационные формы (среди казахского населения городов, райцентров, новых сельских поселков), несомненно, влияет и на духовную культуру (в широком смысле, имея в виду образование, язык, менталитет). Но необходимо отметить, что духовная, нематериальная составляющая культуры казахов Китая характеризуется весьма высоким уровнем развития и самобытными проявлениями, находит высокопрофессиональное выражение во многих сферах – литературе, искусстве, народном творчестве. Соответственно высок и уровень этнического самосознания казахской диаспоры в Китае.

В последние два десятилетия у казахов Китая наладились тесные связи с Казахстаном. С нашей страной диаспора связывает особые надежды: социальные, экономические, культурные. Происходит определенный пересмотр геополитических, ценностных ориентаций казахского населения Китая, в особенности молодого поколения. Таким образом, казахская диаспора в Китае являет собой весьма сложный, многообразный этносоциальный организм, требующий к себе пристального внимания казахстанских ученых, в особенности специалистов-этнологов, этносоциологов и этноархеологов, изыскания которых следует расширять в дальнейшем.

(К статье прилагаются рис. 1–15, см. вклейку)

Литература

1. Материалы Международной научно-практич. конф. «Репатриация этнических казахов в Казахстан как составная часть государственной миграционной политики: достижения, проблемы и пути их решения», посвященной 20-летию Всемирной Ассоциации казахов (г. Алматы, 12 октября 2012 г.). Алматы, 2012.
2. Созидательный потенциал казахской диаспоры. История и современность: материалы Республиканской научно-практич. конф. (г. Алматы, 31 октября 2013 г.). Алматы, 2013.
3. Моңғолия қазақтары этникалық тобын зерттеудің Бағдарлама–сұрақнамасы / Құраст.: С.Е. Әжіғали, О.Ж. Ошанов, А.У. Тоқтабай, Е.Ж. Оразбек. Алматы: ТжЭИ ҚР БжҒМ, 2004. – 48 б.
4. Ажигали С.Е. Экспедиция в Монголию // Наука и Высшая школа Казахстана (газ.). 2003. № 5 (1 марта).
5. Әжіғали С., Байғабатова Н., Ошанов О. Баян-Өлгей аймағындығы 2003 жылғы этнографиялық зерттеулердің кейбір нәтижелері // Қазақ диаспораның мәдениетің зерттелуі. Алматы: ҚМӨҒЗИ, 2004.
6. Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р. Казахские мечети Монголии // Интеграция археологических и этнографических исследований. Сб. научных тр. Алматы; Омск, 2004.
7. Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р. Общие итоги этноархеологического исследования памятников кочевников на территории Монголии: 2001–2005 гг. // Мат-лы Междунар. научной конф. «Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии». Ч. 1. Актобе, 2006.
8. Ажигали С.Е. Технология изготовления казахской юрты // Интеграция археологических и этнографических исследований. Сб. научных трудов. Красноярск–Омск, 2006.
9. Ажигали С.Е. Казахи: традиционная этническая культура. Отчет о НИР за 2006–2008 гг. (Рук. темы, сост.). Алматы: Тарих тағылымы, 2009 (препринт. изд.; соавт.-сост.: Мажитов С.Ф.). – 99 с. (с илл.).
10. Ажигали С.Е., Байгабатова Н.К. Особенности материальной культуры казахов Монголии // Материалы Международной научно-практич. конф. «Репатриация этнических казахов в Казахстан как составная часть государственной миграционной политики: достижения, проблемы и пути их решения», посвященной 20-летию Всемирной Ассоциации казахов (г. Алматы, 12 октября 2012 г.). Алматы, 2012.

11. Ажигали С.Е. Казахстану стратегически важно сохранить присутствие казахской диаспоры в Монголии // Тұған тіл. Еларалық қоғамдық-саяси, әдеби-ғылыми альманах. 2012. № 2 (17).

12. Самойлович А.Н. Казаки Кошагачского аймака Ойротской автономной области // Казаки [Сб. статей антропологического отряда Казакстанской экспедиции. Вып. 3]. Л., 1930.

13. Коновалов А.В. Казахи Южного Алтая (Проблемы формирования этнической группы). Алма-Ата, 1986.

14. Октябрьская И.В. Казахи Алтая. История и современность // Этнографическое обозрение. 1997. № 6.

15. Октябрьская И.В. Казахи Юго-Восточного Алтая: этническая история и этническая идентичность // Народы Евразии. Этнос, этническое самосознание, этничность: проблемы формирования и трансформации. Новосибирск, 2005.

16. Октябрьская И.В. Зима. История туратинских казахов // Археология, этнография и антропология Евразии. 2006. № 1.

17. Октябрьская И.В. Казахи Алтая: этническая история и проблема идентичностей // Международные исследования. Общество. Политика. Экономика. Астана, 2011. № 1 (6).

18. Астафьев Г.В. Казахи Синьцзяна // Национальный вопрос в Китае. Институт Дальнего Востока АН СССР. Информ. бюллетень. М., 1971. № 38.

19. Казахская диаспора: проблемы этнического выживания. Алматы, 1997.

20. Мұқаметханұлы Н. Қытай қазақтарының қоғамдық тарихы (1860–1920 жж.). Алматы, 2000.

21. Benson L. and Svanberg I. The Kazaks of China: Essays on an Ethnic Minority. Uppsala, 1998.

22. Lias, Godfry. Kazak Exodus. London, 1956.

23. Мажиқызы Н. Қытай қазақтарының би өнері // Сборник материалов Республиканской научно-практической конференции «Созидательный потенциал казахской диаспоры: история и современность» (Алматы, 31 октября 2013). Алматы, 2013.

24. Токтабай А.У. Шыңжаң қазақтарының кейбір әдет-ғұрыптары (Мори қазақтары бойынша) // Қазақстан және шетелдегі қазақтар: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген Халықаралық ғылыми-практикалық конференция «Этниқалық қазақтардың репатриациясы Қазақстан мемлекеті көші-қон саясатының құрамдас бөлігі ретінде: жетістіктері, мәселелері және оларды шешу жолдары» (Алматы, 12 қазан 2012 ж.). Алматы, 2012.

25. Орынбаева Г.У. Проявления этнического самосознания у казахов Китая // Казахстан и зарубежные казахи: Материалы Международной научно-практической конференции «Репатриация этнических казахов в Казахстан как составная часть государственной миграционной политики: достижения, проблемы и пути решения», посвященной 20-летию Всемирной Ассоциации казахов (Алматы, 12 октября 2012 г.). Алматы, 2012.

26. A. Omarova. ШҰАР Баркөл және Мори қазақ аудандары қазақ зираттарындағы қабір тастар эпиграфикасы хақында // Prairie Silk Road and Prospects for International Economic Cooperation in the Trans-Altay Region International Academic Conference, the collection of abstracts. China. Urumqi–Altai, 2012.

27. Орынбаева Г. О казахах китайского Алтая // «Современный Китай и отношения с Казахстаном»: Сборник материалов круглого стола / Центр исследований современного Китая КазНУ им. аль-Фараби. Алматы, 2013.

28. Абдулина А.Т. Состояние культурной и социальной инфраструктуры в Тарбагатайском аймаке СУАР КНР // Сборник материалов Республиканской научно-практической конференции «Созидательный потенциал казахской диаспоры: история и современность» (Алматы, 31октября 2013). Алматы, 2013.

ҚАЗАҚТЫҢ САХАРАЛЫҚ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІНІҢ ӨМІРШЕҢДІК ҚУАТЫ ЖӨНІНДЕ

Мырзақан Ж.Б.

ҚХР Шынжаң қоғамдық ғылымдар академиясы, Үрімжі

Дүниедегі әр ұлттың дәстүрлі мәдениеті өзінің қою ұлттық ерекшелігімен дараланады. Мынау мәдениет тоғысу жиілеген XXI ғ., оның әр елдегі көп қайнарлы, алуан формалы болуын ескере отырып, оған қандай мұрагерлік ету, қайтып қорғау мәселесі кезек күттірмейтін ірі зерттеу тақырыбына айналып отыр. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінен сөз бастар болса, оның арғы қайнары болған ертедегі көшпелілер мәдениетіне барып тірелетіні анық. Замандар өте келе, кең байтақ қазақ даласындағы ілгерінді-кейін дәурендеген тайпалар, ұлыстық елдердің өзара ұзақ уақыт тоғысуы нәтижесінде, өз алдына халық (ұлт) болып қалыптасқан қазақтың өзгеден бөгенайы бөлек, дәстүрлі мәдениетінің даралығы күшті, өміршеңдік қуаты өте мығым. Осы секілді Евразия көшпелілерінің ұрпақтары болған өзге ұлыстармен салыстыра зерттеулерде де, жалпы сахара (дала) мадениетін жалғастырған, көшпелілікті негіз еткен ұлыстар арасында да, қазақ дәстүрлі мәдениетінің даралығы мен мұндалап тұрады. Халықарада (әсіресе, Қазақстан республикасында) және жұңгода қазақ мәдениеті жөніндегі зерттеулердің тереңдеи түсуі, өзара ғылыми ауыс-түйістің күшеюі, біздің қазақ дәстүрлі мәдениетінің барлық асыл жауһарына қалай мұрагерлік етуіміз және қайтып қорғауымыз сынды келелі мәселелерге барып саяды. Төменде мен осы мәселе жөнінде қысқаша бір-екі көзқарасымды айтайын.

1. Көшпелілердің дала мәдениетінен қазақтың дара мәдениетіне дейін ертедегі Евразия көшпелілері адамзат тарихындағы көшпелілер мәдениеті шеңберін жаратушылардың негізгілері, олар жасаған Евразия даласы қамтитын өңір жөнінде ішінара ұқсамаған көзқарастар бар. Бір бөлім зерттеушілер, Евразия даласы – шығысы Хинган тауларынан (兴安岭), батысы Дунаи өзеніне дейінгі кең-байтақ өңірді қамтиды – деп қарайды [1, 97-б.]. қалай болмасын, біз әдетте айтып жүрген «Евразияның апайтөсін ат тұяғымен дүбірлеткен көшпелілер» ертедегі осы өңірдің нағыз қожайындары еді.

2. Біздің ғылыми әдебиеттерде, өте-мөте, Жұңгоның тарихнамаларында кездестіретін терістік көшпелілері дейтін ортақ атпен аталатын этностар дәл міне осы Евразия көшпелілері, былайша айтқанда біздің арғы ата-бабаларымыз, бізбен арғы тегі бір халықтармен (ұлыстармен) бізге ортақ ата-бабалар. «Мәдениет шеңбері» теориясын жаратқан германиялық Глоф пен австралиялық Шмидт дүние мәдениетін зерттеуде ықпалы ең күшті болған – будда діні мәдениет шеңбері, хан жазуы мәдениет шеңбері, көшпелілер мәдениет шеңбері, христиан діні мәдениет шеңбері, ислам діні мәдениет шеңберлерін негізінен олардың дүниеге (тұтас адамзатқа) мәдениет таратудағы орын мен рөліне қарай тұрақтандырған, дүние мәдениетінің көп қайнарлы екендігін дәлелдеуді мақсат еткен [1, 477-б.].

Біздің қазақтың ертедегі Евразия көшпелілерінен жазба тарих бетіне ең алдымен аты түскен сақтардың, ғұндардың, одан қала берсе, өзінің тіке ата-бабалары үйсіндер, қаңлылар, аландар (янсайлар, алшындар) сынды елдер ұрпағы екені бұл күнде әлемге аян. Олардың жоғарыда аталған Евразия даласының бел ортасындағы ұланғайыр сахарада өсіп-өнгені, дәурендегені де дүниеге мәлім. Сондықтан, қазақ ұлты дүниеде адамзаттың жоғарыда аталған бес мәдениет шеңбері – көшпелілер мәдениетіне тіке мұрагер болған ұлттың бірі, бірі болғанда бірегейлерінің бірі. Оның үстіне дүниедегі бес мәдениет шеңберінің арасында, көшпелілер мәдениет шеңберінің орны бөлек. Кейбір зерттеушілердің қарауынша, «шындығына жүгінсек, ұзақ уақыт дүниеге ықпал жасаған мәдениеттердің бір жағында, ‹төрт ірі мәдениетті байырғы елдерді›(四大文明古国) құрған егіншілікпен шұғылданған ұлттар тұрса; ал енді бір жағында, бүкіл Евразия құрлығын дүр сілкіндіре билеген көшпелі ұлттар

тұрған» [1, 483-б.]. Бұл арада автор ертедегі егіншілікпен шұғылданған мәдениетті елдер қатарында Жұңго, Египет, Вавилон, Үндіні айтады. Ал, көшпелілер мадениетін жаратқан ерте замандағы «ат жалында жүретін ұлттардан» біз білетін ата-бабаларымыз сақтардың, ғұндардың бір жағынан «шөптің шүйгінін, судың тұнығын қуалап», қоныс етіп, сауда алым-берімін атының тұяғы жеткен жерлердің бәріне дейін жүргізсе, енді бір жағынан өзі жаратқан көшпелілер мәдениетіне сүйеніп «дала империяларын» құрғанын бүкіл дүние біледі.

Б.з.б. III-ғасырда Жұңго тарихнамаларына аты түскен ежелгі үйсін елінің б.з.б. II-ғасырда «батыс өңірдегі ең азулы ел» [2, 626-б.] болғаны мәлім. Олардың осындай ірі империялар, азулы елдер құруына, ертедегі ата-бабалар көшпелілер жаратқан «дала мәдениеті» тірек (қозғаушы күш» болған. Олардың адамзат тарихында ең алдымен аңшылықпен айналысқаны, жылқы және басқа төрт түлік малды өсіргені, ет және сүт өнімдерін өндіріп, өзін-өзі қамдаған халық болғаны әлемге аян.

Демек, дала мәдениетін жаратқан біздің ертедегі көшпелі ата-бабаларымыз мал шаруашылығымен шұғылдануды өзінің экономикалық негізі ете отырып, қоныс аударуға сүйеніп орыс (жер) емденсе, отырықшы (егінші) елдермен сауда барыс-келістеріне сүйеніп азық-түлік, киім-кешек қажетін қамдаған. Ат мінуге, садақ тартуға шеберлігі, алуан түрлі (ат, өгіз, түйе) арбаларын жасау, мықты да шыдамды тері, жүн киімдер, ат әбзелдерін жасау, киіз басу сынды өнерлерді де алдымен көшпелілер игерген. Сондықтан АҚШ ғалымы Латимор: «көшпелі ұлыстар мәдениетін, қоныстанған ұлттар мәдениетінен кенже деп қарайтын көзқарастар дұрыс емес» [1, 447-б.], – деген еді.

Демек қазақ сахарасы Евразия құрлығындағы ең ертедегі көшпелілер қимыл жасаған өңір, адамзаттың бес мәдениет шеңберінің бірі көшпелі ұлттар мәдениеті шеңбері жарыққа шыққан өңір. Қазақтың арғы ата-бабалары болған сақтар, ғұндар қазіргі қазақ даласынан әлде қайда кең аумаққа қоныстанғаны да тарихи шындық. «Қазақ» атты халық болып қалыптасу барысында, қазақ үш жүзінің құрамын толықтаған белді (ұйтқы болған) тайпалардан үйсін, қаңлы, алан (алшын) үшеуінің б.з.б. II ғ. өз алдыларына тәуелсіз мемлекет болған ұлыстық елдер екені әлемге аян. Б.з.б. VII–IV ғг. шығысқа (жұңгоның солтүстігіне) қоныс аударған шошақ төбелі тымақ киетін сақтар кейінгі қыпшақтардың, ал ғұндар кейінгі арғындардың ата-бабалары екені де тарихқа мәлім. Қысқасы, қазақ халқын қалыптастырған түркі тілдес тайпалардың барлығы да, арысын айтқанда ертедегі Евразия көшпелілерінің, берісін айтқанда, сақтар мен ғұндардың ұрпақтары, қорытып айтқанда қазақтар. Қазақ даласы мен Орта Азия және оның солтүстігінен табылған тау мәдениеті, афанасьев мәдениеті, андронов мәдениеті, қарасұк мәдениеті, тагар мәдениеті, пазырық мәдениеті және тарихта қазақ жасаған барлық өңірден табылған жартас суреттер және археологиялық қазбалардан табылған мұралардың тіке мұрагеры.

Қазақтың сахара мәдениетінің іздері

Қазақтың сахара мәдениетінің келіп шығу тарихы өте алыста жатқандығы археологиялық мәліметтер арқылы да дәлелденді. Дүниедегі қазіргі қазақтар қоныстанған өңірлерден табылған мәдени мұралар, бұл өңірлерде жасаған ертедегі қауымдар және халықтардың мыс, қола, темір дәуірлерін ғана емес, ескі тас дәуірінің соңғы кездері мен жаңа тас дәуірінің бүкіл барысын бастан кешіргенін дәлелдеді. Мысалы, Іледен табылған тас кетпен, Моридан табылған суық біз, Қазақстанның Тәңірқазған, Бөріқазған деген жерлерінен табылған тас құралдар, Қаратау (таңбалы тас) жерінен табылған жартас суреттері, Жұңго Шынжаңның Тяньшань, Алтай таулы өңірлерінен табылған мол жартас суреттері, т. б. тегіс осы айтқандарымыздың дәлелі [3, 363–364-бб.].

Қазақ даласының оңтүстік Сібірмен және Орта Азиямен тығыз қатынасы, шығыста Жұңгоның солтүстігі мен батысы және батыста Европамен тұтасып жатуы, қазақ мәдениетін зерттеуді тұтас адамзат мәдениетін зерттеумен қауыштырып отыр. Адамзат тарихы мен әдебиетін зерттеушілер, дүние жүзіндегі басты үш нәсілділер (яғни моңғол нәсілділер, ақ нәсілділер және қара нәсілділер) тас құралдар дәуірінде қалыптасты. Мұндағы бір бөлім моңғұл нәсілділер, осыдан 12 не 15 мың жыл ілгері Сібірден мұз құрсанған Беринг бұғазын басып, қазіргі Америка құрлығына өтіп, Америка құрлығындағы индеяндардың ата-бабасын

қалыптастырды деп қарайды. Бұрынғы Кеңес одағының археологы Мингет: «Сібір мен Европа арасын мұздық пен Каспий теңізі бөліп тұрғандықтан, мәдениеттің дара ерекшелігі қалыптасты» [4, 55-б.], – деген еді. Қазақ даласының ертедегі тұрғындары, яғни Евразия көшпелілерінің ұрпақтары болған сақтар мен ғұндардың тоғысуынан алуан атпен тарих сахнасына өз алдына ұлыстық елдер болып шыққан ертедегі қазақ тайпаларының біртіндеп дара ерекшелікке өз мәдениетін жаратқаны қазірге дейін қазақ даласынан табылған адамзаттың байырғы қоныстары, археологиялық мұралар, жартас суреттері арқылы далелдену үстінде және жалғасты дәлелденеді деген ойдамын.

Кең мағынадағы Орта Азия – тұтас қазақ даласын қамтиды. Чех оқымыстысы Хрозни: «Орта Азия – адамзаттың бесігінен аумайды» [5, 62-б.], – деген екен. Ал Е. Вон Екстед: «Орта Азия – осы өңірге өте ерте кезде-ақ адамдар ірге көмген, оның үстіне осы арадағы адамдар өскелең мәдениетті еді» [6, 25-б.], – деп одан ары айқындай түседі. Бұқтырма өзені құйғанына жақын жерден көне тас құралдар дауірінің соңғы мезгіліндегі аңшылардың уақыттық дамылдаған тау үңгірлері табылуы, 1950 ж. Ертіс озені бойынан өз кезінде адамзат қоныстанған жұрт табылуы, бұл ғалымдардың ғылыми тұжырымдары өте дұрыс екендігін далелдей түседі. Мен бұл арада тек қазақтың халық болып қалыптасуына сонау ерте замандардан құтты тұғыр болған кең байтақ қазақ даласындағы мәдениет іздерінің тарихы ұзақ, тамыры тереңде жатқандығын қысқаша айтпақпын. Бұл туралы жан-жақтылы тоқталу бұл мақаланың міндеті емес. Ендігі айтайын дегенін, қазақ дәстүрлі мәдениетінің тереңде жатқан тамыры тарихнамаларда қайта жазылып қалғандығына қатысты кейбір құнды деректер жөніндегі көзқарастарым: тарих атасы Геродоттың жазуынша, қазақтың ертедегі басты ата-бабасы сақтар жайылым қуалап көшіп-қонып жүрген, ет жеп, сүт ішетін, ат үстінде садақ тартуға өте шебер адам болған, қасам жасасқанда қан ішетін әдеттері болған, сақ патшасы әулеттерінің өздеріне тәңірі тарту еткен алуан түрлі алтын жабдықтары бар екенін, ол өлгенінде, алтыннан жасалған әшекей бұйымдарының ақырет қылынатыны да Геродоттың «Тарих» кітабында жазылған. Міне, осы сақтардың (әсіресе, тиграхауда сақтарының, яғни шошақ төбелі тымақ киетін сақтардың), б.з.б. 1 мыңжылдықта, қазіргі Жұңгоның солтүстігіне, Моңғолияның жайылымдарына дейін қоныс аударғаны мәлім [1, 456-б.]. Олар дәл кезіндегі Қазақстан мен Орта Азия және Алтай өңірінің сақтары еді.

Б.з.б. VIII–VII-ғасырдағы сақтар мал шаруашылығын негіз еткен, қосымша егіншілік, аңшылық, балық аулаумен де шұғылданған. Оның үстіне мыс, темір, алтын кендерін ашып пайдалана білген. Өз заманына қарай мәдениеті дамыған ел еді. Сондықтан олар Жұңго тарихнамаларында «ғұн» деген ортақ ат астына ұйымдасқан терістік көшпелілерімен тоғысқан. Бұл мәселе жөнінде мен 1992-жылы Шынжаң халық баспасынан шыққан (2004-жылы Қазақстан республикасының Жалын баспасынан «Тарих қойнауынан» деген атпен шыққан) «Қазақ халқы және оның салт-санасы» атты монографиямда кеңірек тоқталғаным үшін бұл арада қайталамайын... дегенімен Жұңго тарихнамаларында «ұлы иузі» (нұқұс) және «үйсін елі» атымен тұскен ата-бабаларымыз міне осы сақтар мен ғұндардың тоғысуының нәтижесінде жарыққа шыққан елдер деген көзқарасымды ескерте кетейін.

Тарихи жазба деректер, археологиялық мәліметтерде көрсетілуінше, ғұндар бұрын атты әскер ұстауды білмейді екен. Сақтар мен барыс-келіс барысында, атты әскер ұстауда атағы жер жарған ел болған. Ат үстінде садақ тарту сынды соғыс өнері мен қымыз ішуді де ғұндар сақтардан үйренген. Жұңгоның дүниеге әйгілі «Тарихи жазбалар» және «Ханнама» атты кітаптарында б. з. б. III–II-ғасырларда тұскен ғұндардың әдет-салттарының қазақ дәстүрлеріне қатты ұқсастығы таңғалдырады. Бір-екі деректі мысал келтірейік: «Олар жол-жосыны жұпыны, еркін халық. Оны орындауы да оңай. Хан мен қараша арасындағы жоралғы да тым қарапайым. Оларда мемлекеттік билік ісі мен адам тірлігі бір тұлға болып кеткен». «Олар малдың етін жеп, сүтін ішеді. Ал, малға өріс пен суат керек, сондықтан олар малдың ыңғайына қарай көшіп-қонады. Жаугершілік кезде барлық адам ат құлағында ойнап садақ тарта біледі. Бейбіт шақта шат-шадыман тұрмыс кешіреді». «Ғұндардың соғысты ұлы іс көретіні рас, кәрі-құртаңдар соғысқа өздері бара алмаған соң, қолындағы дәмді құжырын атбал азаматтарының аузына тосады, мұндай әкелер мен балалар ұзақ уақыт бірін-бірі аялай

біледі». «Тәңірқұт әр таңда ордасынан шығып, көтеріліп келе жатқан күнге, түнде айға тәу етеді. . . жорықта аспан шырақтарына (жұлдыздарға) қарап әрекеттенеді, ай толғанда шабуылға өтіп, ай қорғалағанда шегінеді. . . жауды шырғамен қоршауға түсіруге аса шебер келеді. . . », «олардың әдет-заңында, біреуге семсер (немесе қылыш) жұмсап зақымдаған жері екі қарыстай болса, оған өлім жазасы беріледі. Ұрлық қылғандардың бала-шағасы мен мал-мүлкі мүсадірланады. Жеңіл қылмыстарға толарсағын шағу жазасы, ауыр қылмыс өткізгендерге өлім жазасы қолданылады, бүкіл елде абақтыға жабу мерзімі 10 күннен аспайды [7, 80–90-бб.].

Демек, қарап отырсақ қазақтың қанына сіңген талай әдет-ғұрпы сақтар мен ғұндардан қалған. Ал, жұңго жылнамаларындағы қазақтың тіке ата-бабалары үйсін, қаңлы, алан (елдері) жөніндегі деректерде, олардың сақтар мен ғұндардың ұрпақтары екендігі, әдет-ғұрпы да соларға ұқсастығы анық жазылған. Шындығын айтқанда, ата-бабалардан қалған дәстүр деген дәл міне осы.

Дәстүрлі мәдениетімізді қорғау жөнінде

Дәстүр дегеніміз «белгілі бір ұлттың немесе халықтың ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын, тарихи қалыптасқан, олардың ортасында ұзақ уақыт бойы сақталып отырған әлеуметтік мәдениет құндылықтарының жиынтығы». Ал, енді дәстүрлі мәдениет дегеніміз «әлеуметтік және этникалық ортада, дәстүр негізінде қалыптасқан саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени қарым-қатынастар жүйесі. . . мәдениет өзінің кең мағынасында, бір ұрпақтан келесі ұрпаққа жолдаған өмір сүру тәсілі болғандықтан, осы жалғастықты, мұрагерлікті жүзеге асыратын салт-дәстүрлер жүйесі мәйегін құрайды» [8, 166–167-бб.]. Демек, дәстүрдің қамтитын көлемі кең, қазақтың бір ұлт болып қалыптасуындағы басты шарттың бірі осы дәстүр негізінде қалыптасқан қоғамдық тәртіп, салт-сана [9, 870-б.].

Демек, қазақтың ұлттық түсі қою, өзіне тән сахаралық дәстүрлі мәдениеті, бірнеше ғасырлық ғана емес, қайта неше ондаған ғасырлар халқымызбен етене болып, бірге жасасқан мәдениет. Біреулердің қазақ ұлтын XV-ғасырда қазақ хандығы құрылғаннан кейін ғана қалыптасқан халық сияқты көретініне қайран қаласыз. Жоғарыда біз атап өткен, б.з.б. мың жылдықта ірі империялар құрған біздің ата-бабаларымыз сақтар мен ғұндардың әдет-ғұрпына, әсіресе, ғұндардың әдет-ғұрпына үнілейікші... ғұндардың 24 тайпа (ұлыстық) елдің басын қосқан ірі империя екендігі, оның өз тұсындағы билік көлемі өте кең ел болғаны Жұңгоның «24 тарих» (кейінгі «26 тарих») сынды әлемге әйгілі тарихнамаларының толбасы «тарихи жазбалар» мен «ханнамада» анық жазылған. Біз бұл арада тек қазақтың шығу тегіне тығыз қатысты осы империяға көрші құдыретті хан патшалығынан барған елшілер ауызынан алынған деректер арасынан, ғұндардың әдет-ғұрпына тән мәліметтерді ғана жоғарыда жаздық. Бұл мәліметтерді айтып берген адам Чұң Хаңюе (дұмғаңюет) болса, хан патшалығының ханы Хан Уынди патша әулетінен, ғұндардың леузаң кейұк тәңірықұтына ұзатқан ханшаға қызметші ретінде жіберген сарай атағы. Ол ғұн еліне барысымен оларға бірден беріліп, тәңірқұтқа сенімді адамға айналған [7, 89-б.]. Сондықтан, бұл адамның ғұндардың әдет-ғұрпы жөнінде айтқандары нағыз шындық. Осыдан екі мың неше жүз жыл бұрынғы ғұн елі әдет-ғұрпының, қазақ ұлты дәстүрлі мәдениетіне қалай жалғасқанына талдау жасаңыз.

Қазақтың киіз үй мәдениеті, көші-қон мәдениеті, жылқы мәдениеті, ет-сүт өнімдері (яғни азық-түлік, ас-су) мәдениеті, киім-кешек мәдениеті, той салттары, өлім ұзату дәстүрі, халық астрономиясы, халықтық заңдары, тотемдік нанымдары, соғыс тактикасы, қандастық қатынасы, әке-бала байланысы, айтыс өнері, кестешілік, құсбегілік, т. б. барлық заттық, бейзаттық мәдениетінің тарихы ұзақ, тамыры тереңде жатқандығына дау жүрмейді. Бізден бұрынғы ата-бабаларымыз, арғы ата-бабаларынан қалған сахаралық дәстүрлі мәдениетін сан мың жылдан бергі аумалы-төкпелі замандарда жоғалтып алмай бізге жеткізді. Бұл оның өміршеңдік қуаты өте күшті екендігін дәлелдейді. Өйткені бұл дәстүрлі мәдениеттері өз жасаған өңірдегі табиғат ортасы мен шаруашылық тұрмыс қимылы (экономикалық базисы) негізінде замандар өте келе біртіндеп қалыптасқан. Адамзаттың мәдениет ғасырын жарату дәріптеліп отырған бүгінгі күнде, заман талабына сәйкес отырып, дәстүрлі мәдениетіміздің

барлық жауһарына мұрагерлік ету, қорғау және оны дамытуға күш салуымыз керек. Сондықтан төмендегідей пікірлерді ұсынамын:

1) Қазақстан республикасы мен Жұңго, Ресей және Моңғолия қатарлы қазақ ұлты біршама жиі қоныстанған елдер арасындағы байланысты күшейтіп, қазақ ұлтының таңдаулы дәстүрлі мәдениетін қорғау және заманға лайық дамытудың жолдарын бірлікте қарастыруды үміт етемін.

2) Қазақтың сахаралық дәстүрлі мәдениетіне нағыз мұрагерлік етудің ең ұтымды жолы, оны қорғау және дамытуға қолайлы қоғамдық орта және жаратылыстық ортасы болуға кепілдік ету. Бұл үшін Қазақстан Республикасы және Жұңгоның Шынжаңы мен Моңғолияның Баян Өлгей аймағында «қазақтың дәстүрлі мәдениетін байырғы қалпында қорғап қалу өңірін» қалыптастырудың жолдарын қарастыруды ұсыныс етемін.

3) Қазақстан Республикасы мен қазақтар біршама жиі қоныстанған елдер, үкімет басқаруындағы мұражайларды кемелдендірумен бірге, заман талабына сай ашылған саяхат өңірлерінде алуан формадағы қазақ мәдениеті мұражайларын ашуға ұмтылған ізгі ниетті мәдениет кәсіпкерлерін, әр дәрежелі басшылар мен қалың зиялы қауымның жүректілікпен қолдауын ұсыныс етемін.

Жоғарыдағы ұсыныстарды жүзеге асыру жолындағы барлық талпыныс пен ұмтылыстың нағыз қолдаушысы да, қорғаушысы да, қалың халық жұртшылығы деген ойдамын.

Әдебиеттер

1. Дала мәдениетін зерттеу (ханзуша). Үрімжі, 2005.
2. Жұңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер (қазақша басылымы, 1-кітабы) // Ханнама (96-бума). Батыс өңір баяны (II). Үрімжі.
3. Мырзақанов, Жақып. Қазақ халқы және оның салт-санасы. Үрімжі, 1992.
4. Мингет. Совет одағының археологиясы.
5. Хрозни. Орта Азияның, Үндістанның және Криттің байырғы тарихы (ханзуша). Санлян кітап дүкені, 1958.
6. Су Бихай. Қазақ мәдениетінің тарихы. Үрімжі, 2005.
7. Сыма Цян. Жұңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер (1-кітабы) // Тарихи жазбалар (110-бума). Ғұн баяны. Үрімжі, 1998.
8. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. Т. 3. Алматы, 2011.
9. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Т. 1. Үрімжі, 1989.

МОҢҒОЛИЯНЫҢ БАЯН-ӨЛГИЙ АЙМАҒЫНЫҢ ТҰЛБА СҰМЫНЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ XX ғ. 40–60 жж. ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАЙЫ

Мұқамәдиұлы Қ.

Моңғолия Ғылым академиясының халықаралық зерттеу институты, Уланбатор

Моңғол Халық Республикасында 1938 ж. жергілікті әкімшілік жүйесіне реформа жасалды. Осы елдегі қазақтардың өз ру атауларымен аталып келген әкімшілік-басқару жүйесін жойып, жер-су атауларын берді. 1938 ж. 8 айда Орта Жүздің Абақ-Керейдің Ботақара, Шұбарайғыр сұмындарын біріктіріп, 1000-дай қазақ отбасынан құралған – Толбонуур-Меңді сұмыны ұйымдастырылды. Бұл әкімшілік бірлікке қазіргі Баян-Өлгий аймағының Дәлүүн сұмынының Шегіртай өлкесінен бергі I, II, III бақ[1] және Бұғыты сұмынының 2 бақ бірлігі қамтылып, Толбонуур 11 бақтан құралды. Бұл сұмын этникалық құрамы жағынан алғанда, Ботақаралар - I, II, III, IV,VII бақтарда, Шұбарайғырлар VIII, IX, X бақтарда қоныстанды. Онан соң 1940 ж. Баян-Өлгий аймағы құрылғанда аймақ 10 сұмын, 56 бақ, 7063 түтін, 32301 адамнан құралып, қазақтардың жан саны 23544 болды. Моңғол Халық Республикасында 1944, 1947 жж. және 1956 ж. халық санағы жүрілді. Сол санақтардың нәтижесінде Моңғол Халық Республикасындағы қазақтардың жан саны, білімі т.б демографиялық ақпараттар қолға келді.

Мәселен, біз зерттеп отырған Толбонуур сұмыны халқының 1947 ж. демографиялық ахуалы төмендегідей болды [1].

Кесте 1. Толбонуур сұмыны халқының 1947 ж. демографиялық жайы

Бақ	Еркек	Әйел	Барлығы	Түтін саны
I	184	205	389	88
II	152	156	308	70
III	153	164	317	68
IV	146	164	310	67
V	178	191	367	77
VI	134	154	288	65
VII	150	160	310	73
VIII	143	175	318	71
IX	167	148	315	70
X	147	139	286	67
Барлығы	1554	1656	3208	716

1947 ж. халық санағы кезінде Толбонуур сұмынының III бақ тұрғындарының негізгі бөлігін Ботақара руының Нұра тармағы құрады. Олардың барлық жан саны 317 адам болып, 1–4 жастағылары 33 (16, 17), 4–5 жастағылары 26 (15, 11), 6–7 жастағылары 21(10,11), 8–12 жастағылары 31(10, 20), 13–18 жастағылары 54 (30, 24), 19–20 жастағылары 11 (4, 7), 21–25 жастағылары 13 (3, 10), 26–45 жастағылары 76 (37, 39), 46 жастан жоғарғылар жастағылары 52 (27, 25) болды. Некедегілер 224 (112, 112) еді. Моңғол жазуын білетіндер – 7, қазақша хат танитындар 75 (46, 29), сауатсыздар 242 (107, 135) болды. Толық емес орта білімі бары – 1, мектеп оқушылары – 19 (10, 9), малшылар 216 (110, 116), мемлекеттік қызметші – 2 (2)

[1] 1959 ж. тамыздың бірінен бақ жүйесі жойылып, 1990 ж. басында қайтадан жанданды.1959 ж. жергілікті жүйеге өзгерістер енгізіліп, Баян-Өлгий аймағының 15 сұмынын 21 сұмын болғызып қайта құрғанда жаңадан Далакөл сұмыны құрылды. Бұл әкімшілік бірлікке Баян-Өлгий аймағының Дәлүүн сұмынының VIII, Толбонуур сұмынының I, II ,III бақтары кірді. 1961 ж. Далакөл сұмыны Дәлүүнге қосылды.

болғаны жайлы деректер архивтерде сақталғанды. Толбонуур сұмынының басқа бақ тұрғындарының да демографиялық жай-күйі осыған деңгейлес болды.

Жалпы алғанда, Толбонуур сұмынының аумағында 1931 ж. мектеп ашылып, 30 бала төте жазумен оқыды. Мектеп жұмысы үзілістермен жалғасып, 1939 жылы үш класс, 90-дай оқушымен тұрақты жұмыс жасай бастады. 1942–1954 жж. 4 класста 137–263 оқушы болды. Мәселен 1947 ж. ақпаратта, Толбонуур сұмынының III бақ тұрғындарының арасында С. Өней, Y. Төкей, Ә. Бинай, С. Базай, С. Өсер, С. Тарбақ, К. Нұрғызар, М. Жанат, А. Жапар, М. Қадыс, К. Өсер, Қ. Аясхан, М. Солткей, Ы. Заныипа, Д. Қанат, Д. Жазира, К. Ланар, С. Лекер, Т. Марияш, Н. Кармен, Х. Базел, М. Орынды, Н. Зияш, Х. Моңғолхан, Қ. Жамал, Y. Елеусіз, Б. Захан қатарлылар бастауыш мектеп бітірген болса,Т. Дүнген, Т. Шәлей, Х. Едіге, С. Дәлел, Н. Төлеген, Y. Ілім, Ә. Жырғаған, Қ. Дәрмен, С. Зибанай, К. Жауынбай, Ә. Шәдет, З. Жанасхан, З. Аясхан, Б. Ілекер т.б мектепте оқып жүрді.

Осыдан кейін 9 жыл өтіп, 1956 ж. халық санағы кезінде Толбонуур сұмынының барлық бақ тұрғындарының жан және түтін саны төмендегідей болды [2].

Кесте 2. Толбонуур сұмыны халқының 1956 ж. демографиялық жайы

Бақ	**Түтін саны**	**Еркек**	**Әйел**	**Барлығы**	**Отбасы мүшелері**
I	81	149	160	309	345
II	62	126	144	270	307
III	61	133	141	274	296
IV	60	129	139	268	299
V	79	163	186	349	368
VI	56	132	141	273	287
VII	108	303	283	586	524
VIII	49	121	120	241	263
IX	46	101	118	219	244
X	60	115	114	229	265
XI	55	127	133	260	293
Барлығы	717	1599	1679	3278	3491

Осы деректер бойынша 1947–1956 жж. аралығында Толбонуур сұмынының халқында түтін саны қосылмай бір қалпында қалса, жан саны 3491 болып (1947 ж. – 3208), 283 жан қосылып, жылдық таза өсім 31 адамнан болды. Толбонуур сұмынының III бақ тұрғындарының отбасының құрылымын кестеде көрсеттік. Кесте – 3-ті көріңіз.

Бұл жылдары мал шаруашылығы жайы өте күрделі болды. Мал негізінен халықтың жеке меншігінде болумен бірге бірлестіктендіру жүріп жатқан кез еді. Толбонуур сұмынының аумағында бірнеше мал шаруашылығы бірлестіктері құрылып, үлес қосу науқаны жүргізіліп, мал жиналды. Сол бірлестіктері жайы «Меңді-Мерейлі өлкем» – (Уланбатор, 2008), деген кітаптың 38–41 беттерінде сөз болғанды [3].

Баян-Өлгий аймағы Тұлба сұмынының халқының 1955–1956 жж. мал шаруашылығының жайы

Бақ	Түтін саны	Мал шаруашы--лығындағы халық саны			Еңбек жолындағылар (16 жастан жоғары)			1955 ж. мал саны							1956 ж. мал саны							Бақ бастығы
		Еркек	Әйел	Барлы ғы	Еркек	Әйел	Барлығы	Ірі қара мал	Барлық мал басы	түйе	жылқы	сиыр	қой	ешкі	Ірі қара мал	Барлық мал басы	түйе	жылқы	сиыр	қой	ешкі	
I	93	190	181	371	88	88	176	2286.9	10508	71	546	401	6626	2864	2531.8	1139.2	76	633	460	7047	3176	Сәйіт
II	77	186	191	377	86	82	168	3069.3	14328	93	610	560	10577	2488	3341.2	15329	107	689	627	11062	2844	Алхан
III	9	174	176	350	86	84	160	1852.3	8679	51	452	279	5691	2188	2014.3	9138	70	505	330	5856	2377	Тұртай
IV	73	63	68	131	33	39	72	1978.1	10065	78	357	162	6890	2578	2107.6	1083.6	90	468	188	7306	2790	Қарасай
V	99	219	243	462	112	112	224	2056.3	10435	66	445	289	6064	3571	2228.7	10810	83	528	329	6078	3792	(Қарахату)
VI	61	117	129	246	56	57	113	1159.5	5052	270	270	268	3099	1388	1171.4	4769	31	282	312	2718	1426	Алтай
VII	73	174	167	341	87	93	180	1311.1	5699	77	323	210	3547	1542	1419.9	5869	96	351	253	3641	1528	Жайнар
VIII	62	119	121	232	53	54	107	1481.3	7470	65	275	208	4861	2061	1594.1	7794	73	312	243	4970	2196	Сейіт
IX	77	135	141	276	51	53	104	2014.2	10475	115	334	241	6792	2916	2176.6	10974	126	382	295	6825	3346	Хахан
X	84	162	152	314	83	93	186	2451.1	12802	85	417	317	9235	3753	2495.5	12964	83	444	325	9122	2990	Хишигт
XI	83	206	180	386	83	86	169	2105.9	11933	72	467	95	7145	4153	2374.9	13158	93	538	121	7809	4597	Шөкей
Бүгд	861	1675	1749	3486	824	841	1653	26666	107441	1043	4496	3028	70527	29582	23456	113133	928	5152	3533	72434	31062	

Моңғолияның Баян-Өлгий аймағының Тұлба сұмынының қазақ тұрғындарының XX ғ. 40–60 жылдардағы демографиялық жайы және мал шаруашылығы осындай еді.

Кесте-3. Баян-Өлгий аймағының Тұлба сұмынының III бақ тұрғындарының 1956 ж. ақпан айындағы отбасы құрылымы жайында [4]

	Отбасының әкесі мен өз есімі	**Еркек**	**Әйел**	**Барлығы**	**Уақытша тұрғын**	**Уақытша болмаған тұрғын**	**Отбасының нақты мүшелері**
1	Рахыш Секерхан	4	2	6	-	2	8
2	Рахыш Үрімхан	2	5	7	-	1	8
3	Жантұр Әлімхан	1	4	5	-	-	5
4	Айдархан Сейілхан	2	2	4	-	-	4
5	Кәсен Бейілхан	2	1	3	-	1	4
6	Сауыржан Тотай	1	1	2	-	-	2
7	Мекебай Сауыт	3	2	5	-	-	5
8	Бошалбай Нұқтар	1	2	3	-	-	3
9	Сауыт Нағи	2	2	4	-	-	4
10	Жебетай Кеңтанау	2	4	6	-	-	6
11	Оңайбай Кәлен	1	2	3	1	-	2
12	Сәрсембай Тұрғанғали	2	1	3	-	-	3
13	Қожағұл Үрісхан	2	3	5	-	1	6
14	Сәрсембай Молдағұл	1	3	4	-	-	4
15	Майымхан Атанбай	3	1	4	-	-	4
16	Тілеу Азанбай	2	3	5	-	-	5
17	Сәлімбай Әредін	2	3	5	-	-	5
18	Сәлімбай Келең	2	2	4	-	-	4
19	Қоқыш Қысырауын	3	2	5	-	-	5
20	Қоқыш Күлжай	2	1	3	-	-	3
21	Шідербай Нұрғайша	-	2	2	-	1	3
22	Арсалаң Әпден	3	2	5	-	-	5
23	Арсалаң Құзыр	4	2	6	-	1	7
24	Арсалаң Бақты	2	5	7	-	1	8
25	Тошалаң Аққожа	4	1	5	1	-	4
26	Қоңыр Ахметхан	1	3	4	-	-	4
27	Меңдібай Солтыкей	1	-	1	-	-	1
28	Ердалы Ыбырайхан	5	4	9	-	-	9
29	Аршын Сапақ	2	1	3	-	-	3
30	Аршын Ислам	2	2	4	-	1	5
31	Аршын Қабдыл	4	1	5	-	-	5
32	Шакірт Шөкей	-	2	2	-	1	3
33	Аюбай Қарабала	2	1	3	-	-	3
34	Қарабала Әбдіраш	1	2	3	-	-	3
35	Дария	3	2	5	-	-	5

	Қабдылмұрат						
36	Дария Әкіремхан	2	3	5	-	-	5
37	Бәтекен Бабахан	2	2	4	-	-	4
38	Өркенбай Қайырыш	2	2	4	-	2	6
39	Игенбай Ынтыхан	3	2	5	1	2	6
40	Мұқаш Щынжыр	1	3	4	-	-	4
41	Мұқаш Әбілхан	2	2	4	-	-	4
42	Бектұрсын Арғынбай	3	2	5	-	-	5
43	Жұдырық Балапан	-	4	4	-	-	4
44	Қоңыр Әбілғазы	2	2	4	-	1	5
45	Қоңыр Бекет	2	1	3	-	1	4
46	Тауданбек Тұрдыхан	3	6	9	-	1	10
47	Хайырбай Бағзи	3	3	6	-	-	6
48	Бәтекен Кәнжілхан	1	3	4	-	-	4
	Тілеуберген Әсейін	2	1	3	-	1	4
50	Насихат Кәрмен	2	4	6	1	-	5
51	Жазылбай Әубәкір	1	1	2	-	-	2
52	Мағзам Орынды	1	2	3	-	1	4
53	Сембі Қапиза	2	4	6	-	2	8
54	Беркенбай Мұқамади	7	2	9	1	-	8
55	Мұқай Кәжей	1	3	4	-	-	4
56	Өркенбай Тұртай	3	3	6	1	2	7
57	Өркенбай Белтай	3	2	5	3	-	2
58	Мейірім Құсықбай	4	2	6	-	-	6
59	Құсықбай Зарахан	1	3	4	-	4	8
59	Үйірбай Шөшен	3	1	4	-	1	5
60	Қарашолақ Баян	3	2	5	2	-	3
	Барлығы	133	141	274	11	33	296

Деректер

1. МХРПО. Ф. 550. Т. 3. ХН. 29.
2. МХРПО. Ф. 550. Т. 4. ХН. 317.
3. МХРПО. Ф. 8. Т. 4. ХН. 259–264.
4. МХРПО. Ф. 550. Т. 4. ХН. 314, 317.

КАЗАХИ РОССИЙСКОГО АЛТАЯ В ПРОСТРАНСТВЕ ДИАСПОРЫ: ТРАДИЦИИ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Октябрьская И.В.

Институт археологии и этнографии Сибирского Отделения РАН, Новосибирск

Казахи являются одним из многочисленных сообществ в пределах современного Российского Алтая. Они глубоко интегрированы в социально-политическую и экономическую инфраструктуру административно-территориальных структур макрорегиона и имеют интенсивные трансграничные контакты.

В определенной степени перспективы развития этого сообщества задаются векторами сотрудничества России и Казахстана. Принципиальное значение в этой сфере имеет подписанная в 1998 г. Российско-Казахстанская декларация о вечной дружбе и союзничестве. Она, кроме прочего, формирует стратегии приграничного взаимодействия.

С российской стороны с Казахстаном граничат 12 субъектов, включая Республику Алтай и Алтайский край. Казахское сообщество широко представлено в пограничных районах этих полиэтничных регионов. Оно формировалось здесь на протяжении XVIII–XIX вв., и к началу XX в. было представлено рядом локальных групп, наделенных специфическими историко-культурными характеристиками.

На протяжении XX в. численность казахов Алтая постоянно росла. По данным Всесоюзной переписи 1989 г. казахи Западной Сибири, включая Алтайский регион, насчитывали около 130 тыс. чел.; в их числе казахи Горного Алтая (ГААО РСФСР) составляли 10692 чел. В начале 1990-х гг. началась их миграция на историческую родину – в независимый Казахстан. Массовый характер, в частности, приобрела эмиграция казахов Алтая: если в 1991 г. в Кош-Агачском р-не Республики Алтай казахская община насчитывала 8200 чел., то в 1993 г. она сократилась до 6377 чел. По заключению правительственной комиссии, главная причина отъезда определялась стремлением к воссоединению нации, возобладавшим с провозглашением Республики Казахстан.

К середине 1990-х гг. по мере сворачивания стратегий эмиграции становился все более актуальным поиск форм и методов самоорганизации российских казахов в рамках новой этнополитической реальности. С 1990-х гг. во многих регионах России, где существовали казахские общины, развернулось движение за возрождение: возникли музеи и центры казахской культуры; преподавание языка и народных традиций было введено в средних школах; широкое развитие получили фольклорные практики; началась реисламизация територий компактного проживания казахов. В этот период проблема самоопределения была остро обозначена казахами Республики Алтай.

Пределы Алтая казахи осваивали около двух веков. Демаркация границы, административные и земельные реформы в Российской державе XVIII–XIX вв. формировали миграционные процессы кочевых сообществ на окраинах государства. Особенно активно они протекали в XIX – начале XX вв.

В своеобразной природно-географической зоне алтайского высокогорья, в отрыве от основного этноконфессионального массива, различные родоплеменные и территориальные объединения казахов сложились в единое этническое сообщество с культурной, языковой, религиозной спецификой и отчетливым самосознанием.

Основой жизнедеятельности этого сообщества являлось отгонно-пастбищное скотоводство. Этническую специфику они сохраняли в устройстве и оформлении войлочной юрты и в интерьере, в деталях повседневной одежды, в кулинарии, в ритуальных практиках и т.д.

На сохранение самобытности были ориентированы обычаи, связанные с рождением и социализацией ребенка, этикетные нормы, формы заключения брака. Казахи строго

придерживались традиций погребальной тризны (*ас*) и изготовления заместителя умершего; сохраняли сакральные знахарские практики и представления о духах-предках аруахах.

Самосознание казахов Алтая имело иерархичный характер. Еще В.В. Радлов, который в поездке 1860 г. подолгу жил в казахских кочевьях, в том числе на Алтае, обозначил высокую степень осознания казахами своего единства. Но при самоидентификации с целостной этнической общностью специфичность отдельных групп также являлась предметом саморефлексии казахов. Так, среди современных обитателей Чуйской степи в высокогорном Алтае основная масса относит себя к Среднему жузу – 48%, к Старшему – 2% и к Младшему – 1 %. Для значительной части казахов актуальным остается имя клана/родовой группы. Наиболее крупными и авторитетными в пограничном Алтае являются подразделения саргалдак, самай, каратай и даулет, входящие состав найманов.

Внутриродовая солидарность остается базовой ценностью казахов Алтая. Она опиралась на нормы обычного права и ритуальные практики, отмечающие жизненный путь человека. Высокий уровень сплоченности, взаимопомощь и сохранение родственных (родовых и клановых) связей определяют специфику самосознания казахов Алтая и обеспечивают высокую конкурентность группы в отстаивании этносоциальных приоритетов в полиэтничном сообществе пограничного региона.

Осознание специфичности группы опирается на аутентичный историко-культурный опыт и на академический дискурс. В 1986 г. была опубликована работа А.В. Коновалова «Казахи Южного Алтая (проблемы формирования этнической группы)», которая вслед за очерком А.Н. Самойловича «Казаки Кош-Агачского аймака» 1927 г. приобрела огромную популярность в среде казахской элиты пограничного района.

В 1980-е гг. на основе всестороннего исследования А.В. Коновалов пришел к выводу о том, что казахи Горного Алтая, проживающие компактно и, в определенной степени, изолированно на единой территории, сохраняющие (во многом архаичный) язык, обладающие самобытной культурой, а также особым самосознанием, могут рассматриваться как самостоятельная этническая группа.

Эта академическая концепция в определенной степени повлияла на поиски формулы этнической идентичности казахов Алтая постсоветского периода. Начало 1990-х гг. в Республике Алтай было отмечено ростом этнополитической активности. В пограничном районе казахи на тот период составляли более 50% населения. В рамках алтайской государственности они, как и другие народы, получили подтверждение культурного и языкового суверенитета.

При этом, когда после провозглашения Республики Алтай ее коренные жители обрели статус «титульной нации», а казахи, сохраняющие лидирующие позиции в региональной социально-политической и экономической инфраструктуре, оказались в роли этнического меньшинства, особое значение для них приобрели факторы языковой, культурной и религиозной самобытности.

Первоначально местная элита сделала ставку на традиционализм: был акцентирован институт рода и родовой солидарности, созданы советы старейшин. В 1990-е гг. в условиях дестабилизации социально-политической ситуации традиционные родовые структуры в российской глубинке рассматривались как форма эффективного самоуправления.

Именно тогда в Республике Алтай возникло общественное движение «Курултай казахского народа». Одной из первых его инициатив стал проект по предоставлению казахам Алтая статуса коренного малочисленного народа. Эта концепция не нашла поддержки в республике, но обозначила территориальные, культурные и социально-политические притязания казахов.

Позднее стратегия деятельности Курултая была переориентирована на взаимодействие с основным этническим массивом, со структурами, представляющими интересы казахов России и всего мира. Этому во многом способствовали изменения в политике Казахстана по отношению к соотечественникам за рубежом, а также перспективы социально-экономической интеграции в рамках трансграничного сотрудничества.

Осенью 1992 г. в г. Алматы прошел Первый Всемирный курултай казахов, идея которого принадлежала Президенту Казахстана Н.А. Назарбаеву. Итогом курултая стало создание Всемирной ассоциации казахов. При всех сложностях и противоречиях Ассоциация и Всемирные курултаи дали толчок консолидации диаспоры за рубежом.

В 1996 г. Президентом Казахстана была утверждена Государственная программа поддержки казахской диаспоры; в 1997 г. подписан Закон о миграции. В 2000 г. была одобрена Концепция миграционной политики Республики Казахстан; в октябре 2001 г. утверждена Программа демографического развития государства; инициирована Государственная программа поддержки соотечественников, проживающих за рубежом, на 2005–2007 гг.

Положения, изложенные в этих документах, получили развитие в Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2007–2015 гг., а также в программе «Нұрлы Көш» («Светлое кочевье») на 2009–2011 гг., предполагающей содействие этническим мигрантам и сотечественникам.

С начала 1990-х гг. казахи зарубежья стали рассматриваться как мощный демографический и социокультурный ресурс суверенного Казахстана. Интерес к потенциалу казахов сопредельных стран был подтвержден серией межгосударственных соглашений, в которых решение проблем соотечественников выступало условием стабилизации евразийского политического пространства. Результатом эффективной политики Казахстана стало формирование диаспоральной активности казахов зарубежья.

В масштабах Алтая к началу 2000-х гг. казахское сообщество имело значительную численность. По данным всероссийской переписи 2002 г., казахи Республики Алтай составили 12108 чел (5,97 % от общей численности населения); казахи Алтайского края – 9825 (0,38%). Вместе с казахами Омской обл. – 81618 чел. (3,93 %); Тюменской обл. – 12977 (0,98%); Новосибирской области – 11691 (0,43%) казахи представляли собой значительное этническое сообщество. Казахи России в целом насчитывали 653962 чел (0,45 %).

На протяжении 2000-х гг. казахское сообщество России и отдельных территорий, в том числе Алтая, развивалось, наращивая опыт межэтнического, межрегионального и трансграничного сотрудничества. С начала 1990-х гг. трансграничные контакты приобрели системный характер. В 2000 г. была принята «Декларация о развитии международного сотрудничества в Алтайском горном регионе» и учрежден постоянно действующий «Алтайский горный форум».

В 2002 г. возник и в 2003 г. стал реальностью проект Международного Координационного Совета «Наш общий дом – Алтай». В 2006 г. в г. Барнауле состоялось его пятое заседание, в котором приняли участие руководители приграничных регионов Большого Алтая, подписавшие Меморандум о сотрудничестве.

В развитии ситуации в границах Большого Алтая, к которому относятся Республика Алтай и Алтайский край, Синьцзян-Уйгурский автономный район Китая (СУАР КНР), Баян-Ольгийский и Ховдский аймаки Монголии, Восточно-Казахстанская область Республики Казахстан, важное значение приобрел казахский фактор. В контексте приграничных контактов развернулись поиски самоопределения казахов Алтая. В начале XXI в. они вышли на диаспоральный уровень.

В июле 2001 г. в Кош-Агачском р-не Республики Алтай состоялся Малый курултай казахов России, собравший лидеров общин страны, а также Монголии, Китая, Казахстана. Участники Малого курултая приняли обращение к высшим органам государственной власти и соотечественникам по поводу утверждения идеалов добрососедства и сотрудничества и выступили за создание Казахской ассоциации России. По инициативе главы Кош-Агачского р-на А.Д. Джаткамбаев, возглавившего курултай, был создан Совет казахов Сибири, Совет мусульман Сибири и т.п.

Апеллируя к соглашениям на межгосударственном уровне, лидеры курултая выступили с инициативами консолидации казахского сообщества. Ее механизмы, кроме прочего, определила изложенная Президентом Республики Казахстан национальная концепция,

которая в качестве одного из главных приоритетов обозначила развитие самосознания на основе чувства принадлежности к историческому и культурному целому – казахскому народу. Так Н.А. Назарбаев обозначил новый вектор в историческом развитии Евразии, в том числе пограничных районов Большого Алтая.

Малый курултай обозначил диаспоральную составляющую в самоопределении казахов Алтая и шире – России. Она стала итогом длительного процесса развития этого сообщества. В 2003 г. в г. Барнауле был учрежден Центр казахской культуры «Ата-Мура» Алтайского края. К середине 2000-х гг. подобные организации возникли во многих регионах России.

По инициативе Самарской региональной казахской национально-культурной автономии «АК ЖОЛ» в г. Самаре в декабре 2005 г. прошел съезд руководителей казахских центров России; в ноябре 2006 г. – круглый стол по проблемам их консолидации. В декабре 2006 г. там же – в г. Самаре состоялся Общероссийский курултай казахов.

Руководители национально-культурных автономий российских регионов приняли решение о создании Федеральной национально-культурной автономии казахов в России. Ее учредительный съезд состоялся в г. Самаре в 2007 г. Консолидация в масштабе диаспоры определила одну из основных тенденций в развитии казахского сообщества России в целом и ее отдельных регионов.

К концу 2000-х гг. на территории России было зарегистрировано около 40 казахских общественных объединений. В 2009 г. в Кош-Агачском р-не Республики Алтай возникла общественная организация «Курултай Нур Кош-Агачского района». В 2010 г. была официально признана (НКА) казахов Республики Алтай. При их поддержке в 2010 г. в с. Жанааул Кош-Агачского р-на Республики Алтай прошел VI курултай казахского народа, где было принято решение о создании Ассоциации Кош-Агачской, Горно-Алтайской и Усть-Канской общин казахов с целью сохранения языка и культурного наследия, а также развития межрегионального и международного сотрудничества.

В 2011 г. казахи Алтая приняли участие в IV Всемирном курултае казахов, проходившего под знаком 20-летия независимости Республики Казахстан. В 2012 г. они стали участниками II съезда Федеральной национально-культурной автономии казахов России.

На современном этапе развития казахов Алтая, как части казахской диаспоры, характеризуют: процесс консолидации, с одной стороны, и стремление к воссозданию историко-культурной самобытности – с другой. Это проявляется не только в расширении языковых или фольклорных практик, но и в развитии инициатив по сохранению культурного наследия. В 2001 г. в с. Жанааул Кош-Агачского р-на Республики Алтай открылся Музей казахов Алтая, был создан Центр казахской культуры.

Большую популярность среди казахов Алтая приобрели «шежире» (родословные), связывающие в единое целое генеалогическую традицию с семейными хрониками. Интерес местного сообщества к собственной истории и осознание места казахов Алтая в российском и шире евразийском историко-культурном пространстве вылился в подгтовку и издание энциклопедии о казахах Горного Алтая – «Таулы Алтай қазақтары (Үкок–Шуй–Косағаш)», вышедшей в 2007 г.

Стремление к соотнесению прошлого и настоящего также проявилось в практиках мемориальных асов – поминальных тризн, которые в последние годы (вслед за Казахстаном) приобрели большую популярность на Алтае. Ритуалы, приуроченные к юбилейным датам со дня смерти патриархов родовых кланов, стали формой почитания предков и инструментом сплочения сообщества.

Отдавая дань отцам и дедам, подчеркивая свою историческую самобытность и связь с родной землей, казахи Алтая, соотносят свое нынешнее существование и с российскими, и с общеказахскими ценностями. В их самосознании наряду с родовым, этническим, гражданским/российским уровнем отчетливо выстраивается диаспоральная составляющая.

Сегодня казахи Республики Алтай составляют более 12,5 тыс. чел., Алтайского края – около 8 тыс. чел. Вместе с казахами пограничных Омской (более 78 тыс. чел.) и

Новосибирской (более 11 тыс. чел.) областей они образуют сообщество, ценности которого не могут ни учитываться при определении стратегий развития приграничных к Казахстану районов России. Эти перспективы определяют принципы межкультурного и межэтнического сотрудничества в макрорегионе Большого Алтая и шире в евразийском пространстве.

ЭТНИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В СРЕДЕ КАЗАХОВ КЫРГЫЗСТАНА

Асанканов А.А.

Кыргызский национальный университет им. Жусупа Баласагына, Бишкек

Казахи и кыргызы всегда жили в соседстве, имели тесные хозяйственные, социальные, культурно-бытовые и многие др. взаимосвязи, в результате чего немалая часть каждого из этих близкородственных этносов проживает как на территории Кыргызстана, так и в Республике Казахстан.

История пребывания казахов на территории Кыргызстана занимает не одно столетие, начало ее уходит в XVIII век. Как показали наши полевые этнографические исследования, совместно с молодым ученым, гражданином Турции, этническом казахом Абдулла Якши, казахи на территории Чуйской области Кыргызстана, а именно в окрестностях нынешнего города Токмак и современного населенного пункта Ак-Бешим Чуйского района Чуйской области, появились в конце XVIII века. Так, по полевым данным известно, что тогда здесь появились члены одной небольшой родственной группы казахов (в пределах до 15 человек): представители из племен/родов қызылбөрік, қоңырбөрік и қаңлы Старшего жуза (Улы Жуз) [1]. Переселились они в районы неподалеку от нынешнего города Токмак из-за противоречий и «внутренних обид» на своих сородичей, в результате чего покинули территории Казахстана и расселились здесь.

В основном эта небольшая этническая группа занималась скотоводством и отчасти земледелием. Близость казахского языка с кыргызским, схожесть хозяйственно-культурного типа двух народов и вытекающие отсюда сходство, идентичность многих традиций, обрядов и других сторон общественной жизни, сыграли важную роль в культурном сближении проживавших по соседству этнических групп: первоначально этот процесс носил интеграционный (для казахов) характер, затем консолидационный, и уже в последнюю очередь – ассимиляционный. Нынешнее поколение этих переселенцев-казахов, можно сказать, полностью ассимилированы, стали этническими кыргызами, в то же время они знают, что их предками были казахи «из Улуу Жуза» [см.: 1].

Вторая волна переселения казахов на территорию Кыргызстана, в частности в Чуйскую, Иссык-Кульскую, Таласскую и Ферганскую долины, имела место во 2-й половине XIX века, когда два народа входили в состав Российской империи. Кыргызы и казахи, проживавшие в Пишпекском и Олуя-Атинском уездах, входили в одну Семиреченскую область и жили в тесном соседстве в северной части Чуйской долины. Во 2-й половине XIX века, если быть точнее, то в 1860–1870-х годах, севернее нынешнего города Кара-Балта, в районе современного населенного пункта Степное появилась значительная группа казахов, состоящая из более 40 семей, переселившаяся из аула Токташ и близлежащих ему сел нынешних окрестностей г. Мерке. Они представляли рода күнту, бесторсық, қоралас из племени ботбай (Улы Жуз). Причина прибытия этих казахов, предводителем которых был человек по имени Сабыр, опять же были внутренние разногласия с соседними родами. Сейчас этот аул превратился в большой полиэтнический айыл, где проживают представители разных народов. В народе это поселение называется «Сабыр» или «казахтардын Сабыр айылы» и основное его население при советском строе составляли русские и казахи, а в настоящее время: кыргызы, казахи и представители других этносов.

Во 2-й половине XIX и начале XX века казахи появились и на берегу Иссык-Куля и в основном расселились в его северо-восточной части на территории нынешних Иссык-Кульского, Аксуйского и отчасти Джеты-Огузского районов [2].

Первые поселенцы-казахи появились в Таласской и Ферганской долинах также во 2-й половине XIX века. Причиной этого был аналогичный поиск спокойной и мирной жизни и территории проживания, где имелись бы стабильные условия для ведения полноценной хозяйственной деятельности.

Большой наплыв казахов на территорию Кыргызстана, причем представителей всех казахских жузов, в особенности Старшего (Улы) и Среднего (Орта) наблюдался в период коллективизации и голода в Казахстане в конце 20-х и начале 30-х годов XX столетия. Такие вынужденные миграции сельского населения наблюдались, впрочем, во многих регионах тогдашнего Советского Союза. В результате основную долю казахского населения Кыргызстана стали составлять представители этого поколения вынужденных переселенцев-беженцев, оставивших родную землю ради спасения своих семей от голода, наступившего в начале 1930-х годов.

Менее значительное переселение казахов в Кыргызстан наблюдалось и в последующее время – в годы промышленного строительства, возведения дорог, развития сельского хозяйства, а также в период сталинских репрессий. В целом в течение XX века на территории Кыргызстана сформировалась весьма значительная община этнических казахов.

По данным переписи населения 2009 г. в стране проживало более 33 тысяч казахов, основная часть которых расселялась в Чуйской области (более 12 тыс. чел.), в столице республики – г. Бишкеке (более 9 тыс. чел.), а также в Иссык-Кульской (более 6 тыс. чел.) и Таласской (более 3 тыс. чел.) областях [см.: 3]. Немногочисленное казахское население имеется в Ошской и Джалал-Абадской областях.

Следует отметить, что численность этнических казахов Кыргызстана в последний период сокращается, о чем свидетельствуют данные последних переписей, которые проводятся в стране раз в десять лет. Если в конце XX-го столетия (1999 г.) казахов в Кыргызстане насчитывалось более 42 тыс. чел., то в 2009 г. их число уменьшилось почти на 10 тысяч: более 33 тыс. чел. Безусловно, это является следствием активного эмиграционного процесса в среде этнических казахов, процесса возвращения их на историческую родину. Можно сказать, мобилизующую роль в этом сыграло создание благоприятных условий для возвращенцев-казахов в Казахстане; активизации миграционных настроений способствовала правительственная программа Республики Казахстан «Оралман», предпринятая в начале 1990-х годов.

В настоящее время в среде этнических казахов Кыргызстана наблюдаются выраженные этнокультурные особенности: в частности, идет достаточно активный процесс создания смешанных семей с представителями кыргызского этноса. Так, по исследованиям вышеупомянутого казахского исследователя из Турции Абдуллаха Якши, среди казахской молодежи Кыргызстана фиксируются более частые браки с представителями кыргызов, нежели с казахами. Его выборочные исследования 2000, 2005, 2010 годов показали, что более половины созданных этническими казахами семей были с представителями кыргызского народа [см.: 4]. Схожесть языков, фактическая идентичность исторически сложившегося хозяйственно-культурного типа обоих народов и вытекающие отсюда особая близость в культуре, параллели в традициях и обычаях и, наконец, единая вера, как и в прошлом, сейчас играют важную интегрирующую роль в межэтническом этнокультурном процессе.

Следует отметить, что в Кыргызстане нет общеобразовательных школ на казахском языке. Дети этнических казахов, которые проживают в полиэтнической среде (гг. Бишкек, Токмак, Каракол; Чуйская, Иссык-Кульская области), в основном учатся в школах с русским языком обучения; там же, где казахи живут и трудятся вместе с кыргызами (отдельные местности Иссык-Кульской и Таласской областей) – дети, преимущественно, обучаются в школах с кыргызским языком обучения.

Казахский культурный центр «Отан» в Кыргызстане в последние годы делает попытки организовывать воскресные классы для казахских детей, которые стремятся овладеть родным языком и это дает определенные плоды. Но при этом хотим отметить, что казахи в повседневной и общественной жизни, зачастую, являются трехъ- и, даже, четырехъязычными: владеют родным казахским, кыргызским, очень хорошо русским и еще одним иностранным языком.

В сфере образования этнические казахи Кыргызстана достигли весьма больших высот. По уровню образования (на 10 тыс. чел.) – а именно в совокупной сфере высшего, среднего специального и общего образования – казахи занимают одно из первых мест среди этнических общин Кыргызстана. Очень много этнических казахов работает в системе высшего образования, науки, государственного управления, искусства и вносят большой вклад в развитие экономики, культуры и в целом общества Кыргызстана.

Литература и источники

1. ПМА. Чуйская область, Чуйский район, айыл Ак-Бешим, 2011–2012 гг.
2. ПМА. Иссык-Кульский район, айыл Фрунзе. 2012 г.
3. Перепись населения Кыргызской Республики 2009 года. Т. 2. Бишкек, 2012.
4. Якшы Абдуллах. Кыргызстандагы казактардын социалдык-маданий онугушу. Дисс. канд. ист. наук. Бишкек, 2014.

ЭМИГРАЦИОННЫЕ И РЕЭМИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В АЛМА-АТИНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1930-х – НАЧАЛЕ 1960-х гг.

Аблажей Н.Н.

Институт истории Сибирского Отделения РАН, Новосибирск

Откочевки казахов в Синьцзян в начале 1930-х гг. были вызваны великим голодом (ұлы жұт) – гуманитарной катастрофой, причины которой коренятся в проводившейся советскими органами власти политике в аграрном секторе, нацеленной на перевод кочевников на оседлый образ жизни и кооперирование крестьянских хозяйств. Эмиграционное движение из Казахстана в Синьцзян обозначилось еще в конце 1920-х гг. Массовый характер откочевки за границу приняли весной 1930 г., а своего пика достигли в конце 1930 – первой половине 1931 гг., когда почти вся территория республики была поражены голодом. Следующая волна эмиграции пришлась на 1933 г. Если первоначально откочевки в Китай носили традиционный сезонный характер, то с весны 1931 г. началось массовое лавинообразное беженство. В структуре эмиграционного потока стали доминировать бедняцкие и середняцкие хозяйства, единичные перемещения сменились групповыми, когда с мест снимались целыми аулами.

Наибольший отток населения произошел из приграничных с Западным Китаем регионов. По итогам районирования начала 1930-х гг. статус приграничных регионов в республике получили десять районов бывших Алма-Атинского и Семипалатинского округов, семь из которых – Аксуйский, Алакульский, Джаркентский, Кегенский, Лепсинский, Октябрьский, Урджарский, – территориально относились к Алма-Атинской области. В Аксуйском, Кегенском и Октябрьском районах доминировало казахское население, в Джаркентском – уйгурское, в остальных национальный состав характеризовался как «смешанный». В качестве наиболее «пораженных» массовым откочевочным движение районов Алма-Атинской области ОГПУ указывало Аксуйский, Алакульский, Кегенский,

Лепсинский, Урджарский, Аягузский, Чиликский и Талды-Курганский[1]. Именно через эти районы шел основной отток населения пограничных и приграничных территорий.

Несмотря на меры по укреплению границы, предпринятые в конце 1920-х гг., когда приграничные территории Алма-Атинской области попали в зону ответственности Джаркентского и Бахтинского пограничных отрядов, и широкие полномочия ОГПУ, эмиграция приобрела массовый характер и «закрыть» границу в начале 1930-х гг. не удалось. Предотвратить отток казахов в Китай, по мнению самих пограничников, не представлялось возможным: им удавалось задерживать не более десятой части эмигрантов. Всего за 1930 г. из приграничных районов области в Китай откочевало 728 хозяйств со скотом в 7876 голов, а задержать удалось только 64 семьи [1, л. 60]. Значительная эмиграция наблюдалась в Аксуйском районе, из которого только в августе 1930 г. откочевало 109 хозяйств; лишь 17 семей удалось задержать на границе [1, л. 24]. В марте 1931 г. пограничники зафиксировали скопление не менее 600 хозяйств в Кегенском районе и Чулакских горах, намеревавшихся откочевать в Китай [1, л. 93]. К осени 1931 г. на всех заставах ежедневно фиксировались десятки случаев нарушения границы, основной причиной которых, согласно донесениям погранотрядов, задержанные называли «отсутствие продуктов питания» и «уход в Китай за хлебом» [2]. Но даже в условиях массового перехода населения через границу масштабы эмиграции на этом участке казахстано-синьцзянской границы был в три раза меньше чем на приграничных территориях Семипалатинского округа, где масштаб голода приобрел чудовищные размеры. Только к 1933 г., за счет ужесточения пограничного режима, массовых репрессий и других превентивных мер, удалось приостановить нелегальную эмиграцию. Масштабы задержания нелегалов резко возросли, только за февраль-март 1933 г. на границах Алма-Атинской области было задержано 3,6 тыс. перебежчиков [3].

Некоторое представление о масштабах оттока населения дают сводки ОГПУ Алма-Атинской области, согласно которым к апрелю 1932 г. из области откочевало в Китай 7 790 хозяйств [4], а к середине того же года – 11 530 хозяйств, или свыше 50 тыс. чел. [5] По данным областной комиссии по возвращению, за 1930–1932 гг. из региона откочевало в Китай 14 824 семьи, или около 65 тыс. чел. [6] Отсутствие статистики за 1933 г., затрудняет оценку масштабов эмиграции. По данным правительственной комиссии по возвращению, возглавляемой председателем СНК Казахской АССР У. Исаевым, вследствие голода из республики эмигрировало за границу примерно 83 тыс. хозяйств (что могло составить цифру в 315–350 тыс. чел.) [7]. Логично предположить, что не менее трети этих потерь пришлось на приграничную Алма-Атинскую область.

Возвратная миграция отмечалась в 1933–1936 гг. Областные власти готовились к массовому возвращению из Китая, оценивая его в диапазоне от 15 до 40 тыс. чел. [8] Основными принимающими регионами назывались Кегенский и Урджарский районы, в которые могли вернуться более 3 тыс. семей [9]. Однако источники (материалы ОГПУ, комиссии по возращению) не подтверждают массовой реэмиграции. По данным областного отдела ОГПУ, в Алма-Атинскую область в течение осени 1933 г. из Китая вернулось чуть более 700 хозяйств [9, л. 100]. Общее количество вернувшихся в 1933 г., по разным источникам, составило около 2,5–3,5 тыс. чел. При этом принимающей стороной отмечалось, что повторный переход границы усугублял и без того тяжелое положение беженцев, которые становились жертвами реквизиций и краж скота, что приводило к полному обнищанию и необходимости оказания экстренной продовольственной помощи [10]. Фактор реэмиграции был крайне важен местным властям, становясь дополнительным аргументом для обоснования перед Центром необходимости выделения региону дополнительной продовольственной помощи. Уже в 1933 г. область захлестнула волна возвратной миграции из других регионов, прибытие 17 тыс. семей бывших беженцев только усугубило

[1] При образовании Алма-Атинской области в 1932 г. в ее состав вошли следующие районы: Аксуйский, Алакульский, Аягузский, Балхашский, Джаркентский, Илийский, Калининский, Каратальский, Кастекский, Кегенский, Коунрадский, Курдайский, Лепсинский, Октябрьский, Талды-Курганский, Урджарский, Четский, Чиликский, Чубартауский, Чуйский, Энбекши-Казахский.

экономическую ситуацию. Отток населения из приграничных районов области, произошедший вследствие голода, был частично компенсирован замещающим потоком, расселением откочевников из других регионов, созданием сети красноармейский колхозов и вселением ссыльных. Следующая волна возвратной миграции из Западного Синьцзяна пришлась уже на вторую половину 1940-х гг., но она дала приток, главным образом, в Талды-Курганскую область.

Массовое возвращение в регион из Синьцзяна стало возможным только в конце 1950-х – начале 1960-х гг. В течение нескольких лет СССР и КНР реализовывали масштабную репатриационную программу. В репатриации 1954–1963 гг. соединились два потока: регулируемый и стихийный. Алма-Атинская область стала и транзитным, и принимающим регионом. Хотя Алма-Атинская область не обозначалась как приоритетная для вселения репатриантов, она оказалась таковой на практике. За первые два года репатриации (1954–1955 г.) в область распределили чуть более 2 тыс. чел., треть этих переселенцев были русскоязычными, вывезенными в рамках целинной программы с северо-востока Китая. После возобновления репатриации в 1958 г. весь поток переселенцев, шедший в республику, был обеспечен за счет выезда из областей Западного Китая. Алма-Атинская область за последний квартал 1958 г. приняла 3,6 тыс. репатриантов; в 1959 г. количество реэмигрантов составило уже 25,6 тыс. чел. (по другим данным – 27,8 тыс. чел.) [11]. Согласно структуре расселения на конец 1950-х гг., реэмигрантов распределили по всем районам области, но их концентрация произошла в Нарынкольском (6 728 чел.), Панфиловском (9 065), Кегенском (6 436), Уйгурском (7 144) и Чиликском (5 037 чел.) районах. По данным Алма-Атинского областного переселенческого отдела, с 1954 г. по 1960 г. в область прибыло 10 143 семьи (44 290 чел.) из числа репатриантов из КНР [12].

В 1962–1963 гг. Алма-Атинская область приняла еще 38,6 тыс. чел. [13], почти 25 тыс. из которых прибыли в апреле-мае 1962 г. Область, в первую очередь в силу ее географического расположения, оказалась регионом, крайне привлекательным для мигрантов. Власти пытались по возможности равномерно распределять прибывающих по территории области, основное вселение шло в Панфиловский (4 629 чел.), Саркандский (3 471), Алакульский (3 006) и Аксуйский (2 748 чел.) районы [14]. Согласно обобщенным данным, на территории Алма-Атинской области в 1954–1964 гг. было расселено 17 492 семьи, или 95 879 чел. [15] По данным областного Управления охраны общественного порядка на 1966 г., в Алма-Атинской области проживало уже 129 082 репатрианта [16]. Треть из них была сосредоточена в приграничье; только в Панфиловском районе их число к концу 1960-х гг. превышало 22 тыс. чел. [17].

По ходу проведения репатриация все больше приобретала ярко выраженный этнический характер, и доля казахов-мигрантов неуклонно росла. Распределение репатриантов из КНР по территории Казахстана происходило в основном с учетом этнического состава прибывающих. Если в середине 1950-х гг. доля казахов, въезжающих в область, составила примерно треть [18], то к концу десятилетия они составляли уже две трети потока, а к началу 1960-х гг. почти 100 %. Репатриация способствовала увеличению в области также и уйгурского населения, значительная часть которого осела в национальном Уйгурском районе.

Новая волна репатриации казахов в регион стала возможной только в постсоветский период. Область приняла около 110 тыс. мигрантов, треть из которых являются переселенцами из Китая.

Источники

1. АП РК. Ф. 141. Оп. 17. Д. 465.
2. АП РК. Ф. 141. Оп. 17. Д. 465а. Л. 28.
3. ГА АО РК. Ф. 685. Оп. 6. Д. 12. Л. 22.
4. ЦГА РК. Ф. 1179. Оп. 1. Д. 17. Л. 9–11.

5. АП РК. Ф. 719. Оп. 4. Д. 82. Л. 172; ЦГА РК. Ф. 1179. Оп. 1. Д. 17. Л. 32–34.
6. АП РК. Ф. 719. Оп. 4. Д. 82. Л. 181.
7. АП РК. Ф. 719. Оп. 4. Д. 84. Л. 6.
8. ЦГА РК. Ф. 1179. Оп. 1. Д. 106. Л. 39–42.
9. ГА АО РК. Ф. 685. Оп. 6. Д. 12.
10. ГА АО РК. Ф. 685. Оп. 6. Д. 13. Л. 9.
11. ГА АО РК. Ф. 1747. Оп. 1. Д. 27. Л. 1–2; ЦГА РК. Ф. 1987. Оп. 1. Д. 121. Л. 192–193.
12. ГА АО РК. Ф. 1747. Оп. 1. Д. 27. Л. 3.
13. АП РК. Ф. 708. Оп. 36. Д. 1508. Л. 24.
14. ГА АО. Ф. 1747. Оп. 1. Д. 84. Л. 8.
15. ЦГА РК. Ф. 1955. Оп. 2. Д. 299. Л. 20.
16. ЦГА РК. Ф. 1955. Оп. 2. Д. 266. Л. 17.
17. ЦГА РК. Ф. 1955. Оп. 2. Д. 332. Л. 11, 14.
18. Рассчитано по: РГАЭ. Ф. 7803. Оп. 7. Д. 372. Л. 247.

ЖАҺАНДАНУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ ӘЛЕМІ

Нысанбаев Ә.Н., Нұрмұратов С.Е.

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және діntану институты, Алматы

Қазіргі тарихи кезеңде, жаһандану заманында қазақ диаспорасының маңызды құндылықтарына ғылыми сараптама жасаудың өзіндік өзектілігінің маңызы артып отыр. Оның бірнеше себептері бар: алдымен, еліміздің саяси, мәдени тәуелсіздігімен қатар оның тарихи санасында ерекше қасиеттер мен басымдылықтар орныға бастады. Еліміз өзінің тарихи болашағына үлкен стратегиялық жоспарлар жасап, әрбір қандастарымыздың тағдырына барынша көңіл бөліп, оның жеке өмірінің халықтың ділімен, Атамекенімен астарласып жататындығына назар аудара бастады.

Көрші мемлекеттердегі үлкенді-кішілі әлеуметтік, саяси өзгерістер, кикілжіндері мен проблемалары, олардың алға өркениеттік мағынадағы жылжу үрдістері еліміздегі зерттеушілерді алаңдатпай қоймайды. Өйткені қазіргі кезеңдегі ақпараттық өзара байланыстар, хабардың жету шапшаңдығы, тіптен, алыстағы елдерді де өзара бір-біріне жақындата түскендей. Міне, осындай жағдайда қазақ диаспорасының келелі философиялық-социологиялық мәселелері тек зерттеушілердің ғана назарын аудартпай, халқымыздың алдыңғы қатарлы ұлдары мен қыздарын түгелдей алаңдататынына сенеміз. Алыс және жақын шетелдердегі иісі қазақ бауырларымыздың етенелесу, бірегейлену проблемалары жан-жақты талқылаудан өткізу ұлттық тарихымызды жүйелеу үшін орынды. Соның ішінде Еуразиялық интеграцияға біршама енетін Ресей мен Беларусь мелекеттері, Орталық Азия аймағы, көршілес Моңғолия және Қытайдағы қазақтардың өмір сүруіндегі әртүрлі ерекшеліктері мен діліне айырықша көңіл бөлінгені ғалымдар үшін маңызды.

Жалпы шетелдердегі қазақ диаспорасының құндылықтық әлемі мәселесінің қазіргі таңдағы ең зәруліктегі әлеуметтік-мәдени және дүниетанымдық қырлары бар. Әрбір халықтың дүниежүзілік кеңістікте өмір сүру салтындағы өзгешеліктер жалпы дүниежүзілік тарихтың даму үрдісін, ішкі тұтастығын, жалпы жүйесін бұзбайды. Қайта тереңдеп қараған сайын, ол ерекшеліктер жалпы тарихи санамызды гүлдендіре түсері анық.

Бүгінгі адамзаттық қауымдастықты құрайтын әр алуан әлеуметтік топтардың ішінен этникалық қауым алдыңғы орынға көтеріліп отыр. Қазіргі әлемде ол архаикалық этникалық қауымдастықтардан бастап, суперэтностарға дейін әлеуметтік-саяси, экономикалық құрылыстары әртүрлі және басым көпшілігінде полиэтникалық болып келетін екі жүзден

астам елдің құрамына кіреді. Әлемді шарпыған әр қилы сипаттағы «этникалық ренессанс» өзінің күрделі, құбылмалы, қайшылықты, қақтығысты сипатымен ерекшеленуде, кейде саяси кеңістікте шиеленістер әкелгені де белгілі.

Этникалық мәселелердің рөлінің қазіргі заманда барынша күшеюі өз халқының мәдениетіне деген қызығушылықты оятатын этникалық сана-сезімнің өсуімен байланысты. Сонымен қатар этникалық белгілердің тұлғааралық, ұлтаралық және мемлекетаралық қатынастарда үстем болуы маңызды және ол кейде этникалық белгілердің саясаттандырылуына және руханилық тұрғыдан алғанда жұтаңдануына әкеледі.

Этникалық белгілердің тым саясаттандырылуы ең алдымен өтпелі қоғамдарда, қоғамның экономикалық өмірінің дағдарысының, жұмыссыздық пен әлеуметтік бәсекелестіктің, қоғамдық шиеленістің өскен тұсында жүзеге асады. Бұл этносаралық қатынастардың бұрынғы саяси, құқықтық, идеологиялық және экономикалық реттеушілерінің бұзылуы және жаңасының бірден қалыптаспауы салдарынан болады. Этникалық белгілердің барынша саясаттануы халықаралық жағдайды шиеленістіруі де мүмкін. Мәселен, 2014 жылғы Украинадағы жағдай әртүрлі саяси топтардың өзара қақтығысынан басталып қазіргі кезеңде этносаралық, мемлекетаралық кикілжіңді тудыратын сипатта өрбіді.

Міне, осындай үрдістерді ескере отырып заманауи кезеңдегі қазақ диаспорасы мәселесіне деген қызығушылық туындатты және осы қырларды айқындай түсуге зерттеушілерді барынша бағыттайды. Яғни біздің Үкіметіміздің отандастарға қатысты диаспоралық саясатында халықтар арасына жік түсіру, немесе бір ұлттың мәселесін басқа саяси және мәдени мәселелерден жоғары биіктету ниеті жоқ екені айқын. Сондықтан дұрыс ұлт саясатының барлық ұлт және ұлыс өкілдеріне барынша теориялық және практикалық мағынадағы маңыздылығы бар екенін де ескерте аламыз.

Қазақ халқының рухани мәдениетін этикалық-аксиологиялық талдау этникалық қауымдастықтың тек қана тарихи Отаны Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар үлкен Еуразиялық кеңістіктің көптеген елдерінде көрініс берген ерекшеліктерін түсінуге көмек беретіні анық. Әсіресе, 2014 жылы құрылған, Беларусь, Қазақстан және Ресей мемлекеттері тарапынан қол қойылған Еуразиялық экономикалық одақтың диаспоралық мәселеде маңызы зор. Себебі, енді көрші жатқан елдердегі отандастарымызға экономикалық тұрғыдағы байланыстарымыз барынша интеграцияланады және кәсіппен айналысатын отандастарымыздың мүмкіндігі ұлғаяды.

Қазақ халқының жалпы алғандағы рухани мәдениетін этикалық-аксиологиялық тұрғыдан талдау этникалық қауымдастықтың тұтастанған мағынадағы мәселелерін анықтау үшін маңызды. Қазақстан қазақ ұлты өкілдерінің өмір сүруі мен дамуының тарихи Отаны екені анық, дегенмен, сонымен қатар Еуразиялық кеңістіктің көптеген елдерінде өзін ирредента, немесе автохтондық қауымдастықтың өкілі ретінде сезінетін қандастарымыз көптеп кездеседі. Мәселен, Ресей, Өзбекстан, Қытай жеріндегі қазақтардың ата-бабалары ежелден сол территорияларды қоныстанғаны дәйек ретінде алға тартылады. Сондықтан, диаспоралық өзіндік санадағы кейбір қатпарлы күрделі құрылымдарды тереңдей пайымдауға тырысу мәселенің ғылыми объективтілікпен анықталуына жол ашады және этникалық сананың жарқын көрініс берген ерекшеліктерін нақты түсінуге көмек береді.

Қазіргі тарихи кезеңде барлық елдерде жаһандану құбылыстарының ауқымы мен әлеуметтік дүниенің жаңғыру мен жаңару үрдістері пәрменді түрде кеңейіп келеді. Жаңару процестері ұлт мәселесіне де қатысты көрініс беруде. Жалпы этникалық болмыста қордаланған күрделі мәселелерді шешумен әлемдегі және еуразиялық кеңістіктегі мәдениетаралық өзара қатынастардың тағдыры астасып жатады. Кейбір елдерде көрініс беріп жатқан экстремистік және террористік актілердің астарында этникалық қауымдастықтар мәселесі мен дүниетанымдық қайшылықтар жатқаны белгілі.

Жалпы кез келген халықтың өзінің адамзат тарихында толыққанды тарихи субъект ретінде әлеуметтік-мәдени мағынадағы іштейгі ықпалдасу және ынтымақтасу проблемаларын зерделеуі этникалық дүниетанымдық көкжиекті кеңейту тұрғысынан алғанда

маңызды қадам болып табылады. Бұл мәселе қазіргі тарихи кезеңде тек теориялық жағынан ғана емес, ол сонымен қатар практикалық жағынан да үлкен маңызға ие болып отыр, яғни қазақ этносы өкілдерінің қандай мемлекеттік территорияда өмір сүргеніне қарамастан этникалық өзіндік санасының сапасын төмендетпеуге тырысуы, тарихи бірлігін, күрделі жағдайларда әртүрліліктің біртұтастығын сақтауға талаптануының маңыздылығы артуда.

Шағын, яғни аз санды этникалық қауымдастық әдетте өзінің мәдениетін, өркениеттік құндылықтарын сол өзі өмір сүретін ортада басымдық танытатын, яғни этномәдени доминанталық рөл атқаратын тарихи субъектілердің ресми кеңістіктік заңдарына сәйкес қалыптастырады. Осы қатынастардан туындайтын ерекше заңдылықтар барлық диаспоралық қауымдастықтар үшін өмір сүру салтының ерекше сипатын анықтайды, ал қазақ диаспорасы осы өзара байланыстардан да шеттеп қалмайды. Осы тарихи кезеңге дейінгі шетелдерде және біздің елімізде этностардың құндылықтар жүйесін зерттеудің әртүрлі ғылыми парадигмалары пайда болды. Бұрын онша көңіл бөлінбей келген аксиологиялық мәселелер енді пәрменді түрде қарастырылуда. Бұл уақыт пен заманауи ғылыми инновациялық дамудың талабы болып табылады.

Көптеген ғалымдар жалпы қоғамдағы ұлт мәселесіне ерекше назар аударып келген мамандармен біріге отырып этникалық қауымдастықтардың әлеуметтік практикасын теориялық тұрғыда қарастырғанмен нақты аксиологиялық сипаттамалар беруге кейде жете назар аудармайды. Осыған орай шығармашылық топтың шетел қазақтарының өмірін, ондаған жылдар бойы қалыптасқан мәдени келбетін, құндылықтар әлемінің ерекшеліктерін қазіргі заманда ғылыми қолданбалы зерттеу тұрғысынан қарастырудың өзектілігі мол екені де белгілі және оның қазіргі замандағы ғылыми-зерттеу басымдылығына күмән келтіруге болмайды.

Шетелдегі отандастарымыздың құндылықтық әлемінің ерекшеліктерін ұлттық бірігу тұрғысынан зерделеп, диаспоралық этникалық өзіндік сананың аксиологиялық ерекшеліктерін зерттеудің теориялық-методологиялық қырлары анықталды. Шет елдердегі қазақ диаспорасының құндылықтық әлемінің қалыптасуы мен дамуына, олардың өзіндік өзгерістеріне авторлар тарапынан аксиологиялық сипаттама берілді.

Қазіргі диаспоралық әлеуметтің әлемді рухани игеруінің сабақтастығын және құндылықтық өзгерулерін ашып берудің маңызы зор. Әрине, жақын елдердегі этникалық қазақтардың мәселелерінің практикалық қырларын анықтау бойынша біршама эмпириялық материалдар жинақталғаны белгілі (әсіресе, Ресей және Моңғолия қазақтары туралы мәліметтер еркін түрде және толыққанды жинақталады), бірақ дегенмен алыстағы елдердегі қазақ қандастарымыздың құндылықтық әлемі туралы мағлұматтар кейде толық болмай жатады және олардың жеке тұлғаларының этникалық бірегейленуін анықтау бойынша ғылыми талдаулардың қажеттілігі мол.

Қазіргі заман шынайы құндылықтарының дамуы ауқымындағы Орталық Азиядағы мен Ресейдегі қазақ диаспорасының этикалық әлеміне талдау жасалып, диаспоралогия ілімінің заманауи мәні мен мазмұнын ғылыми мағынада ұғыну, шетел қазақтарының құндылықтық әлемінің жаңғыруы ауқымындағы мәселелерді қарастырумен қатар ғылыми-зерттеу арқылы оның философиялық аспектілерін анықтау маңызды болып отыр. Себебі, кез келген мәселеге инновациялық тұрғыда тұжырымдар жасауға болатындығы анық. Дегенмен, кез келген мәселенің түпкі мәнін жан-жақты ашып қана, соның болашағына байланысты қисынды тұжырымдар жасауға болады.

Замана көшіне жаһанданудың қауіп-қатерлеріне төтеп беріп, іргелі ел болып ілесу үшін шет жердегі де, Қазақстандағы да қазақтарды тұтастай жұмылдыратын осындай ұлттық идеяның жандануы, күш алып дамуы керек. Ұлттық бірегейлік – ел басына күн туған шақтарда өзектілігі арта түсетін тұтас ұлттың және жеке тұлғаның төлсаналылығының шарықтауымен сипатталатын, ұлттың өміршеңдігінің кепілі болып табылады.

Туған жер, тарихи Отан, Атамекен ұғымдары – кез келген этностың тәуелсіз, егеменді тұрмыс-тіршілігінің кепілі ғана емес, оның тамырын тереңнен тартқан таным-түсінігіндегі ең қадірлі, қастерлі ұғымдардың ұйытқысы болып табылады. Ұлттық бірегейлену түсінігінің

эволюциясын халықтың атақонысқа көзқарасынан да бағамдауға болады. Қазақтардың дәстүрлі дүниетанымындағы Атамекенді ардақтау, аялау сезімі көне түркілік кезеңде көшпенділердің мифтік-поэтикалық ойлау жүйесінен бастау алып, қазақтың жыраулық поэзиясында – құтты қоныс Жерұйық, Жиделібайсын, қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын заман нышандары арқылы бейнеленді. Бұл тарихи санамыздың ерекше көріністері анық.

Көптеген этностық қазақтар өздерінің шетелдерде, көп миллион диаспора арасында тұрып жатқан жағдайын, ұлттық және тарихи әділетсіздік есебінде күйзеліспен қабылдайтыны пайымдалды, сондықтан бұл мәселенің этнопсихологиялық қыры екендігі көрсетілді. Қазақ диаспорасындағы тұрмыстарын қазіргі кезеңде тек ұлттық қасірет ретінде бағаламай, өзге жерлерге өз ділі мен ұлттық мәдениетін әкеліп, оны бекіте отырып, қазақ халқының басқа аймақтарға еніп және тамырын кеңінен тарату мүмкіндігі деп бағалауға болатындығы жаңаша сипатта тұжырымдалды.

Қазіргі тарихи кезеңде барлық елдерде жаһандану құбылыстарының ауқымы мен әлеуметтік дүниенің жаңғыру мен жаңару үрдістері пәрменді түрде кеңейіп келетіндігі дәйектелді. Сонымен қатар жаңару үдерістері ұлт мәселесіне де қатысты көрініс беретіндігі көрсетілді. Жалпы этникалық болмыста қордаланған күрделі мәселелерді шешумен әлемдегі және еуразиялық кеңістіктегі мәдениетаралық өзара қатынастардың тағдыры астасып жататындығы және ол шетелдегі қандастарымыздың өмір салтына және құндылықтар дүниесіне ықпал ететіндігін байқаймыз.

Қазақстан Республикасы өзінің мәдени және көші-қон саясатында бұл мәселеге тек теориялық мағынада ғана емес, сонымен қатар соңғы уақытта проблеманың әлеуметтік-мәдени, рухани-практикалық қырларына, іс-шараларына үлкен мән бере бастағандығын көреміз. Кез келген халықтың өзінің адамзат тарихында толыққанды тарихи субъект ретінде әлеуметтік-мәдени мағынадағы іштейгі ықпалдасу және ынтымақтасу проблемаларын зерделеуі этникалық дүниетанымдық көкжиекті кеңейту тұрғысынан алғанда маңызды қадам болып табылатындығы анық.

Қазақ халқы түркі тектес халықтарға жатады. Осы түркілік тұтастықты оларға ортақ ғұлама тұлғалардың, ойшылдардың рухани мұраларын (Қорқыт Ата, Қожа Ахмет Ясауи, Абай, Әлішер Науаи және т.б.) зерттеу, ортақ ақпараттық-мәдени кеңістікті құру, олардың диаспораларын зерттеу, халықаралық жалпытүркілік ғылыми-зерттеу қорын құру арқылы іске асыру қажет. Қазақ диаспорасы – қазақ ұлтының құрамдас бөлігі. Егеменді еліміздің жаңа ұлт саясаты шеттегі қандас бауырларымыздың мұқтажын қоса камтып, оларға мемлекетгік қамқорлық жасағаны жөн. Қазірге келгенде қазақ диаспорасы туралы Мемлекеттік бағдарлама белгілі бір деңгейде іске асуда.

Алдымызда қазақ диаспорасының өкілдерінің білім алуын құқықтық жағынан қамтамасыз ету міндеті тұр. Осыған орай Ресей мен Өзбекстанда тұратын жастарды тиісті оқулықтармен қамтамасыз ету, ана тілін сақтау сияқты келелі мәселелер тезірек шешуді қажет етеді. Шеттегі қазақтар, қытай, ағылшын, парсы, француз, неміс, араб тілдерін игерген. Қазақ халқының басынан нендей қиын-қыстау замандар өткені белгілі.

Ингвар Сванбергтің пікірінше, түркі халықтарының ішінде басқа түркі тектес халықтармен салыстырғанда қазақтар – ассимиляцияға көп ұшырамайтын, қарсы тұра алатын, рухани иммунитеті бар этникалық диаспора. Мұндай этникалық және тілдік ортада өмір сүретін басқа қазақ диаспорасының қазақтығын, ұлттық тұтастығын сақтауы – барлық 40-тай мемлекеттерде тұратын қазақ диаспорасына тән құбылыс. Бұл – шеттегі қазақтардың ұлтына, атажұртына, тіліне, дініне, салт-дәстүріне, жалпы алғанда, ұлттық мәдениетіне, дәстүрлі халықтық дүниетанымына, даналыққа деген керемет құштарлықтың, өшпес үміттің нәтижесі және осындай керемет қасиеттердің шығу тегі данышпан халқымыздың тарихында, дәстүрлі мәдениетінде, болмысы мен ойлау стилінде жатыр.

Әлем қазіргі кезеңде түбірінен өзгеруде. XXI ғ. түркі тектес егеменді елдер үшін керемет тарихи заман болмақ, білім мен ғылымды дамыту халқымыз үшін тамаша өркениет пен демократия жолы, қазақстандық экономиканың өсуі мен дамуына сенеміз. Іштегі және сырттағы қазақтар рухани және этникалық жағынан біртұтас ұлт болып ұйып, келешекте

өркениетті Қазақстан елі жаңа белестерге көтерілетініне ешқандай күмән жоқ. Ол үшін бізге тыныштық, бейбітшілік, төзімділік, қарқынды еңбек, жүйелі құқықтық тәртіп пен реформа қажет. «Қазақстан–2050» Стратегиясы осы мәселені барынша өзектендіреді және ұлт интеллигенциясы алдына үлкен гуманитарлық міндеттер жүктейді.

Әлемнің әртүрлі мемлекеттерінде ғұмыр кешіп жатқан қазақ диаспорасының өкілдері өздерінің ұлттық құндылықтары мен негіздерін ешқашан ұмытқан емес. Дүние жүзінің әлеуметтік-экономикалық кеңістігінің біртұтас интеграцияға ұшырап, жаппай жаһандану процесі жүріп жатқанда Қазақстандағы қазақтар да, шетелдердегі қандастарымыз да өзіндік этникалық келбетін және ұлттық бірлігін жоғалтпаудың жолдарын іздеуде. Мұндай әрекет барлық халықтар үшін маңызды болып тұр. Әрине, қазақ диаспорасы үшін өздері өмір сүретін жерлердегі басым үрдістердің екпініне шыдай қою да оңай шаруа емес.

Кез келген мемлекеттің ұлттық егемендікке жеткеннен кейін түгендей бастайтын құрылымдары мен құндылықтары болады. Солардың ішіндегі ең маңыздысы адам тағдырына байланысты сала болып табылады. Тағдырдың тәлкегімен, тарихтың әр түрлі күйзелісті кезеңдерімен астасып жататын бұл мәселенің қазақ диаспорасы үшін әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру тұрғысынан маңыздылығы зор. Әрине, қазақ диаспорасы мәселесі туралы сөз қозғағанда оған бірыңғай сыңаржақты пікір айтып, қазақ халқының тоталитарлық жүйенің құрбаны болғаны жөніндегі тұжырымдармен барлық құбылыстардың мәндік-мағыналық негізін дәйектеп тастауға болмайды. Өйткені, тарихи процесте өзіндік логикасы бар, әр түрлі жағдайлар ауқымына әлеуметтік субъектілердің түсуі де кездейсоқ жәйт емес, сондықтан бұл мәселенің көп астарлы себеп-салдарлық құрылымы бар.

Қазақтардың XX ғ. этникалық тарихы әртүрлі драмалық, кейде трагедиялық оқиғаларға толы болды. Соның ішінде ана тілі мәселесі бойынша туындаған жағдай қазақ диаспорасы мен Қазақстандағы ұлт өкілдері арасындағы қарым-қатынасқа әсер етпей қоймайды. Өйткені, қазақ әліпбиі үш рет түбірлі өзгеріске ұшырады. Алдымен араб әліпбиі болса, одан соң қазақ тілі XX ғ. 30-жылдары латын әліпбиіне негізделсе, соңынан халқымыз кириллицаны негізгі әліпби етті. Мұның бәрі сырттағы қазақ диаспорасы өкілдерімен ақпараттық, білімдік, мәдени-рухани қарым-қатынас жасауға елеулі кедергілер жасағаны белгілі. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев халқымыздың XX ғ. күрделі тарихы туралы: «…қазақтар бет-бетіне таратылып, бір халық, бір ұлт, бір ел екенін атымен ұмытатындай күйге жеткізілді. Жер бетінде отаршылдық көрмеген халық кемде-кем болғанымен, бір ғасырда осыншама көп реформаға ілініп, тоз-тоз болатындай тәлкекке ұшыраған халық ешқайда да жоқ шығар» [1], – деген пікірін білдіреді.

Қазіргі жаһандану заманындағы аксиологиялық тұрғыда барынша нақты және ғылыми қарастыруларды қажет ететін жалпы алғандағы қазақ руханиятының өзекті заманауи мәселелері де бар. Әлемге кеңінен таралып кеткен қазақ халқының өкілдерінің менталитеті мен руханиятын зерттеуші мамандар оның ерекше құндылықтық әлемі, өзіндік бірегей санасы бар екеніне шүбә келтірмейді. Дегенмен, мәдениетаралық өзара қатынастар өрісінде өмір сүргендіктен үлкен Еуразия кеңістігіне ғасырлар бойы орныққан, дамып, өрбіген руханият әлемінің сипаттамасын да ескеру қажет.

Шетелдегі қазақтардың этникалық ділінің ерекше белгілерін бағамдау негізінен нақты тарихилық және салыстырмалы талдау ұстанымдары арқылы анықталады. Қазақ диаспорасының өзіндік санасының дамуы аясындағы рухани сабақтасу мәселесін қарастыру да маңызын арттырып отыр. Көптеген этникалық қазақтар, тіпті, көрші елдердің өзінде жақан болашақта ассимиляцияға ұшырап, өздерінің ұлттық «Менін» жоғалтып алуы да мүмкін.

Өкінішке орай, көрші елдерде мемлекеттік билік қазақ тілінің қолдану аясын кеңейту бойынша көптеген әрекеттерді қолдамайды, тіпті, олар кейде диаспоралық деңгейдегі қазақтың этномәдени ұлтшылдығының көрінісі ретінде бағаланады. Тілдік ыңғайлылық көрші елдерде негізінен басымдық танытушы этносқа, басымдық танытушы мәдениетке жасалғаны байқалады. Қазіргі таңда тілдік және мәдени ассимиляцияға ұшыраудан тіпті ірі этникалық қауымдастықтар да сақтандырылған емес.

Осыған байланысты қазіргі жаһандану жағдайында орнықты өзара сұхбаттың, әлемнің әртүрлі түкпірлеріндегі отандастармен этносаяси, халықаралық қатынастар деңгейіндегі қатынастарды нығайтып, этномәдени ынтымақтастықты орнатудың рөлі арта түсуде.

Әлем қазіргі кезеңде білім мен ғылымды дамытуға бет бұрған, халқымыз үшін де тамаша өркениет пен демократия жолы, қазақстандық экономиканың өсуі мен дамуы жолы болатынына сенеміз. Іштегі және сырттағы қазақтар рухани және этникалық жағынан біртұтас ұлт болып ұйып отырғанымыз орынды. Ол үшін «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын іске асыру қажет және ол өз кезегінде «Қазақстан – 2050» Стратегиясын жүзеге асыру міндетімен астасып жатады [2].

Қазіргі жаһандану заманында этнодиаспоралық кеңістік қазақтар үшін әр елде, тіптен ТМД-ның ішкі жағдайында да әртүрлі ерекшеліктерге толы. Мәселен, Ресейдегі этнодиаспоралық кеңістік қазақтың этникалық тобы үшін «орыс тілінде сөйлейтін тұрғындар» категориясы шеңберінде қалу қаупі бар. Бұл өткен тоталитарлық кезеңнің қазіргі заманға жеткізген «өзіндік сыйы» деуге болады. Өкінішке орай осыған ұқсас жағдай басқа алыс-жақын елдерде (Өзбекстанда, Моңғолияда, Қытайда, Түркияда, Еуропа елдерінде) орын алып отыр. Әрине, қазақ диаспорасы өкілдерінде бұл үрдістердің неге апарып соғатынын түсіну жоғары деңгейде дей аламыз. Сондықтан да болар үнемі қазіргі кезеңде ұлттық тілдің мән-мағынасын арттырудың жолдарын іздестіру әрекеттері жасалуда. Бұл – ұлттық өзіндік сананың бірте-бірте өзін-өзі барынша тұтастанған күйде анықтауға ұмтылуы болып табылады.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н. Тарих толқынында. Алматы, 1999.
2. «Қазақстан–2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасы Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Алматы, 2012.

ТӘЖІКСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ-ТӘЖІК ЭТНИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІНЕ

Нуралиев А.

Ресей-Тәжік (Славян) университеті, Душанбе

Өз заманында қалыптасқан тарихи, саяси, экономикалық жағдайға байланысты Орталық Азия аумағында өмір сүріп, тіршілік еткен халықтар өзара бір-бірімен тығыз қарым-қатынас жасап отырғандықтан, шекара, шеп деген де болмағаны мәлім. Бұл аймақтағы халықтар қоян-қолтық араласып тіршілік кешті, сондықтан да бір-бірлерінің тілін, мәдениеті мен дәстүрін, әдет-ғұрпын жақсы білді. Бұл халықтардың тарихы да, тағдыры да көп жағдайда ұқсас еді. Олар бір-бірін жатсынбады. Мұны осында мекендеген елдің халық болып қалыптасу тарихының мысалы да айғақтай түседі. Олар тілдеріндегі айырмашылықтары болмаса, бір тамырдан таралған, бір қайнардан нәр алған тектес халықтар болатын, бауырлас ел еді. Орталық Азия халықтары ішінде түркі халқымен мейлінше етене араласқан, «ішек-қарны араласып» кеткен халық тәжіктер десе де болады. Оны қазақ халқының ұлы перзенті, әлем халықтарының ақыл-ой қазынасының дамуына мол үлес қосқан, екі елдің төл перзенті деп атауға болатын ғұлама ғалым М.Х. Дулатидің тарихи қызметінен де көруге болады.

Қазақ-тәжік тарихи, мәдени байланыстарының тарихы тереңде жатқанын айту парыз әрі азаматтық міндетіміз деп білемін. Мұхаммед Хайдар Дулатидің мұрасын зерттеуші ғалым, жазушы Мұхтар Қазыбек жазғандай:

«Мұхаммед Хайдар Дулати – үнді-қазақ қана емес, қазақ-тәжік тарихи, дипломатиялық, мәдени байланыстар бастауында тұрған ұлы ғалым, жазушы, мемлекет қайраткері». Біз өз еңбегімізде қазақтардың бүгінгі Тәжікстан аумағында тұрып, еңбек етіп, өмір сүріп жатуын Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде айтылатын жағдайларға арқа сүйеп, деректерге сүйене отырып баяндайтын болсақ, ол – тарихи әділеттілік болады. Халықтардың ұлы көші, миграциясы бір күндік, бір жылдық мәселе емес, ол ұзақ жылдарға созылып отырған процесс. Халықтар аралас-құралас тіршілік ету барысында бірін-бірі әдеби, мәдени, рухани қазыналарымен байыта түскенін де атап өту ләзім. Мәдени байланыс дамыған тұста халықтардың рухани өсуін, гүлденуін, мәдени орталар көбейіп, талантты адамдар өркен жайып отырғанын байқаймыз. Шығыс елдерінде өркениет өсіп, қайта өрлеу дәуірінің ерте басталғанына да халықтар арасындағы мәдени, ғылыми, рухани ортаның мықты болғаны дәлел.

Қазақтардың Тәжікстан жерінде тұрақтап тұрып, еңбек етіп, осы елдің өсіп-өркендеуіне өз үлестерін қосқанына тарихи деректер куәлік береді. Біз өз еңбегімізге кіріспес бұрын көкейде жүрген ойларымызды да бөлісе кеткенді жөн көріп, аз-кем тарихи шолу жасап кеттік. Енді тікелей өзіміз көтергелі отырған күрделі тақырыпқа көшпекпіз.

Біз конференцияға ұсынып отырған осы шағын мақаламызда Тәжікстанда қоныстанған қазақтардың тарихын ғылыми тұрғыда жүйелеп, зерделеуді қолға алып, қолдағы бар материалдарға сүйеніп, олардың қашан, қай заманда, қалай келіп қоныстанғандығының және ұзақ жылдар аралығында мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігіндегі орын алған өзгерістерді, олардың екінші отанындай болған тәжік елінің өркендеп-дамуына қосқан үлесін қолдан келгенше анықтап ашып көрсетіп, баяндауды мақсат еттік. Біздің Тәжікстанда қоныс тепкен қазақтар тарихымен қызығып айналысуымызға көптеген факторлар себеп болды. Елдеріміздің егемендік алған жылдарынан бұрынырақ басталуға тиіс болған зерттеу жұмысы, ең алдымен Қазақстан тарапынан қолдау жасалмағандығынан қолға алынбай келді, бұл осы зерттеуді қаржыландыру көздері табылмауы салдарынан аяқсыз қалған болатын. Кейінгі жылдары көпшілік жамағаттың бұл мәселеге қызығушылығы қайта артып, қазақ қауымдастығының Тәжікстан қазақтарының көші-қон тарихы және этнографиясын зерттеуді қолға алуға мүдделі болып отырғандығына байланысты, Тәжікстандағы Қазақстан елшілігінің көмегі әрі қолдауы арқасында бұл зерттеу еңбегімізді қайтадан қолға алып, екі ел халықтары тарихын, әсіресе, қазақтар жөнінде әлі ешкім көтермеген мәселені зерделеуге кірістік.

Қолда бар материалдарға сүйеніп, біз бірнеше ғасыр бұрын осы араға келіп қоныс тепкен көптеген түркі тайпаларының, соның ішінде Лақай, Қоңырат, Құрама, Дүрмен, Қарлұқ, Марқа, т.б. тайпаларының қазақтармен туыстығы, рулық шежірелерінің жақындығын білдік, ал мұнда қоныстанған қазақтардың шағын тобы олармен араласып сіңісіп кеткенін деректер негізінде қысқаша сөз етуді орынды деп таптық. Бірақ та мұндағы кейбір түркі жамағатының өздерінің арғы ата-тегі жайындағы мәліметтерді біле бермейтіндігі, тіпті ұмытып қалғандығы таң қалдырды. Өйткені бұдан 300-400 жылдай бұрын осы жерге қоныс аударған түркі тайпалары, соның ішінде қазақтар Лақай, Құрамалармен араласып сіңісіп кеткен, оның үстіне өзбек тілді тайпалардың ортасында тіршілік еткендіктен олардың ықпалы, әсері тіл, әдет-ғұрыптарынан байқалып тұрады. Біз күні бүгінге дейін осындай қаймағы оншалықты бұзылмай қалған тайпалардың фольклорынан үзінділер келтіріп, қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерімен салыстырып, оқырманға ұсынып отырмыз. Тілдік ұқсастықтар ғажап-ақ.

Осы тұста арнайы айта кететін тағы бір жәйт бар, ол Тәжікстанның оңтүстігін жайлаған халықтардың тайпалық құрамын зерттеуді мақсат еткен орыс ғалымдарының еңбектерінде қазақтар жайлы өте аз мәлімет келтірілген. Қазақтардың тұрмыс-тіршілігі басқа халықтар сияқты тиянақты түрде талдап зерттелінбеген, тарихы да көмескі қалған. Сонымен қатар, орыс ғалымдары түркілердің бұл аймақтың байырғы тұрғындары – тәжіктермен қаншалықты аралас-құралас болғандығы туралы да мәселе қарастырылып, анықталмаған. Бұл сондықтан әрине, нақтылы зерттеуді талап ететін келешектің ісі.

Біз сонымен қатар, XIX–XX ғг. орыс ғалымдарының зерттеу еңбектеріндегі генеалогиялық, ата-тек шежірелеріне қатысты мәліметтерді қазақтарға туыс рулардың шежірелерімен салыстыра отырып, кейбір қорытынды пікірлерімізді оқырмандар назарына ұсындық. Мұның өзі заңды нәрсе.

Біздің ойымызша, Тәжікстанды мекендеген қазақтардың миграциялық немесе ауа көшуі себептерін, этникалық тарихын мейлінше дұрыс сипаттаудың ғылым үшін де, жұртшылық үшін де қажеттілігі бар деп есептейміз. Өйткені қилы-қилы замандарды, жаугершілік кездерді, аштықты, қуғын-сүргінді бастан кешіп, бүкіл әлемге тарыдай шашылып кеткен қазақтардың жалпы тарихын зерттеп билеудің өзі санамызды тың мәліметтермен байытып, қазақ халқының да тарихын толықтыра түседі деп білеміз.

Бүгінгі Тәжікстанда өмір сүріп, өсіп-өніп, тіршілік еткен қазақ диаспорасының (руларының) тарихын материалдардың тапшылығынан анықтап, оны жазу оңай еместігін жоғарыда айттық. Ең қиын нәрсе сол, қазақтар жайын баяндайтын жазба тарихи деректер сақталынбай қалған. Хатқа түспеген. Зерттеушілер болмаған. Республикада өмір сүрген шежіре білетін қарттардың көбісі дүние салып, ендігі бір тобы Қазақстанға атамекеніне қоныс аударған. Кейбір тарихи дереккөздерді тек архивтерден ғана іздеуге болатындығы белгілі. Бірақ, оған біріншіден көп уақыт керек, екіншіден кешегі тәжіктердің өзара қақтығысы кезінде (1992–1997) облыстық және аудандық кейбір мұрағаттар өртеніп кетті. Архив құжаттарынан айырылып қалдық. Сондықтан біз қолда бар материалдарды пайдалана отырып, Тәжікстандағы қазақтардың кешегі тарихы мен бүгінгі жайын баяндауды ұйғардық.

XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. орта шеніне дейінгі кезеңдегі Шығыс Бұқара – бүгінгі Тәжікстан халықтарының этникалық құрамын зерттеген В.В. Бартольд, А.Ю. Якубовский, А.Н. Бернштам, Б.Ғ. Ғафуров, Б.Х. Кармышева сияқты ғалымдардың, тағы да басқа зерттеушілердің этнографиялық, археологиялық, фольклорлық зерттеу еңбектерінде көптеген мәселелер қарастырылған. Алайда қалай екені белгісіз қазақ диаспорасының мәселелері олардың зерттеулерінде айтылмайды, назардан тыс қалған.

Тәжікстандағы қазақтар жайын сөз еткенімізде, олардың осы ел азаматтарымен бірге ортақ отанын гүлдендіруге өз үлестерін қосқанын, мемлекет шаруашылығының түрлі салаларында табысты еңбек еткендігін де ұмытпағанымыз жөн. Ал қазақ диаспорасының қоғамдық жұмыстан бастап, түрлі кәсіпті жақсы меңгеріп, өздерінің адал еңбегімен абырой-атаққа ие болған өкілдері туралы ресми түрде айтылып жүргенімен, тарихи еңбектерде айтыла бермейді. Өйткені насихат жұмыстары нашар жүргізілген. XIX ғ. 20–40 жылдарында Тәжікстан топырағында Қазақ АКСР Мәдениет халық комиссары болған Темірбек Жүргенов, Әскери комиссар Абдолла Ярмұхаммедов, Елеусіз Бұйрын, Көбей Жанғазин сынды тарихта аты қалған адамдардың осында біршама қызмет жасағаны мәлім. Бабай Ишан, Сағидолла молда, Әлшекей күйші сияқты саяси қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтар бұл жерді паналап келгендігі де бүгінде белгілі болып отыр. Айта берсек, мұндай ел арасында аты мәлім адамдардың саны көп.

1951 ж. Қаныш Сәтпаев Тәжікстан Ғылым академиясының құрметті академигі болып сайланды, әйгілі мүсінші Жанғазин өмірінің соңына дейін Тәжікстанда қалып еңбек етті, Тәжікстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің екі рет депутаты болып сайланған Көбеевтің еңбектері арнайы әңгіменің арқауы болар үлкен оқиға.

Сондықтан да біз осы мақаланың басында айтқан мәселелермен бірге, қазақ қайраткерлерінің Тәжікстанның автономиялы республика болып (1924), ал 1929 ж. Одақтас республика атануына қолдау білдіргенін де атап өткеніміз жөн. Еңбекте қазақ диаспорасының тіршілігі, қалыптасуы, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері, қоғамдық қызметіне қатысты кейбір мәселелерді қозғай айта кетуді де жөн деп таптық. Біз бұл еңбегімізде қазақ диаспорасына және басқа да қазақтарға тұрмыс-тіршілігі, тілі, ділі мейлінше жақын халықтардың көші-қон тарихын, миграциясын толық сипаттай алмасақ та, келешекте бұл мәселені тереңірек зерттеушілерге алғашқы материалдарды жүйелеп беріп кетпекпіз. Сондықтан да біздің басты міндетіміз – XX ғ. соңы мен XXI ғ. басындағы екі ел арасындағы достық қарым-қатынас арнасына баса назар аудару, тарихи тағылымдарды таразылау.

Біз бұл мақаланы жазу үстінде Гулшанидің «Тарихи Хумаюн» атты қолжазбасын (1909) және 1875 ж. Н.А. Маев басқарған Хисар экспедициясының кейбір тарихи-этнографиялық жазбалары материалдарын пайдаландық [1].

Тағы бір айта кететін жәйт, күні бүгінге дейін зерттеушілер қазақтардың Бұқара әмірлігіне, соның ішінде Шығыс Бұқара жеріне қай жылдары келіп қоныстанғандығы туралы нақты мәлімет бере алған жоқ. 1924–1925 жылдары орыс ғалымдары М.С. Андреев, Е.М. Пещерева Тәжікстанның таулы аймақтарына және Хисар мен Кулябқа ұзақ ғылыми сапар жасағаны мәлім. Бірақ олар, негізінен, бұл өлкенің тәжік тұрғындарының жай-жапсарын көбірек зерттеді. Мәскеу, әсіресе, 1930 ж. Орта Азия республикаларының табиғи байлықтарын зерттеуге, экспедициялар жасақтап, жұмысшы күштерін орналастыруға үлкен мән берген болатын. Осыған байланысты 1932 ж. Тәжікстан Памир экспедициясы құрамында Тәжікстанды мекендейтін халықтардың жағдайын зерттейтін арнайы отряд құрылған болатын. «Бұл екі бөлімнен тұратын отрядтың бір бөлігі Қаратегін және Даруазда, екінші бөлігі С.М. Абрамзон және А.Н. Кандаурова құрамында Оңтүстік Тәжікстанда ғылыми – зерттеу жұмыстарын жүргізді. Олар Лақай–Тәжік, Қорғантөбе, Жылыкөл (бұрынғы Сарайкемер) және Куляб аудандарын түгелдей сүзіп, барлап, аралап шыққан. Бірақ бұл экспедиция жұмысының нәтижелері, арнайы жинақ болып басылмастан, елеусіз қалған. Тек қана С.М. Абрамзонның қысқаша ғана есебі басылған екен» [2, с. 12].

Тәжікстан халықтарының этникалық құрамын зерттеген ғалым Б.Х. Кармышева жазбаларында мынадай мәлімет келтіреді:

«С.М. Абрамзонның рұқсатымен мен оның әлі баспа бетін көрмеген қолжазбаларымен танысып шықтым, – дейді ол. Кейінірек осы қолжазба материалдарын негізге алып, Д.С. Комиссаровпен бірге «К вопросу племенных, родовых пережитках на территории Таджикистана» деген шағын мақала жазып, баспасөз бетінде жарияладық. Бұл мақалада түрікменнің Ерсары руының Жылыкөлге келуі және өзбек-қатағандар, қазақтар, қырғыздар туралы мәлімет бар еді» [2, с. 12].

Сонымен қатар, біз бұл еңбегімізде Б.Х. Кармышеваның Тәжікстанды мекендейтін халықтардың этникалық құрамы жайында талдап жазған материалдарын да пайдаландық. Онда Тәжікстандағы қазақтардың 1950–1960 жылдардағы тұрмыс-тіршілігі, отырған елді-мекендері мен өмір сүріп жатқан ортасы туралы қысқаша болса да мәлімет берілген болатын.

Әдебиеттер

1. Маев Н.А. Очерки Гиссарского края // Материалы для статистики Туркестанского края, вып. V. 1879.

2. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М., 1976.

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ТҮРКИЯ МЕН ЕУРОПА ЕЛДЕРІНЕ ТАРАЛУЫ ЖӘНЕ ЖАҢА КӘСІПКЕРЛІКТІ ИГЕРУІ

Мұқаметханұлы Н.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы

Қазақ өркениеті – сахаралық өркениетті негіз еткен, аграрлық, коммерциялық, өнеркәсіптік өркениеттер факторларын қамтыған бай мазмұнды өзіндік ерекшелігі бар ұлттық өркениет болып табылады. Өркениеттің немесе мәдениеттің қалыптасу, таралу заңдылығы болатыны сияқты, белгілі бір жаңа мәдениет пен өркениетті қабылдаудың да алғышарттары болады. Соның бірі миграция арқылы дағдылы мәдениеттік ортаны

алмастырып жаңа мәдени-өркениеттік ортаға ену болып табылады. Осы бір заңдылықты Қытай қазақтарының Батыс елдеріне таралу практикасы толық дәлелдеді.

Қазіргі таңда Еуропаның (Түркияны да қамтыған) көптеген елдерінде қазақтар өмір сүріп жатыр. Олардың тұрмыс, тіршілік (өндіріс) формасы мен ой-санасы сол индустриялды қоғамдық ортаға толық үйлескені анық байқалады. Олардың осындай мәдени-антропологиялық ерекшеліктерін зерттеудің ғылыми-теориялық маңызы зор.

Қытайдағы қазақтардардың атамекенінен алыс шетелдерге қоныс аударуы XX ғ. 40 жж. басталды. Нақтылап айтқанда Алтайдағы Абақ Керей руларынан басталған. XX ғасырдың басында «Абақ керейлер Алтай аймағының жеті ауданында, Тарбағатай аймағының Толы, Усу (Шиху), Сауан және Саудан ауданынан шығысқа қарай Құмыл (Хами) аймағының Баркөл ауданына дейінгі өңірге өмір сүрген» [1, 18-б.]. Абақ керейлердің алыс шетелге ауып кетуі негізінен Шынжаңның шығысындағы Ганьсу, Цинхай провинцияларынан жол тартқан болатын.

Қазақтардың Шынжаңның шығысындағы Ганьсу провинциясына мал жайып баруы XX ғасырдың басында басталған. 1911 ж. Баркөлдегі қазақтардың басшысы Тұңғышбай мен Назбай 20-дан аса отбасының 150 адамын бастап Ганьсудың Анси (қазіргі Гуачжоу) өңіріне барып мал бағады, бірақ екі жылдан кейін олар жер таласы орын алғандықтан кері көшіп Баркөлге қайтып келеді. Одан кейінгі жылдарда баркөлдіктер Ганьсудың Дуньхуан аймағына малдарын айдап барып жылдап тұрып келіп жүреді [1, 20-б.].

Алайда Абақ керей елінің атамекенін тастап сырт жерлерге үдіре көшуі XX ғ. 30 жж. басталды. Оның бірнеше себептері болды. Бірінші себебі сол кездегі Шынжаң үкіметінің жүргізген қате саясаты. 1933 ж. әскери күшпен Шынжаңның генерал-губернаторы билігін қолына алған Шэн Шицай (Cheng Shicai), «Кеңес Одағы күштеріне сүйене отырып, әртүрі айла-тәсілдерді қолданып, өз қарсыластарын жойып, билігін нығайтты. Ол бір жағынан «басқаруды реттеу», «білім беруді дамыту», «құрылысты реттеу» сияқты абыройлы қозғалыстарды жүргізді, және бір жағынан «Дүрбелең шығаруды жоспарлау ісін» қолдан жасап, көптеген бейкүнә адамдарды тұтқындап түрмеге жауып, Шынжаң халқының басына қауіп-қатер төндіріп, Миньго (Республика) дәуіріндегі Шынжаңды ең қараңғы түнекке айналдырды [2, 95-б.]. Сөйте отырып ол «қазақтардың атпалы азаматтарын әскер алуды жоспарлап, қазақтарды қолдарындағы аң мылтықтарын тапсырып беруге зорлап, шаруалардың үкіметке қарсыластырды.

Екінші себебі, Кеңес Одағының Қазақстанда қолдан жасаған аштық оқиғасы. Алтайдағы қазақтар 1931–1932 жж. Қазақстанда Голощекиннің қолдан жасаған аштықтан жансауғалап арғы бетке асқан қазақтардан, Компартия мен социализмнің Қазақстанда зұлмат саясат жүргізіп жатқанын естиді, сондай-ақ КСРО-мен жақындасу бағытын ұстанып отырған, қазақтарға қатыгез саясат қолдана бастаған Шэн Шицайді, ерте ме кеш пе кеңестік саясатын бізге де жүргізіп түбімізге жетеді, Шынжаңды «қызылдандырады», «дінді жояды» деп санады да, Шэн Шицай билігіне қарсы тұрды. Олар өз қарсылықтарын Шынжаңнан атізін аулақ салу арқылы, яғни қоныс аудару алысқа кету арқылы өздерін сақтауды көздеді.

Үшінші себебі, қауесеттің жетегінде кету. Шынжаңның шығысындағы Ганьсу провинциясының жағдайы жақсы екен (іс жүзінде бұл провинцияның географиялық ортасы өмір сүруге өте қолайсыз, Қытайдың ең нашар дамыған аймағы еді, қазірге дейін солай. – *Н.М.*), онда көптеген мұсылмандар (дүнгендер) тұрады екен, сол жаққа барсақ, олардың қолдауына ие боламыз, пәле-қазадан аман қаламыз, – деген қате танымның жетегінде кетті.

Төртінші себебі, көшпенді мал шаруашылығының қоныс аударуға икемділігі және феодалдық рулық басқарудың өктемдігі. Ол кезде рубасшылары шешім қабылдап, көшеміз деп орынан қозғалса болды, оның қоластындағылары оған ілесе көше беретін.

Осы сияқты себептерден Абақ Керей рулары атамекенінен алыстағы Ганьсуға қарай үдере көшті. Ең алғашқы көшті 1935 ж. 60 жастағы үкіртай (болыс) Адубай Тоқашбай бастады. Ол руын бастап Баркөл жайлауынан Ганьсуға көшіп бармақ болады. Одан хабар тапқан провинциялық үкімет оларды өз жерінен кетірмеу шараларын қолданады. Бірақ олар

113 отбасы, 565 адамды бастап 1936 жылдың қаңтарында Моңғолия жерін басып Ганьсу провинциясының батысына көшіп барды.

1936 ж. Шэн Шицайдың Сақшы (Ішкі істер) мекемесі жасырын түрде «сатқындық жасағандарды» тұтынқындай бастайды, тіпті «сатқындық жасады» деп 83 қазақты қырып салады [2, 99-б.]. Сонымен Асбай 170 отбасын 890 адамды бастап Адубайдың жүрген жолымен көшіп Ганьсу жеріне жетеді. 1937 ж. тамызда Шэн Шицай «Дүрбелең шығаруды жоспарлады» деген жаламен Құмылда (Хами) адам тұтқындай бастайды, осы аймақтың Баркөл ауданындағы қазақтар одан үрейленіп, 505 отбасы, 2570 адам шығысқа қарай көшеді, оларды Зайып қатарлы бес рубасы бастап Ганьсу жеріне жеткізеді.

1939 ж. Шэн Шицай Алтайда «тазарту науқанын» жүргізіп, Ақыт Үлімжіұлы және Мәкей қатарлы 30-дан аса қазақтың беделді адамдарын тұтқындап, Үрімжіге апарып түрмеге жабады. Оларға «Жапон басқыншыларымен астасқан, Жапонияның шпиондары, бандиттері, жапондықтардың Қытайға агрессия жасауын қолдаушылар» деген қылмыс тағады. Сонымен қашуға мүмкіндігі бар адамдардың барлығы Алтайдан ауа көшеді. Бұл рет үдіре көшкендердің қатары қалың болды. Оларды Құсайын, Сұлтан Шәріп қатарылы тоғыз адам бастайды.

Қазақтардың Шынжаңнан Ганьсу өлкесіне үдіре көшуін баспасөз дүрілдетіп жазып, Шэн Шицай үкіметін «аз санды әлсіз халықтарға қысым көрсетті», – деп айыптайды. «Шэн Шицай көшті дереу тоқтату үшін үкімет әскерін аттандырумен қатар, Құмылда (Хами) тұрған Кеңес Одағының Қызыл 8-ші полктің әскери ұшақтары мен әскери машиналарын да пайдаланып, көштің алдын кес-кестеп тосып атқылап, қазақтарды және олардың мал-мүліктерін ауыр шығына ұшартты. Соған қарамастан 1513 отбасы, 7655 адам Ганьсу провинциясына жетеді» [2, 100-б.].

Шынжаңнан Ганьсу, Цинхай провинциясына қашып барып, кең далада тыныш өмір сүруді армандап барған қазақтардың тәтті қиялы бірден көкке ұшады. Ондағы жайылым жерлердің де иесі бар екен, қазақтар бара салысымен жергілікті моңғол малшыларының қарсылығына тап болып, жерге таласып қақтығысады. Бұл жағдай Гоминьдан Нанькин үкіметі мен Ганьсу провинциясы үкіметін алаңдатады. Атажұртын тастап, аттарына мініп, түйелерін жетелеп, жылқы сиыр қойларын айдап ұзақ жолда соғыса жүріп басып өтіп, азып-тозып Ганьсуға әрең жеткен қазақтар, алғаш осы провинцияның батыс өңіріндегі Аньси, Дуньхуан, Чжание қатарлы аудандарына дамылдайды. Олар үкіметке моңғолдардың жайылым жерінен жер бөліп беруді талап етті. Бірақ оған жергілікті тұрғындар қарсылық көрсетіп, қазақтарды шетке қақты, сонымен арада қақтығыстар орын алып, жанжалдар көбейді.

Ганьсу провинциясы жергілікті қоғамдық тәртіпті сақтау үшін Қазақтарды басқару мекемесін құрып, оны Го Шунань дегенге басқартады. Ол осы мекеме арқылы қазақтарға шамалы қайырымдылық көмек көрсеткен болады. Көш бастаған Елісханмен келісімге келіп, оны көшіп барған қазақтардың Бас тәйжысы, Адубайды тәйжы деп белгілеп, оларға Ганьсу мен Цинхайдың тоғысқан жерінен екі шақырымдай жайылым жерді белгілеп беріп, қайшылықты сәл де болса бәсеңдеткен болады. Бірақ көп өтпей қазақтар Ганьсу мен Цинхайды жалғап жатқан тауға барып мал бағады. Цинхай провинциясының әскерлері оларға ойына келгенін істеп, таңдаған аттарын тартып алып кетіп отырады. Бұндай келемеждеуге түзбеген қазақтар қарсылық көрсетеді. 1940 ж. Ұлттық армияның 100-дивизиясы 287-ротасы командирының орынбасары ХаньЧжинбао (ұлты дүнген, мұсылман) бұйрық бойынша қазақтарды қоршап жою операциясын жүргізеді. Ол кезде Цинхайдың Дулан өңірінде көшіп жүрген Елісхан 3000-нан аса адамды бастап оңтүстікке қарай көшіп, Тибет жері арқылы шетелге өтіп кетпек болады. Бұл хабарды естіген Хань Чжинбао олардың алдын бөгеп, басшыларын тұтқындамақ болады, қазақтар қолда бар жалғыз тапаншамен, сойылдарымен шайқасқа шығып, үкімет әскерлерін тас-талқан етеді, командир Хань Чжинбаоны ұрып өлтіріп, көптеген қару-жарақ олжалайды. Бірақ олардың соңынан түскен 400-ден аса үкімет әскерлері тауда Елісханның елін қуып жетіп атқылайды. Қазақтар қорғанып соғыса жүріп Тибетке қарай көшіп отырады. Ал Зайып Тәйжы бастаған 2000-нан

аса адам да Тибет жеріне қарай беталып, қуғыншы әскерлермен соғысып жүріп Елісханмен қосылады. Тибет үкімет әскерлері де олардың соңынан түсіп қудалайды, қатар соғыса жүріп қашады. Бірақ олардың көптеген адамдары оққа ұшады, малдары бытырап жоғалады, жас балалары адасып жоғалып кетеді.

1940 ж. күзінде Елісхан Әліпұлы мен Зайып Тәйжы Тибеттің солтүстігіне өтіп барады. Жергілікті әскерлер олардың жолын бөгеп, қару-жарақтарының көбін тартып алады. Соған қарамастан олар сол жылдың қысында әскерлердің бөгеуін бұзып өтіп көшеді, неше дүркін қанды шайқастар болып, көптеген адамдар құрбан болады, тұтқындалады, топтан адасып із-түзсіз кетеді, тіпті, қарлы боранға көміліп шығалмай қалғандары да болды. Аштық пен қатты қара суық және биік таудағы кислородтың жетіспеуінен көптеген адамдар өліп кетеді, Зайып та ауырудан қайтыс болады. Сонынан соң көшті біртұтас Елісхан басқарып, оңтүстікке қарай беттеп, жол бойы тибеттердің малдарын олжалап, олармен қақтығысып көшіп отырып, 1941 ж. жазында өліп-талып Тибеттің Али ауданынан Үндістанның бақылауындағы Кәшмир шекарасына жетеді. Үндістаның шекара әскерлері олардың қару-жарақтарын тапсырып алып, шекара өткелінен санап өткізгенде олардың жалпы саны 2039 адам ғана болған екен [2, 103-б.]. Бұл Цинхайдан қозғалғанда 5000-нан астам адамнан аман қалғандары. Олардың 2000-нан астамы жол бойы соғыста шейіт болды, тұтқындалды, бытырап кетіп адасып қалды немесе аштықтан, ауырудан өлді.

Англияның Үнді отарлық үкіметі бұл қазақтарды алғаш Ле қаласына жақын жердегі таулы өңірге орналастырып, төңірегін әскермен күзетеді. Қазақтар ұзақ уақыт ұн тамақ көрмегендіктен айдап барған малдарына жоғары бағада азық-түлікке алмастырып алады, тіпті, бір қойға бір қарма нан алып жеуге дейін барады. Көп өтпей жаңбыр мезгілі басталып, олардың шұрық тесік киіз үйлерінен су өтіп шіріп түседі. Олардың арасында оба ауруы тарап, бір мыңнан астам адамның жанын жалмап кетеді. Жергілікті үкімет оларға қайырымдылық көмек көрсетіп, астық, киім-кешек және уақытша жатын үйлермен қамдайды.

1947 ж. Англия үкіметі «Маунтбеттен жоспарын» жариялап, Үндістан мен Пәкістанды екі мемлекетке бөлді, сол жылы 14 тамызда Пәкістан дербестігін жариялады. Аталмыш Заң бойынша мұсылмандар Пәкістанға қарауға тиісті болды. Сонымен қазақтар Үндістаннан Пәкістанға барған босқындар саналып, Пәкістан үкіметінің көмегіне ие болды. Пәкістан үкіметі оларға үндістерден босап қалған үйлерді бөліп берді. Бірақ олардың тұрмысы адам айтқысыз ауыр жағдайда болды. Қазақтар шарасыздан уақытша еңбекке жалданып, майда сауда жасап күн көреді, тіпті, қайыршылықпен жан сақтағандары да болды.

1947 ж. Қытайда Компартия мен Гоминьдан партиясы қарулы күштері арасында сұрапыл соғыс жүріп жатты. Ал Шыңжанда түрлі саяси күштер арасында кескілескен саяси күрестер ушыға түсті. АҚШ Гоминьдан партиясының Компартияға, Кеңес Одағына қарсы күресін қолдады. Сонымен АҚШ-тың Үрімжідегі Бас консулының орынбасары Дуглас Маккарнен (Douglas Mackarnen) Оспанмен байланыс орнатып, оларды «Дінді қорғау, Компартияға, Кеңес Одағына қарсы» ұйым құрып көтеріліс жасауға үгіттеді. Бұл күреске Сауан ауданның әкімі Қалибек Хаким де тартылады. Өйткені ол да КСРО билігіне және оның Шынжаңға ықпал етуіне қарсы тұрған белсенді тұлға. Алайда Маккарнен қазақтардың бұл күресінің сәтсіз болатынын межелеп қойған. Сондықтан ол Оспанға: «Тибеттен Пәкістанға өткенде Тәжінұр деген жер бар, сен барлық қазақтарды бастап сол жерге бар, сол жерден сен АҚШ-тың көмегіне ие боласың» [2, 105-б.], – дейді. Бұл сөзді айтқан Макарненнің өзі Тибеттен Үндістанға өтер жолында тибеттердің қолынан өлді.

1949 ж. 1-қазанда Қытай Компартиясы жеңіске жетіп, Қытай Халық Республикасын (ҚХР) құрды. Шынжаңдағы Гоминьдан билігі компартияға тізе бүгіп бейбіт түрде берілді, саяси-әскери тұлғалары банктен алтын-күмістерді атқа артып, Үндістан арқылы Тайваньға тайып кетті. Қытай Компартиясының Халық Азаттық армиясы Шынжаңға келгенде оларға қарсылық көрсеткен негізгі күш Оспан мен Дәлелхан және Қалибек қатарлы аз ғана қазақтар болды. Сонымен Компартияның Халық Азаттық Армиясы оларды жаныштауға кірісіп, Оспан Ісламұлын Ганьсуда тұтқындады.

Ал Қалибек, Қамыза және Тәкімандар Сауан мен Наньшаньдағы бір бөлім қазақтарды бастап, шетелге бет алады. Осы оқиғаны бастан кешкен Қалибекұлы Хасан Оралтай: «1949 жылдың мамыр айының аяғында біз «Қалибек елі» Қаратаудан (Нансаннан) Қарашәрі аймағына қарасты Өри деген өзенге қарай көштік, бұл батыстағы сонау Еділ Жайықтан бері тұтасып жатқан іргелес Қазақ Елінен шығып, мүлдем жат жұрттарға қарай беттеуіміздің басталуы еді» [3, 94-б.], – деп жазды. Содан олар Көклік тауынан Такламакан шөлін басып, Лоп-Нор көліне барып дамылдап, одан Лоп-Нор өзенін құлдай көшіп, 1950 ж. ақпан айында Гаскөл деген жерге барып, онда отырған Құсайын Тәйжы бастаған топпен тоғысады. Одан олар 1951 ж. шілде айында малдарын айдап, қуғыншылармен соғыса жүріп Тибет жерімен Гималай тауынан асып Кәшмир жеріне өтеді. Құсайын Тәйжы бастаған жалпы 86 отбасы, 300-ден астам адам болса, Қалибек Хаким бастаған 174 кісі [3, 168-б.], – Үндістан шекарасынан аман өткен екен.

Қытайдағы қазақтардың, нақтылап айтқанда, Алтайдағы Абак Керей руларының (ішінде аздаған найман, уақ отбасылары да бар) атамекенінен үдере көшуі XX ғ, 30-жж. басында басталып, 50-жж. басында аяқтаған болды. Жиырма жылға созылған ала-сапыран ат үстіндегі арпалыста олардың үштен екі адамы мен малы шығынға ұшырады. Олардың бір бөлімі жансауғалап шетелге босып кетті.

Ал Ганьсу, Цинхай өлкесінде қалғандары Қытайда заманның өзгеруі мен биліктің ауысуына байланысты сол жерлерге орнықты. ҚХР үкіметі оларды өздері ауып барған Ганьсу, Цинхай жерлеріне тұрақтандырды. Солардың ұрпақтары қазіргі Ганьсу Ақсай қазақ автономиялы ауданындағы қазақтар.

Шетелге босып Кәшмирге өтіп дамылдаған қазақтардың тұрмысы өте аянышты халде болды. Аштық пен ауру, жоқшылық оларды қатты күйзелтті. Әрине, жергілікті үкімет пен тұрғындар, тіпті АҚШ пен Тайвань үкіметі де экономикалық жақтан оларға қайырымдылық жасады. Сол көштің бастаушыларының бірі Дәлелхан Жаңалтай өзінің мемуарлы еңбегінде: Үндістанға барған қазақтарға «Азат қытай жәрдемдесу қоғамы» бізден хал-ахуал сұрап тұрды. Алтай ішінде үш рет ақшалай жәрдем жіберді. Кісі басына бес америка доллары. Үндістан да бұрыннан жәрдем жіберді. Кісі басына бес америка доллары» [4, 12-б.], – деп жазды. Бірақ ондай жәрдемдермен олардың ес жиып етек жауып кетуі мүмкін емес-ті. Оның үстіне Кәшмирден өздерінің ұзақ болашағын елестетудің өзі қиын еді. Сонымен олар арғы тегі бір, тілі жақын, ділі ортақ Түркияға барып өмір сүруге шешім қабылдап, Түркия үкіметіне өтініш берді. 1953 ж. Түрік үкіметі олардың өтінішін қабылдайды. Сонымен Кәшмирдегі қазақтар жылдың соңына дейін Түркияға бірнеше топқа бөлініп көшіп барады. Ең соңғысы Дәлелхан Жаңалтай бастаған 95 адам 1969 ж. Түркияға жетті. Сол барған қазақтардың жалпы саны 3000-ға таяу болған екен.

Ол кездегі Түркияның әлеуметтік-экономикалық деңгейі Батыс елдеріне жетпесе де, Қытайдан әлде қайда көш ілгері болатын. Сондай-ақ олардың өнеркәсібі мен аграрлық саласы біршама дамыған жартылай индустриялды елге айналған кезі болатын. Түркия үкіметі көшіп барған қазақтарды алғаш Анкараның оңтүстігіндегі Анадолы үстірті өңіріне орналастырып, азаматыққа қабылдап, жер, тұрғын үй және тұрмыстық бұйымдар берді. Сондай-ақ оларға ерекше жеңілдік саясат қолданып, үш жылға оларды салықтан босатты және сүйемелдеу шараларын қолданды. Алғашқы 1953 ж. оларға егістік көлік, ұрық және ауылшаруашылық құралдарын жалға берді, екінші жылы тек жерге себетін ұрық беріп, қалғанын өздері шешуге бұйырды, үшінші жылы барлығын өздеріне міндеттеді. Сонымен қатар қазақтарды түркия қоғамына тезірік бейімдеу үшін, оларға түрік тілін үйренетін мектеп, кәсіптік техникалық курстар ашып, кілем тоқу, мақта мата тоқу, ағаш өңдеу сияқты қолөнер кәсіптерін үйретті. Сонымен олар егін шаруашылығымен қатар, мал шаруашылығы және қолөнер кәсіптерімен де шұғылданды. Сөйтіп олардың экономикалық тұрмыстары жыл өткен сайын жақсара түскен.

Осы тарихтың куәгері Арыстан қажы Шәдетұлы өзінің естелігінде: «Түркия елі ұзамай босқын елді өздерінің талаптарына қарай ауыл мен қалаға бөліп орналастырды. Мал мен

егістік жұмысымен шұғылданам дегендерді ауыл орындарына, сауда-саттықпен шұғылданам дегендерді қалаға орналастырды.

Сұлтаншәріп ауылы алғаш Зейтінбұрны деген жерге жайғасты. Ауылды мекен еткендерге Түркия үкіметі 15 гектар суармалы, 30 гектар шөлейіт жер бөліп берді. Жарым жылға жетпей олардың шаруашылығын ілгерлетуге өсімсіз жәрдем қаражат таратты. Мұндағы жиырма екі отбасы бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып өндіріспен, мал шаруашылығын дамытуға трактор, комбайн сияқты өндіріс машина жабдықтарын сатып алып, өз жұмыстарына құлшына кірісті, маңдай терін төге, тебіне жұмыс істеген ауылдағы әрбір үй бірер жылда-ақ қорасына қой салып, қамбасын дәнге толтырды» [5, 58-б.], деген сөзі, тарихи шындық. Өйткен олар жаңа техникамен жұмыс істеуді бірден меңгерген-ді. Бұл жөнінде нақтылы деректер де келтіруге болады. XX ғ. 60-жж. Түркиядағы қазақ жастары егіншіліктен өнеркәсіп және саудамен айналысуға ойысады. 80-жж. олардың тек 25% ғана егін шаруашылығын негіз етіп, мал шаруашылығымен шұғылданады, 75% жеңіл өнеркәсіп және саудамен айналысады [2, 108-б.]. Бұл кезде қазақтардың әлеуметтік өмірінде үлкен прогрессивтік өзгерістер орын алды. Соның көрінісі ретінде қазақтардың үкіметтің қолдауымен өздері шоғырлы отырған өңірден «Алтай ауылын» және «Қазақ кентін» құрғанын және «Баркөл» фермасы – бірлесіп ашқан кәсіпорын, «Шен Түркістан» пластикалық фирмасы – ортақ үлес қосып ашқан пластика өндіретін кәсіпорын, «Түркістан» каучук және пластик фирмасын, «Ақжол» пластик кәсіпорнын, «Топлы» тері өңдеу кәсіпорны және Шеризат Доғру «Алаш» туристік қызмет көрсету компаниясын [4, 149–150-бб.] атап айтуға болады. Мұндай қәсіпорындармен өнеркәсіп өнімдерін өндірумен шұғылдануы Түркия қазақтарының индустриялды шаруашылықпен айналысқанын көрсетеді. Сондай-ақ бұл олардың жаңа мәдени ортада өнеркәсіп өркениетін қабылдағанын аңғартатын фактілер болып табылады.

Ал сауда-саттықпен айналысқан қазақтар негізінен өздері өндірген өнімдерді сату, көтерме сауда жасау және делдалдық қызмет көрсетумен шұғылданады. Олар сауданы Түркия көлемінде ғана емес, Франция, Германия, Италия, Тайвань, тіпті Америка елдеріне экспорт етеді, кейін-келе Ресеймен де сауда жасайтын болды.

Түркия қазақтарының әлеуметтік экономикалық жағдайының қысқа уақыт ішінде тез көтерілуін, Түркия үкіметінің оларға қолданған ерекше қамқорлық саясаты мен қазақтардың еңбекқорлығының нәтижесі. Сондай-ақ Түркия үкіметі қазақтарды экономикалық жақтан сүймелдеумен қатар, білім беру мен технологияға бейімдеу шараларын қолданғанының жемісі деуге болады.

Өйткені Түркияға көшіп барған қазақтардың басым көпшілігі сауатсыз болған. Бірақ үкімет олардың балаларына арнайы мектептер ашып түрік тілін үйретті, жүйелі білім берді, орта мектепте оларға ағылшын, француз және неміс тілдерін үйретті және техникалық мектептерде оқытты. Сонымен Түркия қазақтарының екінші, үшінші буын ұрпақтарының барлығы дегендей орта білім алып шықты, одан жоғары өрлеп оқығандары әртүрлі мамандық иелеріне айналды.

Түркияның халықаралық интеграциясының дамуына байланысты, ондағы қазақтар Еуропа елдеріне өріс жаюға мүмкіндік алды. XX ғ. 70–80 жж. Батыс Еуропа елдері Түркиямен еңбек күш келісім-шартына қол қойып, көптеген жұмысшылар қабылдады. Сонымен түркиялық біраз қазақтар да еңбек шарты бойынша Еуропа елдеріне қоныс аударды.

Еуропаға еңбек күш ретінде көшіп барған қазақтардың көбі Батыс Германияға қоныстады. Алғаш 600-дей адам барған, қазір олардың жан саны бір мыңнан асты, көбі Мюнхенде тұрады. Францияға шамаман 300 адам барған. Сонымен қатар Италияға, Швейцарияға біраз қазақтар барды. Осы барған қазақтардың ұрпақтары Еуропаның көптеген елдеріне барып тұрақтап тұрып, түрлі кәсіптермен шұғылдануда [6, 28-б.].

Жалпы алып айтқанда Еуропадағы қазақтардың барлығы дегендей ірі мегаполис қалаларда тұрады, әртүрлі индустриялық өндірістермен, қала экономикасымен шұғылданады. Индустрия өркениетін қабылдау және қалыптастыру белгілі бір ұлттық

өскендігін көрсетеді. Бірақ оның да кемшін тұстары жоқ емес. Индустрия өркениетін игерген жас елдегі азшылық топ өкілдері өздерінің ұлттық құндылықтарынан айырылып қалады. Өйткені оларда тілдік және қазақы мәдени орта болмағандықтан соңғы ұрпақтарында ата-анасынан қабылдаған өздерін «қазақпыз» деген танымы ғана бар демесе, басқа жақтардан ассимилияциялану үдерісінде кетіп бара жатқаны жасырын емес. Мұндай процесс Түркиядағы қазақтарда да жүріп жатқаны белгілі. Әрине, бұл олардың қалауы емес, еркінен тыс болып отырған жағдай. Қазақстаннан тыс жерлерде қазақы болмысты, құндылықтарды сақтау ұзаққа бармайтын анық. Бұл ащы да болса ақиқат. Сондықтан талғам жасау әр қазақтың өз қолында. Сондайда тамшы суды көлге қосқанда қана сақталатын заңдылықты ескерген жөн болар.

Әдебиеттер

1. Ше Гоши, Ван Шипин. Ганьсу қазақтары тарихы очеркі (谢国西，王锡萍主编。甘肃哈萨克族史话). Ланчжоу: Ганьсу мәдениет баспасы, 2009.
2. Ли Дэхуа. Шетелге қоныстанған шынжаңдықтар (李德华。移居国外的新疆人). Үрімжі: Шынжаң халық баспасы, 2013.
3. Оралтай, Хасан. Елімай-лап өткен өмір. Ыстанбұл, 1999.
4. Жаналтай, Дәлелхан. Қилы заман – қиын күндер. Алматы, 2000.
5. Жұмабайұлы, Байахмет. Жетпістің желкесінде (ХХ ғасырдағы тарихи зобалаңның куәгері, Алаш азаматы Арыстан қажы Шәдетұлы Зуқа батыр немересінің ғұмырбаяны). Алматы, 2006.
6. Вань Чилун, Ван Чжинго. Қазақ трансұлттар әлеуметтік мәдениетін салыстырмалы зерттеу (王希隆，汪金国。哈萨克跨国民族社会文化比较研究). Бейжің: Ұлттар баспасы, 2004.

«МОҢҒОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫ» АТТЫ ЕКІНШІ СИМПОЗИУМЫ

ВТОРОЙ СИМПОЗИУМ «КАЗАХИ МОНГОЛИИ»

МОҢҒОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ШӨП ДАЙЫНДАУ ТӘСІЛДЕРІ*

Әшімов Б.А.

ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы

1950 ж. Моңғолия елінде өндірістік науқанды жұмыстар атқарыла бастады. Осыған байланысты Моңғолияның батыс аймақтарынан, әсіресе, Баян-Өлгий өңірінен жаңадан құрылып жатқан шахта, руда өндірісінің жұмыстарына Орталық Моңғолия аймағына қоныстанды. Баян-Өлгийден Налайх көмір шахтасына төрт рет (1942, 1947, 1951, 1957), Шарынголға екі рет (1962, 1968), Бэрх рудасына екі рет (1957, 1961), Хажуланға бір рет, Чоноголға көмір қазуға бір рет (1952), Эрдэнэтте мыс қазуға екі рет (1978, 1982) жұмыс күштері тартылды және көптеген қазақ ауылдары егістік жағалап, басқадай өлкедегі шаруашылықтарға Орталық Моңғолия аймағына қоныс аударды [1, 204–205-бб.]. Алғашқы уақытта жолдама бойынша қоныстанып келгендердің жағдайлары төмен отбасылар және жастар болды [2]. Аталмыш өндіріс салаларында қазақтардың көпшілігі қара жұмыстар атқарды, бірақ адал, әрі шыдамдылық танытқандары үшін моңғол арасында қазақтар «Хасгууд хөдөлмөрч» (қазақтар еңбекқұмар халық) – деген жылы ниет қалыптасқан болатын. Мәселен, 1992 ж. дейін 14 қазақ еңбек ері, 12 қазақ әр салада еңбек сіңірген қайраткер, 808 қазақ орден, медальдар алды. Оның ішінде 16 қазақ үкіметтің ең жоғарғы сыйлығы – Сухэбатор ордендеріне ие болды [1, 204–205-бб.]. 1990 ж. кейін өндіріс жұмыстарының жекешелендірілуі, апатты жағдайлардың орын алуы салдарынан өндіріс жұмыстары тоқтап қалды. Мәселен, 1990 ж. 7-желтоқсанда Налайх көмір шахтасында апатты жағдай орын алып, 21 адам өлген, оның бесеуі қазақ еді. Мұндай жағдайлар басқа да өндіріс орындарында белең алды. Осындай жағдайларға байланысты өндіріс жұмысшыларының көпшілігі тау-қыраттарға мал шаруашылығымен айналысуға көшкен. Бүгінде олар көшпенділер мәдениетіне тән дәстүрлі мал шаруашылығын қолға алып, ата кәсіптерін дамытып отыр.

Қазақ халқы ежелден көшпелі мал шаруашылығы болғандықтан, географиялық аймақтық ерекшеліктеріне орай шөп дайындау ісімен ертеден-ақ айналысып келеді. Алайда, Моңғолия қазақтары малдарын семіздік пен қоңдылық күйін сақтау үшін, табиғи жайылым арқылы қыстан аман шығаратын болған. Тек жұтаған малына қураған шөптерді орып берген. Қураған шөптерді «сары шөп» «сұлама» деп атайды. Малдың жем-шөбін жастайынан шаппаған, яғни, «көктей орылады» деп көктей шөпке тиіспеген-ді [4, 101–102-бб.]. Аздаған шөпті тек қыстаулар маңынан дайындаған [3, с. 395]. Алайда, XIX ғ. соңына қарай Ресеймен сауда байланыстарының нәтижесінде шаруашылыққа қажетті шөп шабатын шалғыларды сатып ала бастаған, шөпті шабудың әдіс-тәсілдерін де орыстардан үйренгенді. Сонымен қатар, малға арнайы қора салу, малдың түрлі ауруларына қарсы егудің де жаңашылдығы кіріге бастағанды [5, с. 76; 10, с. 110].

---

* Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Этнология және антропология бөлімінің меңгерушісі С.Е. Әжіғалидің басшылығымен бөлімнің қызметкерлері 2001–2008 жж. аралығында, 2010 ж. Моңғолияда кешенді этнографиялық-этноархеологиялық экспедициясы зерттеу жұмыстарын жүргізіп, қазақтардың қазіргі кезеңдегі мәселелері, тарихы мен мәдениеті, ескерткіштері жан-жақты зерттеліп, қазақтың мәдениетіне тән этнографиялық мағлұматтармен толығуда. Осыған орай, 2013 ж. 24-шілдесінен 5-қыркүйек аралығында Моңғолияда кешенді этнографиялық-этноархеологиялық экспедициясы қайта жалғасып, Орталық Моңғолия аймағында жүргізілген экспедиция барысында, автордың ел арасынан жинаған материалдары мақалаға арқау болып отыр.

Моңғолия елінде 1930–1990 жж. аралығында болған саяси-экономикалық өзгерістер, ауыл шаруашылығындағы реформалар, дәстүрлі мал шаруашылығының негізі өзгерістерге ұшырады. Бұл жағдайлар Моңғолия қазақтарына да әсер етті. Мысалы, мал шаруашылығында қысқа мал азығы, яғни, шөп дайындау жаппай науқанды жұмыстардың біріне айнала бастады.

Мәселен, шөп жинау жұмыстары Моңғолияда ұжымдастыру кезінде аздап қалыптасты. 1930 ж. ауыл шаруашылығында бесжылдық жоспарлар бекітіліп, мал шаруашылығында бірлестіктер, ұжымдастырулар басталды, ауыл шаруашылығында аздап болса да өзгерістер болды, қазақтар арасында жем-шөп дайындау, қора салу сияқты көріністер қарқын ала бастады [6, 75-б.]. Бұл кездері көпшілік жағдайда мал азығына арнап науқанды шөп шабу деген ұғым жоққа тән еді. Әсіресе, көп ауылдарда шабындық жерлер болмайтынды. Тек, Бұлғын, Қобда өзендерінің бойынан ел күзде шөп шауып алады, шабылған шөпті көк қалпында жинап, қыста қолда тұрған жылқыларға көк шөп беретінді. Мал төлдеген кезде қар астындағы сары шөпті қолмен жұлып, ортасынан буып, қозы-лақтың тұсына салбыратып байлап қоятын болған [9, 19-б.]. 1955 ж. бастап малға жем дайындау, шөп жинау жұмыстары науқанды жұмыс ретінде іске асты [7, 141-б.]. Осы жылдардан бастап үкімет тарапынан арнайы шөп дайындау жұмыстарына науқанды күш салынды. Олар шалғымен шабуды, оны шыңдауды, қайрауды, шалғыны саптауды, кіндік салуды үйренді. Мұны жергілікті халық арасында: «Мына үкімет малдың түгін алып құртып еді, енді жердің құдай жаратқан қыртысын қырып, шөбін қиды, келешекте шөптің киесі атпай қоймас» – деген ырым сөздермен наразы да болды, бірақ аталмыш үкімет мал азығын дайындау мақсатында малшылар күзде науқанды шөп шабу жұмыстарына кірісетін. Шөпті арнайы алаңдарда қоршап, малдан қорып, күзетші қойып, күзде малшылар шөп шабатын болды. Шөпшілерге арнайы шатырлар тігіліп, азыққа қой-қошқарлар (ешкілер – *Б.Ә.*) сойылып, шөп шабатын топтар, күпәналайтын топтар, маялайтын топтар деп, жеке-жеке еңбектік ұжымдар ұйымдастырылып атқарылатын еді. Күндік меже белгіленіп, озғандарға ынталандыру сыйлықтары да берілетін. Шөп шабылып, күпәналанып, маяланып шөп қашаға түскеннен кейін шөпшілер арасында шағын мереке ұйымдастырылатын болған [4, 101–102-бб.].

Қазіргі кезде де Орталық Моңғолия қазақтарының малшыларының өз қыстауы мен жайлауы бар, өздеріне тиесілі шабындық жерлерінен шөп шауып алады. Сондықтан да, мал шаруашылығымен айналысқан Орталық Моңғолия қазақтары жартылай отырықшы, жартылай көшпенді өмір сүреді. Мұнда қазақ малшылары жылдың төрт мезгілінде де көшіп жүреді. Жылдың төрт мезгіліне сай жайлау, күзеу, қыстау, көктеу (төлдету) тұрақтары белгіленген. Осы себепті малдары жылдың барлық уақытында жайылымда жүреді және қысқа көп шөп дайындамайды. Тек қыста жұтаған малға, сауынды сиырларға және бір-екі міністі аттарына шөп шауып алады. Шөпті қыстаулар маңынан дайындайды. Себебі, қыстаулардың шөбін көктету мақсатында мамыр айларында қой қоздадатын көктеуге көшіп, қараша айында қыстауларына қайта тұрақтайды. Сонда, бұл жердің шөбі биік, шабуға жайлы, шүйгінді болып тұрады. Бұл жағдайда тамыз айының ортасынан бастап жайлаудағы әрбір малшының үйінен екі-үш адам қыстаудағы шабындық жерлеріне шөп шабуға жіберіледі. Бұлар шөпті балауса кезінде қуратпай шауып алады [2].

Жердің табиғи жағдайындағы ерекшеліктеріне байланысты кейбір сұмындардың малшылары шөпті шалғымен шабады. Шалғымен шабу әдісін Моңғолия қазақтары «тартпамен тарту» деп атайды. Шалғының тиімділігі шабылған шөп өзінен-өзі жал-жал болып жығылып отырады. 2–3 күн жатып кепкеннен кейін жинап, шөмеле жасайды. Он шөмелені бір жерге жиып шошақ жасайды. Ал, Моңғолия қазақтары жиылған шошақ шөпті «күпәна» деп атайды. Жиналған шошақты шөп таситын машиналармен апарып, шөп арандарға (шөп жинайтын қора – *Б.Ә.*) маялайды. Маяланған шөптен су өтпейді, сондықтан шөп арандардың үсті шатырсыз болады, тек жан-жағы қоршалады [2]. 2008 ж. дейін шөпті түйеге артып тасу жиі кездескен. Себебі, жанармайдың қымбатшылығына байланысты жақын қашықтықтарға түйеге шөп артып тасу кең қолданылған. Онда түйеге арнайы белдік салып, тарту арқанымен бекітеді. Белдік үстіне, шөпті ыңғайына қарай оң жағынан молдау

етіп салады да, сол жағына да мөлшермен салып, екі теңді жерден көтерілгенше тартып байлап, түйенің алдыңғы және артқы жағына тағы да шөп салып, оны тарту арқанның қалған ұшымен алды-артынан байлайды, сонда түйенің басы ғана қылтиып төрт аяғы ғана көрініп тұрады [8, с. 22–23]. Бірақ, біздің экспедиция жұмыстарымыз барысында түйемен шөп артып тасу кездеспеді, тек Қытайдың соңғы жылдары шыққан техникаларын пайдалануда.

Бұл шалғымен шабу әдісі соңғы жылдары қолданыстан шығып барады. Оның орнына техника күшін (шөп шабатын арнайы машина) пайдалануда. 2006 ж. бері Қытайдың шөп шабатын машинасы көп қолданысқа ие. Мұны Моңғолия қазақтары «пат-пат» деп атайды. Алайда, таулы аймақтарда, тоғайлы өлкелерде және кейбір шабындық жерлерде техника жүре алмайтын жағдайда, шалғымен шабу әдісі пайдаланылады. Мәселен, Төв аймағы Ерден сұмыны Қарстай жайлауының малшысы Көпжасар Сақсайбайқызы шөпті өздерінің шабындықтарынан шалғымен шауып алады. Себебі, шабындықтары тоғайлы жерлерде орналасқандықтан техника жүре алмайды. Дегенмен, бұл шалғымен шабу әдісі біршама сұмындардың қазақ малшыларында әлі де қолданысқа ие. Мәселен, Ерден сұмынының малшысы Кассира Баянбайқызы өз шабындық жерлерінен шөпті шалғымен шауып алады. Сонымен қатар, Угтаалцайдам сұмыны, Раңотты ауылының малшылары Тілеуберді Ислямханұлы, Жамалхан Құрманханұлы, Мұқыргоол ауыл малшылары Бекбайұлы Зұлқарнай, Боқай Зияқұмарұлы, Әбдіхалық Нығметұлы, Шандығын малшысы Санатқан Самырханқызы, Налайх маңайындағы ауыл малшысы Шоқырбай Әжірханұлы, Ерден сұмынының малшысы Бекбатыр Жакулаұлы және т.б. малшы қазақтар өз шабындықтарынан қысқы аздаған шөпті шалғымен дайындайды [2].

Моңғолия қазақтарында шабындық жерді «шаппа алаңы» немесе «шаппа жер», – деп атайды. Шабындық жерлер қатты қорғалады. Шөп шабатын шабындық жерлерді әр жеке малшыға жергілікті сұмын әкімшілігі жауапты етіп берген. Әрбір жеке малшы кез-келген сұмындарда мал жаймайды және бөтен малшының шабындығынан шөп шаппайды. Егер де, басқа сұмыннан шөп шауып алатын болса, оған арнайы сол сұмын әкімінің рұқсаты керек. Онда 1 т. шөп үшін 2500 төгр. (қаз. ақшасымен 250 теңге – *Б.Ә.*), ал 1 машина шөп үшін 10000 төгр. (қаз. ақшасымен 1000 теңге – *Б.Ә.*) төлейді. Сондай-ақ, кейбір аймақтарда егінді жерлердің көп болуы, малшылардың кейбірінде шабындықтарының болмауына байланысты, жергілікті сұмын әкімшілігінен таулы жерлерден шөп шабуға рұқсат алады. Алайда, әр сұмын әкімшілігі малшыларға шөп шабуға жылына бір рет рұқсат қағазы беріліп отырады [2].

Шөпті қыстаулардағы шабындықтарынан шауып алуымен қатар, басқа да шөп түрлерін шалғайдан алып келеді. Соның бірі «сор шөп» деп аталады. Бұл шөп түрін қыста мал тоңбас үшін беріледі. Оған арнайы дайындықпен бір күн жол жүреді. Сор шөпке суық түскен уақытта барады. Себебі, суықта жақсы өседі. Ол шөпті күрекпен қырып алып, күрекпен артады. Сондай-ақ, қыста сауынды малдарға «шақпа» (шөптің түрі), ермен шөптерінде пайдаланады. Ол шөптерді майдалап турап, жемге араластырып береді. Қысқа дайындалған шөптер артылған жағдайда, оны төлдетуге (көктеуге) апарады [2].

Кейде шөптердің де мал ауруына алып келетін түрлері бар. Мысалы, ақжусан шөбі – оны мал жеген жағдайда желіні үлкейеді, оның төлі сүтін тауыса алмай тояттап, төл тышқақтай бастайды. Оған арнайы өсіп тұрған дәрі шөптерді күзгі уақытта теріп, оны үгіткен соң қайнатып береді. Осыдан кейін тышқақ ауруынан жазылады [2].

Сонымен, Орталық Моңғолия қазақтарында шөп жинау жұмыстарында шалғымен шабу әдісі әлі де қолданысқа ие. Мұнымен қатар шөп жинауға арнайы машиналар Моңғолияның барлық аймағында қолданылады. Алайда, мал шаруашылығындағы мәдени-шаруашылық жағдайына қажетті құрал-саймандар және олармен атқарылатын жұмыстар қазірде біраз өзгеріске ұшыраганымен, әлі де қазақ этномәдениетінің шаруашылық түрлерінің дәстүрлі сабақтастығын айқындауға толықтай негіздер бар.

Моңғолия қазақтарының көшпенділерге тән дәстүрлі мал шаруашылығы және оның атқарылатын жұмыстары әлі де қаймағы бұзылмаған. Дегенмен, егін шаруашылығының ұлғаюы, мал жайылымдары мен көш жолдары біраз өзгеріске ұшыраған. Олардың жыл

мезгіліне орай тұрақтары да мемлекет тарапынан белгіленеді. Сол себепті, әр малшының көш жолдарының әр тоқсанға қарай тұрақтары және көш жолдарының арақашықтығы әр түрлі. Мал шаруашылығымен айналысқан қазақтар мал бағу, шөп шабу және басқа да жұмыстар атқару мақсатында қала орталықтарынан адамдарға ақы төлеп жалдайтыны да кездеседі. Себебі, кейбір қала орталықтарында жұмыссыздық басым. Бұл жағдайды ескерген мемлекет малшыларға (моңғолға да, қазаққа да) арнайы көмек және жеңілдіктер жасаған. Мәселен, осы жылдан бастап әрбір малшыға «малшы» деген маман куәлігі берілген. Бұл жағдайда, мал саудасы барысында сатқан малшының өз мөрі болады. Сонымен қатар, мал шаруашылығында суаттар мәселесі тұр. Бұл мәселеде, Қытайдан және басқа да шетелдік компаниялар, кен орындарын пайдалану барысында экологиялық мәселелерді қадағаламауы нәтижесінде өзен, көлдер ластануда. Сондай-ақ, демалыс жерлердің көбеюі салдарынан құдық қазу ұлғайды. Тек, Толы өзенінің жағалауында 38 құдық қазылған. Бұл су деңгейінің төмендеуіне әкеліп соғатыны белгілі. Бұл жағдайлар мал шаруашылығымен қатар экологияға да кері әсерін тигізеді. Сондықтан, мемлекет тарапынан малшыларға құдық қазу жолдары бекітілген. Мәселен, құдық қазу үшін әр сұмын әкімдігінің рұқсаты керек. Құдықтың тереңдігі 5–6 м болуы шарт. Қазылған құдықты бірнеше ауыл бірігіп пайдаланады. Алайда, Моңғолия қазақтарының мал шаруашылығы және оның атқарылатын жұмыстары бүгінде біраз өзгеріске ұшырағанымен, бұрынғы атам замандағыдай дәстүрлі әдістермен дайындалуда.

(Мақалада 16–19-суреттер қосымшада берілген)

Әдебиеттер және деректер

1. Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. Алматы, 2001.
2. АӨЖМ – Моңғолия кешенді этнографиялық-этноархеологиялық экспедициясы, 2013 ж.
3. Сапожников В.В. Монгольский Алтай в истоках Иртыша и Кобдо // Путешествия 1905–1909 гг. Томск, 1911.
4. Кәмалашұлы Б. Моңғолиядағы қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы (XIX ғ. соңғы жартысы – XX ғ.) / тарих ғыл. докторлық дисс. Алматы, 1997.
5. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. СПб., 1881. Вып.1.
6. Қозғанбаева Г.Б. Моңғолиядағы қазақ диаспорасы: тарихы, бүгіні мен ертеңі. / тарих ғыл. канд. дисс. Түркістан, 1999.
7. Мухамадиұлы Х. Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы. // тарих ғыл. докторлық дисс. Алматы, 2000.
8. Тоқтабай А.У. Орудия труда, средства транспорта. // Казахи: традиционный этническая культура. Отчет о научно-исследовательской работе за 2006–2008 гг. (сост. Мажитов С.М., Ажигали С.Е.). Алматы, 2009.
9. Орынбайұлы Қ. Моңғолиядағы тайлақ руының тарихы, шежіресі. Улаанбаатар, 2002.
10. Жуковская Н.Л. Этнографические исследования в МНР (некоторые итоги и перспективы советско-монгольской историко-культурной экспедиции) // СЭ. 1972. № 5.

МОҢҒОЛИЯДАҒЫ ТҮРІК ТЕКТЕС ЭТНОСТАР ЖАЙЫНДА*

Базылхан Н.

ҚР БҒМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы

Зерттелу тарихына қысқаша шолу. Қазіргі Моңғолияда өмір сүріп жатқан түрік тектес этностардың зерттелу тарихы, сонау XIX ғ. орта тұсынан басталады. Онда ресейлік зерттеушілер Г.Н. Потанин [1, с. 653–710], Б.Я. Владимирцов [2, с. 265–277], А.Н. Самойлович [3, с. 278–290], Г.Е. Грумм-Гржимайло [4, с. 409–418], А.В. Бурдуковты [5, с. 310–330] ерекше атауға болады.

Сонымен қатар, Моңғолия мемлекетінің премьер-министрі Л. Элдэв-Очирдың 1930 жылғы Моңғолиядағы ұлт, ұлыстар туралы қысқаша саяси баяндамасы мен ғалым Жамсрангийн Цэвээннің 1934 ж. жариялаған қазақ, тыва, хотондар туралы мақаласын [6, 62–70 х.] атауға болады. Шығыстанушы В.В. Бартольд хотондар туралы кезінде қысқаша анықтама жазды [7, с. 553–554].

Моңғолиядағы қазақтарға қатысты зерттеулер 1960 жылдан ұлттық кадрлар тарапынан, қазақтардың тарихына, тіліне, әдебиетіне, мәдениетіне және басқа салаларға байланысты зерттеулері жариялана басталды. Бұрын-соңды зерттелмеген тың тақырыптарды қамтыған бірсыпыра ғылыми әрі ғылыми-танымдық еңбектер жарыққа шыға бастады. Олардың ішінде 1960 ж. Өлгий баспаханасынан жарыққа шыққан Ә. Міниіс, А. Сарайдың «Моңғолия Халық Республикасы. Баян-Өлгий аймағы қазақ халқының тарихынан» [8, 1–60-бб.], А. Сарайдың «Баян-Өлгий қазақтары тарихының кейбір мәселелері» [9, 1–97-бб.], И. Қабышұлының «Керейлер керуені» [10, 10–150-бб.] және «Моңғолия қазақтарының тарихы» [11, 55–90-бб.] атты еңбектерін атауға болады. Бұл зерттеулерде тұңғыш рет Моңғолиядағы қазақтардың тарихы мүмкіндігінше сипатталынып талданған. Сонымен қатар, Моңғолияда мекен ететін түрік тектес этностардан қазақ, тыва, хотон жайлы этнографиялық зерттеулерден Х. Нямбуудың «Моңғол этнографиясына кіріспе» [12, 95–110 х.], «Моңғол этносы» [13, 49–55 х.] атты этнологиялық алғашқы зерттеулер де жарияланды.

Моңғолия қазақтарының тіліне, фольклорына, әдебиетіне қатысты Б. Базылханның «Моңғол-қазақ тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы (қысқаша курс)» [14, 1–15-бб.], «Моңғолиядағы қазақтардың тілі» [15], Қ. Қалиасқарұлының «Моңғолия қазақтарының әдебиеті (қысқаша тарихи очерк)» [16] атты іргелі ғылыми зерттеулерінде жаңа тың деректер қамтылды.

Дәстүрлі қазақ этнографиясына қатысты Н. Халелдің «Ұлттық мирас, ата мұра» [17], Б. Кәмалашұлының «Моңғолиядағы қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы (XIX ғ. соңғы жылдары – XX ғ.)» [18], «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» [19], Р. Шынайдың «Моңғолия қазақтарының ата тек шежіресі» [20], М. Құрметханұлының «Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы» [21] атты сүбелі еңбектерінде этнографиялық ерекшеліктерінің сан-қилы болмыс-бітімдері, этникалық тарихтың кейбір күңгірт жайыттары мейлінше талданып, сипатталынды.

Моңғолиядағы тыва, «цаатан-тыва», хотондар жайлы С. Бадамхатан Хөвсгөл көлінде мекендеген тывалар жайында арнайы зерттеу жүргізіп «Хөвсгөлийн цаатан ардын аж байдлын тойм» [22] атты еңбегін, Увс аймағындағы хотондар туралы «Увс аймгийн хотон ястан» деген зерттеулерін [23] жариялады.

---

* Бұл ғылыми мақала, Халықаралық Түркі академиясының «Түркі кеңістігі жаһандану жағдайында: саяси-экономикалық және әлеуметтік-мәдени үдерістер» бағдарлама (БФ.0614) аясында 2014 жылы жүзеге асқан «Моңғолиядағы түркі тектес этностар: тарихи-деректанулық зерттеулер» ғылыми зерттеу жұмыстарының қысқаша түйіні ретінде беріліп отыр. Аталмыш жобаның іске асуына жан-жақты көмегін көрсеткен Халықаралық Түркі академиясының президенті Дархан Қыдырәлі мырзаға ерекше алғысымызды білдіреміз.

Хотондардың этникалық тарихына қатысты мәселелер төңірегінде А. Очир «Моңғолиядағы ойраттардың қысқаша тарихы» [24, 78–79 х.], Мағауия Сұлтанұлының «Хотын туралы бірер сөз» [25, 5–6-бб.] атты еңбектері жарияланды.

Сондай-ақ, Моңғолиядағы тывалардың материалдық, рухани мәдениетіне байланысты «Моңғолия этнографиясы» сериясының «Моңғол, түрік, манжұр этнографиясы» атты 3-томында Л. Жамсран, Г. Золбаяр, С. Бадамхатан, Г. Цэрэнханд, Т. Дисан, Д. Тангад Г. Гантогтох сынды зерттеушілер кеңінен талдады [26, 115–135 х.].

Моңғолиядағы түрік тектес этностар туралы антропологиялық зерттеулер тек ғана қазақтарға жүргізілген болатын. Ал, тывалар, хотондар, ноғайлар, сарттарға мүлдем жүргізілмеген. Осы ретте ерекше екшеп айтарымыз О. Смағұлұлы, К. Бекетайқызы, А. Оразаққызының «Алтай қазақтары: тарихи-антропологиялық зерттеу» атты іргелі ғылыми зерттеулері. Бұл бұрын-соңды жүргізілмеген тың тақырып әрі қазір де өзекті мәселелердің бірі. Мұнда, Алтай тауының айналасында мекен еткен қазақтардың антропологиясы толықтай ескеріліп, Моңғолиядағы қазақтардың антропологиялық кескін-келбеті кешенді түрде сипатталынып талданған [27].

Моңғолиядағы қазақтардың диаспорасы мәселелері, көшу-қону үрдістері тұрғысынан Г.М. Мендикулова [28], С. Баттулга [29], Г.Б. Қозғамбаева, А.Б. Қалыш [30], З. Қинаятұлы [31] сынды зерттеушілер бірсыпыра зерттеулер жүргізді.

Сонымен қатар, Моңғолияның Баян-Өлгий аймағының табиғи экожүйесі, өсімдіктер мен жануарлар әлемі, тарихи ескерткіштері мен мәдениеті жайында Баян-Өлгий аймағындағы Қоғамдық экономикалық зерттеу орталығы тарапынан жарияланған ұйымдық зерттеулерден «Моңғол Алтай тауының экожүйесі, ежелгі тарихи мәдени ескерткіштері» [32], Х. Отгон «Хотон угсаатан (Хотон этносы)» [34] , «Моңғолия қазақтануы» [35], «Тува: түүх, хэл, соел (Тывалар: тарих, тіл, мәдениеті)» [36], «Баян-Өлгий аймағындағы ұлттар мен ұлыстардың мәдениеті» [33], «Баян-Өлгий аймағының энциклопедиясы» [37] атты бірсыпыра сүбелі зерттеулер жарияланды.

Сөйтіп, Моңғолиядағы түрік тектес этностардан қазақ, тыва, хотон жайлы зерттеулер баршылық. Ал, ноғайлар жайында мәліметтер мен зерттеулер олардың санының аздығына байланысты тіптен жүргізілмеген. Олар қазақтардың санатында қарастырылып келген.

Түрік тектес этностардың санағы, таралым аумақтары. Қазіргі Моңғолия жерінде түрік тектес халықтардан қазақ, хотон, тыва, «цаатан-тыва», ноғай («татар») деген этнос топтары өмір сүріп келеді.

Түрік тектес этностары, олардың ішінде, қазақтар негізінен Баян-Өлгий аймағында тұтастай (90,1%) шоғырланған, сонымен қатар Моңғолияның Увс, Ховд, Завхан, Говь-Алтай, Хөвсгөл, Арханғай, Өвөрханғай, Баян-хонгор, Булган, Орхон, Дархан-уул, Сэлэнгэ, Төв, Хэнтий, Дорнод, Дундговь, Өмнөговь, Дорноговь, Батсүмбэр, Дундговь, Сүхбаатар аймақтарының орталықтары мен кейбір сұмындарында және Уланбатор, Эрдэнэт, Дархан қалаларында кездеседі.

Ал, тывалар Баян-Өлгий аймағының Цэнгэл сұмыны, Ховд аймағының Буят сұмыны, Ховд қаласы, Хөвсгөл аймағының Цагаан-нуур сұмындарында өмір сүреді. Хотондар қазіргі Моңғолияның Увс аймағының Тариалан сұмынында шоғырланған, сонымен қоса Улаангом, Наранбулаг сұмындарында,Уланбатор қаласында өмір сүреді.

Моңғолияның 2010 ж. халық санағы бойынша 2 631 117 азаматтың, халқа – 2 168 141 (82,4%), қазақ – 101 526 (3,9%) (ноғайлар қазақтар санатында есептелінген), хотон – 11 304 (0,4%), тыва – 5 169 (0,2%) болып табылады. Бір сөзбен айтқанда, Моңғолиядағы түрік тектес этностар жалпы халық санының 4,6% құрап тұр. Осы ретте «цаатан» деп аталатын (бұғышы тывалықтар) этностың саны – 2820.

Түрік тектес этностарының құрамында қазақтың Абақ Керей, Арғын, Найман, Төре, Қожа ру-тайпаларымен қатар ноғай, сарттар (қазіргі ұйғырлар) қазақ тілінде сөйлеседі. Ал, тывалар тыва тілінде, қазіргі хотондардың дені өз ана тілін ұмытқан және моңғол тілінің дөрвөт диалектісінде сөйлеседі.

Түрік тектес этностардың ру-тайпалық құрамы. Моңғолиядағы қазақтардың 99,5% Орта жүздің Абақ керейлері, сонымен қатар Арғын, Найманның (Қаракерей, Бура) саны аз ауылдары бар. Және де, ноғайлар да аз ғана ауыл саналады.

Жалпы, қазақ дәстүрлі шежіресі бойынша Абақ керейлер жәдік, жәнтекей, шеруші, қарақас, молқы, ителі, жастабан, сарыбас, шұбарайғыр, көнсадақ, меркіт, шимойын деген 12 рудан құрылады.

Тывалар Ак соян (Цагаан соен), Кара соян (Хар соён), Кызыл соян (Улаан соён) немесе Хөх мончоог деген үш руға бөлінеді. *Ақ соян (*цагаан соён) ішінде агбан, сарыглар, оюн, делег, бургууд, тос кириш, газак деген рулар болды. *Кара соян* құрамында кара сал, кара төш, шанагаш, хойт, делег онгы деген рулар болған. *Хөх мончоог құрамында* Улуг иргит сұмын, Шунгуур иргит сұмын, Хөег сұмын, Чаг тыва сұмындар (сұмын – моңғолша әкімшілік бөліс атауы) болды.

Хотондар өздерінің ата-тектерін былайша тарқатады. Онда: Шаавай элкэн, Хольдок элкэн, Бурд элкэн, Шалбаг элкэн, Оготор элкэн, Хасан элкэн, Хочгэлд элкэн. Г.Н. Потаниннің 1877 ж. белгілеулері бойынша Моңғолиядағы хотондар Аджу-Құрман, Бурут, Жуппар, Өзбек, Ильба, Жас Хасыл аталатын 7 элкэннен (атадан, ілкі рудан) тұрады. 1911 ж. Б.Я. Владимирцов дерегінде басқа үш элкэнннің орнын Шанбек, Худайберди, Шаавай алмастырса, кейбір этнонимдер моңғолданып Өзбек-Отогор, Жас-Зачиг, Ильбя-Хольдог аталған.

Хотондардың этникалық құрамы хотон, ұйғыр, қазақ, қырғыз және алтайлықтардан қалыптасқан болса керек. Моңғолиядағы хотондардың шығу төркіні хотондықтармен, ұйғырлармен және қазақтармен етене байланысты. Хотон тілі туралы деректерге сүйенсек, олардың тілінде туыстық атаулары, киім-кешек, гені, шаруашылық және басқа тұрмыстық атаулары, сан есімдер мен күнделікті кең қолданыстағы етістіктер түркі тілдеріне (қазақ және ұйғыр тілдеріне) ұқсастықтары байқалады. Наным-сенімге қатысты лексикаларында көне түріктік (йер-суб жер және араб-парсы кірме сөздері (Құдай, Худая, Құран сүрелері) де баршылық. Алайда, екі ғасыр бойындағы оқшаулану үрдісі оларды моңғолдануына қатты әсер етті және қазір олар ойраттың (батыс моңғолиялық) дөрбөт диалектикасында сөйлейді.

«Моңғолиядағы түрік тектес этностар: тарихи-деректанулық зерттеулер» Жоба аясында (2014 жылы) қазіргі Моңғолияда мекен еткен түрік тектес этностар туралы негізгі ғылыми әдебиеттер мен тарихи деректер, архивтік құжаттар, аймақтық өлкетану музейінің материалдары, алуан түрлі музейлік экспонаттар мен далалық тұрмыстық артекфактілері мүмкіндігінше жинастырылды.

Моңғолиядағы түрік этностардың дәстүрлі этнографиялық болмысындағы басты-басты ерекшеліктері сипатталынды. Тілдік ерекшеліктеріне қатысты кейбір материалдар талданды. Түрік этностарға байланысты ауызша және жазбаша тарихи дереккөздері жинастырылып, ру-тайпалық құрамы, кейбір шежірелері зерделенді.

Жобаның тағы бір ғылыми олжалы жетістігі Халықаралық Түркі академиясы мен Моңғолия Ғылым академиясының бірлескен экспедициясы тарапынан (2014 ж. 8-қыркүйек – 2-қазан аралығы) біршама мол тарихи-деректанулық материалдар жинастырылды. Онда қазақтарға, тываларға, хотондарға байланысты тың тарихи деректер мен сызба суреттер, фотосуреттер сынды материалдар бар, олар ғылыми жүйеленді, бірізді етіліп талданды.

Моңғолиядағы түрік тектес этностардың таралым аумақтарын айқындалды, оның этнокартасы дайындалды. Түрік тектес ру-тайпалардың жалпы құрамы анықталды, олар салыстырыла зерттелді.

Қорытындылай келе, біріншіден, қазіргі Моңғолияда түрік тектес қазақ, тыва, хотон, ноғай сынды бес этнос мекендеп өмір сүріп келеді. Бұларға қаз: «сарт», моң: чантуу деп аталатын «ұйғыр» тілдес этникалық шағын топты қосуға болады. Түрік тектес этностардың ішінде саны көбі қазақтар. Жалпы, түрік тектестердің адам саны барлығы – 120 379 (Моңғолияның 2010 жылғы халық санағы бойынша), бұл көрсеткіш бойынша Моңғолиядағы 2 631 117 азаматтың 4,6 % құрап тұр.

Екіншіден, түрік тектес этностарының құрамындағы қазақтың Абақ керей, Арғын, Найман ру-тайпалары қазақ тілінде сөйлеседі. Сонымен қатар, ноғайлар және де «чантуу-сарттар (ұйғырлар)» қазақ тілінде сөйлеседі. Ал, тывалар тыва тілінде сөйлеседі. Хотондар өздерінің хотон тілін ұмытқан, батыс моңғолдың дөрвөт диалектісінде сөйлеседі. Басқаша айтқанда, Моңғолияда көне түрік тілінің қыпшақ тобы мен ескі ұйғыр тобының тілдік өкілдері бар деген сөз. Моңғолиядағы қазақтардан басқа тыва, хотон, «сарт (ұйғыр)», ноғайларға арнайы антропологиялық зерттеулер жетіспей жатқанын айту керек. Бұл аталмыш этностардың тарихи антропологиясын ғылыми зерттеуге өте қажетті деп есептейміз.

Үшіншіден, Моңғолиядағы түрік тектес этностардың қалалық жерлерден тыс аумақтарындағы дәстүрлі этнографиялық болмысы мейлінше таза сақталынғанын ерекше атаған жөн. Мысалы, қазақ киіз үйін қазақтар қолданса, тывалар мен хотондар моңғол үлгідегі киіз үйлерді қолданады. Сонымен қоса, тывалар мен хотондардың дәстүрлі шаруашылығында моңғолдардың тұрмыстық әсер-ықпалдары мол екендігі ерекше байқалады. Ал, Ховд аймағында мекен ететін, қауын-қарбыз егіншілігімен айналысатын «сарт» (моң: чантуу) деп аталатын азғана ауыл «ұйғырлар» қазақтар секілді өзіндік этникалық болмысын сақтап келеді.

Төртіншіден, қазақ, тыва, хотондарда ата-баба шежіресін сақтау үрдістері бекем сақталынған. Алайда, хотондарға қарсы 1750–1990 жж. жүргізілген саяси қыспақтар мен қуғын-сүргін салдарынан олардың кейінгі ұрпақтары өз ана тілдерін ұмытқан, екі-үш атадан арғы аталарын жадына сақтамағандары да кездеседі, олардың келешекте толықтай «моңғолдану» үрдісі айқын аңғарылады. Тіпті, мешітте намаз оқу қиыншылықтары да бар көрінеді.

Бесіншіден, Жоба барысында жинақталынған, ғылыми жүйеленген материалдар негізінде «Моңғолиядағы түркі тектес этностар: тарихи-деректанулық» ғылыми энциклопедиялық басылымды жарыққа шығаруға толықтай дайындық жасалынды. Аталмыш басылым түрік әлемінің өзге этнос өкілдерін, этникалық топтарын диахрондық-синхрондық салыстыра зерделеуде тарихи-деректанулық негіздері бола алады деп сенеміз.

Әдебиеттер

1. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Результаты путешествия, исполненного в 1879 году по поручению Императорского Русского Географического Общество. Вып. IV. Материалы этнографические, с 26-ю таблицами рисунков. СПб., 1883.
2. Владимирцов Б., Самойлович А. Турецкий народец Хотоны. I / Отд. оттиск из «Записок Восточного отделения Императорского Русского Археологического Общества». Т. XXIII. Пг., 1916.
3. Владимирцов Б., Самойлович А. Хотонские записи Потанина. II // Отд. оттиск из «Записок Восточного отделения Императорского Русского Археологического Общества». Т. XXIII. Пг., 1916.
4. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Том второй. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. Л., 1926.
5. Бурдуков А.А. В старой и новой Монголий (Воспоминания, письма). М., 1969.
6. Цэвээн Ж. Дархад, Хөвсгөл нуурын Урианхай, Дөрвөд, Хотон, Баяд, Өөлд, Мянгад, Захчин, Торгууд, Хошуут Цахар, Дарьганга, Алтайн Урианхай, Хасаг, Хамниган нарын гарал, үндэс байдлын өгүүлэл. Улаанбаатар, 1934.
7. Бартольд В.В. Хотан // Соч. Том III. Работы по исторической географии. М., 1965.
8. Минис А., Сарай А. БНМАУ-ын Баян-Өлгий аймгийн казах ард түмний түүхээс. Өлгий, 1960.
9. Сарай А. Баян-Өлгий казахуудын түүхийн зарим асуудлууд. Өлгий, 1968.
10. Қабышұлы И. Керейлер керуені. Өлгий, 1978.
11. Қабышұлы И. Моңғолия қазақтарының тарихы. Өлгий, 1980.

12.Нямбуу Х. Монгол угсаатаны зүйн удиртгал (угсаатны бүрэлдэхүүн, гарвал зүй). Улаанбаатар, 1990.
13.Нямбуу Х. Монгол угсаатан (Монгольский этнос) // Монголын судлалын бичиг. Улаанбаатар, 1991.
14.Базылхан Б. Моңғол-қазақ тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы (қысқаша курс). Өлгий, 1973.
15.Базылхан Б. Моңғолиядағы қазақтардың тілі. Улаанбаатар–Өлгий, 1991.
16.Қалиасқарұлы Қ. Моңғолия қазақтарының әдебиеті (қысқаша тарихи очерк). Өлгий, 1993.
17.Халел Н. Ұлттық мирас, ата мұра. Өлгий, 1991.
18.Кәмалашұлы Б. Моңғолиядағы қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы (XIX ғ. соңы – XX ғ.). тарих ғыл. докторлық дисс. автореф. Алматы, 1998.
19.Кәмалашұлы Б. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Улаанбаатар, 2013.
20.Шынай Р. Моңғолия қазақтарының ата-тек шежіресі. Өлгий, 1997.
21.Мухамадиұлы Х. Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы. Алматы, 2000.
22.Бадамхатан С. Хөвсгөлийн цаатан ардын аж байдлын тойм // Studia Ethnographica. Tomus II. Fasciculus I. Улаанбаатар, 1962.
23.Бадамхатан С. Увс аймгийн хотон ястан. Эрдэнэт, 1995.
24.Очир А. Монголын ойрадуудын түүхийн товч. Улаанбаатар, 1993.
25.Мағауия С. Хотын туралы бірер сөз // Ғалым. Өлгий, 1996. №1.
26.Жамсран Л., Золбаяр Г., Бадамхатан С., Цэрэнханд Г., Дисан Т., Тангад Д., Гантогтох Г. Монгол Улсын угсаатны зүй, III боть: Монгол, Түрэг, Хамниган овогтны угсаатны зүй, XIX–XX зууны зааг үе (Монгол Улсын угсаатны зүй). ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн, Монсудар хэвлэлийн газар. Улаанбаатар, 2012.
27.Смағұлұлы О., Бекетайқызы К., Оразаққызы А. Алтай қазақтары: тарихи-антропологиялық зерттеу. Астана, 2003.
28.Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы,1997.
29.Баттулга С. Казах нүүдэийн үнэ цэнэ ба монгл oralman // Altaica. Улаанбаатар, 2012. № 9.
30.Қозғамбаева Г.Б., Қалыш А.Б. Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2014.
31.Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. Алматы, 2001.
32.Монгол Алтайн нурууны экосистэм, эртний түүх, соелын асуудал. Өлгий, 2009. № 1.
33.Баян-Өлгий аймгийн үндэстэн, ястны эдийн соел. Улаанбаатар, 2011.
34.Отгон Х. Хотон угсаатан. Улаанбаатар, 2005.
35.Монголын казах судлал. № 1. Эрхилсэн д-р. Б. Алтангүл. Улаанбаатар, 2013.
36.Тува: түүх, хэл, соел. Bibliothtca Oiratica. XXIX. Улаанбаатар, 2013.
37.Баян-Өлгий аймгийн нэвтэрхий толь. Улаанбаатар, 2010.

МОҢҒОЛИЯДА ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Баймолда Д.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы

Моңғолияны мекен еткен қазақтардың осы өлкеге келіп қоныстанғанына 150 жылдай уақыт болғаны туралы тарихшылар, зерттеуші-ғалымдар тарихи деректерге негізделген өз еңбектерінде жазды. Яғни алғаш Абақ керей руының қазақтары қазіргі Қытай Халық Республикасының Шынжаң өлкесіндегі байырғы жерлерінен Моңғолияның батысына

1860 ж. бастап қоныстана бастағаны туралы Батыс Моңғолияны аралап зерттеген орыс ғалымдары Г.Е. Грумм-Гржимайло, Г.Н. Потанин, А.М. Позднеев және Моңғолия қазақтары арасынан шыққан Ә. Міниc, А. Сарай, Қ. Ислам, Қ. Зардыхан секілді тарихшы-ғалымдар ғылыми еңбектерінде келтіреді. Аталған ғалымдар XIX ғ. екінші жартысында қазіргі Қытай Халық Республикасының Шынжаң өлкесін мекендеген керейлердің бір бөлігінің Алтайдың Қобда бетіне ауа көшуінің басты себептерін Шынжаң өлкесінде орын алған саяси-әлеуметтік оқиғалар салдарымен және малға жайылым жердің жетіспеушілігімен байланыстырады.

Атап айқанда 1864 ж. Ресей мен Қытай үкіметтері арасындағы «Жунго-Ресей батыс солтүстік шекарасын тексеріп отыру шарты» аталатын келісімге сәйкес, керейлер мекен етіп отырған жер екі мемлекет билігіне, екі тарапқа бөлінген соң ру-тайпалар арасында іштей жылжу басталады. Керейдің кейбір рулары Тәңір тауының (Тянь-Шань) шығыс бөктері, Еренқабырға, Бурылтоғай, Көктоғай, Баркөл, Шіңгілге дейін қанат жайды. XIX ғ. екінші жартысында Абақ керейдің мал-жаны өсіп, бақ-дәулеті таси түсті. Деректерге қарағанда бұл тұста Абақ керейдің түтін саны 50 мыңға, егер бір отбасында төрт-бестен жан бар деп көрсек адам саны 200–225 мыңға жеткен. Алайда 1850–1864 жж. Қытайда етек алған шаруалар көтерілісі және Батыс Қытай өлкесін қамтыған дүнгендер көтерілісі салдарынан көптеген қазақ ауылдары шабуылдарға ұшырап, ер азаматтарынан, жайылым жерлерінен айырылуға душар болды. Сол кездегі Шынжаң өлкесін билеуші Маньчжур-Цин үкіметінің алым-салығына қоса жергілікті би, төрелердің қосалқы алым-салықтары жергілікті қазақтарға ауыр соқты. Осындай қыспақтардан, қыйыншылықтардан қашқақтаудың бір жолы Алтайдың теріскей бетіне асып, Моңғолияның батысы – Қобда бетін паналау болды. Алтайдың Қобда бетіне асқан, қазақ көшін қашан, кімдер бастады дегенге келер болсақ, бұл мәселеде Г.Н. Потанин, А. Позднеев, Г.Е. Грумм-Гржимайло секілді орыстың тарихшы, саяхатшыларының жазып қалдырған жазба деректері және көшті бастарынан кешірген ақсақал, қариялардың айтқандары құнды материал болмақ.

XX ғ. басында Батыс Моңғолия, Урянхай өлкесін зерттеген орыстың әйгілі тарихшысы Г.Е. Грумм-Гржимайло: «Қазақтар өткен ғасырдың 60-жылдарының соңына ала Алтай тауын асып келіп мекендей бастапты» [1, 413-б.] десе, 1876–1877 жж. Моңғолияның батыс өлкесіне саяхат жасаған орыс саяхатшысы Г.Н. Потанин «Дайын көліне Қазақтың Көбеш, Самырхан, Қожамжар секілді ру басы, билері өздерінің рулас ағайындарымен бірге көшіп келіп өмір сүріп жатыр екен. Олар осыдан 6–7 жыл бұрын Алтай тауының күнгей бетінде еді» деп, жазып қалдырған [2, 38–39-бб.].

Ал тарихшы А. Сарай «Революциядан бұрынғы Моңғолия қазақтары» атты кітабында «Қазақтар алғашында мал отарлатып Алтайдың теріскей бетін асып барып жүрді. Кейін сол жақта қалып қойды», – деп жазды [3].

1924 ж. Моңғол астанасы Хүрээдегі мемлекеттік алғашқы құрылтайға қазақтардың өкілі ретінде қатысқан Дәуітбай Тауданбекұлы: «Қазақтардың Моңғол жерін мекендегеніне 60 жыл болды» [4, 216-б.] деп айтқаны керейлердің 1860 ж. бастап Моңғол жеріне қоныс аудара бастағанын білдіреді және бұл Моңғолия қазақтарының алғашқы тарихын жазған тарихшылар Ә. Міниc, А. Сарайдың «Абақ керейдің ауылдары 1868–1869 жж. бастап Моңғол жеріне біржолата қоныс теуіп қалды» [5, 48-б.] деген қортындымен сабақтасады.

Қобда бетіне алғашқы кезде Абақ керейдің Жантекей, Шеруші, Жәдік, Молқы, Шұбарайғыр, Қарақас руларын бастаған Жылқышы, Көбеш, Сүкірбай, Самырхан, Бітімші, Жуанған секілді ру билері және Қожамжар төре ауылдары мекендей бастапты. Бұлар өз заманында ел бастап Қобда бетіне асқан алғашқы көшті басқарған көш басшылары болмақ. Тарихшы А. Сарай өзінің еңбегінде, 1882–1883 жж. Маньчжур-қытай әкімшілігі Қобда бетіне өткен қазақтарды қайта Алтайға көшіруге қыспақтағанын, ақыры бұған көнбеген қазақтардан көп мал алып тынғанын жазады. Абақ керейдің Шеруші руы бес күннің ішінде 10 мың ұсақ, мың ірі қара жинап беріпті. Жантекей руы бұл талапты уақытында орындай алмағаны үшін қытайлар рудың үкірдайы Көбештің баласы Асылбектің басын алған. Бұл Қобда бетіндегі қазақтардың наразылығын туғызып, осы қайғылы жағдайға байланысты кезінде көптеген өлең-жырлар халық арасына тараған.

Қазақтар келгенге дейін Қобда беті жергілікті уранхайларға қарасты болғандықтан алғашында олар қазақтардың бұл мекенге түбегейлі орналасуына көңілсіздік танытып, Маньчжур-Цин үкіметіне дейін арыз-тілек жазғаны бар. Бірақ қазақтар жергілікті урянхай нояндарына сый-сияпат, тарту-таралғы жасау арқылы ішкерлей берді. Жер ақысы үшін урянхай нояндары қазақтардан әр жүз мал басынан бір түйе, бір жылқы, бір сиыр, он қой алып отырған. Алғашқы кезде урянхайлар қазақтарға жер иелендірмеу үшін тіптен өлген адамдарын сол өлкеге жерлеуді рұқсаттамаған. Бірақта қазақтар алғашқы жерлерін одан әрі кеңейтіп, жергілікті урянхайларды шығысқа қарай ығыстыра бастады. Ресей ғалымы Г. Потанин: «Урянхайлар Алтайдың солтүстік жағындағы Сақсай өзенінің бойы, Дайын мен Дала көлдің маңындағы біраз жерді қазақтарға беріпті», – деп жазған [2, 38–39-бб.].

Аз жылдың ішінде Қазақтар Алтайдың Қобда бетіндегі Дайын, Сырғалы көлдері мен Сақсай, Буянт, Дәлүүн өзендерінің бойын қыстап, жайлай бастады. Осыдан болып қазақтар мен уранхайлардың арасында жер үшінгі жанжалдар үнемі орын алып, екі жақтың бір-бірінің үстінен жазған арыз-өтініштері Қобдадағы Маньчжур-Цин үкіметінің арнайы өкілі арқылы Бэйжинге дейін жетіп жатты. Соған қарамастан қазақтар отыз-ақ жылдың ішінде Бес Боғданың шығыс беті Ойғырдың басына дейін көшіп келіп, сондағы шөбі шүйгін, жайлымы мол жерлерді мекен ете бастады.

Орыс тарихшысы Г.Е. Грумм-Гржимайло «Қытай зерттеуіндегі жаңалықтар» атты кітабында «1905 жыл жағдайымен Қобда өлкесіндегі қазақтардың мал саны 473 мыңдай болған. Оның ішінде қой, ешкі 408,2 мың, жылқы 38,3, сиыр 13,7 мың, түйе 12,8 мың болды деп көрсетеді. Орта есеппен бір үйге 298 ұсақ мал, 28,5 жылқы, 9,5 түйе, 10 сиырдан келгенімен малдың көбі байлардың қолында болған еді. Қобда бетін мекендей бастаған қазақ рулары Маньчжур-Цин үкіметіне жыл сайын мың жылқыдан алым-салық төлеп тұрды», – деп жазады [1]. Қазақтар бұл алым-салықты «Сары ноқта салығы» деп атап келген. Қазақтар бұдан басқа мал басына қарай «шөп бажы», меден қызметіне қатысты «меден бажы» секілді алым-салықтар төлеп тұрған. Бұл Алтай асып, Қобда өлкесіне жаңадан мекендей бастаған өз жанымен өзі әреңдеп жан сақтап отырған қарапайым қазақтарға ауыр соққаны белгілі.

1911 ж. Моңғолия өзінің тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Боғдыхан үкіметі Қобда бетіне көшіп келген қазақтардың Моңғол жерінде қалу туралы өтініштерін қанағаттандыратындығын білдірумен бірге, қазақтардың батыс өлкеде біржола қалып мекендеуін қолдайтын саясатын ұстанды. Мұрағат деректеріне қарағанда 1922 ж. Боғдыхан үкіметіне жазған қазақтардың арыз-тілектерінде шеруші руының 720 отбасы, жәнтекей руының 389 отбасы, молқы руының 61 отбасы Моңғолияда біржола қалуды сұрапты. Моңғолиялық ғалым-зерттеуші, қоғам қайраткері Цэвээн Жамцаранов Батыс Моңғолия жөніндегі өзінің зерттеу еңбегінде 1923 ж. 1870-тей қазақ отбасының болғандығын келтіреді [6]. Егер әр отбасында 4–5 адам бар деп есептесек 7500–9500 аралығында қазақтар сол жылдары Моңғолияны мекендей бастаған. Тарихшы-ғалым Қ. Зардыхан «Моңғолиялық ғалым-зерттеуші, бұл жерде Моңғолияда қалуды сұрап Боғдыхан үкіметіне арыз-тілек жазған қазақтардың санын келтіріп отырғанын, әйтпегенде Алтай асып, Қобда бетінің сай-саласын мекендей бастаған сол жылдарғы қазақтардың саны бұдан сәл көбірек болуы керек» деген пікір айтады [7].

Алайда, Алтайдың Қобда бетіне асқан қазақтар алдында да бұдан кейінгі жылдары талай қиындықтар болғаны тарихтан белгілі. Мұрағат деректеріне қарағанда 1936 ж. дейін Қытай мен Моңғолия арасында шекара сызығы нақты белгіленбегендіктен қазақтар Алтайдың арғы-бергі жағына малының жай-күйіне орай көшіп-қонып отырған жайлар көп болды. Тіптен кейбір ауылдар Моңғолия жерінде түбейгейлі қалып қоятын болды. Бұған Моңғолия үкіметі қарсы болмағаны мен Алтайдың арғы бетінде қалған кейбір рубасылары бұны рұқсаттамады. Осы қайшылықтың кесірінен Моңғолия қазақтары арасында «Кенжебек айдаған жыл» оқиғасы орын алды. Сондай-ақ қазақ билері мен үкірдайлары арасындағы биліке таласқан талас-тартыс әсері «Жалама» дүрбелеңіне апарып соқты.

Шеруші биі Сүкірбай Жылқышыұлы бұрынғыдай қытай билігіне адал болуды ұстанса оның аталас туысы гүң Қылаң Моңғолияда қалуды, Боғдыханға мойынсұнуды жөн көрді. Ру

басыларының өзара келіспеушіліктерінен болып «Жалама айдаған жылдар» оқиғасы орын алды. «Жалама» моңғолдың «Да лам» (бас лама) деген сөзінен шыққан. Жаламаның шын аты Дамбийжанцан. Орыс елінің Астрахань облысында 1860 ж. туған, ұлты қалмақ. Алаяқ, жауыз адам болған. 1912 ж. басында Дамбийжанцан Үшсеңкір, Сарыкөл деген жерге қазақтың ру басшыларын жинап, Шеруші руының басшысы Қылаңның бұдан былай Қобда бетіндегі барлық қазақты билейтіндігін және қазақтарды шекарадан алыс дөрбет Далайхан жеріне көшіретіндігін жариялайды. Осы шешімді естіген Молқы, Базарқұл, Қарақас, Шерушінің кейбір рулары қайтадан Алтайдың арғы бетіне және Ресейдің Қосағаш елді мекеніне үдере көшеді. Дамбийжанцан өзінің шешіміне қарсы шыққан Қарақас руының адамдарын аяусыз қырады. Бұл оқиға жөнінде тарихшы-ғалым Қ. Зардыхан: «Жалама айдаған» оқиғасы Моңғолиядағы азғантай қазақтар үшін дүйім қазақтың басына түскен 1723–1728 жылдарғы «Ақтабан шұбырындымен тепе-тең оқиға болды» дейді [7]. Жалама өзіне қарсы шыққан Қайсан есімді бір қазақтың терісін тірідей сыпыртып, терінің ішіне шөп толтыртып, тұлып жасап сол арқылы басқаларды қорқытып, үрейлерін алғаны қазақтарға жасаған айуандық іс-әрекетінің ең шегі болды деуге болады.

Қобда бетіндегі қазақтар үшінгі осы қайғылы да қасіретті оқиға жөнінде Қобда қаласындағы орыс консулы А. Бурдуков «Жаламаға қарсы Өрікті көл жағалауындағы көтеріліске 300 үй қатысты, Сүкірбайға еріп 300-дей үй Алтай асты, Қылаңның қол астында 50-шақты үй қалды» деп жазып қалдырыпты [8].

Осы оқиғаны бастарынан кешкен қариялардың айтқанына қарағанда Қиюбайға еріп Ресейге өткен қазақтардың саны 250–300 дей үй көрінеді. Дамбийжанцан дүрбеленінен қашып, Ресейдің Қосағаш елді мекеніне барып паналаған бұл қазақтарды Моңғолияға қайтаруды және көшіріп алуды кейін Богдыхан үкіметі Орыс үкіметімен арада келіссөз жүргізу арқылы шешкен еді. Тарихшы, сарапшы мамандар бұны қазақтардың батыс өлкенің негізгі тұрғыны екенін дәлелдейтін тарихи факт деп таныды.

Қобда қазақтары 1912–1913 жж. Дамбийжанцанның жасаған зұлымдығы және оның ауыр зардаптарын бастарынан кеше отырып біраз жыл еркін өмір кешті. Алайда 1917 ж. Ресейдегі қазан төңкерісінің дабылы да Қобда қазақтарына өзінің аз емес ауыртпалықтарын ала келді. Қазан төңкерісінен қашқан ақтың генералдары Бакич, Казанцев, Кайгарадовтардың әскерлері Моңғолияның батысында енді бейбіт өмір кеше бастаған қазақтарға тағы да ылаң сала бастайды. Тарихшы А. Сарай: «Ақтар әскерлерінің көлігін, азық-түлігін жергілікті халыққа зорлап дайындатқызды оны бермеген, қарсыласқандарды ашық тонауға көшті. Тіптен аяусыз жазалады», – деп жазады [3].

Осы жағдайға байланысты Шеруші үкірдайы С. Дөрбетхан Қосағаштағы қызыл армия бөлімдеріне қазақтардан елші жіберіп, көмек сұрайды. Моңғол үкіметінің батыс өлкедегі өкілі Ц. Хасбаатар әскерлері қызыл армияның К. Байкалов басқарған төтенше отряды әскерлерімен бірлесе Улаанхус, Сақсайда өздерінен күші мол ақтардың әскерлерімен қатты шайқас жүргізеді. Шайқас барысында өздері Тұлба көлінің жағасында 42 күн бойы ақтардың қоршауында қалады. Осы қоршауды бұзып шығып, Қосағаштағы қызыл армия бөлімінен көмек сұраған Байкаловтың хатын М. Шалғынбай, Т. Дәуітбай, О. Махатбайлар жеткізеді. Ақыры Қосағаштан қызыл армияның 21-ші дивизиясының 185, 59-ші атты әскерлері полкі көмеке келіп, ақтар жеңіліс табумен тарихта «Тұлба көл шайқасы» деген соғыс оқиғасы аяқталады. Қобда өлкесінің қазақтары бұл оқиғаның бел ортасында жүрді. 1921 ж. шілде айында Кеңес елінің қолдауымен Моңғолияда халық төңкерісі орын алып, жаңа өкімет орнады. Моңғолияны ақтар мен гоминдан әскерлерінен тазарту іс-шаралары жүрілді.

Қазақтың Шеруші руының билері Қылаң, Сүкірбай, Қиюбай және Ботақара руының биі Ақтышқан, Қошақ руының басшысы Ақмәдилер өздерінің Моңғол еліне адал қызмет ететіндіктерін білдіріп Богдыханға хат жолдайды. 1923–1930 жж. дейін Қобда өңіріндегі барлық қазақ Шұбарайғыр және Шеруші деген екі хошуунға бөлініп басқарылып келді. 1924 жылы Моңғол Халық Республикасы құрылған мемлекеттік алғашқы құрылтайға Шеруші хошунынан Дәуітбай, Ботақара хошунынан Қанафия, Қошақ хошунынан Ақмәди қатарлы үш өкіл қатысады.

Олар жаңадан құрылған мемлекеттің ірге тасын қаласуға Коминтерннің арнайы өкілі болып келген қазақтың біртуар азаматы Тұрар Рысқұловпен бірге астананың Уланбатор (Қызылбатыр) аталуына күш қайраттарын жұмсады және Қобда бетіндегі қазақ халқының атынан қазақтың мұң-мұқтаждығы мен талап-арызы бойынша бірнеше дүркін сөз сөйледі. Бірі Қазақстанда, бірі Моңғолияның батысында туып өсіп жастайынан күреске араласқан осы екі қазақ азаматы да 1937–1938 жж. саяси репрессияның құрбандары болды.

1928 ж. мемлекеттің V құрылтайына өкіл ретінде қатысқан Шеруші хошунының әкімшілік төрағасы Дәләлхан Сүгірбайұлы «бай-федолдарды тап ретінде жою» туралы құрылтай шешіміне наразы болып Алтай асып кетті. Ол Шынжаңға барғаннан кейін 1941–1942 жж. Кеңес үкіметінің саяси тапсырмасымен Қазақстанда әскери дайындықтан өтеді. 1943 ж. осы сапарынан Моңғол арқылы Шынжаңға қайтқан жолында маршал Чойбалсанмен жолығады. Шынжаңға барысымен-ақ Шығыс Түркістан үкіметін құруға белсене қатысып, Шығыс Түркістан үкіметінің төрағасы, әскери қолбасшысы болған С. Дәлелхан генералдың өмірі үлкен арпалыс, күрес жағдайында өтеді. Ол 1949 ж. бір топ жолдастарымен бірге Үрімжіден Бәйжіңге ұшып бара жатып, жұмбақ жағдайда ұшақ апатынан қайтыс болады.

1937–1938 жж. Кеңес елінде жүрілген Сталиндік нәубет Моңғолияны да шарпыды. Бұл саяси нәубат кесірінен Моңғолияға көшіп келген қазақтардың атқамінер ел ағалары, дін жолын ұстаған молдалары түгелдей құрбан болды.

Тарихшы Қ. Зардыхан «Моңғолиядағы қазақтар» атты екінші кітабында: «1937–1938 жж. саяси жазамен 3270 қазақ атылған. 1937 ж. Моңғолияда 23229 қазақ болғанын еске алсақ, әрбір 7 қазақтың бірі саяси құрбандыққа шалынды» деп жазады [7].

Қолда бар деректерге қарағанда сол жылдары 600 мыңдай халқы бар Моңғолияда репрессия салдарынан 37 мыңдай адам құрбан болып, 700 дей діни пұтханалар қираған. Баян-Өлгий аймағында бірде бір мешіт қалмай, қиратылған. Қазақтардан үш мыңнан астам адам репрессия құрбаны болды.

1999 ж. демократиялық жолмен сайланған Моңғолия үкіметі мен парламенті 1937–1938 жж. елде жүрілген саяси нәубаттың қате болғанын ресми мойындап, құрбан болғандарды кінәсіз деп түгелдей ақтады. Көзі тірі ұрпақтарына Моңғолия үкіметі 1 млн төгрөг (шамамен 1000 АҚШ доллары) көлемінде өтемақы төледі.

1939 ж. милитарист Жапония Моңғолияның шығысындағы Халқа өзені (Халхингол) бойында, Моңғолияға қарсы соғыс ашты. Сол жылдары Моңғолия өкіметі қазақтарды әскер қатарына шақырмайтынына қарамастан бұл соғысқа өз еріктерімен қазақтар да қатысты. Осы соғыста ерекше ерлік көрсеткен взвод командирі Ікей Мәзімұлы Моңғолияның батыры атанды. Жапония милитаристерімен болған 1939, 1945 жж. шайқастарда Моңғолияның әуе күштерін басқарған қазақ генералы Мүдіріс Зайсанов әскери шеберлігімен ерекше көзге түсті.

1939 ж. Халхингол соғысына небәрі 18 қазақ азаматы қатысқан болса, 1945 ж. соғысқа неше жүздеген қазақ жігіттері қатысып, елін, отанын қорғауда өздерінің азаматтық, жауынгерлік парыздарын адал атқарды. Қайсыбірі отан қорғап жүріп, қиыр шығыста жер жастанды. Халқа өзені бойындағы соғыс қазақтардың жауға қарсы батыл соғыса алатын отаншыл рухшыл екендігінің айқын дәлелі болды.

Осы жылдары (1940–1943) Алтайдың арғы бетінде Шығыс Түркістан қазақтарының тәуелсіздігі үшін күресіп жүрген Оспан батыр Исламұлы мен маршал Чойбалсан басқарған Моңғолия үкіметі арасындағы қарым-қатынас аса күрделі болды. Маршал Чойбалсан басқарған Моңғол үкіметі Қытайдың гоминдан билігіне қарсы Шығыс Түркістан қазақтарының азаттық жолындағы күресін қолдайтындықтарын білдіріп, Оспан батырға қару жарақпен көмек көрсетіп келді. Сол жылдары шекара аймағында қазақтардың шекара бұзу оқиғалары да тым көбейді.

Осы жағдайларды талқылау мақсатында Оспан батыр мен маршал Чойбалсан екеуі Моңғолияның батысында Қобда аймағына қарасты «Алаг толгой» деген жерде бір емес бірнеше мәрте кездескені тарихтан белгілі. Шығыс Түркістанды гоминданнан азат ету үшін

әскери іс қимылдарға Б. Қаби, Ш. Ноғай, О. Халхабай бастаған Моңғолия қазақтарынан құралған сарбаздар отряды да қатысып, Оспан батырдың әскерлерімен бірге Сарытоғай, Бурылтоғай және Алтай аймағының орталығы Сарысүмбені жау қолынан азат етуде ерекше ерлік көрсетті.

Осы соғыс іс-қимылына қатысқан, майдангер Лүдәрін Ақмерұлы өзінің естелігінде: «Моңғолиялық қазақ сарбаздары Шұбарайғыр руынан шыққан атақты батыр, қолбасшы Қожаберген батырдың киелі ақ туын ырымдап майданға өздерімен бірге алып жүрді. Сол тудың шапағаты әлде құдіреті болар Моңғолиялық қазақ сарбаздары отан үшін аса маңызды да, қиын тапсырмаларды ерлікпен орындады», – дейді [9].

Елдің шығысындағы жапон басқыншыларымен соғыс жағдайы және соның алдында ғана болған саяси нәубат салдарынан секем алған кейбір қазақтар қайтадан бұрынғы атамекендеріне қайту жолдарын қарастыра бастады. 1943 ж. Баян-Өлгей аймағының Хужирт сұмынының бір топ ауылы екі ел шекарасын бұзып, Шынжаңның Шіңгіл ауданында қалған туыстарын іздеп барып, ақыры бір қыстағаннан соң екі мемлекет арасындағы келісім бойынша Моңғолияға қайтып оралған еді. Бұл Алтай асып, Қытайдан Моңғолияға өткен соңғы көш болды. Осы оқиғаның мән-жайын мемлекеттік комиссия тексеріп, «Қазақтың ұлттық Баян-Өлгей аймағының жағдайы және аталмыш аймақтың партия және әкімшілік аппаратының жұмысын жақсарту туралы» көлемді қаулы қабылданып, Баян-Өлгей аймақтық партия комитетінің бірінші хатшысына Қашқынбай Мәлікұлы (1918–1986), аймақ басшысына Жеңісхан Дүзелбайұлы (1908–1993) тағайындалған еді.

Алтайдың Қобда бетіне алғаш көш бастаған: Шеруші үкірдайы Жылқышы Ақтайұлы, Базарқұл руының үкірдайы Көбеш Айтбайұлы, Ботағара руының үкірдайы Барлам Сабылдықұлы, Шұбарайғыр руының үкірдайы Жуанған, елі үшін басын берген Асылбек Көбешұлы және Қобда бетіндегі қазақтар арасында елеулі рөл атқарған: шеруші хошунын басқарған Сүкірбай Жылқышұлы, Моңғолияда Богдыхан билігін алғаш мойындаған қазақ Қылаң Зайсан, Жантекей руының белгілі азаматы Арсалаң Майынтыұлы, Шерушінің әйгілі биі Жылқышының немерелері: Дөрбетхан Сүкірбайұлы, Шығыс Түркістан уақытша үкіметін басқарған, генерал Дәлелхан Сүкірбайұлы, мемлекеттік алғашқы ұлы құрылтай мүшесі Дәуітбай Тауданбекұлы қатарлы азаматтар Моңғолия қазақтары тарихында елеулі рөл атқарды.

Моңғолияның батыс өлкесіндегі тыныштық жағдайдың орнауына, Алтайдың Қобда бетіне асып, Моңғолияда өмір сүруді қалаған қазақтар мен жергілікті урянхайлар үшін, Моңғолия үкіметінің арнайы қаулысымен 1940 жылы тамыз айында Баян-Өлгий (Бай бесік) аймағының құрылғандығы үлкен рөл атқарды. Баян-Өлгей аймағы алғаш 10 сұмын (аудан), 71 бақ (ауыл), 7063 отбасы, 32301 адам, 920480 бас малы бар, 45 мың шаршы км жер көлемімен құрылды [7].

Қобда аймағынан бөліп, Баян-Өлгей аймағын құру туралы Моңғол үкіметінің шешіміне байланысты алғашқы құрылтай қазақтан шыққан белгілі азамат Қаби Бежеұлын аймақ басшысы етіп сайлайды. Мұрағат деректер бойынша аймақ халқының ең көбі қазақтар болған. Яғни қазақ 22700 (91%), дөрбет 1382 (1.5%), урянхай 5127 (5.6%), тыва 737 (0.2%), халқа 393 (0.1%), басқа ұлт өкілі 230 адам барлығы 32301 адам [10].

Моңғолиядағы қазақтар 1931–1940 жж. Қобда аймағы құрамында болғандықтан іс-қағаздары моңғол тілінде жүрілді. Ал қазақтардың 90 пайызы моңғол тілін білмейтіндіктен көп қиыншылықтар орын алды. Осы жағдайға байланысты қазақтар өздері мекендеген өлкеде қазақтың ұлттық әкімшілік-территориялық бірлігін құру мәселесін қайта-қайта көтерумен болды. Моңғол Халық Республикасының VII құрылтайы елдегі қазақтардың талап тілегін орынды деп қабылдап, олардың саяси-экономикалық жағдайының тұрақтанғанын еске ала отырып, қазақтың автономиялық жеке дара аймағын құру туралы тарихи маңызды шешім қабылдады. Әрине бұл істе марксистік-лениндік ұлт саясатын басшылыққа алған Моңғол үкіметінің басшысы маршал Чойбалсанның қазақтарға деген жақын, жақсы көңілі де белгілі бір дәрежеде рөл атқарғаны белгілі. Қалай болғанда қазақ аймағының құрылуы

Моңғолияның ұлт саясатындағы игі қадамы болды. Бұл қазақтардың әлеуметтік және мәдени, рухани дамуына үлкен ықпалын тигізді.

Сол жылдары электр жарығы болмағандықтан шам жарығымен операция жасауға тура келетін» деп еске алады. 60 жылдан кейін яғни 2000 ж. аймақ бойынша аға дәрігер саны 140, кіші дәрігерлер 250, аурухана саны 16, төсек саны 1350-ге жеткен. Баян-Өлгий бойынша қазақтардың орта жасы 66.3 болған [11]. 1934 ж. жүрілген адам санағы бойынша Қобда бетіндегі қазақтың саны 18700-дей оның ішінде 1276 адам діни сауатты еді.

Халыққа білім беру, сауатсыздықты жою ісі аймақ басшыларының алға қойған басты мәселелерінің бірі болды. Бұл істе Қазақстаннан келген Абай Қасымов, Шәріп Өтепов, Алдаберген Мырзабеков, Төлеубай Қордабаев, Тілеуберді Сауранбаев секілді оқу-ағарту саласының мамандарының көмегін ерекше атауға болады. Аймақ алғаш орнаған кезде бар жоғы төрт жылдық екі бастауыш мектеп ғана болған болса, Қазақстаннан келген мұғалімдер арқасында бір жылдың ішінде 11 бастауыш мектеп орнады. Бұған 970 оқушы және сабақ үйрететін 25 мұғалімді қамтыды. Мектептердегі оқу бағдарламасы тұтастай Қазақстан бағдарламасымен оқытылды. Қазақстаннан келген мұғалімдерден білім алған қазақ жастары Уланбатордағы жоғары оқу орындарында оқып, бітіріп шыққан соң қазақ зиялыларының алғашқы толқынын құрады. Кейін олардың арасынан елге танымалы қоғам қайраткерлері, саясаткерлер, ғалымдар, инженерлер, дәрігер мамандар туып шықты.

2000 ж. дейін Баян-Өлгийдегі 35 қазақ мектебінде жыл сайын 20 мыңдай оқушы білім алып тұрды. Қазір аймақ бойынша 42 мектеп бар. Оның біреуі ғана моңғол мектеп қалғандары қазақ мектептері. 2001 ж. бері Баян-Өлгий аймағында Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің бөлімшесі жұмыс істейді. Онда жергілікті қазақ жастары екі жыл оқып білім алады да, қалған екі жылын Өскеменде, ШҚМУ-де жалғастырады. 2004–2005 оқу жылында 1500-дей бала мектеп бітірсе, соның 300-дейі (20%) Қазақстанның жоғары оқу орындарында оқуға мүмкіндік алыпты. 1951–2003 жж. аралығында Моңғолияда жоғары білім дипломы бар қазақтардың саны 2850, олардың ішінен 22 адам ғылым докторы, 69 адам ғылым кандидаты дәрежесін қорғаған [11].

1950 ж. қазақ тіліндегі алғашқы газет «Өркендеу» аптасына екі рет шығарылып тұрды. Кейін «Жаңа өмір» деген атпен шыға бастады. 1956 ж. жазушылардың шығармаларын жариялайтын «Жаңа талап» журнал шыға бастады. 1968 ж. бастап бұл аймақтық жазушылар бөлімшесінің ай сайын қазақ тілінде шығатын «Шұғыла» журналы деп аталды.

Моңғолия қазақтарының көркем әдебиетінің жаңа кезеңі 1940 ж. басталды. 1942 ж. Баян-Өлгий ақын-жазушыларының тұңғыш жыр-жинағы «Өлеңдер» деген атпен басылды. Арғынбай Жұмажанұлының алғашқы жинағы «Тақпақтар» деген атпен 1949 ж. Уланбатор қаласында жарық көрді. Даниял Дікейұлы «Жетілген жетім», «Таң алдында», «Солдат сөзі», «Алтай аясында» секілді поэмаларын жазды.

1955 ж. аймақта Моңғолия жазушылар одағының қазақ бөлімшесі ашылды. Моңғолия қазақтары арасынан Б. Ахтан, М. Құрманхан, Б. Имашхан, Ж. Кәкей қатарлы танымал ақын-жазушылар шықты. Моңғолия қазақтарының көркем әдебиетінің проза саласы Қ. Мұқамедиұлының 1955 ж. жазған «Алғашқы қадам», «Жұрт ала ма, жұт ала ма» қатарлы көркем әңгімелерінен бастау алады.

1956 ж. белгілі композитор, дирижер Хайрулла Тастанов бастаған Қазақстандық музыка мамандарының көмегімен аймақтық қазақ музыкалық драма театры ашылып, келер жылы 40 адамнан тұратын ұлт-аспаптар оркестрі құрылды. Аймақ театрының мамандары көбінесе Қазақстанда даярланды. Қазақ музыкасының дамуына және аймақтық музыкалық драма театрының қалыптасуына Қамар Қасымов, Хабидолда Тастанов, Алдаберген Мырзабеков, Малғаждар Әубәкіров секілді қазақстандық мамандар зор үлес қосты. 1956–1991 жж. аймақтық қазақ театры М. Әуезовтың «Еңлік Кебек», Ғ. Мүсіреповтың «Қозы Көрпеш–Баян сұлу», «Ақансері–Ақтоқты», Ч. Лодайдамбаның «Аялы саусақтар», М. Құрманханның «Тұлба көл шайқасы» қатарлы 100-ге жуық драмалық қойылымдарын сахнаға шығарды 80-нен аса мерекелік және шығармашылық концерттер қойды. 1960 ж. астана Уланбатор қаласында алғаш рет Баян-Өлгий қазақтарының өнер мен мәдениетінің он күндігі өтті.

Астана жұртшылығын өзінің өнерімен тамсандырған Ж. Қибатдолдаға Моңғолия елінің «Халық әртісі», Ақтан Бабиұлына «Моңғолияның өнер қайраткері», Д. Құсайын, Б. Қайжамал, Т. Дүйсенбі қатарлы әртістерге Моңғолия елінің «Еңбек сіңірген әртісі» атақтары берілді.

1959 ж. Моңғолияда Кеңес одағындағы «ұжымдастыру» саясатының Моңғолиялық түрі «бірлестіктендіру» саясаты жүрілді. Осы солақай саясат бойынша халық қолындағы барлық мал ортақ қазанға жиналды. Бұрынғы жекеменшікке деген көзқарас түбегейлі өзгерді. Осының салдары және ауа райы қатал Моңғолия жеріндегі ірі жұттар талай мыңдаған малдың басын жұтты. Бірақ соған қарамастан мал басы және жан басы өсе берді. Моңғолия елінде социализмді құрудың басты алғы шартының бірі – елді жаппай бірлестіктендіру науқанын ұйымдастыру мақсатында Уланбаторда болашақ бірлестік басшыларының 6 айлық курсы ашылды. Оған Баян-Өлгий аймағынан М. Құрманхан, С. Қинаят, А. Сарай, Х. Баймолда қатарлы бір топ ел азаматтары барып оқыды. Осылай Мәскеу кеңесімен бүкіл Моңғолия бойынша жүрілген науқаннан қазақтар да қалыспады. Аймақ бойынша жаңадан 11 бірлестік құрылды.

Тарихшы ғалым З. Қинаятұлының жазуынша, 1860 ж. Алтай асқан қазақтардың қолында 30 мыңдай қой, 10 мыңнан аса жылқы, 6 мыңнан аса сиыр, 2 мың түйе болған болса, 2009 ж. мәліметпен Баян-Өлгей аймағы 1.5 млн бас мал санатқан. Оның 4 мыңдайы түйе, 60 мыңдайы жылқы, 82 мыңы сиыр, 605 мыңы қой және 778 мыңы ешкі түлігі болған [24]. 1990 ж. басында Моңғолияда демократиялық билік орнаған соң, алғашқы шешімдерінің бірі ол–халықтың малын өздеріне таратып беру болған еді. 50 жылда қазақтың саны 120 мыңнан асты. 1989 ж. халық санағында қазақтар саны 120506 болып, Моңғолияның барлық адам санының 5,9 пайызын құрады [7].

Аймақ орталығы Өлгей қаласында Кеңес Одағының көмегімен азық-түлік өндірісі, жүн жуу, кілем тоқу фабрикасы, Чехословакияның көмегімен электр станциясы және радио, байланыс жүйелері іске қосылды. Моңғолияда қазақтар еңбекқорлығымен аты шықты. Олар тек қана мал шаруашылығымен ғана айналысып қойған жоқ сондай-ақ, Моңғолия елінде іске асқан Налайхы, Шарынгол, Багануур секілді ірі көмір кеніштерінің негізгі жұмысшылары Баян-Өлгийден барған қазақтар болды. Баян-Өлгей аймағынан шыққан талай қазақ азаматтары жоғары оқу орындарында оқып білім алды. Неше түрлі кәсіп, мамандықты игерді. Моңғолияның білім, ғылым, денсаулық, тау-кен, жол салу саласында қазақтар өздерінің шыңдалған маман екендіктерін танытты.

Тіптен шекара асып, кезінде Кеңес елінің Мәскеу, Киев, Ленинград, Ташкент, Алматы секілді қалаларында және Еуропаның Польша, Чехословакия, Венгрия, Болгария, Германия секілді елдеріндегі жоғары оқу орындарында оқып, білім игерген қазақ жастары да аз болмады. Олар Моңғолия астанасы Ұланбатыр қаласындағы ғылыми зерттеу институттарында, жоғары оқу орындарында, клиникалық ауруханаларда дәрігер, ғалым, оқытушы маман ретінде сондай-ақ, Дархан, Эрдэнэт секілді өндірістік қалаларда техник, механик, инженер маман ретінде көзге түсіп, еңбектері бағаланса, Налайх, Багануур, Хотгор секілді көмір шахталарындағы қазақтар маңдай терлерін төгіп, табысты жұмыстар істеді.

Социализм дәуірінде Моңғолия жерінде өмір сүрген қазақтардың рухани өмірінде де көптеген өзгерістер орын алды. Баян-Өлгий қазақтары жеке аймақ болып орнағанша араб,төте жазуы, латын жазуын қолданған. Баян-Өлгий аймағында қолданыста болған латын әліпбиінің орынына қазақша кирилл әліпбиі қолданысқа енгені халықтың жаппай сауатты болуына игі әсерін тигізді. Баян-Өлгий қазақ аймағының орнауы сондағы қазақтардың оқу, білім және мәдениет саласында ілгері дамуына ашылған зор мүмкіндік болды.

Әдебиеттер

1. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. 3 вып. 2. л., 1930.

2. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Изд. 2. [«Путешествия по Монголии»]. М., 1948.
3. Сарай А. Революциядан бұрынғы Моңғолия қазақтары. Өлгий, 1992.
4. БНМАУ-ын анхдугаар их хуралын тайлан. Улаанбаатар. 1984.
5. Минис А., Сарай А. БНМАУ-ын Баян-Өлгий аймгийн казах ард түмний түүхээс. Өлгий, 1960.
6. Жамцарано Ц. Дархад, Хөвсгөл нуурын урианхай, хасаг, хамниган нарын гарал, үндэс байдлын үгүүлэл. Улаанбаатар, 1927.
7. Зардыхан Қ. Моңғолиядағы қазақтар. Екінші кітап. Алматы, 2007
8. Бурдуков А.В. В старой и новой Монголий. (Воспоминание и письма). М., 1969.
9. Соңғыбайұлы Б. Шоқтығы биік нар тұлғалар. Астана, 2010.
10. Моңғолияның Ұлы хурал архиві. Мем..кіші құрылтай. материалы. IV дәптер.
11. Баян-Өлгий аймаги нэвтэрхий толь. Ұлаанбаатар. 2010.

КАЗАХИ БАЯН-ОЛЬГИЙСКОГО АЙМАКА МОНГОЛИИ: ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ СРЕЗ: 1989-2010 гг.

Балтабаева К.Н.

Республиканское общественное объединение «Всемирная ассоциация казахов», Алматы

Вплоть до 1990 г. Монголия являлась социалистической страной, в ней с 1921 г. правила одна партия – Монгольская народно-революционная партия (МНРП) – местный аналог КПСС. 21 ноября 1991 г. Великий Народный Хурал принял решение изменить название страны и после вступления в силу Конституции 12 февраля 1992 года Монгольская Народная Республика стала называться Монголией.

По данным переписи 1989 года население Монголии достигло 2 434 тысяч человек, из них более 90% оставляли представители монгольской группы, около 10 % – казахи, китайцы, русские и др. В 1989 г. казахи были представлены во всех без исключения 21 аймаке, а также в столице государства и общая численность общины достигла 120 506 человек [1, с. 182–183]. По данным переписей населения казахи составляли в 1989 г. 5,89 %, в 2000 г. – 4,33%, в 2010 г. – 3,83% от общей численности населения этой страны.

Монголия – малонаселенная страна (1,8 человек на 1 кв. км), с многовековыми традициями кочевничества. Казахи Монголии, в основном выходцы из Среднего жуза, представляют собой крупную и неотъемлемую часть казахского этноса, имеют свою самобытную историю, сохраняют многие признаки традиционной культуры и характеризуются в настоящее время особым состоянием своего социально-экономического развития, обусловленного активизацией взаимоотношений с исторической родиной – Казахстаном. Также актуален и второй вывод С.Е. Ажигали: «Западная Монголия – это уникальное, во многих отношениях единственное место в мире, где в комплексном виде сохранилась традиционная культура казахов – начиная со скотоводческого хозяйства, самобытной системы поселения и до проявлений обрядовой жизни, народных знаний» [2, с. 54].

Основная часть казахов сосредоточена была в аймаках: Баян-Ольгийском, Сэлэнгэ, Товь, Ховдском. Баян-Ольгийский аймак – самый удаленный от центра аймак, создан в 1940 г. на основе решения X съезда МНРП, по Указу Малого Хурала МНР [3, с. 3]. Территория 45,8 тыс. кв. км, делится на 12 сомонов, районный центр Ольгий расположен в 1768 км от столицы государства. На северо-востоке аймак имеет административную границу с Убсунурским аймаком, на востоке и юге-востоке – с Ховдским аймаком, на севере граничит с Российской Федерацией, на западе, юге и юго-западе – с Китайской Народной Республикой. Аймак расположен среди гор Монгольского Алтая, на высоте 1300 метров над

уровнем моря, климат здесь резко континентальный и почва солончаковая, мало пригодна для занятия растениеводством и огородничеством. Отсутствие общей границы с Казахстаном затрудняло контакты монгольских казахов с исторической родиной, до 1991 г. из Монголии смогли переехать в Казахстан только 97 человек, в основном по трудовым соглашениям [4, с. 28].

В структуре хозяйства казахов важное значение имеет скотоводство, носящее полукочевой-полуоседлый характер, с разведением всех основных видов домашнего скота, также яков-сарлыков, как и казахами Республики Алтай Российской Федерации. Например, структура стада аймака по данным на 1970 г. была представлена на 60% овцы, 25,5% – козы, 6,9% – крупный рогатый скот, 6,2% – лошади и 1,4% – верблюды [3, с. 9]. Здесь функционируют основные приемы и методы традиционного животноводства и ветеринарии. «Если в советском Казахстане процессы индустриализации, коллективизации, урбанизации, распространение образования, современной медицины способствовали размыванию прежней кочевой культуры, то в Монголии на фоне несколько иных социально-экономических условий, вследствие достаточно благоприятных причин (схожесть климата и ландшафта, возможность заниматься привычным скотоводческим хозяйством, невмешательство государства) у казахов сохранился прежний полукочевой образ жизни со всеми вытекающими из этого особенностями в материальной и духовной культуре», – заключают по результатам научных экспедиций в Монголию С.Е. Ажигали и Н.К. Байгабатова [5, с. 26].

На казахов Монголии приходилось в начале 90-х гг. XX в. 770 тыс. голов скота, в том числе приспособленного к степным климатическим условиям, причем, некоторые породы скота были сохранены казахами именно в этой стране, в тот период, когда они уже переставали разводиться в Казахстане. Как справедливо заметил Акселеу Сейдимбек: «К числу богатств, остающихся за пределами нашей страны, нужно отнести четыре вида домашнего скота… Первейшей заботой государства должна быть компания по импорту из Монголии и Китая добротного поголовья скота и создание условий для его акклиматизации и воспроизведения в условиях Казахстана» [6, с. 544]. Но эта задача до сих пор не решена и на письменные обращения Всемирной ассоциации казахов в 2010 г. перед подготовкой IV Всемирного курултая казахов и в 2013 г. Министерство сельского хозяйство РК прислало очередную отписку, ссылась на возможные заболевания скота, игнорируя прежний опыт его перегона в Восточно-Казахстанскую область.

Казахи еще с 70-х гг. XX в. активно переселялись в поисках работы или по вузовскому распределению из Баян-Ольгийского аймака в другие регионы Монголии, где фактически до этого не было казахского населения. Так, в Уланбаторе казахи проживали с 1927 года, Налайхе – с 1942-го, в Чоноголе – с 1952-го, Бэрхе – с 1957-го, Хажуу-улаан – с 1961-го, Шарынголе – с 1962-го, Эрдэнете – с 1978 года [7, с. 80]. По переписи 1989 года 37 750 казахов были представлены в аймаках, где преобладали монголы, поэтому дети казахов были вынуждены обучаться в школах с монгольским языком обучения, забывая родной язык [8, с. 74].

Казахи были заняты в передвижных строительных отрядах, геологии, горной промышленности. Они были в числе первых строителей первого и второго кирпичного заводов в Уланбаторе, первыми спустились в угольные шахты Налайхи, Шарынгола и Багануура, снискали у местного населения положительные отзывы: «казахи – трудолюбивый народ». Если раньше среди казахов можно было назвать лишь скотоводов, земледельцев, рукодельцев, то развитие промышленности, образования способствовало количественному и качественному росту специализации диаспоры. Среди казахов появились мастера своего дела: строители, рудокопы, шахтеры, сварщики, железнодорожники, геологи, деревообработчики, мастера по шитью одежды, механизаторы, летчики, врачи, ветеринары, учителя, ученые, кинодраматурги, инженеры-гидротехники, инженеры-механики и т.п.

50–60% рабочих монгольской промышленности в конце 80-х годов прошлого века были представлены казахами, среди главных инженеров 30% составляли лица казахской национальности, в передвижном строительном тресте Баян-Ольгия, обслуживавшим все

аймаки страны, работали 1 500 казахов. 60% специалистов с высшим образованием имели дипломы советских вузов, 90% ветеринаров также прошли советское воспитание и образование. Некоторые казахи окончили престижные университеты, институты и академии Японии, Англии, Германии, США, Венгрии, Кореи, Вьетнама, Китая, Польши (в Казахстане казахи в советское время в лучшем случае обучались в вузах России, Украины, республик Балтии). Среди них – летчики, офицеры, инженеры, врачи, ученые, но, как правило, их трудоустройство по специальности возможно было в столице или во внутренних аймаках Монголии.

Монгольская экономика с середины 20-х гг. формировалась зависимой от Советского Союза, получая субсидии, заказы и кадры. Системный социально-политический и экономический кризис, который охватил СССР, имел далеко идущие последствия и для монгольского общества. После мирной демократической революции, произошедшей в Монголии в 1990 г., распада СССР и социалистического лагеря, монгольская экономика оказалась на грани краха. В конце 80-х гг. о трудных проблемах социально-экономического и культурного развития Баян-Ольгийского аймака, росте эмиграционных настроений среди казахов были осведомлены как власти Монголии, так и СССР и Казахской ССР.

В 1989 г. в Монголии безработными по официальным данным являлись 26 тысяч человек, но каждый третий безработный жил Баян-Ольгийском аймаке. На следующий год 44% от официально зарегистрированных безработных также приходилось на казахов [1, с. 182–183]. В Ховдском аймаке численность казахов в 1989 г. составляла 12 814 человек, или 16,3% от численности населения района, но доля безработных среди казахов была высокая и достигала 40%. На 1 000 жителей аймака только 16 казахов имели высшее образование, что 2–3 раза было меньше, чем у халка-монголов, захчинов, торгутов. Безработица среди казахов стала одним из важнейших выталкивающих факторов миграции трудовых ресурсов из Монголии.

Во всех аймаках сокращалось число объектов, сооружающихся с помощью СССР. Остановка предприятий, массовая безработица, снижение статуса казахского языка и в целом казахской культуры затрагивали национальные чувства казахов Монголии. Казахстан снабжал с 1942 г. казахские школы Баян-Ольгийского аймака учебниками, с 1956 г. – музыкальными инструментами казахский театр, вкладывая средства в укрепление его материальной базы. С 1950 г. жители аймака принимали радио Казахстана, адресно работавшее на зарубежную казахскую аудиторию. В 1978 г. казахские школы были переведены на смешанную систему обучения, в результате чего часы на изучение казахского языка и литературы были сокращены на 50–60%, а в старших классах эти предметы были вообще упразднены. Хотя в центре Ховдского аймака проживали 3 149 казахов, в Буянты – 1 498, Булгыне – 1 790, Уенче – 590 казахов, но не было ни одной казахской школы, ни других культурных очагов в аулах. Резко снизилось количество преподавателей казахского языка, в связи с чем казахская интеллигенция стала выдвигать требование срочного направления молодежи на обучение в столицу Казахской ССР. Изданные в МНР учебники на казахском языке не отвечали требованиям дня [9, л. 121].

Представительство казахов в высшем законодательном органе, Великом Хурале Монголии не соответствовало их удельному весу в численности населения страны, вкладу в социально-экономическое и культурное развитие страны. Так, среди 430 депутатов парламента было всего 15 казахов, или 3,4%, в то время как в стране казахи составляли около 6% от общей численности населения [1, с. 157].

Комплекс социально-экономических причин подвиг казахов к переселению в 1990–1993 гг. на историческую родину по трудовым соглашениям, в том числе фиктивным, затем по квоте и вне квоты правительства РК. На основе проведенного учеными-экономистами Казахстана в 1992 г. социологического опроса (анкета содержала 32 вопроса) определены ценностные ориентации и миграционные мотивы переезда казахов Баян-Ольгийского аймака на постоянное место жительства в Казахстан, их предпочтения в расселении на новом месте и материальные возможности к переезду. По результатам опроса ученые заключили: «переезд в

Казахстан привлекает представителей казахской диаспоры из-за двух важных обстоятельств: во-первых, решение национального вопроса, поскольку казахи представляют национальное меньшинство в Монголии (4,6% населения республики в 1992 г.) и, соответственно, имеют проблемы по сохранению и развитию национальной культуры, реализации своих жизненных планов, в том числе и профессиональной карьеры; во-вторых, более низкий уровень жизни казахов в Монголии, неразвитость социальной инфраструктуры, преобладание сельскохозяйственной направленности в экономике Баян-Ольгийского аймака. Поэтому, по их мнению, переезд в Казахстан откроет более широкие возможности для образования детей, проживания и работы в городах, решение национального вопроса и реализации себя как представителей этнической общности, улучшения материального положения семьи» [10, с. 14–15].

Казахская диаспора Монголии первая среди этнических казахов зарубежья проложила обратную дорогу на историческую родину – в Казахскую ССР/Республику Казахстан. Переселенцы из Монголии приезжали чаще всего материально слабо обеспеченными. На них было затрачено, например, в 1992 г. 52 116,6 тыс. рублей [11, л. 8]. По сравнению с ними, переселенцам из СНГ было проще в условиях существования единой рублевой зоны. Они перевозили движимое имущество, продавали дома, обменивали квартиры, поэтому на их обустройство в 1992 г. было затрачено меньше, 4 742,8 тыс. рублей. По нашим подсчетам, на одну семью из СНГ приходилось 980 рублей, а на семью из Монголии в 9 раз больше, 8 475 рублей. Из Монголии было разрешено перевести на семью 2 головы лошадей с приплодом и на каждого члена семьи по 8 голов овец [12, л. 7–8]. Сопоставительное представление по специальностям казахов Монголии и стран СНГ дает Таблица 1.

Таблица 1. **Специальности казахов Монголии и стран СНГ, 1992 г.**

Специальности	Среди казахов Монголии, %	Среди казахов СНГ, %
Механизаторы	6,6	11
Водители	4,8	6,4
Строители	8,9	5,7
Чабаны	15	2,9
Скотники	15,6	3,7
Табунщики-коневоды	0,9	1,2
Учителя	2,3	4,6
Медработники	1,5	3,3
Воспитатели	0,6	1,3
Примечание – составлено по данным источника [11, л.8].		

13 апреля 1992 г. депутат Парламента Монголии, ученый-тюрколог Қаржаубай Сартқожаұлы, председатель демократической партии Баян-Ольгийского аймака Байдол Қабатұлы, ответственный сотрудник администрации аймака Иван Әбшеұлы обратились от имени казахов аймака с письмом на имя Президента РК Н.А. Назарбаева [13, л. 160–164].

В нем кратко описана история формирования диаспоры, приводились сведения о вынужденном переселении казахов из Казахстана в Монголию до 1932 г., о богатом производственном опыте тружеников в промышленности и сельском хозяйстве. Авторы докладывали о высоком миграционном потенциале: 10 тысяч семей были готовы переселиться в Казахстан с наступлением лета. В письме изложены девять предложений по переселению и обустройству казахов. В частности, принятие правовых актов о полной реабилитации жертв политических репрессий, вынужденно покинувших в прошлом свою Родину и их потомков, установление компенсации, по мнению авторов письма, откроет зарубежным казахам дорогу в Казахстан и оправдает их в глазах других народов, а также будут способствовать регулированию в последующем сложных миграционных процессов. Целесообразно ускорить официальные переговоры между Казахстаном и Монголией о

переселении казахов, ибо монгольская сторона с пониманием воспринимает ситуацию и с надеждой обращает свои взоры на Казахстан.

Казахам нужна государственная поддержка со стороны РК при переселении с имуществом (юрты) и скотом, чтобы не было накладно и принимающей стороне. По возможности, авторы письма просили расселить переселенцев в одной области, что позволит, по их мнению, легче и быстрее адаптироваться в родственной среде, и существенно увеличить число местных казахов. В качестве варианта расселения предложены Восточно-Казахстанская область, район Аксуат Семипалатинской области, которые имели условия для сельского хозяйства и строительства, аналогичные природные и климатические условия, а главное – это малая Родина, откуда началась кочёвка в монгольские степи. Девятое предложение касалось интеллигенции – ученых, писателей, людей творческих специальностей, военнослужащих, которых надлежало обустроить в столице, в городе Алма-Ате.

Социальный потенциал диаспоры характеризовался такими количественными и качественными показателями: по официальным данным 1992 г. в Монголии 2 100 казахов имели высшее образование, среди диаспоры было 7 докторов наук, 35 кандидатов наук, 4 профессора, 3 лауреата Государственной премии, два народных артиста, 14 летчиков, в том числе два командира экипажа. Высокого звания Еңбек Ері было удостоено 14 человек, в разных сферах трудовой деятельности 12 человек имели звания «Еңбек сіңірген қайраткері», 808 человек были награждены медалями и орденами Монголии, в том числе 16 казахов были удостоены самой высокой награды Монголии – ордена Сухэбатора [8, с. 74].

Профеессор А. Рәмішұлы и Б. Ағыпарұлы из Уланбатора в совместной статье «Моңғолиядан Қазақстанға қоныс аударушылар төнірегіндегі кейбір мәселелер» («Некоторые проблемы переселенцев из Монголии в Казахстан») [14, с. 290–291] приводят статистические сведения по репатриации на основе монгольских источников: с 1990 г. за 10-летний период в Казахстан прибыли 57 тысяч казахов, с 2001 г. по 2010 г. еще около 20 тыс.человек, без учета рождаемости и смертности среди переселенцев. По их наблюдениям, быстрее адаптировались в Казахстане молодые люди. По данным анкетирования 125 репатриантов выяснилось, что 44% респондентов назвали причиной переезда «возвращение на историческую родину», 27% – «воссоединение с ранее переселившимися родственниками» и по причине «безработицы в Монголии».

Монгольские исследователи отмечают, что главными трудностями в адаптации репатриантов в РК были «решение жилищного вопроса» (39%), «другие климатические условия и природа» (38%) и «не легко найти работу» (10%). 76% респондентов подтвердили получение квоты и льгот, 18% затруднились дать ответ. Недостаточная помощь, по их мнению, оказывается переселенцам органами труда, поэтому авторы статьи рекомендуют потенциальным переселенцам до принятия окончательного и ответственного для семьи решения о переезде из Монголии провести «разведку» на предмет трудоустройства в РК и выбора района нового проживания, в свою очередь казахстанская сторона должна обеспечить достоверной и полной информацией потенциальных репатриантов.

На 1 июля 2010 г. из Монголии в Казахстан всего переехало 21 515 семей в количестве 107 055 человек, что составляет 10,4% от общей численности семей переселенцев и 13,30% от общей численности репатриантов (см.: Таблица 2). Казахи из Монголии практически не присутствуют в Западно-Казахстанской, Южно-Казахстанской и Жамбылской областях. На эти области приходилось всего 36 семей в составе 160 человек.

Таблица 2. **Расселение прибывших из Монголии, 1991 г. – 1 июля 2010 г.**

Области и города республиканского значения	**Количество семей**	**Количество человек**	**% от общей численности прибывших**
Северный регион:	*12147*	*66877*	*62,47*
Северо-Казахстанская	2222	11845	11,06
Павлодарская	2544	13538	12,65

Западно-Казахстанская	3	3	
Костанайская	874	4996	4,67
Акмолинская	4455	23287	21,75
Актюбинская	318	1905	1,78
Восточно-Казахстанская	1731	11303	10,56
Центральный регион:	*4617*	*20688*	*19,32*
Атырауская	72	538	0,50
Мангистауская	115	930	0,86
Кзылординская	112	874	0,82
Карагандинская	4318	18346	17,14
Южный регион:	*4194*	*16987*	*15,86*
Алматинская	4161	16830	15,72
Южно-Казахстанская	12	29	0,02
Жамбылская	21	128	0,12
Города республиканского значения:	*557*	*2503*	*2,34*
город Астана	293	1420	1,33
город Алматы	264	1083	1,01
Всего	21515	107055	100
Примечание – составлено по данным источника [15]			

При содействии руководителя Павлодарского филиала Всемирной ассоциации казахов Болат Заут, председателя республиканского общества оралманов «Асар», кандидата экономических наук Бодаухан Қайрата и поддержке Департамента по миграции по Павлодарской области в течение 2010 г. перевезено 112 семей в составе 567 человек из Баян-Ольгийского и Ховд аймаков [16; 17]. Многие семьи, разделенные по обе стороны границы в результате предыдущей репатриации, окончательно воссоединились в Казахстане. Это положительный момент в удовлетворении ожиданий и мотивиции переезда этнических казахов зарубежья. Респонденты в Монголии отмечали: «Хотя есть миграционные настроения переехать в Казахстан, но нет финансовых и экономических возможностей из-за нашей бедности и многодетности. Мы живем надеждой, что Казахстан протянет руку помощи». Из общего числа оралманов по данным на октябрь 2011 г. выходцы из Монголии составляют 10,4% (Узбекистан – 60,5%, Китай – 12,4%, Туркменистан – 7,8%, Россия – 5,3% и другие страны – 4%).

По данным бывшего акима Баян-Ольгийского аймака, председателя центра казахской культуры Монголии Хабсаттара Омарұлы, за последние 18 лет из Казахстана обратно в Монголию вернулись более 9 тыс. человек, в основном пожилого возраста [4, с. 30].

Потенциал репатриации из Монголии еще существует, но не следует ожидать массового переселения аулами, большими группами земляков, как в начале 90-х годов. На наш взгляд, будут преобладать малые, семейные, родственные переселения. Тем не менее, особое внимание надо уделять тем казахам, которые живут во внутренних районах Монголии в инонациональной среде, где есть языковые проблемы и угроза ассимиляции. Незнание казахского языка казахами внутренней Монголии, их ассимиляция с монголами, межнациональные браки, аккультуризация диктуют сегодня выжидательную позицию, в том числе национальной интеллигенции и служащих за границей. Так, в 2014 г. из Монголии переехали в РК 196 семей в составе 237 человек, что составляет 5,5% от общего числа семей репатриантов и 3,3% от общей численности переселенцев казахской национальности.

«Годы независимости Казахстана – это время великого исхода казахов, возвращающихся к своим корням, к своим братьям, к своему открытому народу, который на протяжении 70 лет вобрал в себя национальное разнообразие более ста этносов и стал от этого только богаче. Это время воссоединения разбросанных вихрями истории по миру живых частичек одного целого. Наши потомки с вершины своего времени еще оценят это явление. Ведь великое видится на расстоянии», – так размышляет инженер Табильтай Шарив, житель Семея, переехавший в 1992 г. из Монголии [18].

Репатриация в Казахстан привела к уменьшению численности казахского населения по всем вышеназванным аймакам компактного проживания казахов, а также в других внутренних аймаках Монголии. Если численность казахов в 1989 г. в Баян-Ольгийском аймаке составляла 82 750 человек, то по данным переписей 2000 и 2010 гг. произошло уменьшение общины соответственно с 80 776 до 76 714 человек [19, с. 50]. В 1989 г. казахи Баян-Ольгийского аймака составляли 68,7% от общей численности казахов этой страны, в 2000 г. – 78,4% и в 2010 г. – 75,6%. В межпереписной период 2000–2010 гг. в целом население данного аймака уменьшилось с 91 014 до 85 159 человек [19, с. 50]. На втором и третьем месте по численности находятся урянхайцы и тувинцы, на долю которых приходилось в 2010 г. соответственно 6,2% и 1,8%, при этом за 10 лет произошло уменьшение численности урянхайцев с 6 528 до 5 304 человек и соответственно их доля в составе населения аймака уменьшилась с 7,2% до 6,2% [19, с. 50].

Как свидетельствуют данные Таблицы 3 возрастной состав казахов Баян-Ольгийского аймака не вызывает опасений по поводу старения населения: на возраст 0–24 лет приходится 55,8%. Для сравнения, по данным Шестой Всекитайской переписи населения 2010 года в возрасте 0–29 лет – 53% от общей численности казахов, в том числе 0–14 лет – 23,76%, а в Бан-Ольгийском аймаке Монголии – выше показатель, 37,3% [19, с. 50; 20, с. 835–837].

Таблица 3. **Возрастной состав казахов Баян-Ольгийского аймака, 2010 г., в %**

0–14 лет	**15–24 лет**	**25–34 лет**	**35–44 лет**	**45–54 лет**	**старше 55 лет**
37,3	18,5	16,1	12,5	8,4	7,2
Примечание – Выполнено по данным источника [19, с.50]					

С 1956 г. по 1989 г. число сельских казахов в Монголии уменьшилось с 88,7% до 66,1%. В 2000 г. в сельской местности проживало 57,7% от общего числа монгольских казахов. По данным переписи 2010 г. городское казахское население составляло 37,3% от общей численности казахов Баян-Ольгийского аймака, на долю сельского приходилось 62,7% [19, с. 51]. Таблица 4 дает представление о столичных казахах, в процентном соотношении к общей численности жителей столицы и общей численности казахов Монголии.

Таблица 4. **Казахи в г. Уланбаторе**

Годы	**1956**	**1963**	**1969**	**1979**	**1989**	**2000**	**2010**
Численность, человек	1971	2646	3238	5634	9005	6439	9817
Процент от общей численности жителей столицы	1,7	1,2	1,2	1,4	1,65	0,8	0,85
Процент от общей численности казахов Монголии	5,08	5,53	5,57	6,68	7,47	6,25	9,67

До начала 1990-х гг. религия ислама в Монголии имела относительно слабое распространение, уживалась с древними доисламскими представлениями. Коммунистическая идеология не учитывала чувства верующих казахов-мусульман, мощная атеистическая пропаганда прервала традиции казахов отмечать важнейшие религиозные праздники, как, например, Ораза и Курбан-айт. В 1928–1990 гг. была прервана традиция совершения хаджа, в Баян-Ольгийском аймаке не было ни одной мечети [8, с. 70, 75]. Причинами этого являлись

и географическая удаленность Западной Монголии от центров ислама, положение изолята данной этнической группы, а также проживание в соседстве и длительном контакте с монгольским населением, которое издавна исповедует буддизм ламаистского направления. По мнению С.Е. Ажигали, фоновое значение последнего фактора отрицать также нельзя.

После распада социалистической системы, когда происходят в соседних странах кардинальные социально-идеологические сдвиги, получает суверенитет Республика Казахстан, активизируются связи с другими государствами, в том числе и с арабскими странами, с Турцией, в среде казахов Монголии резко активизируется деятельность по более глубокому распространению исламской идеологии. В 1993 г. в Баян-Ольгийском аймаке была построена первая мечеть.

По данным переписи населения 2010 г. 87,1 % населения Баян-Ольгийского аймака придерживаются религиозных воззрений, в том числе 79,8% – ислам, 6,2% – сторонники буддизма, 0,8% – шаманизма, 0,2% – христианства и 0,1 % населения отметили другие религиозные предпочтения. Что касается казахов, то основная их часть придерживается религии предков: 88,7 % – исламская вера. Среди верующих казахов 0,3 % – сторонники буддизма, 0,1% – шаманизма, 0,1% – христианства и 0,1% казахов указали другие религиозные предпочтения. Среди казахского населения 10,7% вообще не отметили религиозную принадлежность. Среди исповедующих ислам есть также урянхайцы – 0,8% от числа указавших религиозные предпочтения, тувинцы – 3,4%, халх – 14,9%, захчины – 2,5%, баят – 10%, узбеки – 68% и др. [19, с. 52].

Перепись 2010 года отразила и образовательный уровень. Так, среди казахов Баян-Ольгийского аймака докторов наук – 11 человек, магистров – 301, с дипломом выше бакалавра – 5 333, профессиональное образование имеют 3 064 человек, профессионально-техническое образование – 2 242, полное среднее образование – 9 993 человек, а число малограмотных составляет 16 623 человек [19, с. 170]. Из 15 747 казахов в возрасте старше 6 лет (24%) знающих письменность насчитывается 13 211 человек и не владеющих письменностью 2 536 человек, что составляет соответственно 84% и 6% [19, с. 171]. По данным вице-министра образования и культуры Монголии Күләнды Шонайқызы на 2011 г. в Баян-Ольгийском аймаке функционировали более 30 казахских школ, все детские сады работают на казахском языке, для населения доступны из Казахстана радио «Шалқар», «Қазақ радио», Казахское телевидение [21, с. 39].

Благодаря личной инициативе ректора Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова, академика НАН РК Е.А. Мамбетказиева в 2001 г. было принято решение о создании филиала в Баян-Ольгийском аймаке. На сегодняшний день – это единственный среди зарубежных казахов филиал казахстанского вуза. Во время визита Президента РК Н.А. Назарбаева в Монголию 6 августа 2008 г. был решен вопрос на правительственном уровне о выделении грантов РК зарубежной казахской молодежи. При содействии Посольства РК в Монголии, МОН РК, Всемирной ассоциации казахов, Казахского культурного центра Монголии, акимата Баян-Ольгийского аймака за 1992–2013 гг. на подготовительные отделения вузов РК были зачислены 8687 абитуриентов казахской национальности за счет государственного бюджета РК [22, с. 18]. За время существования филиала ВКГУ в Баян-Ольгийском аймаке на 4 специальности «Казахский язык и литература», «Информатика», «Учет и аудит», «Русский язык и литература» было зачислено 1 055 человек, которые с 3 курса могли завершить учебу в Усть-Каменогорске. Из них 740 выпускников трудятся сегодня в Монголии и Казахстане [22, с. 21].

В результате масштабной работы в Баян-Ольгийском аймаке и в некоторых внутренних аймаках в 2001–2014 гг. учеными Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова выявлено, что у казахов Монголии, несмотря на довольно длительную изоляцию от основного этнического массива, сохранились многие особенности традиционно-бытовой культуры, которые в условиях советского Казахстана подверглись исчезновению еще в 1950–60-х гг. и «основополагающим фактором в сохранении этнокультурного своеобразия диаспоры явилось не только и не столько иноэтничное окружение, сколько господствующий

в обществе тип экономики и социальных взаимосвязей. Вынужденная изоляция казахов Монголии, обусловленная географическими, политическими, социально-экономическими факторами, привела к актуализации защитных механизмов этнокультурной целостности благодаря использованию традиционной системы жизнеобеспечения, что до последнего времени ограждало достаточно многочисленную диаспору от активного влияния окружающего мира. Длительная стратегия на выживание, в весьма сложных природных и исторических условиях, вполне естественно, способствовала самодовлеющему развитию материальных форм культуры (не чуждых практических инноваций) в ущерб духовным» [23, с. 33–34].

Казахам Монголии удалось избежать ассимиляционного воздействия внешнего мира, сохранить в первозданном виде важнейшие элементы традиционной народной культуры. Эту ситуацию ученые Монголии казахской национальности объясняли двумя причинами, во-первых, казахи Монголии избежали репрессий на идейно-политической почве, во-вторых, благодаря схожести кочевой культуры монголов и казахов [13, л. 160–164].

Современная многопартийная система в Монголии, формировавшаяся в 1990–1992 гг., отразилась и на казахах, которые стали дистанцироваться друг от друга по партийному выбору. По мнению руководителя Казахского культурного центра Монголии Хабсаттара Омарұлы: «Моңғолиядағы қоғамдық құрылым, негізімен, экономикаға емес, саясатқа көп арқа сүйейді. Экономикаға көңіл бөлгеннің орнына «қай депутатқа дауыс береміз, қандай партияны қолдаймыз...» деген сауалдардың жауабы көбірек ізделеді. Тіпті, қазақтардың өзі партия-партияға бөлініп, жігі ажырап қалатын жағдайлар да болып тұрады» [24, 28 б.].

Среди казахской диаспоры на общественных началах работают монгольское отделение Всемирной ассоциации казахов в Баян-Ольгийском аймаке, его филиал в Уланбаторе, общества «Арулар» и «Жерлестер». Так, столичный филиал возглавляет Рәміш Асай – доктор медицинских наук, профессор, Моңғолияның Еңбек сінірген дәрігері. Председателем казахского общества «Жерлестер» является Бәкей Ағыпарұлы, депутат Парламента Монголии, доктор экономических наук, профессор, заместитель председателя Сельскохозяйственной академии. Во главе общества «Арулар» – главный редактор казахского журнала «Ару жұлдыздар», докторант Монгольского государственного университета по праву Айнагүл Сарайқызы.

По ходатайству казахов городов Дархан, Эрдэнет, Налайх, Шарынгол впервые курултай казахов Монголии был проведен в 2013 г. в Уланбаторе. Первый курултай был проведен в Баян-Ольгийском аймаке в 1997 г. В работе III курултая в столице приняли участие депутаты Парламента Монголии казахской национальности Тілейхан Әлмәлікұлы и Бәкей Ағыпарұлы, вице-министр дорог и транспорта Ержан Хавшайұлы, аким Баян-Ольгийского аймака и члены его команды, Чрезвычайный и Полномочный Посол РК в Монголии, доктор исторических наук К.И. Кобландин. Делегацию Казахстана в составе 14 человек возглавил Первый заместитель председателя Всемирной ассоциации казахов Т.А. Мамашев.

Среди проблем казахской диаспоры, требующих совместного решения с казахстанской стороной, делегаты III курултая казахов Монголии назвали возобновление авиасообщения Казахстана с Баян-Ольгийским аймаком, совместное строительство кратчайшей автомобильной дороги (около 60 км) с выходом на Катон-Карагайский район Восточно-Казахстанской области, ибо казахам приходится преодолевать 1600 км через Барнаул и только по визе, чтобы добраться до Казахстана. Практически невозможно получить разрешение России на транзит продукции животноводства в Казахстан. Актуально обучение в РК зарубежной казахской молодежи в вузах и колледжах за счет государственных грантов и грантов акиматов, организация тестирования абитуриентов в Монголии по линии МОН РК, вещание телепередач из РК для Уланбатора и других городов Монголии, ибо казахам внутренних аймаков доступны на казахском языке лишь телеканалы Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР, но не казахстанские передачи.

Рыночная экономика, отсутствие кадров тяжело сказывается на национальной культуре, потребители которой в основном проживают в сельской местности. В Баян-Ольгийском

аймаке при помощи Казахстана был построен казахский драматический театр, но сегодня его положение критическое: нет молодых кадров, требуется обновление материальной базы и если раньше театр возглавляли профессиональные дирижеры и режиссеры, то сегодня – менеджеры. Сокращена численность национального оркестра с 40 до 20-ти музыкантов, поэтому актуально подготовка кадров по творческим специальностям в Казахстане. Переживает тяжелые времена оркестр древних музыкальных инструментов «Бозінген», в первоначальном составе которого были 15 человек. Сворачиваются традиции айтыса. В 14 сомонах работают 30 библиотек, но не хватает современной литературы на казахском языке и во время III курултая делегации Казахстана был передан список в 1150 востребованных книг на казахском языке. Проявляется тенденция сужения употребления литературного казахского языка, который вытесняется в семейные рамки. В последнее время даже в казахских школах только казахский язык и литература преподаются на казахском языке, а остальные предметы – на монгольском.

В июле 2010 г. в Ольгий с участием представителей из Казахстана проведено празднование 70-летия Баян-Ольгийского аймака. Все выступления местных казахов и гостей из Уланбатора были на монгольском языке. «Қазақтар басында қазақша амандасып алып, соңында қазақша қоштасқан, рахмет айтқан болады. Тәртіп солай. Қандай мемлекет те, тіпті Моңғолия сияқты экономикасы әлжуаздау мемлекет те мемлекеттігін жасамай қоймайды... Дәл қазір Моңғолия қазақтарының тілі таза тұр десек те, бара-бара мұның өзі де тілге әсер етпей қоймайтыны күмәнсіз. Сондықтан да тәуелсіздік жылдарында атамекенге бет бұрған ұлы көш алдымен осы Баян-Өлгийде басталған», – подчеркивает гость курултая, президент АО «Егемен Қазақстан» Сауытбек Абдрахманов [25, с. 45].

На наш взгляд, дальнейшее научное изучение казахов Монголии в междисциплинарном срезе, проведение научных экпедиций историков, этнологов, археологов, фольклористов, социологов не только в ареалы компактного проживания казахской диаспоры остается актуальной задачей отечественной науки. В проекте Института истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова по созданию многотомной «Отечественной истории» должен быть предусмотрен отдельный том по казахской диаспоре, в страноведческом аспекте (Китай, Узбекистан, Россия, Монголия, Туркменистан, Кыргызстан, Турция и европейские страны, казахи в других странах ближнего и дальнего зарубежья). Особо следует обратить внимание на расширение источниковедческой базы за счет материалов переписей населения зарубежных стран, проведенных в 2010 г. по методике ООН, а также на привлечение зарубежных ученых, специализирующихся по казахской диаспоре. В историографическом разделе многотомника следует также отдельно выделить научные труды зарубежных ученых казахской национальности по казахской диаспоре, что в целом демонстрирует созидательный потенциал диаспоры. На наш взгляд, история казахского народа будет объективной, содержательной и полной, если в ней найдет достойное место история и судьба зарубежных казахов, разделенных современными государственными границами. В условиях глобализации они стремятся не потерять связывающую нить истории со своей исторической Родиной.

Литература и источники

1. Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі: тарихи көркем публицистика. Алматы, 1995.
2. Ажигали С. Казахстану стратегически важно сохранить присутствие казахской диаспоры в Монголии // Туған тіл. 2012. № 2.
3. Тойчиев А.Х. Социально-экономическое развитие Баян-Ольгийского национального казахского аймака Монгольской Народной Республики: автореф. … к. э. н.: М., 1974.
4. Хабсаттар Омарұлы. Әр құрылтайдың өзіндік орны бар // Туған тіл. 2011. № 1 (15).
5. Ажигали С.Е., Байгабатова Н.К. Особенности материальной культуры казахсов Монголии // Казахстан и зарубежные казахи: матер. Междунар. науч.-практ. конф.

«Репатриация этнических казахов в Казахстан как составная часть государственной миграционной политики: достижения, проблемы и пути решения», посв. 20-летию Всемирной ассоциации казахов / бас ред. Т.А. Мамашев; құраст.: К.Н. Балтабаева, К.М. Қонырбаева. Алматы, 2012.

6. Сейдимбек А. Мир казахов: Этнокультурологическое переосмысление. Астана, 2012.

7. Құрманбайұлы Y., Рахметұлы Ш. Моңғолиядағы қазақ халқы. Улаанбаатар, 2007.

8. Қинаятұлы З. Моңғолия қазақтары өміріндегі этномәдени өзгерістер // Еуразиялық интеграция және қазақ диаспорасы / бас ред. Нысанбаев Ә.Н., жаупты ред. Нұрмұратов С.Е. Алматы, 2007ЦГА РК. Ф. 195

9. 5. Оп.2 пр. Д. 560. Л. 121.

10. Арынов Е.М., Шеденова Н.У., Бодаухан К. Казахская диаспора в Монголии: социально-экономическое положение и миграционные установки. Алматы, 1993.

11. АП РК. Ф. 5-Н. Оп.1. Д. 845.

12. АП РК. Ф.75-Н. Оп.1. Д. 3064.

13. АП РК. Ф. 5-Н. Д. 1270. Л.160–164. [опубликовно также в издании: Қазақ көші – қазақтың қауымдасуы: Қазақстан Республикасы Президенті Мұрағатының қорынан құжаттар жинағы (Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының 20 жылдығына арналған) = Репатриация казахов – консолидация народа: сборник докум. Архива Президента Республики Казахстан к 20-летию Всемирной Ассоциации казахов / құраст. К.Н. Балтабаева. Алматы, 2012].

14. Рәмішұлы А., Ағыпарұлы Б. Моңғолиядан Қазақстанға қоныс аударушылар төнірегіндегі кейбір мәселелер // Казахстан и зарубежные казахи: матер. Междунар. науч.-практ. конф. «Репатриация этнических казахов в Казахстан как составная часть государственной миграционной политики: достижения, проблемы и пути решения», посв. 20-летию Всемирной ассоциации казахов / бас ред. Т.А. Мамашев; құраст.: К.Н. Балтабаева, К.М. Қонырбаева. Алматы, 2012.

15. Текущий архив Министерства труда и социальной защиты населения РК.

16. Заут Б. Көші-қон мәселелерін шешу жолдары (Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының Павлодар облыстық филиалының тәжірибесінен) // Қазақстан және шетелдегі қазақтар. Алматы, 2012.

17. Заут Б. Атамекенге ат басын бұрған қандастарымыздың көшін ұйымдасқан түрде жүзеге асыру қажет // Қазақстан қоғамының дамуына қандастарымыздың қосқан үлесі. Алматы, 2012.

18. Обретенная Родина // Страна и мир. http://sim.kz/novosti/obretennaya-rodina.html.

19. Хүн ам, орон сууцны 2010 оны улсын тооллогын нэгдсэн дүн: Баян-Өлгий аймаг. Улаанбаатар, 2012.

20. Zhongguo 2010 nian renkeou pucha fen minzu renkou ziliao. Beijing, 2013. Volume A.

21. Қазақтардың жергілікті халыққа сініп кетуі екіталай: сұхб. Күләнда Шанайқызы // Туған тіл. 2011. № 1 (15).

22. Әбділұлы Х. Моңғолиядағы қазақ дисапорасынына білім берудің қазіргі жағдайы және оны жетілдірудің негізгі бағыттары // Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындарының дайындық бөлімдерінде қазақ диаспорасы өкілдерінің оқу және азаматтық (әлеуметтік) бейімделуі: айм. «дөңгелек үстел» мәжілісің материалдары / жауапты ред. Т.А. Мамашев; құраст.: К.Н. Балтабаева, Б. Уатқан. Алматы, 2013.

23. Ажигали С.Е. Общие итоги этнокультурных исследований казахской диаспоры Центральной Азии (Монголия, Китай, Россия) // Созидательный потенциал казахской диаспоры: история и современность: матер. респ. науч.-практ. конф. / жауапты ред. Т.А. Мамашев; құраст.: К.Н. Балтабаева, К.М. Қонырбаева, А.И. Құдайбергенова, Ж.Б. Ошақбаева. Алматы, 2013.

24. Хабсаттар Омарұлы. Атажұртқа арқа сүйеміз... // Алтын бесік. 2011. № 4.

25. Абдрахманов С. «Мәңгілік сен қаласың, сағынышым» // Туған тіл. 2010. № 2.

ВЕСЕННЯЯ ХОЗЯЙСТВЕННАЯ И ПРОМЫСЛОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХОВ МОНГОЛИИ: ПО МАТЕРИАЛАМ МОНГКЭ-2008

Бекназаров Р.А.

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Одной из главных задач Монгольской экспедиции Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК (научный рук. профессор С.Е. Ажигали) весной 2008 г. являлась детальная полевая фиксация кампании весеннего окота скота казахами Западной Монголии[1], перехода с зимних стоянок «*қыстау*» на осенне-весенние пастбища «*көктеу*» к «*күзеу*», анализ особенностей весеннего ведения хозяйства, подготовка переходу на летние пастбища «*жайлау*», весеннее подледное рыболовство, подготовка к земледелию, организация хранения овощей (картофеля, моркови) и многое др.

Зима 2008 г. в Монголии выдалась особо суровой, было много снега и морозно. Учитывая, что до этого лето и осень 2007 г. выдались сухими, то на весну скот вышел сильно истощавшим, что, в свою очередь, привело к большому падежу скота, т.е. к джуту, что неоднократно нами фиксировалось среди местных скотоводов повсеместно. В некоторых хозяйствах мы отмечали почти 100% потерю молодняка, особенно среди коз. Если учитывать, что козий пух приносит основную прибыль скотоводческим хозяйствам Монголии и вывозится на экспорт в Китай, то последствия джута, естественно, сказались на бюджете последних. В качестве справки отметим, что коза в среднем стоила тогда на местном рынке около 30 тыс. тугриков, в то время когда 1 кг козьего пуха скотоводы сдавали на приемные пункты по 40 тыс. тугриков, т.е. цена 1 кг пуха превышала стоимость живого веса самой козы! Дороговизна пуха привела за последние несколько лет к диспропорции в составе местного скота, монголы и казахи стали в ущерб овцеводству, выведению крупного рогатого скота увеличивать поголовье коз, что приводило в некоторой степени к нарушению экологии – козы стали съедать траву на корню, вытаптывать низкорослую траву на склонах гор. Например, в Ховд аймаке, на некоторых отдельных хозяйствах мелкий рогатый скот доходил до 500 голов, при этом 450 голов из них составляли козы! Суровая природа Монголии не успевала выдерживать высокий темп экстенсивного развития скотоводства, что приводило к таким плачевным результатам зимовок, весеннего окота и т.д.

Весной большинство казахов Монголии традиционно перекочевывают на специальные весенние стоянки *көктеу*, состоящей из крытых кошар, загонов для молодняка и овцематок, сеновала *шөп қаша* (рис. 20). Главной же причиной перехода на весенние пастбища являлось истощение зимнего травостоя возле *қыстау*, если подножного корма на зимних стоянках было достаточно, то окот проводился там же на кыстау[2].

При этом наличие источника воды – родника, реки, колодца – при перекочевке на весенние пастбища не являлось основополагающим. Сами хозяева стада получали воду для своих нужд, растапливая снег и лед; таким же способом поили молодняк, рабочих лошадей, ослабевших маток (*көтерем мал*) (рис. 21). Основное стадо довольствовалось снегом, так как переход последнего в сторону весенних пастбищ осуществлялся обычно на границе таяния снежного покрова и мест с проталинами со свежей травой.

---

[1] В ходе полевых этнографических исследований весной 2008 г. с 03.04. по 19.04. на территории Западной Монголии были охвачены сомон Алтай Баян-Ольгийского аймака, сомон Ховд аймака Ховд, а также города Ольгий и Ховд. Состав экспедиции: ВНС, к.и.н., доц. А. Токтабай; СНС, к.и.н. Р. Бекназаров; МНС А. Шалманова. В г. Ольгий была арендована машина УАЗ-469 Омирбека Бикумарулы, занимающегося изучением петроглифов Баян-Ольгийского аймака Монголии (сын покойного этнографа, д.и.н. Бикумара Камалашулы).

[2] Увеличение поголовья скота в Монголии, дефицит плодородных пастбищ заставляет в последнее время многих скотовладельцев заниматься выпасом домашних животных постоянно и стационарно возле своих зимних стоянок, что в свою очередь усугубляет в целом процесс эрозии почвы, обеднение состава травостоя, засорения сорняками и мн.др.

Основной ***сезон окота*** (*төлдеу*) мелкого рогатого скота – овец и коз – в Монголии начинается в первых числах марта. Первого родившегося ягненка и козленка называют «*төл басы*», к которым относятся по-особому. Их стараются «закреплять» персонально за каждым ребенком в семье, содержат до 3–4-летнего возраста и режут только по особым случаям – *сүндет той*, *әліппе той* и т.д.

В некоторых хозяйствах на ушах молодняка шелковыми нитями различных цветов делают особые отметки. В дни окота члены семьи организовывают дежурства и пик приплода приорочивается к весенним каникулам детей, то есть к 22 марта (рис. 22). Дети при этом стараются запоминать каждого ягненка, его мать, организовывают их кормление, убирают выпавший послед и т.д. Если же овца не могла разродиться, то ее опрокидывают на спину и, держа за ноги, переворачивали несколько раз с одного бока на другой, приговаривая «*оң ба, сол ма?*». Считалось, что после таких процедур плод в утробе матери принимал нормальное положение.

В случае, если умирал ягненок, то старались к овце пристроить другого осиротевшего ягненка или же приручали одного из молодняка-двойни другой овцематки. При этом использовали несколько приемов приручения матки к сироте: на осиротевшего ягненка или козленка мазали слюну овцы, козы или же жидкость свежего последа; в случае с кобылой – их оставляют вместе на сутки в темном закрытом помещении. Сиротам дополнительно давали молоко коровы с добавлением сахара с помощью заводских сосок. Традиционно казахи вместо резиновых сосок использовали конусовидно сложенный, хорошо обработанный желудок домашних животных *қарын* (коровы, овцы), с одного конца которого втыкали полый рог коровы и использовали в качестве емкости для молока (воронки).

Молодняк днем содержат в закрытых от ветра, но открытых сверху кошарах, на ночь же их загоняют в крытые сараи (рис. 23). Утром и вечером проводится их кормление, при этом дети безошибочно распределяют ягнят по их матерям. Ягнята и козлята уже через неделю начинают есть заготовленное сено и комбикорма. Здесь же в лотки для корма укладывали крупные комки поваренной соли. Причина использования соли в качестве минеральной подкормки заключается в том, что ягнята и козлята при отсутствии последней начинали поедать землю, что приводило к расстройству их желудков, поносу и, естественно, к падежу.

Более слабый приплод, а также ранний (зимний), называемый *арамза төл*, содержится дома под особым присмотром возле печки. Самцов из такого приплода в последующем не использовали в качестве производителей, так как их кости считались не обеспеченными полноценными минералами и старались их зарезать первыми в летний период «*марқа сою*».

В целом, весенний окот скота сопровождается многими традиционными запретами:

1) нельзя в этот период членам семьи стричься, бриться, подстригать ногти, давать другой семье огонь из очага, молоко, поскольку это может привести к преждевременным родам скота или потере молока матками;

2) в очаг нельзя класть ветки, согнув на половину, так как это может привести к складыванию ног приплода при родах;

3) детям запрещается играть в альчики: это может увеличить появление новых костей (асыков) животного, то есть привести к падежу маток;

4) гостям и членам семьи запрещают стоять внутри дома, так как скот будет рожать стоя;

5) нельзя в этот период точить ножи, а также играть ножом (*пышақты жаландатпайды*);

6) приплод не считают;

7) скот стараются не резать;

8) с мертвого приплода шкуру (*елтірі*) не снимают;

9) послед маток в сомоне Алтай закапывают в землю, в сомоне Ховд его закидывают на крышу кошар или же бросают повыше на ветви деревьев. В целом, хозяева стараются, чтобы послед не был съеден разродившейся скотиной, поскольку считалось, что у нее после этого может пропасть молоко.

Весенний окот скота у казахов Баян-Ольгия сопровождается целой системой традиционных обычаев и обрядов. Например, «*көтен асу*» – это варка тазовой кости с курдюком в день появления первого приплода. Если рождался теленок и жеребенок, то старались варить тазовую кость крупного рогатого скота или лошади. При этом одновременно в другом казане варили молозиво – *уыз*. Гости и родственники приносили свои подарки – *шашу*, в основном сладости и чай. Трапеза включала в себя поедание одного ломтика вареного курдючного сала и одного ломтика молозива, так как «уыз» при варке принимал вид студеной массы (холодца).

Особо радовались, конечно, если появлялся приплод у верблюдицы. В этом случае на «*көтен асу*» родственники дополнительно несли отрезы материи и вешали на верблюжонка «султанчики» – перья совы от сглаза – *үкі тағу*. Для предохранения молодняка от весеннего холода и ветра в сомоне Алтай накрывают телят и верблюжат специальными покрытиями-попонами *жабу*, при этом на спину телят и на голову верблюжат вывешивали несколько перьев совы *үкі* от сглаза (рис. 24). Вообще, верблюжат стараются не показывать посторонним, так как считается, что именно они сильно подвержены «дурному» сглазу (рис. 25).

После завершения окотного сезона в семье устраивается своеобразное итоговое чаепитие – *шашу шай*, где подводились предварительные итоги и одаривали гостей подарками за благопожелания.

Только после этого хозяева приступали к снятию шкурок с павших ягнят (*елтірі)*, мертвый приплод собирали до этого в темном и прохладном месте. Эти шкурки высушивали и приступали к обработке только летом, когда появлялся излишек кислого молока. Из такой легкой кожи смушками вовнутрь шили в основном детские безрукавки и шапаны. Мясо ягнят закапывают в землю или же дают в качестве подкормки своим ручным беркутам.

В середине мая для приплода мелкого рогатого скота, а для прошлогодних телят-бычков – в начале июня, проводится кастрация. Для этого организуется специальное мероприятие «*шашыраңқы*» с особым чаепитием «*пішпе шәй*». Приглашается «легкий на руку» ветеринар или родственники. Собранные от обрезания семенники самцов собираются в специальную посуду, заполненную молоком, и после завершения всех процедур эту массу закапывают в землю или же в муравейник, чтобы приплод был продуктивным как муравьи. В отаре мелкого рогатого скота в качестве производителей оставляется необходимое количество самцов из расчета 1 баран на 100–150 овцематок. Ротация производителей проводится каждые два года. При этом осуществляется своеобразная народная селекция – выбирают крупных по конституции самцов (высокая холка, крупный крестец, хороший курдюк), спокойный нрав, однотонность цвета шерсти, предпочтение отдается красно-рыжей, коричневой масти (*керейдің қызыл қойы*). Каждые три-четыре года в стадо закупается баран из другой отары, опять же с целью «обновления крови».

Одним из интересных фактов развития местного промысла – является ***весеннее подледное рыболовство***. Изначально отметим, что этим, не свойственным для кочевников делом, занимаются в основном любители. Рыболовные снасти заводские – пластмассовые телескопические удилища, капроновые, нейлоновые, полиэтиленовые лески, металлические крючки. Правда, в качестве приманки и подкормки используются мормышка или личинки стрекоз, которую рыбаки заготавливают еще осенью. Ловля рыбы производится на местную речную форель через специально прорубленные лунки или в проломах льда, которые оставляет течение реки в весенний период (рис. 26). Некоторые казахи-рыбаки пойманую рыбу потрошат на месте и съедают, немного подсолив, свежую икру, сырую печень и сердце. Рыбу же традиционно жарят, варят на пару. Монголы рыбной ловлей не занимаются вообще.

В более южном аймаке Ховд местные казахи повсеместно занимаются ***земледелием и огородничеством*** – выращивают кукурузу (*вандуй*), просо (*тары, шар буудай*), картошку *(картоп)*, капусту *(байцаа)*, свеклу *(мәнжін)*, морковь (*сәбіз*), бахчевые культуры, как арбузы (*қауын*, *тарвас*), дыни (*дарбыз, тингуа*), огурцы (*өргөст хэмх*) и помидоры (*улаан лууль*). При этом сами местные казахи отмечали, что традицию возделывать землю, заниматься

поливным земледелием они переняли у местных китайцев, дунган и уйгур, на что указывают названия возделываемых культур. Земледелие поливное, используется вода горных речушек за счет отводных каналов (*арық*), а также надпойменные террасы рек и заливные луга долин. Сами местные казахи отмечают, что данный опыт они переняли также у дунган и уйгур. Но китайской и дунганской диаспор в районе г. Ховд сейчас не сохранилось. Местные уйгуры (в паспортах указывается – *қашқарлық ұйғыр*) до сих пор занимаются земледелием, однако, как они сами отмечают, сильно ассимилировались, приняли язык и культуру местных казахов. Используются лишь уйгурские определения отца – «дада», дедушки – «чон дада»; в еде преобладает мучная пища в виде лапши – лагмана, мант, в качестве питья используется «*еткен шай*». Отличительной особенностью зимнего жилья местных уйгур – является использование традиционных опорных колонн внутри дома. Примечательно, что уйгуры сохранили у себя старые каменные жернова водяной мельницы, молотильные камни – малатасы. Поливная территория полностью огорожена от проникновения скота забором из деревянных столбов-шестов, на которые натянута колючая проволока. На концы шестов вдеты черепа домашних животных, в основном – лошадей. В целом, у уйгуров сохранился основной вид деятельности – земледелие, а скотоводство является лишь дополнением к нему.

Особенностью жилищ ховдских казахов-земледельцев является то, что во дворах повсеместно имеются зимние подземные овощехранилища *(зөөр)* (рис. 28). Внутри подвала по периметру стен на стеллажах располагаются мешки с картошкой и морковью. В центре хранилища устанавливается железная печка-буржуйка, с помощью которой зимой поддерживается постоянная плюсовая температура в пределах 1–3°С. Весной вся эта продукция распродаётся по высокой цене оптовым покупателям.

Другим немаловажным фактором в среде казахов в осенне-зимне-весенний период является занятие части казахов такими ремеслами, как изготовление остовов юрт, седел, конской сбруи, ювелирных изделий, кузнечное ремесло (в основном по ковке подков) (рис. 26). Все эти виды ремесел существуют лишь как подсобная, обслуживающая отрасль животноводства, которая, к большому сожалению, и в Монголии с каждым годом становится все менее привлекательной для казахской сельской молодежи.

Таким образом, посезонное этнографическое исследование казахов Монголии, непосредственное наблюдение за их бытом в этот период дало возможность выявить в «действии» сам процесс перехода на весеннее ведение хозяйства – окот скота, переезд на весенние стоянки, подготовку к посеву и многое другое, что в совокупности с материалами с территории Казахстана обогащает в целом данные по культуре казахского этноса.

(К статье прилагаются рис. 20–28, см. вклейку)

МОҢҒОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ РУХАНИ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ БОЛМЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бижанова М. А.

ҚР БҒМ ҒК Философия саясаттану және діntану институты, Алматы

Қазіргі тарихи кезеңде барлық елдерде жаһандану құбылыстарының ауқымы мен әлеуметтік дүниенің жаңғыру мен жаңару үрдістері пәрменді түрде кеңейіп келеді. Жаңару үдерісі ұлт мәселесіне де қатысты көрініс беруде. Жалпы этникалық болмыста қордаланған күрделі мәселелерді шешумен әлемдегі және еуразиялық кеңістіктегі мәдениетаралық өзара қатынастардың тағдыры астасып жатады.

Шетел қазақтары әлем кеңістігіне бейімделу барысында өзін-өзі танып біліп, басқа мәдениет үрдісінен өз ұлттық рухани құндылықтарын айқын ажыратып, дәстүрлі мәдениеттің дамуына қызмет етті. Бұл үрдістің қалыптасуына ұлттық рух, ұлтжандылық

терең әсер етті. Жаһандық құбылыстар дәстүрлі құндылықтарды мойындамай, жаңа заманауи құндылықтарды орнықтырып жатқан жағдайда шетел қазақтары өзіндік дәстүрлерінің сақталуына кедергі болары анық. Осыған байланысты шетел қазақтары өзіндік келбетінің сақталуы үшін этникалық мәдениеттің тарихи негіздері мен сипаттарын жан-жақты өркендетіп, тарихи Отанмен байланысын пәрменді түзіп, ұлттық тіл мен дәстүрлі мәдениетті нығайтуға қызмет етуі керек.

Шетелдердегі қазақтар басқа елдердің әлеуметтік ортасында мәжбүрлі түрде қалғандықтан олар қаласа да, қаламаса да жергілікті мәдениет құндылықтарын қабылдауы қажет болды, олардың басқа әлеуметтік мәдени ортаға бейімделуі мәжбүрлі бейімделу еді. Жаңа ортада барлық нәрсені қайтадан үйреніп, оған төзу, психологиялық жағынан көну т.б. әлеуметтік бейімделу үрдістері өз алдына үлкен әлеуметтік философиялық проблема болып табылады. Басқа тілді үйрену диаспора адамының әлеуметтік ортада өзін сенімді іс-әрекеттер жасап, қоғамда ұлтаралық өзара қатынастарды реттеп өмір сүруге жол ашты.

Қоғамда қалыптасқан жаңа қоғамдық-әлеуметтік қатынастарды әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан қабылдау адамның әлеуметтік белсенділігін туғызып, диаспора адамының қоғамға, әлеуметке бірегейленуін іске асырады. Тіл мен дін бірлігі адамдардың тұтастығын, бірлестігін қалыптастырды. Халық дәстүрлері ұлттың тарихи санасының қайнары, бұл халықтың мінез-құлқы, санасы мен ұлттық мәдениетінің қалыптасуына ықпал етеді. Әлемнің әртүрлі мемлекеттерінде ғұмыр кешіп жатқан қазақ диаспорасының өкілдері өздерінің ұлттық құндылықтары мен негіздерін ешқашан ұмытқан емес. Дүние жүзінің әлеуметтік-экономикалық кеңістігінің біртұтас интеграцияға ұшырап, жаппай жаһандану процесі жүріп жатқанда Қазақстандағы қазақтар да, шетелдердегі қандастарымыз да өзіндік этникалық келбетін және ұлттық бірлігін жоғалтпаудың жолдарын іздеуде.

Кезінде елімізден түрлі себептермен көшіп кеткен қандастарымыз барған жерінде өзге халық арасына ұлттық болмысын, ана тілін, салт-сапасын, мәдениетін, өнерін барынша сақтап қалуға тырысты. Берісі Қытай, Моңғол, арысы Ауған, Үнді, одан әрі Түркия мен Батыс Европаға өтіп кетсе де, қазақи болмысын сақтап, шетелдегі қазақ диаспорасы ретінде қазақ ұлтының бір бөлшегі болып өмір сүруін жалғастырды. Сондай диаспорының бір тобы Моңғолиядағы қазақтар.

Осы қазақ диаспорасының келешегіне көз жүгіртіп, ұлт болып сақталуына мүмкіндік жасаудың маңызы зор. Алтай тауының теріскей бетінде қазақ ұлтының шағын тобы өз бетінше дербес өмір сүріп, білім-ғылым көшінен қалмай, ана тілін қастерлеп, өз ұлтының рухымен, мәдениетімен, өнерімен сусындап, рухани байлығының сарқылмастай қорын жинап келді. Сондықтан Моңғол қазақтарының мәдениетін зерттеу, соған орай пәрменді бастамалар көтеріп, бағыт-бағдар беру, олардың білім алуда, мәдени-рухани дамуда өткізген тағдыр талабына есеп жасап, диаспора мәселесіне қатысты стратегиялық ұстамын белгілеп, саясат жүргізу ұлт мүддесінен туындайтын өзекті мәселе. Моңғол қазақтарының мәдениетін, өнерін зерттеп, саралап, қорытынды жасау бүгінгі күні ғылыми маңызы бар іс болып табылады.

Әлеуметтік өмірдің барлық саласындағы жаңару кезеңіндегі этникалық қазақтардың құндылықтық әлеміндегі өзгерістерді ғылыми сараптау қазіргі жаһандану жағдайындағы қазақ диаспорасының әлеуметтік-психологиялық сипаттамасын жасаумен астастырылуда. Егер қазақ диаспорасы кең тараған елдердің ішінде өзектене түскен проблемалардың өзіндік құндылықтық жіктемесін жасайтын болсақ, онда алдымен тіл мәселесі алға шығады. Қазіргі кезеңде шетелдерде қазақ диаспорасы өкілдерінің өз этникалық тілінде жас ұрпағын мектептерде оқытуға мүмкіндіктер азая бастауда.

Моңғолиялық қазақтар тілі мен салт-дәстүрін біршама таза сақтаған, рухы биік екенін мақтанышпен айта аламыз. Ешбір құжатқа жазылмаса да моңғолиялық қазақтардың ана тілі қазақ, мемлекеттік тілі моңғол, әлем өркениетінен нәр алу тілі орыс, ағылшын тілі деп ойлаймын. Қазақ диаспорасын зерттеуші ғалым Зардыхан Қинаятұлы: «Қазақ қайда жүрсе де ежелгі қазақ салты, қазақ тамырымен жалғасқан рухани өмірінен еш қол үзген емес. Ұлттықтың негізгі белгісі оның нағыз ауыз омыртқасы ұлттың рухани өмірі. Айналаға қарап

отырсаңыз бүгіндер бөгде елдерде, бөгде ұлт арасында өмір сүріп отырған этно топтар үшін аш жалаңаштықтан тозғындап жүргені көрінбейді. Тозғындаған тобы тек қана рухани өмірінде азып-тозып отыр. Ұлттың рухани өмірінің негізгі тірегі оның тілі мен діні, өнер, мәдениеті мен салт-дәстүрі», – деп зерделей келе, рухани әлемнің жұтаңдануына алаңдаушылық білдірген болатын [1].

Алайда, ішкері жақтағы қазақтар ана тілінен кембағал болып отырған жайты да бар. Бұл аса қынжылармалық жағдай. Тым болмаса Баян Өлгийден кейінгі қазақи үлкен орталық Уланбатор, Дархан Уул, Налайхта қазақ мектептер ашылса жақсы. Қазақтар топтасқан кейбір ірі қалаларда Қазақстанның мәдени орталығы құрылса, бұл істі Уланбатордан бастаған жөн болар деген ойларымен А. Сарайқызы бөліскен еді [2].

Заманауи мағынадағы шетелдегі қазақтардың этникалық ділінің ерекше белгілерін бағамдау негізінен нақты тарихилық және салыстырмалы талдау ұстанымдары арқылы анықталды. Себебі әрқилы елдегі жағдайлардың өзіндік ерекше сипаттары бар екенін ескерген жөн. Мәселен, Қытай елі басқа елдерге қазақ ұлтының өкілдерін (басқа ұлт өкілдеріне қатысты да) елімізде азаматтық алған жағдайда ғана өзіндегі азаматтықтан шығара алатыны белгілі. Осындай құқықтық тұрғыда сәйкес келмейтін халықаралық қатынастық қайшылықтар дұрыс шешімін тапқанда ғана көші-қон мәселесінде сапалы өзгерістер болары хақ.

Қазақ диаспорасының өзіндік санасының дамуы аясындағы рухани сабақтасу мәселесін қарастыру да маңызын арттырып отыр. Себебі, шетелдегі қазақтар арасында ұлттық мәдениетіміздің төлтумалық мәйегі сақталған. Қазіргі қазақтардың мәдениетінің тарихи бастаулары негізінен елімізде қордаланып отырғаны белгілі және осы тұрғыдан алғанда «тарихи Отан» деп аталатын ресми мекенмен шартараптағы қандастарымыздың рухани және мәдени қатынастарын тереңдете түсу мәселесі жаңа қырларын танытуда.

Тұтас қазақ мәдениетімен тамырластығын, сабақтастығын сақтай отырып, уақыт пен кеңістік аясында Моңғолия қазақтарына өздері өмір сүріп отырған доминатты ұлттың ішінде қазақы келбеті мен этникалық тұтастығын сақтай отырып рухани-мәдени құндылықтарды бірегейлендірді. Моңғолия қазақтары біртұтас халқымыздың рухани-мәдени дамуына орасан үлес қосып отыр.

Қазақ диаспорасының өзіндік санасының дамуы аясындағы рухани сабақтасу мәселесін қарастыру да маңызын арттырып отыр. Себебі, шетелдегі қазақтар арасында ұлттық мәдениетіміздің төлтумалық мәйегі сақталған. Қазіргі қазақтардың мәдениетінің тарихи бастаулары негізінен елімізде қордаланып отырғаны белгілі және осы тұрғыдан алғанда «тарихи Отан» деп аталатын ресми мекенмен шартараптағы қандастарымыздың рухани және мәдени қатынастарын тереңдете түсу мәселесі жаңа қырларын танытуда. Мәселен, көптеген этнологиялық күрделі мәселелердің терең астары мен шешімі осы өзара байланыстарды дамытуда жатыр.

Моңғолиядағы қазақтар тұтастай алғанда өз этносымен бірегейліктің жоғары деңгейін сақтауда. Әсіресе, ұлттық-мәдени дәстүрде, отбасылық қатынастар және діни ғұрыптарда салт-дәстүр төлтумалылығын сақтау айқын көрініс тапқан. Отбасылық-некелік қатынастарда қазақ этносының басқа ұлт өкілдерімен араласуы төменгі деңгейде. Моңғолстандағы қазақ диаспорасы өкілдерінің басым көпшілігі моноэтникалық некеде тұрады. Моңғол қазақтарының отбасылық-некелік қатынастары белгілі бір дәрежеде, бөтен ұлттық ортада өздерін өзге этнос өкілдерінен ерекшелеп, қазақ этносына жататындықтарын айқындауға, анықтауға мүмкіндік беретін этнодифференциялаушы рөлге ие.

Қазіргі жағдайда діни фактор өзін-өзі анықтаудың формасы ретінде айырықша мәнге ие. Қазақтар шоғырлана қоныстанған аймақтардың белсенді исламдануы соңғы жылдары ислам әлемімен орнатылған байланыстарға тікелей байланысты, бұл діни ғана емес, этностық сананың да өзектілігінің артуына ықпал етеді.Тұрмыстық мәдениет деңгейінде этностар аралығындағы айтарлықтай айырмашылықтың жоқтығы көршілес этностардың тарихи экономикалық тіршілігімен тікелей байланысты, өйткені оның ешқандай ұлттық ерекшеліктері айқын көрініс бермейді.

Барлық қазақ қауымдастықтары үшін дәстүрлі діни, мәдени құндылықтарына және дәстүрлі институттарды сақтауға ұмтылыс тән. Этникалық ортадан алшақтықтағы жағдай қазақтардың өздерінің этникалық мәдениеттерінің символикалық элементтерін айшықтауға итермелейді және олар оны қауымдаса өмір сүру арқылы сақтайды, бұл мінез-құлықтың, дүниетанымдық бағамдардың тұрмыстық деңгейде болсын, саяси және экономикалық қызметте де айырықша үлгілерінің өзектенуіне әкеледі.

Елшілік берген соңғы мәліметтерге сүйенсек Моңғолиядағы қазақтардың жалпы саны қазір 100 мың адам екен. Соның ішінде қазақтар бас қала Уланбатор және қала маңындағы сұмындарда (елді мекендерде) орналасқан. Мұндағы халықтың басым бөлігі өндіріс, кен орындарында, дәстүрлі мал шаруашылығымен, оның ет-сүт, тері өнімдерін өндіру, өңдеу ісімен шұғылданады. Жаз жайлауын малға жайлы, шөбі шүйгін ішкі Моңғолияның тамаша табиғаты аясында өткізген қандастар алдында өрген отарлары мен ірі қараларының санына, малшылардың көңілі жайлы. Ата кәсіп болған мал шаруашылығының қаймағын бұзбай XXI ғасырға дейін алып келген Моңғолия қазақтары деуге болады [3].

Қазіргі заманда алыс және жақын шетелдердегі отандастарымыздың өмір тіршілігін, руханият әлемін ғылыми тұрғыдан жан-жақты қарастырудың мүмкіндіктері кеңеюде. Тәуелсіздік жылдары алыс-жақын шетелдерден елге 1 миллиондай қандастарымыз оралғаны белгілі. Олар елімізге адам ресурстарын көбейтіп, сонымен қатар елімізге қазақтың дәстүрлі мәдениетімен қоса, өздері өмір сүрген елдердің кейбір озық мәдениеттерін де ала келді.

Қазақ диаспорасы өкілдерінің этникалық төлтумалылығының тұрақтануының факторы – олардың экономикалық және әлеуметтік табыстылығы екендігі белгілі. Қазақстандық ғалым С. Әжіғалидің айтуынша Моңғолиядағы қазіргі кезеңде қазақ диаспорасының жеткілікті түрде сақталуының біз үшін стратегиялық маңызы бар [4].

Қазақтар ұзақ уақыт бойы менталитеті және мәдениеті жақын моңғол халқымен үйлесімді бірге қатар тұрып келеді және өзінің этномәдени ерекшелігін сақтай отырып, бұл елдің экономикалық және мәдени дамуына өз үлестерін қосып келеді.

Моңғолиядағы қазақ диаспорасының келешегіне көз жүгіртіп, ұлт болып сақталуына мүмкіндік жасаудың маңызы зор. Алтай тауының теріскей бетінде қазақ ұлтының шағын тобы өз бетінше дербес өмір сүріп, білім-ғылым көшінен қалмай, ана тілін қастерлеп, өз ұлтының рухымен, мәдениетімен, өнерімен сусындап, рухани байлығының сарқылмастай қорын жинап келді. Сондықтан Моңғол қазақтарының мәдениетін зерттеу, соған орай пәрменді бастамалар көтеріп, бағыт-бағдар беру, олардың білім алуда, мәдени-рухани дамуда өткізген тағдыр талабына есеп жасап, диаспора мәселесіне қатысты стратегиялық ұстамын белгілеп, саясат жүргізу ұлт мүддесінен туындайтын өзекті мәселе болмақ. Моңғолиялық қазақтар тілі мен салт-дәстүрін біршама таза сақтаған, рухы биік екені белгіленді.

Шетел қазақтары әлем кеңістігіне бейімделу барысында өзін-өзі танып біліп, басқа мәдениет үрдісінен өз ұлттық рухани құндылықтарын айқын ажыратып, дәстүрлі мәдениеттің дамуына қызмет етті. Бұл үрдістің қалыптасуына ұлттық рух, ұлтжандылық терең әсер етті. Жаһандық құбылыстар дәстүрлі құндылықтарды мойындамай, жаңа заманауи құндылықтарды орнықтырып жатқан жағдайда шетел қазақтары өзіндік дәстүрлерінің сақталуына кедергі болары анық. Осыған байланысты шетел қазақтары өзіндік келбетінің сақталуы үшін этникалық мәдениеттің тарихи негіздері мен сипаттарын жан-жақты өркендетіп, тарихи Отанмен байланысын пәрменді түзіп, ұлттық тіл мен дәстүрлі мәдениетті нығайтуға қызмет етуі керек.

Бүгінгі таңда қолымызда бар ең үлкен көмекті осы өнер мен мәдениет саласына көрсетуіміз қажет. Әсіресе, отандастарымыздың біраз бөлігі өмір сүріп жатқан Қытай, Ресей, Өзбекстан, Моңғолия, Қырғызстан секілді көршілес отырған елдермен рухани-мәдени қарым-қатынаста болуымыздың маңызы зор. Осы ойды Жәди Шәкенұлы қолдап: «Көші-қон комитетінің жанынын «қазақ диаспорасының мәдени орталығы» сынды арнайы бөлім жұмыс атқаруы керек. Осы құрылған ұйым өз еліміздің үкіметтік және қаржылық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, құзырлы министрліктермен тығыз байланыс орнатып, шеттегі қазақтармен рухани бірлік қалыптастыру қажет. Бұл барыста Қазақстан тарапы байланыс

жасаушы елмен екі жақты қарым-қатынастардың күшеюін және стратегиялық әріптестік қатынастарды пайдалана отырып, ондағы қазақтардың төл мүддесіне сай келетін және ұлттық рухын нығайтатын жүйелі, нысаналы және байыпты саясат жүргізуі қажет болады» өзінің мақаласында атап көрсетті [5].

Сөйтіп, Моңғолия қазақтарының тарихи дүниетанымдық құндылықтық бастауларының терең қырлары бар және олардың ұлттық өзіндік санасының қалыптасуы мен даму ерекшеліктері көрініс берген. Моңғолия қазақтарының қазіргі замандағы құндылықтық әлеміндегі сапалы өзгерістер сараптаудан өткізу арқылы олардың Қазақстанмен, яғни тарихи Отанмен этномәдени байланыстар жасауы және рухани сабақтасу мәселесі болашақ ұрпақ үшін аса маңызды екені анықталды.

Әдебиеттер

1. Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. I том. Алматы, 2001.
2. Сарайқызы А. Моңғолия қазақтары // Қазақ. 2010. 13-тамыз.
3. Мұқан А. Моңғолия және Ресей қазақтарының бүгінгі хал күйі // «Керуен». Ғылыми және көркем-әдеби журнал. 2012. № 3.
4. Ажигали С.Е. Казахстану стратегически важно сохранить присутствие казахской диаспоры в Монголии // Туған тіл. 2012. № 2 (17).
5. Шәкенұлы Ж. Шеттегі қазақ біздің рухани көмегімізге зәру // http://www.kazaitys.kz/kz/article/view?id=74.

МОҢҒОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ИСЛАМ ДІНІНІҢ ЖАҒДАЙЫ

Жайлыбаев Д. Ж.

ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы

Моңғолиядағы ислам дінінің қалыптасуын XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы Шығыс Түркістаннан қазақтардың көптеп қоныстануымен байланыстыруға болады [1, с. 112]. Алайда, 1870 жж. Ховд аймақ Цэнгэл сұмынында «Шолақ Көйтен» атты алғашқы мешіттердің құрылысы басталғаны жайлы деректерді кездестіреміз [2, 15-б.]. Алайда осы деректерді алға тарта отырып Моңғолиядағы ислам дінінің нақты даму үрдісін 1870 жылмен байланыстыру негізсіз деп ойлаймыз. Себебі жаңадан орнығып жатқан ел ішінде діни құрылыстар мен діннің ерекше қарқынды дамып кетуі тарихи және мәдени заңдылықтарға сәйкес келмейді. Бұл жердегі діннің даму үрдісін яғни мешіттердің құрылысының басталуы XX ғ. басына сәйкес келеді деп тұжырымдауға болады. Моңғолиядағы 1930 жж. соңындағы саяси дүрбелең уақыттарда дінге деген көзқарастың қиындауы нәтижесінде барлық діни үрдістер тоқтап қалды десек болады.

1990 жж. мемлекеттік өзгерістерден кейінгі жағдайлар Моңғолиядағы діни үрдістердің жаңа формаларына жол ашты. Яғни, 1992 ж. Моңғолияның жаңа конституциясы қабылданып, онда әрбір азаматтың наным-сеніміне бостандық берілген, яғни мемлекет пен діннің арасында өзара ымыраластық орнаған.

1993 ж. қараша айында конституцияға сүйене отырып «Мемлекет пен діннің арақатынасы» туралы заң қабылданды. Қазіргі кезде Моңғолияда дінге сенушілердің ішінде исламға мойынсұнушылар буддизмді ұстанушылардан кейін екінші орынға ие болып отыр. Ислам дінін ұстанатындар Баян-Өлгий, Дархан, Эрдэнэт, Уланбатордағы және т.б жерлердегі қазақтар болып табылады.

1990 ж. қазан айында Уланбатордың Моңғолия мұсылмандары одағы (ММО) құрылды [3, с. 69]. Ол Моңғолияда исламның дамуына жаңаша серпін берді десек болады. Себебі,

1992 ж. Моңғолия Ислам Діні Орталығы (МИДО) болып өзгертілген бұл орталықтың мақсаты Моңғолиядағы мұсылмандардың құқығын қорғау, исламның діни дәстүрлерін сақтау, мұсылмандардың Меккеге қажылыққа баруын ұйымдастыру, дін қызметкерлерін дайындау, халыққа исламды насихаттау және т.б. Бұл орталықтың қызметі негізінде көптеген курстар ұйымдастырылып, Құранды қазақшаға аударды. Осы уақыт аралығында 3000-ға жуық бала исламның негізгі курстарын аяқтаған. 2006 ж. әлеуметтанулық зерттеулерде дінге сенушілердің 80% – буддизмді, 10% – христиан, 10% – ислам дінің ұстанушылар болып табылады. Бұл зерттеулердің нәтижесіне сүйене отырып келесі онжылдықта Моңғолия қазақтарының діни ұстаным үрдістерін жаңа қырынан зерттеуге мүмкіндік туғызады. Себебі ел ішінде христиан дінін және басқа да діни ағымдарды ұстанушылардың саны күрт көбеюде.

Моңғолия қазақтарының қазіргі кездегі діни жағдайы территориялық ерекшелігіне және қазақтардың шоғырлануына сәйкес әр түрлі. Бұл мәселелерді Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Этнология және антропология бөлімінің қызметкерлерінің көп жылдардан бері жалғасып келе жатқан Моңғолия кешенді этнографиялық-этноархеологиялық экспедициясының (МонгКЭ) жұмыстарының нәтижесі көрсетіп отыр [4]. Мысалы, Тов аймақ Баянцог және Угтаалцайдам сұмындары маңындағы қазақ жайлауларындағы діни жағдай әлсіз деп айтуға болады, өйткені ол ауылдардың көпшілігі моңғолдармен етене жақын араласып отыр, сонымен қатар, ауылдардың діни орталығы – мешіттері жоқ соның негізінде ислам дінінің көрінісі бұл сомондарда жекелеген тұлғалардан ғана көрінеді [4].

Керісінше Сэлэнгэ аймақ Шарынгол қаласындағы қазақтардың діни ахуалы қазіргі кезде өте қарқынды дамып келе жатыр десек болады, өйткені Шарынгол көмір шахтасы пайдаға беріліп жергілікті әкімшілік құрылғалы қырықтан астам жыл болған. Осында алғаш мешіттің ашылуына осы елдің азаматтары көп үлес қосқан, соның ішінде Қабшит ақсақал, Дәлел, Сүбәділ, Әбдиман сияқты азаматтар Шарынголдағы діннің дамуына көп қызмет жасады. Шарынголдың ең алғашқы имамы 1990 жылы Мөшей Ахметұлы болды, одан кейін 1991 жылдан бастап Ж. Әсеби ақсақал имамдық қызмет атқарды. 1992 жылы Түркияға барып оқып келген Д. Қанағат қазіргі уақытқа дейін Шарынгол қаласының бас имамы қызметін атқарып келеді [2, 133-б.].

1996 ж. Дархан-Уул аймағына қарасты Дархан, Шарынгол, Хонгор, Сэлэнгэ аймағының Бугант, Ерөө, Баянхараат, Зүүнхараа сұмындарында тұратын мұсылмандар бірігіп Шарынголдағы ескі ғимаратты сатып алып, Қ. Ермұрат бастаған азаматтар күрделі жөндеуден өткізіп орталық мешіт қылып жасап алған. Бұл мешіттің алғашқы имамы болып Ж. Әсәби, А. Мөшей, көмекші имам болып Ж. Әсәби, Төлеген сияқты имамдар қызмет істейді. Бірақта мешіттің тұрақты имамы болмады және мешіттің қаражаты жеткіліксіз болғандықтан Шарынголдағы діни ахуал тұралап тұрды. Тек, 2000 ж. басында Моңғолия мұсылмандар одағының (ММО) бұйрығымен Ховд аймағынан Б. Болат имамды жіберуі үлкен істердің басы болды. Себебі, осы тұста мешіттің есік-терезесі шағылып бос тұрған еді. Міне осындай жағдайдағы мешіттің есік-терезесін жөндеп, бес уақыт намаз өтіліп, жас балалаларға діни сауат ашу курстарын өткізе бастады. Алайда қыс мезгілінде мешіттің намаз оқитын үлкен бөлмесі жылымай біраз қиыншылықтар болды. Бірақта бұл қиыншылықтарды Болат имам Германия, Түркиядағы мұсылмандардың және Моңғолия мұсылмандар одағының қаржысымен мешітті күрделі жөндеуден өткізіп, «Хазіреті Біләл Хауаши» атындағы мешіт болып қайта аяғынан тұрғызған [4].

Шарынголдан 2004 жылға дейін 6 адам қажылыққа барған. 2005 жылы қажылыққа 4 адам қажылық парызын өтеп келген. 2000–2007 жж. Б. Болат имам қызмет атқарған тұста мешіттің экономикасы көтеріліп, жастар Түркия, Қазақстан, Қырғызстанға діни оқуларға жіберіліп тұрды [4].

2009 жылы Д. Қанағат бас имамға сайланып қазіргі кезге дейін жұмыс істеп келеді. Қажылар Б. Болат, Н. Әбдіхалықтар мешіт ісіне үнемі жәрдемдесіп тұрады. Мешіттен мектеп оқушылары мен ересек адамдар сабақ оқып діни сауаттарын ашумен қатар жұма намаз

үздіксіз өтеліп, ораза ұстау, құрбан шалу, басқа да діни рәсімдер, насихаттық шаруалар жүйелі түрде атқарылып келеді.

Бұл мешіт 50–60 адамға арналған, арнайы кітапханасы бар Діни кітаптар Уланбатордан, Бішкектен, Түркиядан басылып шыққан. Мешіт кітапханасындағы кітаптардың негізі мыналар: 1. Сейфаддин Языжы Негізгі діни мағлұматтар «Алтайн Сарнай», 2008., Уланбатор қаласы 2008., 2. Шейхул-Хадис Мәуләна Мухаммад Зәкәрия Кәндәхләри. Фазаил амәл (амалдардың құндылықтары)., 3. Хикаяту Сахаба / Которген: Молда Ахмад Али, Жанұзақ Сарт уулу. Бишкек, 2012. 4. Топбаш О.Н. Теңдессіз үлгілі тұлға – Хазіреті Мұхамед Мустафа с.ғ.с. – Алматы: «Хикмет» баспа үйі, 2009., 5. Пайғамбарлар тарихы (Қысас-ул-Анбия) Ибн Касирдин сөзинин негизинде түзген Садық Гавай, Бишкек, 2011.

Бұл кітаптардың тізімінде екінші тұрған Шейхул-Хадис Мәуләна Мухаммад Зәкәрия Кәндәхләри Фазаил амәл (амалдардың құндылықтары) кітаптың басылып шыққан баспасы және қай елден басылғаны жазылмаған. Яғни бұл кітап біздің елдегі *таблиғи* жамағаттың арасында ерекше танымал кітап болып табылады, осы тұстан байқайтынымыз Моңғолияда да таблиғи жамағаттың діни әрекеттері жүріп жатыр. Мешіт жамағатымен және ауыл тұрғындарымен сөйлескенімізде онда үш күнге, қырық күнге Алла жолында дағуатқа шығып тұрушылардың қатары баршылық екен. Сонымен қатар, Қырғызстаннан дағуат жолында таблиғи жамағаттың өкілдері Шарынгол қаласына және көрші ауылдық жерлерге көп келеді. Оның негізгі дәлелі біз зерттеген отбасылардың көпшілігі үш күнге дағуатқа шығып келеміз немесе дағуатқа шығамын деген ниеттерін білдіріп жатты. Жалпы таблиғи жамағаттың ерекшелігі «таблиғ» арапшадан аударғанда «жеткізу», «тарату» деген мағынаны білдіреді. Яғни, олардың дінді насихаттау жолыда дәл солай әр жерлерге барып адамдарды иман келтіріп, дінге шақыру. Бұл олардың мобильді қызметін көрсетеді. Дегенмен, Моңғолияның мұсылмандырының территориялық және шаруашылық жағдайына сәйкес таблиғи жамағаттың дінді жеткізу жолы ең тиімді жолдардың бірі десек болады. Өйткені олардың көпшілігінің шаруашылығы малмен байланысты болғандықтан үнемі жыл бойы көшіп жүргендіктен мешітке барып діни сауат ашуға мүмкіншіліктері бола бермейді. Ал таблиғтар болса өздері келіп шалғай ауылдар болсын барлығына дінді жеткізуге тырысуда. Міне осының негізінде Моңғолияның мұсылмандары ислам дінін жаңаша жолдармен игеруде десек қателеспейміз. Сонымен қатар, Шарынғол қаласының маңында Мұқыргол елді мекенінде Зұлқарнай Бекбайұлы деген қажы тұрады. Оның айтуы бойынша ел ішінде дағуатшылардың жұмыстары өте белсенді өйтені осы жылдары Индияға 4 кісі дағуатқа барып қайтқан. Ал бұл жерге Қырғызстан, Үндістан, Пәкістан, Шри-Ланкадан дағуатшылар келіп тұрады. Сонымен қатар, Түркиядан оқып келіп жатқан азаматтарда баршылық екен. Алайда, қаншама діни ықпалдар мен жаңаша діни мәліметтер келіп жатқанымен ел ішінде өлген кісінің артынан жетісі, қырқы, жылы сияқты діни рәсімдерін өткізу әлі жалғасып келеді.

Ал Дархан-Уул аймағының Хонгор сомоны «Ыбырай ұлы Солтан» атындағы мешіт Моңғолия мұсылман ұйымдары одағының (ММҰО) демеуімен Ы.Солтанның ұрпақтарының және Хонгор халқының қолдауымен 2007 жылы ашылған. Бұл мешіттің алғашқы имамы болып С. Айтуған қажы тағайындалған. Қазіргі кезде бір қызығы сол мешіттің бас имамы Мұхамед деген азамат, оның ұлты қалқа моңғолы, исламды қабылдаганнан кейін есімін өзгерткен моңғолша есімі Ганзюруг Эрдынгуруулын. 37 жаста,қазақша таза сөйлейді әйелі қазақ. Отбасында қазақша сөйлейді бала-шағасына қазақша тәрбие беріп, қазақша сөйлеуге тырысады. Ислам дінін 2003 жылы Қарағандыға қазақ азаматына тұрмысқа шыққан әпкесіне барған кезде қабылдаған. Қарағандыда болған алты айдын ішінде исламды қабылдап және қазақшаны да үйреніп үлгерген. Исламды қабылдаған кезде алғашқы кездері бауырлары мен туыстары қарсылық білдірген екен. Алайда қазіргі кезде дін мәселесінде туыстары арасында мәселе жок, бауырлары да исламды қабылдаған. Дағуатпен (дін насихаттаумен) 11 мемлекетте болып қайтқан [4].

Жалпы осы зерттеулер барысында байқағанымыз Шарынгол және Хонгор маңындағы ауылдарда біраз қажылар бар, олардың негізгі бөлігі қажылыққа араб елдерінің патшалары мен шейхтарының қаржысына барады екен.

Сонымен қатар, Уланбатордың оңтүстік-шығысындағы Налайх қаласындағы діни жағдай өте қарқынды дамып келе жатыр десек болады. Өйткені ол жерде екі мешіт және медресе орналасқан.

Налайх қаласында 1993 жылы сәуір айында мешіттің құрылысы аяқталып пайдалануға берілді. Сол алғашқы жылы Моңғолия мұсылмандар қоғамының (ММҚ) демеуімен Пәкістаннан 4 жылдық діни білім алуға Р. Жанарбек, М. Мөнке, С. Бақыт, Қ. Мұхамед, С. Сарқыт, Р. Аманқабыл, Р. Берікбай, Т. Мұса, С. Айтуған сияқты 9 баланы жіберген.

1998 ж. 16-мамырда ММҚ төрағасы М. Азатқан қажы бастаған қоғамның басқарма мүшелері Налайх мешітінің жұмысымен танысып, діндарлар және дін демеушілерінің жиналысын ашты. Осы жиналыста ММҚ-ның жаңа тәртіп жобасын таныстыра келіп мешіттің жұмысын Имам басқарып жүргізетін жүйе орнағанын мәлімдеді. ММҚ-ның ұйғарымы бойынша сол жолы Р. Жанарбек Налайх қазақтарының имамы болып тағайындалды. Сол Р. Жанарбек имамның айтуы бойынша қазіргі кезде Налайх қазақтарының арасында ислам діні қатты дамып келе жатыр. Сонымен қатар, ол басқарып отырған «Мекке» мешіті Моңғолиядағы азан шақыратын жалғыз мешіт болып саналады екен. Өзі Пәкістан, Түркия, Қазақстанда діни білім алған. 2004 жылы қажылыққа барып қайтқан. Мешітте жұма намазы үздксіз оқылып, ораза кезінде бір ай бойы тарауих намазы оқылып жатыр. Жалпы мешіт жамағаты оразаны белсенді ұстауда. Қазіргі уақытқа дейін Налайхтан 7 қажы, 3 хафиз (құранды жатқа білетін адам) шыққан. Зерттеу барысында байқауымызша Налайхта таблиғи жамағат көп белсенділікке ие емес. Себебі Р. Жанарбектің айтуына қарағанда таблиғи жамағаттың жұмыс тәртібі оларға сәйкес емес, яғни қырық күн сыртқа кетіп дағуат айтқанша, қырық күн өзіміздің елде уағыз айтқанымыз дұрыс деп тұжырымдайды. Оның үстіне таблиғи жамағаттың дін тарату дәстүрі ауылдық жерлерде яғни, мал шаруашылығымен айналысып отырған қазақтарға өте тиімді, жоғарыда келтіргеніміздей олардың мешіт, медреселерге баруға мүмкіншіліктері жоқ. Керісінше Налайх қалалық жер болғандықтан тұрғындарға мешітте, медреседе өте жақын яғни Налайх қаласында қазақтар негізінен 4-хорода (шағын ауданда) тұрады. Соған сәйкес мешіт-медреседе сол шағын ауданда орналасқан.

Налайхта тағы бір сондай діни ерекше жағдай қалыптасқан, яғни 2013 жылы сәуір айында жаңадан екі қабатты мешіт-медресе салынған. Бұл мешіт Түркияның «Тика» ұйымының қаржысына салынған. Мешіттің ресми атауы «Налайх–Конья мәдени орталығы». Бұл орталықтың басшысы Тиянақұлы Жанбота деген азамат, діни білімді Мысырдың Әл-Азхар университетінде және Түркияда алған. Қазірде медреседе 16 қыз бала діни сабақ оқып жатыр. Ораза кезінде ұл балалар арасында да діни сабақтар өтіліп тұрған. Апта сайын екі рет ересектер арасында діни сабақтар өтіліп тұрады. Келешекте қазақ, араб тілдерінің курстарын және домбыра секциясын ашу жоспарланып отыр. Бұл орталыққа діни әдебиеттер негізінен Түркиядан келеді екен, Қазақстаннан діни әдебиет алуға Ресей шекарасы кедергі болып тұр екен. Бір қызығы бұл мәдени орталықтың ашылу салтанатына Түркия премьер-министрі болған қазіргі президенті Режеп Ердоган келген. Жалпы Т. Жанботаның айтуы бойынша, Налайхта христиан және будда дініне кіріп кеткен қазақтар бар екен, алайда исламның бұл жерге қанат жаюы өте қарқынды. Біздің зерттеу жұмысымыз ораза айт кезіне сәйкес келіп, қалада айт мерекесі ерекше тойланды. Имамдардың жалпы дін мамандарының айт кезінде мерекелеу мен әр үйге қонақ болудан уақыттары болмай жатты. Жастар арасында дінге деген қызығушылық және намаз оқу үрдістері жиі байқалады. Налайх қазақтарының исламға деген көзқарасы мен сенімі өте қарқынды десек болады. Қазіргі кезде Моңғолиядағы ең үлкен мешіт осы Налайхта орналасқан.

Ховд аймағының Уенч және Бұлғын сұмындарында қазақтар көп тұрады. Уенч сомонының имамы Суықбай Бұлықбайұлы деген азамат. Уенчтегі мешітті 2012 жылы «Рухани нұр» қоры салып берген. Мешітке жұма намаздары кезінде 40–50 кісі келеді,

олардың көпшілігі отыз, қырық жастағылар. Ораза айында 20 үйден 10 кісі ауыз бекітеді. Сонымен қатар, рамазан айында 7–8 ұл балаға діни сауат ашу курстары ұйымдастырылды. Олардың барлығы намазға жығылмаған, әйтседе алғашқы діни мәліметтер алып шықты. Алайда қыз балаларға оқытатын ұстаз болмағандықтан қыздар аптасына бір рет Бұлғын сомонына медресеге барып әйел ұстаздармен сұхбаттасып тұрады. Жалпы, Уенч жастарының дінге деген көзқарасы дұрыс, қарсылықтары жоқ. Діни әдебиеттерді Уланбатордан, Түркиядан, Қазақстаннан алып тұрады. Жылына бір рет Қырғызстаннан таблиғи жамағат өкілдері дағуат жасап кетеді. Оған халық тарапынан еш қарсылық байқалмаған. Уенчте ислам дінінің ең қарқынды дамыған кезі 1998–2004 жж. болса керек. Суықбай имамның айтуы бойынша, осы жылдары үлкен кісілер арасында дінді ұстанушылар көп болған. Тіпті үш шақырым жерлерден атпен жұмаға келетін кісілер болған. Қазір олардың көпшілігі дүниеден озып, қалғаны Қазақстанға көшіп, ауылдарда дін әлсіреді. Жалпы бұл өңірдегі дінді күшейтудің бірден бір жолы жастарды медреселерге топтастыру, – дейді Суықбай имам [4].

Моңғолдар арасында исламды қабылдап жатқандар жоқ, сондай-ақ қазақтар арасында да будданы қабылдап жатқандар байқалмайды. Бұл аймақтың ерекше мәселесі олардың қыстауы Ақши деген жерде ал онда мешіт бар, бірақ оны тек қыстауға барғанда ғана ашады. Ал қыс мезгілінде Уенчтегі үлкен мешіт жабылады. Соның негізінде дін тұрақты дамуға мүмкіншілік ала алмай жатыр. Сондай-ақ, Бұлғын сұмынында қазақтардың исламды ұстануы ерекше десе болады. Өйткені мұнда мешіт және медрессе де бар.

Бұлғын сомонының мешітінің ұстазы Тоқтар Әнуарұлының берген мәліметіне қарасақ Бұлғында дін жақсы дамып келеді, бірақта парыз намаздарға ел мал шаруашылығымен айналысқандықтан көпшілігі қатыса алмайды. Алайда рамазан айында жастар мешітке көп келіп жатады және Түркияға жастар арасынан қарилық оқуда оқып жүргендер де бар екен [4].

Жалпы Моңғолияның мұсылмандары Әбу Ханифа мазхабын ұстанушылар. Қазірде ислам діні бұл елде кең қанат жайып келеді. Елдің қазақтары көп жерлерден мешіттер, медреселер салынып жатыр. Сонымен қатар, жекелеген азаматтардың көмегімен және ММҚ-ның қолдауымен көптеген азаматтар қажылық парызын өтеп келіп жатыр. Исламның Моңғолияда дамуын зор үлес қосушылардың бір тобы бұл – Түркияда білім алған жастар десек болады. Солардың байланыстары негізінде түркиялық ірі мәдени қорлар Моңғолияныңорталық қалалары мен сомондарында мешіт, медресе салып, қаржылай көмек жасап келеді. Алайда келешек онжылдықта Моңғолиядағы діни үрдістер өзгеше сипат алатыны анықталып отыр, яғни ел ішіндегі қазіргі діни үрдістер әсіресе шағын ағымдардың көбеюі Моңғолиядағы моңғолдар мен қазақтарға әсер етпей қоймайды.

Әдебиеттер және деректер

1. Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р. Казахские мечети Монголии // Интеграция археологических и этнографических исследований: Сборник научных трудов. Алматы–Омск, 2004.

2. Зұрғанбайұлы Р. Имандылық қайнары. Өлгей–Ұланбатыр, 2010.

3. Ванчиков П.В., Самдангийн Н. Религиозная ситуация в Монголии: 1990–2009 гг. // Гуманитарный вектор. 2004. № 3.

4. АӨЖМ. МонғКЭ–2013.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА КАЗАХОВ МОНГОЛИИ

Каргабекова Р.И.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МОН РК, Алматы

Находясь на пересечении важных торговых путей, издревле связывающих между собой такие страны как Казахстан (на востоке страны), Россию, Китай, современная дружественная Монголия дает возможность знакомиться, изучать многообразный мир казахов, проживающих в этой стране. В данной статье приведены частично материалы двух комплексных экспедиций в Монголию, первая – 2010 год, под руководством заведующего Отделом этнологии и антропологии Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК, доктора исторических наук, профессора С.Е. Ажигали. Научная экспедиция 2012 года совместно с учеными Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МОН РК (руководитель проекта, кандидат искусствоведения Г.Т. Жумасеитова) подкрепила знания по материальной культуре казахов, в частности, западного региона Монголии и дала возможность сделать сравнительный анализ с материальной культурой казахов центральной части улуса.

Ввиду ограниченного количества времени отведенного на экспедицию, выезд по аймакам в летнее время, в наиболее щадящий для исследователей сезон, остались открытыми еще многие вопросы по материальной культуре, в частности убранство зимовок, зимняя одежда и т.п. Выгодное расположение границ Монголии с Российской Федерацией, наличие федеральных трасс, позволило участникам экспедиции (июль 2012 года) частично провести ознакомление приграничными с Казахстаном регионами Горного Алтая (Кош-Агачский район, Жана-Аул, Тобелер), зафиксировать экспонаты Музея казахов Алтая и небольшое количество произведений в домах жителей.

Большую часть экспедиционного материала составляют предметы быта казахов проживающих в центральной: Дархан Уул аймак – сомоны Хонгор (Күйтін жайляу), Шарынгол, Баянгол, Налайх и западной части Монголии: Баян-Ольгийский аймак – Ногоннур, Цаганнур (аулы – Аккөл, Қара маңдай, Зуслан), Уланхус.

Казахи Монголии, несмотря на свою малочисленность в сравнении с коренным этносом (по материалам переписи 2010 года – более 100 тыс. человек) [1, с. 409] и тесный контакт с местным населением (нами отмечены смешанные браки в центральной части страны, заимствование отдельных слов, использование некоторых мотивов монгольского орнамента в изделиях прикладного искусства и др.), сохранили многие исконные народные. Отдельные традиционные предметы быта в неизменном виде используются и в наши дни. Из большого и разнообразного материала выделены как широко распространенные, так и местами уникальные, редко встречаемые изделия в быту, а также экспонаты, выделяющиеся из основного состава по своим формам и художественному содержанию.

Визитная карточка материальной культуры казахов Монголии – юрта. В каждом отдельном дворе местных жителей (в частности в Баян-Ольгийском аймаке, построены на собственные средства) стоят *киіз үй (в* простонародье *салқын там)* – летняя деревянная юрта и глиняный, кирпичный *жылы үй* – теплый дом (из 2–4-х комнат). Гостеприимство казахов зарубежья, их открытость к беседе и неподдельный интерес к нашей экспедиции дали возможность побывать как в отдельных квартирах многоэтажных домов в столице, так и в своеобразных музеях под открытым небом – юртах отдаленных жайляу. Во многих из юрт отмечается общность в использовании многих предметов быта местных жителей, занимающихся скотоводством, идентичность используемых материалов и такие частности, как масштаб и декор. Приятным фактом является сохранность исконных названий составных частей юрты – *кереге, уық, шаңырақ, сықырлауық,* чаще *есік* (в основном одностворчатая), *бақан* и сырье для ее изготовления (древесина). Отличие местных юрт от существующих

аналогов в Казахстане более приземистая, широкая, подходящая для климата этой страны форма. По пролегающему маршруту экспедиции встречались 80–100 *басты үй*, местными жителями привычно брать за масштаб юрты не количество секций *кереге*, а отсчитывают по развилкам-головкам (бас), от скрещений *уыҗов*.

Учитывая сделанные за много лет вперед изыскания и исследования предшествовавших ученых-этнографов, историков о казахской юрте [2] и связанные с ней процессы изготовления, детальное описание, в том числе у казахов Монголии [3], мы остановимся на современных тенденциях и состоянии отдельных видов прикладного искусства, а также проблемах упадка и даже исчезновения некоторых из них. Хотим отметить острую проблему с деревянными изделиями, в частности запрет на вывоз из страны дерева и деревянных изделий, который усугубил положение казахов, переезжающих на историческую родину (по приезду в Казахстан такая юрта разрешила бы первоначально проблемы с жильем). Огорчает, вынужденая продажа и низкая стоимость юрты (ок. 25–30 тысяч тенге, сравнение приведено по оценке местных жителей западного региона страны). Данная проблема является острой и решается только самими хозяевами юрт. То есть они вынуждены оставлять свои юрты, еще не решившим сняться с места жительства сородичам. Те в свою очередь, возможно, тоже столкнутся с этой проблемой. Помимо этого масса, вес груза разрешенного на вывоз имущества из страны не превышает 50 кг на человека, что также влияет на тщательный отбор самого необходимого из скромного быта казахов, неважно на каком расстоянии от больших городов и районов они проживают.

В связи с образовавшейся проблемой покидающим страну казахам приходится распродавать за бесценок уникальные вышитые настенные ковры (например, тұскиіз 1970 года за 70–90 тысяч тугриков, в тенге – около 8–10-ти тысяч тенге), сборные деревянные седла и остальные детали конского снаряжения, инструменты (многие изделия сделаны вручную еще в далеких 1950–60-х гг.). Мы считаем, этим самым, отрываются от сердца память об отцах и дедах, в особо редких случаях некоторые изделия преподносятся в дар местному музею или этнографам.

На сегодняшний день повсеместно, ввиду массового переезда на историческую родину, вынужденного сокращения поголовья овец и др. факторов, заметен упадок производства изготовления войлочных изделий для покрытия юрты и внутреннего убранства. Рассматриваемые изделия – в основном оставшиеся раритеты прошлого века. Масштабными в разделе мягких материалов являются служащие покрытиями юрты: одноцветный *киіз – туырдыҗ*[1] [4, с. 37], *үзік* (покрытие купола) и *түндік* (покрытие шанырака), часто из белой, одноцветной шерсти. В современном быту обязательным является покрытие поверх киизов, для более лучшей сохранности кошем от дождя и палящего солнца, и придания жилищу своеобразного «белоснежного купола», плотной по структуре белой тканью (привозная из России или Китая). Такой прием заметен и в быту монголов, возможно соседство с ними наложило свой отпечаток на данное явление.

В декоре жилища бросаются в глаза яркие настенные вышитые *тұскиізы,* далее взгляд спускается на напольные средние по размеру войлочные ковры *сырмаҗ,* оригинальными выглядят небольшие круглые и в виде полумесяца коврики – *мауза* и очень редко встречаются *текеметы (текемент* –- такое название приведено в исследованиях д.и.н., этнографа Б. Камалашулы) [5, с. 48]. В среде местного населения бытует другое название – *алакиіз*. Б. Камалашулы отмечал широкое использование текемета в быту. Однако в обследованных нами районах похожие изделия практически не встречались. Один большой текемет 1959 года зафиксирован в приграничном с Монголией Кош-Агачском р-не в с. Жана-Аул (Горно-Алтайск, музей казахов Алтая) и тот является единственным в таком роде экспонатом музея.

К исчезающим видам прикладного искусства относятся использование и собственно изготовление функционально важного элемента юрты – *шым ши* – чиевая циновка для

[1] В отечественной науке принято название *туырлыҗ.*

защиты боковых сторон юрты от пыли, песка. Обусловлено это доступностью недорогой продукцией заводских производителей. А также спадом интереса молодежи к народному творчеству, зачастую, отъездом молодежи на учебу за границу (большая часть обучается в университетах Турции – из сообщения Қабылахата Рахатұлы, уста центра «Мейірім-қайырымдылық орталық» в Уланбаторе). Важность данного изделия чия для анализа состоит не только в его функциональном предназначении, но и в художественном плане. Нанизанные на тонкие тростники цветные шерстяные нитки в итоге составляли произведение, увлекающее зрителя своеобразными линиями орнамента, оригинальным исполнением и богатым колором. От многокрасочности было взято и само название – *шым ши* [6, с. 87]. Единицы народных мастериц еще собирают чиевый тростник осенью, «тоғызыншы айда» и пытаются придать аутентичность изделию, но в сравнении с аналогами тридцатилетней давности, экспонируемые в музеях и частных коллекциях, констатируем определенную утерю по качеству используемой шерсти и ее цветовой гаммы. Отмечается рыхлость в уплотнении нанизанных на чий ниток, упрощение в орнаментации, один или два узора, и выборе мотивов: отход от многосоставного орнамента к однообразному узору.

В ходе обследования сомона Хонгор Дархануулского аймака (Күйтін жайляу), участникам экспедиции удалось побывать на свадьбе старшего сына и окончания учебы младшего из сыновей Мүмкіна Ділмұратұлы, что позволило встретиться с большим количеством информаторов. В первую очередь внимание привлекает одежда, головные уборы гостей и устланные на земле сырмаки.

Интерес представляют женские головные уборы – *кимешеки* в виде капюшона из цельнокроеной хлопчатобумажной ткани белого цвета с вырезом для лица. Выкроен с одним спинным швом, закрывая плечи, грудь, сзади углом спускается по спине. Часто встречаемый вариант кимешеков оформлен вышивкой по краю лицевого выреза и спускающегося на грудь широкой лентой. Они прострочены цветными нитками на ручной швейной машинке (часто применяемые нитки – красные, желтые, серые). Поверх кимешека надевается – *шылауыш (шұлауыш: местное название)* – головной убор, складываемый из квадрата белой хлопчатобумажной ткани, и покрывающий волосы, спину, плечи. Часто шылауыш оторочены бахромой по периметру, прострочены по краю оранжевыми нитками. Углы выделены треугольниками с орнаментом. В более ранних видах в вышивке использованы красные и желтые нитки еще старого советского производства, они так и называются среди местных мастериц – *совет жіп*.

Уходит из быта использование завершающей детали кимешека *төбелдірік,* круглое навершие, закрепляемое поверх шылауыша металлической булавкой, инкрустированной камнями, бусами. Вышит он красными, желтыми и серыми нитками на белой ткани с подкладом. Многие из респонденток не знают об использовании данной детали кимешека, равно как и его предназначени; это заметно почти во всех обследованных нами районах. Говоря об этой детали следует сказать о фотографии 40–50-ти летней давности, опубликованной в местном журнале и хранящемся в экспозиции музея Баян-Ольгийского аймака экспонате, дополняющей сведения о традиционной казахской одежде. Так, на фото среди музыкантов ансамбля «Мурагер» сидит домбристка в красочном кимешеке с шылауыш, а на самой макушке красуется отделанный бахромой и украшенный перьями филина *төбелдірік*. Уникальность ее в том, что более нигде из зафиксированных ранее материалов, *төбелдірік* украшенный *үкі* не встречается. Так же привлекает внимание белое платье женщины, по подолу декорировано орнаментом, состоящим из отдельно расположенного в замкнутый контур мотива мирового древа, вышит гладью, золотыми и красного цвета нитками. Алый бархатный с длинными рукавами *шапан* украшает аналогичный узор как на платье. Заметим, что в музее казахов Алтая (РФ) идентичный узор украшает белое *сүлгі* (полотенце), только здесь применена тамбурная вышивка [7, с. 64]. Экспонат музея Баян-Ольгийского аймака расшит мотивами растительного орнамента. Композиционным центром является восьмилепестковая розетка, обрамлена узнаваемым мотивом стилизованного вьющегося стебелька, по краю обшита бахромой из ниток

золотисто-оранжевого цвета. Комбинация узора из четырех и восьми лепестков не раз появляется в вышитых одеждах из названного музея: например на спинке, рукавах и по подолу *жарғақ тон* (женского овчинного тулупа), на спине по центру и рукавах *оюлы кестелішапан* (парадного женского халата), на всех трех мужских *шалбар* (шароварах из разной ткани – овчины, бархата и черной саржи).

Нами приведены лишь два примера полного комплекта трехчастного женского головного убора. Еще один хранится в историческом музее Уланбатора. В обзорной статье Б. Камалашулы и О.Ошанова [8, с. 228], в частности даются краткие сведения о төбелдірік «который носили женщины в пожилом возрасте и только те, кто мог себе позволить» (т.е. богатые женщины – *РК.*).

Со слов Нұржамили Зенеқабылқызы (74 года, из рода базарқұл, уроженка Ховд аймака, Булгын сомона) сшитый ею кимешек она одела в возрасте 19 лет, сразу после замужества. Данный факт является дополнением к ранее приведенным сведениям отечественных ученых о том, что кимешек носили после рождения 1–2 детей и в пожилом возрасте. По сделанным наблюдениям в соседних сомонах кимешеки стали частью памятных вещей, переданных в наследство детям (дочерям или невесткам). Н. Зенеқабылқызы свой кимешек передаст в дар невестке, та, в свою очередь, как многие современные молодые невестки будет хранить его как реликвию, память о свекрови.

Кимешеки сейчас в основном надевают женщины более пожилого возраста. В схожем кимешеке сидела гостья из Хонгор сомона, (Дарханнуул аймака) Тоқайқызы Күләтай (73 года). С ее слов старшему сыну Аскер Зубанулы (сейчас ему 40 лет) она выделила юрту с убранством, а также часть скота, а дочери полностью подготовила приданое (екі төсек орнын), куда вошли и два больших сырмака. Так же респондент сообщает, что ранее их бабушки (еще в конце XIX в.) такие кимешеки украшали более нарядно, изысканно. Использовали золотое шитье, *түйреуіш* – булавки с полудрагоценными камнями. В наши дни традиция наряжаться красочно упрощена, как и декор изделия из узоров. Как отмечает народная мастерица С.Тулкибайкызы в своем пособии «Шебердін шежіресі» [9, с. 14] скромный наряд обычно носили женщины в глубоком почтенном возрасте, вдовы и бездетные.

Помимо кимешека зафиксированы головные уборы нескольких видов и форм, от простых тюбетеек – (некоторые наскоро изготовлены из более хорошо сохранившихся кусочков *тұскиіза),* простроченных на швейной машинке *кепеш* (широко использующиеся и в нашей стране, думаем, сшиты казахами из соседнего Китая), вручную вышитые разноцветные, пестрые *тақия* до *пұшпақ тымақа* из шкурок лисиц, снятых с лапок.

Остановимся подробнее на некоторых названных уборах. *Пұшпақ тымақ* – мужская демисезонная шапка, сшита из шкурок лисиц, снятых с лапок, с высокой тульей из четырех широких клиньев, с отворотом в налобной части, двумя ушками на завязках и задней лопастью. Такая шапка была на голове мальчика-танцора, одетого в праздничную одежду из ткани серебряного цвета, вероятно специально приглашенного на праздник для исполнения *«Қара жорға».* Отснятые в домах местного населения и музее Баян-Ольгийского аймака аналогичные тымаки в основном с простроченным подкладом, простеганы ручным способом, как по поверхности, так и по краю лопастей. Верх тымака покрыт китайской шелковой тканью темно-бордовых, красных цветов с различным жаккардовым рисунком, мотивами из орнаментального искусства Китая. Использование такой ткани обусловлено широким наличием и излюбленным среди казахов предпочтением к красному цвету, а также проверенной временем носкостью. На пошив *пұшпақ тымақа* в среднем уходит шкурк лапок 20–24 лисиц (респондент Майрагүл Мәүкейқызы, 1962 г.р., Баян-Ольгий). Тымаки носят мужчины всех возрастов, имеющиеся различия заметны частично в форме. Во многих уборах присутствует пучок из перьев филина *үкі.* В доме у Әлен Сәмекұлы (р/н Уланхус) зафиксирован на фото шаблон тымака, много лет назад выполненный его супругой. Возможно такие шаблоны были в наличии у каждой хозяйки, так как данного вида тымаки распространены повсеместно.

Другие разновидности демисезонных и летних (в зависимость от региона), головных уборов – малақай (құлақшын) упоминаются как респондентами, так и отмечены в ряде исследований по материальной культуре казахов Монголии. В ряду данных видов распространены *түлкі тымақ* – зимний лисий треух, очень близок по форме к «пұшпақ тымақ» и изготовлен из шкурок лис, но уже из цельных кусков, иногда с добавлением в качестве украшения спускающегося на затылок пушистым хвостом животного. Сходство его с «пұшпақ тымақ» заметно и в отделке – обтянут красным шелком.

Так как экспедиция проводилась в летнее время, в одежде наших информаторов зафиксированы костюмы из легких тканей. Почти все элементы костюмов однотипны, нет особой разницы в покрое, выборе материала, назначении отдельных предметов одежды. Если не брать во внимание сшитые в качестве демонстрации для туристов и различных культурных мероприятий свадебного-женского, мужского парадного и несколько нарядно расшитых костюмов в придорожном доме – музее Налайха (Центральный аймак). В целом тенденция упрощения как кроя, вышивки, ношения привозных одежд с сильно отходящими от традиционных, некогда лучших по своим художественным качествам видов национальной одежды, отмечена и в скудно вышитых шапанах, камзолах и мешбетах местных (широко бытующее название) казахов [10, с. 8].

Некоторые различия, имеющиеся в отдельных специфических фасонах парадно-праздничной одежды, очевидно, связаны с запросами современных модниц. Обогащение одежды люрексом, вышивкой, различными по форме пайетками и бисером возникло не так давно, со времени появления данных материалов. Мы определяем эту связь не с положением человека в обществе, как это было ранее, в эпоху разделения на определенные социальные группы, а попыткой придать парадный вид. Люрекс и пайетки пришли на замену серебряным и золотым нитям в которые в наши дни представлены, в основном, в музейных экспонатах. Распашной характер верхней одежды, запахивание ее на левую сторону, приталенность, обогащение женского платья оборками придававшие казахскому костюму своеобразие, так же представлены только в музе и частных коллекциях.

Интерес к шитью и вышивке детской одежды так же невысок, это показали наблюдения за детьми во время одного из представлений, некоторые из них активно участвовали в танце под ремикс песни «Қара жорға». Информатор Мансура (1975 г.р.) (местность Мухыр, аул Томен, переехали из Булгын сомона) красное платье для дочери Айтолкын (6 лет) сшила специально на этот праздник. Как считает респондент, красный цвет оберегает от сглаза, «так как казахи являются мусульманами, то этот цвет часто используем», – говорит она. Платье из розового шелка по форме копирует классический *қосетек көйлек,* три спускающихся одна на другую волана из легкой, с блеском, органзы, нашиты на платье. Камзол из темно-бордового бархата застегивается на три пуговички. По вороту, переднему и заднему лифу бежит вышивка из зооморфного узора, напоминающего *қос мүйіз*. Орнамент из розового цвета ниток дополняет кайма из желтого люрекса. Завершает наряд бархатная четырехклинчатая, куполообразная шапочка, украшенная пушистыми перышками филина. Головной убор со всех сторон декорирован тамбурным швом, за основу взят мотив мирового древа. На вопрос – «сколько времени уходит на создание данного изделия?» респондент отвечает: «если не отвлекаться на другие дела, то за пару часов можно раскроить и соединить все детали платья, а на вышивку потратить еще полтора-два часа».

Положительным видится развитие сувенирной промышленности с включением аутентичных мотивов, например продукция уже известной и в нашей стране кооператива «Kazakh Kraft». Остаются приоритетными, ввиду удобной, транспортабельности, легкости и быстроти изготовления издели из готового сырья, прошедшего все необходимые виды обработки в миницехах в соседнем Китае (информация со слов владельца компании Нарбека Касымулы), кожи (крупного рогатого скота), а именно, различные аксессуары, сумки, ранцы с вышитыми мотивами традиционного орнаментального ряда.

При общем обзоре наиболее развитых видов народного творчество, его широкого бытования и расположения совремонного состояния в целом можно сделать вывод о

достаточно благополучено положение приклад-исскуства распространения, современного состояния прикладного искусства казахов Монголии. Однако рассматривая конкретно технику и технологию, формы и используемое сырье, понимаешь катастрофическое положение многих его видов. В связи с этим проводимые комплексные экспедиции по изучению материальной культуры казахов зарубежья, его сбору, фиксации, помогают в работе сохранения знаний и навыков в исконном народном творчестве.

Литература

1. Шалманова А.Б. Этносоциальные процессы у казахов Монголии // Материалы республиканской научно-практической конференции «Созидательный потенциал казахской диаспоры: история и современность». Алматы, 2013.
2. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы, 1987.
3. Казахская юрта / Науч. редактор С. Ажигали. Атырау–Лондон, 2005.
4. Муканов М. Казахская юрта. Алма-Ата, 1981.
5. Қамалашұлы Б. Қазақ халқының қолөнері. Өлгей, 2007.
6. Маргулан А. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. Алма-Ата, 1986.
7. Баян-Өлгий. Фотоальбом / Зөвлөсөн Р. Сураган, К. Бикумар, М. Озила, А. Халкен, Г. Мандат. «АДМОН» компанид хэлхэв. Улаанбаатар, 2000.
8. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Алматы, 2005.
9. Түлкібайқызы С. Шебердін шежіресі. Улаанбаатар, 2011.
10. Золбаяр Г., Едилхан Х., Омирбек Б. Баян-олгий аймгийн ундэстэн, ястны эдийн соёл. Улаанбаатар, 2011.

МОҢҒОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛЫ (ХАЛЫҚ САНАҒЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Қобландин Қ.И.

Қазақстан Республикасының Моңғолиядағы елшілігі, Уланбатор

Моңғолияда халық санағы XIII ғ. бастап жүргізілсе де, қандай жер көлемі болғандығы, қай жылдары санақ жүргізіліп, қанша адам тіркелгені туралы сол кездердегі деректер жоқ. Алайда, кейбір тарихи деректерге қарағанда, 1789 ж. Түшээт хан аймағының Ахай гүний жерінде, 1854 ж. сол аймақтың Арван сай жерінде (қазіргі Сэлэнгэ аймағының Баруунбүрэн ауданы), халық пен мал саны тізімделген. Моңғолиядағы халық санағының бір ерекшелігі – халық санағымен бірге мал түлігінің де саны есепке алынуы, бұл үрдіс 1940 ж. дейін созылған.

Қазіргі кезге дейін Моңғолияда 10 рет халық санағы жүргізілген. Алғашқы халық санағы Моңғолияда 1918 ж. өтіп, сол кезде 648,1 мыңдай халық есепке алынған [1]. Алайда, бұл санаққа зерттеушілердің пікірінше, көптеген жергілікті тұрғындар енбеген. Қазақтар Моңғолияның батыс аймағына XIX ғ. 50–60 жж. бастап көшіп келе бастаған. Олар мал шаруашылығымен айналысып, үнемі көшіп-қонып жүргендіктен, қазақтардың жалпы саны, түтін саны туралы деректер толық емес.

Моңғолияда халық санақтары 1935, 1944, 1956, 1963, 1969, 1979, 1989, 2000, 2010 жылдары өткізіліп, сондай-ақ 1947, 1950 жж. бір мәртелік халық санағы жүрген.

Айта кетерлігі, Моңғолияда алғашқы жылдары жүргізілген санақтардың ғылыми әдіснамасы, санақ жүргізушілердің кәсіби біліктілігінің жетіспеуі, ауылдардың бір-бірінен шалғайлығы, жергілікті халықтардың санаққа күдіктеніп, сенімсіз қарауы салдарынан жарияланған түрлі зерттеулер мен санақтардың халық саны туралы мәліметтерінің бір-біріне сәйкес келмейтіндігін ескеру керек.

1934 ж. Ховда аймағындағы қазақтардың саны 18 699 (7 690 – ерлер, 9 733 – әйелдер) болса, 1940 жылғы санақ бойынша Баян-Өлгий аймағының 78% (23 544) қазақтар, Ховда аймағында – 1 986, Завхан аймағында – 60, Увста – 17, Хувскөлде – 3, Уланбаторда – 7, жалпы қазақтардың саны – 25 617 болған.

1944 ж. қазақтардың саны – 35 995, 1947 жылы – 37 326 жеткен [2, 66–67-бб.; 3, 173 p.]. Қинаятұлы З. деректері бойынша 1940 ж. Баян-Өлгийде – 32 301 адам, 7 063 жанұя болған дейді [4, 177-б.]. Осы орайда, 1940 ж. Моңғолияның құрамында жеке Баян-Өлгий аймағының құрылуына байланысты көптеген қазақтардың кейіннен Ховда және басқа аймақтардан Өлгийге қоныс аударғанын атап өткен жөн.

1950–1960 жж. бастап Моңғолияда жоспарлау, статистикалық жұмыстардың жолға қойылуына байланысты халық санағының әдіснамасы, бағдарламасы біршама жақсарды. Экономикалық өзара көмек Кеңесінің (СЭВ) халық санағының жаңа әдіснамасы бойынша Моңғолияда 1969, 1979, 1989 жж. халық, тұрғынжай санағы жүргізілді.

1956 жылғы жалпы халықтық санақ бойынша, Моңғолиядағы қазақтардың саны – 38 765 (4,3%), 1963 жылы – 47 838 (4,7%), 1969 – 58 131 (5,3%), 1979 – 84 300 (5,3%), 1989 жылы – 120 506 жетіп, осы жылы жалпы Моңғолия халқының (2 043 959) – 5,9% құраған [5, с. 24; 3, p. 126].

Ал, Моңғолияның басқа аймақтарында қоныстанған қазақтар туралы мәліметке келсек, олар 1963, 1969, 1979, 1989 жж. халық санақтары бойынша (мың адам) төмендегідей болды:

Кесте 1

№	Аймақтар, қала	1963	1969	1979	1989
1	Архангай	58	-	-	90
2	Баян-Өлгей	37436	48900	62100	82750
3	Баянхонгор	26	-	-	9
4	Булган	48	-	-	8
5	Говь-Алтай	14	0,1	0,1	98
6	Дархан	-	0,2	1,1	3116
7	Дорнод	265	0,1	0,1	220
8	Дорноговь	95	0,3	0,4	872
9	Дундговь	151	-	-	3
10	Завхан	33	-	0,3	68
11	Өвөрхангай	10	-	-	65
12	Өмнөговь	19	-	-	18
13	Сүхбаатар	53	-	-	3
14	Сэлэнгэ	321	0,7	1,5	3229
15	Төв	834	0,6	1,0	2167
16	Увс	401	0,3	0,7	950
17	Хөвсгөл	81	-	-	24
18	Хэнтий	184	-	-	24
19	Ховд	5060	6,4	9,4	12814
20	Эрдэнэт	-	-	0,4	-
21	Улаанбаатар	2646	3,2	5,6	9005
	Барлығы	**47 735**	**62,8**	**84,3**	**120 506**

Бұл кестеде көрсетілгендей қазақтардың негізгі тобы Баян-Өлгийде, қалғаны Ховд, Хэнтий, Төв, Сэлэнгэ аймағы, Уланбатор қаласында мекендеді. Сонымен қатар халықтың тұрмыс-тіршілігінің, денсаулық сақтау саласының біршама жақсаруынан жас нәрестелердің шетінеуі азайып, бала туу және халықтың табиғи өсімі жоғары болғандығы байқалады.

Ал, Уланбатордағы қазақтар санының өсуіне келсек, 1956 жылғы халық санағы бойынша қалада – 118387 тұрғын болса, қазақтар – 1 971 (1,7%), 1963 ж. – 223 695 (2 646 –

1,2%), 1969 ж. – 261 096 (3 238 – 1,2%), 1979 ж. – 401 035 (5 634 – 1,4%), 1989 ж. – 548 364 (9 005 – 1,65%), 2000 ж. – 760 125 (6 439 – 0,8%), 2010 ж. – 1 154 290 (9 817 – 0,85%) жеткен [6].

XX ғ. 90-жж. басында Қазақстанның тәуелсіздік алуына орай, Моңғолиядан Ата мекенге қарай көшу үрдісі басталды. Осыған орай, Моңғолияның жыл сайынғы статистикалық мәліметтерінде көрсетілгеніндей, Баян-Өлгий аймағындағы жалпы халық санының да азайғаны байқалады. Атап айтқанда, 1990 ж. аймақта 99 022 халық өмір сүрсе, 1993 ж. – 73 116, 1995 ж. – 79 793, 1997 ж. – 85 502, 2000 ж. – 91 068 адам ғана болған [7]. Осы кезеңдегі халық санының азайғанына, негізі қазақ болып саналатын Баян-Өлгей аймақ тұрғындарының Қазақстанға қоныс аударуы себеп болғаны сөзсіз. Жалпы, осы жылдары Моңғолиядан Қазақстанға қоныс аударған қазақтардың саны 70–80 мыңға жуық деуге болады. Алайда, олардың бірқатары кейіннен әртүрлі тұрмыс-тіршілік жағдайлары, денсаулықтарына байланысты Моңғолияға қайта көшіп кеткендері де болды Белгілі ғалым З. Қинаятұлы, 2000 жылдарға дейін Моңғолияға қазақтардың 42 % қайта көшіп барған дейді [4, 249-б.].

2000 және 2010 жылғы Моңғолиядағы өткен халық санақтарына БҰҰ бекіткен Халық және тұрғынжайлық санақ ережелері негіз болып, санақ қорытындыларының толық әрі дәлме-дәл болуына өз ықпалын тигізді. Осыған орай, Моңғолия парламенті 2008 жылы 3 қаңтарда «Моңғолиядағы Халық және тұрғынжайлық мемлекеттік санақ туралы» заңды бекітті.

XXI ғ. алғашқы санағы Моңғолияда 2000 ж. 5–11 қаңтар аралығында өтті. Бұл санаққа 19 сұрақ, атап айтқанда, тіркелетін азаматтың аты-жөні, үй-мекен жайы, отбасы жағдайы, руы, білімі, қызметі туралы мәліметтер енді.

2000 ж. санақ бойынша Моңғолияда 2 млн 373 мың 493 халық өмір сүрген, оның ішінде моңғол тілдес халықтардан – халха – 1 934 674 (81,5%), дөрбөд – 66 706 (2,8%), баяд – 50 824 (2,1 %), бурят – 40 620 (1,7%), дариганга – 319 090 (1,3%), захчин – 29 776 (1,3%), урянхай – 25 183 (1,1%) және т.б. болған.

Ал, барлық қазақтардың саны – 102 983 болып, бүкілхалықтың 4,3 % құрады. Моңғолиядағы жалпы қазақтардың – 80 776 (78,4%) Баян-Өлгей аймағында тұрып, осы аймақтағы қазақтардың үлес салмағы – 88,7% жеткен. Қазақтардың көп шоғырланған аймақтарының бірі Ховдыда – 10 005 (11,5%), Дарханда – 2 103 (2,5%), Сэлэнгэде – 1 100 (1,1%), Төв аймағында – 1 065 (1,1%) қазақ тұрған. Сондай-ақ, Уланбаторда – 6 439 қазақ (бүкіл қазақтардың 6,25%) халық санағының тізіміне енген [8].

2010 ж. 11–17 қарашасында өткен халық санағына 25 сұрақ енгізіліп, оған тұрғындардың әлеуметтік жағдайлары (мүгедектік, зейнеткерлік), діни сенімділігі, техника құралдарымен пайдалануы (интернет, ұялы телефон) туралы сұрақтар енген. Осы жылғы санақ бойынша Моңғолиядағы өмір сүрген халық саны 2 647 545 болған. Оның ішінде моңғол тілдес халықтардан – халха – 2 168 141 (82,4%), дөрбөд – 72 403 (2,8%), баяд – 56 573 (2,2%), бурят – 45 087 (1,7%), дарганга – 27 412 (1,0%), захчин – 32 845 (1,2%), урянхай – 26 654 (1,0%) және т.б. болған.

Моңғолия қазақтарының орналасқан аймақтары
(2000–2010 жж. Халық санағы бойынша)

Кесте 2

№	Аймақтар, қала	2000 жыл		2010 жыл	
		Халық саны/ қазақтар		Халық саны/ қазақтар	
1	Архангай	97091	7	84078	3
2	**Баян-Өлгей**	91068	80776	85232	76714
3	Баянхонгор	84779	7	75690	9
4	Булган	61776	11	53065	1
5	Говь-Алтай	63673	47	53223	233
6	Говь-Сүмбэр	12230	42	13038	133
7	**Дархан**	83271	2103	90642	2428

8	Дорнод	75373	88	68873	72
9	Дорноговь	50575	85	57930	90
10	Дундговь	51517	2	38543	2
11	Завхан	89999	6	64924	60
12	Өвөрхангай	111420	8	100444	13
13	Өмнөговь	46858	3	60855	29
14	Орхон	71525	431	87118	565
15	Сүхбаатар	56166	8	51091	6
16	**Сэлэнгэ**	99950	1100	95804	879
17	**Төв**	99268	1065	83338	895
18	Увс	90037	115	72906	132
19	Хөвсгөл	119063	6	114331	17
20	Хэнтий	70946	629	65335	463
21	**Ховд**	86831	10005	76252	9046
22	**Улаанбаатар**	760077	6439	1154290	9817
	Барлығы	**2 373 493**	**102 983**	**2 647 545**	**101 526**

Бұл санақ бойынша қазақтардың жалпы саны – 101 526 болып, үлес салмағы 3,9% төмендеген. Баян-Өлгийдегі қазақтардың саны – 76 714 болғанмен, олардың аймақтағы үлес саны 91,2% көтерілген. Сондай-ақ Ховда аймағында қазақтардың санының кемуі байқалғанмен (9 046), олардың да аймақтағы үлес салмағы 11,9% көбейгенін байқауға болады.

Дархан аймағында қазақтардың саны – 2 428 (2,7%), Сэлэнгэде – 879 (0,9%), Төв аймағында қазақтар – 895 (1,1%) болған. Ал, Ұлан-Батырда тұрған қазақтардың саны – 9 817, яғни, барлық қазақтардың – 9,7% ел астанасында тұрған [9, 54–56-бб.]. Айта кетерлігі, бұл санақтарға аймақтардан келіп, қалада уақытша оқып жатқан студенттер мен оқушылар да енген.

Моңғолиядағы жалпы халық санағы көрсеткендей, тұрғындардың негізгі бөлігі ауылдық жерлерде өмір сүреді. XX ғ. 60–70 жж. бастап Моңғолияда кен орындарының ашылып, зауыт-фабрикалардың, шағын қалалық елді мекендердің салынуы нәтижесінде қалалық тұрғындардың саны көбейе түсті. Бұл үрдіс батыс аймақтағы қазақтардың елдің орталық, шығыс аймақтарындағы ашылып жатқан Налайх, Шарынгол, Эрдэне, Дархан кен орындары мен өндіріс ошақтарына қарай қоныс аударуына ықпал етті.

1956 жылғы санақ бойынша Моңғолия қазақтарының қала тұрғындары ретіндегі саны 4,4 мың болса (бүкіл қазақтар санының – 11,3%), 1963 жылы – 9,8 (20,8%), 1969 ж. – 14,0 (24,1%), 1979 ж. – 20,5 (29,5%), 1989 ж. – 30,9 мыңға (33,9%) жеткен. Өз кезегінде ауыл тұрғындарының үлес салмағы 1956–1989 жылдар аралығында 88,7 % дан – 66,2 % кеміген. 2010 жылғы санақ бойынша қазақтардың 42,3% қалалық жерлерде, 57,7% ауылдық жерлерде тұрған. 1989 жылғы халық санағы бойынша 120 506 қазақтардың жас шамасы айырмасында (0 – ден 55 жоғары) 0–9 жастағы балалар мен жастар саны 70 132 болған, 20–25 аралығындар – 45 142, ал 60 жастан жоғарылар саны – 5 232 адам болған [2, с. 58].

Ал, 2000–2010 жылғы санақтар бойынша Моңғолия қазақтарының жергілікті халықтармен салыстырғандағы жас айырмашылықтар санына келсек, ол көрсеткіштер төмендегідей:

Кесте 3

Жас / **Жылдар**	0–14	15–24	25–34	35–44	45–54	55+
2000	42,5%	20,6	15,5	10,1	4,6	6,7
2010	35,5%	20,8	16,2	12,2	8,3	7,0

Бұл көрсеткіштер Моңғолияны мекендеген басқа тұрғындармен салыстырғанда өте жоғары көрсеткіш болып табылады. Атап айтқанда, 2000 жылғы көрсеткіш бойынша 0–14 жастағы балалар өсімінде баяд тайпасының үлесі – 37,1 %, дөрвөт – 36,8 %, халха – 35,5 %

болса, 2010 жылғы санақта тек хотондар – 38,0 % болып, басқалары элжигэн – 33,2 %, тува – 31,2%, захчин – 30,5%, халха – 27,7% өсімі болған [8, 51–52-бб.; 9, с. 55].

Жалпы, Моңғол елінде жылына әрбір 10 мың адамның 27,7 туылып, 8,5 адамы қайтыс болса, қазақ халқы туылуы жағынан орташа есеппен 1,5 жоғары болған. Моңғолияның жалпы халқының өсімі 2,9% болса, қазақтар жылына 3,4 % өскен [10, 155–156-бб.].

Ал, қазақтардың арасында білім беру саласындағы көрсеткіштерге тоқталсақ, Баян-Өлгий аймағы халқының жалпы білім алу, арнаулы маман және мамандылық игеру деңгейі төмендегідей болған: [2, 78 б.].

Кесте 4.

Жыл	**1956**	**1963**	**1969**	**1979**	**1989**
Жалпы білім	3376	9787	17224	32524	51318
Бастауыш	2582	7554	12446	21365	24017
Орталау	301	1232	2757	7481	16419
Орта	114	215	511	1122	5352
Арнаулы орта	322	577	1037	1716	3621
Жоғары	57	209	473	840	1909

Бұл кестеде аймақ бойынша барлық деңгейдегі білім алушылар саны көбейіп, білім деңгейі жоғарылаған арнаулы орта маманды және жоғары білімді адамдар саны қосылғаны байқалады.

2000 жылғы санақ бойынша 7 жастан жоғары қазақтардың саны – 82 452 (41 496 – ер кісі, 40 956 – әйелдер) болып, олардың жалпы сауаттысы – 63 250 адам болған. Оның ішінде бастауыш білімі барлардың саны – 24 564, 4–8 сыныпта – 18 039, 9–10 сыныпта – 9 800, техникалық білім иесі – 3 573, кәсіптік орта білім иесі – 4 416, жоғары білімі бары – 2 858, сауатсызы (мектеп жасына дейінгілер) – 19 202 болған.

2010 жылғы санақ бойынша қазақтардың білім саласындағы көрсеткіштері төмендегідей болды: 10 жастан жоғары жастағылардың үлесі – 77,2%, жоғары білімі бары – 9,7 %, арнайы орта мамандық иесі – 4,5%, техникалық мамандар – 3,3%, орта білімі бары – 18,7 %, бастауыш білімі бары – 23,4%, сауатсызы (мектеп жасына дейінгілер) – 3,9% болған [8, 70-б.; 9, 52-б.].

Жалпы, Моңғолиядағы халық санақтарының деректері бойынша,қазақ халқы басқа жергілікті халықтармен салыстырғанда, қазіргі кезге дейін табиғи өсім нәтижесінде ұдайы өсіп отырғанын көрсетеді. Сонымен қатар, өткен ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап 2000 жылдарға дейін қазақтардың Ата мекенге жаппай оралуына байланысты, Моңғолиядағы, әсіресе, ішкі аймақтардағы қазақтар санының азайғанын байқауға болады. Әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан алғанда, қазақтар білім-ғылымға құштар, еңбекқор, жаңалыққа, қалалық өмірге бейім халық екенін көрсетуде. Әрине, Моңғолиядағы жалпы білім беру сапасы мен денсаулық сақтау ісінің кенже дамуы, елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайымен тығыз байланысты екендігін, ал оның нәтижесі қазақтардың тұрмыс-тіршілігі мен рухани өмірінің дамуына белгілі бір әсер етіп отырғандығын айтуға болады.

Алдағы уақытта Моңғолиядағы қазақтардың бір бөлегі осы елде тұрақты қалатындығын ескере отырып, қандастарымызға Қазақстан тарапынан рухани-мәдени, білім, кәсіптік мамандық, денсаулық сақтау салаларын, шағын және орта кәсіпорындарды дамытуда тұрақты түрде көмек көрсету Қазақ елінің негізгі парыздарының бірі болады деп сенеміз.

Әдебиеттер

1. http://demoscope.ru/weekly/2002/055/analit02.php.
2. Мұхамадиұлы Х. Моңғолиядағы қазақ субэтносының қалыптасуы мен дамуы. (Тарихи-этнологиялық зерттеу). Алматы–Уланбатор, 1997.
3. Diener A.C. One Homeland or Two? The Nationalization and Transnationalization if Mongolias Kazaks. Stanford, California.
4. Қинаятұлы З. Моңғолия қазақтары. 1 кітап. Алматы, 2001.

5. Нямбуу Х. Монголын угсаатны зүйн удиртгал. Уланбатор, 1992.
6. Нийслэлийн Статистикийн газар. Уланбатор -2011. http//:ubstat.mn/StatTable=41.
7. Үндэсний статистикийн хороо. Хүн амын тоо, аймаг, нийслэл, байршлаар. Жил: 1935–2013. Уланбатор, 2013.
8. Монгол Улсын Үндэсний статистикийн газар. Хүн ам, орон сууцны 2000 оны тооллогын улсын дүн. Уланбатор, 2001.
9. Монгол Улсын Үндэсний статистикийн хороо. Хүн ам, орон сууцны 2010 оны улсын тооллогын улсын дүн. Уланбатор, 2011.
10. Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. Алматы, 2007.

ҚАЗАҚТАРДЫҢ БАТЫС МОҢҒОЛИЯҒА ҚОНЫСТАНА БАСТАУЫ (1770–1870 жж.)

Рахметұлы С.

Моңғолия жазушылар одағының Баян-Өлгий бөлімшесі, Өлгий

1770 жж. соңында Абақ Керей ақылмандары алқалы кеңес құрып, Абақ Керейге хан нәсілінен бір мұрагер әкеліп төре етіп белгілеуге кіріседі. Бұның себебі, ұланғайыр байырғы мекенге иелік ету үшін елді елдестіру мақсаты тұрды. Шығыс Түркістан өңірін қайта мекендей бастаған іргелі жұртқа айбыны мен ақылы астасқан басшылы билік жүйесі қажет еді. Алқалы ақылмандар ақыры бір бітім, арқалы мәмілеге келді. Сол ұсынысты әйгілі Есімханның немересі Жәнібектен туатын Әбілпейіз сұлтанның назарына жеткізіп, оның екінші әйелі Тұмар ханымнан туған Көгедай, Сәмен, Жабағы есімді үш ұл тақ мұрагерлікке лайық деп әкелінеді. Бұл деректерді әйгілі ғұлама ғалым Асқар Татанай «Тарихи дерек, келелі кеңес» кітабында: «...Көгедай 1773 ж. дүниеге келген он екі жасында 1785 ж. Абақ Керейге төре болды. 1797 ж. Бейжіңге барып Мәнжу Чин патшалығынан «гүн» шенін алды, 39 жыл ел билеп 1842 ж. 51 жасында дүниеден өтті...», – деп келтіреді [1].

Көгедай өмірден өткеннен кейін 1824 ж. Ажы төре тақ мұрагерлігіне лайықталды. Қазіргі ШҰАР – дың Буыршын өлкесі Үштас жайлауында 1836 ж. болған мәміледе Қарақас руының аса беделді тұлғасы Жанбайұлы Кененің (1765–1862) бітімсөзімен «Төрт би төре» жүйесі ұсыныс етілді. Сол кездегі «төрт орын» билерге: Мамытұлы Көкен (1797–1879), Жантеліұлы Құлыбек (1796–1852), Дөненбайұлы Бейсенбі (1799–1872), Сатайұлы Топан (1802–1881) қатарлы би, төрелер келіп он екі Абақ – Керей тағдырына жөн сілтеді. Қарақас пен Молқы өкпелемеді. Елді мекендердегі талас-тартыстарды реттеуден бастап, бүкіл қазақты береке-бірлікке шақыру мақсаты олардың алдында тұрды. Дәл осы тұста Қазақ тарихында тұңғыш рет Найманнан Дүзбенбет Құмырысқаұлы, Төре, Матайдан Оспан Жәнібекұлы Мәнжу Чин патшасынан «әмбі» атағына ие болды.

Қарақас – Назар – Түгелбай – Жәдік – Жанбайұлы Кене би болса бір әкеден бес ұл. Інілері Құржық, Асыр, Дүйсе, Бисе. Кененің бәйбішесі Найман – Сарыжомарт Қозыбайұлы Тілеубердінің қызы Айжарық. Кенені – «Қара би» атаған Кененің балалары Қаракөбен,Тілеулі және Бит, Бүрге. Кейбір деректерде Сапарбайды Кененің кенжесі дейді, Бірақ, Сапарбай Кене бидің немересі яғни Бүргенің тұңғышы. Сапарбайдан Мысық, Күшік, Мойнақ.

Өр Алтай өңіріне қазақтардың қоныстануы жергілікті моңғол ұлыстары үшін дау-дамайсыз бола қоймады. Өріс, шұрайлы жайылымдарға таласу, малдың сиыспауы, қыстау, жайлауға ылайықты өңірлер үшін түрлі қақтығыстар орын алды. Жақсылық Сәмитұлы, Нәбижан Мұқаметханұлы қатарлы тарихшы, ғалымдардың дәлелдеуі бойынша 1827 ж. Көктоғай, Қу Ертіс, Ақдала, Сарбастау қатарлы алқапты жерлерді баса қоныстанған қазақтарды қудалау тоқтамады. Бұл туралы Нәбижан Мұқаметханұлы «Қазақ тарихынан зерттеулер» яғни Чин патшалығы тұсындағы Шуан Зүн патшасының деректеріне сүйене

отырып былайша жазады: «...Күші басым қазақтар моңғолдарды ығыстыра бастайды. Өріс-қоныс таластары үздіксіз жалғасты. Қазақтардың қоныстарына қатысты мәселені Бейжінде шешті. Соның бірі Алтай урианхайларының қазақтарға деген наразылығын,өтініш тілегін Ховда әмбісі Бейжіңге мәлімдейді. Мәлімдемеде: «...Қазақтар Чин Лүн (Цзя-Чин) Сайшаалт Ерөөлт (1796–1821) заманынан қазірге дейін урианхай жеріне сан рет келді, екі мыңнан астам түтін көшірілді. Тек қана Ізғұты Жанбалаұлы (Ізғұты Шақабайұлы Есентай немересі) бастаған 600 түтін көшпей отыр. Бұларды Тарбағатай әмбісі әскер жіберіп қуғындау керек...» делінген [2]. Осыдан соң Мәнжу патшасынан «...Урианхай бұқарасының көңілін табу үшін көшпелі қазақтар мен жергілікті тұрғындарды қырқыстыру мақсатында дөрвөдтің оң, сол қанатынан бір мың, халхадан бір мың қол жинап Чулуундорж дегенге басқартып аталмыш өңірлерден қазақтарды қуып шығару керек...», – деген пәрмен түсіреді. Әскер жасақталып, жайбарақат жатқан елге шабуылдар жасалды.

Қарасеңгірдегі қанатты ел-жұрт, іргелі ауылымен күзеп, жайлап отырған Беген Бәйімбетұлының (Есағасы – Қазыбек) еліне тиіскендер бейғам елді аяусыз қырып жояды. Іргелі ауыл үрке көшіп, көбісі жолшыбай тозғынға ұшырайды. Бұл туралы шынжаңдық тарихшы Асқар Татанайұлы «Тарихи дерек, келелі кеңес» кітабында: «...Беген байдың қалың жылқысын, бірқанша отауы мен жүзден аса жас жігіт, қыз келіншектерін олжалап Ховдаға асырып айдап әкетеді...», – дейді. Бұл әйгілі «Сайн ноян шапқан» деген тәмсілмен ел есінде қалды [1, 89–91-бб.]. Моңғолия қазақтары бұл оқиғаны «Халха шапқыны» деп атайды. Себебі, Сайн ноён хан Халханың сенімді төрт ірі аймағының бірінің сұлтаны, Мәнжу патшасының сенімді адамы еді. Шекаралық аймақтан қуғын көрсе де қазақтар түп қопарылып алыстап кетпеді. Жылдың төрт мезгіліне тәуелді ел-жұрт, таудың қойнау-қолаттарында мал-жанын бағып жата берді.

1830 жж. Ізғұт Жанбалаұлы (1772–1836), Қазыбектің ұрпағы Иман Қожекеұлы (1790–1824), Қуанбай қатарлы ірі ауылдар мекен еткен жерлеріне қайта көшіп келді. Тағы да дүркін-дүркін болған қақтығыстар жалғасты. Сондай бір кезеңде Ізғұт, Иман, Қуанбайлар моңғол әскерлерінің қолына түсті. Ал, Жарқынбай Халықбайұлы, Өтеміс, Құлыбек бастаған мыңнан астам түтін Бұлғын өзенінің Улаанхус деген жеріне қоныстанды [2, 169–170-бб.]. Осы жағдайларға қарағанда Ховда бетіне қазақтардың көшіп қоныстануы 1820 жж. қарқынды жалғаса түскен. Ізғұты ауылдары сонда да Моңғолдың шекара шебінен алыстамады. Бұның бір айғағы Жарқынбайды арулап қойған жер – Дәлүүннің Бессала – Үйіртісінде, Ізғұт Жанбалаұлының бейіті – Дәлүүннің Жалғызағаш деген жерінен анықталуы болып отыр.

А. Керейхан қатарлы кейбір зерттеушілер пікірі бойынша Міниc Әбілтайұлының «Қазіргі Баян-Өлгей қазақтары XIX ғасырдың екінші жартысында немесе 1868–1869 жж. бастап Қобда бетіне қоныстана бастады...» деуі нақты деректік негізге келмейді [3, 201–206-бб.].

Нығмет Мыңжан еңбектерінде, 1860 ж. «Қытай–Ресей (Бейжін) шарты» жасалып, осы кезеңдердегі аталмыш елдер қарым-қатынасына оңды нәтижелер бергендігі айтылады. Бұл шарттың маңызы – көшпелі қазақтардың елді-мекендерді еркін таңдауына жол ашты. Чин династиясы 1860 жж. өз саяси әлеуетінен айырыла бастады. Аз ұлттар көтерілістері бірінен кейін бірі ашық майданға шықты. Әйгілі «Тайпиндер көтерілісі», «Ниендіктер мен исламдықтар наразылығы» аса күшті қақтығыстарға ұласты. Қашқарияда Британдықтар жебеуімен «Қоқан хандығы» түрен салды. Осындай факторлардың барлығы Чин патшалығының шаңырағын шайқалта түскендігі айтылады.

Г.Н. Потанин «Солтүстік батыс Моңғолия очерктері», «Түркі тайпалары. Қырғыздар (қазақтар)» атты еңбегінде: «...Қазақтар Қара Ертістің салалы қойнауын, Тарбағатай мен Сауырдың солтүстік беткейін, Өр Алтайдың оңтүстік бөктерін, кейбір бөлігі Қобда өзенінің жағалауында көшіп-қонып жүреді. Қырғыздардың айтуынша біздің Қобдаға келуімізден 6–7 жыл бұрын олар Моңғолға қарай ауа бастаған. Мұнда қазақтың белгілі адамдары Көбеш би (Айтбайұлы Көбеш би – *Р.С.*) мен руы Төре Өжекеұлы Самархан (Қожамжарұлы Самархан сұлтан – *Р.С.*) және Қожамжар сұлтандар (Қожамжар Сәменұлы – *Р.С.*) өздерінің қол

астындағы рулармен бірге шекаралық аралықтарда көшіп-қонып жүрген. Олар алғашқы екі жылды Алтайдың Қобда бетінде өткізген. Сондай-ақ Қожамжар сұлтан Алтайдың оңтүстігіндегі Сұмдайрық өзенінің басын жайласа, Сагсайдың Қобда өзені жағалауында қыстаған. Бұл жерлер урианхай қоныстары болып саналатындықтан қазақтар оларға жер үшін салық төлеп, ол төлемдер урианхай шонжарларының қалтасына түсіп отырған. Қазақтар Бұлғын өзенінің басынан Шегіртайға дейін көшіп отырып, Бұлынтоқайдан Гушенге дейінгі жолда Үрінгі өзені бойындағы кең жазықты артқа тастап тура Говьға қарай тартады. Бұл өңірдің қазақтары Алтайдың Альпі жазығын жайлап, Қара Ертістің Үрінгісінде қыстайды. Ал, қазақтың Жәнтекей-Шақабай руының ауылдары Бала Ертістің ұшар басы мен Чаган-чил тауында жайлады. Бала Ертіс қойнауынан ауған қазақтар да шығысқа қарай Таван бэлчээр тауында Күрімті өзенінің басында жайлаған. Бұл ең шығыстағы жайлау болатын. Тілеулі би (Кенеұлы Тілеулі би (1820–1882) – *Р.С.*) бастаған қарақас руының қыстауы Сүпті және Күрті өзендерінің жағалауында болған және малдары қыста Үрінгі өзенінің бойында отарлап отырған.

Ал, Байбосын бастаған молқы руының ауылдары Үрінгі өзені бойында қыстаған. Алтайдың оңтүстік бөктерін қазақтар осы жердің нақты иелері урианхайлардан қалыспай иеленді әрі олардан жан саны да көп еді. Қара Ертіс қойнауындағы кең жазықты қоныс еткен қазақтар Абақ Керейлер мен Қаракерей руының өкілдері болды» деп келтіреді Г.Н. Потанин еңбегінде. Ол, «...Атантай, Есенбай, Есентай әулеттері Базарқұлдар, Атантайдың ұлдары Итқара, Толыбай, Аққошқар, Ақжігіт (Теңсізбай)...кездескендігі айтылады.» Олай Моңғолдың шекарасы маңында көшіп-қонып жүргендігін анықтайды [4, 5–7-бб.]. Сол Ақжігіттің өзі балаларымен 1860 жж. 103 жасында дүниеден өткенге дейін Алтай өңірі, Ховда бетіндегі Сұмдайырыққа дейінгі жерлерді мекендеді. Ақжігітұлы Маңғұл (1828–1914) 86 жасында Моңғолия жерінде мекендеп тұрып Жа Лама лаңы кезінде Қос-ағаш, Шүй арқылы Алтай өңіріндегі Богда деген жерге барып қайтыс болған. Потанин деректері бойынша анық болған рулар әулеті әлі де Моңғол жерінде мекендейді.

Г.Н. Потанин еңбегіндегі Тілеулі би Кенеұлы 1810 ж. туылған 1862 ж. дүниеден көшкен. Руы – Қарақас – Назар – Жәдік. Жанбайұлы Кенеден екі ұл туды. Тұңғышы – Қаракөбен, Тілеулі. Тілеулі Шақабай батырдың немересі Бәйтеректің қызымен неке құрған. Тілеуліден Тырқай, Бітімші, Қоңыр, Мүрсалима, Ожыр, Сарыгелең, Жамбы, Қоңыр, Бітімші.

Тілеулі биді «Бәлекең» деп қастерлеп, есімін кие тұтатын. Кенеұлы Тілеулі 1810 ж. туған, 1862 жж. 61 жасында дүниеден өтті де билік мұрагерлікпен баласы Тырқайға өтті. «Бәлекеңнің» бейіті – Дәлүүннің Жалғызағаш деген жерінде яғни Жанбалаұлы Ізғұтының қабірімен бір маңда.

Саяхатшы Г.Е. Грумм-Гржимайло қазақтардың Қобда бетіне қоныс аударуы жайлы аса маңызды деректер келтіреді. Мысалы: «Мұндағы қазақтар өткен ғасырдың 60 жж. Алтайдың арғы бетінен бергі бетіне өткен. Қара Ертістің бойынан басталған жер дауы керейлерді Қобда бетіне келмеске шарасыз етті...» [5, с. 413]. Тарихшы Зардыхан Қинаятұлы бұл жөнінде «Нулимстай жилүүдийн намтар» (2003) кітабында: Г.Е. Грумм-Гржимайло еңбектерінен сілтеме ала отырып: «...Қытайдың батысындағы Мүсілімдер көтерілісін пайдаланған Керейлер Қыран Ертіс, Алтай асып Бұлғын, Сагсай өзенінің басынан урианхай жеріне қоныстанды», – деп келтіреді [6, 28–29-хх.]. Мұсылмандар көтерілісі – 1863–1864 жж. бастапқы жартысында екі мәрте Тарбағатайда көтерілді. 1865 жылы қаңтарда қазақтар да оған үн қосты, қолдады. Осы жағдайлар кезінде көптеген қазақ ауылдары Моңғолия шекарасына қарай беттеді [7, 87–88-бб.]. Алтай өлкесіндегі қазақтар көбінесе жергілікті урианхайлармен жазғы жайылымға таласа берді. Осы жағдайларды ушықтырған ойраттар арасына Тибеттен келген дінбасы «Шаған Кеген» (Цагаан Гэгээн) Хонгилжанцан еді. Сонымен қатар 1876–1877 жж. Қашғарда болған оқиғалар дүмпуі Алтай бетіндегі қазақтарды да алаңдатты.

Әйгілі ғалым Цэвээн Жамсрано: «...Алтай өңірі, Батыс Моңғол немесе Қобда түгелдей Мәнжу Чин патшалығына қарасты болғандығын айта келіп, қазақтар үшін Қобда бетіне өтіп қоныстануға оңтайлы болғандығын дәлелдейді. Оның пайымы бойынша «...Қазақтар алғаш

рет Алтай өңірінен (Қобда бетіне) жайылым жағдайымен өткен саясаты...», – деп жазды [8, 131-х.]. Тағы да Ц. Жамсрано дәлелдеуі бойынша осы кезеңдегі қазақтардың саны да нақтыланады. Айталық, «...1860 жж. Алтай бетіндегі қазақтар саны көп емес... 1870 жж. бір отбасында төрт адам деп есептесек, барлығы 7480 адам, бір түтінде 6 адам бар деп есептесек 11220 адам болар еді...» деп байлам жасайды [9, 133-х.].

Ал, Г.Е. Грумм-Гржимайло: «...Оросын консуль байсан Балкашкины 1860 онд илтгэсэн есоор Алтайн Чанад дахь Бэлзэг голын сав газар нутаглан буй наймануудын 500 өрхийн хамт нийтдээ 12500 өрх, өрх бүр дунджаар дөрвөн хүнтэй гэж үзвэл бүгд 50 гаруй мянган казах иргэн оршин сууж байжээ...», «...1860 жж. Шәуешектегі Ресей консулы Балкашкин баяндамасы бойынша Алтайдың арғы бетіндегі қазақтар саны Білезік өзенінің бойын мекендеуші наймандардың 500 түтінін қосқанда 12500 түтін, бір жанұяда орташа есеппен төрттен жан болған болса барлығы 50 мың жан болған...» [5, с. 469; 10, 33-б.]. Патшалық Ресей мен Мәнжу Чин мемлекеті 1864 ж. қыркүйектің 25-і күнгі шарты бойынша Тарбағатайда батыс солтүстік шекарасы оны қазіргі Завхан аймағы Улиастайдағы Мәнжу әкімшілігіне қарасты етіп 1869 ж. тамыздың 23-і күнгі хаттамасы арқылы бекітті [11].

Осы хаттама бойынша Мәнжу Чин өкіметі батыс солтүстік шекара шебіне құзырлы тұлға ретінде шекара белгілеу жөніндегі сол қанаттың жанжині Хөвөөт улаан хошуунының күндесі (гүн) Мин-И, Тарбағатайдағы кеңесші әскер басы әрі Шилин мен Тарбағатай әскерилер әміршісі «Ноцтой баатар» деп әспеттелген Бөргөстердің күрделі пәрмені бойынша шекара бекіген тұста Қобда бетіне қарай қоныстанушыларға ыңғайлы сәт туындай бастайды. Бұл жөнінде тарихшы Зардыхан Қинаятұлы өзінің «Жылаған жылдар шежіресі» атты кітабында: «...1864 ж. Қытай мен Ресейдің арасында болған...» «Қытай мен Ресей батыс солтүстік шекарасын бақылауға алу шартты белгілері» атты қазақтың ата-жұртын саудаға салған «осы бір келісім шарттың салдарынан Алтай бетіндегі қазақтар Чин империясына қарасты болып қалды. Бұрынғыша қазақта хан сайлайтын салт жойылды. Әкімшілік бірліктері Мәнжулік үлгідегі жүйеге көшіп бөлшектелді. Ғасырлар бойы хандық билікке бойы үйренген қазақтар жаңа жүйеге бірден бейімделіп кете бермеді. Кейбір ру басшылары түгелдей қарасты елімен Қобда бетіне асып кетіп отырды...» [10, 32–33-бб.].

Қобда бетін мекендеген қазақтар. Қазақтардың Моңғол жеріне қай жылдары келіп орнықты деген сауалға тарихшылар нақты дәйектер таппай келді. Тарихшы Іслам Қабышұлы қазақтар алғаш 1867 жж. келді деп жазады. Бұны әбден дәлелденген дерек ретінде қабылдаудың қисыны жоқ. Әуелгі кезекте Моңғолия шекарасының Шынжаң, Алтай өңірімен шекаралас тұсынан яғни Даян өлкесіне 1855–1858 жж. (қоян жылы) Ж. Дүт ауылдары келді деген дерек табылып отыр. Дүттің руы – Арғын ішінде Сүйіндік. Дүт Жанбайұлы 1858 жж. іргелі ауылымен, мал-жанымен Моңғол жерін мекен етіп тұрды. Қазіргі Цэнгэл сұмынының Даян көлінің жағасында «Дүт шоқысы» деп аталатын тарихи, аңызды жер бар. Сол маңда Жанбайұлы Дүттің бейіті орналасқан.

Екінші кезектегі іргелі ауылдар – Керейдің Қанкелді руының Буянтөлекұлы Дүмжік (1826–1918) ауылдары қазіргі Дәлүүн сұмынына қарасты Бұлғын өзенінің бастау тұсы – Хөхцүнхэг, Үш Көкбұлақ, Төвшиннуур, Қасқақұм маңына келіп қоныстанды. Бұл 1856 жж. аралығын көрсетеді.

(Қанкелді руының іргелі ауылын бастап келген тұлға Буянтөлекұлы Дүмжік 1826 ж. Көктоғай, Шіңгіл өңірінде дүниеге келген. Қобда бетіне қоныс аударғаннан кейін 1858 ж. оның тұңғыш баласы Қобдабай дүниеге келген. Қобдабай 1912–1913 жж. Жа лама айдаған кезде ауылымен айдалып барып Ресейдің Қошағашқа қарасты Жазатыр деген жерде 55 жасында дүниеден өтті. Қобдабайдың әйелі руы молқы Іңкәр (1861–1945). Іңкәрдан 4 ұл туды. Олар Нұғыман, Қайса, Ұқай (Ұлықпан), Зиядан қатарлылар.

Үшінші кезекте руы Базарқұл – Қотырақ Көбеш Айтбайұлы (1810–1890) бастаған аса ірі ауылдар келіп қоныстанды. Мәнжу Чин өкіметі құзырлылығына тәуелді болуды қаламаған Көбеш Айтбайұлы Моңғолияның Шынжаң, Алтай өңірімен шекараласатын Өрмегейті (Ирмэгт) асуымен асып қазіргі Алтай сұмыны Түргэн өлкесіне қоныс тепті. Осы кезде онымен Орыстың әйгілі саяхатшысы Г.Н.Потанин кездесіп, әңгімелескендігі жөнінде

деректер қалдырылды. Өкіметтен салынатын салықтан жалтарған іргелі елдің Моңғол жеріне нақты қоныстана бастауы 1866 жж. басталады.

Көбеш Айтбайұлы руы Базарқұл 1810 ж. Алтай өңірінде дүниеге келген. Айтбайдың кіндігінен Өбіген, Сейтін, Қолдын, Көбеш, Мамаш. Көбеш батыр бес әйел алған адам. Бәйбішесінен (жеңгесін әмеңгерлікке алған) Қыраубай (Рахметолла), екінші әйелі Қырмызыдан ұрпақ қалмады. Үшінші әйелін төсек жаңғырту салты бойынша Ойраттың бір белгілі рубасының қызымен некелескен. Есімі Үлбі. Осы әйелден Асылбек, Қарымбек, Мұрындық, Сіргетай қатарлы төрт ұл, Биби, Қырғи, Тоғжан қатарлы үш қыз көрді. Ал, 4-әйелінен Тоқтарқожа, Мәуке, 5-ші әйелі Мақтадан Шанышқылы, Жақсылық қатарлы тұлғалар туды. Көбеш батыр жайлауы –Моңғолияның Баян-Өлгий аймағына қарасты Алтай сұмын өлкесіндегі елді-мекен – Қызылқия тауының батыс қапталындағы кең қолтық, байтақ аңғары [12, 516–517-бб.]. Көбеш батыр 1890 ж. 80 жасында дүниеден өтіп, Алтай сұмыны өлкесі Түргэн деген жерге қойылды. Мағаз Рәзданұлының дерегіне сүйенсек «... Көбеш батырдың ауылы Қызыл қияны жайлап, үш жағына жүздей биені байлап, кілең мақпал қара жылқы жасыл жайлауды баран өңге бояп...» отыратын жайлауы қазіргі Баян-Өлгей аймағына қарасты Алтай сұмынының жері Қызылқиясы болса керек. Оның мұрагері Көбешұлы Асылбек 1831 ж. Алтай өлкесінде дүниеге келген. Мәнжі өкіметінің Сары уаңдарының салық саясатына қарсылық көрсеткендігі үшін 1868 ж. небары 37 жасында басы алынды. Асқар Татанай, Ғазез Райысұлы қатарлы қаламгерлердің дәлелдеуінше Асылбекті Іле генералының нұсқауымен Шаған Кеген әскерлерді өлтірді делінеді [13, 333-б.]. Бейіті Сагсай сұмынына қарасты Қу үй (Хуэй) деген жерде. Асылбектің өз кіндігінен үш ұл болған. Тұңғышы Төлепберді, Жарас, Баян. Қыздары: Мәрке, Ұмысындық, Зәуре. Төлепбердіден Нұрғали, одан Жұлдызбай. Ортаншысы Жарас. Ал, кенжесі Баян 1876 ж. дүниеге келген 1938 ж. Қызыл үкіметтің қудалауына ілігіп 62 жасында қаза тапты. Әйгілі барлаушы Баянның баласы Қамай ел қауіпсіздігіне көп міндет атқарды.

Тарихшы Ислам Қабышұлы қазақтардың Қобда бетіне қоныстанғаны туралы айта келіп «Көбеш батыр» жырында «Қазақтар қоян жылы немесе 1867 ж. Қобда бетіне қоныстанды» деп жазады. Алайда, «Көбеш батыр» жыры жазылған болуында таласымыз жоқ. Бірақ, «Қасиханның жыры» атты дастанның да болғаны бар. Халық жазушысы Мағауия Сұлтанияұлы құрастырған «Көбеш батыр» (1997) атты еңбекте: жыр туралы қызықты деректер келтіреді де «Жыр – Қасихандікі емес, руы Сарбас Қабимолланікі болуы мүмкін», – деген жорамалға келеді [14, 4–10-бб.]. Жырда: «Арғы атасы Қотырақ, Бергісі Көбеш батыры...», – деген жолдар келтіріледі де «Батырдың сонда жолдасы, Жылқышы, Мәйті, Тілеуді...», – деп жалғастыра береді. Көбештің туған жылы мен қайтыс болған жылы туралы тарихшы, ғалым Сарай Асқанбайұлы біршама ізденістер жасады. Оның дәлелдеуінше Көбеш батыр 1802 жылы туып, 1888 ж. 86 жасында қайтыс болады. Қайтыс болған батырдың сүйегі қойылған жержөнінде руы Қарақас Мешел атты ақын: «...Қызылқия Сұр тұмсық, Батыр дүние салған жер...», – деп ұзыннан ұзақ жыр жазғаны бар. Көбеш батырдың ұрпақтарының бірі – Темірбек Шәмелұлы «Қара шаңырақ» атты естелігінде: «Көбештің 63 жасында алған кіші әйелі Мақтадан туылған Жақсылықтың (1878–1962) 10 жасында яғни 1888 ж. 74 жасында Көбеш батырдың дүниеден қайтқандығы тағы айтылады. Мәселе батырдың қай жылы туып, қай жылы дүниеден көшкенінде емес деп пайымдаймыз. Ал, ақын-жазушы Кәкей Жаңжұңұлы «Батыр Керей» атты еңбегінде: «...Көбеш батырдың ең алғаш Қобда бетіне қоныс аударуы 1852–1853 жж.» деп көрсетеді [14, 15–21-бб.]. Сондай-ақ тарихшы Сарай Асқанбайұлы «Айтбайұлы Көбеш» атты еңбегінде Г.Н. Потанин белгілеуіне сүйене отырып, «...1876 жылы 9-айдың 13 күні Даян көлінің жағалауында отырған Самырхан төренің ауылының маңындағы Жәнтекей Көбеш батырға хат әкелгендігін...» тілге тиек етеді де,тұңғыш рет Қобда бетіне көшіп келушілер осы ауылдар еді деп түсіндіреді. Демек, орыс жиһанкезінің келгенінен қаншама жылдар бұрын Қобда бетіне қазақтардың қоныс тепкендігі жөнінде деректер неліктен есепке алынбағаны түсініксіз. Көбеш батыр қайтыс болған 1888 жылы оның баласы Асылбектің басы қытайлар тарапынан алынғандығы жөнінде сәл айырмашылықта деректер табылуда. Асылбек Көбешұлының мәйіті қазіргі Даян

заставасының маңына жерленген. Қытайлық шежіре, жазушы Мағаз Рәзданұлының «Санатқа алынбаған билік» атты деректі әңгімесінде «...Ши әмбінің қолшоқпары Шаған кегеннің қаталдығына төзе алмаған қазақтар Қобда бетіне қарай қоныс аударған қазақтар деп...» бірсыпыра мәліметтер келтіреді. Мұнда: Шеруші Жылқышы би, Сүйіншәлі билеушісі Барлам, Молқы биі Жуанған, Қарақас биі Бітімші қатарлылар Қобда бетіне қарай ойысты деп келтіретін деректер біздің айтқанымызды дәлелдей түседі. Мағаз Рәзданұлының тілге тиек еткен Барлам (Бардам) Шәкудің кенжесі Сабылдықтан туады. Сабылдықұлы Бардам 1870 жылы туған, 1912 жылы 42 жасында сезікті жағдайда қайтыс болған. Бейіті Далакөлде. Бардам үш әйел алған. Бәйбішесі Зылиқадан Уатхан, Ақтышқан, Асқар, Қазы. Кіші әйелі Қара апаңнан Жолбарыс. Үшінші әйелі Зурәдан Кәкей туады. Осы деректерге қарағанда Бардамның ауылы да Көбеш батырлармен қоныстас Қобда бетіне келген деп көріледі.

Қобда бетіне қарай қоныс тебушілердің тағы бір ірі бөлігін Найман руының биі Қаратай – Сарғалдақ – Құлжабай – Отыншыұлы Қалдеке (1809–1860) бастады. Қалдеке би Отыншыұлы 1809 ж. Марқакөлде дүниеге келген. 1860 жж. Моңғолияның Баян-Өлгий аймағы Дәлүүн өлкесі қазіргі Оқас қыстауының маңындағы ойпаңда мекендеді. Бұл өлке бұрынғы Мянгад, Ах, Оорцог, Цэрвээ деп аталатын руларға қарасты еді. Бұл жерлердің атаулары жөнінде Моңғол зерттеушісі т.ғ.д. Б. Катуу «Монгол урианхайн аман зохиол» [15, 712-х.].

Қалдеке Отыншыұлы осы елді мекенге келген кезінде жергілікті урианхайлармен қақтығысып Оорцог, Мянгад батыс бейсі хошууны Жал арваны шар дархад елкиндігінің бір азаматы Жүндилавдааның қолынан 1860 ж. 49 жасында қаза тапқан. Қалдеке бидің ғұмырнамасы туралы белгілі шежіреші ғалым Бошай Кітапбай өзінің «Шежіре» атты екі томдық кітабының І-томында толық келтіреді. Шежіреде: Құлжабайдан Отыншы, Бекбау, Жанбау. Отыншыдан Бұйдахан, Қалдеке, Жәйдеке, Тұрдыбай, Тұрдыбек. Қалдекеден Дабаты, Тәуке, Рүстем, Бүрісбай, Абдолда, Халел, Иісқан, Мамаш деп келтіреді. Патшалық Ресейдің әміршілерінің қыспағына шыдамаған Қалдеке бидің ауылы 1860 жж. баласы Абдолланың бастауында 300–400 түтін елімен Шынжаңның Алтай өңірі Шіңгілді мекен етеді. Сол жылы яғни 1860 ж. Шіңгілге сиыса алмаған ауылдардың Моңғол жеріне өтіп қоныстануы жергілікті урианхайлар мен қазақтар арасында төтенше дау туындауына себепкер болды. Сол дау-шардың салдарынан түрлі қақтығыстар орын алып шиеленіс күшейе түседі. Мәнжу Чин патшалығы Ховдадағы Әмбі өздері пәрменімен қоныстануға рұқсат еткен ауылдардың ара қатынасына бітім жасаудың орнына ру басыларын бір-біріне айдап салу тәсілін қолданды.

1860 ж. Қалдеке би басқаның қолынан мерт болғаннан кейін Абдолла бастаған 400-дей түтін қазіргі Қошағаштың Шүй өзенінің теріскейіне өтіп қонады. Қалдеке бидің немересі Абдоллаұлы Шәкірт бұдан кейін Батыс Сібір генерал-губернаторына арызданып Қаратай, Самай, Сарғалдақ ауылдарының 400 түтініне жер бөлдіріп алады [16, 275-б.]. Осы сияқты тағы бір шоғыр ауылды бастап келген тұлға Ақтайұлы Жылқышы (1829–1890). Жылқышы 1890 ж. 61 жасында дүниеден көшті. Сұлтан Тәукейұлының шығармашылығы туралы Н.Энхтөрдің еңбегінде Жылқышы Ақтайұлы 1826 жылы туып, 1890 жылы 64 жасында қайтыс болғандығы туралы мәлімет беріледі [17, 64–65-бб.]. Демек, шынжандық қаламгер Қостай Жақияұлы «Дәлелхан генерал» атты кітабында (2006 ж.) Жылқышы би 1896 жылы қыркүйектің орта шенінде қайтыс болды деп мәлімет береді. Аталмыш қаламгердің айтуына қарағанда Жылқышының Моңғол жеріне келген кезі 1867 жылы шілденің соңы болса керек. Қостай Жақиянұлы бұл туралы: «1867 ж. шілденің соңында Ботамойын асуынан асқан көш Алтайдың теріскей беті Халха жеріне қоныс аударды» – деп келтіреді [18, 11–13-бб.]. Ақтайұлы Жылқышының Моңғол жерінде 30-дай жыл мекендеді. Жылқышыдан Сүкірбай (1869–1918) және Мөрдіжан, Ботажан, Айжан, Бижан атты қыздары болған. Шынай Рахметұлы: «...Ақтайдың он шақты ұлының алымдысы Жылқышы шерушінің елін бастап қоныстанды...», – дейді [8, 160–161-бб.]. Жылқышыұлы Сүкірбайдың аты ертеден шыққандығы байқалады. Бұл туралы Р. Шынай: «...Сүкеңнің он бесінде аты шықты...», – деген өлең жолдарын келтіреді. 27 жасар Жылқышыұлы Сүкірбайдың шеруші руының

үкірдайы болып 1896 жылы тағайындалды. Үкірдайлыққа сайланған жері – Моңғолияның Ұланқұс, Соғақ өлкесі. Сүгірбайдың кіндігінен Дөрбетхан (1884–1921 жж.), Дәлелхан генерал (1905–1949) Ажықай, Бәделхан, Далайхан. Шекара бөлінгеннен кейін осы шекараның екі жағын қоныстанған қазақтарға қайбір елге қарауды таңдату үшін біржарым жыл уақыт берілді. Осы мезет ішінде қайсы мемлекетке қарасты болуды қазақтар өздері шешті. 1882 жылы 14-қазанда Шынжанды өлкеге айналдыру жобасы ұсынылды. Мәнжу Чин патшалығы 1884 жылы Шынжанды өлке ету жөніндегі саясатын жүзеге асырды. Шынжаң өлке болып құрылғанда Алтай мен Қобда ерекше аймақ болып орталыққа бағынды. Оны Қобдада тұратын Мәнжу Чин әмбісі Санзай Да Чин басқарды.

Моңғол жерін мекендеуге келген елдің орнығуына тағы бір мүмкіндік жасалды. 1881 ж. Санкт-Петербургта Қытай – Ресей билеушілері арасында «Қытай, Ресей батыс,солтүстік шекераны өлшеп, айыру шарты» жасалды. Аталмыш келісімнің 5-тармағында: «Қазақ халқы бұрын қай жерді мекендеп келген болса, байырғы мекендерінде отырып,бұрынғы кәсіптерін істеп, бейбіт өмір өткізе береді. Шекара айырылғаннан кейін бұл жерлер қайсы мемлекетке қараса,сол жерді мекендегендер жерімен бірге сол мемлекетке қарайды.» – деп белгіледі [19, 550-б.]. Қытай дипломаты Цен Чи Ценің сан реткі іс-қимылының нәтижесінде Шығыс Түркістанға берілген ерекше құқықпен Санкт-Петербург келісімі 1881 жылдан бастап жалғасын тапты.

Әдебиеттер

1. Татанай А. Тарихи дерек, келелі кеңес I. 1986. Үрімжі: Шынжаң халық баспасы, 1992.
2. Мұқаметханұлы Н. Қазақ тарихынан зерттеулер. Үрімжі, 1989.
3. Аманжолов К. Түркі халықтарының тарихы. Алматы, 1999.
4. Потанин Г.Н. Этнографиялық және фольклорлық еңбектері. Астана, 2007.
5. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т.3. Вып. 2. Л., 1930.
6. Қинаятұлы З. Нулимстай жилүүдийн намтар. Уланбатор, 2003.
7. Рахметұлы Ш. Моңғолиядағы қазақ халқы. Уланбатор, 2007.
8. Цэвээн Жамсрано (Бегзеев) Дархад., Қазақтардың тегі, жайлы. Уланбатор, 1927.
9. Цэвээн Жамсрано «Дархад, Хасаг, Хаминган нарын гарал үндэс байдлын өгүүлэл» Уланбатор, 1927.
10. Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі. Алматы, 1995.
11. КСРО. «Шекара» журналы. 1968. № 8.
12. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. Шешендік деректерді пайымдау. Астана, 2010.
13. Райысұлы Ғ. Самұрық. Алматы, 2007.
14. «Көбеш батыр». Өлгий, 1997.
15. Катуу Б. Монгол урианхайн аман зохиол. Уланбатор, 2011.
16. Бошай К. «Шежіре». I, II кітап. Алматы, 1994.
17. Энхтөр Н. Нэрт зохиолч Т. Султаны амьдрал, уран бүтээлийн үнэ цэнэд хөтлөхүй. Уланбатор, 2008.
18. Жақияұлы Қ. Дәлелхан генерал. Өлгий, 2006.
19. Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. Шынжаң халық баспасы, 1986.

ТКАЧЕСТВО ТЕРМЕ В КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЕ МОНГОЛИИ И БЕЗВОРСОВОЕ УЗОРНОЕ ТКАЧЕСТВО В КАЗАХСТАНЕ: К ПРОБЛЕМЕ СОХРАНЕНИЯ НАВЫКОВ КАЗАХСКОГО ТРАДИЦИОННОГО ИСКУССТВА

Шкляева С.А.

Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова, Алматы

Среди самых ярких впечатлений, до сих пор вспоминаемых после участияв комплексной экспедиции МонгКЭ–2007, организованной Институтом истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова и Институтом культурной политики и искусствознания (рук. экспедиции проф С.Е. Ажигали), остается знакомство с технологией узорного ткачества терме казахов, компактно проживающих на территории Западной Монголии. Тогда, семь лет назад, техника выполнения терме мастериц-ткачих Жанылган Айтказыкызы (сомон Уланхус) и Кумысхан Боданкызы (сомон Буянт), Уазиры Рахатжанкызы (кыстау Каратас) на простейшем разборном станке *өрмек* с металлическим треножником *мосы*, показалась реликтом, архаикой, каким-то чудом выжившего вида народного искусства.

Экспедиция в Монголии невольно заставила обратить внимание на современные условия существования традиционного ткачества в Казахстане. С огромным чувством тревоги можно назвать все приемы ручного узорного безворсового ткачества: *терме*, *кежімтеру*, *орама* – угасающими навыками казахского традиционного искусства. Эти техники, порой сочетающиеся в одном изделии в разных композиционных вариантах, были самыми популярными в ткачестве необходимых предметов для крепления и украшения юрты. Безворсовым узорным ткачеством мастерицы выполняли *тақыр кілем*, *алаша*, ленты, тесьму и полосы, крепившие деревянные элементы юрты и войлочные покрытия к каркасу юрты: *желбау*, *уықбау*, *шашақбау*, *таңғыш*, *басқұр* и т.д. При помощи безворсового коврового ткачества изготовляли различные емкости и футляры для бытовых нужд: *керме* (*желі*) – навесные сумки для хранения всевозможных вещей; *қоржын* – переметные сумы для перевозки дорожных вещей; *тен* – тюки для хранения шуб, одеял и т.д.

В ткачестве дорожек для алаша, юртовых лент бау и полос баскур на узконавойных станках *өрмек* использованные приемы техник определяют способы и особенности орнаментации. Эти изделия, по мере выбора техники ткачества, можно разделить на односторонние и двусторонние.

Самый простой узор – *қақпа* – в виде разноцветных вертикальных и горизонтальных полос на тесьме, лентах и дорожках ткется в технике полотняного переплетения. Лицевая и изнаночная сторона в ткачестве не отличаются по рисунку и структуре. Нити основы перекрывают уточные. В этой же технике ткачества нити основы с разной круткой, левосторонней – *солақай иіру* и правосторонней – *оңқай иіру*, могут создавать характерный рисунок витков пряжи, направленных под углом друг к другу – елочка. Концы тесьмы с такой основой нередко заканчиваются замысловатым узелковым плетением. Простой станок для выполнения узкой тесьмы называется *жай өрмек*.

Распространенный способ создания бау, баскур и полос безворсового ковра алаша – упомянутая нами техника терме, так поразившая внимание в Монголии. Верхние и нижние нити основы, скомбинированные в продольные полосы неодинаковой ширины в процессе снования, имеют разные цвета. Цветовой подбор нитей основы вполне индивидуален и зависит от понимания колористической гармонии ткачихами. Орнамент полос в технике терме чаще всего состоит из комбинаций элементов *таңдай*, *сыңар мүйіз*, *су* и т.д. Выполняют узор при помощи плоской деревянной палочки *теру ағаш*, создающей дополнительный зев. Мастерица выбирает заостренным концом «теруағаш» верхние нити основы по счету и цвету, поэтому рельефный рисунок браного орнамента выделяется только на лицевой стороне. На обратной стороне проступают «стежки» проложенного грунтового утка и цветных нитей основы.

К счастью, эта техника, как и в казахской диаспоре Монголии, еще встречается в современном традиционном ткачестве Казахстана. В Восточном Казахстане замечательные терме алаша ткет К. Кожамкарова, используя натуральную шерсть и природные красители. Она разрабатывает на основе традиционного орнамента свои собственные вариации тканого узора и композиции современных изделий. В 1-м Республиканском конкурсе «Шебер» (Астана, 2009), прошедшего под эгидой «Фонда Евразия Центральной Азии» и его партнеров: корпораций Шеврон, ЮНЕСКО, Министерства культуры и информации РК, благотворительного Фонда Ержана Татишева, общественного объединения Our Heritage, – творчество мастерицы было отмечено в номинации «Төлтумалық» («Подлинность»).

Более сложной считается техника *кежімтеру* (*бухартеру*). Тканый рисунок – вытянутые формы узоров *мүйіз*, *тұмарша*, *омыртқа*, *балдақ* и т.д. – располагается только на лицевой стороне бау или полосы. Нередко они образуют так называемые бесфоновые орнаменты мадохили с невероятно гармоничными равнозначными и взаимопроникающими элементами. Цветные нити основы, не участвующие в ткачестве орнамента, провисают с изнанки изделия.

Поверхность лент бау и полос алаша, баскур, сотканных в технике полотняного ткачества, в процессе работы может украшаться накладным узором, выполненным дополнительной цветной уточной нитью (см. рис. 29–31). Эта техника называется *орама* (или *біз кесте* – наилучшая вышивка). Она напоминает вышивку толстыми цветными стежками с рельефным настилом. Нити основы также участвуют в образовании узора, становясь линиями великолепной вертикальной графической «прорисовки» орнамента. Узор дополнительным или вторым утком часто создается иголкой или крючком только на верхних нитях основы и не просматривается с изнанки.

Рисунок ковра, выполненного в технике орама, также напоминает настил вышивки. Грунтовый уток, прибиваемый ковровой колотушкой тоқпақ, закрепляет дополнительный узорный. Эта техника очень трудоемкая, намного сложнее, чем ворсовое ткачество.

Смешанное ткачество, сочетающее полотняное переплетение и ворс, а иногда и технику орама, используется в полосах баскұр, закрывающих скрепленные концы кереге и купольных жердей уық юрты. Широко известны разные виды лент: *кызыл баскұр* – красный баскур (не имеющий ворса), *ала баскұр* – пестрый баскур, *ақ баскұр* – белый баскур, в котором фон выполнен полотняным переплетением белыми шерстяными или хлопчатобумажными нитками. Узорные мотивы полос баскұр: стилизованные изображения деревьев – *ағаш*, меандры, растительные орнаменты в виде тюльпанов – *гүл*, лист – *жапырақ*, концевые головки секций юрты – *кереге бас* и т.д. – повторяются по вертикали. Из разрезанных полос баскур сшивают великолепный ковер баскұр алаша.

В смешанном ткачестве лент бау, полос баскұр для основы натягиваются не только шерстяные, но и хлопковые нити. Шерстяные ворсовые узлы и узорные утковые нити в техниках *кежім теру* и *орама* нередко прокладываются только на верхних нитях основы, поэтому они не проглядываются с изнанки.

Крученые нити основы, заправленные в узконавойных станках, обладают удивительной особенностью полностью перекрывать более тонкий уток, создавая выпукло-рельефный узор или особую зернистую поверхность фона узорной тканой ленты бау или полосы баскұр.

Ткали казахские мастерицы на узконавойном станке өрмек и ткани для одежды, например, шекпен из верблюжьей или овечьей шерсти, пояса на дощечках и плели тонкую тесьму шалу на пальцах рук.

Тонкая гармония цветовых соотношений, удивительная графика сочетания нитей основы и узорного утка, любопытные варианты оформления тканых полос в алаша – это главные художественные признаки изделий в безворсовом ткачестве.

К огромному сожалению, на современных выставках художников, ярмарках ремесел почти не встречаются произведения и изделия, выполненные в разных техниках безворсового узорного ткачества.

Для казахского традиционного искусства характерна особая художественно-образная система, хранящая как признаки «миропонимания и мирознания» этноса, так и синкретизм народного стиля. Безусловно, что на протяжении XX и начала XXI века традиционное искусство во всем своем многообразии – явление неоднозначное в своей почти столетней истории развития. Его развитие проходило естественным путем в тех районах Казахстана, где сохранялась необходимость в использовании апробированных временем бытовых вещей, в городских же условиях традиционное искусство чаще всего основой, образцом для индивидуального творчества. Хотелось бы отметить, что отношение к традиции, ее навыкам, было разным на протяжении XX и начала XXI века: предметно-пространственный или вещный мир, ярко выраженный в произведениях прикладного искусства и тесно связанный с жизнью человека (человечества), всегда сохраняет в себе ценности его эпохи, умонастроения и действий.

Более того, в течение XX – начала XXI века меняются формы социального опыта народа: условия быта, уклад жизни и труда, характер образования – важнейшей области функционирования и развития общества, – повлиявшие на изменение видов, структуры композиции и художественных средств выразительности, функциональное значение произведений декоративно-прикладного искусства.

Я думаю, что сегодня очень важно обратить внимание на сложившуюся ситуацию исчезновения приемов узорного ткачества и, как можно скорее, объединить усилия заинтересованных специалистов и меценатов. Нужны экспедиции, в которых исследовались бы, возможно, сохранившиеся в глубинках страны разные приемы традиционного узорного ткачества. Необходима визуальная фиксация процессов ткачества в учебном фильме, тщательное описание всех этапов в приемах ткачества (кстати, нигде не описанных!), выпуск пособия для желающих заниматься узорным безворсовым ткачеством – это самые срочные и необходимые действия по спасению многовековых знаний и умений народа.

Практическое изучение техник узорного ткачества: терме, кежім теру, орама – в стенах художественных училищ и вузов, несомненно, обогатило бы композиционное решение многих работ будущих художников и мастеров ткачества. Этнокультурное образование, по мнению многих специалистов, в современном глобализированном мире становится главным каналом распространения традиционных культур.

(К статье прилагаются рис. 29–31, см. вклейку)

EXTERNAL MIGRATION AND KAZAKH ETHNIC'S SETTLEMENT OF MONGOLIA

Shugatai A.

Tsegmid Institute of Geography, Mongolian Academy of Science, Ulanbaatar

The historical settlement process of Kazakh ethnics in Mongolia

A major population of Kazakhs live in Mongolia. As to when first Kazakh settlers arrived western Mongolia is not thoroughly researched so far. Kazakhs in Western Mongolia are fully legit citizens of Republic of Mongolia and they have settled in Mongolian territory [1]. According to scholar Prof. Dr M. Khurmetkhan the essence of Mongolian Kazakhs in this part is the true Kazak stand. From this point of view, as to when and how major group of Kazakhs settled, and when the territory was included to Mongolian Republic is still a research-demanding current topic [2]. In 1860s some Kazakhs settled on upper side of Altai Mountain. Kazakhs had tribal administration amongst themselves and heads of tribes such as Jantekei, Sherushi, Kharakhas, administered to manage the Kazakhs on this side [1]. After the establishment of Altai province in 1905, Kazaks on the south and upper part of Altai Mountains were administered from this administration. As for Kazakhs on Khovd side, they lived peacefully for some time. In July 1913, Khovd Kazakhs sent a letter to Javzandamba Bogd Khan and expressed their interest to join Outer Mongolia. It was mostly

because Outer Mongolia was under Russian influence. Meanwhile, in the protocol of discussion among Russia, China and Outer Mongolia between 8th September 1914 and 7th June 1915, it was mentioned as «Kazak…..territories belong within Mongolian borderline» [2].

Therefore, between 1911 and 1921 Kazakhs on Khovd side had self-administration without any outside governance. In this period of uncertainty, Kazakhs activists made self-assumptions and tried not to lose national and tribal administration [3]. In 1921, Outer Mongolia went under new administration then Whites and gomindands were completely wiped out. Khovd Kazakhs were divided into 3 Hoshuuns (canton) as Sherushi, Botakhara, Khoshak and it was good for Kazakh ethnic's in 1924, the first constitution of Mongolia was accepted and all citizens had equal rights to speak, write, for education, establish unions, setup meetings, get elected (above 18 year olds) and elect as to whatever nationality, sex, religion they belonged to. In 1930 law administering new territorial division of Mongolian Republic was accepted. The three Kazakh hoshuuns Sherushi, Botakhar and Khoshak were divided into soums. Sherushi was divided to Bakhat, Khurman Sanirau, Botakhara to Botakhara and Shibaraygir and then Khoshak [1], [3]). To provide natural development, build economical and materialistic fundamentals of Kazakhs in western regions, there was a strong need for separate Kazakh National administration status. As to support this, the VIII congress of Mongolian People's Republic accepted the request of Kazakh nation and passed the law to setup a Kazakh autonomic aimag (province) considering that Kazakhs are politically and economically capable to do so.

In 25th June of 1940, the administration of senate of Mongolian People's Republic, declared the decision to set up Kazakh Province in Western Mongolia [2], and thus made it clear that Kazakhs will be self-administering themselves as nation-administering-territory of Mongolia. The establishment of Bayan-Ulgii (Rich cradle) Kazakh national autonomic province was a great step for Mongolian politics and played a great role to the development of economics and culture of Kazakhs.

Demography of Mongolian Kazakhs (1956–2013)

Until XX century, the population census was not administered frequently in Mongolia. First population census was in 1918. Then in 1935, 1944, 1956, 1963, 1969, 1979, 1989, 2000, 2010 were held consecutive population census. According to 1939 statistics, there were 24,956 Kazakhs living on Mongolian Territory and it indicated the fact that 4.7% of total population is Kazakh. In 1956 there 36.7 thousand Kazakhs and in 1963 population census 47.7 thousand Kazakh nationals (of those 24.1 thousand men and 23.6 thousand women) were counted and it indicates that Kazakhs held 4.7% of total population. In 1969 the portion Kazakhs held increased to 5.2% and there were 62.8 thousand (31 thousand men, 31.8 thousand women). According to 1979 population census, Kazakhs reached 84.3 thousand (42.68 thousand men, 41.65 thousand women) and in 1989 population census reached 120.5 thousand, and held 5.9% [4] of total population in Mongolia.

According to two last populations census the population of Kazakhs has decreased drastically compared to 1989 stats, and in the 2010 stats, the Kazakhs hold 3.6% [4] of total population of Mongolia showing a 0.5% decrease in the past 10 years. It is due to the immigration of Kazakhs to Kazakhstan since 1989.

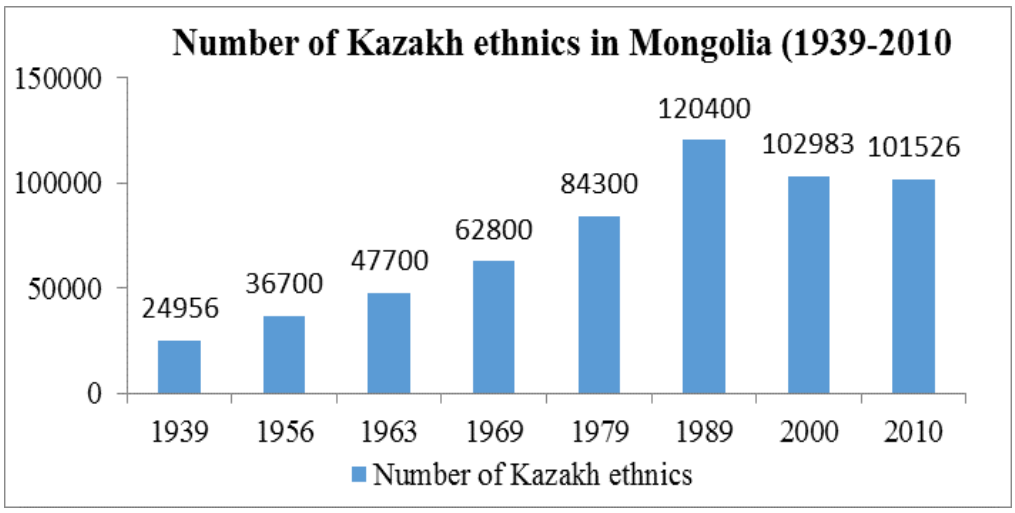

Data source: Nyambuu H, «Ethnic component, Genesis of Mongolia», 1992 p-24,Ulaanbaatar, Mongolia, National Statistic Office of Mongolia 2010, 1989, 2000, 2010 Population and Housing Census.

83.7 % of Kazakhs are Muslims and hold 95% of total Mongolian Muslims, 42.3% of Kazakhs live in cities whereas 57.7% [4] lives in the countryside. Location wise, most of Kazakhs live in Bayan-Ulgii province and according to 2013 statistic, 80 percent of Kazakhs live there.

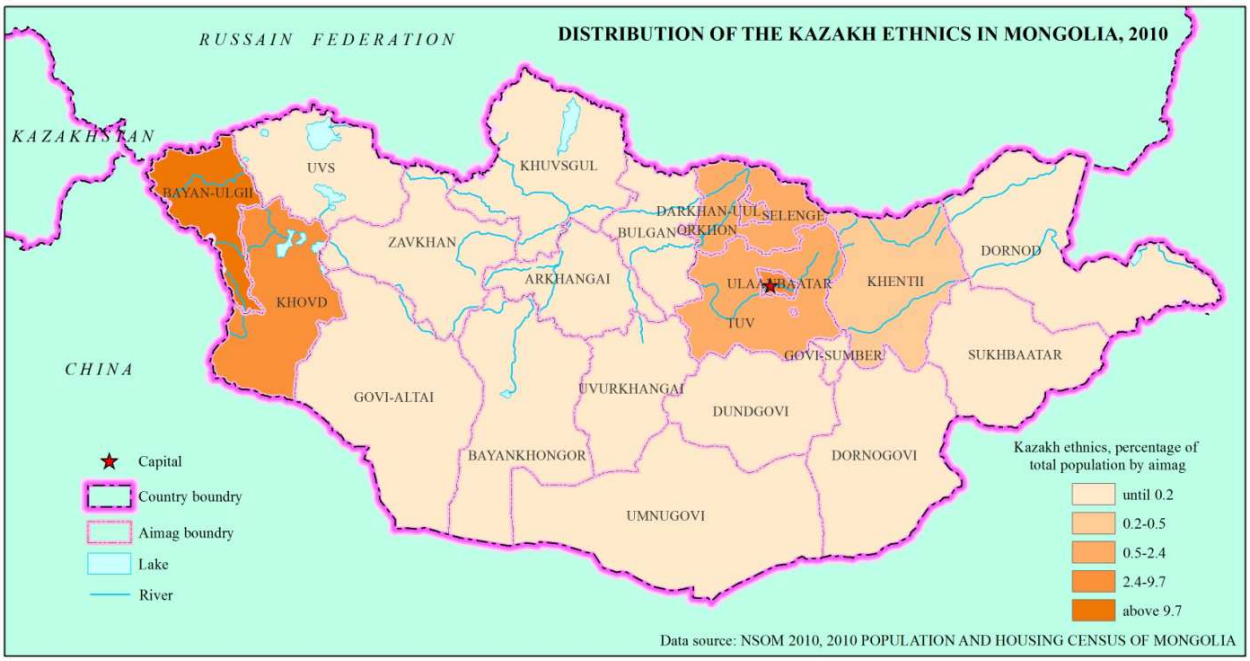

Republic of Kazakhstan since its independence after the collapse Soviet Union paid a great attention to increase the Kazakh population within the country and made it priority [5] [6]. Within this priority, the immigration of Kazakhs from Mongolia and other parts of the world grew rapidly in the following years and increased the immigration of Mongolian Kazakh Nationals internationally.

According to some scholars, "population shift from countries are not similar amongst themselves and is defined by personal decisions of people taking part in the shifting and is a function of globalizing economy" [7]

Literature Review

This literature review focuses on previous studies on Kazakh ethnic migration process. Many scholars and researchers have examined that the ethnic migrant issues involved in diaspora, «ethnic

identity, ethno- nationalism», and the «ancestral homeland». Previous researchers have studied ethnic Kazakh migration processes, mostly focus on the historical challenges and some factors that influence ethnic migration trends specifically face upon arrival.

Alexander Diener «One Homeland or Two? Territorialisation of Identity and The Migration Decision of the Mongolian-Kazakh Diaspora» (2003), examines key issues of geography and territory faced by Mongolian Kazakh Diaspora in both Mongolia and Kazakhstan- most centrally, the issues of «historical homeland» and what that means Kazakh today. He more fully investigates how this solidifies claims of ethnic Kazakhs to the territory, noting that «ethnic Kazakh claims to Kazakhstan's territory revolve around historiography those projects the nation into periods preceding its inception» [8].

Cynthia Werner and Holly Barcus study the «migration decision-making process among the Kazakh community in western Mongolia in relation to post-Soviet migration to Kazakhstan» [9]. «The economic and cultural factors that influence these decisions include the strong kin-based social networks of Mongolian Kazakhs» [9]. As their research argue «place attachment to Mongolia inhibits migration for many Kazakhs despite the draw, both emotional and historic, to Kazakhstan, a place which many perceive as an ancestral homeland» [9].

Based on the review of literature on Kazakhstan immigration process the following generalization can be made research concerning oralman migration process was initiated considerably late in Kazakhstan. There was no evident study until the late 1990s, when Diener, and then Werner and Barcus made the first attempts and raised the bar for research. The increasing population movement that took place after 2000s triggered and intensified the subsequent research, which has investigated this migration in both Mongolia and Kazakhstan, thought surveys and ethnographic study.

External migration from Bayan-Ulgii to Kazakhstan (1991–2013)

Nowadays population movement explanation theories are widely connected to the social-economic globalization and development level of world countries. The theories mainly explain and analyze migration process on the sides of demographical, economical and sociological aspects. Scholars pointed out that the population movement (migration process) topics are an «interdisciplinary context» [9].

This means that one cannot study one aspect of migration without study related aspect.

Pull and Push theories of migration – Scholars have described these pull and push two factors as equally affecting migration: the pressure of the pull factor from receiving countries and the push factors from sending countries. These two factors jointly contribute to population movement processes. Lee (1969) pointed out that migration was governed by a push framework; that is, «unfavorable conditions in one place are the push factors».

Pull factors – In the beginning of the 1990s, the transition of economic and ethno-political forces provided «*push and pull factors»* that influenced ethnic Kazakh towards a large political and demographic rearrangement over the time into and out of Kazakhstan. In the case of Kazakhstan, in order to attract only ethnic immigration, Kazakhstan's government promised for ethnic Kazakh immigrants a full of range benefits (special benefits for ethnic Kazakh immigrants) including various time, «economic and cultural incentives and supplements for their living housing, working, training and adapting etc and these enormous ranges of supplement» [8].

These economic and cultural incentives have played the role of pull factor. From the other side, some of the most important flows of immigrants can be identified, as differed by immigrants' goals in coming to Kazakhstan: the ethnic immigrants whose government actively supports them to adapt in «historical homeland». Thus, «historical homeland» is one of the important roles of pull factors in Kazakhstan's ethnic migration process. In addition, the pull factor for labor immigrants coming to Kazakhstan. They are looking for better job opportunities and employment from Mongolia.

The *Push factor* – During the 1991–1996s, Mongolian economic conditions fell down. At that time, many ethnic Kazakh migrants from Mongolia migrated to Kazakhstan seeking higher living

(push factor) conditions. These situations played an important role of «push factor» of abroad living Kazakhs. In this case, we study one of the important elements people migrating: the push factor from sending countries (from Mongolia), and the pull factor to receiving countries such as to Kazakhstan, as well as their migrating reasons.

In 1991–2000, total 57.0 thousand Kazakh ethnics migrated from Mongolia to Kazakhstan to study and to work according to the contract of employment. Among them 42.0 thousand migrants [11] were from the Bayan-Olgy province. Since Kazakhstan had recruited workers under labor contract until 2000, 49.1 percent of the migrants or 1554 were working age adults and 9.1 percent of them were students.

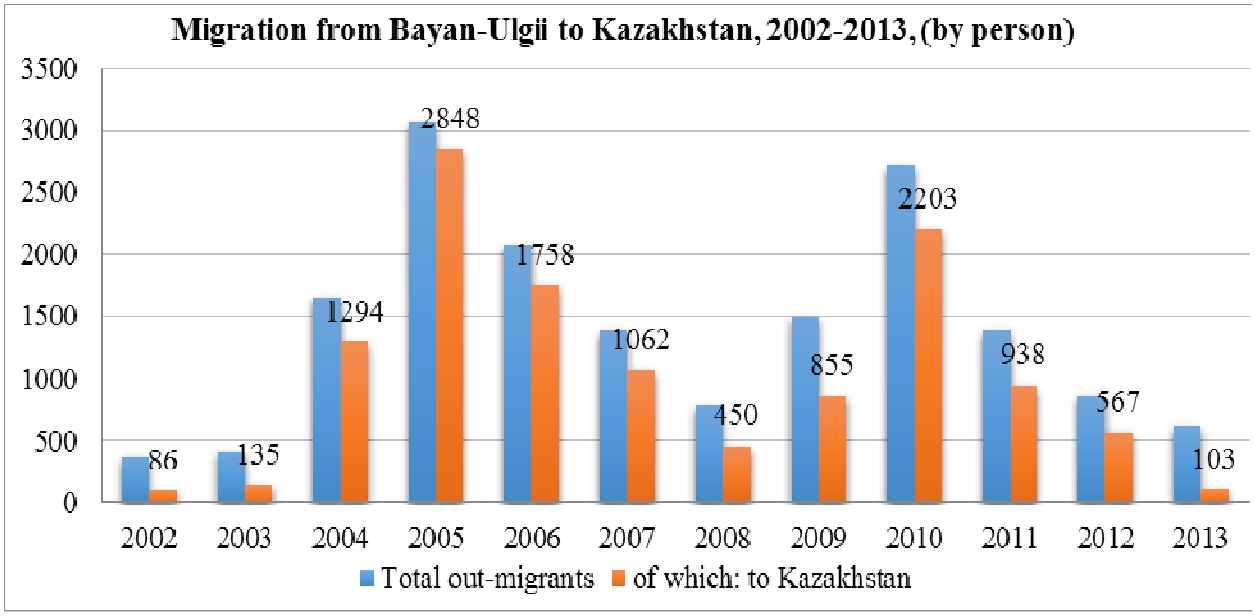

Data source: Bayan-Ulgii Statistic Office, Ulgii city 2013, National Statistic Office of Mongolia 2013

Rest 41.8% were their children and retired people, who lived with them. Since 1997, the external migration decreased in Bayan-Ugii province. In 2005, 612 households and 2848 people had migrated from Bayan-Ulgii to Kazakhstan; and in 2010, it reduced to 457 households and 2203 people [11].

According to the official statistics, since 2000 migration has decreased and in last 4 years around 1000 people moved from Bayan-Ulgii permanently settled in Kazakhstan in annually. 16.8% of the total migrants was to abroad and 83.2% of it was domestic migration [11], which flows to the larger urban areas, such as Ulaanbaatar and other industrial and agricultural regions of Darkhan, Erdenet, Selenge and South region.

Recently household migrants are decreased and currently young students are staying to employ in Kazakhstan after graduating universities. In Kazakhstan, Universities usually announce scholarship to students, 51.7 percent of migrants went to there to study and 11.3% of them to work.

In 2013 60.2% of migrants were young people aged 15–29, 17.5 percent were children and 22.3 percent were aged 30–54 [11]. As well as public information and communication technology system rapidly develop in Mongolia since 2005, and people get better information about Kazakhstan [9], it influencing individual's migration decisions. For example, currently the province residents see daily information from Kazakhstan TV channels and from internet and make contact with relatives, such as brothers and sisters. According to the survey, the main reason of the households will migrate to the Kazakhstan in near future was to seek permanent employer, to increase their living condition, to live with the relatives together.

Conclusion

Although Kazakhs are ethnic minority nationality in Mongolia, they have preserved their culture, Kazakh language and religion very good. The migration of Kazakhs starting from 1990s, involved families at first, but now has shifted to working age population, newly graduated young people more participated this migration process. The migration from Bayan-Ulgii province is likely to increase. Before 2000, the migration of population to abroad, Kazakhstan in particular held majority, but in recent years it is more common that population has started to migrate internally. This internal migration is the result of active migration of countryside herds from countryside to soum centers which flows to the larger urban areas, such as Ulaanbaatar and other industrial and agricultural regions of Darkhan, Erdenet, Selenge and South region. Nomads have migrated to soum centers, province center, other mining and industrial center, because of developing infrastructure in the settlements showing shift from nomadic life to settled life.

Bibliography

1. Khurmetkhan M. Mongoliyadagi Kazakhtar Tarihinin Keibir Maseleleri (1751–1911- shi) // http://mongolianislam.mn/kz/?p=1104.
2. Khurmetkhan M. Mongoliyadagi Kazakhdardin Altai tauynin teriskei betine konystanu tarihy (1751–1911- shi). 2013.
3. Nyambuu H. Ethnic component, Genesis of Mongolia. Ulaanbaatar, 1992. p-24.
4. National Statistic Office. 2013; National Statistic Yearbook of Mongolia. Ulaanbaatar, 2013.
5. King, Charles and Melvin, Neil. 2000 (Winter,1999/2000). Ethnic Linkages, Foreign Policy, and Security in Eurasia, Diaspora Politics, International Security. Vol. 24. N. 3.
6. Dave, Bhavna, and Sinnott, Peter. 2002. Demographic and Language Politics in the 1999 Kazakhstan Census, Watson Institute, Brown University, the National Council for Eurasian and East European Research. pp. 1–23.
7. Barcus Holly, and Werner Cynthia. 2010. The Kazakhs of Western Mongolia: transnational migration from 1990–2008; Asian Ethnicity. Vol. 11. N .2.
8. Diener, Alexander. 2003; One Homeland or Two: Territorialization of Identity and the Migration Decision of the Mongolian-Kazakh Diaspora, Ph.D Dissertation, Madison: The University of Wisconsin. pp. 140–340.
9. Werner, Cynthia and Barcus Holly. 2009. Mobility and Immobility in a Transnational Context: Changing Views of Migration among the Kazakh Diaspora in Mongolia, Migration Letter. Vol. 6. N. 1.
10. Castles, Stephen and Miller, Mark J. 2003; Migratory Process the Formation of Ethnic Minorities; The Age of Migration. New York, Guilford Press, pp. 21–49.
11. Bayan-Ulgii Statistic Office, Bayan-Ulgii aimag Statistic year book – 2013. Ulgii, 2013.

1-ші секция

ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ФЕНОМЕНІ: ТАРИХЫ, ЖАҒДАЙЫ, КЕЛЕШЕГІ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ОРАЛМАНДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘДЕНИ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Секция 1

ФЕНОМЕН КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ: ИСТОРИЯ, СОСТОЯНИЕ, ПЕРСПЕКТИВЫ. ПРОБЛЕМЫ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ АДАПТАЦИИ ОРАЛМАНОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

ҮЛКЕН АЛТАЙ ҚАЗАҚТАРЫ ТАРИХЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Айдарбаева Р.Қ.

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, Өскемен

Отандық тарих ғылымында халық тарихын зерттеу маңызды орын алады. Алайда бүгінгі күні сол мәселелердің басым көпшілігі қазіргі заманғы методологиялық тәсілдер тұрғысынан қосымша зерттеулерді қажет етеді. Бұл әсіресе аймақтық мәселелерді зерттеуге, Қазақстанның жеке аймақтарының тарихына тікелей қатысты. Қандай да болмасын құбылыстың, оқиғаның мән-мағынасын толық ашу үшін, оның құрамдас бөліктерін бүге-шүгесіне дейін зерттеп білу қажет екендігі белгілі. Біз қарастырып отырған мәселе бойынша, Қазақстан халқының ұлттық және әлеуметтік дамуының толық бейнесін жасау тек жеке аймақтардағы осы үрдістердің ерекшеліктері мен барысын талдау негізінде ғана мүмкін болады.

Аса ірі олқылықтар қазақ халқының тарихын зерттеуде орын алып келеді. Әсіресе жеке аймақтарда қазақ халқының қалыптасуына байланысты мәселелерді ерекше атап өткен жөн. Осы күнге дейін Алтайда қазақ халқының қалыптасуы мәселесі аз зерттеліп, қазақстандық тарихнамада өз деңгейінде көтерілмей келеді. Қазіргі кезде Алтай – төрт мемлекеттің (Қазақстан, Ресей, Моңғолия және Қытай) шекаралары тоғысқан аймақ. Осы жерлерді көптеген ұлт өкілдері ертеден мекен етіп келеді. Дегенмен, осы төрт мемлекеттің де аумағын мекен ететін тек қазақ халқы ғана. Бұл кездейсоқтық емес екендігі күмән тудырмауы тиіс. Бұл жерде барлық заманда тарихы, мәдениеті және тілінің ортақтығымен топтасқан тайпалар мен халықтар мекен еткені белгілі. Мұны археологиялық, этнографиялық, фольклорлық және лингвистикалық деректер мүлтіксіз дәлелдеп береді. Дегенмен, көптеген жылдар бойы қазақтардың тарихы көршілес халықтардың тағдырынан, оның ішінде Алтай түріктерінің тағдырынан бөлектеліп жеке қарастырылып келгені мәлім. Тіпті олар бір-біріне қарама-қарсы қойылып, шаруашылық және мәдени байланыстарының сан-алуандылығы тек Ресеймен қарым-қатынас шеңберінде ғана жасанды түрде шектеліп отырды. Ендігі жерде, қазақтардың Алтайдың түрік халықтарымен этногенетикалық байланыстарын зерттеп, дәлелдеу арқылы осы кемшіліктің орнын толтыру қажеттігі туындап отыр.

Отандық тарих ғылымында Таулы Алтай, Моңғолия мен Қытай аумағын мекендеген Алтай қазақтарына арналған зерттеулер баршылық [1; 2; 3; 4]. Дегенмен Кенді Алтай (Қазақстандық Алтай) қазақтарына қатысты бірде-бір іргелі зерттеу жоқ. Бұл жерде XX ғ. басына дейін Үлкен Алтай қазақтары бір-бірімен қоян-қолтық араласқан біртұтас болғандығын және ол аймақтағы оқиғалардың ортақ себеп-салдары болғандығын естен шығармаған абзал. Алтай қазақтарының тарихын бөліп-жармай кешенді зерттеу және жаңаша ой елегінен өткізу Қазақстан тарихшылары алдындағы маңызды ғылыми міндеттердің бірі.

Алтай қазақтары тарихының мәселелері ресейлік тарихшылардың назарынан тыс

қалған жоқ. Олар Таулы Алтай (Ресейлік Алтай) қазақтарының жергілікті тобының этносаяси және этноәлеуметтік тарихын зерттеуге өзіндік үлестерін қосты [5; 6; 7]. Дегенмен, өз тұжырымдарының басым бөлігін олар идеологиялық және саяси тапсырыс ретінде пайда болған орыс тіліндегі мемлекеттік құжаттар негізінде жасап, тарихты «жоғарыдан» зерттеумен шектеліп қалады. Қазіргі заманғы қалыптасып отырған геосаяси жағдайда аталған мәселе қоғамдық-саяси өзектілік пен елеулі практикалық маңызға ие болып отыр. Саяси арандатуларға жол бермеу және Алтай аумағында орын алған күрделі тарихи үрдістерді дұрыс түсіну үшін, шектес мемлекеттер ғалым-тарихшыларының тығыз қарым-қатынасын орнатып, ортақ зерттеулер жүргізу қажеттігі туындап тұр.

Қазақтардың Алтаймен байланысының терең тарихы бар, оның түп-тамыры қола дәуіріне саяды. Археологиялық деректер сол тайпалар мәдениеті мен қазіргі қазақ мәдениеті арасында көптеген ортақ белгілері бар екендігін дәлелдейді. Зерттеуші М. Мұқанов атап өткендей, егер сол көне дәуір ескерткіштеріне, айталық, қыш ыдыстардың ою-өрнектеріне көз салып, оларды қазақтардың қазіргі уақыттағы ою өнерімен салыстыратын болсақ, онда олардың адам таңқаларлық ұқсастықтары мен ортақ белгілерін табуға болады.

Алтай тарихында ерте көшпенділер – сақтар үстемдігі кезеңі айрықша орын алады. Ежелгі алтайлық тайпалар өкілдерінің этникалық тегі әзірше беймәлім болғанымен, белгілі археолог-ғалым С.П. Руденко «Таулы Алтай тұрғындарының сырт бейнесі қазіргі қазақтар мен қырғыздарға анағұрлым жақын», – деп санайды. Бұл антропологиялық деректер, Алтай қорғандарынан көне заманғы сол мәдениеттің қазіргі Сібір және Орта Азия халықтары мәдениетімен айшықты және әсерлі байланысына нұсқайтын алуан түрлі заттардың табылуына байланысты айрықша маңызға ие болды. Мәселен, Пазырықтың мұздаған қойнауларынан шыққан киіз текеметтер қазіргі қырғыз, қазақ және алтайлықтардың сол тектес бұйымдарындағы ою-өрнектерге аса ұқсас болып келеді. Осы аймақты мекен еткен көне көшпелі тайпалар шаруашылығының, материалдық мәдениетінің біртектестігі олардың кәсібінен, баспаналарынан, тағамдарынан және киімдерінен көрініс тапқандығы дәлелденіп отыр.

Біз Алтайдың көк түріктердің ата жұрты, алтын бесігі болғанын естен шығармауымыз қажет. Түрік тілдес халықтардың түп тамыры, ата тегі болған этносаяси топтар дәл осы жерде пайда болған. Алтайлықтар мен қазақтардың этногенетикалық байланыстары жөніндегі деректер халық ауыз әдебиетінен де орын алған. Солардың біреуінде, Белеуіт пен Телеуіт екі ағайынды ата-аналарынан айрылып, жетім қалады. Олардан бір бие мен бір мылтық мұраға қалған екен. Тайкескен Шұнақ деген жерде мұра бөліскенде Белеуітке бие тиіп, Телеуітке мылтық бұйырады. Осы аңыз бойынша, Белеуіттен қазақтар тарап, олар мал өсіретін болса, ал Телеуіттен алтайлықтар өрбіп, олар аңшылықты таңдаған көрінеді. Жалпы, сан-алуан деректерді зерттей отыра, түбі бір халықтардың ара жігін ашатын емес, қайта оларды жақындастыратын мәселелерге баса назар аударған абзал болар.

Сонымен қатар, жазба деректердің жүйесіздігі, археологиялық зерттеулердің мардымсыздығы соңғы орта ғасырлар кезеңіндегі қазақтардың Алтаймен байланыстары тарихын айқындауды қиындата түседі. Осы олқылықтардың орнын толтырмай «қазақтар қай кезден бастап Алтайды мекен ете бастады» деген сұраққа толық жауап бере алмайтынымыз белгілі. Ресей ғалымдарының зерттеулеріне сенсек, қазақтар Алтайға бертінде – XVIII–XIX ғ. ғана орныға бастады, оған дейінгі кезеңдерде олардың арасында еш байланыс болмады деген тезисті алға тартады. Алтай қазақтарын зерттеуге мол үлес қосқан орыс ғалымы С.И. Руденко «наймандардың бір бөлігі ерте заманнан осы жерде мекендесе, ендігі бір бөлігі XVIII ғ. жоңғарлар мемлекеті жойылған соң көшіп келген деп» мәлімдейді.

Қазақ-жоңғар байланыстарын зерттеуде біржақтылық әлі де басым. Екі ірі көшпенді халықтың арасындағы қарым-қатынастарды тек әскери қақтығыстармен ғана шектеп келеміз. Белгілі тарихшы М. Мұқанов наймандардың түркілік шығу тегі туралы мәселені зерттей келе «...бірнеше ғасыр бойы наймандар алдымен моңғолдардың, кейіннен жоңғарлардың қола стында бағынышты болып келді. Егер олар моңғол тектес болса, осынша уақыт аралығында соларға сіңісіп кеткен болар еді. Дегенмен олар өздерінің тілін, мәдени ерекшеліктерін

сақтап қала алды» деген тұжырым жасайды. Осыдан қазақтардың бір бөлігінің Жоңғар мемлекетінің құрамында болуын, соның ішінде Алтайды мекен ету мүмкіндігін теріске шығара алмаймыз.

XVIII ғ. Абылай ханның Алтай, Тарбағатай жерлері үшін Қытаймен күресі көпшілікке мәлім. Император Цянь Луньге жазған хаттарында Абылай хан Жоңғар хандығы құлағаннан кейін қазақтардың бір бөлігінің шығысқа қарай түріле көшуін олардың бір кездері айрылып қалған атамекендеріне қайтып оралуы деп түсіндіреді.

Орыс отарлауының Алтай қазақтары үшін аса ауыр зардаптары болды. XIX ғ. ортасынан бастап қазақ жерлерінің орыс шаруалары мен казак әскерлері пайдасына тартып алынуы жаппай миграцияның басталуына алып келді. Жүздеген қазақ ауылдары ауа көшіп, Қытай мен Таулы Алтайға қоныс аударуға мәжбүр болды. Қытай мен Ресей империялары арасында шекара мәселесінің шешілуі барысында қазақтың ата-мекені қақ бөлініп, бір халық шекараның екі жағында қалды. Қазіргі заманда әрбір үшінші қазақтың ата жұрттан тыс жерлерді мекендеуі алғашында патшалық Ресейдің, кейіннен Кеңестік үкіметтің озбыр саясатының салдары деп білуіміз қажет.

Сонымен, Үлкен Алтайда қазақ халқы қалыптасуының тарихи, әлеуметтік-экономикалық және демографиялық аспектілерін отандық және шетелдік мұрағаттар мен кітапхана қорларында сақталған жаңа, бұрын жарияланбаған деректерді және ауызша тарихи деректерді табу және пайдалану негізінде, тарих ғылымындағы жаңа методологиялық тәсілдерге сәйкес кешенді зерттеу жүргізу қажеттілігі пайда болғанын мойындауымыз қажет. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін тарихшылар алдында көптеген міндеттер тұр. Солардың негізгілерін атап өтсек:

- Үлкен Алтай қазақтары тарихы бойынша зерттеулерге тарихнамалық талдау жасап, соның нәтижесінде аймақтық тарихты зерттеудің олқылықтарын анықтау және Шығыс Қазақстан, Ресей, Қытай және Моңғолия тарихшыларымен бірігіп Қазақстан тарихы шеңберінде алтайтануды одан әрі дамытудың жолдарын табу;
- Алтайдың түркі тілдес халықтарының тарихына қатысты археологиялық, этнографиялық, фольклорлық және лингвистикалық материалдарды зерттеу, сол арқылы олардың қазақтармен тарихи және этномәдени байланыстарын анықтау;
- Компаративті тәсіл негізінде Үлкен Алтай қазақтарының әлеуметтік тарихының негізгі мәселелерінің тарихи эволюциясын зерттеу, соның нәтижесінде осы аймақта қазақ халқының қалыптасуының негізгі кезеңдерін айқындау және Алтай аймағының әр түрлі аудандарын мекендеген қазақтардың этникалық топтарының арасындағы ортақ белгілері мен ерекшеліктерін анықтау;
- Алтай қазақтарының орналасуының тарихи-географиялық жағдайларын зерттеу, соның нәтижесінде қазақтар орналасқан аумақтың картографиялық үлгісін жасау;
- Шаруашылық өмірдің ерекшеліктері зерттеу және соның негізінде Алтайдағы қазақ халқының көшпелі шаруашылығына тарихи-салыстырмалы талдау жасау;
- Алтай халықтарының әлеуметтік-экономикалық дамуына климаттық өзгерістердің әсерін анықтау және осы мәліметтерді Ресей, Қытай және Моңғолияда қазақ диаспоралары қалыптасуының табиғи-географиялық себептерін анықтауда пайдалану;
- Сыртқы экономикалық факторлардың ықпалын зерттеу, соның нәтижесінде Алтай қазақтарының шаруашылық жүргізу және жер иеленудің жаңа түрлеріне сипаттама беру, сондай-ақ Ресейдің жер саясатының қазақтардың XIX ғ. II жартысындағы көші-қон үрдісіне әсерін анықтау;
- Халық санағы және статистикалық мәліметтер негізінде Үлкен Алтай қазақтарының әлеуметтік құрылымын, санын анықтау, соның негізінде қазақтардың орналасуының әлеуметтік-демографиялық картасын құрастыру;
- Отандық және шетелдік мұрағаттар мен кітапхана қорларынан жаңа деректерді, сонымен қатар жазбаша емес деректерді анықтап, ғылыми айналымға түсіру.

Міне, осы аталған міндеттерді жүзеге асыру арқылы Үлкен Алтай қазақтарының тарихын қалпына келтіріп, оны бұрмалаушылықтардан арылта аларымыз сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Мынжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. Үрімжі, 2007.
2. Кабыш-улы И. История казахов Алтая. Алматы, 1992; Қабыш-ұлы И. Керейлер керуені. Өлгий, 1995.
3. Зардыхан Қ. Казахи Монголии. Алматы, 2001.
4. Мұқаметханұлы Н. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860–1920 жж.). Алматы, 2000.
5. Октябрьская И.В. Казахи Алтая. История и современность // Этнографическое обозрение. 1997. № 6.
6. Моисеев В.А. К истории русско-китайского размежевания на Алтае в XVIII в. // Колывань: История, культура и искусство сибирской провинции России. 1728–1998. Барнаул, 1998.
7. Карих Е.В. Проникновение казахов на Алтай в XIX в. и их хозяйственное взаимодействие с русскими // Этнография Алтая и сопредельных территорий: Материалы междунар. науч.-практ. конф. Вып. 5. Барнаул, 2003.

КАЗАХСКАЯ ДИАСПОРА КЫРГЫЗСТАНА

Алдашева А.Б.
Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, Бишкек

Телебаев Г.Т.
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана

Численность казахов в Кыргызстане по данным Республиканского статистического комитета составила в январе 2013 года 33 400 человек, в то время как по переписи 2009 года было 33 200 [1, с. 48]. Прирост, конечно, совсем небольшой, однако важна тенденция: остановился процесс уменьшения казахского населения в Кыргызстане, который начался в 90-е годы.

В 90-е годы с обретением независимости и Кыргызстаном, и Казахстаном начался процесс переселения казахов на историческую родину – в Казахстан. По данным, приводимым бывшим советником-посланником посольства Казахстана в Кыргызстане, доктором исторических наук К.И. Кобландиным [2], в 1999 году численность казахов в Кыргызстане составляла 42 000 657 человек (самая высокая численность за все годы). После этого наблюдалось снижение до 33 000 200 чел. в 2009 году, т.е. за десять лет численность казахов сократилась на 9 457 чел., или 22,17%. Видно, что каждый год миграционный отток составлял до тысячи человек (учитывая, что показатели рождаемости и смертности в эти годы были примерно равными). Для сравнения уже в 2012 году миграционный отток составил только 231 человек (прибывших – 78, выбывших – 309) [3, с. 58]. Кстати, эта тенденция характерна в целом для Кыргызстана: если в 2010 году (известном апрельскими и июньскими событиями) миграционный отток составил по официальным данным 50 628 чел., то в 2012 году – только 7 487 чел.

Рассмотрим исторические обстоятельства формирования и роста казахской диаспоры в Кыргызстане. Однако прежде необходимо обратить внимание на то, что часть казахского населения Кыргызстана является не диаспорой, а ирридентой (впрочем, также, как и часть кыргызского населения приграничных с Кыргызстаном территорий Казахстана). Как свидетельствуют многочисленные исторические факты, современные границы между двумя странами не проходят (да и не могли проходить в принципе) по границе проживания представителей того или другого этноса. Вернее, будет сказать: проживание двух этносов было в местах соприкосновения настолько тесным, что «за границей» оказывались и

кыргызы, и казахи, жившие в этих местах испокон веков. Значительное влияние на это оказывал, конечно, кочевой образ ведения хозяйства.

Как пишет историк Б.К. Калшабаева: «Испокон веков кыргызы и казахи, имевшие общие этногенетические корни, проживали в тесном соседстве друг с другом. В период колониального режима царской России [к] Джетысуйской области принадлежали Аулие-Атинский, Пишпекский уезды и другие. На этих сопредельных территориях не было этнического разграничения» [4]. Казахи и кыргызы проживали на территории между Балхашом и Иссык-Кулем. «Например, по данным статистического ежегодника, в Пишкекском уезде Пригородной волости находилось 556 хозяйств, которые состояли из 2477 чел. казахов; в Нарыне – 4, Пишпеке – 48 казахских хозяйств» [5, с. 46–47].

В другой своей статье Б.К. Калшабаева прямо пишет: «Қырғызстандағы қазақтардың этникалық тарихына келетін болсақ, олардың бір бөлігі қырғыз халқымен еншілес орналасып, ежелден келе жатқан атақонысын мекен етсе (Шу, Талас бойындағылар), ендігі бір тобы халқымыздың басына түскен тарихи зобаландармен байланысты қоныс тепкен» [6].

Вместе с тем, весьма сложно определить численность и расселение казахов на территории Кыргызстана в дореволюционный период. Дело в том, что в материалах Первой всероссийской переписи населения 1897 г. в томе, посвященном населению Семиреченской области (в которую входили населенные как казахами, так и кыргызами Верненский, Пишпекский и Пржевальский уезды, «распределение населения по родному языку» (так определялась этническая принадлежность) выглядит так: «великорусский, малорусский, белорусский, польский, остальные славянские, литовско-латышский, романские, немецкий, остальные индоевропейские, турецко-татарские: татарский, башкирский, мещерякский, чувашский, турецкий, туркменский, киргиз-кайсацкий, сартский, узбекский, таранчинский, кураминский,…») [7, с. 52–53] и др. Как видим, казахи и кыргызы объединены в одну группу, для которых родным является «киргиз-кайсацкий» язык.

Это подтверждает и В.В. Бартольд в статье «Киргизы. Исторический очерк»: «Русская перепись 1897 г. признавала киргиз или, как тогда говорили, кара-киргиз только в одной Ферганской области, где их насчитывалось 201 579 душ (в других областях кара-киргизы или, как их еще называли в XIX веке, «дикокаменные киргизы» объединялись вместе с казахами под общим названием «киргизы»)» [8]. Узнать о численности казахов на этих территориях можно, видимо, только косвенным путем: используя данные переписи о численности казахов и кыргызов и сведения, представленные в книге «Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности» Н.А. Аристова. По данным Переписи в Пишпекском и Пржевальском уездах численность населения, для которых родным был киргиз-кайсацкий язык, составила 279 814 чел. [9, с. 52], а по Аристову, который ссылается на губернский «Обзор» 1889 г. численность кара-киргизов в названных уездах была 237 218 чел.[1] [10]. Получается, что в Пишпекском и Пржевальском уездах в 90-е г. XIX в. проживало около 40 тыс. казахов. В основном они проживали по рекам Чу и Талас. Данный вопрос требует, несомненно, дальнейшего тщательного изучения с проведением полевых исследований.

Вернемся к формированию казахской диаспоры. По нашему мнению (основанному на многочисленных архивных данных и публикациях ученых) можно выделить три главных этапа формирования казахской диаспоры Кыргызстана.

Первый – в период и после восстания 1916 года. Вооруженное подавление восстания казахов и кыргызов 1916 года привело к тому, что «более 300 тыс. казахов и киргизов покинули родные места и бежали в пределы Китая, в Кульджинский край и Кашгарию» [11]. По архивным данным многие казахи из Верненского, Аулие-Атинского и Пишпекского уездов бежали в Китай через территорию современного Кыргызстана, некоторая их часть, скрываясь от карателей, оставалась в кыргызских аилах. Но больше всего казахов осталось в Кыргызстане при их обратном исходе в 1917 и последующие годы из Китая. Многие из

[1] Кстати, в этой работе имеется опечатка: численность кыргызов, конечно, не 137 218, а 237 218, что подтверждается общим числом кара-киргизов в 318 388 чел.

участников восстания справедливо опасались возвращения в родные места, особенно если учесть, что в ходе восстания вооруженные стычки были между местным («туземным») населением и крестьянами-переселенцами и казаками. Тем более, что под защитой местной колониальной администрации и казачьих войск, ни переселенцы, ни казаки никуда не переехали, в отличие от казахов.

Как свидетельствуют архивные данные: «События 1916 года в бывшей Джетысуйской области или так называемое «киргизское восстание» вначале закончилось тем, что масса киргизского населения бежала за границу, в сопредельное государство Китай. Каракольский уезд бежал из волостей почти весь; из Нарынского – 5 волостей, т.е. большая часть. Из Пишпекского уезда бежала громадная Сарыбагизская волость и большая часть соседних – Шамсинская и Тыкаевская. Точно также бежало киргизов из Алма-Атинского, Джаркентского, Лепсинского и Копальского уездов. Точную цифру бежавших после событий 1916 г. установить не представляется возможным, но по приблизительным данным она не менее 100 000 чел. Все эти 100 000 чел. бежали в Западный Китай, в два района: Илийский – в район китайского города Кульджи и Кашгар-Учтурфанский – в районе китайских городов: Кашгар – Уч-Турфан и Ак-Су. По докладу уполномоченного, командированного в китайские пределы в Илийский район, по данным А. Салтанаева, насчитывается казахов в Илийском районе так: Лепсинских – до 300 семей, Копальских – до 150 семей, Джаркентских – до 400, семей, Каракольских – до 210 семей и Пишпекских – 8 семей. Итого – до 1068 семей» [12, л. 136–136 обр.].

Второй – в годы массового голода, в 1921–22 и 1932–33 гг. Голод 1921–22 гг. охватил в основном северные, западные и центральные районы Казахстана, погибло (по данным озвученным М. Ауэзовым) более 1 млн. 700 чел. и покинули родину 700 тыс. Голод 1932–33 годов, охвативший весь Казахстан, привел к еще более страшным последствиям: 2 млн. 200 тыс. погибших и более миллиона покинувших страну.

Особенно массовым был исход казахов в Китай, Монголию, Россию, Узбекистан, Кыргызстан, далее в Иран и Афганистан. По данным профессора З.К. Курманова: «В общей сложности в миллионный Кыргызстан, который сам едва пришел в себя после массовых потерь во время жестокого подавления национально-освободительного восстания 1916 г., прибыло около 125 тыс. казахских беженцев» [13]. Это подтверждают и кыргызские демографы: «Высокий прирост численности населения в 1930 и 1931 годы был обусловлен иммиграцией из Казахстана, где коллективизация проводилась жестокими мерами и сопровождалась сильным голодом …. В период с 1928 по 1932 годы, как показывают архивные данные НСК, ежегодный прирост населения был чрезвычайно высоким (3,5% в 1928, 6,5% – в 1930 и 8,9% – в 1931), и доля городского населения также устойчиво возрастала (с 12,0% – в 1928 до 17,6 % – в 1933). С 1933 по 1938 гг. темпы прироста населения значительно замедлились (в среднем всего 1,4% в год). В эти годы казахи возвращались в Казахстан» [14].

Третий – в годы массовых репрессий в 20–50-ые годы XX века. В исследовательской литературе по этой теме сложилось устойчивое представление о том, что в Казахстане «за 33 года с 1920 по 1953, около 110 тысяч человек было подвергнуто политическим репрессиям, около 18% всей казахстанской партийной организации было объявлено врагами народа» [15].

Часть репрессированных, их родственники вынуждены были покинуть Казахстан и уехали, в том числе и в Кыргызстан. Известный казахский журналист, долгие годы работавший в Бишкеке, М. Аккозин пишет: «Выходцы из северных областей занимали высокие посты … в соседней Киргизии, куда они попали, опасаясь возможных репрессий, как отпрыски состоятельных родителей. Мой первый директор русской школы в Бишкеке был семипалатинский казах Газиз Токтаров, дослужившийся потом до заведуюшего отделом науки и учебных заведений ЦК Компартии Киргизии. Аттестат зрелости получал из рук другого выходца из Абаевского района Семипалатинской области Гизата Камашева. Отец моего друга – Ташмулин был министром мясомолочной промышленности…» [16].

После бурной первой половины XX века численность казахов в Кыргызстане к 50-ым годам стабилизировалась и росла в основном за счет естественного прироста населения. В монографии «Население Кыргызстана», со ссылкой на архивы Национального статистического комитета Кыргызской Республики приведены цифры по численности казахов с 1959 по 1999 годы. Если в 1959 году в стране проживало 20 061 казахов, то в 1970 – 21 998, 1979–27 142, 1989–37 318, 1999–42 657 [17]. Ежегодный прирост составлял от 0,8% (в 1959–70 годах), до 3,1% в 1979–89 гг.

В 1999–2009 годах численность казахов уменьшилась с 42 700 до 33 200, причем уменьшение произошло только за счет миграции, поскольку естественный прирост составил 5 200 чел., а миграционная убыль – 7 900 [18, с. 82]. Демографы полагают, что большое уменьшение населения связано с недоучетом миграционного оттока, а также возможным изменением этнической идентификации у части казахов из смешанных семей. По утверждению В. Хауга: «…среди казахов, проживающих в Кыргызстане, могла иметь место смена идентичности в пользу кыргызов. По данным переписи 1999 г. только 22% казахских семей были этнически однородными. Среди смешанных семей с казахами 83% включали кыргызов как партнеров по браку» [17, с. 139].

Расселение казахов в Кыргызстане остается стабильным и имеет исторические корни, которые были рассмотрены выше. Так, больше всего казахов было и есть в трех регионах Кыргызстана: Чуйской области (с Бишкеком), Иссык-Кульской области и Таласской области. По данным переписи 2009 года доля казахов по месту проживания составляла: в Чуйской области – 38,6%, в г. Бишкеке – 27,1%, в Иссык-Кульской области – 19,5% и в Таласской области – 9,2%. В остальных областях вместе взятых проживало только 5,6% казахов Кыргызстана [18, с. 87].

Мы рассмотрели основные количественные (численность и пространственное положение) параметры казахской диаспоры Кыргызстана. Качественные (какая она сегодня казахская диаспора) будут оценены по нескольким индикаторам. Согласно данным статистики, казахи Кыргызстана владеют своим родным языком – 76,1%, кроме того 91,1% владеют вторым или третьим языком (русским – 72,5%, кыргызским – 15,7%) [17]. Поэтому нельзя говорить об ассимиляции казахов, которые через знание родного языка сохраняют свою этническую идентичность.

В то же время, необходимо обратить внимание на тесную интеграцию казахов в кыргызское общество посредством межэтнических браков. По данным статистики: «5% семей кыргызов являются этнически смешанными. Из них, одну треть составляют семьи, в которых брачными партнерами являются казахи…», «примечательна картина в казахских семьях: только 22% из них являются этнически однородными. Среди смешанных семей 83% включают кыргызов как партнеров по браку, что иллюстрирует очень тесные связи между казахами и кыргызами» [17].

Казахи в Кыргызстане становятся все больше городским населением: доля сельских жителей среди них уменьшилась с 63,6% в 1959 году до 55,4% в 1999 году [17].

Как утверждают кыргызстанские демографы, ссылаясь на данные статистики: «В 1999 году евреи были, по-прежнему, наиболее образованным населением (49% лиц старше 15 лет имели высшее образование и незаконченное высшее), за ними следовали корейцы (27%), казахи (16%), русские (16%), украинцы (14%) и киргизы (12%)» [17, с. 140]. Отсюда казахская диаспора может быть охарактеризована как преимущественно городская и образованная. Об этом свидетельствуют и факты из книги профессора М.К. Сартбаева [19], где приведены биографические данные более ста представителей казахской интеллигенции Кыргызстана, среди которых десятки докторов наук в области физики и математики, геологии и географии, медицины и техники, химии и сельского хозяйства, юриспруденции, истории и педагогики и др.

О положении диаспоры в Кыргызстане, об этнической политике Кыргызской Республики и об оценке политики Казахстана свидетельствуют данные глубинных интервью, проведенные авторами специально для целей настоящей статьи.

В целом, информанты легко идут на контакт и открыты.

Как показали результаты глубинных интервью, удовлетворенность жизнью у казахов в Кыргызской Республике зависит от социального статуса индивида и его включенности в социальные связи и отношения, а не от политики кыргызского правительства в отношении казахов (политика правительства едина для всех этнических групп, межэтническая ситуация достаточно стабильна). Все информанты идентифицируют себя равноправными гражданами Кыргызстана.

В отношении политики Республики Казахстан оценки более критические: казахская диаспора практически не чувствует на себе ее влияние, кроме отдельных видов гуманитарной помощи по календарным датам.

Интересно высказывание интервьюера о не влиянии на казахскую диаспору кыргызско-казахских отношений на примере закрытия границы со стороны РК.

Необходимо также отметить, что по данным глубинных интервью было выявлено, что казахам, вернувшимся в качестве оралманов на историческую родину приходиться сталкиваться с большими проблемами, для решения которых их вынуждали платить большие взятки и т.д. По их мнению – это и является показателем отношения к казахской диаспоре в Кыргызстане.

Воскресные школы из-за отсутствия финансирования на оплату труда учителей казахского языка не работают, хотя в «Ассоциации казахов в Кыргызстане» имеются учебники и учебные пособия.

С другой стороны, казахстанский бизнес пользуется услугами «информаторов» Ассоциации перед началом бизнеса в Кыргызстане, вероятно после открытия бизнеса этнические казахи имеют преимущества при трудоустройстве.

Относительно этнической идентичности интервью показали, что этническая идентичность конструируется весьма успешно национальной идеологией Кыргызстана и Казахстана. Это находит отражение в высказываниях типа: «в РК казахи более хвастливы, чем мы», «они называют нас бедными кыргызами при равных кошумча» и т.д.; в КР «мы более скромные» и т.д. При этом идеологии, трансформированные в социальные установки и ценности, приходят в состояние некоторого трения, напряжения, иногда и скрытого конфликта между казахами Кыргызстана и казахами, проживающие в Казахстане. Высказывание же «мы не делимся, как в РК» и т.д. – это, скорее всего, типичный эффект диаспорального положения этнической группы; а – «нам здесь хорошо живется», «уезжать не хотим» и т.д. – свидетельство высокой степени интегрированности казахов в современное кыргызское общество. Одновременно казахи в КР стремятся поддерживать связь с исторической родиной.

В заключении, полагаем возможным сделать следующие выводы:

– казахская диаспора Кыргызстана хорошо интегрирована в кыргызское общество, благодаря языковой и культурно-исторической близости к кыргызам, межэтническим бракам;

– для властей Кыргызстана наличие лояльной диаспоры является позитивным фактором в качестве модели построения межэтнических отношений, прежде всего, между тюркоязычными этносами страны;

– для Казахстана наличие диаспоры в соседней братской стране также имеет значительное положительное значение, как с точки зрения экономических интересов, так и в силу геополитических факторов необходимости дальнейшей интеграции центрально-азиатских государств;

– миграционный потенциал диаспоры, на наш взгляд, исчерпан или почти исчерпан, политика обоих государств должна быть направлена на сохранение казахской диаспоры в Кыргызстане.

Литература и источники

1. Статистический ежегодник Кыргызской Республики / Под ред. А. Осмоналиева / Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Бишкек, 2013.

2. Кобландин К.И. Об этнодемографическом составе казахов Кыргызстана // Текущий архив Всемирной Ассоциации казахов, 2012. www.qazaq-alemi.kz.

3. Статистический ежегодник Кыргызской Республики / Под ред. А. Осмоналиева / Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Бишкек, 2013.

4. Калшабаева Б.К. Некоторые проблемы истории формирования казахской диаспоры Кыргызстана // university.kg.

5. Статистический ежегодник. 1917–1923 гг. Ташкент, 1924. Т. 1. / Цит. по: Калшабаева Б.К. Некоторые проблемы истории формирования казахской диаспоры Кыргызстана.

6. Қалшабаева Б.К. Қырғызстандағы қазақтардың этномәдени ерекшеліктері // e-history.kz.

7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел под редакцией Н.А. Тройницкого. LXXXV. Семиреченская область. СПб., 1905.

8. Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк // Сочинения. М., 1963. Т. II. Ч. 1.

9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел под редакцией Н.А. Тройницкого. LXXXV. Семиреченская область. СПб., 1905.

10. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. 1896. Вып. III–IV. Год. 6-й.

11. Восстание в Семиречье. Материал из Википедии.

12. Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. Ф. 847. Оп.1. Д. 27.

13. Курманов З.К. О голоде в Кыргызстане и Казахстане в 1932–33 годах, «Алаш» и других парадоксах истории // www.pr.kg.

14. Шулер М., Абубакирова Т., Торгашова Л. Динамика численности и изменения в размещении населения Киргизии // Население Кыргызстана / Под ред. З. Кудабаева, М. Гийо, М. Денисенко. Бишкек, 2004.

15. www.bibliotekar.ru/gulag.

16. Аккозин М. Послесловие к праздничному юбилею Жумабая Шаяхметова // Навигатор. 2002. 10 октября.

17. Хауг В. Демографические тенденции, формирование наций и межэтнические отношения в Киргизии // Население Кыргызстана / Под ред. З. Кудабаева, М. Гийо, М. Денисенко. Бишкек, 2004.

18. Население Кыргызстана в начале XXI века / Под ред. М.Б. Денисенко. Бишкек, 2011.

19. Сартбаев М.К. Казахи Кыргызстана: Прошлое и настоящее. Бишкек, 2009.

СОЦИАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ ОРАЛМАНОВ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Байдаров Е.У.

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы

До 2006 года автор данной статьи являлся гражданином Узбекистана. Там он родился (Ташкент), вырос, получил образование (ТашГУ им. М. Улугбека, ныне – Национальный Университет Узбекистана), создал семью и стал отцом, а в почти сорокалетнем возрасте решил круто изменить свою жизнь и вернуться на историческую родину. Но разве может для казаха быть чужим Ташкент?

Казахи Узбекистана являются одним из крупных автохтонных этносов республики (2,5%), представляя собой крупную казахскую диаспору в мире, разделяя первое-второе место с казахской диаспорой в КНР.

Возникновение столь значительной казахской диаспоры в Узбекистане связано с исторической близостью двух народов. Присутствие казахов во внутренних районах Узбекистана объясняется также и тем, что некоторые территории современного Узбекистана в XVII–XVIII вв. входили в состав Казахского ханства, а Ташкент на протяжении почти ста лет являлся резиденцией казахских правителей.

Земли, на которых расположены испокон веков сугубо казахские районы Узбекистана, составляют больше половины территории страны, за исключением Каракалпакии[1]. То есть в пространственном смысле казахское население расселено очень широко [1].

Около 60% диаспоры – жители сельской местности. Они выращивают хлопок и рис, успешно занимаются животноводством, в том числе разведением каракулевых пород овец. Горожане, в основном, работают в образовании, здравоохранении, бытовом обслуживании и в других отраслях нематериальной сферы [2, с. 214–215].

В то же время, среди казахского населения республики, главным образом, молодежи и женщин, сохраняется очень высокая безработица (50–60%), в первую очередь среди людей со средним образованием. Особенно остро эта проблема стоит на территориях, обозначенных как зоны экологического бедствия, как например, в Каракалпакстане, где более 70% трудоспособного населения диаспоры – безработные.

Весьма низко по сравнению с титульной нацией представительство этнических казахов в государственных органах власти. Даже в очень густонаселенных казахами регионах республики – Каракалпакстане, Ташкентской, Навоийской областях число руководителей – представителей диаспоры в последние годы заметно сократилась. Их освобождают с руководящих постов, высокооплачиваемых или престижных должностей. Естественно, что казахская диаспора воспринимает происходящее как ущемление своих социальных, политических прав.

Общие проблемы и низкий уровень жизни, а также сложности межнационального характера часто становятся поводом для казахов Узбекистана к принятию решения о возвращении на историческую родину.

В то же время репатриация казахов на историческую родину не могла не оказать заметного влияния на численность казахской общины Узбекистана, соответственно сузив и репродуктивную базу казахской общины, что соответственно сократило и сам валовой естественный прирост. Так, по данным переписи 2009 года в Казахстане проживало 288 839 казахов, переселившихся из Узбекистана в период 1999–2009 гг. (что составило 74% всех казахов, прибывших на постоянное место жительства изо всех стран СНГ и 48% всех

[1] Казахи Узбекистана населяют, прежде всего, регионы, которые граничат с РК. Значительную часть населения казахи составляют в областях: в Ташкентской – 13,7%, в Навоийской – 10,2% и в Джизакской – 6,6%. Больше всего, проживает в Республике Каракалпакстан – 24,8%. В Ташкенте же казахи составляют примерно 2% от всего населения узбекской столицы, занимая 4-е место среди представленных в городе этносов.

казахов, переселившихся в Казахстан из-за границы) [3]. Включая уже умерших репатриантов в период 1999–2009 гг., суммарно за этот период в Казахстан выехало около 300 тысяч казахов Узбекистана. Аналогичным образом численность казахов-репатриантов из Узбекистана в предыдущее десятилетие (1989–1999) составила 70 тысяч человек. В период 2009–2011 гг. число репатриантов-казахов из Узбекистана составило (по данным миграционного учёта) 81 тысячу человек, а с поправкой на неучтённую миграцию составила свыше 100 тысяч человек. В целом, в период с 1991 по – 2011 гг. общий объём репатриации узбекистанских казахов в Казахстан составил около 500 тысяч человек (494 565 чел.) [4, с. 313].

Тем не менее, в условиях кризисной социально-экономической ситуации внутри Узбекистана казахская диаспора является дополнительным человеческим ресурсом Казахстана. Поэтому, в современных условиях интеграции и глобализации казахская диаспора может стать важной составляющей внешнеполитической и внешнеэкономической политики РК. Учитывая удельный вес проживающих за границей казахов, которые составляют почти треть населения Казахстана, диаспора является весомым социальным ресурсом независимого государства.

В то же время, следует отметить, что этнические казахи прекрасно интегрированы в узбекском социуме, без какого-либо идеологического стимула, чего нельзя сказать, например, об интеграции узбекских общин в казахский социум.

В данной статье, нам бы хотелось коснуться такой актуальной, на наш взгляд, проблеме как социальная адаптация оралманов из Узбекистана на исторической Родине.

В научной литературе термин адаптация (лат. *adapto* — приспособляю) определяется как процесс приспособления к изменяющимся условиям внешней среды [5]. Еще Мишель Монтень писал: «Мы знаем по опыту, что на нас оказывает влияние воздух, климат, земля того места, где мы родились; причем они влияют не только на цвет нашей кожи, на наш рост, телосложение и осанку, но и на наши душевные качества. Люди меняют свой нрав, если их переселить в другое место, совершенно так же, как и деревья» [6].

Социальная адаптация – это сложный противоречивый процесс, «включающий момент активности со стороны личности и сопровождающийся определенными сдвигами в ее структуре» [7, с. 132]. Социальную адаптацию можно отнести также к формам и правилам социального приспособления и изменения в поведении индивидов и групп в процессе достижения ими цели или простого сохранения статуса-кво.

В реальной жизни различные виды адаптации невозможно изолировать друг от друга, они тесно связаны друг с другом. В основе выделения различных видов социальной адаптации в зависимости от объектов адаптации лежит дифференциация способов деятельности человека в социальной среде.

Так, по мнению Л.Л. Шпак, в основе социокультурной адаптации лежат социокультурные различия. Потребность населения в социокультурной адаптации формируется под воздействием миграционных и урбанизационных процессов, а также межнациональных отношений [7].

Специфика социокультурной адаптации также заключается в том, что она раскрывает свою сущность через культуру и реализуется во взаимодействии субъектов с социокультурной средой. Ее источником можно считать несоответствие устоявшихся привычных форм и способов культурной деятельности человека его новым потребностям. Если говорить об этнокультурной адаптации, то ее особенностью является рассмотрение особенностей адаптации этнических общностей к изменению как природной, так и социальной среды [8, с. 28]

Как мы видим, процесс адаптации–довольно серьезная вещь, и от того как этот процесс происходит, зависит во многом от множества компонентов: социокультурной, этнокультурной, социально-экономической, психологической, профессиональной и др.

С момента приобретения независимости одним из приоритетов миграционной политики Казахстана, как нам известно, явилась репатриация бывших соотечественников на

историческую родину. Среди мер, принимаемых Правительством, важное место занимает организационное переселение и создание условий для жизнедеятельности репатриантов в местах поселения. Кроме этого, не раз речь шла о проблемах с адаптацией репатриантов к условиям жизни в Казахстане. Если для кого-то адаптация проходит безболезненно, то для большинства она связана с большими трудностями и проблемами.

В качестве одного из примеров как проходит социальная адаптация оралманов из Узбекистана на исторической Родине, автор предлагает рассмотреть на собственном примере, так как мысль вернуться на историческую Родину у него присутствовала всегда. Но с особой силой она возникла в начале 2000-х годов.

К тому времени, занимаясь преподавательской деятельностью в одном из вузов столицы Узбекистана – Ташкентском государственном авиационном институте, я в августе 2002 г. благодаря поддержке Фонда Сороса-Казахстан, впервые побывал в Алматы. Университет «Кайнар» при поддержке Фонда Сороса проводил Летний Университет на тему «Глобализация и проблемы идентичности новыми независимыми государствами Центральной Азии».

Директором Летнего Университета была Елена Евгеньевна Бурова, известный казахстанский философ-методолог. В качестве лекторов ЛУ были известные казахстанские, российские и зарубежные ученые: Б.Г. Нуржанов, А.Г. Косиченко, Н.Э. Масанов, Ж.Б. Абылхожин, К.Ш. Хафизова, К.Л. Сыроежкин, С.А. Панарин, К. Пужоль-Фурнье и др. В течение почти целого месяца, слушая лекции маститых ученых, я был восторге, от того, что познакомился с новыми людьми и естественно, своими впечатлениями от Алматы.

В конце летнего университета от ректора «Кайнара» к.т.н., профессора Е.С. Омарова даже поступило предложение по поводу работы в университете. Конечно же, такое предложение от самого ректора было приятно, но надо было посоветоваться с семьей. Однако, по возращении в Ташкент, супруга охладила мой пыл, заявив, что в данный момент я больше нужен им здесь, а не в Казахстане. Осмыслив все за и против, я пришел к аналогичному решению. Супруга находится в декрете, на руках годовалая дочь и дочь-школьница, о каком Казахстане может идти речь? Вот в таких раздумьях автор находился в течение трех лет.

Но в 2005 г. как закончился учебный год, у нас супругой наконец-то созрел план переезда на историческую родину. К этому моменту мы уже были наслышаны о репатриации наших соотечественников и рассказами наших знакомых, которые уже перебрались в Атамекен. Было решено, что сначала еду я, а потом жена и дети (в этот момент в семье было уже три дочери).

За месяц до этого (июль 2005 г.), собрав документы для участия в квоте на репатриацию, я побывал в Астане, сдав их в Департамент по делам миграций, выбрав местом жительства Алматы.

Приехав в южную столицу, естественно, я сразу занялся поиском работы. И уже на третий день поисков меня приняли на работу в Алматинский Технологический Университет, старшим преподавателем кафедры социально-гуманитарных дисциплин. Устроившись на работу, я попутно сходил в Комитет по делам миграций г. Алматы, узнать о судьбе своей заявки на квоту. К моему счастью и удивлению сотрудницы комитета, документы мои уже поступили. Теперь нужно было куда-то прописаться. Но куда? В Алматы я один. Ни одной родственной души. Временно прописавшись в общежитии университета, я на радостях помчался в комитет. Но моя радость оказалась преждевременной. Оказалось, что для получения статуса и удостоверения оралмана, нужно иметь постоянную прописку.

Найдя знакомых, согласившихся прописать к себе, меня ждало очередное разочарованье. В комитете мне объяснили (можно ведь было все сразу сказать, а не гонять туда-сюда), что прописка не городская, а областная (п. Каменка). И поэтому, чтоб получить желаемые документы, мне надо ехать в г. Талды-Курган, где их мне и предоставят.

Уже заканчивался второй месяц моего пребывания на исторической родине. В связи с тем, что документов у меня еще не было, я не мог получить зарплату. Руководством АТУ,

узнавших, что в их его университете работает человек без соответствующих документов, был поставлен вопрос о моем увольнении, если эти документы не будут предоставлены в короткий срок.

Попросив заменить меня на один день, я ранним ноябрьским утром с автовокзала «Сайран» отправился в незнакомый мне город Талды-Курган. Доехав к обеду и найдя нужный мне адрес, выстояв час или больше в очереди среди таких же как и я переселенцев, автору наконец-то удалось получить удостоверение оралмана.

На следующий день, получив РНН и СИК и сдав все положенные документы в отдел кадров, а еще через несколько дней и зарплату за два месяца, я наконец-то смог успокоиться и позвонить домой в Ташкент, чтоб поделиться с родными своей радостью.

Через год (2006), получив квоту и все, что полагалось семье оралмана, подав заявления на предоставление гражданства мне и моей семье, мы окончательно переехали всей семей в Казахстан.

К этому времени я уже преподавал в другом вузе «южной столицы» – Евразийском Институте Рынка (где проработал вплоть до 2014 г., начиная от старшего преподавателя до зав. кафедрой социально-гуманитарных дисциплин).

Если все были устроены (старшая дочь пошла в 7-ой класс, средняя – в 1-ый, ну а младшенькая – в детский сад), то у супруги были проблемы с устройством на работу. Имея специальность врача акушера-гинеколога (выпускница – Ташкентского медицинского института), она в течение года так и не смогла найти работу по своей специальности.

Прожив год в общежитии в одной комнате из пяти человек, мы решили, что будет лучше, если семья переедет в Шымкент, где мы к этому времени купили двухкомнатную квартиру. Спасибо уроженцу Ташкента Генеральному директору НЦ урологии, доктору медицинских наук, профессору Алчинбаеву Мирзакариму Каримовичу (ныне член-корр. НАН РК), который помог устроиться жене на работу в Перинатальный Центр №2 г. Шымкента по своей специальности. Только после этого, можно было сказать, что все проблемы вроде бы остались позади.

Наряду с преподаванием, мне хотелось заниматься и научным творчеством. Так, в течение 2007 г. я ходил к директору Института философии и политологии Комитета науки МОН РК, академику НАН РК, доктору философских наук, профессору Абдумалику Нысанбаеву, с просьбой принять меня на работу. В первое посещение Института я захватил с собой толстенный Международный междисциплинарный энциклопедический словарь «Глобалистика» (М., 2006). В числе соавторов словаря наряду с Абеке и еще нескольких сотрудников Института, был также и я. Приняв меня хорошо, Абеке объяснил, что в настоящее время нет свободной вакансии, и посоветовал приходить в начале нового года, когда будет открыто финансирование Института.

И вот весной 2008 года, я наконец-то был принят на должность младшего научного сотрудника отдела прикладной и теоретической политологии, где зав. отделом был доктор философских наук, профессор Рустем Кадыржанов. Проработав там год, я перешел в отдел философии культуры и религии (2009 г.), к Анатолию Григорьевичу Косиченко, в отделе которого я хотел работать с самого начала. Спустя некоторое время А.Г. Косиченко стал моим научным руководителем кандидатской диссертации.

Еще в 2003–2005 гг. будучи соискателем в Институте философии и права им. И. Муминова Академии наук Республики Узбекистан, темой моей диссертации была выбрана глобалистика и все что с ней связано. Но здесь, в Казахстане, тему диссертации надо было в срочном порядке переформулировать и сообщить об этом в Комитет науки МОН РК. В связи с переходом на новую систему подготовки научных кадров (PhD), защита кандидатских и докторских диссертаций официально была определена до 31 декабря 2010 г. Поэтому, утвердив диссертационную тему, я взялся за ее исполнение с удвоенной энергией.

Через год, 09.07.2010 г. на заседании Диссертационного совета Д 53.36.01 по защите докторских диссертаций в Институте философии и политологии КН МОН РК под председательством Академика НАН РК А.Н. Нысанбаева состоялась защита моей

диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – социальная философия на тему: «Культурно-цивилизационные проблемы глобализации».

Защита прошла успешно. Все 18 человек членов Диссертационного совета (из 21), присутствовавших на защите, проголосовали «за». Проведя банкет и отпраздновав данное знаменательное событие в своей жизни, автору еще целый год пришлось ждать соответствующего решения со стороны Комитета по надзору в сфере образования и науки КН МОН РК о присуждении ему ученой степени кандидата философских наук.

Это радостное для автора статьи событие, совпало с тем, что находясь на тот момент в должности Ученого секретаря Института, ему одновременно пришлось в течение трех месяцев исполнять обязанности и директора Института после отставки А. Нысанбаева.

Мое руководство совпало еще и с тем моментом, что в это время со стороны КН МОН РК был объявлен конкурс на грантовое финансирование научно-исследовательских проектов на 2012–2014 гг. Из 24 поданных заявок за моей подписью впоследствии финансирование получило 23 НИПа. В настоящее время все они успешно завершаются и будут изданы в виде научных монографий. Одна из них «*Знание и вера в культурно-исторических концептах Востока и Запада*» (2014), где я, являюсь одним из исполнителей, уже увидела свет.

За время моего руководства Институтом нами совместно с Всемирной ассоциацией казахов и Архивом Президента РК была проведена Международная научно-теоретическая конференция «*Национальная идея – фактор объединения соотечественников во благо независимого Казахстана»* (14 сентября 2011 г.). По итогам конференции был издан сборник материалов конференции. Было приятно осознавать, что во главе Института, пусть и временно, находится репатриант-оралман, как и те, кто уже вернулся или собирается вернуться на землю своих предков.

В настоящее время, с сентября 2013 г. я работаю ведущим научным сотрудником в Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Комитета науки МОН РК, и думаю о будущих научных проектах, в которых мне предстоит принять участие, в том числе, международных.

Так, в одном из них мне недавно довелось участвовать. В итоге была издана коллективная научная монография **«***Ноосферный проект социоприродной эволюции: поиск алгоритмов устойчивости*» (Донецк, 2014.) посвященной уяснению мировоззренческих, методологических и праксиологических аспектов реализации ноосферного проекта социоприродной эволюции, предложенного в свое время академиком В.И. Вернадским. В проекте приняли участие ученые-философы из России, Белоруссии, Казахстана и Украины. Данный проект заметно востребован современным научным сообществом и практикой в качестве парадигмального основания цивилизационных исследований**.** Монография была довольно хорошо встречена российским научным сообществом и решением Президиума Российской академии естествознания от 10 июля 2014 г. мне было присуждено ученое звание профессора РАЕ.

Сегодня, почти десять лет спустя, я могу сказать, что я и члены моей семьи приняли правильное решение. Да, было трудно. Но мы знали, на что идем. Если человек ставит перед собой какую-то цель и идет к ней последовательно, то он добьется того, чего он хочет. Да, адаптация не всегда проходит легко. Но это обязательное условие в жизни человека, решившегося на кардинальную смену прежнего образа жизни. Я горд тем, что многие представители казахской диаспоры, вернувшиеся на историческую родину, добились больших успехов в различных сферах деятельности.

Приобретя в 2012 г. долгожданную квартиру в Алматы, можно сказать, что наша адаптация в Казахстане полностью закончилась. Да, потребовалось 7–8 лет, но это того стоило. Без трудностей не достигнешь ничего. Но для того, чтоб то чего достичь, нужно неустанно работать, а не уповать на помощь со стороны. Никто тебе не поможет, если не поможешь себе сам.

Приведенный пример социальной адаптации из жизни одного из почти миллиона вернувшихся на историческую родину репатриантов, конечно же, не может означать, что всем так хорошо «повезло» как ему. Не всем, к сожалению. До сих пор для оралманов остаются актуальными такие проблемы как обеспечение жильем, обустройство, получение гражданства, трудоустройство, языковой барьер. В силу низкой конкурентоспособности на рынке труда трудоустройство оралманов через центры занятости не вполне эффективно. Оралманы не имеют возможности получить кредиты в банках. Кроме того, им приходится сталкиваться с бюрократическими проволочками.

Справедливости ради следует все же отметить, что Правительством на постоянной основе готовятся и реализуются меры по усовершенствованию миграционной политики, затрагивающие и вопросы защиты интересов оралманов, их социальной поддержки. Об этом в ходе своих выступлений не раз заявляли представители Министерства труда и социальной защиты населения РК и Министерства экономики и бюджетного планирования РК.

Так, согласно новому Постановлению Правительства страны от 8 июля 2014 года, в список регионов для расселения переселенцев включены все 14 областей Казахстана. Документ вносит изменения в Постановление «Об определении регионов для расселения оралманов», принятое весной этого года. Согласно тому документу (вызвавшему довольно бурную дискуссию в обществе), репатрианты для получения социальных выплат должны были расселяться в семи областях Казахстана, определенных Правительством из соображений экономической выгодности как для государства, так и для переселенцев, а также для обеспечения демографического баланса в регионах страны. В соответствии же с новым постановлением, вне зависимости от того, в какой регион страны переедут оралманы, они получают вид на жительство и статус оралмана без подтверждения платежеспособности.

Последние события в Украине показывают, что в приграничных районах страны, в частности с Россией, возможны проявления сепаратистских тенденций в случае, если в той или иной мере будут нарушены права русскоязычного населения (язык, религия и т.д.). Присоединение Крыма к России–наглядное тому доказательство. Проблему обеспечения безопасности страны от сепаратизма могут решить казахские репатрианты-переселенцы, которым по мере возможности необходимо оказывать помощь в расселении. Все расходы, понесенные на переселение казахов в приграничье, со временем оправдают себя.

В заключении, как бывший представитель казахской диаспоры в Узбекистане, в качестве рекомендации для государственных структур в резолюции конференции предлагаю включить необходимость рассмотрения на межгосударственном уровне возможность открытия *Узбекско-казахского и Казахско-узбекского университетов* в Ташкенте и Шымкенте. На базе этих университетов можно было бы открыть Центры по изучению межэтнических отношений в Узбекистане и Казахстане, что могло бы содействовать более глубокому социокультурному сотрудничеству между нашими странами и народами.

Литература

1. См.: Как живут в Узбекистане этнические казахи? // http://news.nur.kz/282060.html.

2. Тукумов Е. Казахи Узбекистана // Центральная Азия и Кавказ. 2000. № 6.

3. Миграция населения. Итоги Национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан // http://www.stat.kz/p_perepis/Documents.

4. Созидательный потенциал казахской диаспоры: история и современность: Материалы Республиканской научно-практической конференции (г. Алматы, 31 октября 2013 г.). Алматы: Всемирная ассоциация казахов, 2013.

5. https://ru.wikipedia.org/wiki/_Адаптация.

6. Монтень. Опыты. Т. 2 // http://www.xliby.ru/filosofija/opyty_tom_2/p12.php

7. Милославова И.А. Роль социальной адаптации. СПб., 2011.

8. Шпак Л.Л. Социокультурная адаптация в советском обществе. Красноярск, 1991.

9. Салахутдинова Е.С. Педагогическое сопровождение адаптации студентов в учебной группе: дисс. … к.пед.наук. Кострома, 2014.

ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ И АДАПТАЦИИ ОРАЛМАНОВ: НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛКА «НУРЛЫ КОШ» АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Баймагамбетова А.Ж., Михнова С.А.

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Астана

В докладе Уполномоченного по правам человека в Республике Казахстан «О соблюдении прав беженцев и оралманов в Республике Казахстан» подчеркивается: «Привлечение и содействие интеграции оралманов в социальную среду нашего общества нацелено на то, чтобы сохранить национальную идентичность, а также на восстановление исторической справедливости – воссоединения с народом, сохранение национальной культуры и языка».

Результатом реализации программы «Нурлы кош» является строительство в селе Красный Яр, пригороде Кокшетау, 138 двухквартирных домов. Первые новоселы вселились в 2009 г. Необходимо отметить, что подобные микрорайоны построены и в других регионах страны: в Южно-Казахстанской, Восточно-Казахстанской, Актюбинской, Костанайской и Северо-Казахстанской областях, в городе Курчатове. При строительстве домов в пригороде Кокшетау впервые в Казахстане была применена новая, широко используемая в России технология, связанная с уходом от сырых строительных процессов. Она позволила ускорить работу, при этом сохраняя все качественные параметры.

Жилье репатриантам предоставляется на условиях аренды на шесть лет при минимальной оплате около 4 тыс. тенге в месяц (сумма налога на имущество и на землю). За это время проживающие в нем накапливают в Жилстройбанке необходимые 50%, получают выгодный кредит на десять лет под 4% годовых. Получить готовое жилье с чистовой отделкой в 150 кв. метров за 21 тысячу долларов США – это сегодня настоящая удача.

В 2013 г. в поселке проживало 1329 человек из 10 стран ближнего и дальнего зарубежья, что составляет 5,9% по отношению ко всем жителям Кокшетау, по национальности – казахи (100%). После 5 лет проживания оралманов в этом поселке, который сейчас называют «Нурлы кош» (по названию программы), мы решили провести социологическое исследование в рамках научного проекта КН МОН РК. В опросе приняло участие более 100 респондентов – бывшие граждане Китая, Монголии, Турции, России, Узбекистана, Туркменистана, Кыргызстана, Таджикистана, Украины и Беларуси. Позиции респондентов напрямую связаны с их принадлежностью к определенным социальным категориям.

Общая социальная характеристика респондентов представлена следующим образом:

– среди возрастных групп респондентов преобладают группы среднего (30–40 лет) – 44,1% и выше среднего возраста (40–50 лет), т.е. люди с определенным социальным и экономическим опытом, сложившейся системой социального поведения. Это обстоятельство противоречивым образом влияет на степень и форму социализации и адаптации этих групп в новую социально-культурную и политико-экономическую реальность: с одной стороны, она повышает степень маргинализации этих групп; с другой стороны, усиливает мотивацию к интеграции в новую социальную реальность. Большей степенью адаптации характеризуется молодая возрастная группа респондентов (20–30 лет) – 22,5%. Эта группа быстрее и активнее воспринимает основные аспекты социальной реальности и нацелена не только на интеграцию, но и на социально-экономическое продвижение;

– респонденты по половому составу представлены практически в равной степени: 51,0% – женщины и 49,0% – мужчины;

– среди образовательного уровня респондентов преобладает различная степень среднего (39,4%) и среднего специального (38,7%) образования. Следовательно, репатрианты обладают определенным образовательным потенциалом, но недостаточно конкурентны в жестких условиях социально-экономических и трудовых взаимоотношений. Это касается и достаточно небольшой группы респондентов (21,9%) с оконченным и неоконченным высшим профессиональным образованием.

Для анализа результатов социологического исследования чрезвычайно важен такой аспект социальной характеристики респондентов, как их срок проживания в Казахстане. Полученные данные показывают, что возвращение оралманов на историческую родину началось сравнительно недавно – от трех до десяти лет, с некоторым преобладанием срока проживания основной группы респондентов в Казахстане до трех лет (43,1%). Близка к этой группе и часть респондентов, которая проживают в Казахстане от 5 до 10 лет (39,2%).

Очевидно, что эти группы, особенно первая, находятся в состоянии первичной адаптации в современное казахстанское общество и испытывают на себя значительное воздействие как позитивных, так и негативных факторов социализации. Эту стадию социализации уже прошла, и в достаточной степени адаптировалась группа респондентов, которая вернулась на историческую родину более 10 лет назад, с первой волной оралманов (17,6%).

Определяя предыдущую государственную принадлежность оралманов, можно выделить три миграционные группы этнических казахов, вернувшихся на историческую родину.

Вы вернулись на историческую родину из …

Китая	24	23,52%
Монголии	21	20,58%
России	29	28,42%
Узбекистана	11	10,78%
Кыргызстана	7	6,86%
Таджикистана	5	4,9%
Туркмении	1	0,98%
Турции	1	0,98%
Украины	4	3,92%
Белоруссии	1	0,98%
Итого	102	100

Основную группу представляют граждане России (28,4%), Китая (23,5%) и Монголии (20,6%). Следующую по численности и процентному содержанию группу составляют граждане Узбекистана (10,8%), Кыргызстана (6,7%), Таджикистана (4,9%) и Украины (3,9%). Наименьшее число оралманов ранее проживали в Туркмении, Турции и Белоруссии (по 0,98%). Эти показатели являются свидетельством и определенным образом подтверждением исторических процессов, в результате которых значительная часть этнических казахов оказалась на территории сопредельных государств. Решение в принятии достаточно сложного и ответственного решения о возвращении на историческую родину должно быть взвешенным и обоснованным.

Основные причины переезда на историческую родину (укажите три):

тяжелое материальное положение	35	15,4%
отсутствие работы	26	11,44%
нестабильная политическая ситуация в стране проживания	9	3,96%
политические преследования	1	0,44%
национальная дискриминация	27	11,88%
языковая дискриминация	20	8,8%
преследования по религиозному признаку	6	2,64%
отсутствие перспектив для карьеры	8	3,52%
отсутствие перспектив для детей	18	7,92%
стремление жить вместе со своей нацией	38	16,72%
воссоединение с родственниками	37	16,28%
другие причины (укажите)		
Итого	225	100

В качестве первоначальной и определяющей причиной переезда на историческую родину респонденты определили этнические и семейные факторы – стремление жить вместе со своей нацией (16,7%) и воссоединение с родственниками (16,3%). Полученные в ходе исследования данные подтверждают значимость этих факторов в условиях современных обществ, когда стремление к национальному и семейному единству является одним из важнейших аспектов социальной самоидентификации и социального самочувствия как отдельной личности, так и социальной группы в целом. Кроме того, социальная мотивация этих факторов усиливается определенной национальной и языковой дискриминацией, наличие которых отметили респонденты (соответственно 11,9% и 8,8%).

В тоже время респонденты осознают, что реализация этих факторов напрямую связана с необходимостью решения собственных экономических проблем. Респонденты признали, что следующим важным мотивом переезда на историческую родину явилось тяжелое материальное положение (15,4%), а также отсутствие постоянной работы (11,4%), что в совокупности лишает их как собственных социально-экономических карьерных перспектив (3,5%) и, особенно, детей (7,9%). Обращает на себя внимание, что политические причины не оказали существенного влияния на решение респондентов вернуться на историческую родину – лишь 4,4% признали значимость для себя этих мотивов.

Следующая группа вопросов выявляет, насколько респонденты смогли положительно решить причины, мотивировавших их вернуться на историческую родину.

В настоящее время Вы…

имею постоянную работу по специальности	34	33,32%
имею непостоянную работу по специальности	9	8,82%
имею постоянную работу не по специальности	25	24,5%
имею непостоянную работу не по специальности	15	14,7%
не работаю	19	18,62%
Итого	102	100

Форма вашей трудовой занятости…

бюджетник (зарплату получаю от государства)	39	38,22%
наемный работник (зарплату получаю от работодателя – частного лица)	41	40,18%
самостоятельный работник (работаю на себя)	17	16,66%
другой вариант (укажите)	5	4,9%
Итого	102	100%

Прежде всего, результаты исследования показывают форму и степень решения одной из важнейших проблем оралманов – проблемы трудоустройства. Обращает на себя внимание, что основная часть респондентов (81,4%) в той или иной степени имеет работу. Однако только более трети (33,3%) имеют постоянную работу по специальности, то есть имеет стабильное экономическое положение. В более неустойчивом положении находятся 8,8% респондентов, которые работают по специальности, но эта работа непостоянна.

Следует признать нерешенной должным образом трудовую занятость той группы респондентов (24,5%), которые имеют постоянную работу, но не по специальности, что создает потенциальные трудовые и профессионально-квалификационные проблемы не только для них как работников, но и для их работодателей. Тем более, что основная группа работающих респондентов (40,2%) являются наемными работниками, т.е. работают на частное лицо, и не являются экономически и социально защищенной группой. Более стабильной по этим позициям выступает группа респондентов – бюджетников (38,2%), которые имеют определенные государственные гарантии. Сравнительно небольшая группа респондентов (16,7%) смогла организовать свое собственное дело. В зоне трудового и социального риска находятся 18,6% респондентов, которые не работают.

Необходимо отметить, что данная информация требует уточнения по позициям общего и специального образовательного уровня респондентов, профессиональной направленности их трудовой специальности и степени ее востребованности на трудовом рынке. В целом, нельзя признать решенной одну из главных причин иммиграции оралманов – отсутствие работы.

Данные социологического опроса позволяют выявить некоторые причины, которые влияют на трудовую занятость. Та группа респондентов, которые находятся в зоне трудового риска и не работают (18,6%) указали на основные, с их точки зрения, причины, которые не позволяют иметь постоянную работу.

Если в настоящее время Вы не работаете, то по какой причине…

не могу устроиться по специальности	10	21,7%
не могу устроиться, так как нет специальности и образования	4	8,68%
не устраивает предлагаемая работа	7	15,19%
не устраивает предлагаемая зарплата	1	2,17%
не устраивают условия труда	5	10,85%
по состоянию здоровья	6	13,02%
по семейным обстоятельствам	8	17,36%
по другим причинам (укажите)	5	10,85%
Итого	46	100

Прежде всего, это невостребованность их специальности – так отметило 21,7 респондентов. Конечно, данная позиция респондентов требует уточнения и последующего анализа по вопросу о том, какая именно у них специальность и почему они не могут найти соответствующую работу. Если обратить внимание на следующие причины, то их можно объединить под названием «не устраивает»: предлагаемая работа (15,2%), условия труда (10,8%), зарплата (2,2%). Таким образом, 28,2% респондентов считают неприемлемыми для

себя содержание и условия предлагаемой работы. Подобная позиция респондентов также требует дальнейшего изучения и анализа. Обращает на себя внимание, что достаточно большая группа респондентов (30,4%) привели в качестве основных аргументов для объяснения того, почему они не работают, личные причины: семейные обстоятельства (17,4%) и состояние здоровья (13,0%).

Вместе с тем хотелось бы отметить, что в этом поселке сложилась своя местная интеллигенция из педагогов, врачей, научных работников, а также бизнесменов и предпринимателей из числа репатриантов: Ташматова Амина – врач-терапевт (Таджикистан), Ганиева Шахригуль Мамалиевна – математик высшей категории (Таджикистан), Тумархан Акерке – преподаватель английского языка казахской средней школы №1 (Монголия), Бектенова Айдана – преподаватель начальных классов казахской средней школы №1 (Кыргызстан), Ташимова Айгуль Мухамеджановна – преподаватель Академии «Кокше» (Россия), Бейсембаев Канатжан – кандидат наук (Россия), Дусенова Карлыга Кыншылыковна – филолог казахской средней школы №1 (Россия), индивидуальные предприниматели из России Кудаспаева Алмагуль, Молбаева Ляззат, Абдулин Аман, из Китая – Азатхан Алаберген, Ыбрай Серик, а также из Монголии индивидуальный предприниматель Аривхан Юра.

При переезде на историческую родину оралманы получают от государства определенный пакет социальных и экономических льгот. Именно об этом был следующий вопрос анкеты.

При переезде Вы получили следующие льготы (укажите три)…

денежное пособие на главу семьи	30	23,7%
денежное пособие на каждого члена семьи	33	26,07%
жилье для семьи	32	25,28%
земельный участок для строительства дома	21	16,59%
государственные гранты для поступления ваших детей в вузы	7	5,53%
другое (укажите)	4	3,16%
Итого	127	100%

Переезд, тем более такой масштабный, требует значительных материальных затрат. В ходе опроса респонденты указали, что они получили, прежде всего, денежные пособия (49,8%) – на главу семьи (23,7%) и на каждого члена семьи (26,1%).

Наиболее острой проблемой для оралманов, помимо работы, является наличие или возможность получения жилья. При анализе полученных данных следует исходить из того, что данный социологический опрос проводился в населенном пункте, построенном именно для оралманов, в конкретных семьях, что предполагает практическое решение этой проблемы. Тем не менее, только 41,9% респондентов положительно отреагировали на вопрос о том, что они получили или жилье для семьи (25,3%) или земельный участок для строительства дома (16,6%). Эти данные корректируются следующим уточняющим и конкретизирующим вопросом.

В настоящее время Вы получили …

квартиру	45	57,15%
отдельный дом	16	20,32%
участок под строительство	3	3,81%
никакого жилья не получили	12	15,24%
другой вариант (укажите)	3	3,81%
Итого	79	100

Полученные данные показывают уже другой результат – уже 77,5% респондентов отметили, что они определенным образом решили свой жилищный вопрос: более половины (57,1%) отметили, что они получили квартиру, определенная часть (20,3%) – отдельный дом, у некоторых респондентов (3,8%) есть участок под строительство. Несмотря на определенное положительное решение этой проблемы в целом, есть группа респондентов (15,2%), для которых этот вопрос не решен.

В качестве обстоятельств, повлиявших на переезд оралманов, было указано отсутствие перспектив для детей. Несомненно, что в наше время подобные перспективы связаны, прежде всего, с получением образования. Как показывают полученные данные, лишь 5,5% респондентов отметили, что они получили государственные гранты для поступления детей в вузы. Необходимо провести дальнейшее изучение этих данных: связаны они с возрастным составом детей или с процентным выделением образовательных квот.

Для стабильного существования важно не только наличие жилья, но и обеспечение места проживания развитой социально-культурной инфраструктурой.

Обеспечен ли Ваш район проживания социально-культурной инфраструктурой (школа, детский сад, больница, дороги, транспорт, спортивные и культурные учреждения и т.п.)?

да, полностью обеспечен	12	13,8%
да, обеспечен, но не полностью	48	55,2%
нет, не обеспечен	26	29,9%
другой вариант (укажите)	1	1,15%
Итого	87	100

Результаты показывают, что представленный в опросе населенный пункт проживания оралманов, по мнению большинства респондентов (69,0%) располагает определенной социально-культурной инфраструктурой, полностью (13,8%), но, в основном частично (55,2%).

Если Ваш район проживания не полностью обеспечен социально-культурной инфраструктурой, то каких учреждений нет?

школы	23	9,43%
детского сада	29	11,89%
хорошей дороги	74	30,34%
автобусного сообщения	17	6,97%
больницы	21	8,61%
спортивных учреждений	39	15,99%
культурных учреждений	35	14,35%
другой вариант (укажите)	3	1,23%
Итого	241	100%

Основные претензии респондентов заключаются в отсутствии хорошей дороги (30,3%) и автобусного сообщения (7,0%). Если ранжировать мнение респондентов по степени необеспечения проживания основными элементами социально-культурной инфраструктурой, то на первый план выдвигается организация досуга и свободного времени (30,3%), наличие образовательных (21,3%) и лечебных (8,6%) учреждений. В ходе уточняющего исследования можно было бы установить определенную связь между возрастом респондентов и их требованиями к степени и направлениям социально-культурной инфраструктуры.

В целом же, респонденты достаточно позитивно оценили качество и уровень развития социально-культурной инфраструктуры их места проживания. Очевидно, что эта позиция респондентов повлияла и на их позицию по следующему вопросу.

Хотели бы Вы переехать в другой регион Казахстана?

да, обязательно	11	12,98%
да, при определенных условиях	28	33,04%
нет	46	54,28%
другой вариант (укажите)		
Итого	85	100%

Более половины респондентов (54,3%) не хотели бы поменять данное место жительства, более трети респондентов (33,0%) в перспективе рассчитывают на более благоприятные условия жизни. Несмотря на наличие устойчивой группы респондентов (87,3%), намеренной прочно обосноваться в данном регионе, некоторая часть респондентов (13,0%) ориентированы на изменение региона проживания.

Несомненно, что сам процесс адаптации оралманов в новую социальную реальность невозможен без преодоления различных трудностей. Сами респонденты свои основные проблемы связывают с реализацией государственной программы по поддержки оралманов: прежде всего, возникают сложности с получением обязательных льгот (19,5%) и трудности при устройстве на работу (19,0%). При этом оралманы вынуждены выполнять различные бюрократические правила, которые многим респондентам (16,5%) совершенно не понятны. К тому же, респонденты (9,0%) считают, что государство должно облегчить им условия получения гражданства. Следующая группа трудностей, с которыми столкнулись оралманы, это проблемы с жительством: респонденты считают, что у них не было выбора при определении постоянного места жительства, так как распределение мест жительства определялось квотой и не учитывалось их желание, также оралманы испытывали определенные сложности в распределении и получении жилья (по 8,5%). Респонденты не обошли вниманием и проблемы в получении некоторых важных социальных аспектов – трудности в получении медицинской помощи (8,0%) и образования для детей (6,0%).

Какие трудности возникли у Вас при переезде на историческую родину (укажите три основные)?

много бюрократизма	33	16,5%
трудности при устройстве на работу	38	19%
проблемы с получением льгот	39	19,5%
сложности в распределении и получении жилья	17	8,5%
не было выбора при определении постоянного места жительства (квота)	17	8,5%
трудности в получении образования для детей	12	6%
трудности в получении медицинской помощи	16	8%
трудности с получением гражданства	18	9%
проблемы в отношениях с местным населением	10	5%
другие проблемы (укажите)	3	1,5%
Итого	203	100%

В ряду сложностей, с которыми столкнулись оралманы в процессе социальной адаптации, особо стоит проблема культурно-психологической и ментальной совместимости с местными жителями. Если при ответе на данный вопрос только 5,0% респондентов выделили проблемы в отношениях с местным населением как трудности, с которыми они

столкнулись при переезде на историческую родину, то сама проблема выглядит более значимой при определении позиций респондентов при ее конкретизации.

Вы считаете, что ...

сразу полностью наладили отношения с местными жителями	4	38,76%
наладили отношения с местными жителями, но не сразу	2	25,08%
наладили отношения с местными жителями только частично	3	14,82%
еще не наладили отношения с местными жителями	0	11,4%
общаетесь только со своими родственниками и другими оралманами	8	9,12%
свой вариант (укажите)	1	1,14%
Итого	8	100%

Полученные данные социологического опроса позволяют сгруппировать три группы респондентов при установлении взаимоотношений оралманов с местными жителями:

– первая, преобладающая группа респондентов (39,9%) признает, что они испытывали определенные трудности и установили отношения с местными жителями или с течением времени (25,1%) или до сих пор только частично (14,8%);

– вторая группа респондентов (38,8%) полагает, что они сразу полностью наладили отношения с местными жителями и они не испытывают проблем и трудностей во взаимоотношениях;

– третья группа респондентов (20,5%) – наиболее проблемная, она достаточно изолирована от местных жителей и их общение ограничено только родственниками и другими оралманами.

Очевидно, что для оралманов проблема культурно-психологической и ментальной совместимости с местными жителями стоит достаточно остро, и они осознают важность ее решения для своей успешной адаптации.

Если у Вас не сложились отношения с местными жителями, то почему (укажите три причины)?

различия в языке	33	33,99%
различия в традициях и поведении	20	20,06%
различия в культуре	19	19,57%
различия в условиях и образе жизни	21	21,63%
свой вариант (укажите)	4	4,12%
Итого	97	100%

При анализе позиции респондентов по данному вопросу необходимо исходить из того, что местные жители и оралманы как этнические группы формировались в различных культурно-исторических условиях. Поэтому ментальные различия между местными жителями и оралманами естественны и они влияют на их взаимоотношения. Следует отметить, что респонденты осознают это, поэтому серьезно отнеслись к выявлению причин трудностей в отношениях с местными жителями. В первую очередь, оралманы выделяют те факторы, которые указывают не на их сходство, а на различия с местными жителями. Очевидно, что, возвращаясь на историческую родину, оралманы меньше всего рассчитывали столкнуться с различиями в родном языке. Тем не менее, именно различия в языке является, по мнению большинства респондентов (34,0%), основной причиной в установлении взаимоотношений с местными жителями. Свое влияние на взаимопонимание позиций оралманов и местных жителей, по мнению респондентов, оказывают и другие факторы: различия в условиях и образе жизни (21,6%), в традициях и поведении (20,1%), в культуре (19,6%). Констатация определенных культурно-психологических и ментальных

различий между оралманами и местными жителями естественно приводит к постановке проблемы: эти различия будут сохраняться, взаимопроникать или исчезнут? В каком направлении пойдет этот процесс? Очевидно, что эта проблема требует самостоятельного серьезного научного исследования.

Как в процессе социологического исследования, так и в личных интервью, респонденты отметили, что они рассчитывают значительно улучшить/поднять свое материальное положение, экономический и социальный статус. Насколько оправдались их ожидания? Первоначально, это можно определить по субъективному определению респондентами такого совокупного показателя, как уровень дохода.

Определите свой уровень дохода…

высокий	14	16,24%
средний	39	45,24%
низкий	18	20,88%
не могу определить	15	17,4%
свой вариант (укажите)		
Итого	86	100%

Анализ полученных данных показывает, что среди респондентов выявилась достаточно противоречивая субъективная оценка своего экономического положения: сравнительно небольшая группа респондентов (16,2%) позитивно определяют свой уровень дохода как высокий против 38,3% респондентов, которые считают свой уровень дохода низким (20,9%) или не могут его определить (17,4%). Меньше половины респондентов (45,2%) установили средний уровень своих доходов. Таким образом, выявляется достаточно значительная группа респондентов, которая считает свой уровень дохода недостаточным. При этом следует иметь в виду, что оценка респондентов носит субъективный характер и не базируется на объективных показателях.

Улучшение экономического положения и укрепление своего социального положения респонденты связывают с их оценкой экономической и политической ситуации в Казахстане. Показательно, что респонденты дали им различную оценку: если политическая ситуация в РК большинством респондентов (63,4% против 36,6%) определяется как стабильная, то с учетом своих нерешенных экономических проблем, незначительно преобладающая часть респондентов (54,0% против 46,0%) считает, что экономическая ситуация в РК нестабильна.

Вы оцениваете экономическую ситуацию в Казахстане как …

стабильную	39	46,02%
нестабильную	46	53,98%
свой вариант (укажите)		
Итого	85	100%

Вы оцениваете политическую ситуацию в Казахстане как …

стабильную	52	63,44%
нестабильную	30	36,66%
свой вариант (укажите)		
Итого	82	100%

Подобная обобщенная оценка респондентами экономической и политической ситуации в Казахстане определяет их потенциальное желание изменить свои жизненные приоритеты в выборе места жительства.

Хотели бы Вы вернуться на свое прежнюю родину?

да, обязательно	10	11,9%
да, при определенных условиях	22	26,18%
нет	51	60,69%
свой вариант (укажите)	1	1,19
Итого	84	100%

Значительное большинство респондентов (60,7%) твердо и осознанно связали свою судьбу и судьбу своих детей со своей исторической родиной. Тем не менее, нерешенность многих проблем заставляет определенную группу оралманов (38,1%) делать выбор в решении важной проблемы – возвращаться на прежнюю родину при определенных условиях (26,2%) или все свои проблемы можно решить и на своей прежней родине (11,9%).

Полученные в ходе исследования данные показывают, что для многих респондентов остались нерешенными многие проблемы, которые и мотивировали их для переезда на историческую родину.

Если есть желание вернуться на свою прежнюю родину, то почему (укажите три причины)?

материальные трудности	29	36.8%
проблемы трудоустройства	22	27,9%
жилищная проблема	20	25,4%
качество образования для детей	10	12,7%
сложности в адаптации на новом месте жительства	8	10,16%
морально-психологические проблемы во взаимоотношениях с местными жителями	6	7,62%
Итого	79	100%

Прежде всего, они не смогли улучшить свое экономическое положение (36,8%) и найти достойную работу (27,9%). Кроме того, у четверти респондентов (25,4%) не решена жилищная проблема, что усиливает их негативное социальное и экономическое поведение. Немаловажное значение имеет и осознание респондентами (17,8%) социально-психологических и моральных проблем в установлении взаимоотношений с местными жителями.

Таким образом, реализация государственной программы «Нурлы кош» и создание таких поселений компактного проживания оралманов, обеспечение их льготным жильем – это огромная поддержка со стороны государства. Итоги социологического исследования, проведенного в этом поселке, показывают в целом положительные оценки оралманами социально-экономической и политической ситуации в Казахстане и позитивный настрой на решение своих проблем.

Но вместе с тем в процессе социологического исследования выявлены многие нерешенные социально-экономические и культурно-психологические проблемы оралманов, которые влияют на характер и степень их ментальной адаптации и интеграции в новую социальную реальность (не случайно около 12% оралманов заявили о своем желании вернуться на прежнее место жительства):

– наиболее острая проблема – трудоустройство, около 19% жителей «Нурлы кош» не работают по разным причинам, это сигнал для органов местной власти о необходимости

создания служб по трудоустройству, создании курсов по подготовке и переподготовке по востребованным специальностям;

– на трудности с получением гражданства обратили внимание 9% респондентов, что говорит о необходимости совершенствования нормативно-правовой базы и дифференцированного подхода к оралманам по получению гражданства, вернувшимся на историческую родину;

– оралманы отмечают сложности при получении льгот – бюрократизм, волокиту местными органами миграционной службы, на что должны обратить внимание вышестоящие и правоохранительные органы, возможно, присутствует коррупционная составляющая при распределении льгот;

– недостаточно развита социально-культурная инфраструктура, в особенности дороги, спортивные и культурные учреждения, детские сады, на что должны обратить особое внимание местные органы власти;

– сложности в социальной и психологической адаптации, около 20 % оралманов считают, что живут изолированно и круг их общения ограничивается в основном родственниками. Нужно отметить, что это не только проблема самих оралманов, связанная с культурно-психологической и ментальной совместимостью, но и органов местной власти, которые должны создавать культурные, спортивные учреждения для проведения совместного досуга, организации праздников, культурных, спортивных мероприятий. От того, как качественно и быстро по времени проходят процессы адаптации репатриантов, зависит во многом и международный имидж самого Казахстана, в том числе его восприятие казахской диаспорой.

THE KAZAKH COMMUNITY IN CHINA: SOME NEW TENDENCIES IN DEVELOPMENT (ACCORDING TO CENSUS OF 2010)

Baltabayeva K.N.

The world Association of Kazakhs, Almaty

The biggest Kazakh community abroad lives in China which is the most multinational country in Asia and on the globe. In 2010 Khans here averaged out 1,2 billion person, or made up 91,64 % of the total population number of the country [1, p.3]. The Sixth All-Chinese population census of November, 1–10th, 2010 gives the researchers some certain volumes published in July, 2013 which present voluminous statistical calculations on national minorities (in the text « national minorities ») which consist of 55 nationalities. Totally they make more than 111 million persons, and that is 8,36 % from an aggregate number of the population of the People's Republic of China although the zone of their residing covers 63,75% of the territory of this country which is taken the third place in the world after Russia and Canada [2, p. 44].

Relative density of national minorities of China population was 5,89%, in 1953, 5,77 in 1964, 6,62in 1982, 8,01in 1990, and 8,41% in 2000 from the whole population of the People's Republic of China, without number of foreigners with citizenship of the People's Republic of China and the persons who had not specified a national identity [1, p. 3–4]. In this category we can also see The Kazakhs which number during the period from 2000 till 2010, has grown from 1 250 458 to 1 462 588 persons. Kazakhs make 0,1097% of the total number of the country population and take 18th place after the following national minorities: Zhuangs, Manchus, Dungans (Huates), Uyghurs, Miaos, Yis, Tujias, Tanguts (Dongxiangs), Mongols, Tuns, Buyeis, Jaos, Koreans, Hans, Bais, Leys, Dais. Data on dynamics of Kazakhs number from 1953 to 2010, according to the Sixth All-Chinese population censuses are given in Table 1.

Table 1 – Dynamics of Kazakhs number in China (according to the population censuses)

Number of people						Average annual rates of increase, %				
1953 year	1964 year	1982 year	1990 year	2000 year	2010 year	1953-1964 (11years)	1964-1982 (18 years)	1982-1990 (8years)	1990-2000 (10years)	2000-2010 (10years)
509375	491637	907546	1110758	1250458	1462588	– 0,31	4,69	2,79	1,25	1,69
Comments – It is done according to the source [1, p.3–4]										

There was no increase among the Kazakh population of China in 1953–1964, besides migration to the Kazakh Soviet Socialist Republic on political grounds took place. The highest annual increase of Kazakhs in China was during 18 years, from 1964 till 1982. However in the 80s one of the components of the national demographic policy was regulation and birth-control among national minorities (among Khanzs – since 1978). For example, from November, 1st till October, 31st, 2010 in the Kazakh families 2331 children were born, including 1195 boys and 1136 girls [1, p. 628–630]. Among them there were 1116 children as the first child in a family, 966 – the second, 230 – the third, 18 – the fourth and only one child was the fifth in a family [1, p. 628–631]. During 28 years, since 1982 till 2010, average annual increase of Kazakhs has not reached the indicator of the previous period.

Males prevail among Kazakhs of China: in 1982 their number made up 51,5% of the total number of Kazakhs, 51,2% in 1990, 50,7% in 2000, and 51,1% in 2010 respectively.

Kazakhs basically locate in countryside – 76,91 % of the total number. 337705 Kazakhs (23,09%) are considered as city dwellers, however in settlements of city type their number is higher than actually in cities.

Table 2 – Rural and city Kazakh population in the People's Republic of China (person, %)

	Population size	%	Males	%	Females	%
Kazakhs in China	1462588	100,0	747368	51,10	715220	48,90
Rural areas	1124883	76,91	582317	51,77	542566	48,23
Settlements of city type	211905	14,49	105383	49,73	106522	50,27
City	125800	8,60	59668	47,43	66132	52,57
Comments – It is done according to the source [1, p.11,71,51,31]						

Males predominate in countryside: 51,77% of the total number of rural population, female predominate in cities and settlements of city type, making accordingly 52,57% and 50,27%. Data in Table 3 present lower average annual increase of rural population in the period between censuses and growth of citiesmen number.

Table 3 – Average annual increase of the Kazakh population in the People's Republic of China

	Population size 2000 г.	Population size 2010 г.	Changes comparing with 2000 year, %	Average annual increase, %
Kazakhs in China	1250458	1462588	+16,94	1,69
Rural areas	1059729	1124883	+6,15	0,61
Settlements of city type	110191	211905	+92,31	9,23
City	80538	125800	+56,20	5,62
Comments – It is done according to the source [2, p. 662; 1, p. 11, 71, 51, 31]				

The age structure does not cause alarm concerning population ageing: there are 53% of total number of Kazakhs at the age of 0–29 years (including 23,76 % of 0–14 years), 40,78% of 30–59 years and 6,22% elder than 60-years [1, p.835–837].

Basically Kazakhs live in a northwest part of Xinjiang-Uyghur independent area (XUIA), which was created on October, 1st, 1955. In 2010 there lived 1418278 Kazakhs, this number made up 96,97% of the total number of Kazakhs of the country [1, p.11]. Among them males predominated with 51,2 % from total of Kazakhs of independent area. The number of rural Kazakhs in XUIA makes 1105310 persons, urban - 312968 persons, or 98,3 % and 92,67 % from the total number of rural and urban Kazakhs of China respectively [1, p.71]. Kazakh women predominate among city dwellers both in XUIA and the whole People's Republic of China.

In countryside, in mountains and foothills Kazakhs are engaged in distant animal husbandry, agriculture, fishery, and forestry. Their compact places of residence, as a rule, are far from the administrative and cultural centers. Kazakhs represent the big layer in the Altay, Ilijsk and Tarbagatajsk frontier districts with Kazakhstan. In the capital of China, Beijing city and in Urumchi city - the capital of XUIA – officials, party workers, art, science, and education workers, persons of mass media, finance, sports, social service, and public health services prevail. Kazakhs make minority in the cities of Yining, Kuitun, Karamay, Shaushek (Tachen) and Altai as well.

The Sixth population census has reflected increase in number of Kazakhs in the following cities of the special status of the central submission: Beijing, Tianjin in the northeast of the North Chinese plain, Shanghai on the east coast, in a mouth of Yangzi river and Chongqing in the east part of the southwest of China, in river Yangzi headwaters. Whereas in the middle of 1982 there lived 231 Kazakh, in 2010 - 2976 Kazakhs, in another words the number has increased in 13 times, and in all cities. In absolute and percentage proportion Beijing (53,9%) is in the lead, then positions are the following: Shanghai (21,5%), Tianjin (15,9%) and Chongqing (8,7%). The number of Kazakhs in Beijing has increased in 7,4 times, from 217 to 1602 persons, in Shanghai – in 49,2 times, from 13 to 639 persons, in Tianjin – in 476 times [3, p. 14; 1, p. 11, 31].

Table 4 – The number of Kazakhs in the cities of the special status in China (people, %)

Cities	Total	%	Males	%	Females	%
Beijing	1602	53,9	685	42,76	917	57,24
Shanghai	639	21,5	274	42,88	365	57,12
Tianjin	476	15,9	212	44,54	264	55,46
Chongqing	259	8,7	104	40,15	155	59,85
Total:	2976	100	1275	42,84	1701	57,16
Comments – It is done according to the source [1, p. 11, 31]						

Presence of Kazakhs at these megapolicies in which constantly and temporarily lives more than 84 million citizens of China, reflects such qualitative changes of the Kazakh community as: an economic reform from the end of 70s of the XX-th century, transition to market economy, spread of internal labour migration above the limits of the traditional residing regions, increase in population mobility, and first of all the qualified personnel knowing the Chinese language, including women, and also educational migration of the Kazakh youth aimed at getting competitive education in the Chinese language, claimed in all spheres of the national economy, business and international cooperation. That is why well-educated Kazakhs aspire to realize their potential in internal areas of China where there is freedom of an economic activities and business, a large market of capital and work, demand for labour, goods, and international tourism.

It is interesting to note that in the census of 2010 there was such feature as women prevalence in the total number of Kazakhs lived in the mentioned above megapolicies. Thus, males number in these cities fluctuates within 40–43%, females make more than 57% from total number of Kazakhs and in cities this number is within 55–59%. It can be seen some explanations for it. Thus, in a Kazakh family the preference in getting higher education is given to daughters tin order to raise

their "status" on work (job), at a marriage, especially at the moment of marriage proposalin compliance with the customs of the traditional society and fixing their role in the future new family. Besides, girls have more opportunities to leave the parental house for the economic reasons, especially in countryside where man's force is more necessary to a family. It is impossible not to pay attention to the new factor: Kazakh women have started to marry well-off, well-educated Khanzs, who have high social status, capital, and business.

Besides XUIA and the mentioned cities, Kazakhs of China live in 22 provinces and 4 independent areas which status is equal to province. Moreover, XUIA borders just upon three of 26 mentioned subjects: with provinces of Gansu and Qinghai and Tibet independent area. Kazakh women predominate in 11 provinces of 22 and in Ningxia-Hui independent area which is situated in the northwest region of the country, in the middle course of Huang He river. Relative density of Kazakhs in XUIA in 1982–2010 had decreased from 99,54% to 96,97%, and has grown in cities of the special status, independent areas and country provinces respectively. Data is given in Table 5.

Table 5 – Dispersion of Kazakhs on the territory of China (according to the censuses of 1982 and 2010)

Residing area	Number, people		Relative density comparing to the total number of Kazakhs, %	
	1982 year	2010 year	1982 year	2010 year
Total in China	**907546**	**1 462 588**	**100,0**	**100,0**
Including XUIA	*903335*	*1 418 278*	*99,5360*	*96,9704*
Cities of the special status:	*231*	*2976*	*0,0254*	*0,2034*
1Beijing	217	1602	0,0239	0,10
2Tianjin	1	476	0,0001	0,0325
Shanghai	13	639	0,0014	0,0436
Chongqing	*Status since 1997 year*	259	-	0,0177
Independent areas:	*29*	*4594*	*0,0031*	*0,3141*
Tibet	5	2143	0,0005	0,15
Inner Mongolia	19	377	0,0020	0,02
Ningxia Hui	4	190	0,0004	0,01
Guangxi	1	1884	0,0001	0,13
Provinces:	*3967*	*36740*	*0,4371*	*2,5119*
Gansu	2366	4444	0,2607	0,30
Qinghai	1495	680	0,1647	0,05
Hebei	2	320	0,0002	0,02
Shanxi	19	277	0,0020	0,01
Liaoning	17	448	0,0018	0,03
Jilin	5	467	0,0005	0,03
Heilongjiang	9	165	0,0009	0,01
Jiansu	3	2124	0,0003	0,14
Anhui	7	1203	0,0007	0,08
Shandong	2	1116	0,0002	0,07
Henan	3	4805	0,0003	0,32
Hunan	3	2775	0,0003	0,18
Guangdong	1	4602	0,0001	0,31
Sichuan	25	1882	0,0027	0,12
Shaanxi	10	794	0,0110	0,05
Hubei	-	2191	-	0,14

Guizhou	-	2093	-	0,14
Hainan	-	1553	-	0,10
Zhejiang	-	695	-	0,04
Fujian	-	1492	-	0,10
Jiagxi	-	1718	-	0,11
Yunnan	-	896	-	0,06
Comments – It is done according to the source [3, p. 14; 1, c. 11]				

While in 1982 there were 3967 Kazakhs in 15 provinces, in 2010 the quantity of provinces had increased by seven, and the number of Kazakhs had increased in 9,2 times there: 36740 Kazakhs lived in 22 provinces. Among the new seven provinces where Kazakhs were moved to were Hubei, Guizhou, Hainan, Zhejiang, Fujian, Jiangxi and Yunnan in which 10638 Kazakhs lived in 2010, which was 2,7 times more than in 1982 totally in 15 provinces and 4 independent areas. As to the independent areas only 29 Kazakhs lived there in 1982 whereas in 2010 their number had increased to 4594 persons, that is more than 158 times.

There were some reasons of internal migration that were reflected in the Kazakhs census of 2010: 1) retraining – 20,84 % of total number of migrants, 2) leaving to enjoy the family – 22,26%, 3) job search, trade – 19,44%, 4) wedding – 8,83%, 5) leaving because the state demolished the house – 8,89%, 6) leaving for taking support from relatives or friends – 3,24%, 7) residence permit change – 1,22%, and other reasons – 10,5%.

Among 55 national minorities in China 44 ones have autonomies that makes 75 % from their number. There are 5 large independent areas with the rights of provinces, 30 autonomous regions, 120 independent areas, and about 4000 ethnosettlements in this country. The first regional autonomy of Kazakhs Altyn Shoky was created in province on September 30th, 1953 because of reorganization of Dolan independent area and it was liquidated in 1956. In Qinghai province on January, 25th, 1954 the Hajsi-Mongol-Tibet-Kazakh autonomous region was organized, but since the summer of 1984 when 900 Kazakhs returned in ZUIA [3, p. 13] the word "Kazakh" was excluded from the name. The second independent area of Kazakhs, Aksaj – Kazakh, had been formed since October 13th, 1953 in Gansu province.

The similar process of creation of independent Kazakh administrative formations in ZUIA begun later: on March 16th, 1954 Mory-Kazakh independent area took its share, on October 1st - Barkul–Kazakh did the same, on November, 27th - Ili-Kazakh autonomous region segregates including Ili, Tarbagatai and Altay districts where Kazakh population made 85% from number of Kazakhs in China [4, p. 1]. Each autonomy has individual budgetary financing. Besides akim of the area, the chairman of the national kurultay, the chairman of the court and the public prosecutor are the representatives of those people which the autonomy is.

As it is known, till the end of 50^{s} a lot of Kazakhs as active part of Xinjiang societies were dissatisfied with their position and expressed their protest. They stood humiliations, many of them served time, and some ones were missing. Some of them had a chance to escape to Mongolia and Kazakhstan. Kazakhs were accused of relations with Soviet Union and the Kazakh Republic. During the struggle against local nationalism, leaders of the Kazakh autonomy were accused of participation in «revolution of three districts» (Ili revolt). Besides, counteraction to massive migration of Huns to the independent areas and aspiration for consolidation of Kazakh population in autonomy borders was interpreted as attempt to create the independent Kazakh state on its territory. This idea had again had its development from the middle of 70s when the Kazakh intelligentsia opened the question about the revision of Ili-Kazakh autonomous region status, transfer of the capital from Yining to the city of Kuitun which, by the way, was put into practice from September 10th, 1975 till October, 1979.

The case is that during the creation of national autonomies of the various status within the limits of the unitary state some criteria have not been worked out, such as population size, area extend, historical aspect, etc. As a result traditional lands of nomadic Kazakhs were passed to Uyghur, Mongol and Dungun autonomies. For example, at Sandzhi-Hui autonomous region

separation numerical superiority of Kazakhs over Dunguns and their traditionally compact residing was ignored. In whole, the status of Uyghur and Dungun autonomies today is higher than a provincial and regional autonomy of Kazakhs. Uyghurs and Dunguns can directly address to Beijing their problems, and Kazakhs have no such right, they should submit the questions to Urumchi.

In comparison with Uyghurs and Dunguns Kazakhs consider themselves more intelligent, striving for knowledge, with better knowledge of Chinese language. Kazakhs are less religious and while Uyghurs and Dunguns are searching for support of their religious in the Arabian countries Kazakhs do not aspire to get spiritual education in the foreign Islamic centers. «The solution of an ethnic question by creating national administrative units of different levels on the territory of compact residing of Kazakhs has been substantially evening-out by Chinese assimilation and mass resettlement of ethnic Chineses to autonomy territory as well», - the Russian researcher N.N.Ablazhej [5, p. 19] concludes.

In the context of the above-stated the opinion of the former employee of RK Embassy in the People's Republic of China, scientist-orientalist A.A.Orman is clear: «Mentality and frame of mind of the Kazakh diaspora has been forming in the condition of economic, political and ideological superiority of Huns, Uyghurs, Dunguns and others. Thereupon the majority of Kazakhs is forced, showing flexibility, to adapt to local conditions, to show loyalty to the authorities» [6, p. 62].

«What are their rights, whether they feel themselves high-grade citizens of the People's Republic of China, are there any discrimination of their national interests, whether they have possibility to study, preserve their mother-tongue, culture, traditions, the national feature and uniqueness? This is, very likely, the most complicated question in mutual relations between Kazakhstan and China though there are no any political contradictions», - the former RK Ambassador in the People's Republic of China Kuanysh Sultanov mentioned [7, p. 147].

Because of the realization of the governmental program on development of the western China areas finance, manpower resources, goods, technics, administrative functions were concentrated in the hands of Huns. The tendency of taking the land from rural part of Xinjiang Kazakhs became more aggravated. Kazakhs have lost summer pastures, places of their traditional residing are actively bought by Huns. Local population is anxious about artificial growth of the region population for the account of Huns, and certain personnel restrictions. In the beginning of XXI century translation of all local office work into Chinese language that only started in 1997 in XUIA has received a new impulse.

There are no Kazakh cultural official centers (societies, associations) in China. In 1992 no one representative of the Kazakh community participated in work of constituent World Kurultai of Kazakhs. Only China directed official delegation to Kazakhstan on II, III and IV World Kurultai of Kazakhs. And the structure of the delegation was formed and confirmed not only by Kazakhs, but also by Huns and Uyghurs. Unlike Russia, Uzbekistan, Mongolia, Tajikistan, Kyrgyzstan, the European countries where Kazakh diaspora is, on the territory of China there were not any Kazakh Kurultai, because Huns do not want to set a precedent for other national minorities, and first of all, for Uyghurs and Tibets, who are, according to the official Chinese version, have separatist sentiments. But if Kazakhs do not come back to China from a foreign trip, their local authorities do not search for them.

The Sixth All-Chinese population census of 2010 fixed certain changes and in a marriage choice of Kazakhs. So while one-national marriages – 271401 of 282826 marriages, or 95,96 % from total number prevailed [1, p. 540], 11425 Kazakhs entered into international marriages, including 10470 men and 955 women. The majority of such marriages had been done by men - 91,64%, on a share of Kazakh women - 8,36 %. The percent of marriages with Huns is 2,34% from total of international marriages and in 39 national minorities only 1,7%. There were 6612 marriages with Huns, 4813 marriages with national minorities, including 3493 marriages with Muslim people (1,24%), 2685 marriages or 0,95 % with the Turk people from the total mumber.

Kazakh men predominate in marriages both with Huns and with 39 national minorities. Kazakh women are presented in Huns' and 21 national minorities families, but among them Huns

and Uyghurs prevail. The last circumstance unites preferences of women and men of Kazakh nationality in China at the present stage.

Marriages with Huns are on the first place among international marriages of Kazakhs, there were 6017 men and 595 women who had done it. The quantity of Kazakh marriages with Huns greater than Uyghurs, Russian, Kyrgyzs of China all together. The main features of such marriages are the following: a rupture of relations with the family, there is no marriage proposal, and the fact of it is concealed from relatives, acquaintances and neighbours as long as possible. On the second place there are marriages of Kazakhs with Uyghurs: 1988 men and 118 women entered into such marriages. On the third place we have the marriages with Dunguns: 658 men and 126 women, on the fourth are marriages with Tanguts: 410 men and 44 women of the Kazakh nationality have sibling connection with them.

Only Kazakhs have possibility to leave China, though after disintegration of the USSR the sovereign states of Kyrgyz, Tadjiks, Uzbeks were created. According to the data given by the Migration Committee of the Ministry of Labour and Social Protection of RK population to the World association of Kazakhs, 250803 families or 933386 ethnic Kazakhs of abroad have returned to Kazakhstan and received the status of oralman since 1991 till October, 1st, 2013. From total number of oralman only 14% came from China. In the condition of state quota absence during just 9 months of 2013 year 10666 Kazakh families which is 20703 persons arrived in Kazakhstan, and the second place among repatriates or 22% from their aggregate number took immigrants from China.

Professor A.B. Kalysh in the article «Adaptation of Kazakhs-oralman from the far abroad countries in Kazakhstan» noted some features and ambiguous character of the results of ethnic repatriation of some countries: China, Mongolia, Iran, and Afghanistan. In particular, «expatriates from … XUIA prefer to move, mainly, into the areas of initial outcome of their ancestors - East Kazakhstan … and Zhetysu. They were adapted without any serious consequences in Kazakhstan because they have been claimed in social production sphere, mostly in agriculture - in animal industry and field husbandry … Certain barrier occasioned by the moving on a new place, competition with local residents, were successfully overcame both for the account of Kazakh mentality, and the community of clan structures, about presence and effectiveness of which we should not forget», – stresses the scientist [8, p. 165].

Concerning adaptation of repatriates from China E.Ju.Sadovsky notes: «… even by means of a small economy oralmans from China thanks to their diligence become more successful than other Kazakh immigrants from abroad and even local residents. At the same time they quite often rely on family relations in Kazakhstan … Ethicness (Kazakhness) as the fastest « social » lift nowadays can help young generation of immigrants to get professional education and make professional career in Kazakhstan much faster than in China» [9, p. 159].

According to the statistics of the Kazakh World Association, the realized understanding of leaving necessity because of harassment and absence of prospects is very popular among Kazakh creative intelligentsia, experts, young generation. Unlike 90s of XX century when in the Kazakh community prevailed emotions about getting the independence of Kazakhstan, its recognition by the international community, an openness of frontiers the mail bulk of potential immigrants understood all complexities which could be expected before and after leaving for Kazakhstan. Many of them are informed about new legislative initiatives of Kazakhstan 2013 concerning citizenship, about advantages in realization of social protection of the population in China.

As G.G. Solovyeva underlines: «Life in diaspora is characterized by insoluble contradictions between ethnic and civil self-identification. Being in the country of residing and joining corresponding citizenship, the diaspora does not give any hopes to return and reunite with native ethnos. Exactly this contradiction makes the essence of life in diaspora » [10, p. 128]. This point has a direct relation to Kazakhs in China whose distinctive characteristic is high level of ethnic self-identification.

Bibliography

1. Zhongguo 2010 nian renkeou pucha fen minzu renkou ziliao. Beijing, 2013. Volume A.
2. China's ethnic statistical yearbook. Beijing, 2011.
3. Syroyezhkin K.L. Kazakhs in China: articles of social, economic and cultural development. Almaty, 1994.
4. General position of Yli-Kazakh autonomous area / managing editor M.Seitkhamzauly. Beijing, 2009.
5. Ablazhey N.N. Sovetization of Kazakh population from border territories of Xinjiang at the second part of 40s and beginning of 60s // Materials of the International Scientific and Practical conference «Repatriation of ethnic Kazakhs to Kazakhstan as a component of the state migratory policy: achievements, problems and solutions» / managing editor T.A. Mamashev; authors K.N. Baltabayeva, K.M. Konyrbayeva. – ALmaty, 2013. (Russian)
6. Orman A.A. People's Republic of China. Almaty, 2006. (Russian)
7. *Sultanov K. Junction of interests*. Astana, 2003. (Kazakh and Russian)
8. *Kalysh A.B. Adaptation of Kazakhs-oralman from far abroad countries in Kazakhstan* // Materials of the International Scientific and Practical conference «Repatriation of ethnic Kazakhs to Kazakhstan as a component of the state migration policy: achievements, problems and solutions» / managing editor T.A. Mamashev; authors K.N. Baltabayeva, K.M. Konyrbayeva. Almaty, 2012. (Russian)
9. *Sadovskaya E.Yu*. Ethnic structure of modern migrations from China to Kazakhstan and problems of residence society // Eurasia Bulletin. M., 2008. № 2 (40). (Russian)
10. *Solovyeva G.G. Kazakh diaspora: an e*xperience of intercultural communications at the Euroasian area // Euroasian integration and Kazakh diaspora / managing editor A.N. Nysanbayev. ALmaty, 2007. (Russian)

ТАРИХ ҮДЕРІСІНДЕГІ ҚАЗАҚ ИРРЕДЕНТАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ (XVI–XIX ғғ.)

Бұланов Е.О.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған

XVI–XIX ғғ. қазақ ирредентасының пайда болуы мен қалыптасуы үдерісінде негізігі рөл ойнаған және оның қайнар көзі ол – дәл осы кезеңдерде Орталық Азияда орын алған саяси оқиғалар болып табылады. Атап көрсететін болсақ, Қазақстан мен Қытай, Қазақстан мен Жоңғария, Жоңғария және Цин әулеті билігіндегі Қытай арасындағы жан-жақты тығыз қарым-қатынастар нәтижесі. Бұл мемлекеттердің өзара қарым-қатынастары тарихында ең маңызды мәселе территориялық сұрақтар болды және өзінің дамуының әртүрлі кезеңдерінде бірнеше мәрте келіссөздер арқылы шешуге қадам жасалды.

XVII ғ. мен XVIII ғ. алғашқы онжылдығында орын алған қазақ-ойрат қатынастарының шиеленісуіне және екі жақ арасындағы соғыстар Қытайдағы қазақ ирредентасының пайда болуы мен қалыптасуына тарихи негіз болды. Бұдан да ертерек кезеңде Моғолстан мемлекетінің өмір сүрген уақытында Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан аудандары ойраттардың тонаушылық жорығына ұшырағандығын атап өтуге міндеттіміз. XVI ғ. жататын «Тарих-и Әбілхайыр-хани» шығармасында ойрат тайпалары XV ғ. қандай да бір территорияны жаулап алуды емес, тек «тонаушылық пен халықтарды талап-тонау» [1] мақсатын көздегенін байқаймыз. Мәселен, 1416–1428 жж. Моғолстанда билік құрған Уәйіс ханның ойраттармен арадағы соғыстарды М.Х. Дулати өзінің «Тарих-и Рашиди» еңбегінде: «Айтуынша, хан (Уәйіс – *Е.О.*) алпыс бір мәрте шайқасқа түсіп, оның тек біреуінде жеңіске

жетті. Ал, қалған шайқастың бәріне жеңіліске ұшырады» [2, с. 93.], – деп жазды. Келтірілген мәліметтер Жетісу жерінің ойраттарға тиесілі болмағандығын көрсетеді.

1457 ж. көктемде ойраттар Сыр бойы қалаларына жетіп, онда «Түркістан уәлаятын, Шахрухияны және Ташкент аймағының тұрғындарын, ондағы тайпаларды талап-тонады» [1, с. 168]. 1457 ж. Сығанақ қаласы түбіндегі Көк-Кесене деген жерде Әбілхайыр ханның әскерін Үз-Темір тайшы бастаған ойраттар талқандайды. «Бейбіт келісімнен кейін Үз-Темір тайшы өз әскерін мол олжамен Сайрам арқылы Шу өзені бойында қалған азық-түлік, бала-шағаларынан тұратын обоздарына қарай бет түзеді. Сол жерден барлық әскери қосындары мен өздерінің ата қонысы мен мұрагерлік үлесі болып табылатын Қалмақ еліне қарай шеру тартты» [1, с. 170]. Түп деректерден көріп отырғанымыздай XV ғ. ойраттардың Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанды территориялық жаулап алу мақсаты да, пиғылы да болмаған.

Алайда, XVII ғ. 30-жылдардан бастап жағдай күрт өзгерді. Торғауыт, дүрбіт, хошауыт және шорыс деп аталатын төрт ірі тайпалық бірлестіктен құралған ойраттар Ертіс өзенінің жоғарғы ағысында немесе Орталық Азияның солтүстік-батыс бөлігінде Жоңғар хандығын құрды [3, с. 16].

Қазақ-жоңғар арасындағы жүз елу жылға созылған қанды қақтығыстың басты себебі жаңа өріс пен қоныс, яғни жер мен жайылымдық мәселесі болатын. Сондай-ақ, құрылғанына көп уақыт өтпеген жас мемлекеттің бойында «пассионарлық» күш-қуат та бар еді. Қазақтар мен ойраттардың арасындағы саяси және әскери іс-қимылдар екі әлем, екі дүниетанымның қақтығысының айқын көрсететіндігін атап өтуге болады: түркілер және моңғолдардың, яғни дін мен мәдениет мәселесінде де айқын көрінді. Сыртқы күштердің де ықпалын жоққа шығаруға болмайды. Екі көрші мемлекет Ресей мен Қытайдың қазақ пен жоңғардың ешқайсысын да күшейткісі келмегендіктен үнемі екеуін бір-біріне айдап салып отырды.

Есім ханның тұсында болған шайқастар мен қақтығыстар барысында көбіне қазақтардың жеңісімен аяқталып отырды. Ал, Жоңғар хандығының құрылуымен 1630 ж. ортасынан бастап екі мемлекеттің арасындағы қарым-қатынас түбегейлі өзгерді. Қазақ қоныстарына тонаушылық бағытындағы жорықтар екінші орынға ысырылып, бірінші орынға жаңа жерлерді басып алу идеясы шықты. XVII ғ. Қазақ хандығы мен Жоңғория арасында жайылымдық жерлер үшін қақтығыстар алма кезек нәтижеге жеткенімен көп ұзамай ойраттардан бұрын қазақтар иелігінде болған Жетісудың шығыс бөлігін біршама жерлерін жаулауға және оны қолдарында ұстап қалуға қол жеткізді [4, с. 43–46]. Бұл қазақ жерлерінің алғаш рет Жоңғарияның пайдасына өтуі болатын және қазақтардың дулат тайпасының негізгі құрамының Іле өзенінің сол жағалауына, Шу, Талас, Келес өзендерінің бойындағы аудандарға көшуіне, миграциясына алып келеді [5, с. 38].

1652–1680 жж. әскери жаулап алуы нәтижесінде жоңғарлар Жетісу Алатауының беткейлерінде, Іле өзенінің сол жағалауындағы өңірлерде көшіп-қонып, жаз-жайлау, қыс-қыстауда ен жайлап жатты. 1690 ж. Ғалдан Бошықтының Циньдардан ойсырай жеңілуімен қазақтар тарапына жасалған соғыстар саябырсып, біршама тыныш кезең орнады. Оның тағы бір себебі әз-Тәуке ханның ел билеудегі көрегендігі болды.

Жоңғар тағына Сыбан Рабданның келуімен (1697–1727 жж.) қазақ халқының басына үлкен нәубет, зор апат «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғасы төніп келе жатты. 1715–1722 жж. екінші жоңғар-цинь соғысының аяқталуы және қытай боғдыханы Кан-сидің өлуімен байланысты. Жоңғарлар 70 мың әскерімен жеті бағыттан Ұлы және Орта жүз территориясына тұтқиылдан басып кіріп, ал оған төтеп беруге қазақ жасақтары дайын болмай шықты. Оның бірнеше себептері болды: бірінші – қазақтар қыстаудан жайлауға шығудың, мал төлдетудің қамымен отырды; екінші – қазақ феодалдары жоңғар тарапынан шабуыл болатынын ескермей, Еділ бойы қалмақтарына қарсы әскери кампанияның жоспарын дайындады; үшінші – Тәуке өлгеннен кейін жаңа күшпен тұтанып келе жатқан соғыс өртін басуға қазақ билеушілері тарапынан ешкімде мүдделі болмады және оған шамалары да жетпеді.

Жоңғар феодалдарының қазақ жеріне басып кіруі Орталық Азияны мекендеген тайпалар мен халықтардың бір-бірімен араласуына және қалыптасқан тарихи этникалық шекараларының бұзылуына алып келді. Мәселен, Ұлы жүз қазақтарының басым бөлігі Орта Азияның Қаратегін, Самарқанд, Ходжент, Ферғана тіпті Памирге босып, еріксіз көшуге мәжбүр болса, Орта жүз қазақтары Ойыл, Тобыл өзендері бойына ығысса, ал Кіші жүздің бір бөлігі Жайық, Ор, Елек өзендерінің аңғарларына кетіп, ол жерлерден қалмақтар мен башқұрттарды солтүстікке қарай ығыстырса, екінші бір бөлігі Бұқара мен Хиуа жерлеріне көшіп кетті.

XVIII ғ. басымен салыстырғанда 1730 жылдың басында жоңғарлардың Орта және Кіші жүз қазақтарына жорықтары біршама әлсіреді. Оның басты себебі 1729 ж. Циндік Қытаймен арада басталған кезекті соғыспен түсіндірілді.

Қазақ ирредентасының пайда болуы мен қалыптасуы тарихын танып-білуде атап көрсетілген нақ осы оқиғалардың тарихи алғышарты аса маңызға ие. Өйткені, Жоңғария мен Қытай арасында алғаш рет шекаралық-территориялық сұрақтар талқыланды. Нәтижесінде XVII–XVIII ғғ. әскери қимылдар барысында жоңғарлар тарапынан Қазақстаннан тартып алған жерлерді Жоңғар хандығын талқандаған Қытай мемлекеті өзіне мұра ретінде қалдырды һәм өз иелігіне алды. 1725 ж. Пекинге келген жоңғар елшілігіне қытайлар шекараны белгілеу туралы нақты жобасын ұсынады: «Моңғол Алтайының батыс сілемдерінен Ұлынғы өзені, одан оңтүстікке қарай Бұлаған, Хабутақ, Байтақ, Ұлан-Ұлу арқылы тура Лобнор көліне және ары қарай оңтүстіктегі Қазкөл көліне» [6, с. 61].

Мұндай бөлісу Жоңғария үшін өзінің ең жақсы және шұрайлы жерлерінен айырылуға әкеліп соғатын еді. Ол жерлердің басым бөлігі қазақтардан, қырғыздардан және Оңтүстік Сібірдің түркі халықтарынан тартып алынған болатын, ал Қытай болса Жоңғария мен Түркістанның маңызды экономикалық және стратегиялық аудандарына қол жеткізуге мүмкіндік алатын. Жоба қабылданбай, алғашқы болып Циндерге қарсы Тұрфандағы жоңғарлардың, одан кейін іле-шала Халхадағы халха-моңғолдардың әскери іс-қимылдарының басталуына алып келді. Жоңғар қонтайшысы Сыбан Рабдан Циндердің бірқатар жеңіліске ұшырауына мәжбүр етіп, Тұрфан, Баркөл, Құмұл облыстарын және Халханың қайтарылуын талап етті. Циндар Жоңғарияға қарсы әскери қимылдарды жүргізуге дайындықтарын бастап, Ганьсу провинциясы мен Халхаға әскерлерін шоғырландыра бастады. 1729 ж. басталған соғыс 1730 ж. соңында аяқталды және мұнда жоңғарлардың Циндік Қытайға қарсы тұратын күш-қуаты жоқ екенін көрсетті. Осыған байланысты Жоңғар хандығы экспанциясының әскери-саяси бағытын айқындап, оны батысқа, яғни Қазақстан мен Орта Азия ауданына түпкілікті бұрды.

Қытайдағы маньчжурлық Цин әулетінің билігі тұсындағы маңызды екі облыстың болғандығын және ол аймақта ежелден мекендеп келе жатқан тұрғылықты халықтың үнемі азаттыққа ұмтылып, сол жолда көтеріліске шығып отырғандығын атап өтуге болады. Оның біріншісі – 1720 ж. Циндер жаулап алған Тибет, екіншісі – Қытайдың солтүстік-батыс бөлігіндегі Орталық Азия халықтарының жерлерін құрамына қосып алған, талқандалған Жоңғар хандығының жаулап алған территориясы. Бұл аумақтың тарихи атауы Шығыс Түркістан. Қытай билігі 1762 ж. бұл жерлерге «Синьцзян» деп атап (мағынасы «Жаңа жер», «Жаңа шекара»), өзінің бір провинциясына айналдырды. Бұл екі облыс стратегиялық, экономикалық, саяси тұрғыда перспективалық маңызға ие болғанымен, қытай билеушілері үшін әрқашан проблема тудырып отырды. Сондықтан, аталған аймақта тез арада бекінуді жүзеге асырып, әлеуметтік, саяси жарылыс қаупі бар жағдайды реттеуді мақсат етті. Қытай билігі саясатының алдын-ала және ұзақ мерзімге жасаған мұндай қауіпсіздік іс-шараларының зая кетпегенін тарихтың өзі көрсетіп берді.

Қытайлардың әскери күштің көмегін қолдана отырып, бейбітшілікті орнатудың «тамаша» саясаты нәтижесінде 600 мың жоңғардың 80% жуығы соғыстан және аурудан қырылды. Тарихшы-ғалым Зардыхан Қинаятұлының «Жылаған жылдар шежіресі» атты монографиясында қытайлар тарапынан талқандаған жоңғарлардың тағдыры туралы мынадай мәлімет келтіреді: «...200 мың отбасынан тұратын 600 мың жоңғар халқының 4/10 аурудан

өлсе 3/10 қанды шайқаста қаза тапты, 2/10 туған жерлерінен босып кетсе, тек қана Жоңғария жерінде 1/10 тірі қалды» [7, 33-б.].

1757 ж. Жоңғарияны талқандағаннан соң және Цин әулеті билігіндегі Қытаймен бейбіт келісім жасағаннан кейін қазақ феодалдары елшілік келіссөздер жолымен өздеріне тиесілі жерлерде қайтаруға әрекеттенді. Бірақ, бұл саясат белгілі дәрежеде өзінің нәтижесін бермеді. Цинь билеушілер қазақ даласынан келген елшілерді Аспанасты империясына қазақтардың «кіріптарлығын» нығайтудың құралы деп санады және ешқандай да территорияны қайтару туралы сөздің болмайтынын аңғартты. Тіпті бірқатар қазақ феодалдарының Цин империясына «сыртқы вассал» («вай фань») болатындығына ресми түрде келісіміне қарамастан оң нәтиже әкелмеді. Мәселен, 1757 ж. император Цяньлун Абылайға жазған хатында аталған кезеңде Орта Азиялық саясатта қазақтардың алар орны мен рөліне өзінің көзқарасы мен ұстанған позициясын нақты айқындағанын көрсетті: «Сен бізге бағынышты бодан болдың, сен мынаны білуің керек, яғни барлық жоңғар тайпалары толығымен еліміздің аумағында тұр, сондықтан біздің шекараны бұзуды ойлама» [8, с. 133.]. Бұл жерде қытайлардың өктемдігін, қазақ билеушілерін менсінбегенін анық көреміз.

Цин империясы Орта Азияға жүргізген сыртқы саясаттағы бағытында «бөліп ал да билей бер» принципін ұстанып, қазақтардың мүддесіне қарама-қарсы іс-әрекеттерге көшті. Цинь әулеті билеушілері қазақтармен арадағы саяси ойынды тоқтатып, 1762 ж. қазіргі Іле округі аймағында әскерлерін тиімді басқару мақсатында Бас штабтың бөлімін орналастырды. Нақ осы уақыттан бастап Үрімжіде Қытай губернаторының ставкасының негізі қаланды және Тарбағатай, Іле және Қашқар жерлері мен тұрғындары олардың билігінің қол астына түсті [9, 40-б.]. Осы уақыттан бастап қытай жеріндегі қазақ ирредентасының пайда болуы мен қалыптасуы орын алды.

1763 ж. 5 қырқүйекте Қытай императоры Цяньлун Шынжаң билеушілеріне арналған арнаулы жарлығында қазақтар мен қырғыздардың Шу, Талас өзендері аймағында және Іле өзенінен батысқа қарай, сондай-ақ Аягөз өзенінің оңтүстікке қарай жерлерге көшіп-қонуына тыйым салды. Жарлықта: «Егер де қазақтар мен буруттар (қырғыздар – *Е.О.*) малдарын жаятын болса, оларды дереу қуып шығуымыз керек» – деген арнайы бұйрық та болды [6, с. 60]. Мұндай қатаң тыйымдарға қарамастан қазақтардың Тарбағатай мен Жетісу өңірлеріндегі көшіп-қонуы жалғаса берді және сол үшін Қытайдың гарнизондары тарапынан үнемі қуғын-сүргінге ұшырап отырды.

Маньчжоу-го Іле өзенінің бойынан, Қорғастан, Лепсі, Алакөл, Тарбағатайдан және Ертістің жоғарғы ағысындағы жерлерден қазақтарды ығыстырып шығару саясатын жүргізуді бастады. 1762–1765 жж. бұл саясат өте қаталдығымен орын алды. Яғни, Циньдік Қытайдың Қазақстан тұрғындарына қарсы жаңа әрі жарияланбаған соғысы ретінде көрініс берді. Әр түрлі әдіс-тәсілдерді (физикалық және рухани тұрғыда) қолданған қытайлықтар қазақтарды жазалап, олардың малдарын айдап, мүліктерін тонап әкетіп отырды.

Қазақтар тарапынан табанды тойтарысқа ұшыраған Цин үкіметі келіссөз жүргізуге мәжбүр болды және тамыз айынан наурыз айына дейінгі аралығындағы кезеңде бүкіл көшкен мал отарының 1% алым-салық ретінде төлеп тұру шартына көнген жағдайда Тарбағатай және шығыс, оңтүстік-шығыс Қазақстанның басқа да өңірлеріне қыстап шығуға 1767 ж. «рұқсат етті» [8, с. 174]. Сөйтіп, қазақтар 1767 ж. Моңғол Алтайынан, Іле өлкесі аудандарынан өз ата-қоныстарының кейбір жерлерін қайтарып алуға қол жеткізді. Ұлы жүз қазақтарының азғантай бөлігі Іле өзенінің аңғарына көшіп, қытай императорының бодандығын нақтылы мойындаса, кейбір бөлігі 1850 ж. дейін тәуелсіздігін сақтап қала алды. Алайда, ақыр соңында Ресей империясына өтті.

Атап көрсетілген өңірлерде қазақтар XIX ғ. І-жартысына дейінгі кезеңде еркін көшіп-қонып жүрді. Ресейдің Қазақстан мен Орта Азиядағы жүргізген отаршылдық басып алу саясаты табысты нәтижеге жетуі, ресейлік жаңа иеліктердің Циндік қытайдың иеліктерімен жақындасуына алып келді. Мұның өзі екі елдің бірқатар мемлекетаралық сұрақтарды тез арада шешу мәселесін күн тәртібіне қойды: бірінші, орыс-қытай сауда-саттық қатынастарын

дамыту; екінші, Орталық Азиядағы орыс-қытай мемлекеттік-территориялық шекараны межелеу һәм анықтау.

Орталық Азия бойынша шекараны белгілеу мәселесінде Қытай мен Ресей арасындағы алғашқы ресми құжат 1860 ж. 2-қарашадағы Пекин келісімі болды. Ол 1864 ж. Шәуешек Хаттамасында кеңінен әрі нақтылы түрде толықтырылды. Пекин келісімінің екінші бөлімінде шекаралық сызық Енисей өзенінің бастауынан Шабын-даба арқылы Томск және Енисей генерал-губернаторлығы жерлері арқылы Зайсан көліне, одан Жоңғар Алатауына қарай Іле өзенін кесіп өтті, одан әрі Тянь-Шань арқылы Қоқан иеліктеріне дейін жетті [10, с. 35].

Жоғарыда атап өткеніміздей екі мемлекет арасындағы нақтылы территориялық межелеу 1864 ж. 25 қыркүйектегі Шәуешек Хаттамасының негізінде жасалды. «Русско-китайские отношения, 1689–1916» (Мәскеу, 1958) атты жинақтағы ресми құжатқа мұқият қарайтын болсақ, Орталық Азиядағы Ресей мен Қытай арасындағы территориялық-мемлекеттік шекараны белгілеу аталған аймақта тұратын халықтардың ешқандай да экономикалық, этнопсихологиялық және саяси мүдделері ескерілмей, тек географиялық принципке сүйеніп жасалғанын анық байқаймыз. Мәселен, Хаттаманың 5-бөлімінде айтылғандар жасаған тұжырымдарды нақты айқындайды. Онда былай деп атап көрсетілген: «Настоящее определенине границы делается в том намерении, чтобы навсегда скрепить доброе согласие между двумя государствами, поэтому для избежания споров из-за обитающих вдоль теперь определенной между двумя государствами границы народов поставляется принять в основание день размена этим протоколом: т.е. где помянутые народы жили до сегодня, там попрежнему должны оставаться и спокойно жить на прежних местах, пользуясь предоставленными средствами жизни, и к какому государству, вместе с землею, отходят и самые люди, и тем государством управляются. И если после сего кто-либо из них с прежнего места жительства перейдет в другую сторону, то таковых возвращать назад и тем прекратить замешательство и неопределенность на границе» [10, с. 48]. Міне, нақ осы уақыттан бастап Қытайда қазақ ирредентасының пайда болуы мен қалыптасуы орын алды.

Орталық Азиядағы Ресей мен Қытай арасындағы мемлекеттік-территориялық шекараның белгіленуі бірнеше мәрте түзетілді. Шәуешек Хаттамасына қол қойылған соң бірнеше жылдан кейін 1864 ж. Шынжаңда басталған антициньдік ұлт-азаттық қозғалысты пайдаланған Ресей империясы бұрынғы қабылданған келіссөздердің шешіміндеріне қайта тексеру жүргізуді және Қытай империясының иелігіндегі жерлерді өзіне қосып алу мақсатында демаркациялық сызықтарды өзгертуді талап етті. Соның нәтижесінде 1869 ж. Хобда Хаттамасы, ал келесі 1870 ж. Тарбағатай Демаркациялық хаттамасына қол қойылды.

Қытай мен Ресей арасындағы Орталық Азиядағы мемлекеттік-территориялық тұрғыда жерлерді түпкілікті бөлуде Якуб-бек құрған мемлекет пен «Іле мәселесі» маңызды рөл атқарды. Соның салдарынан қазақтардың дәстүрлі көшу бағыттары бұзылып, пайдаланылатын жайылымдық жерлері және су көздері тартып алынды. Шынжаңдағы хан емес халықтар: дүнген, ұйғыр, қазақ, қырғыз және т.б. жалпы антициньдік ұлт-азаттық қозғалысы әлемдік қауымдастықта өте үлкен резонансқа ие болды және тарихи оқиғалардың дамуына үлкен әсерін тигізді. 1864 ж. 7-маусымда Кучер қаласында дүнгендердің қарулы бас көтеруі бүкіл Шынжаңға тарап, оған іс-жүзінде хан емес халықтардың барлығы қатысты. Көтеріліс барысында Шынжаңдағы әскери-бюрократиялық машина Маньчжоу-го құлатылды. Аталған оқиға патша үкіметіне қауіптену мен алаңдаушылық тудырғанымен, олардың нақ сол уақытта қытай билігіне қолдау білдіретіндей әскери күші жеткіліксіз болатын. Сондай-ақ, Цин жағында әскери іс-қимылдарға барған жағдайда Қазақстан мен Орта Азия халықтары тарапынан өте қатты наразылыққа ұшырайтынын жақсы түсінді. Сондықтан, Цинь билігінің антиманьчжурлық көтерілісті жоюға әскери көмек беру туралы табанды өтінішке орыс үкіметі құлақ аспай, қытайдың ішкі ісіне араласпау саясатын ұстанды. Сонымен көтеріліс барысында 1865 ж. Шынжаңда Маньчжоу-го билігі жойылды.

Шынжаңда ұйғырлар мен дүнгендердің бірнеше тәуелсіз мемлекеттік бірлестіктері құрылды: орталығы Қашқар болған Жетішар, астанасы Құлжа болған Тараншы хандығы,

орталығы Үрімжі болған Дүнген сұлтанаты [6, с. 72]. Осылардың ішінде Шығыс Түркістанның басым бөлігін қамтыған Жетішар әскери тұрғыда өте ірі және күшті мемлекет болып саналды. Ондағы билікті Қоқан азаматы, антициньдік көтеріліске көмектесу мақсатында Қашқарияға арнайы жіберілген шағын ғана Әндіжандық жалдамалы отрядтың (68 адам) басшысы Мұхаммед Якуб-бек (1820–1877 жж.) басып алды.

1865 ж. ақпан айында Шынжаңның саяси сахнасына келген Якуб-бектің Қашқариядағы билікті қолына қаратудың бірнеше себебі болды: біріншіден, көтеріліске шыққан Шығыс Түркістан мұсылман тұрғындарының талабы – ислам дінінің позициясын нығайту қажеттілігі; екіншіден, Апиын соғысына (1839–1842 жж.) байланысты Маньчжоу-го шенеуніктік аппаратының аталған территорияны басқаруға қабілетсіз болуы, ағылшын-француз әскерінің 1858 ж. Кантонды басып алуы, 1860 ж. ағылшын-француз әскерінің Пекинді түпкілікті оккупациялауы, Тайпин көтерілісі (1850–1864 жж.); үшіншіден, Орталық Азия аймағында, Қытайдың солтүстік-батысындағы өңірлерде Ресей империясының ықпалының өсуі. Осының нәтижесінде Қазақстанның, Орта Азия елдері мен Шынжаңның түйіскен жерінде 12 жыл бойы өзімен Қытайды ғана емес, Ұлыбритания мен Ресейді санасуға мәжбүр еткен өте күшті мұсылман мемлекеті құрылды.

Іле өлкесін 1866 ж. қаңтарында дүнгендер мен тараншылар басып алғаннан кейін сұлтан Әбіл-оғлының басшылығымен берік емес жүйедегі билік орнады. Ал, 1870 ж. екі этникалық топтың арасындағы алауыздықтың басталуы нәтижесінде аталған аймақта саудасаттық толығымен тоқтап қалды. Осындай тұрақсыздықты пайдаланып, орыстар Якуб-бек Іле өлкесін басып алуға жиналып жатыр деген қауесетті әдейі таратады. Сондықтан оның алдын орап кету мақсатында 1870 ж. шілде айында Ресей генералы Г.А. Колпаковский өз әскерін Іле ауданына кіргізді. Яғни, ол маньчжур үкіметінің антициньдік көтерілісі тыныштандыруға қабілетсіз екендігін пайдаланды. Бұл оқиғаға Пекинде Ресей елшісі, – онда тәртіп пен заңды орнату үшін Циньдік Қытайға орыс үкіметінің көрсеткен көмегі, – деп бағалау қажеттілігін мәлім етті. Бұл жерде британдықтардың Якуб-бекке қолдау көрсетуі Ресей тарапын қатты алаңдатқан болуы керек. Сол себепті, Ресей, Қытай ол аймақты басқаруға жағдайы келген уақытта Іле ауданынан бірден кететіндігін цинь үкіметіне уәде етті. Мұндай асығыстықпен жасалған мәлімдеме он жыл өткеннен кейін Ресейдің Іле өлкесінен еріксіз түрде кетуіне мәжбүр етті.

Ұлыбритания тарапынан көрсетілген әскери қолдаудан айырылған Якуб-бектің тікелей қол астындағы 17 мың әскері мен оған көмекке келіп қосылған 10 мыңдық дүнген жасақтарына қарсы генерал Дзо Цзунтанның 89 мыңнан тұратын қытай армиясы қарсы тұрды [6, с. 76]. 1876 ж. 18 тамызда қытай әскері Үрімжі қаласын басып алғаннан кейін Якуб-бектің тағдыры шешілген болатын. 1877 ж. сәуірде екі жақ арасында бірінші шайқас Турфан маңында, келесі шайқас Тоқсұн маңында болып, Якуб-бек жеңіліске ұшырады, әскері қоршауда қалды және бір бөлігі шайқас алаңынан қашып шығуға мәжбүр болды. Ал, Қашқар билеушісі Қорла қаласына оралғаннан кейін 1877 ж. мамырында белгісіз жағдайда өлді. Сөйтіп, 1877 ж. Қашғария толығымен қытай әскерінің қолына өтті. Бұның өзі Ресей мен Қытай арасындағы қарым-қатынас пен аталған аймақтың приоритеті мәселесін міндетті түрде айқындауды туындатты.

Орыс-қытай келіссөздері барысында 1879 ж. 20-қыркүйегінде Ливади шартына қол қоюмен аяқталды. Бұл келісім-шарттың бірінші бөлімінде Ресейдің Іле территориясын Қытайға қайтаратындағы айтылды. Үшінші бөлімде Ресей империясынының құрамына өткен Іле территориясын тұрғындары бірден Ресей бодандары болып саналды. Алтыншы бөлімде Қытай Іле өлкесін басқару және ондағы оккупациялық әскерді қамтамасыз ету үшін жұмсалатын шығындар үшін Ресейге 5 млн. сом көлемінде компенсация төледі. Жетінші бөлімде цинь үкіметі батысында Қорғас, оңтүстікте Текес өзені жазығымен өтіп, Тянь-Шаньның Мұзарт асуын қамтитын Іле жазығының батысындағы аз ғана жер бөлігін Ресейге берді. Бұл аз ғана жердің Ресейге берілуі екі жақ арасындағы қарым-қатынастың қайта ушығуына алып келді.

Бірақ Цин империясының ішкі, сыртқы жағдайының ауыр болуы және Ресей империясының саяси, дипломатиялық және әскери үркітуі мен қорқытуы әрекетінен кейін Қытай ымыраластыққа баруға мәжбүр болды. Сөйтіп, 1881 ж. 12-ақпанда Петербург келісімі жасалды. Петербург келісімі бойынша Қытай билігінің Шынжаңдағы антиманьчжур көтерілісіне қатысушыларға қарсы жазалау шарасын жүргізбейтіндігі туралы уәдесіне қарамай хан емес халықтардың өкілдерінен 100 мыңдай адам Қазақстан мен Орта Азия аумағына қоныс аударуға талпынды [6, с. 77].

Біздің ойымызша, 1881 ж. Петербург келісімі Ресейдің Орталық Азиядағы позициясын әлсіреуінің нышанын білдіргендей. Ал, Қытайдың пайдасына өтіп кеткен нақ сол жерлер оның тарихи иелігі болған жоқ, патшалы Ресей болса аталған геосаяси, экономикалық, стратегиялық қатынастарда аса маңызды аймақты өз қолында ұстап қала алмады. Бұл Ресей мен КСРО-ны басқарушылар ортасында өкінішті салдарының болғандығын бірнеше мәрте тарихтан көрсетіп берді.

Ресей тарапынан Іле өлкесің Қытайларға қайтарылуы қазақтардың суан, албан, қызай руларының Іле өзені бойындағы маусымдық жайылымдықтарынан айырды. Мұның өзі қазақ жерлерін өзара бөлісіп, екінші бір мемлекеттің еншісіне күшпен өтіп кетуіне және қазақтардың дәстүрлі көшпелі маршрутының бұзылуына алып келді. Бұл мәселені шешу үшін, орыс және қытай шенеуніктері оны бірнеше мәрте талқылап, қытай бодандығындағы қазақ, қырғыз, қалмақтарға Нарынқол маңында тұз өндіруге, орыс бодандығындағы қазақтар мен қырғыздарға қыс айларында Текес аңғарында малдарын қыстатуға рұқсат етті.

Ресей мен Цин империялары арасындағы қол жеткізген келісімдерге байланысты қазақтар Қытай территориясындағы бұрынғы жайылымдықтары болған Іле және Тарбағатай округтарындағы Барлық пен Тарбағатай тауларында, Текес өзені аңғарындағы Жұлдыз, Сүмбе, Бороталды 1892 ж. дейін іс-жүзінде пайдаланды. Бірақ Ресей бодандары болған қазақтардың қытай жеріне рұқсатсыз үнемі еніп кетуі мен тәртіпсіздіктердің жиі орын алуына орай Қытай билігі қазақтардың көшіп-қонуына шек қоя бастады, ал бұл өз кезегінде олардың, яғни қазақтардың өмір сүруіне кері әсерін анық көрсетті.

Сонымен, Қытай аумағында қазақ ирредентасының пайда болуы мен қалыптасуы туралы жоғарыда айтылған тұжырымдардан мынадай қорытынды жасауға болады. Қытайдағы қазақ ирредентасының пайда болуы мен қалыптасуының үдерісі екі этаптан тұрады: бірінші – XVII–XVIII ғғ. қазақ-ойрат соғыстары уақытын қамтиды және оның барысында қазақтар өздерінің ата-қоныстары болған Жетісудың кейбір жерлерінен, Тарбағатайдан, Барлықтан айырылды. Қазақ-ойрат соғыстары мыңдаған адамның қырылуына, Орталық Азия халықтарының қуатты миграциялық үдерісіне тікелей әсер етіп, аталған аймақтың демографиялық ахуалына түбегейлі өзгеріс алып келді. Нақ сол кезеңде сонау Түркеш қағанаты кезінде Атлах шайқасында тас-талқан болып жеңілген қытай әскерінің мың жыл өткеннен кейін, түркілердің ата-қонысына қытайлардың екінші мәрте пайда болуына алып келді. Жоңғар хандығының талқандалуын пайдаланған қазақ билеушілері өз ата-қоныстарын қайтарып алуға әрекет жасағанымен, Қытай мемлекеті ойраттарды талқандауда басты жеңімпаз ретінде ол жерлерде мұрагер ретінде өздерінде қалдыратындығын мәлімдеді. Сол себепті, XVII–XVIII ғғ. жоңғарлардың жүргізген әскери іс-қимылдары барысында қазақтардан тартып алған жерлері Қытайдың құрамында қалды. Сонымен қатар, XVIII ғ. екінші жартысында Қазақстан мен Қытай арасында алғаш рет тікелей шекара орнатылды.

Екінші этап – Орталық Азиядағы Қытай мен Ресей арасындағы территориялық-мемлекеттік шекараны белгілеу үдерісімен сипатталады. Нәтижесінде бірқатар маңызды үкіметтік құжаттарға қол қойылды, олар 1860 ж. 2-қаршадағы Пекин келісімі, 1864 ж. Шәуешек Хаттамасы, 1869 ж. Хобда Хаттамасы, 1870 ж. Тарбағатай Демаркациялық хаттамасы, 1879 ж. Ливадия келісімі, 1881 ж. Петербург келісімі. Атап көрсетілген келісімдер мен хаттамаларға қол қойылып және ратификациялануының салдарынан қазақ жерлері мен тұрғылықты халқы зорлықпен екі мемлекет арасында бөлінді және олардың тілегіне қарамастан бодандықтың қамытын киюге мәжбүр болды. XIX ғ. соңында 100 мың

қазақ Ресей империясының аумағынан тыс жерлерде өмір сүрді. Әлбетте, оның басым бөлігі Қытай жерінде қалған қазақ ирредентасы екендігі ешбір дау тудырмайды.

XX ғ. орын алған оқиғалар екі мемлекет – Ресей империясын, кейіннен оның орнына келген КСРО-ның және Қытайдың құрамында болған қазақ халқының жағдайы күрделене берді. Қазақстандағы және Шынжаңдағы қазақтардың адам шығыны орасан зор болды. Бұл қасіретті жылдардың нәтижесінде қазақ диаспорасының пайда болуына және оның Орталық Азия елдерінде дамуына, одан кейінгі бүкіл әлемге таралуына алып келді.

Әдебиеттер

1. Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII вв. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата, 1969.
2. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Введение, перевод с персидского А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. Ташкент, 1996.
3. Сулейменов Р.Б. Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII в. Алма-Ата, 1988.
4. Моисеев В.А. Джунгарские ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). Алма-Ата, 1991.
5. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов. Алма-Ата, 1968.
6. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы, 1997.
7. Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі. Алматы, 1995.
8. Гуревич Б.Г Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в. М., 1983.
9. Мұхаметқанұлы Н. XVIII–XX ғг. қазақ-қытай байланыстары. Алматы, 1996.
10. Русско-китайские отношения, 1689–1916 гг. Официальные документы. М., 1958.

ДОКУМЕНТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ ИРКУТСКОЙ ОБЛАСТИ О МИГРАЦИИ КАЗАХОВ В ВОСТОЧНУЮ СИБИРЬ В 1930–х гг.

Дацышен В.Г.

Сибирский федеральный университет, Красноярск

Формирование диаспориальных групп казахского населения происходило за счет вынужденных миграций казахов. Вынужденные миграции были обусловлены политическими притеснениями и трудностями социально-экономического характера на родине. Одним из самых сложных и противоречивых периодов в истории Казахстана были 1930 гг., когда в Советском Союзе проводилась политика индустриализации, коллективизации и культурной революции, разрушавшая основы традиционной жизни всего населения бывшей Российской империи. Радикальные реформы и социальные эксперименты вели к ухудшению социально-экономического положения населения, а все попытки сопротивления реформам вызывали репрессии, в том числе и политического характера.

По причине резкого ухудшения социально-экономического положения и усиления репрессивной политики государства казахи, как и представители других народов Советского Союза в 1930-х гг. вынуждены были мигрировать в различные регионы мира, но в первую очередь в соседние районы Монголии и Китая (Монгольский Алтай и Синьцзян). Однако в это время, как это бывало в истории не редко, казахи, как и другие народы Азии и Восточной Европы, вынуждены были бежать в Сибирь, где давление государства было несколько слабее, а местное население, в том числе и элиты, были более толерантными. В Сибири

достаточно освоенными и доступными благодаря относительно благоприятному климату и современным транспортным коммуникациям были южные районы Восточной Сибири. Но при этом Прибайкалье и Забайкалье были относительно слабозаселенными. Кроме того, этот регион Сибири напрямую примыкал и был тесно связан с Монголией, занимавшей «центральное положение» в Центральной Азии.

Долгое время документы о вынужденных миграциях казахов, как и других народов Советского Союза, были засекречены. В последние годы стали появляться публикации о вынужденных миграциях казахов в Западную Сибирь. В «Исторической энциклопедии Сибири» говорится: «Попытка спастись от голод. смерти вылилась в массовые откочевки К. в Зап. Китай, Монголию, Афганистан (ок. 40 тыс. хоз-в) и миграцию в сопредельные регионы страны (Ср. Азию, Зап. Сибирь, Урал, Ср. Поволжье) – ок. 100 тыс. хоз-в. 70–80 % откочевников составляли бедняки, середняки и колхозники» [1, с. 6]. Тем не менее, специальных исследований по проблемам вынужденных миграций из Казахстана в Восточную Сибирь в 1930-х гг. пока, вероятно, не появилось, об этой странице казахский миграций пока вспоминают мало.

Сегодня ведется работа по введению в научный оборот ранее недоступных историкам документов, и в этой связи большой интерес представляют фонды Государственного архива новейшей истории Иркутской области. Особо хочется отметить профессионализм и уважение к работе исследователей именно в этом архиве. В ГАНИИО сегодня доступны секретные в прошлом документы, отражающие проблемы вынужденных миграций казахов в Сибирь и на Дальний Восток.

В фонде «Восточно-Сибирский краевой комитет ВКП(б)» имеется справка «По делу об организаторах массовых откочевок казакского населения и байского элемента из КАССР в пределы Восточной Сибири и Дальнего Востока в к-р целях». Подготовил документ Особый отдел НКВД по Восточно-Сибирскому краю в 1935 г. и представил его на имя первого секретаря Восточно-Сибирского крайкома ВКП(б) М.О. Разумова.

В документе говорится: «По данным УНКВД КАССР, ЗСК, ВСК и ДВК, также из следственных материалов ОО УНКВД по ВСК установлено организованное... массовое движение окочевщиков из Казахстана в пределы Восточной Сибири и ДВК. Это движение откочевщиков на Восток организуется в к-р целях и было рассчитано на использование против советского Союза в случае войны с Японией. В 1931 г. в районах Каракалинского округа Казакстана была вскрыта и ликвидирована к-р организация «Крестьянско-середняцкая партия» (КСП), которая проводила организованное противодействие мероприятиям соввласти в КАССР... Скрываясь от органов власти отдельные руководители и активные участники «КСП» снова оживили свою деятельность... используя тоже перегибы местных организаций и продовольственные затруднения – повели массовые откочевки казаков и главным образом байско-родового и к-р националистического элемента из Каракалинского округа на Восток и далее в Монголию и Китай. Один из активных руководителей КСП казакский националист... КАРИБАЕВ Габбас объединил вокруг себя к-р актив: ТАТИМОВА Хусаина – б. бая и активного Аллашордынца, своего брата КАРИБАЕВА Мурзакарима, б. крупных баев УНГУРБАЕВЫХ... с которыми возглавил это движение откочевщиков... с которыми возглавил это движение откочевщиков...В 1931 году КАРИБАЕВ Габбас и его сообщники стали стягивать значительное число казакстанцев, бежавших из лагерей... в г. Кемерово ЗСК среди откочевщиков были созданы «производственные артели». В одной из них КАРИБАЕВ Габбас был председателем, в другой председательствовал ШАМСИЯРОВ Салим. Используя острую потребность новостроек в рабочей силе и систему вербовки руководители откочевщиков из Кемерово посредством вербовки стали продвигать казаков дальше на Восток: в Иркутск, Улан-Удэ, Хабаровск, Владивосток и даже до Камчатки. Но так как эти вербовки в условиях Кемерово фактически являлись воровством рабочей силы и были запрещены – откочевщики из Кемерово одиночками и небольшими группами направлялись на ст. Тайга, Топки, Кольчугино, Болотная где группировались и под видом безработных продвигались дальше.

Движение откочевщиков приняло массовые размеры и продолжалось до конца 1934 г. По последним, далеко не полным данным количество откочевщиков определяется: в Новосибирске – 600 семейств, Кемерово – 2000 чел., в Ленинске и Сталинске до 2.000 чел., в Иркутске 120 ч. в Улан-Удэ 3372 ч., а в Хабаровске до 500 ч. Значительное количество во Владивостоке и его окрестностях. Все откочевщики выбыли из КАССР в период с 1931 по 1934 г.» [2, л. 54-55].

Сотрудники Особого отдела НКВД в середине 1930-х гг. утверждали: «При вербовке на Восток вербовщики распространяют слухи о том, что на Востоке хорошая жизнь, дешевые продукты, высокие ставки до 300–400 и 500 руб. так же велась агитация, что скоро должна быть война с Японией и Забайкалье отойдет Японии, которая улучшит положение казаков. Оседание казаков вблизи границы на оборонных и стратегических пунктах является не случайным. По данным УНКВД по ЗСК отдельные казаки посещали японское консульство... Изложенные факты говорят о том, что движению казаков на Восток причастна японская разведка. Байский к-р элемент и в настоящее время проявляет свою активность. В г. Улан-Удэ на строительстве ПВРЗ (паровозовагоноремонтный завод) в бараках зафиксированы факты а/с агитации, религиозной пропаганды и распространение провокационных слухов. Аналогичные проявления отмечаются и по Иркутской ЦЭС. Отдельные данные, пока-еще не подтвержденные следствием указывают на то, что руководитель откочевок имеют связь с видными националистами: БУКЕЙХАНОВЫМ Адыльханом, проживающим в г. Москве и БУКЕЙХАНОВЫМ Касымханом – в г. Семипалатинске» [2, л. 55-56]. В 1935 г. все «руководители откочевок», как минимум 46 человек, были арестованы, больше всего было арестовано казахов по этому делу в Восточно-Сибирском крае – 36 чел.

Далее, в Справке Особого отдела НКВД говорилось: «Политмассовая работа среди казаков местными руководителями была доверена б. баям и к-р элементу, который сознательно срывал все мероприятия... мае месяце с.г. казаками в г. Улан-Удэ, работавшими на строительстве ПВРЗ был организован религиозный праздник «Курбан-Байрам». В связи с этим праздником инструктор постройкома БАШМАНОВ б/крупный бай, заверил администрацию ПВРЗ в том, что они готовятся праздновать 14-ю годовщину КАССР и мошенническим путем получили от ПВРЗ на праздник средств и товаров... Ко всему этому среди казаков, особенно женщин усиленно развита спекуляция. Перепродаются кооперативные товары, производится пошивка одеял для продажи, скупается и продается мануфактура, чай и т.д.» [2, л. 58].

В 1930-х гг. карательные органы Советского государства для борьбы с любым проявлением свободы предлагали политическому руководству ограничительные меры. Как отмечают исследователи: «Во второй половине 1930-х гг. в СССР возобладала точка зрения, что при социализме миграции будут осуществляться исключительно в плановом, организационном порядке» [3, с. 66]. И уже в 1935 г. Особый отдел НКВД по Восточно-Сибирскому краю писал: «просим Крайком ВКП(б) дать соответствующее распоряжение... Запретить соответствующим предприятиям выдачу проездных билетов казакам при увольнении в сторону Востока и вербовку казаков в пределы Забайкалья и ДВК» [2, л. 59]. Тем не менее, в середине XX в. миграции различного характера, в том числе и вынужденные, привели к формированию диаспориальной группы советских казахов в Восточной Сибири.

Литература и источники

1. Историческая энциклопедия Сибири. К–Р. Новосибирск, 2009.

2. ГАНИИО. Ф. 123 (Востоксибкрайком ВКПб). Оп.15. Д. 325.

3. Миграции населения Азиатской России: конец XIX – начало XXI вв. Новосибирск, 2011.

ШЕТЕЛДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЕЛГЕ ОРАЛУЫ: МЕМЛЕКЕТТІК ШАРАЛАР ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУ (1990–2000 жж.)

Ерімбетова Қ. М.

ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, Астана

Тарихи аласапырандарда қазақтардың шетелге бағыт алуы елдің әлеуметтік-саяси жағдайымен тікелей байланысты болғандығы бүгінгі күні құпия емес. Ел тәуелсіздігі сырттағы талай қандастардың жүрегін толқытты, үкілі үміттерін жүзеге асыра, нақты шешімдер қабылдауларына негіз болды. Кейбір қандастар қоғамның өтпелі кезеңінде қоныс аударса, тағы да ел ішіндегі өтпелі кезеңге тұспа-тұс елге оралды. Себебі 1990 ж. басы қазақ елі сын-қатерлердің бел ортасында еді. Экономикалық әлеуетті орнына қою, демографиялық қалып орнату, саяси қатынастарды ретке келтіру бір мезгілде қолға алынуы ең маңызды қажеттілікке айналды. Дәл осы кезеңде қандастарды қабылдауға да мемлекеттік қолдау қажеттілігі күн тәртібіне қойылды.

1990-2000 жж. аралығында тұрғындардың ерекше әлеуметтік және демографиялық өзгерістер үрдістері қоғамның барлық жүйесінде: қоғамды жаңғыртуда, экономика салаларында болсын жайлы да, жайсыз да үрдістермен сипатталды. 1990 ж. басында бұрынғы қалыптасқан әлеуметтік құрылымның ыдырауымен, мемлекеттік құрылымның өзгеруі тұсында, Қазақстан халқы өмір-тіршіліктерінің болашақтағы әрекеттерін жоспарлау мәселесіне келгенде де дағдарысты күй кешті. 1990 ж. ортасында әлеуметтік құрылымды қалыптастырудағы келеңсіздіктер: экономикалық фактор әсерімен (1991–1996 жж. өндірістің төмендеуі) тұрғындардың әлеуметтік жағдайының төмендеуі, жұмыссыздықтың өсуі, «ауыл-қала» бағытындағы көші-қон легінің өсуі қарқындап артты. Сонымен қатар жаңғырту кезеңіндегі құндылықтар жүйесінің дағдарысы, әлеуметтік саланың төмендеуінен байқалды.

Республикада 1990–1995 жж. ішкі жалпы өнім көлемінің күрт төмендеуі байқалды. Тек 1996 ж. ІЖӨ көлемінің төмендеуі тоқтатылып, 1997 ж. 1,7% өсім берді. Сыртқы факторлардың әсерінің нәтижесінде 1998 ж. 1997 ж. салыстырғанда ІЖӨ нақты көлемі 2,6%-ға төмендеді. 1998-2000 жж. араналған кедейлер мен үйсіздерге көмек берудің Мемлекеттік Бағдарламасының жобасы қажеттілікке айналды [1].

Көші-қон саясатын жүзеге асыруда Қазақстан Республикасы мемлекеттік үкімет органдары, қоғамдық бірлестіктер алдындағы (сыртқы және ішкі саясат, әлеуметтік-экономикалық, заңнамалық, ақпараттық салалары бойынша) міндеттердің нақтылануының да маңызы зор болды. Көші-қон үрдісінің мемлекеттік қауіпсіздікке, қоғамдық келісімге, елдің экономикалық және демографиялық жағдайына әсері мол. Мысалы, 1990 ж. басында Ақмола облысында тұрғындардың сыртқа қоныс аударуына байланысты, 1994 жылы көші-қонның теріс айырымы – 33,6 мың адамды құрады, одан кейінгі жылдары мемлекеттік көші-қон саясатының жүзеге асырылуымен сыртқа кететіндер саны кеми бастады. Мысалы, 1994 ж. кеткендер саны – 61,1 мың, 1995 ж. – 47,7 мың, 1996 ж. – 34,1 мың адамды құрады. 1996–1999 жж. Ақмола облысы көлемінен 94,6 мың адам кетсе, 8,9 мың адам келген. Бұл этникалық топтардың тарихи Отанына оралуына байланысты негізінен Германия және Ресейге қоныс аударған. 1999–2000 жж. облыстың сыртқы көші-қоны тұрақтана бастады.

1990 ж. көші-қон әсерімен тұрғындардың табиғи өсімі төмендеу үдерісі байқалды. Мысалы, 1996 ж. табиғи өсім – 1869 адамды құраса, 1997 ж. – 1183, 1998 ж. – 1002 адамды, ал 1999 ж. 9 айында 169 адамды ғана құраған [2]. Демографиялық жағдайды тұрақтандыру үшін көші-қон легін реттеуді қамтамасыз ету шаралары белгіленді: облыстың шағын қалаларындағы экономикалық әлеуетті сақтап қалу мен дамыту мақсатында еңбек нарығы мен жұмыспен қамтуды тұрақтандыру; еңбек ресурстарын толықтыру үшін репатрианттарды біріктіріп орналастыру; еңбекпен қамту және репатрианттарды экономикалық бейімдеу бағдарламаларын қажетті ресурстармен (өндірістің несиелік, негізгі қаржыларымен) қамтамасыз ету. Сол сияқты демографиялық саясат саласына республикалық және жергілікті

бюджеттен қаржы бөлу мәселелерін шешу қажет болды. Ауыл тұрғындарының денсаулығына, ана мен баланы қорғау, бұрынғы жеңілдіктерді қалпына келтіру арқылы көпбалалы отбасыларына қамқорлық жасау мен қолдауға қатысты даму басымдылықтарын мемлекеттік деңгейде анықтау мәселесін шешу қажеттілігі артты.

1990 ж. этникалық қазақтарды қабылдау және орналастыру – көші-қонның мемлекеттік саясатының басым бағытына айналды. ҚР Еңбек және әлеуметтік қорғау Министрлігінің көші-қон комитетінің мәліметі бойынша 1991–2005 ж. 1 шілдесіне дейін 433,1 мың этникалық қазақтар елге келген немесе Қазақстандағы тұрғындар саны жарты миллионға өсті [3]. Ал, салыстырмалы әлеуметтік зерттеулер бойынша 1993–2005 жж. 1 қазаны аралығында республика аймағына тарихи Отанына оралған оралмандардың 61,1%-ы Өзбекстаннан, 15,4%-ы Моңғолиядан, 9%-ы Түркіменстаннан, 4,8%-ы Қытайдан, 4%-ы Ресейден келген оралмандарды құрады және орналастырылды, атап айтқанда: Ақмола, Ақтөбе, Алматы, Атырау, Шығыс Қазақстан, Жамбыл, Батыс Қазақстан, Қарағанды, Қызылорда, Қостанай, Маңғыстау, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан, Алматы және Астана қалалары [4]. Көші-қонның теріс айырымына жол бермеуіне әсер еткен факторлардың негізгісі – қазақтардың тарихи отанына оралуы. Көші-қонның келесі себептерінің бірі ұлтаралық қақтығыстардың өршуі байқалған республикалардан келген мигранттар басымдылығы. 1991 ж. ішінара зерттеулер мәліметі бойынша ұлтаралық қақтығыс белгілері көрініс берген республикалардан кеткендердің үштен екі бөлігін орыстар құрады. Мысалы, 1992 жылы осындай себептермен Тәжікстан Республикасы территориясында тұратын қазақтар Оңтүстік Қазақстан облысына қоныс аударып, орналасты [5].

1992 ж. 3 шілдесіндегі Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің «Тарихи Отанына оралғысы келетін қазақтарды 1992 ж. қабылдауды ұйымдастыру жөніндегі Бағдарламасы туралы» қаулысының орындалу барысының анықтамасына сәйкес, Моңғолиядан 390 отбасы әрбір шаруашылыққа 10–15 отбасынан бөлініп, Ақмола облысының келесі аудандарына орналастырылды: Атбасар, Астрахан, Балқаш, Вишневск, Ерментау, Краснознаменск, Қорғалжың, Селетинск, Целиноград, Шортанды [6].

Республикаға ТМД елдерінен, Моңғолияның Баян-Өлгей, Қобда аймақтары мен Улан-Батыр қаласы маңындағы аудандардан қазақтар қоныс аударды. 1992 ж. 1 желтоқсанындағы мәлімет бойынша Моңғолиядан барлығы 6148 отбасы, ТМД елдерінен 4761 отбасы қоныс аударған. Жалпы Қазақстан Республикасына 1992 ж. қоныс аударғандар – 10909 отбасын құрады.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің «1998 ж. арналған иммиграция квотасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығын жүзеге асыру туралы» Қаулысын басшылыққа ала және оны жүзеге асыру мақсатында иммигранттар орналасатын облыс әкімшілігінде оралмандарды қабылдау және орналастыру комиссиясы құрылып, оның құрамы бекітілді. Оның негізгі мақсаты тарихи отанына оралған этникалық қазақтарды қоныстандыру және жергілікті жерлерге орналастыру мәселелерін шешумен айналысты. Мысалы, 1992–1997 жж. аралығында Маңғыстау облысына ұйымдастырып қоныстандыру бойынша 4615 репатриант-отбасылары келді. Иммиграция квотасы Ақтау, Жаңаөзен қаласларына және Бейнеу, Қарақиян ауданына, яғни облыс бойынша 520 отбасына берілді. 1997 ж. қоныстандыру шараларын қаржыландыру республикалық бюджеттен жергілікті бюджетке берілді. 1997 ж. жергілікті бюджет бөлген – 49 млн. теңге 1995 ж. республикалық бюджет берешегін жабуға бағытталды. Республикалық органдарға бірнеше рет жасалған өтініш жасалғанмен берешек орны толтырылмады. Қоныстандыру шаралары бойынша берешек 1998 ж. 1 тамызында – 65,7 млн. теңгені құрады, оның ішінде 1996 ж. қоныстандыру жәрдемақысы бойынша – 27,6 млн. теңге, 1997 ж. – 17,1 млн. теңге, 1998 ж. – 19,6 млн. теңге және 1996 ж. ұйымдастырылған қоныстандыру шығыны бойынша – 1,1 млн. теңге. 1998 ж. жергілікті бюджеттен 139,9 млн. теңге, республикалық бюджеттен – 17,2 млн. теңге қарастырылды. 1998 ж. алғашқы жеті айында жергілкті бюджеттен 4,5 млн. теңге бөлініп,

Ақтау қаласы бойынша 1996 ж. берешекке жіберілді. 1998 ж. 1 тамызда оралмандарды тұрғын үймен қамту мақсатында 4 млн. теңгемен қаржыландырылды [7].

1996–2000 жж. аралығында шетелдегі отандастарды қолдау мәселесі, 1996 ж. 31 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарғысымен бекітілген Мемлекеттік бағдарламаға сәйкес жүзеге асырылды. Бұл бағдарлама кешенді шаралар және алты бөлімнен құралды: ғылыми қамтамасыз ету, нормативті-құқықтық база, білім беру, мәдениет, туризм және спорт, кітап баспасы және бұқаралық ақпарат құралдары мәселесі, ұйымдастыру шаралары.

1991–1998 жж. дейін Қазақстан 170 мың 416 отандастарымыз қоныстанды, оның ішінде Моңғол елінен, Ираннан, Түркиядан, ҚХР-нан, Ауғанстаннан, Сауд Аравиясынан, ТМД елдерінен қоныс аударғандар [8, 145-б.] республиканың барлық облыстарының төңірегіне, негізінен ауылдық жерлерге орналастырылды.

1991–1999 жж. аралығында ҚР Президенті белгілеген иммиграция квотасына сәйкес, Маңғыстау облысына Түркіменстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Ресей, Иран, Түркиядан 5392 отбасы қоныстанды[9, 6п.]: Репатрианттарға бір реттік жәрдемақы, көлік шығынының төлем ақысы төленді. 1992–2000 жж. аралығында Ақтау қаласында мемлекет есебінен репатрианттарға арналған 222 пәтер сатылып алынды, оның ішінде 206 пәтерді Иран және Ауғанстаннан келген оралмандарға, 16 пәтерді таяу шетелден келген репатрианттарға берілді. Маңғыстау облысы әкімінің 1996 ж. 26 маусымындағы «Ақтау қаласы бойынша репатрианттарға берілген пәтерлерді жекешелендіру» шешімі негізінде пәтерлер жекешелендіріліп, оралмандарға жеке меншікке берілді. Тұрғын үймен қамтылмаған репатрианттар есебі жүргізіліп, тіркеуге алынды. Ираннан келген оралмандардың балаларын тегін оқыту жүйелі ұйымдастырылды, мектеп жасындағылар жалпы білім беретін мектептермен қамтылды. Ираннан келген оралмандардың 13 баласы облыс ЖОО-да білім алды, республиканың басқа аймағындағы жоғары оқу орнынына түскісі келетін оралмандар балалары есепке алынды. Азаматтарға, алыс және таяу шетелден келген оралмандарға әртүрлі әлеуметтік көмектер жүргізілді. Аз қамтылған азаматтарды қолдау бойынша қордан 21 отбасына (37,7 мың теңге) қаржылай көмек, 7750 кг ұн, 26 репатриант әрқайсысы 400 АҚШ долларынан шағын несие алды. Оралмандарды жұмысқа орналастыру және коммуналды қызмет үшін уақытында есеп айрысу мәселесінде туындаған қиыншылықтарды әкімшілік облыстық қаржы басқармасымен қоныстандыру өтемақысы бойынша қарыздардың коммуналды қызметтің (4 млн. теңге) төлем есебін жүргізу мәселесін қарастырды. Ираннан келген репатрианттар өндірістің түрлі салалары мен халыққа қызмет көрсететін орындарға жұмысқа орналастырылды: АҚ «Қаражанбасмұнай», ААҚ «Маңғыстаутұрмыс», ЖШС «Ақтау-LTD», АҚ «СМУ Каскор», ММ «ТВС и В», АҚ «ММГ», АҚ «МРЭК», РММ «МАЭК», қалалық оқу бөліміне және жеке кәсіппен қамтылды. 1999 ж. 72 адам жұмыспен қамтылып, басқармадан репатрианттар кеңесі құрылды. 1999 ж. желтоқсанында 1996-1999 жж. аралығындағы таяу шетелден келген репатрианттарға берілетін қоныстандыру жәрдемақысы бойынша мәселе толықтай шешімін тапты. 1999 ж. Түркіменстаннан келген 430 отбасы иммиграциялық квотаның шектеулілігіне байланысты, олар мемлекет тарапынан материалдық көмек ала алмады [9, 7-п].

1991–1999 жж. аралығында алыс және таяу шетелдерден Ақмола облысына 3076 оралман-отбасы квотамен қабылданды. Оның ішінде үкіметаралық келісім негізінде еңбек көші-қоны аясында Моңғолиядан, Ресейден, Өзбекстаннан, Түркия Республикасынан оралды [2, 6-п.]. Олардың көпшілігі бұрынғы айналысқан кәсібіне икемделіп, ауылдық жерлерге орналастырылды. Әсіресе Моңғолиядан келген оралмандар қиыншылыққа тап болды. Еңбек көші-қоны келісімімен Қазақстан Республикасы азаматтығына қабылдау процедурасы айқындалмағандықтан, жер және мүліктік паи алу, әлеуметтік жәрдемақы, жеңілдік және басқа өтемақыларын ресімдеу құқын жүзеге асыру мүмкіндігі болмады. Ауылды реформалау жағдайында қоныстанушылардың еңбек нарқы мен жұмыспен қамту мәселелерінде күрделі жағдайларға тап болды: еңбекке жарамды отбасы мүшелерінің 71%-ы шаруашылық штатында тіркелгенмен жұмысқа зәру болды, жекеменшік үй иелену құқысы

болмағандықтан оның басым бөлігінің тұрғын үйлері де болмады. Бұл жағдай ретсіз ішкі көші-қон қозғалысының өсуі мен орналасуына негіз болды.

Маңғыстау облысына 1991 ж. басынан 2003 ж. 1 қыркүйегі аралығында алыс және таяу шетелдерден 45272 оралман қоныс аударған. Оның ішінде 2000 ж. 4008 адам тіркелсе, 2001 ж. 7731 адамды, 2002 ж. 7236 адам, 2003 ж. 9 айында 4850 адамды құрады. Басты себептер – Өзбекстан және Түркменстан республикаларындағы әлеуметтік-экономикалық ахуалдың Қазақстанмен салыстырғанда төмендігі және сол елдердегі қазақ мектептерінің жабылып, қазақ жастарының өзбек, қарақалпақ, түркімен тілдерінде білім алуға мәжбүр болуы, визалық қатынастарға байланысты Қазақстанда тұратын ағайын-туыстарымен қарым-қатынастың қиындауы сияқты жағдайлар. 2003 ж. 10 ақпанында Қазақстан Республикасы Президентінің «2003 жылға арналған көшіп-келу квотасы туралы» Жарлығына сәйкес Маңғыстау облысына Өзбекстан Республикасынан, Иран Ислам Республикасынан, Ресейден 352 отбасына көшіп келу квотасы белгіленді. Облыстық экономика, өнеркәсіп және сауда басқармасы тарапынан оралмандарға халықтан тұрғын үй сатып алу мақсатында сатып алу байқауы өткізіліп тұрды. Облыстың көші-қон және демография басқармасында квота бойынша қоныс аударып облыстың банктерінен жеке шот ашқан оралмандарға бір реттік көші-қон жәрдемақысы берілді. 2003 ж. Ақтау қаласында жаңадан салынған үйден 4 пәтер әлеуметтік қиын жағдайдағы квотадан тыс қоныс аударған оралмандардың отбасына берілді.Өз бетімен тұрғын үй саламын деген оралмандарға жер үлесімен қамтамасыз ету бағытындағы жұмыстар жергілікті басқару органдары тарапынан іске асырылды: Ақтау қаласының 29 шағын ауданынан 10 жер телімі, Приозерный кентінен 3 жер телімі, Маңғыстау кентінен 91, Даулет кентінен 12, Қызылтөбе кентінен 51 жел телімі берілген. Маңғыстау ауданы бойынша 4 жер телімі берілсе, Қарақия ауданы бойынша 5, Бейнеу ауданы бойынша 92, Жаңаөзен қаласы бойынша 76 жер телімі оралмандарға жер бөлу туралы шешімдер арқылы оралмандарға тапсырылған.

Маңғыстау облыстық еңбек, халықты жұмыспен қамту және әлеуметтік қорғау басқармасына жұмыссыздық бойынша тіркелуші оралмандардың 52,0% – Түркіменстаннан, 18,0% – Өзбекстаннан, 15,0% – Қарақалпақстаннан, 15,0% – Иран Ислам Республикасынан көшіп келгендер құрады. Жұмыссыздық бойынша тіркелген оралмандарды кәсіби даярлау мақсатында: тігінші, аспазшы, шаштараз, ЭВМ операторы, дәнекерлеуші, құрылысшы, электромонтер сияқты мамандықтарға оқуға жіберілді. Қоғамдық жұмыстарға орналастырылды. 2003 ж. 1 қыркүйегіне дейін орташа жалақы мөлшері 5484 теңгені құрайтын, 218 оралман ақылы қоғамдық жұмысқа қатысты. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек туралы» Заңы бойынша 2003 ж. 8 айында 500 оралман отбасына әлеуметтік көмек көрсетілсе, 40 отбасына тұрмыстық көмек, 4 мүгедек балаларға қаржылай көмек көрсетілді. 1859 оралманға 2 миллион 487 мың теңге көлемінде арнаулы мемлекеттік жәрдемақы төленді. Жоғарғы оқу орнының дайындық курсында 14 оралман балалары қабылданды. Жалпы Маңғыстау облысы бойынша көші-қон және демография басқармасында 1992 ж. басынан 2003 ж. 1 қарашасы аралығында 46536 оралман тіркелді [10]. Алғашында репатриациялық үрдістердің тиісті заңнамалық негіздері болмағандықтан да оралмандар арасында біршама мәселелер (әсіресе азаматтық алуға мен төлқұжат алуға байланысты, шектеулі квотаға байланысты, жұмыс орнының көзін таба алмауы, дер кезінде әлеуметтік қорғалмауы, жемқорлық әсерінің келеңсіздігінен) туындады.

Бірақ XXI ғ. басында елдің экономикалық жағдайының қалыпқа келе бастауы мәселені түбегейлі өзгерте бастады. Мәселен, 1991–2000 жж. аралығында 42 мың отбасы оралған болса, 2001–2005 жж. 65 мың отбасы, яғни 2000 ж. жыл сайын келетін оралмандар саны үш есеге өсті. Осы тұста көші-қон жөніндегі сараптамашылар, мұндай жағдайды репатриация саясатын либерализациялау жағына қарай реформалауда және квотамен шектеу (адамдардың еркін қозғалысы, құқын бұзатын дискриминациялайтын норма, бұл саясаттың мақсатына қарсы) мәселесін ескеру қажеттігіне мән береді. ...Бір жарым миллиондай қазақ Өзбекстанда, 1 миллион 500 мыңдай Қытайда, Ресейде миллионға жуық, Түркіменстанда 100 мыңдай, Моңғолияда 80 мыңдай, Қырғызстанда 45 мыңдай және Түркия, Иран мен

Ауғанстанда қазақтар тұрды. Тәуелсіздікке қол жетісімен шетелдік қандастарымызды елге қайтарудың мемлекеттік кешенді бағдарламасын жасау мен жүзеге асырылу мақсаттары айқындалғанды [11].

Ең бастысы қалай айтсақ та шетелдердегі этникалық қазақтар Қазақстан халқын басқа елдер мен халықтар арасын қосатын аралық «алтын көпір» қызметін атқарды. Осы кезеңдегі тарихи құжаттардың бірі – Республикадағы көші-қон үрдістерін басқару, үдемелі демографиялық дамумен қамтамасыз ету, елдегі мемлекеттік қауіпсіздікті нығайту мақсатында және мигранттардың құқын жүзеге асыру үшін, көші-қон үрдістерін реттеудің отандық және шетелдік тәжірибелерін саралай отырып, 2000 ж. 5 қыркүйегінде «ҚР Көші-қон саясатының тұжырымдамасы туралы» қабылданған ҚР Үкіметінің Қаулысы сол кезеңнің нақты мемлекеттің саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайынан туындағандықтан да, адамдардың құқы мен еркіндігін сақтауға негізделген жалпы мемлекеттік мүддені ескере отырып, көші-қон саясатының негізін анықтады. Елдің үдемелі дамуы және экономиканы тұрақтандырудың ұзақ мерзімді болашағы мен даму кезеңіне есептелінген Қағида еді.

2005 ж. 1 қаңтары жағдайында Ақмола облысы бойынша иммигранттар мен эмигранттар саны, тиісінше 13729 және 16048 адамды құрады [12].

Эммиграция үрдісінің негізінде тарихи Отанына оралушы орыстар, ал иммиграция бойынша этникалық қазақтар басым болды. Ішкі көші-қон бойынша ауыл шаруашылық секторлардың қысқаруына орай ауыл тұрғындарының қалалық жерлерге қозғалысы артты. Оралмандарды жаңа қоныстарына кіріктіру жұмыстары бойынша: оларға қажетті жағдай жасау, мемлекеттің кепілдендіретін құқтары мен еркіндіктерін жүзеге асыруда қол ұшын беру, әлеуметтік қолдау, жұмыспен қамту, кәсіпкерлік бастамаларына жол ашу, әлеуметтік қорғалу жүйесіне нақты кіруді қамтамасыз ету бойынша шаралар қарастырылды. Оралмандарды жұмысқа орналастыру, бағаның өсімен оларға бөлінетін қаржыға үймен қамту қиындығына орай, несие беру немесе әлеуметтік тұрғын үймен қамту мәселесін мемлекеттік дәрежеде шешу күн тәртібінде тұрды. Сонымен қатар Қытай, Түркіменстаннан оралуға ниет жасаған этникалық қазақтар визасыз ол елдерден шыға алмады, алғашқы ағынмен келгендер қонақ ретінде келіп Қазақстанда қалып қойған еді. Сол сияқты балаларды мектеппен қамтудағы кедергілер, Қытайдан келген оқушылар ана тілдерінде жақсы сөйлегенмен, жазбаша (А. Байтұрсынов әліп биі жазбасымен оқығандар) кириллицаны меңгермеген еді. Осыған байланысты қазақ тілін үйрету бойынша республикалық бюджеттен қаражат қарастырылды. 1991–2005 жж. бірінші жартысы аралығында шетелден (Моңғолия, Түркия, Ресей, Өзбекстан, Қытай, Қырғызстан, Түркіменстан және басқа ТМД елдерінен) Ақмола облысының Аққөл, Аршалы, Астрахань, Атбасар, Бұланды, Егіндікөл, Есіл, Ерейментау, Жақсын, Жарқайың, Қорғалжың, Сандықтау, Целиноград, Шортанды, Зеренді, Щучинск, Еңбекшілдер, елді мекені мен Степногорск және Көкшетау қалаларына 5289 оралман отбасылары орналасты [12, 51-п.].

Мақсатты шараларды сапалы және толыққанды орындау мақсатында 2005 ж. қараша айында Президент «2005–2007 жж. арналған шетелде тұратын отандастарды қолдаудың Мемлекеттік бағдарламасы туралы» Жарғысына қол қойды. Сол сияқты басқа да заңнамалық актілер тарихи маңызға ие болды. Олар: «Тұрғындар көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасы Заңы, 2001–2010 жж. арналған Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының Салалық бағдарламасы, Қазақстан Республикасы Президентінің 2004 ж. 27 желтоқсанда бекіткен «2005–2007 жж. арналған оралмандар иммиграциясының квотасы туралы» Жарлығы, Репатриант (оралман), реэмигрант, қоныстанушы, мәжбүрлі қоныстанушы мәртебесін анықтау тәртібі туралы Нұсқау.

Қорытынды. Шетел диаспораларындағы қазақтардың туған жерге бағытталған көші – қазақ тарихының маңызды бетіне айналды. Кешегі жат-жұрттағы аталар арманы тарихи ақиқатқа ұласты. Елге қандастардың оралуымен, көші-қон үрдісін мемлекеттік реттеудегі мәселелердің шешімін табу бағытында, іс-шараларды қолға алу қажеттігі жөнінде алғашқы қазақстандық тәжірибелер жинақталды. Қоныстанушылардың ел тіршілігіне бейімделуі мен кірігуіне байланысты мәселелерді шешу қажеттігі артты. Біліктілігі мен ғылыми білімдер

меңгерген мамандар республиканың мекемелеріне, ЖОО-на, ғылыми-зерттеу институттарында жұмыспен қамтылды және ел игілігіне біліктіліктерін жұмсай бастады. Ал белгілі мамандығы жоқтары, кәсіби мамандық алу үшін олардың оқумен қамтылып, іс-шараларды нақты жүзеге асыруға мемлекеттік бағдарлама қажеттілігі өсті. Осы мақсатта «Нұрлы көш» мемлекеттік бағдарламасының тұжырымдамасы айқындалды. Қазақстанның көші-қон саясаты аясында да, әлемдік көші-қон үдерістері легіне орай, өзгертулер мен қосымшалар жасау қажеттілігі туындады.

Дегенмен де, басты қажеттілік – қазақтардың туған Отанына оралуы бойынша толыққанды мүмкіндік алуы, Қазақ елі тарихының жарқын беттерінің бірі болып қалмақ.

Әдебиеттер

1. ҚР ҰМ. 63-қор, 1-тізім, 129-іс.
2. ҚР АОММ. 1548-қор, 1-тізім, 29-іс.
3. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Дүниежүзілік қазақтардың III Құрылтайында сөйлеген сөзі. Астана, 2005ж. 29 қыркүйек *//http: //www.akorda.kz).*
4. Ракишева Б.И. Миграционные процессы в Казахстане: фактор государственной политики //htt:// www.cessi.ru/index.php?id-168>?&L-1.
5. ҚР ПМ. 5-Н-қор,1-тізім,845-іс.
6. ҚР АОММ. 919-қор, 1-тізім, 470-іс.
7. ҚР МОММ. 568-қор, 1-тізім,12-іс.
8. Ерімбетова Қ. Қазақстандағы кеңес мемлекетінің көші-қон саясаты (1960-1990 жж.). Монография. Алматы, 2009.
9. ҚР МОММ. 568-қор, 41-іс.
10. ҚР МОММ. 568-қор,1-тізім, 98-іс.
11. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Дүниежүзілік қазақтардың III Құрылтайында сөйлеген сөзі. Астана, 2005ж. 29 қыркүйек // *http: //www.akorda.kz).*
12. ҚР АООМ. 1548-қор, 1-тізім, 77-іс.

КАЗАХИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В НАУКЕ И КУЛЬТУРЕ

Ермекбай Ж.А.

Казахстанский филиал МГУ им. М.В. Ломоносова, Астана

В Центральной Азии в основном проживает население, относящееся к тюркским народам, в числе их значительную территорию занимают казахи. На протяжении многих столетий ареалы обитания казахов включали территории, которые входят в состав нынешних независимых государств Центральной Азии, к которым относится Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан и Туркменистан. В новой и новейшей истории в силу географических, исторических, политических, идеологических, религиозных, социально-культурных событий, территория и население Центральной Азии входила в состав Кокандского, Хивинского и Бухарского ханств, Российской империи, Бухарской Народной Советской Республики, Хорезмской Народной Советской Республики Туркестанской Автономной Советской Социалистической Республики, Казахской ССР, Узбекской ССР, Киргизской ССР, Таджикской ССР и Туркменской ССР в составе СССР. После распада СССР и образования независимых государств на территории Центральной Азии, многие бывшие граждане Советского Союза оказались в пределах иных государств.

Расселение казахов в Центральной Азии, помимо основной территории Казахстана в прошлом было вызвано географическими, историческими, военными, политическими и социокультурными обстоятельствами. Ареалы и компактность расселения казахов вне

исторической родины определялось во многом близостью языка и культуры народов, с которыми приходилось жить вместе на одной территории. После распада СССР, лица казахской национальности оказались в границах Узбекской, Кыргызской, Таджикской и Туркменской независимых государств и стали их гражданами. Значительная часть казахов выехала из республик Центральной Азии в Казахстан. Этому способствовала особая иммиграционная политика Республики Казахстан. Среди 193-х государств-членов ОНН только четыре государства: Республика Казахстан, Израиль, Федеративная Республика Германия и Российская Федерация на государственном уровне занимаются возвращением иммигрантов на историческую родину.

Реалии сегодняшнего дня свидетельствуют о жизнедеятельности казахов, чьи исторические судьбы связаны с местами их постоянного проживания. Нынешние казахи, являющиеся гражданами республик Центральной Азии, с точки зрения идентификации относят себя к казахской национальности, а с гражданской позиции являются соотечественниками государств, в пределах которых проживают. Так получилось, что несколько поколений казахов, живущих в странах Центральной Азии смогли адаптироваться к коренным титульным населениям, уважают их традиции и обычаи, соблюдают правовые нормы и как полноценные граждане Узбекистана, Кыргызстана, Таджикистана и Туркменистана участвуют во всех сферах жизни, не забывая при этом свою самобытную национальную культуру.

В силу ряда исторических, политических и культурных причин, казахи проживающие в современном Узбекистане и Кыргызстане, наиболее представлены в рассматриваемой нами сфере – науки и культуры. Этому во многом способствовали приграничная близость, языковая и культурная общность братских тюркских народов.

Наиболее компактно в Центральной Азии казахи представлены в современном Узбекистане. Из всех многочисленных тюркских народов наиболее близкими являются казахи и узбеки. Территория обитания, а это известные в древности населенные пункты и города, торговые и водные артели; деятельность различных политических структур; одна религия в виде ислама; тюркский язык общения и близость традиций и обычаев, обозначенная в целом тюркской цивилизацией, были объединяющими сферами жизнедеятельности фактически одного народа, который в силу политических процессов разделился на два этноса и стал идентифицировать себя как казахи и узбеки. До образования Казахского ханства в XV веке, казахов и узбеков в исторических письменных памятниках идентифицировали как один этнос с одним общим предком. На протяжении столетий ареалы обитания двух братских народов менялись в силу ряда политических и военных событий, экологических и хозяйственных изменений и это привело к тому, что определенная часть казахов оказалась на территории Узбекистана, а узбекское население в пределах Казахстана.

В настоящее время узбеки в основном компактно проживают на территории Южно-Казахстанской области, а также в других населенных пунктах Казахстана. А казахи, проживающие в Республике Узбекистан, хорошо знают, что их предки оказались здесь в силу различных исторических, политических, военных и хозяйственных причин прошлых веков, особенно в 20–30-х годах XX столетия, когда казахское население вынуждено было откочевать в пределы соседней республики.

На протяжении существования СССР, в состав которого входила Узбекская Советская Социалистическая Республика, казахи наряду с основным титульным узбекским населением занимали достойное место среди других национальностей. Казахское население работали в основном в сельском хозяйстве, а также в промышленности, строительстве, транспорте, здравоохранении, образовании и в других отраслях.

В Узбекистане, казахи представлены в научной и культурной сферах. Вклад казахов в науку и культуру во многом связана с деятельностью выдающихся деятелей А. Букейханова, Т. Рыскулова, Н. Торекулова, М. Шокая, С. Ходжанова, Х. Досмухамедова и других, которые в первые годы Советской власти жили и работали в Ташкенте. В 1918 г. в Ташкенте стали функционировать первые Краевые казахские педагогические курсы, в числе первых

курсантов которого были Гани Муратбаев, лидер молодежи Казахстана и Центральной Азии, Курманбек Жандарбеков, впоследствии ставший народным артистом Казахстана и другие [1, с. 175].

По ряду научных направлений узбекские ученые были широко известны за пределами своей страны, в их число входили и казахи, которые работали и продолжают деятельность в академических институтах Академии наук, университетах и других научно-образовательных учреждениях. Здесь начинали свою государственную, научную, педагогическую, культурную деятельность известные деятели – советский партийный, государственный деятель, дипломат, журналист, нарком просвещения Туркестанской АССР; полномочный представитель СССР в Королевстве Саудовская Аравия, филолог Назир Торекулович Тюрякулов; ученый и общественный деятель, архитектор и педагог Казахстана, который с 1930 по 1937 гг. учился и работал в Узбекистане.

В 1941 г. казах Малбагар Мендикулов был главным архитектором г. Ташкента, с августа 1945 г. по май 1947 г., продолжал работать в столице Узбекистана до перевода в Казахстан. С Узбекистаном связаны имена историка Б.А. Тулепбаева, этнографа В. Х. Шалекенова, Х. Алпысбаева – одного из первых казахских археологов, получившего образование в Ташкентском университете.

В научных кругах хорошо знают Аширбека Муминова [2, с. 68–72]. Он доктор исторических наук, ученый-арабист, исламовед. Окончил факультет восточных языков Ташкентского государственного университета, обладатель ряда международных научных грантов. В республике на поприще науки также известны Т.Ю. Аманов – доктор технических наук, профессор, в 2005 году награжден правительственной наградой Республики Узбекистан – орденом «Дустлик»; К.С. Санакулов – доктор технических наук; Дина Болешева – политолог; Б. Сериков – доктор экономических наук, профессор и др.

Казахи внесли значительный вклад в культуру Узбекистана. Кстати, до конца 1930-х гг. в Ташкенте действовал казахский театр. Среди известных деятелей культуры можно отметить народного художника Узбекской ССР и народного художника СССР, уроженца Ташкента Урала Тансыкбаева. На базе его художественной студии создан мемориальный Дом-музей У. Тансыкбаева. В Узбекистане известны архитектор М. Джандарбек; монументалист-мозаичник А.А. Бухарбаев; журналист, телеведущий популярной в прошлом в Узбекистане казахоязычной программы «Замандас» С. Бухарбаев; журналист, руководитель Institute for War & Peace Reporting, Г.С. Бухарбаева, дочь Сулеймена Бухарбаева; поэт Т. Балтабаев, искусствовед Ж. Достанов и др. В Каракалпакстане чтут казахов-писателей М. Дарибаева, К. Досанова, Ж. Сапарова.

Казахи Узбекистана бережно хранят и передают из поколения в поколение национальную песенную и музыкальную культуру. Это видно по выступлениям талантливых жырау и кюйши в Караул базаре, Ходжейли, Кунграде. Есть мастера редкой манеры сказительского искусства, исполняющих целиком такие жыры, как «Едиге батыр» и «Алпамыс батыр» [3]. В Каракалпакстане известен скульптор, заслуженный деятель искусств Узбекистана Ж. Куттымуратов, чьи произведения украшают музеи республики. Театральное искусство Каракалпакстана обогатилось талантливым творчеством династии артистов Пиязовых, выступлениями певицы Г. Мунтеевой и многих других [4].

В Кыргызстане известны имена казахов, внесших достойный вклад в развитие науки. Среди них можно отметить доктора исторических А.А. Чукубаева, ученого-зоотехника А. Шайбекова, докторов технических наук М. Аймухамедову и Е. Бексалова, доктора сельскохозяйственных наук Т. Юсупова, доктора географических наук В. Кадырова, доктора физико-математических наук К. Кожахметова, доктора химических наук Ж. Жаманбаева, ученых-геологов К. Карабалаева, Р. Мангельдина, Б. Камашева и Нурганым Байтукенову, доктора юридических наук Э. Дуйсенова, доктора исторических наук Н. Омарова [5]. Значителен вклад казахов в сфере здравоохранения и в медицинской науке. Это доктора медицинских наук С. Жошыбаев, Ш.К. Батырханов, С.И. Игисинов, А.Н. Маралов, Б. Тулебеков, Р.О. Хамзамуллин и др. [2, с.18–20; 34–36; 47–48; 84–85].

Казахи Кыргызстана хорошо известны и в культуре. Так, уроженец села Курдай Аманбек Нуртазин, окончивший оперную студию при Кыргызском государственном театре оперы и балета, был направлен учиться в Московскую государственную консерваторию им. П.И. Чайковского. После окончания московской консерватории и до выхода на пенсию работал в родном театре оперы и балета. На сцене он исполнил более пятидесяти ролей классического характера: Ленского в опере «Евгений Онегин», Касио в «Отелло», Кулчоры в «Айчуроке», создал образы Сыргака, Кыргыл чала и Алманбета в опере «Манас», Сансызбая, Толегена и Шеге в казахской драме «Кыз Жибек». А. Нуртазин является заслуженным артистом Кыргызской Республики, кавалером медали «Данк».

Его сын Акан выбрал балетное искусство и стал настоящим мастером своего дела. В возрасте 29 лет ему присуждено звание заслуженного артиста, а в 38 лет – Народного артиста Кыргызской Республики. В настоящее время Акан Нуртазин работает главным балетмейстером Кыргызского национального театра оперы и балета им. А. Малдыбаева. Отрадно, что кыргызское балетное искусство не ограничивается его именем. Любители балета хорошо знают педагога, доцента кафедры балетмейстеров Национальной консерватории, Народного артиста Кыргызской Республики Берика Алимбаева. Он воспитывал выдающегося балетмейстера, Народного артиста СССР Чолпонбека Базарбаева.

Заслуженный деятель культуры Мадвар Омаров внес значительный вклад в развитие творчества коллективов художественной самодеятельности во всей республике. Во многих культурных мероприятиях республики участвует известный деятель культуры Ержан Мусин. В Бишкеке преподает в Кыргызском государственном институте искусств им. Б. Бейшеналиевой, является отличником культуры Кыргызстана, награжден Почетной грамотой Кыргызской Республики [5].

Таков краткий обзор, свидетельствующий о вкладе казахов Узбекистана и Кыргызстана в науку и культуру.

Литература

1. Қобландин Қ.И., Мендікулова Г.М. Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы. Алматы, 2009.
2. Тәуелсіздік жемісі / Құрастырған М. Шокан. Алматы, 2011.
3. mysl.kz/?p=249.
4. today.kz/news/kazakhstan/2010-08-19/29539/.
5. qazaq-alemi.kz/more?page_id=24&id=300.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЖӘНЕ БАСҚА ДА АЙМАҚТАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Есеркенова А.Қ.

Қ. Жұбанов атындағы орта мектеп, Актөбе облысы

Қазақ тарихы әлем тарихындағы ең күрделі, халықтың тоғысқан тағдырларының сан қилы оқиғаларымен байланысты. Қазақ диаспорасы түрлі себептермен әрқилы тарихи кезеңдерде ғасырлар бойы қалыптасқан бір текті және біріңгай үлгідегі этнос. Қазақ диаспорасын туындатқан және дамытқан XVIII ғ. жоңғар – қазақ соғыстары, XVIII – XIX ғғ. патша самодержавиесіне қарсы қазақтардың ұлт-азаттық көтерілістері мен соғыстары, патша өкіметіне қарсы 1916 ж. Орталық Азияда болған ұлт-азаттық қозғалыс, Қазақстанда Кеңес үкіметінің орнауы және Азамат соғысы, ұжымдастыру кезіңінде қазақтарға қатысты геноцид саясатын жүргізу, Шығыс Түркістанда қазақтардың Қытай коммунистеріне (Синьцзянда – Шынжаңда) қарсы күресі, екінші дүние жүзілік соғыс жылдары сияқты оқиғаларды саяси

себептерге жатқызуға болады. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Мәңгілік ел» стратегиялық жолдауы негізінде айтылған, қанатты сөздің астарлы мағынасы бар: «Менің арманым – Қазақстанның мәңгілік ел болуы. Заман өтеді, адамдар өтеді. Бірақ тәуелсіздік қалады». Қилы тарих тағдырдың негізінде дүниенің әр түкпіріне тарыдай шашырап кеткен қандас бауырларымыздың бүгінгі күні мен келешек өмірлерінің бейнесі қандай болмақ? Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев 2002 ж. 23 қазанда Түркістан қаласында өткен Дүниежүзі қазақтарының екінші құрылтайында сөйлеген сөзінде Отанынан тыс жерде өмір сүретін қазақтардың болашағы жайында сөз қозғаған еді. Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ диаспорасы жайында Г. Меңдіқұлованың «Казахская диаспора: история и современность» еңбегі жарық көріп, шетел асқан қандастарымыздың диаспорасының қалыптасуы мен қазіргі қал-жайы, өмір сүру ортасы, Қазақ елімен байланысы жайында кеңінен тоқталып өткен. Г. Меңдіқұлова өз еңбегінде қазақ диаспорасының қалыптасуының тарихи себептерін нақтылай келіп, шетелдегі қазақтарды «диаспора» және «ирридент» деген екі топқа бөлді. Шалғай шетелдегі Ауғанстан, Иран, Түркия, Германия, АҚШ, Франция секілді қазақ елінен шекарасынан оқшаулау, жырақта тұрған елдердегі қазақтарды «диаспора» десе, ал Қазақстанмен шекаралас, біртұтас геотарихи аумақта өмір сүрген қазақтарды «ирридент» деп атайды. Қазіргі заманғы саяси ғылымда «диаспора» ұғымы этникалық саясаттың алты категориясының (санатының) біріне жатады және «қоныс аударған, өздерін қабылдаған елде өмір сүріп жатқан, алайда туған елімен асқан жанашырлық және материалдық байланыстағы этникалық азшылық тобын сипаттайды [5, 666-б.]. Ә. Нысанбаев қазақ диаспорасы туралы өз еңбегінде: «Бүгінде Қазақстаннан тыс жерлерде өмір сүріп отырған миллиондай қазақтардың жартысынан көбі өз мекенінде өмір сүріп отыр. Бұл – қазақ диаспорасын жан-жақты зерттеудің еске аларлық ерекшелігі. Қытай Халық Республикасында ұлттық үш облыс пен екі округті, Моңғолиядағы бір ұлттық аймақты, сондай-ақ, ТМД елдеріндегі, атап айтсақ, Өзбекстан, Ресейдегі қазақтардың негізгі бір бөлігін бұрыннан өз атамекенінде отырған қандас бауырларымыз құрайды» [4, 65-б.]. Философия ғылымдарының докторы А. Айталының «диаспора» ұғымына берген түсінігінде, диаспора дегеніміз – ұлттың тегін білетін, ұлттық сана-сезімі терең, сол ұлттың өкілімін деп, оның тілін, мәдениетін, тарихын білуге ұмтылатын, өзінің тарихи Отанымен тығыз байланыс жасап, түбінде өзім болмасам да ұрпағымды атамекеніне жеткізем деп, атажұртына оң көзімен қарап, екінші көзімен өз мекен етіп отырған елге қарап, яғни екі жақтың да мүддесін үйлестіріп жүретін топ [6, 4-б.]. Орталық Азия жеріндегі қазақ қауымының қалыптасу тарихын жоңғарлардың 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деген атпен ұлттық трагедия ретінде ел жадында мәңгілікке сақталып қалған, қазақ халқын өте ауыр күйзеліске ұшыратқан шабулымен байланыстырады зерттеушілер. Осы шабуылдың нәтижесінде «ойраттар Ташкент, Түркістан, Сайрам қалаларын басып алды, ауылдарды және Орта жүз бен Ұлы жүз руларын қырғындады. Ендігі жерде тұқымымен құрып кетпеу үшін қазақтар көше бастады, өздеріне жақынырақ маңдағы басқа Орталық Азиядағы халықтар арасына бытырап кетіп, Орта Азиялық хандықтары жерлеріне барып қоныстанды. Осылайша Орта Азия жерлеріндегі қалыптасуы жоңғар шапқыншылығымен байланысты болды [2, 94-б.]. XX ғ. тарихи оқиғалар дүние жүзі халықтарының, сонымен бірге қазақтардың тағдырына да елеулі әсер етті, Қазақстан мен Орта Азия халықтарының қалыпты тіршілік салтын, ділін, тарылу ареалының мемлекеттік шекарасын өте ауқымды түбірлі түрде өзгертті және туған жерін тастап, жат жерде диаспора қалыптастыруға жеткізді. Ресейдегі қазақтар Қазақстанмен іргелес аумақтар Астрахан, Орынбор, Саратов, Челябниск, Қорған, Омбы облыстарында және Таулы-Алтай Автономиялы облысында тұрды. Олар отаршылдық басқыншылықтың және Сібір хандығын басып алған XVI ғ. бастап, ғасырлар бойы ежелгі қазақ жерлерін Ресей империясына қосудың, сондай-ақ Батыс, Солтүстік және Шығыс Қазақстанның Солтүстік шекараларының бойындағы аумақтарды 1924 ж. РСФСР-дің пайдасына, Орта Азияны Кеңес заманында ұлттық мемлекеттік межелеу аталатын науқан кезінде дәлелсіз тартып алудың салдарынан РСФСР-дің құрамына кірді. Қазақ диаспорасы бұдан басқада Одақтас республикаларда қалыптасты. Оның үстіне, Екінші дүние жүзілік соғыс кезінде әр түрлі

себептермен тұтқынға түскен қазақтардың бір бөлігі Отанына орала алмады. Олар қайтпағандардың санатына кіріп, қазақ диаспорасы өкілдерінің қатарын толықтырды. 1897–1916 жж. ішінде Қазақстанға ресми түрде ғана 1 474 319 адам немесе Еуропалық Ресейден 29,5 пайыз орыс шаруалары көшірілді. Қоныс аударушылардың көбеюі, жерлердің заңсыз тартып алынулары, шенеуніктердің көрсеткен озбырлықтары қазақтардың мың-мыңдап Қытайға көшуге мәжбүр етті. Қазақтардың көпшілігі Ілеге және Синьцзянның Алтай жазираларына көшті. 1911 ж. Қытайда қазақтардың саны 224 мың 900 адам болды. Қазақтардың ортасында барынша бодандық үстемдігін нығайту үшін Қытай шенеуліктері балаларды қытай тілінде мектептерге оқытуға мәжбүрлеп, ал мектептерге мұсылман дінін әдейі уағыздамайтын мұғалімдерді жіберіп отырды. 1914 ж. Синьцзяндағы Қытай билігі (өкімет) мен Үрімжідегі орыс елшісі мынадай келісімге келді, онда 1911 ж. шілде айына дейін Синьцзянға көшіп келіп, сонда тұрақтап қалған қазақтар Қытай елінің құзырындағы азаматтар болады да, ал осы күннен кейін келгендер Ресей империясына қайтарылады деген шарт қойылды. Ресей мен Қытайдың арасындағы Орталық Азияға қатысты шиеленістерінің ары қарай өрбуі ішкі қиындылықтар арқылы тежеліп, осы аймақтағы иеліктерге үстемдік жүргізуде бірігулер үшін екі мемлекетті де тоқтатып қойды. Егер Қытайда Синьцзянға нақтылы бақылау орнатқан 1911 ж. Синьхай революциясы (төңкеріс) тежеуші факторға айналса, ал Ресейде Қазақстан мен Орта Азия халықтарының 1916 ж. ұлт-азаттық қозғалысы және оның салдарлары осындай оқиға болып табылды. ХХ ғ. Орталық Азиядағы 1916 ж. ұлт-азаттық қозғалыс кезінде, қазақтар Шығыс Түркістан (Синьцзян) аумақтарына лек-легімен көшіп барды. Қазақтардың Жетісу облысынан Қытайға көші-қоны 1916 ж. шілдеде басталып, ал қыркүйек айына қарай ол кеңінен етек жайған ауқымды көші-қонға ұласты. Қашқарға бет алған қазақтардың бір бөлігі ерте түскен суықтың, әрі тау баурайларында жайылым болмауынан, барлық малдар түгелдей қырылып, Қытай иеліктеріне мүлде тақыр кедей болып барды. 1916 ж. ұлт-азаттық қозғалысы кезіне тап келеді және 1917 ж. Ақпан – қазан төңкерістерінің 400 мыңға жуық қазақтар соның ішінде 7-8 пайызы жалпы бұл жылдары 1 млн. 350 мың адам халықтың төрттен бір бөлігі Қытай, Моңғолия, Ауғанстан, Иран елдеріне асып кетті [9, 392-б.]. Жетісу облысының әскери губернаторы А.И. Алексеевтің деректері бойынша, 1917 ж. қаңтар айына қарай, Қытайға көшкен қазақтардың саны 150 мыңнан асты. Одан басқа, патша өкіметінің Сыртқы істер министрлігінің құжаттарында Ауғанстанға және Парсы еліне көшкен қазақтар туралы мәліметтер сақталған. Қазақстаннан және Қырғызстаннан 300 мыңға жуық қазақтар мен қырғыздар орыс әскерлерінің жазалау шараларынан жан сауғалап, орыс-қытай шекарасы арқылы Құлжа өлкесі мен Қашқарға өтті. Солтүстіктегі Тайчен, батыстағы Іле, оңтүстіктегі Қашқар және Ақсу сияқты Синьцзянның шекарлық облыстары қазақ босқындарының орталығына айналды. Алтай өлкесінде – 100 мыңға жуық, Тарбағатай өңірінде – 60–70 мың және Іле аймағында 100 мыңнан аса қазақ жан бақты [5, 671-б.]. Қазақтар негізінен шығыстағы Қытайға, оңтүстіктегі Өзбекстанға және ары қарай Ауғанстан мен Парсы еліне (қазіргі Иран) жерілеріне қарай босқан. Азамат соғысы жылдарынан кейінгі Орал майданын жоюға байланысты 1920 ж. көктемде ақ гвардияшылардың қалдықтары мен Кіші жүз қазақтарының бір бөлігі Каспий өңірінен Иранға қашты. Қазақтардың Қазақстаннан тыс жерлерге көші-қоны туралы Тұрар Рұсқұлов 1933 ж. наурыз айымен тіркелген Сталинге жазған хатында мынадай мәліметтер жеткізеді: «Қазақтардың 1931 ж. соңында басталған Қазақстан аумағынан тыс аудандардың бірінен екіншісіне көшіп қонулары көктемге қарай үдей түсті де, олардың біразы 1932 ж. жазда қайтарылды (қабылдаған шаралардың арқасында), бірақ көші қон науқаны қайтадан күшейіп барады. Кейбір аудандардағы көші-қон сол аудандардағы тұрғын халықтың барлық санының 40–50% дейін жеткен. Былтыр көктемде көшкен адамдардың арасында аштық пен эпидемияның салдарынан өлім-жетім орын алды. Көктем жақындаған сайын осы құбылыс қайтадан өрши түсуде» [7, 254-б.]. Ашаршылық пен ұжымдастыру науқанының барысында жіберілген асыра сілтеулердің себебінен қазақтардың жаппай үдере көшуі басталды, Ресейге, Өзбекстанға, Иранға және Ауғанстанға ауып кеткендердің саны 1 млн. 30 мың адамға жетті. Солардың 616 мыңы біржола көшіп кетті, соның ішінде 200 мыңға жуық қазақ Қытайға,

Моңғолияға, Ауғанстанға, Иранға кетсе, ал 414 мыңы қазақ кейінен Қазақстанға қайта оралды. Сол жылдарғы нәубеттен шетелдерге бас сауғалағандардың алды, тіпті Моңғолияға дейін жеткен. Бұл жөніндегі З. Қинаятұлының «Жылаған жылдар шежіресі» атты кітабында: «...1937 ж. көктемнен бастап партия белсенділері ішкі істер жансыздарының тікелей араласуымен, қазақ арасынан ұсталатын адамдардың жасырын тізімі жасалғандығын, оған ірі молдалар, байлар мен билер, үкімет белсенділері және наймандар саяси қырғынға ұшырады, ақсүйек байы да, молдасы да емес, тек наймандар үшін қырғын болғанын атап көрсетеді. Тәуекел ауылы (наймандар) 1917 ж. қазан төңкерісінен қашқан деген сылтаумен 16 танымал азаматтарын атқа теріс мінгізіп айдап әкеткен. Айдалған адамның 14-і оралған жоқ», – дей келе, 1937–1938 жж. саяси жазамен 3270 қазақ атылған. 1937 ж. Моңғолияда 23229 қазақ болғанын ескерсек, әрбір жетінші немесе алытыншы қазақтың бірі «саяси құрбандыққа ұшырады» деп көрсетті [3, 280-б.]. Демек, біршама қазақтар отырған жерлерімен бірге Ресей құрамында қалып қойғанын байқаймыз. Кеңес Одағы бойынша жүргізілген Ұлттық-территориялық межелеу науқаны барысында, қазақтың билік басындағы ұлтжанды азаматтардың қатты қарсылығына қарамастан, шекараны ратификациялау деген желеумен, кеңестік билік 1925 ж. Орынбор губерниясы мен Орынбор қаласын және Торғай облысының бір аз жерін РСФСР құрамына өткізіп берді. Онда отырған қазақтар отырған жерімен бірге Ресейдің қарамағында қалып қойды. Сондай-ақ қазақтың шекара маңындағы кең-байтақ шұрайлы, қазба байлығы мол, өмір сүруге ыңғайлы жерлеріне Ресейден қара шекпенділер мен мұжықтарды қоныстандырып, орыс тұрғындарының санының жергілікті қазақтардан артуына байланысты, ол жерлерді әртүрлі сылтаумен Ресей құрамына қосып отырды. Биліктің бұл тәсілі өте ұтымды түрде шекара өңіріндегі қазақ жерлері мен тұрғындарын Ресей құрымына біртіндеп қосып отырды. Орынбор губерниясының Ресей құрымына өтуіне байланысты, ҚазАКСР-ның әкімшілік астанасы 1925 ж. Орынбор қаласынан Ақмешіт қаласына көшті. Сөйтіп, Қазақ автономиясының алғашқы астанасы – Орынбор осылайша орыстардың аумағын айналды. Бұнымен де қазақ жерінің әкімшілік шебін анықтау толық анықталған жоқ. Содан кейін 1939 ж. дейін Қазақстанның Солтүстік-батыс шекара өңіріндегі жерлердің әкімшілік иелігі біресе Ресейге, біресе Қазақстанға тән болып, ақыры Ресейге өтіп кетіп отырған. Демек, Ресейде қазақ қауымдастығының қалыптасуы ерекше тарихи үдерісті бастап кешті деуге болады. Яғни, патшалық Ресей заманында жалпы қазақ жері орыс билігі тарапынан отарланды. Ал КСРО кезінде ұлттық автономиялы әкімшілік аумақтардың анықталуына байланысты, РСФСР-дің құрамында түрлі себептермен жерімен бірге қалып қойған қазақтар – өздерінің атамекенінде отырып-ақ өзге елдің қоғамдық ортасында қазақ қауымдастығын қалыптастырды. Жалпы алып қарағанда, Ресейдегі қазақтар Қазақстанмен шекаралас обылыстарда шоғырлы қоныстанған. Белгілі ғалым А. Айталының зерттеуінше, Ресейдегі қазақтардың орналасуы мен демографиялық жағдайы төмендегідей: Астрахан облысында –140 мың, Обы облысында – 86 мың, Орынборда 11 мың, Волгогрод та – 41 мың, Саратовта – 74 мың, Түменде – 30 мың, Челябіде – 34 мың, Кемеровада – 4 мың, Алтай өлкесінде – 11 мың, Башқұртстанда – 7 мың, Мәскеуде – 9 мыңға жуық қазақ өмір сүреді [9, 77-б.]. Бұл XX ғ. соңындағы санаққа негізделген мәлімет. Осы деректің өзінен-ақ қазіргі Ресей Федерациясында үлкен бір қазақ қауымдастығының өмір сүріп отырғандығын көруге болады. Қазіргі Орталық Азия республикаларында қазақ қауымдастығының өмір сүріп отыруы – аймақтағы тарихи дамудың және саяси-әлеуметтік өзгерістердің нәтижесі. Орталық Азиядағы жергілікті байырғы халықтар – қазақ, өзбек, түркімен, қарақалпақ және қырғыз халықтарының этногенезі мен өсіп-өнген ортасы ұқсас. Сондықтан олардың тарихи мәдени дәстүрі ұқсас, тұрмыстық әдет-ғұрыптары, тілі мен ділі өте жақын бір типтес ұлттар болып саналады. Олар осынау кең-байтақ Орталық Азия кеңістігінде ертеден аралас-құралас өмір сүрді, өсті, өркен жайды, ұлт болып қалыптасты, ел болып мемлекет құрды, тарих саханасына көтерілді, этнотерриториялық аумақтарын қалыптастырды. Ұжымдастыру науқанының басталуына байланысты туған елін тастап Ауған жеріне, Иран, Түркия, Өзбекстан жеріне өтіп, кетіп қоныстанды. 1991 ж. Қазақ елінің тәуелсіздігінің игі бастамасының бірі, қазақ жұртының туған жеріне оралу процесі басталды. Қазақтардың шет

жерлерден туған еліне оралуын Қазақстан Республикасының үкіметі 2008 ж. 2 желтоқсанында № 1126 қаулысымен «Нұрлы көш» бағдарламасын қабылдады. Жоба бойынша қандастарымызды жұмыспен қамту, тұрғын үй мәселесі және басқа да жеңілдіктер қарастырылған. Өз тарихи Отанына оралушылар үшін 1993 ж. он мың отбасына (50 мың адамға) квота бөлінсе, ол кейінгі жылдары қысқара түсіп, 1994 ж. жеті мың отбасына, 1995 ж. бес мың отбасына, 1996 ж. төрт мың отбасына, 1997 ж. мен 1998 ж. үш мың отбасына, 1999 ж. бес жүз отбасына, 2000 ж. алты жүз отбасына ғана квота бөлінді [1, 2-б.]. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінің тарының қауызына түйіп айтатын болсақ, қазақтың өсіп-өнуінің басты қайнар көзі табиғи өсімі мен шетел асқан қазақ диаспорасы.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Бұл құрылтай – қазақ халқының жаңа мыңжылдыққа біртұтас ұлт ретінде нық қадам басқанының белгісі // Егемен Қазақстан. 2002. 24 қазан.
2. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. Алматы, 2006.
3. Қинаятұлы.З Жылаған жылдар шежіресі (тарихи көркем публицистика). Алматы, 1995.
4. Еуразиялық интеграция және қазақ диаспорасы. Алматы, 2007.
5. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4 том. Алматы, 2010.
6. Айталы А. Адам Отанын іздейді // Алтын Орда. 2005. 27 қазан.
7. Козыбаев М.К. История и современность. Алма-ата, 1991.
8. Айталы А. Ресей қазақтары // Қазақ диаспорасы: Бүгіні мен ертеңі. Астана, 2005.
9. Абдакимов А. История Казахстана (с древнейших времен до нашей дней). Алматы, 2003.

ОРЫНБОР ҚАЗАҚТАРЫ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ескекбаев Д.Б.

ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Астана

Ресейдегі қазақтардың үлкен бір бөлігін Орынбордағы қазақтар құрайды. 2010 ж. санақ бойынша Орынборда 120 262 қазақ саны есепке алынып, оның 21,8% қалалық, 72,2% ауылды жерлерде мекендеп, Ресейдің 18,5% халқын құрайды [1]. Қазақтар Орынбор өлкесін ертеден ата-бабасының жаз жайлауы, қыс қыстауы болған жер деп санайды. Сондықтан да отандастарымыз ол жерден қазақ еліне қарай қоныс аударуға асығар емес. Иә, бұл өлке қазақтың ертеден ата мекен еткен жері екендігі белгілі, сонау XX ғ. 20-ж. қазақ елінің бірінші астанасы болуы да тегін емес шығар. Осыған орай біз осы мақалада Орынбор өлкесіне қатысты кейбір мәселелерді қозғауды жөн көрдік.

Орынбор өлкесін орыстардың жаппай қоныстана бастауы XVIII ғ. 1-жартысында басталып, негізінен әскери сипатта болды, Патша өкіметінің ішкі есебі бойынша отарлық саясатын одан әрі қарай өрістету үшін Орынбордағы казак әскерлері аздық етті. Ал өз еркімен келіп қоныстанушылар саны аз мөлшерде еді. Сондықтан патша өкіметі бұл өлкеге өздерінің толық қожалығын орнату үшін халықты еріксіз түрде, күш көрсету арқылы болса да әкелу керек еді. Генерал Неплюевтің ұсынысы бойынша өздерінің «қожайындары мен шыққан тегін» білмейтін барлық қашқын шаруалар мен басы бос адамдарды жерге «бекітіп» Орынбор әскері құрамына тіркеу жүргізілді. 1745 ж. мұнда Қажы-тархан маңында көшіп жүрген қоңырат татарлары (қарағаштар – *Д.Е.)* күшпен көшіріліп әкелінді. Алайда, олар әскери отаршылар міндетін атқаруға құлықты болмай шықты. 1744 ж. мұнда өз еріктерімен Қазан татарлары көшірілді, бірақ олар да әскери қызметтен гөрі қолөнер мен сауда жағына

бейім болды. Сондықтан оларды 1778 ж. казак етіп тіркегенімен де 1819 ж. қайтадан казак есебінен шығарылды [2, с. 12].

XVIII ғ. бас кезінде бүкіл Орынбор өлкесінде небәрі 1198 шаруалар түтіні болса, 1782 ж. төртінші ревизияда 289 155 адам, оның ішінде 191 961 орыстар болды [3, с. 56]. Украинадан Орынбор өлкесіне қоныс аударуға ниет білдірген, үгіттуге көнген украин шаруалары болғанымен де оларды қожалары жібермеді. Мұнда Черногориялықтар мен албандықтарды да көшіру жоспарланғанымен ол әрекет те еш нәтиже бермеді. Әйтсе де бұл тығырықтан шығудың жолы табылды. Өлкеге әскери міндеткерлігін өтеген (отставкаға шыққан) солдаттар мен зеңбірекшілердің балалары еріксіз түрде көшіріле бастады. Егер де Челябі уезіне XVIII ғ. 2-жартысында Сібірдің еркін шаруалары қоныстана бастаған болса, Орынбор уезіне қожайындарымен қоса Ресейдің басыбайлы шаруалары келіп мекен тепті.

1760 ж. әскери казактардың саны 20 мыңға жеткізілді [4, с. 87]. XVIII ғ. 2-жартысынан бастап дворяндар «тасқыны» басталды. Болмашы ғана ақшаға башқұрлардан жер сатып алған дворяндар өздерімен бірге мыңдаған шаруаларды да ала келді. Мәселен, дворян Тимашев 2000, Масуров 1200, Крашенников 1000 еркек кіндікті шаруаларды Оңтүстік Орал жеріне әкеп тоғытты. Жалпы жаңадан отарланған жерлерге дворяндар әулетінің келе бастауы XVI ғ. басталған. 1574 ж. Уфа бекінісі салынғанда сол кездегі тәртіп бойынша қамалдарда әскери қызметкерлермен бірге дворяндар жасағы да болып, олар сол қызметке еркіндік алатын. Сондықтан да дворяндар қаладан онша алыс емес жеке иеліктерінде жұмыс істеу үшін Ресейдің ішкі жағынан орыс шаруаларын әкеп қоныстандыра бастады. Бұл бір жағанан қамал халқын қажетті азықпен қамтамасыз етіп тұру үшін де қажет болды [4, с. 68].

1835–1841 жж. Орск бағытына тартылған «жаңа шепке» губернияның қиыр солтүстік жағы қосылған соң бұл жерлерге ішкі Уфа, Самара жағынан казак есебіне кіргендер мен Ставрополь – Еділ бойнан 3300 адамдық шоқынған қалмақ әскерлері көшіріліп әкелінді [3, с. 27].

Крепостнойлық правоның жойылуымен (1861 ж.) байланысты еркіндік алған шаруалар легі қоныстанушылардың жаңа дәуірін бастап берді. 1866 ж. мәлімет бойынша Орынбор өлкесіне қоныс тепкен дворяндар бүкіл халықтың 0,8% құраған болса, дін өкілдері 6,7%, қалалық сословия 3,3%, әскери сословия 31,4% болып село халқы башқұрларды қосқанда 63,2% жеткен [3, с. 28].

III Александр таққа отырып екінші шаруалар банкісінің ұйымдастырылуымен қоныс аударушыларға туғызылған жеңілдік отарлаушылардың Орынбор өлкесіне ұмтылысын тездетті. 1831 ж. төңкеріс кезінде тұтқынға түскен поляктарда жер аударылып келе бастады. Сөйтіп, Оңтүстік Орал өлкесіне 1735–1832 жж. тұтас ғасыр бойы бас еркінен айырылған әскери адамдар мен казактар сондай-ақ, әр түрлі ұлттардан құралған тобыры еріксіз түрде күшпен көшіріліп әкелінді [3, с. 28]. Бесінші ревизия бойынша өлкеде 374 669 адам болса, 1812 ж. жүргізілген алтыншы ревизия бойынша 526 161 адам яғни 16 жыл ішінде 151 490 адам қосылған немесе жылына 2,5% өсіп отырған. 1816 ж. жетінші ревизияда 603 мың яғни 4 жылда 76839 адам немесе 3,75% өсіп сырттан келген шаруалардың есебінен тез көбейіп отырған. 1834 ж. сегізінші ревизияда 854 018 адам, яғни 18 жылда 42,018 адамға, ал 1850 ж. 2 130 037 адамға көбейіп оның ішінде орыстар 1 098 737, ал басқа халық өкілдері 1 031 300 адам болды. Орынбор маңына жыл маусымдарына байланысты келіп-кетіп, көшпелі өмір кешкен қазақтардың нақты санын анықтау мүмкін болмағанымен олардың саны шамамен 400 мың адам, 1 860 000 бас малдары болған [4, с. 117].

Отан соғысына (1812 ж.) байланысты қиыншылық кездерде де Оңтүстік Орал өлкесін отарлау бір сәтке де толастаған жоқ. Ал шекаралық желілер бойындағы әскери күштер үнемі толықтырып, дайындықта ұсталды. Мәселен, 1811 ж. Жайық пен Елек, Құралай мен Бердянка аралығындағы 600 мың десятина жер жаңа Елек ауданындағы Елек қорғанысын күшейтіп, нығайту үшін бөлініп алынды [6, с. 95]. Басқыншылық ниетті бойларына сіңіре келген отаршылдар Елек тұзын 1737 ж. басып алып, Елек қорғанысы деп аталатын қамал тұрғызған еді [6, с. 96–97]. Енді губерния құрамына қосып алынған бұл жерлерде 1817 ж. елді-мекендер салынып, елдің ішкі жағынан тағы да келімсектер келіп қоныстана бастайды

[7, с. 78]. Жаңа Елек желісі өзенінің сағасына басталынып жоғарылай келе Құралай мен Бердянка өзендері мен жалғасып, Бердянка – Құралай желісі деп аталынды. Ол Благословенск станциясының түбінен Жайықпен жалғасып, осы жерден Орынбор желісіне қосылды [8, с. 47].

1835 ж. Орск қамалынан басталынып тұп-тура солтүстік-шығысты бетке алып қырға, қазақ даласына қарай созыла тартылып Үй өзеніндегі Березовск редутында аяқталуға тиісті жаңа бекіністер желісін жасау туралы 1822 ж. қабылдаған шешім граф Перовскийдің жоспарымен іске асырыла бастайды [9, 68, 88-пп.]. Жайық пен Тобыл өзендерінің аралығындағы су айрығында жатқан жабық қарағай орманды алқабы қазақтар үшін орыс қазақтардың малдарын айдап екі арадағы желі бойындағы кездескен бірлі-жарым адамдарын қолға түсіріп тұтқындап әкеткенде негізгі бас паналайтын бекініс орны есебінде болды. Сондықтан да жаңадан желілер жүргізбес бұрын алдын ала Императорское, Наследниково, Константиновское, Николаевское және Михайловское бекіністері салынды. 1717 ж. шекаралық желінің құрылысы Орск қамалынан басталынып солтүстік-шығысқа қарай Верхнеуральск және Троицк уездерінің жерімен жүріп отырып Челябі уезі жеріндегі №1352 Березов станы түбінде аяқталады. Ал, бұл екі желінің аралығындағы желілерге әдеттегідей тағы да казак станциялары орнайды [2, с. 65]. Ақырында бұл желілер бойындағы Орынбор казак әскерлеріне қарап, ғасырлар бойы осы өлкеде көшіп-қонып жүрген қазақтар өз ата қоныстарына қолдары жете алмай ішкі жаққа қарай ығыстырылып суы мен шүйгіні мол бұрынғы мекеніне келіп қыстау үшін әрбір ұсақ малға екі тиыннан, сиырға бес тиын, жылқы мен түйеге он тиыннан төлеп тұрды. Сонымен қатар жер жыртып егін салуға падаланғаны үшін 50 тиыннан 3 сомға дейін төлеп тұрған [7, с. 54].

1840 ж. 12-желтоқсандағы заң бойынша Орынбор казак әскерлерін тұрақты қоныстандыру үшін Орынбор шекара желісі бойындағы Сібірден бастап Орал казак әскерлерінің жеріне дейінгі аралықтағы желілерден 15 шақырым қазақ даласына қараған барлық жер түгелдей шекаралық желілерге жақын орналасқан Челябі, Троицк және Орынбор уездерінің қазыналық жерлерінің бір бөлігі Елек ауданындағы жерлер мен Жаңа Ескі Елек қорғанысы арасындағы қазақтардан кесіп алынған жерлер тұтастай Орынбор казак әскерлеріне беріліп нәтижесінде олар Верхнеуральск, Троицк және Челябі тәрізді қалалар мен ондаған деревнялар орналасқан жалпы көлемі 7 749 944 десятин жер ұланғайыр территорияға ие болды [9, 5-п.].

Казак-орыс селендерінің қазақ жеріне бірте-бірте жақындай беруі шекаралық шетке жақын орналасқан қазақтардың наразылығын одан әрі өршітіп 1840–1846 жж. аралығында тіптен шиеленісіп кетті. Соған байланысты 1844 ж. 14-тамызда Екатеринск станицасына Кенесары сұлтан бастаған қазақтар шабуыл жасап 36 үйді өртеп, 4 адамды өлтіріп, 40 мың күміс теңгенің дүниесі мен әр түліктен 2 227 бас малды айдап әкеткендігі жөнінде мәліметтер бар [10, с. 112].

Орынбор әскери шебіне тұтқиылдан жасаған қазақтардың шабуылдарынан әбден запы болған патша өкіметі «рахымы түсіп» казактардың бұл кезде 8 422 846 десятина болған жерінен 1878 ж. 23-наурызда қазақтарға жайылым үшін деп 1 млн. жер бөлініп беріліп, енді казактарға тиісті жер көлемі 7 422 846 млн. десятина жер болды [9, 68-п.].

Орынбор әскери шебіне келімсектердің жағалай орналасуына байланысты халықтың патша өкіметінің пәрмендеріне мойын ұсынуымен енді бұл жерлер бойындағы әскери қызмет өз маңызын жоя бастайды. Соған байланысты 1860 ж. желілер бойындағы әскери бекіністер шағындалып Орскідегі Звериноголовскийге дейінгі жерлерде оларды мүлде алып тастау ұйғарылды. Тек 1865 ж. Орск қамалынан Березовск поселкесіне дейінгі жаңа линия мен 1820–1826 жж. Елек, Құралай және Бердянка өзендері арқылы тартылған жаңа Елек желісіндегі шекаралық қызмет орындары ғана сақталып қалды. Бірақ мұның өзі де көп ұзамай-ақ 1875 ж. таратылады. 1860 ж. Орынбор қамалына Жайық өзенінен асырып мойнын созып, қазақ даласына қарай кезенген 70 зеңбірек алынып, келесі 1861 ж. қамалды айналдыра үйілген топырақтан соғылған жал қабырға да жойылды.

Көш жолдарының қиылып, мал өрістерінің таралуына байланыста Орск пен Троицк аймағын қанаттаса мекендеген екі халық башқұрлар мен қазақтар арасында мал жайылымы үшін жерге таластың өршуін сылтау етіп XIX ғ. 30 жж. патша әкімшілігі жерлерінің солтүстік бөлігін өзіне қамти Жайық, Үй өзендері мен ескі желі аралығын және Тоғызақ, Ият, Карта, Сандық өзендерін қоса жаңа бекініс шебін құрды [11, 1-п.]. Бұрынғы айналма бұрылысы көп ескі желіге қарағанда жаңадан түзулей тартылған желілер шекара ұзындығын біршама ықшамдап, желілер бойындағы әскери күштерді ұстауға бөлінген қаржыны үнемдеуге мүмкіндік алды. Және де шекаралық желілерді жағалай қоныс тепкен орыстардың «Орманы көп, шалғыны мен суы мол, балыққа бай өлке шекаралық шептің арғы жағындағы қазақ даласына бізден алыс қашықта жатыр», – деп, арыздануы да шекара белгісін қазақ жеріне ішкелей кіргізуге себеп болды [11, 1–2-пп.]. Нәтижесінде башқұрлар мен қазақтар арасындағы кеңістік 50-ден 100 шақырымға дейін жетіп алшақтай түсті [11, 4-п.]. Мұның үстіне Орынбор әкімшілігінің шекара шебін қазақтарға жанастыра орналастырудағы ішкі есебі бойынша патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы наразылығын байқата бастаған қазақтардың қимылы патша өкіметінің назарын аударып, үнемі бақылап отыруға себеп болды. Бірақ мұнысын бүркеу мақсатымен бұлар бұған тынышсыз көршілері тарапынан жүргізіліп отырған шекара бойындағы ұрлықтың көптігі мен сауда керуендерін тонау [11, 4-п.] себеп болды деген сылтау жасады. Жаңа линияны таратуға түрткі болған экономикалық себептердің бірі бұл аймақтағы егіншіліктің жеткілікті дәрежеде дамымауымен байланысты болып, оған бір жағынан жердің егін шаруашылығына қолайсыз болуы себеп болса екіншіден бұл өлкеге келіп қоныстанушылардың әлі де болса, қажетті мөлшерге жетпеуі еді [11, 12-п.]. Мұның өзі патша өкіметінің отаршылдық жорығын үдете түсуге тиімді сылтау болып, Орынбор өлкесіне жерге мұқтаж мемлекеттік шаруаларды да қоныстандыру [11, 12-п.] идеясын тудырды. Патша өкіметі басып алған жерлердегі байырғы халықты бас көтертпеу үшін патша өкіметі бұл өңірдегі казактар әскерлерін былайша орналастырады: 160 мың адам Жайық казактарын Ішкі Ордаға, 239 мың адам Орынбор казактарын, башқұрлар мен қазақтар арасына, ал 60 мың адам Сібір казактарын Ащылы (Горький) және Ертіс жерлерінің бойына қойып олар Сібір халқын орта жүз қазақтарына қоспай бөліп тұруға тиісті болды [4, с. 83–85]. 1775 ж. Ресей әкімшілік жағынан бөлу туралы жаңадан заң шығарылып, бұл заң бойынша губерниядағы халық санының 300 мың адамынан асырмау көзделді. Орынбор облыс орталығы болып қалмағанымен де онда бұрынғысынша өлкенің шекаралық әскери істерін басқару тетігі шоғырланды. Орынбор және Уфа облыстарының құрамындағы 13 үйез губернияға түгелдей кірді. Губернияның басында әскери губернатор лауазымы енгізіліп ол орынға тағы да барон Игельстром тағайындалды [12, с. 26].

Орынбор губерниясының территориясы ұзына бойына созылып Самар губерниясынан шығысқа, Орск қаласынан кейін солтүстік шығысқа да бағыт алады. Губернияның көлденеңі 150–250 км аралығында болды. Губернияның бұлайша ерекше болып келуі губерния территориясын белгілегенде негізінде Орынбор казак әскеріне қараған жерлердің ыңғайына қарай бөлінді. Ең алғашқы казак әскерлерінің иемденген территориясы қазақ даласымен шектесіп жатқандықтан Жайық өзенін жағалай жоғарғы ағысына дейін ал одан әрі Үй және Тобыл өзендерінің бойымен жүргізілген Сібір жерлеріне дейінгі аймақ қамтылды. Сондықтан да 1865 ж. Орынбор губерниясы Орынбор және Уфа губернияларына бөлінгенде Орынборға негізінен казак әскерлері тұрған жерлер қараған. Міне сондықтан да Орынбор губерниясы бір біріне жалғасқан уездерден құралған. Пермь және Уфа уездерінің арасына сыналып кіріп жатыр. Ал губернияның солтүстік және оңтүстік шекараларының бірқалыпты болмауы губернияға XIX ғ. 1-жартысында тағы да екі дүркін кесінді жердің қосылуымен байланысты еді. Алдымен Орынбор уезіне шептерді Жайықтың сол жағалауына дейін созып, шекараны оңтүстікке қарай жылжыту арқылы тұз көздері мол сақталған Елік қорғанысын губерния территориясына қосу болды. Екіншіден Орск пен Сібір желілерінің арасын жалғастырып жатқан шекаралық шепті түзету және осымен қатар шекара күзетіндегі әскер санында барынша ықшамдау мақсаты көзделді.

Губерния орталығы Орынбор өзенінің батыстағы шекарасынан небәрі 100 км қашықтықта тұрады. Кезінде бұнда әскери мақсатқа сай есеппен істелген еді. Орал облысы Орынбор губерниясынан бөлінгенге дейін Орынбор генерал-губернаторлығына Каспий теңізінен бастап Сібір желілеріне дейінгі әскері аймақтардың бәрі де бағынатын еді. Сол кездегі территория бойынша Орынбор осы губернияның қақ ортасына орналасқан.

1868–1869 жж. Кіші Ордада жаңадан кіргізілген болыстық құрылым бойынша «Орынбор ведомствосы қазақтарының облысы» деп атала бастады. Ал Орынбор губерниясы құрамынан Орал және Торғай облыстары бөлініп, өз алдына дербес әкімшілік құрылымға ие болды. Орынбор қаласы Торғай қаласының орталығы болып қала берді. Орал облысы басқармасы Орал қаласына орналасты [4, с. 113]. 1868 ж. дейін қолданылып келген «Сібір қырғыздары туралы устав» күшін жойып жаңадан «Дала өлкесін басқарудың уақытша шаралары» туралы заң қабылданып, бұрынғы қазақ жерлері енді мемлекет меншігі деп танылды [13, с. 16.].

XVI ғ. бас кезінде Орынбор губерниясының солтүстікке қарайғы көпшілік жерін негізінен башқұрлар мекен етіп, ал оңтүстік шығысқа қарай ұлан-байтақ жерлерде қазақтар көшіп қонып жүрген [14, 1-п.]. XVI ғ. ортасына қарай өзара қырқысудан әлсіреген башқұрлар солтүстікке ығысып осы сәтті пайдаланған қазақтар шөбі шүйгін шырайлы жер қуалап башқұрлардан босаған жерлерге келіп орныға бастайды [15, с. 6]. Жайылымдық жер қуалай солтүстікке қарай жылжыған қазақтарға тойтарыс беруге шамалары келмеген башқұрлар Орынбор өлкесінің орманды тау алқабына қарай беттеп ірге көтереді [16, 22-п.]. Қазақ халқына алапат әкеп зобалаң тудырған XVIII ғ. қалмақ қонтайшыларының шабулынан кейін бас сауғалаған жекелеген қазақ рулары солтүстік пен батысты бетке алып қотарыла көше бастайды [17, с. 159]. Сөйтіп бұрын санаулы ғана қазақ руларына қоныс болған жерлерде қазақтардың үлкен шоғыры пайда болды.

XVIII–XIX ғғ. орыс зерттеушілерінің еңбектерінде қазақтардың оңтүстік Орал өңіріне рулық қатынас бойынша жеке-жеке ру болып көшіп жүрген қоныстары жөнінде мәліметтер келтірілген. Мұның өзі халықтардың этникалық территориясын анықтауда қосымша мағлұмат көздері болып табылатыны анық. Бұл жөнінде тарихшы Н.Е. Бекмаханов «... қазақтар мен қырғыздар үшін қосымша этникалық анықтауыш ретінде олардың рулық құрылымдары мен географиялық орналасуы есепке алынады», – деп дұрыс қорытынды жасайды [18, с. 56]. Яғни, қазақ руларының көш жолдары, қыс қыстауы мен жаз жайлауын анықтау олардың белгілі бір кезіндегі территориясын нақты көрсету үшін тарихи дерек көздері болып табылады. Бұларға қосымша Орынбор губерниясы басқармасымен Орынбор қазақтарын басқару туралы іс қағаздарына, тарихи құжаттарда іске тіркелген қазақтардың ата тегі, руы қоса көрсетіліп отырған [19, 78–79-пп]. Қазақ руларының көш жолдары мен қоныстарын зерттей отырып, Орынбор өлкесінде негізінен кіші жүзден Жетіру тайпасы мен орта жүздің бірнеше рулары көшіп жүргеніне көз жеткіземіз. Кіші жүз қазақтары Орынбор облысының қазақтары деп атаған [20, 36–45-пп.].

Өткен ғасырлардағы зерттеушілер Н.А. Аристов, Л. Мейер, М.Н. Галкин және кейіннен этнографтар В.В. Восторов пен М.С. Мұқанов [қараңыз: 21; 22], келтірген деректерді салыстыра отырып зерделесек қазақ руларының таралу географиясы мынадай болып шығады. Табын руы Орынбор уезінің оңтүстік бөлігінде көшіп жүрді. Табын руының қыстауы негізінен оңтүстік батыста, ал аздаған бөлігі уездің орталығын жайлады. Қыстаулардың көпшілігі Қобда, Қара Қобда, Кіші Қобда және Сары Қобда өзендерінің жағасын, сондай-ақ Терісаққан, Тамды, Қарағайлы, Елек ал уездің орталығына қарай Жаман Қарағай өзендерінің бойын қуалай орналасты [23, 78 п.].

Ақтөбе уезі солтүстік және солтүстік батысында Орал өзеніне дейін созылып Орынбор қазақтары жерімен шектесіп, солтүстік-шығысында Ырғыз уезімен, оңтүстік және оңтүстік батысында Орал облысымен шектесті [24, с. 3]. Көршілес Қостанай уезіне қарағанда мұнда негізінен кіші жүз рулары қоныстанған. Оның ішінде Жетірудан – Табын, Тама, Жалғабайлы, Кердері; Әлімнен – Шекті, Шомекей, Қаракесек, Кете және Төртқара; Байұлына Жаппас рулары мекен етті. Уездің шығыс және солтүстік шығыс жағындағы Ор өзені мен және оның

саларымен, Жайықтың сол жағалауын, ал оңтүстікте Қарағайлы, Қосестек және Дамбар өзенінің бойларын осы өзендегі ең үлкен ру Жалғабайлы руы мекен етсе [25; 26], Орск мен Верхнеуральск уездерінің территориясына көшіп жүрді [27, 60а п.]. Жайық пен Тобыл өзендері аралығындағы кең алқапқа Жағалбайлы руының қыстаулары орналасты. Олар оңтүстікке таман Ырғыз уезінің жеріне дейін көшіп жүрді. XIX ғ. ортасында мұнда Сырдария облысынан Жаппас руларыда көшіп келе бастайды. Жағалбайлы руы XIX ғ. соңына таман Қостанай уезінің оңтүстік батыс бөлігіне (Жетіғара, Құмақ облыстары) тұтастай мекндейді. Мұндағы негізгі қыстаулар Қарғанды, Қарабұтақ, Жарлыбұтақ, Шортанды, Бүйректал өзендері мен Шалқар, Әйке, Шалқар-Егізқара, Қарасор көлдерінің айналасы болды. Сонымен қатар бұл жерлер Орынбор қазақтарының жаз жайлауы мен күз көктеуі де болған. Қобда өзенінің жоғарғы жағы мен Богослобен станицасына қарама-қарсы Елек өзенінің сол жағалауына көбіне-көп Жетіру тайпасының Кердері руы мекен етті. Жеті рудың Керей және Рамадан рулары Троицк уезін қоныс етіп, Кердері Орал, ал Телеу Торғай облыстарын жайлаған [28]. Шекті руы бүкіл Ақтөбе уезі бойынша таратылып шығыс жағында Ор өзенінің бойын, оңтүстікте Қара Қобда өзенінің жоғарғы жағын, ал батыс және солтүстік батыста Елек пен Жайық өзендерінің бойы мен Бөрте өзенінің орта ағысын жайлады. Осы аталған жерлердің бәрінде де олар басқа рулар арасында Шөмекей, Қаракесек және Төртқара рулары мен қатар қоныстанды. Уез территориясын кіші жүз руларынан басқа жүздеген Уақ тайпасы мекендеп, олар бүкіл уез бойында шашырай орналасты. Олардың неғұрлым көбірек шоғырланған жері уездің батыс бетіндегі Тамды өзенінің жоғарғы жағы болды [24, с. 77]. Орта жүздің бұдан басқа Арғын, Қыпшақ, Керей, Уақ руларының бір бөлігі мен Жетіру тайпасының біраз рулары Орынбор губерниясының Челябі уезінің жерінде көшіп жүрді [28, 89 п.]. Торғай обылысының солтүстік шығысын алып жатқан Қостанай уезі солтүстігінде Үй өзенімен шектесіп әкімшілік жағынан 10 болыстыққа Меңдіқара, Кеңарал, Арақарағай, Обаған, Қарабұлақ, Аманқарағай, Дамбар, Бейтөбе, Жетіғара, Құмақ болыстарына бөлінген. Бұл болыстықтарда 81 441 қазақтар мекендеп орта жүзден Керей, Арғын, Қыпшақ тайпалары, ал кіші жүзден Жағалбайлы, Телеу, Тама, Жаппас рулары қоныстанған [24, с.78]. Тама руының көш жолдары Табын руымен қатар болды. Л. Мейердің мәліметі бойынша Тамалар Орынборға жақын Орынбор уезінің Зверинеооловск станицасының маңында және Троицк уезіндегі Троицк қаласына таяу жерлерде көшіп жүрді [23]. Тама руының қыстаулары негізінен уездің солтүстік батыс жағанан Жайық өзенінің сол жағалауына Бөрте және Қиалы Бөрте өзенінің жоғарғы ағысына таяу орналасып, уездің оңтүстігінде Елек, Орта Аша, Көктөбе, Елімбай өзендерінің жоғарғы сағасына қоныстанды. Тама руының аздаған бөлігі уездің әр жерінде шашырай уездің батыс түккірінде Жағалбайлылардың және солтүстік шығыста Табын руының арасына кіріп орналасады [29].

Жоғарыда келтірілген деректер мен зерттеулерді түйіндей келе оңтүстік Орал өңірі, Орынбор өлкесінің этникалық тарихы жөнінде мынадай қорытынды жасауға болады. Орынбор қазақтарының автохтонды, өлкенің ежелгі аборигендері екендігі күмән тудырмайды. Өлкеде негізінен кіші жүз оның ішінді Жетіру тайпаларының рулары қоныстанған. Тек, Челябі жағына қарай Қостанаймен шектес Қызыл, Агапов аудандарында Орта жүздің біраз рулары көшіп жүрген. Тек, кейіннен казактардың келуімен яғни Ресейдің орталық экспанциясымен байланысты қазақтар Орынбор өлкесінде азшылыққа айналады.

Әдебиеттер және деректер

1. Основные итоги Всероссиской переписи населения 2010 г. по Оренбургской области. Статистический сборник. Оренбург, 2012.
2. Оренбургская губерния, Список населенных мест по сведениям 1866 г. СПб., 1871.
3. Евсеев Н.О. О прошлом и настоящем Оренбургских казаков. Самара, 1929.
4. Рязанов А.П. Оренбургский край. Исторический очерк. Оренбург, 1928.
5. Журнал Министерства иностранных дел. СПб., 1883.

6. Соколов Д.Н. Оренбургская губерния. М.,1918.
7. Лобысевич Ф. Киргизская степь Оренбургского ведомства. СПб., 1891.
8. Военно-статистическое обозрение департамента генерального штаба. 1848. Т. XIV. Ч. II.
9. ҚР ОММ. 4-қор. 1-тізбе. 347-іс.
10. РФ ООММ. 3-қор. 1-тізбе. 7-іс.
11. ҚР ОММ. 4-қор. 1-тізбе. 312-іс.
12. Балкашин Н.И. О киргизах и вообще о подвластных России мусульманах. СПб., 1887.
13. Замятин А.П. По Уральской области. СПб., 1914.
14. РФ ООММ. 96-қор. 1-тізбе. 113-іс.
15. Алекторов А.Е. Оренбургская губерния. СПб., 1883.
16. РФ ООММ. 10-қор. 1-тізбе. 33/1-іс.
17. Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен // Древние времена и средние века. Оренбург, 1924. Ч.1.
18. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма. М., 1986.
19. РФ ООММ. 2-қор. 1-тізбе. 15-іс.; ҚР ОММ. 4-қор. 1 тізбе. 347-іс.
20. ҚР ОММ. 2077-қор. 1-тізбе. 911-іс.
21. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – нач. XX в.). Алма-Ата, 1968.
22. Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства [Материалы для географии и статистики России… Т. 10]. СПб., 1865.
23. РФ ООММ. 2-қор. 1-тізбе. 15-іс.;
24. Материалы по киргизскому землепользованию. 1903. Т. 7.
25. Галкин М.Н. Сведения о местах расположения киргизских родов Оренбургского края // Этнографические исторические по Средней Азии и Оренбургскому краю. СПб., 1868.
26. ҚР ОММ. 4-қор. 1-тізбе. 1678-іс., 68-іс., 3271-іс.
27. РФ ООММ. 6-қор. 10-тізбе. 7939-іс.
28. ҚР ОММ. 4-қор. 1-тізбе. 347-іс.
29. АӨЖМ – 1995–2000 жж.

ВЛИЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ 20-30-х гг. XX в. НА МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ КАЗАХОВ

Жанбосинова А.С.

Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова, Усть-Каменогорск

С начала 1991 года вступив на суверенный путь, Казахстан призвал этнических казахов вернуться на родину. Проблемам возвращения и адаптации оралманов-соотечественников посвящено множество интересных публикаций. Среди научных изданий заслуженным вниманием и авторитетом пользуются труды казахстанских ученых Г. Мендикуловой, Б. Атантаевой, К. Сыроежкина и др.

Особо следует отметить Г. Мендикулову, которая первая в Казахстане защитила диссертацию по истории зарубежных казахов, затронула и подробно осветила вопросы исторического процесса возникновения и формирования казахских диаспор и заложила основы казахстанской диаспорологии [1]. Совместная научная монография Г. Мендикуловой и Б. Атантаевой «История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860–1960-е гг.»

опираясь на солидную базу архивных источников и материалов, освещает вопросы казахстанско-китайских межгосударственных миграций в дореволюционный и советский периоды, дан анализ причин и особенностей миграции в исторической ретроспективе и современной государственной политики Казахстана [2].

Среди ученых постсоветского пространства, занимающихся данной проблематикой хотелось бы отметить научные публикации Н. Аблажей, особый интерес представляет ее монография «С востока на восток: Российская эмиграция в Китае», где были использованы документы и материалы ЦДНИ г. Семипалатинска и ГАВКО г. Усть-Каменогорска РК [3].

Проблема миграционных процессов, как в прошлом, так и в настоящем прямо или косвенно затрагивается в трудах историков ближнего и дальнего зарубежья.

В задачу автора не входит историографический анализ заявленной проблемы, содержание статьи затрагивает региональный аспект истории, ее локальный характер. Социокультурная ситуация обуславливает необходимость не только работы с нарративными источниками, но и детерминирует понимание глубинных процессов нашего прошлого, осмысление и принятие исторических событий как части всемирного процесса. Экономическая модернизация советского руководства сыграла двоякую роль, с одной стороны она создала основу советской экономики, а с другой разрушила традиционные жизненные ориентиры. В Казахстане одним из последствий социально-экономической модернизации стала вынужденная миграция казахского населения, «откочевщики» массами спасаясь от голода и насилия, в поисках лучшей доли бежали за пределы родной земли, а на пограничных кордонах их как басмачей расстреливали пограничные отряды.

Конец 1920-х – начало 1930-х гг. прошлого столетия ознаменовалось становлением тоталитарного режима, реализацией грандиозных экономических планов по обустройству сельского хозяйства через насильственную коллективизацию.

Основным противником модернизации сельского хозяйства стало дееспособное в экономическом плане крестьянство. Крестьянская психология не принимала и не понимала репрессивного воздействия в создании колхозов. Головной болью для советского правительства являлась традиционная экономическая структура казахских аулов, где как они полагали, заправляли баи, родоправители, которых надо было устранить как помеху советского строительства в ауле.

С целью их ликвидации на основании Постановления ЦК ВКП (б) от 9 августа 1928 г. Политбюро Казахстана предложило Казкрайкому не позднее 1 сентября 1928 года провести негласный учет крупных скотоводов из коренного населения, своим имущественным и общественным влиянием препятствующих советизации аула, согласно признакам, предусмотренным постановлением ВЦИКа, произвести отбор наиболее злостных из них. На основе этого отбора разослать на места списки хозяйств, подлежащих конфискации и выселению. Для чего были оформлены центральные и окружные комиссии для выселения баев. Конечная дата выселения определялась 1 ноября 1928 г. Ответом на акцию правительства послужила массовая откочевка казахских семейств в Китай. Только за первые 10 дней августа из Тарбагатайского района откочевало 260 юрт – семейств [4, л. 1, 40].

Проводимая в районах Восточного Казахстана хлебозаготовительная кампания не могла не вызвать протест со стороны местного населения. В спецсводках ОГПУ за 8 декабря 1929 г. отмечалось, что в последнее время участились случаи нелегальных перекочевок в Китай в пограничных районах Восточного Казахстана, в частности за август–октябрь месяцы произошло 82 перекочевки по Бахтинскому, Зайсанскому району, в том числе вооруженных переходов – 5, групповых, т.е. целым аулом – 9, одиночных – 68 [5, л. 318].

Б. Атантаева относит данные перекочевки к вынужденным миграциям, указывая в качестве причин, вызывающих их, тяжелое экономическое положение и соответствующие материальные трудности [2].

Советское руководство в качестве причин откочевки казахского населения указывало «бешенную агитацию байства», сопротивлявшееся коллективизации, насилию, последнее признавалось властью и воспринималось как перегибы местной власти в отдельных районах.

В связи с усилившимися откочевками, а сводки ОГПУ сообщали, что откочевки не прекращаются особенно в пограничных районах с территорией Китая в Алма-Атинской и Семипалатинской областях, ПП ОГПУ предложило узаконить следующий перечень мероприятий:

1. Выселение всех баев и кулаков, задержанных в момент сборов для нелегальной перекочевки в Китай или уличенных точными данными в намерениях, организовать таковую – за пределы 100 километров пограничной полосы.

2. Немедленное выселение за пределы 100 километров пограничной полосы баев, семейства и имущества которых уже переправлены.

3. Выселение за пределы 100 километров пограничной полосы байских семейств, если глава уже перекочевал в Китай.

4. Право выселения предоставить местным РИКам [5, л. 329].

2 февраля 1930 года выходит Оперативный приказ ОГПУ за №44/21 «О мероприятиях по ликвидации кулачества как класса» [6], где в обосновании говорится, что в целях наиболее организованного проведения ликвидации кулачества как класса и решительного подавления всяких попыток противодействия со стороны кулаков мероприятиям Советской власти по социалистической реконструкции сельского хозяйства – в первую очередь в районах сплошной коллективизации – в самое ближайшее время кулаку, особенно его богатой и активной контрреволюционной части, должен быть нанесен сокрушительный удар. Сопротивление кулака должно быть и будет решительно сломлено. Приказ рекомендовал развернуть работу по двум направлениям:

– Немедленная ликвидация контрреволюционного кулацкого актива, особенно кадров действующих контрреволюционных и повстанческих организаций, группировок и наиболее злостных, махровых одиночек. (Первая категория.).

– Массовое выселение (в первую очередь из районов сплошной коллективизации и погранполосы) наиболее богатых кулаков (бывших помещиков, полупомещиков, местных кулацких авторитетов и всех кулацких кадров, из которых формируется контрреволюционный актив, кулацкого антисоветского актива, церковников и сектантов) и их семейств в отдаленные северные районы СССР с конфискацией их имущества. (Вторая категория.)

22 февраля 1930 г. всем секретарям пограничных райкомов ВКП (б) и начальникам застав было отправлено секретное послание, где говорилось, что «отмечены факты массовой распродажи скота баями и кулаками. Отмечен приток байско-кулацкого элемента в пограничные районы…

В целях пресечения:

– прибывших в пограничные районы явно злостных кулаков с делом дознания передавать ближайшему органу ОГПУ или погранзаставе;

– всех прибывших кулаков в 50 километровую пограничную полосу, но на которых нет достаточного материала для отдачи под суд – список передавать ближайшим начальникам застав для выселения их из пограничной полосы;

– …всех убегающих кулаков из района арестовывать и передавать ближайшей заставе или органу ОГПУ.

– обязать сельсоветы не давать кулакам удостоверений личностей без разрешения райисполкомов» [7, л. 50]. Местные власти провели учет кулаков и баев и их имущества, создав со стороны аульно-деревенской общественности необходимый контроль над сохранностью учтенного имущества; а также в целях предотвращения их бегства взяли с них обязательства о том, что за самовольный отъезд, разбазаривание имущества он будет привлечен к ответственности.

Сопротивление крестьян насилию, применяемому по отношению к ним, вылилось в различные формы протеста, одна из которых – массовое бегство населения за границу, вторая силовое сопротивление через восстания. В феврале 1930 года сильные крестьянские

волнения начались в Зыряновском, Усть-Каменогорском, Самарском, Шемонаихинском, Катон-Карагайском районах Семипалатинского округа [8, с. 180].

В донесениях Зайсанского погранотряда 50 отмечалось, что последние месяцы, в особенности в феврале и марте 1930 г., знаменовались беспримерными по своему противозаконию и произволу нарушениями границы и «бандитскими налетами» со стороны пограничных районов Китая. Конечно, миграционный поток из Казахстана в Китай власть обозначала как нарушения границы вооруженными отрядами из Китая и насильственный увод населения в Китай, ведь советская идеология не допускала, что население, пытаясь спасти свои жизни, бежала от светлого будущего. «Преступный элемент из наших пограничных районов, рассчитывая спастись от ответственности за свои преступные деяния, находит себе единомышленников в среде казахского населения китайской пограничной полосы и при вооруженном содействии последних нарушает границу, нападает и бесчинствует над нашим пограничным населением, грабя его, и забирает население с собой в китайские пределы». В донесении сообщалось об уходе в пределы Китая 2460-ти казахских семейств [9, л. 107–116].

Еще 3 апреля 1930 г. в целях предотвращения бегства крестьянства за границу СНК Казахской АССР приняло постановление о выселении всех баев, кулаков и их семейств из пограничной полосы. В постановлении говорилось:

«1. Выселить за пределы 100-километровой пограничной полосы:

а) всех баев и кулаков, задержанных в момент сборов для нелегальной перекочевки в Китай или уличенных точными данными в намерениях организовать перекочевку;

б) всех баев и кулаков, семейства которых или их имущество уже переправлены за границу;

в) всех членов семейств баев и кулаков, если глава семейства уже перекочевал за границу» [10, л. 13].

Выселение производилось по постановлению районных и исполнительных комитетов и материалам органов пограничной охраны, с утверждением этих постановлений соответствующими окружными исполнительными комитетами. Результатом деятельности местных РИК-ов явились искалеченные, сломанные судьбы, оторванные друг от друга семьи.

26 февраля 1931 года Зайсанским погранотрядом при откочевке в Китай были задержаны так называемые «байские семейства» Тсюканова Загиля с двумя детьми и матерью, Джамангарова Зияда с двумя детьми, Аязбаева Загиля с двумя детьми и матерью, всего в списке девять семейств. В донесении сообщается, что мужья означенных семейств являются организаторами откочевки 40 семейств и при задержании оказали пограничникам вооруженное сопротивление, но, не устояв перед пограничниками, бросили семьи и бежали в Китай. Решением Зайсанского РИКа все девять семейств, дабы не дать возможности их мужьям, находящимся за границей, нелегальным путем перебросить семьи к себе, выселить их из пограничного района в пределы Карабулака 6-го аулсовета Зайсанского района [11, л. 6.].

Несмотря на предпринимаемые правительством законодательные меры, откочевки населения продолжались. Экономическая модернизация сельского хозяйства уничтожала не только традиционную структуру, но и явилась причиной гибели и откочевки населения Казахстана. Как отмечала Г.М. Мендикулова «загнанные в коллективы, где выпас скота, был часто недостаточен, казахи видели, как погибали от голода их стада, после гибели, которых следовала смерть людей. Начались массовые переселения казахов, исчисляемые в 1 млн. 30 тыс., в Россию, Узбекистан, Туркменистан, Каракалпакию, Китай, Иран, Афганистан» [1, с. 94].

Зайсанский погранотряд 50 в спецдонесениях сообщал: «Преступный элемент из наших пограничных районов, рассчитывая спастись от ответственности за свои преступные деяния, находит себе единомышленников в среде казахского населения китайской пограничной полосы и при вооруженном содействии последних нарушает границу, нападает и бесчинствует над нашим пограничным населением, грабя его, и забирает население с собой в

китайские пределы». Начальник погранотряда 50 сообщал, что ушло в Китай 2720 семей со скотом численностью в 47200 голов. В донесении указан полный список ушедших за кордон, начальник погранотряда лукавит, говоря, что кочевники подчинились силе напавшей китайской стороны и ушли с бандитами. Только за сентябрь 1931 года было задержано 45 человек за организацию откочевки в Китай [9, л. 107–116].

Катон-Карагайский райотдел ОГПУ сообщал, что 5 июня 1931 г. по донесению Чингистауской заставы в местечке Калгуты появилась банда неизвестного командования в количестве 60 человек, вооруженная 5 трехлинейными винтовками, 10-четырехлинейными винтовками, остальные дробовиками. 4 июня под их прикрытием снялось 500 дворов со скотом, взяли направление на Китай [12, л. 26].

В 1931 г. власть признала, что в 1930 г. имело место откочевание в Китай батраков, бедняков и маломощных середняков. С одной стороны власть полагала, что причиной откочевок являлась кулацко-байская агитация, с другой стороны имевшиеся случаи извращения классовой политики партии, голого администрирования отдельных районных организаций при проведении хозяйственно-политических кампаний в отдельных пограничных районах. Надо признать, что ею были предприняты меры по возвращению из Китая откочевавших семей. Ввиду начавшейся реэмиграции из Китая, местным органам власти предлагалось развернуть разъяснительную работу как среди возвратившихся, а также с целью недопущения враждебного настроения и пренебрежения среди бедняцко-середняцких масс местного населения. Рекомендовалось всех возвратившихся батраков, бедняков и маломощных середняков на основе добровольности вовлечь в существующие колхозы, а также организовать из них новые колхозы [13, л. 44–45]. Однако не всех реэмигрантов ждала счастливая судьба в колхозах, многих из них арестовали и сослали в лагеря. Территорией расселения реэмигрантов стали Предгорненский, Шемонаихинский, Кировский и Уланские районы, расположенные вдали от пограничных.

В качестве причин реэмиграции можно назвать социально-экономические проблемы откочевников, с которыми они столкнулись на чужбине, также отсутствие родственных связей или их потеря, смерть близких людей, притеснения со стороны китайских властей, боровшихся с уйгурско-дунганским сепаратизмом, в связи с этим усиление репрессий населения со стороны Синьцзянского правительства, отсутствие чувства вины у откочевников перед советской властью. Толчком к возвращению стали невыносимые экономические условия и голод, постигший округ, где большей частью проживали эмигранты из Восточного Казахстана. В частности, в протоколах допросов реэмигранты указывают по какой причине возвратились назад, например «остался без поддержки», «ко мне стали плохо относиться», «Шара-Суминское правительство (Китай) арестовало мигрантов из Казахстана за связь с дунганами, за какие-то происки против существующей власти в округе» [14, л .2–6].

На заседании Казкрайкома ВКП (б) 27 сентября 1930 г. заслушивался вопрос о деятельности ПП ОГПУ. Вопрос стоял не только о слабой деятельности ОГПУ, но и указывалось, что конфискация у полуфеодалов-баев в 1928 г., наиболее слабо была проведена в пограничных районах, что там налицо тесная связь байской верхушки с закордонным населением, при крайне слабом, а зачастую, засоренным чуждым элементом партийно-советском аппарате; эти районы, по мнению руководства, стали чрезвычайно неблагополучными в политическом отношении – это постоянное возникновение банд, вооруженные перекочевки, решительное сопротивление всем советским мероприятиям. Вероятно, ввиду последних событий Казкрайком решил провести в пограничных районах: Зайсанском, Чингистайском, Тарбагатайском, Маканчинском, Урджарском, Катон-Карагайском, Маркакольском, изъятие активной байско-кулацкой верхушки с высылкой их в другие районы республики, с конфискацией имущества, за исключением предметов домашнего обихода и скота в пределах трудовой нормы…». Казкрайком предложил местным организациям перечисленных районов выселить из пограничных районов, самовольно прибывших из Сибири кулаков, при этом ПП ОГПУ поручалось арестовать по Казахстану

верхушечный слой кулачества и направить их на рыбные промыслы Аральского моря, по отношению к остальным предоставлялась возможность поселения их в других районах с обязательной регистрацией в соответствующих РИКах [15, л. 109].

Борьба с откочевщиками и поиск их организаторов шел постоянно. По сообщению особого отдела ПП ОГПУ, в августе 1931 г. была создана Тарбагатайская «контрреволюционная организация» под названием «Оншил Ултшил Уюм». Целью их деятельности, как было указано в сообщении, являлось противодействие проведению хозяйственно-политических кампаний в жизнь и поголовной «укочевке» (т.е. откочевке) населения всего района в Западный Китай. Под «носом» ПП ОГПУ «контрреволюционная право-националистическая организация» вовлекла в свои ряды аулы района путем создания контрреволюционных ячеек. В результате их «контрреволюционной деятельности» откочевало 696 хозяйств – 3663 человека, при этом ПП ОГПУ не пытается найти объяснения причинам бегства. По данному делу в 1932–1932 гг. было арестовано 92 человека, из них 52,1% относились к баям, 22,9 были членами и кандидатами ВКП (б), 25% это середняки и бедняки [16, л. 79–80]. Если проанализировать выданные ОГПУ данные по социальной прослойке, то можно сказать, что в Тарбагатайском районе политика раскулачивания не отличалась результативностью.

В сводках сообщалось, что наиболее пораженными бандитизмом являются аулсоветы, расположенные близ границ Западного Китая, в частности Пугачевский, Калгутинский, Курчумский, Тарбагатайский и др. С целью борьбы с агитацией и сочувствующими «бандгруппам» в районы отправлялись специальные комиссии, в райаппаратах ОГПУ создавались опергруппы. Чингистайская окружная комендатура погранохраны арестовала 11 главарей откочевочного движения в Джанатурмысском ауле

Этнополитические процессы 1920–1930-х гг. можно проследить по материалам архивов этноконтактных зон, т.е. для Восточного Казахстана это Россия, Китай, Монголия. Экономическая модернизация, раскулачивание, насильственная коллективизация способствовали вынужденной миграции казахов в ближайшее для них зарубежье. Тяжелые социально-экономические и политические проблемы, с которыми мигранты столкнулись на чужбине, обусловили их обратный отток, усилившийся в конце 1940-х – 1950-е годы. Изучение документов, хранящихся в архивах, позволит раскрыть множество белых пятен, показать трагические страницы истории казахского народа, бегство с родины, одиночество на чужбине, нужна своеобразная книга памяти жертв погибших мигрантов и реэмигрантов.

Междисциплинарные связи исторической науки на современном этапе стали толчком к развитию нового ее направления – устной истории, которая позволит собрать значительный объем исторической информации у вернувшихся на историческую родину этнических казахов-соотечественников, которые традиционно более трепетно на чужбине относятся к генеалогической истории и семейным преданиям. Это своеобразная кладезь исторической памяти, обширная палитра мнений и ситуативных событий о новейшей истории, микроисторический подход позволит увидеть миграцию и реэмиграцию в миниатюре.

Литература и источники

1. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы, 1997.

2. Мендикулова Г.М., Атантаева Б.Ж. История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860–1960-е гг. Алматы, 2008.

3. Аблажей Н.Н. С востока на восток: Российская эмиграция в Китае. Новосибирск, 2007.

4. АП РК. Ф.141. Оп.1. Д. 2067.

5.АП РК. Ф.141. Оп.1. Д. 2433.

6. Архив ДКНБ по ВКО. Ф.1.

7. ГАВКО. Ф. 139 п. Оп. 1. Д. 22.

8. Абылхожин Ж. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы, 1997.
9. ГАВКО. Ф. 788. Оп. 1. Д. 35.
10. ГАВКО. Ф. 788. Оп. 1. Д.38а.
11. ГАВКО. Ф. 788. Оп. 1. Д. 41.
12. ГАВКО. Ф. 139 п. Оп. 1. Д. 78.
13. ГАВКО. Ф. 788. Оп. 1. Д. 39.
14. ГАВКО. Ф. 269. Оп. 2. Д.407.
15. ГАВКО. Ф. 135 п. Оп. 1. Д. 59.
16. ГАВКО. Ф.1п. Оп.2. Д. 4981.

ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫ

Жолдасбаев С.Ж.

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан

Қазақ диаспорасының пайда болуы. Қазақтардың басқа елдерге шашырап кету тарихы XVII ғ. басталған. Әсіресе XVII–XVIII ғғ. қазақ-жоңғар қарым-қатынасы қазақ ирреденталары мен қазақ диаспорасының бастауына жатады.

1757 ж. Цин өкіметі жоңғарларды біржолата талқандап, олардың қол астында болған Тарбағатай өңірі, Іленің жоғарғы, Жетісудың солтүстік аудандарын өз жері деп жариялады. Көрсетілген жерлерде ғұмыр кешіп жатқан қазақ ру-тайпалары Қытайдың Цин өкіметінің қол астында қалды. Ол жаңа қазақ ирреденталарының немесе диаспорасының пайда болуын туғызды. Мұның өзі қазақ диаспорасының XVII–XVIII ғғ. жоңғар шапқыншылығының әсерінен пайда болғандығын көрсетеді.

Қазақ диаспорасының пайда болуының екінші кезеңі Орталық Азияда орыс-қытай мемлекеттік шекарасын анықтау кезіне жатады. Екі ұлы елдің арасындағы шекараны анықтау үшін бірнеше аса маңызды келісімшарттар жасалған. Бұл келісімдердің шекаралық шешімдері екі елдің арасында өмір сүріп жатқан халықтардың ешбір келісімінсіз-ақ қабылданды. Осы шекаралық бөлініс кезінде қазақтар өмір сүріп жатқан Алтай, Тарбағатай және Іле өзенінің жоғарғы ағысы Қытай жағында қалды. Тарихи деректерге қарағанда, осындай жағдайдың әсерінен XIX ғ. соңында 100 мыңға жуық қазақтар шетелде қалып қойды. Бұл ирреденталар кейіннен бүкіл дүниенің төрт бұрышындағы қазақ диаспорасына айналды.

Қазақ диаспорасының зерттелу тарихнамасы жөнінде. Қазақ диаспорасының зерттелуіне қанша қарсылық жасалғанымен де қазақ және кеңес тарихшылары XVII–XVIII ғғ. Орталық Азиядағы халықаралық тарихи жағдайды зерттеудің барысында бұл мәселеге тоқталмай өте алмады. Әсіресе екі жүз жылға жуық созылған қазақ-жоңғар арасындағы соғыс және жалпы Орталық Азиядағы халықаралық қарым-қатынасты зерттеген еңбектерде қазақ-жоңғар, жоңғар-қытай, қазақ-қытай арасындағы ирреденталардың тарихи мәселелері сөз болады. Ағылшын тарихшысы *Годфри Лиастың «Қазақтардың шығуы»* атты монографиясында 1950 ж. Шынжаң, Тибет, Үндістан және Пәкстанда болған қайғылы оқиғалар туралы жазды. Бұл еңбек аталған оқиғадан кейін бірден сол жайлы хабарды дүниежүзіне таратты. Ғалым Түркия жерінен Шынжаң оқиғасына қатынасып, жағдайды өз көзімен көрген, оның басты ұйымдастырушысы болған Әлібек Хакім, Хұсайын Тәйжі, Қарамолла, Хамза және Сұлтаншәріп Тәйжі сияқты адамдарды кездестіріп, оқиғаның ізі ұмытылмай тұрғанда, олардан нақты деректер жазып алып, қазақ диаспорасының тарихына маңызды үлес қосты.

Диаспора мәселесі туралы шындықты Милтон Дж. Кларк өзінің «*Қазақтар еркіндікке қалай ұмтылды»* атты ғылыми мақаласында жазған. Бұл еңбектің де құндылығы, өзінің

атынан көрініп тұрғандай, қазақтардың бостандық жолындағы бейнет-қиындықтары жайлы толық мағлұмат келтіруінде.

Қазақ диаспорасының зерттелуіне үлес қосқан деректер, сол өткен қасіретке толы оқиғаны өз басынан өткерген адамдардың немесе солардың туған-туыстарының жазып қалдырған естеліктері түрік тілінде мемуарлық еңбек болып Стамбұлда жарық көрді.

Бұл еңбектер жерінен, елінен айырылғандықтан жүректеріне жазылмас жара түскен ауыр тағдырлы жандардың жан сыры. Мұндай еңбектердің бірі – 1976 ж. *Хасен Оралтайдың «Түрік қазақтары»* атты түрік тілінде шыққан кітабы. Сол сияқты 1977 ж. Стамбұлда *Хыдырбек Ғаритулланың «Алтайдағы қанды күндер»* атты кітабы жарық көрді. Ал 1981 ж. түрік тілінде шыққан *Халифа Алтайдың «Туған жерден Анадолыға дейін»* атты кітабы төрт бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі – қазақ халқының өткен тарихына арналған. Екінші бөлімі – халқымыздың этнографиясына арналса, үшінші, төртінші бөлімдері 1930–1940 жж. оқиғалардың себеп-салдарына және Шынжаңдағы тарихи оқиғаның орын алуына, қазақтардың Үндістан жеріне ауып барғаны баяндалады. Мұнда он екі жыл бойы тұрғаны, Қазақ қауымдастығының құрылуы, оның жұмысының нәтижесінде Түркия мемлекетіне тұрақты қоныс аударуы туралы жазылған.

Бұдан кейін қазақ диаспорасы және қазақтар туралы монографиялық еңбектер 1980 ж. бастап батыс тарихшыларының зерттеулерінен байқала бастайды. Алайда олар өздерінің еңбектерінде Х. Алтай, Х. Оралтай, Х. Ғаритулла еңбектерін пайдаланған, мысалы, 1990 ж. Америкада профессор *Линда Бенсонның «Іле көтерілісіне...»* байланысты монографиясы жарық көреді. Еңбек мұрағат материалдарына және жергілікті қазақ-ұйғыр, дүнген халықтарынан жинастырылған деректерге сүйене отырып, 1944–1946 жж. оқиғаларда қазақтардың басты рөл атқарғанына баса көңіл бөлген.

Соңғы жылдарда шашырап кеткен халқымыздың тарихына қазақ тарихшы ғалымдары көңіл бөле бастады.

Диаспора, ирредента, оралман ұғымдары. «Диаспора» грекше шашыранды деген мағына беретін сөз. Сонда бұл өз Отанынан басқа елде өмір сүріп жатқандар туралы ұғым береді. Ал ирредента деген сөз өз тарихи Отанында өмір сүріп жатқан, бірақ белгілі бір саяси жағдайға байланысты өзге мемлекет құрамында қалып қойған жердегі адамдар туралы түсінік береді. Мәселен, Ресей, Орталық Азия, Қытай құрамына қосылған бұрынғы қазақ жерінде өмір сүретіндерді ирреденталар деп атайды. Егер Қазақстаннан тыс жерде 4 млн 500 мың адам өмір сүріп жатса, оның 800 мыңы диаспора болып саналады. Ал 3 млн 700 мыңы қазақ ирреденталар болып есептеледі. Яғни, ол көрші елдерге қосылып кеткен қазақ жеріндегі тұрғындар. Ресейдің Астрахан, Орынбор, Қорған, Омбы, Таулы Алтай автономиялық облысы, Қытайдың қарамағында қалған Алтай, Тарбағатай, Іле, Құлжа, т.б. Моңғол жеріндегі Баян Өлгий аймағы, Өзбекістан құрамында қалған Сырдария, Шыршық, Қызылқұм, Мырзашөл, т.б. жерде өмір сүріп жатқан қазақтар ирреденталар болып табылады. Алайда бұлар да диаспоралардың бір түрі.

Ал оралмандар – шетелдерден өз еліне оралған адамдар. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің бір сөзінде осы «оралман» деген сөзді қойсақ деген пікір айтқан болатын. Шынында бұл сөз көңілге қонымсыз сөз. Шет елден келгендерге де онша ұнамайды. Сондықтан Елбасының «шет елдегі ағайындарды» «отандастар» деп айтсақ бұл атау біртіндеп өмірге енсе жақсы болар еді деген болатын.

Диаспора көп ретте тарихи жағдайларға байланысты миграцияның – яғни халықтың белгілі бір топтарының басқа елдерге қоныс аударуының әсерінен пайда болады. Ал қоныс аударудың да әртүрлі себептері болуы мүмкін. Мәселен, табиғи аппаттан басқа жаққа қоныс аудару, басқа да әртүрлі өмір сүруге қиын жағдайдан диаспоралар пайда болған.

Халқымыздың тарихи жағдайына талдау жасап қарасақ, қазақ диаспорасы тек зорлық-зомбылықтың әсерінен пайда болған. Қазақ дисапорасы өз жерінен көрші жатқан елдерге қоныс аударып, онда тұрақтай алмай, одан әрі алыс елдерге дейін шашырап кеткен. Алғаш қазақтар Қытай, Орталық Азия, Ауғанстан, Иран сияқты елдерге қоныс аударған.

Қазақ диаспорасының шетелдерге кең тарағанын мына төмендегі салыстырудан байқауға болады. Өз республикасынан тыс жердегі халық пайызының жоғарылығы жағынан армян мен украиндардан кейінгі үшінші орын қазақтарға тиеді. Ал өз атамекендерінде тұрып жатқан түркі тілдес халықтардың ішінде әзірбайжандардан кейінгі екінші орынды алады.

Қазақ диаспораларының өзіндік ерекшеліктері – олар, біріншіден, тұрған елдерінде көпшілік болып, саяси автономия құра алмайды, сондықтан да басқа халықтарға билік жүргізетін жағдайы болмайды. Қазақ диаспорасының өзіне тән екінші бір ерекшелігі, барған немесе қоныстанған елдерінде тез арада сіңісіп, бейімделіп кетіп отыруы.

Қазақ диаспорасының ұлғаю кезеңдері.

Патша өкіметінің XX ғ. басындағы жүргізген аграрлық реформасының қазақ диаспорасына тигізген әсері. XX ғ. басында Ресейдің ішкі жағдайы нашарлай түсті. Оның басты себебі Ресейдің кара топырақты орталық аудандарында жердің жетіспеушілігі еді. Патша өкіметі бұл қиын жағдайдан шығу үшін өзінің отар елдерінің жеріне шаруаларды қоныстандыру саясатына көшті. Бұл саясаттың басында патшалы Ресейдің Министрлер Кеңесінің төрағасы Столыпин тұрды.

Реформа қазақ жеріне жаппай қоныс аудару мәселесін күн тәртібіне қойды. Қазақтың *«бос жерлерін»* есепке алу мақсатында арнаулы экспедициялар шығарылды. Жалпы, казақтың 18 млн десятинадай жері алынып, қоныс аударушыларға берілуі тиіс болатын. Жерсіз қалған немесе құнарсыз жерге ығыстырылған қазақтар Қытай жеріне қоныс аударуға мәжбүр болды. Мәселен, Қапал уезінің Басқан-Сарқант болысынан қазақтар зорлықпен ығыстырылған. Ал 1909 ж. Жаркент уезінен Қытайға 700 отбасы көшіп кетуге мәжбүр болған. Осындай зорлықпен жері тартып алынған Шымкент уезінің казақтары 1912–1914 жж. Қытай шекарасына қарай ауа көшкен. XX ғ. басында қазақтардың саны 8-9 пайызға азайды. 1911 ж. есеп бойынша Қытайға жер ауып барған қазақтардың саны 224 900 адамға жетті. Қөшіп келуші казақтар үшін Шынжаң өлкесі де бұрынғы ата-бабалары тұрған жер болып есептелетін.

Қытай өкіметі көшіп келгендерге өз ықпалын күшейту үшін, мектепте балаларды қытай тілінде оқытуға мәжбүрлеп, ал ұстаздардың мұсылман дінін ұстанбауына арнайы бақылау жүргізді. Мұндай жағдай басқа да ұйғыр, қырғыз, татар, өзбек, моңғол сияқты халықтар үшін қолданылды. Оның басты себебі ислам дінін мүлдем ұмыттырып, өздеріне адал берілген адамдарға айналдыру еді.

Қытай жеріне ауып барған қазақтар туралы 1914 ж. Қытай өкіметі мен Ресей арасында Үрімші келісімшарты жасалды. Онда 1911 ж. маусым айына дейін Қытайға ауып барғандар Қытай азаматы, ал көрсетілген уақыттан кейін келгендер Ресей азаматтары болып есептелініп, олар Ресейге кайтарылсын деген қаулы қабылданған. Алайда Қытай өкіметі Іле бойындағы қазақтарды орыстар өздерінің саяси мақсатына пайдалануы мүмкін деп есептеп, оралғандардың 6 мыңнан аспауын қадағалады.

1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліс кезіндегі қазақ диаспорасы. Бірінші дүниежүзілік соғыс Ресей империясының халықтарына аса үлкен қайғы-қасірет әкелді. Әсіресе бұл соғыс қазақ халқының жанына жазылмас жара (шетелдерге кеткен диаспоралар), айықпас кайғы, таусылмас қасірет әкелген соғыс болды. Соғысты сылтау еткен патша өкіметінің шенеуніктері жергілікті жерде өз білгендерін істеді. Халықтан ауыр алым-салық жинап, шұрайлы жерін тартып алып, құнарсыз жерлерге ығыстырды. Егер Столыпиннің аграрлық саясаты кезінде қазақ халқы 17 млн десятина жерінен айырылса, 1917 ж. қарсаңында 45 млн десятина жерден айырылған.

Жаппай жерсіз калған және ауыр алым-салыққа шыдай алмаған қазақтар патша өкіметінің 1916 ж. 25 маусымдағы 19 бен 43 жастың арасындағы ер-азаматтарды соғыстың кара жұмысына алу туралы Жарлығына қарсы көтеріліске шықты. Көтеріліс бүкіл Қазақстанды қамтып, ұлт-азаттық көтеріліске айналды. Ал қазақ халқының Қытай, Моңғолия жеріне ауа көшуі қазақ диаспорасының екінші тарихи кезеңін бастайды. Қытайға көшкен Жетісу қазақтарының кейбір бөліктері жол бойындағы қиыншылықтардан немесе ауа

райының бұзылуынан мал-жандарынан айырылып, Қытай жеріне көп қиыншылықпен жеткен. Мәселен, Қашқар қаласына бет алған бір топ қазақтар қыстың ерте түсуіне байланысты бүкіл малдарынан айырылып, өз бастары әрең жеткен. Ал Текеске бет алған қазақтардың ірі-қаралары шығын болып, аз ғана малдарын аман алып қалды. Жол бойында қазақтар қалмақтар мен қытайлардың тонаушылығына ұшырап, мал-жандарынан айырылып, барар жерлеріне жете алмады. Мұндай жағдайдан кейін жат жерде олардың жағдайының жақсаруы оңай емес екендігі өзінен-өзі белгілі.

1916 ж. шілдеде Семей облысының 10 болысының қазақтары Қытай жеріне ауып кетуге өзара келісіп, бір-ақ түнде көшіп кетеді. Жетісу облысында көтеріліс басылғаннан кейін де патша өкіметі жаппай жазалау шараларын жүргізген. Қырғынға ұшыраған халықтың жарым-жартылайы Қытай жеріне қарай ауа көшті. Жетісу облысының әскери губернаторы А.И. Алексеевтің есебіне қарағанда, бұл облыстан Қытай жеріне көшіп кеткен адамдар саны 150 мыңнан асқан. Ал орыстың жазалау отрядтарынан қашқан 300 мыңнан астам қазақтар мен қырғыздар Құлжа мен Қашқар жеріне барып паналаған. Сөйтіп, Шыңжанның Қазақстанмен шекаралық аймағындағы Тайчен, батысында *Іле, Қашқар,* оңтүстігінде *Ақсу аудандары* қазақ қашқындарының орталығы болды. Бұл аймақтарды 270 мыңнан астам қазақтар паналаған.

Қазан төңкерісі мен азамат соғысы кезіндегі қазақ диаспорасы. Бұл кезде қазақтар басты үш бағытқа ауа көшкен. Басты бағыты Қытай болса, екінші, үшінші бағыты— Өзбекстан, Ауғанстан және Иран болып есептеледі.

Қазан төңкерісінен кейін азамат соғысы кезінде шекараға жақын жатқан қазақтар шағын-шағын топтармен Қытай жеріне көше бастайды. Олар Тарбағатай тауын асып, Қытай жағындағы Алтай мен Іле өлкесіне орналасты.

1920 ж. Қазақ эмигранттарының бір бөлігі Иранға кетті.

Осы кезде қазақ зиялылары Еуропаға дейін барды. Олардың ішінде халқымыздың аса көрнекті ұлдарының бірі *Мұстафа Шоқай* болды. Ол Орталық Азияда алғаш рет Түркістан мұсылмандарының автономиясын жариялап, оның уақытша үкіметін бекітеді. Ол бұл үкіметтің алғаш Сыртқы істер министрі болса, кейін Бас министр қызметін атқарған. Алайда 1918 жылдың қаңтар айында Кеңес өкіметі М. Шоқай басқарған Түркістан автономиясын күшпен таратты. Азамат соғысы жылдарында кеңестік билікке қарсы топтардың (оппозицияның) құрамында болған Шоқай 1919 ж. жасырын түрде Маңғыстау арқылы Тбилисиге өтіп кетеді. 1921 ж. ақпанда Тбилиси қызыл әскерлердің қолына өткен соң, Стамбұлға аттанады. Ал 1921 ж. жазда Парижге барып орналасады. Шоқай мұнда орыс эмигранттарының «Дін» және «Соңғы жаңалықтар» атты газеттерінде қызмет істейді. 1927 ж. Зәки Уәлиди Тоғанмен бірге «Жас Түркістан» журналын шығара бастайды. Журналға кеңестік Түркістанда болып жатқан шындық жағдай туралы жазып отырған. Шоқай 1921 ж. Ташкентте құпия құрылған «Түркістан ұлттық бірлігі» ұйымының жұмысын Еуропада да жалғастырған. Ол өзінің Еуропа елдеріндегі 20 ж. өмірінде өз елінің еркіндігі үшін күрес жүргізумен болды. Шоқай неміс әскері Францияға кіргенде тұтқынға алынып, 1941 ж. 27-желтоқсанда Виктория ауруханасында көз жұмды.

Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру кезіндегі диаспора. Халқымыздың тарихында ұжымдастыру кезеңі де ауыр із қалдырды. 1930–1933 жж. осы ашаршылықтан қазақ халқы жаппай босқынға айналып, 1 млн 300 мың адам сыртқа ауып кеткен. Мұның 414 мыңы қайта оралса, 616 мыңы шетелдерде мүлде қалып қойған. 200 мыңдай қазақтар Қытай, Моңғолия, Ауғанстан, Иран жерінде біржолата қалды.

Швед дипломаты, шығыстанушы Гуннар Ярринг 1935 ж. Ауғанстанның солтүстік жағынан Кіші жүз қазақтарын кездестірген. Қазақтар Ақши, Андыхой аудандарында, көпшілігі Ханабад округінде тұрған. Ал екінші бір деректер бойынша, Құндыз өзенінің батысында Чахардара деген жерде 200-ге жуық отбасы өмір сүрген, Ауғанстанның солтүстігіндегі Ходжа Салар аймағында XIX ғ. 20-жылдардан бастап-ақ ауып келген казақтар өмір сүре бастаған. Бұл Орталық Азия хандықтарының Кіші жүз жеріне шабуыл жасай бастаған кезімен шамалас.

Ауғанстан жеріндегі қазақтар туралы хабарды *Франц Шурманың «Ауғанстандағы моңғолдар»* атты еңбегінен оқуға болады. Ханабад пен Андхой қалаларында қазақтар кедей жұмыскерлер (люмпен пролетариаттар) сияқты өмір сүрген. Ал Герат қаласының жанындағы Қазақ сарайы деген жерде 500 қазақ тұрған.

Ауғанстандағы қазақтардың жағдайы жақсы болмады, өйткені Ауған өкіметі оларды бір жылдан кейін, 1929 ж. Чахансур аймағының Нимруз провинциясына орналастырды. Бұл жердің ауа райы өте ыстық, өмір сүруге мүлдем қолайсыз еді. Қазақтар ыстыққа шыдамай қырыла бастады. Тек бір-екі жылдан кейін ғана Герат аймағына қайтуға рұқсат алып, осында жүн, тері өңдеумен, қолөнермен айналысты. Ал Ауғанстандағы 1978 ж. сәуір революциясы қарсаңында Кабул қаласындағы кейбір қазақтар қаланың бүкіл азық-түлік саудасын өз қолдарында ұстаған.

Жалпы, Ауғанстан жеріндегі қазақтардың өте шашыраңқылығына байланысты, олардың нақты санын білу өте қиын. Шамамен 24 мың қазақ өмір сүрген. Алайда Кеңес әскерінің Ауғанстан жеріне басып кіруіне байланысты қазақтар мен қырғыздар Иран мен Түркияға көшкен. Иранға 70 отбасы шықса, Түркияға көшіп барған қазақтар 500 отбасыға дейін жеткен. Еліміз егемендігін алғаннан кейін олардың 300 отбасына жуығы елімізге оралса, қазір Стамбұлда 200-ге жуық отбасы тұрып жатыр. Ал ұжымдастыру кезінде Иранға ауа көшкен қазақтардың қанша болғандығы белгісіз. 1968 ж. есеп бойынша 400 отбасы. Бүгінгі таңда олар да атамекеніне оралуда.

Қорытындылай келгенде, Еліміздің тарихына үңілсек, халқымыздың басына түскен ауыр жағдайлардың аз болмағандығын білеміз. Сондай қиындықтардың әсерінен азып-тозып, елін-жерін тастап бас сауғалап жан-жаққа ауа көшкендері де болған. Оны біз ел аузында сақталған «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» сияқты аңыздардан білсек, халық аузында айтылып жүрген «Қаратаудың басынан көш келді, көшкен сайын бір жорға ат бос келді, бауырластан айрылған жаман екен, қара көзден мөлтілдеген жас келді», – деген зарлы үн осы уақытқа дейін құлақтан кетпейді. Сол Қаратауымыз халқымыздың қағып қойған қазығымыздай сол жағынан жау шапса оң жағына, оң жағынан жау шапса сол жағына ауа көшіп, бастан бақ ұшқан күндерді өткізген едік.

XVIII–XIX ғг. болған жаугершілік пен ұлт-азаттық козғалыстары, XX ғ. бірінші жартысындағы Бірінші және Екінші дүниежүзілік соғыстар, азамат соғысы, ашаршылық пен саяси куғын-сүргін қазақ халқының көрші елдерге жаппай қоныс аударуына алып келді. Бұған қоса XIX ғ. аяғы мен XX ғ. 20-жылдарында болған шекара бөлінісі кезінде қазақ халқының бір бөлігі Казақстаннан бөлініп қалды. Шетелдердегі қазақтардың тұрмысы ауыр болды, көптеген қиыншылықтарды бастарынан өткізді. Қазақстанның тәуелсіздік алуы олардың өшкен үмітін оятты. Шетелдегі қазақтардың бір бөлігі отандас мәртебесін алып, Қазақстанға қайтып оралды, қалғандары тарихи Отандарымен әртүрлі деңгейде байланыс орнатты. Қазақстанда және шетелдерде казақ диаспорасы зерттеле бастады.

Енді міне, Егемендігіміз басымызға бағымыз қонып, сол бытыраған халқымыздың бас-аяғын жинауға әрекет жасап жатқан күніміз туып, бақытты қазақ ел болуға даңғыл жолға шықтық, сол жолымыз баянды болсын демекпіз.

ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫ ЖАСТАРЫН ЕЛГЕ ҚЫЗМЕТ ЕТУГЕ БЕЙІМДЕУ КЕРЕК

Заңәділұлы Н.

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алар-алмастан шетелде тұратын отандастарын елге тарту ұлы ісін тәуекел деп бастап кетті. Мемлекет аяқтан тұрар-тұрмас қолға алынған келелі істің артықшылық-кемшілігі қатар жүретіні ақиқат. Бұған сүйінетіндер де, сынай

қарайтындар да елдің іші-сыртынан табылып жатты. Қазақстан кемеліне келген соң, томағасы толған соң, ел ішіндегі отандастарының көсегесін көгертіп алған соң барып шеттегі отандастарын шақырса да болар еді. Дегенмен жаңа елдің ыстық-суығына, қалай көркейіп гүлденуіне куәгер болсын деп, жаңа елдің дамуына өз үлестерін қоссын деп бұл ұлы істі бастап кетті. Елге келем дегендеріне есігін айқара ашты. Үйренген мекендерінде қала тұрамыз дегендеріне де ата мекенмен етене байланыста болатын, келіп-кетіп тұратын мүмкіндіктерді шама-шарқынша жасап қойды. Көші-қон саясатының ойдағыдай жүзеге асуы мен оның оң нәтижесін беруі әуелі елдің жалпы жағдайымен байланысты болатыны анық. Елбасымыз елді көтеру мен сырттағы ағайынды елге тарту сынды екі ұлы істі қатар қолға алды. Бұл – үлкен көрегендік.

Дегенмен оралмандар десе ішінара атамекенде отырған ағайындардың төбе-шашы тік тұратын жәйттер де кездеседі. Ал шетелде өмір сүріп жатқан ағайындардың арасында да атамекен бізді керек етпейді дейтін көзқарастар да жоқ емес. Бұл екеуі де өте қате айтылған пікір. Біріншіден, көпшілік пен даралықты айыра қарай алмаған. Жоғары білімді адамдар осылай айтса, философия пәнін ойдағыдай оқымаған деп ойлаймын. Екіншіден, бұндай пікір айтушылардың Отанға, ұлтқа деген сүйіспеншілігі жоғары деуге болмайды. Өз Отандастарын, қандастарын бөле-жаруға жатады. Атамекенде отырған ағайын құшағын сырттағы бауырларына аша білуі керек. Ал шетелдегі ағайын да Қазақстанның қазіргі кезеңдегі жалпы жағдайына түсінушілікпен қарап, өсіп-өркендеуіне, дамуына, гүлденуіне өз үлесімді қосамын деген ниетте келуі керек. Ішінара шетелдегі ағайындардың отаншылдық, ұлтшылдық сезімдері елге келгенде аздап басылып калып жатады. Бұған себепкер бізде қалыптасқан жүйенің ішінара кемшіліктері. Ол кемшіліктерге бола көпке топырақ шашу дұрыс емес. Дегенмен, атамекенге тез үйренісіп, бейімделіп кететіндер – жастар. Сол себепті, әңгімеміз сол атамекенге Отаным, елім, жерім деп келіп жатқан қазақ диаспорасы жастары, оның арасында білім алу мақсатында алыс-жақын шетелден келіп жатқан білімгерлер туралы өрбімек.

Елбасымыздың шетелдегі отандастарды қолдау саясатының аясында шетелдегі қазақ диаспорасы жастарына білім беру бағдарламасы жүзеге асырылды. Осы бағдарлама бойынша алыс-жақын шетелден қандастарымыз атамекенге келіп білім алуда. Менің өз басым сол бағдарламаның жемісі және куәсі болғанымды мақтан етемін. Бұл бағдарлама өте маңызды саналады, себебі шетелде тұратын ағайындардың бір бөлегі, өзіміз, сол елде тұрып, өмір сүріп үйреніп қалдық, енді атамекенге барып жаңа өмір бастап, сіңісіп, бейімделіп кетуге бір барыс керек, сол үшін, ұрпақтарымызды жіберсек, бұлар жас, атамекеннің тәрбиесін алып, тез сіңісіп, бейімделіп кетеді деген үмітте. Бұл – өте орынды пікір. Жас келсе іске деген емес пе атамыз қазақ, көркейіп келе жатқан ырысты Отанымыздың болашағы да сол жастар.

Білім тәрбиемен ұштастырылады. Елім, жерім деп келіп білім алып жатқан қазақ диаспорасы жастарының бойындағы тасып тұрған патриоттық сезімді неге ел ертеңіне пайдаланбасқа, қазақ диаспорасы жастарын елге жетелеп әкелген сол патриоттық сезімдерін одан ары дамытып, оларды сан-салалы ғылыми білімдермен сусындатып қана қалмастан жан-жақтылы тәрбиелеу керек. Сабақтан тыс уақыттарында қоғамдық-мәдени шараларға, ұйымдастыру жұмыстарына белсене араластыру керек. Қандастарымыздың бойларындағы алуан түрлі ерекшеліктерін сәулелендіруіне мүмкіндік жасауымыз керек.

Ал жоғарыда айтылған жүйеден туындаған ішінара мәселелерге келетін болсақ, бізде ішінара жұмыс басында отырған үлкенді-кішілі лауазымды тұлғалардың өз атқарып отырған жұмыстарына немқұрайлы қарауынан келіп шығады. Осылай ішінара өз билігін заңсыз пайдаланатын тұлғалардың іс-әрекеттеріне наразы болып елден үміт үзуге болмайды. Ол тұлғалар бүкіл елімізге өкілдік ете алмайды. Өз басымда елге келгелі осындай жәйттерді әлі де бастан өткізіп жүренімді жасыра алмаймын. Өз басымнан қарапайым мысал келтірер болсам, Ясауи университетінде қызметкер ретінде «Тұран» қызметкерлер жатақханасында тұрып келген едім. Оқу ордамыздың бұрын сырттай оқу факультетін басқарған, қазіргі Шаруашылық жөніндегі вице-президент Нұрлан Батырбаев мырза маған үстіміздегі жылғы

тамыз айында: «Ректорымыз сырттан университетімізге білікті ғалымдар шақыруда, сіз Тұран жатақханасындағы бөлмеңізді босатыңыз» деп күштеп босатып алып, бөлмемді ғылыми атағы жоқ дәрігерге беріп жіберді. Бұл, әрине, адам ашынарлық жағдай. Дегенмен мен осы бір өз жұмысын дұрыс пайдаланбаған басшының әділетсіз әрекетіне бола еліме өкпе артуым үлкен қателік болады. Керісінше, ел болып елдің имиджін түсіретін адамдармен күрес жасауымыз керек. Сол себепті де ішінара лауазымды тұлғалардың өз жұмысына жауапсыз қарағандығынан болатын мәселелерге бола, алыс-жақын шетелден келіп жатқан ағайындар елге деген сенімі мен сүйіспеншілігінен айнымауы керек. Қайта ондай жәйттермен белсене күресіп, елге белсене қызмет жасаулары керек.

Тағы бір жәйт, жақын шетелден, яғни ТМД аумағынан келетін жастар Қазақстан қоғамына тез бейімделіп кетеді. Себебі бұрын кеңестік жүйенің аймағында болған елдердің менталитет алшақтықтары өте зор болмағандығында. Ал, алыс шетелден келетін жастарымыз орыс тілінен хабарсыз болғандықтан және алшақ жүйеде туып өскендіктен, олардың Қазақстан қоғамына бейімделіп кетуіне бір барыс қажет болады. Бұл барыста кездесетін ішінара маселелерді де ойдағыдай шешуге тура келеді және оған түсіністік, сабырлылық қажет болады. Сен қытай болып кеттің, сен орыс болып кеттің, мен тілімді сақтадым, мен жерімді сақтадым деген әңгімелердің ұлттық бірлігімізге әкелер пайдасы шамалы. Елбасымыз Қазақстан халықтар бірлігі туралы сөз қозғағанда ең бастысы қазақ халқының ішкі бірлігіне өте мән беріп келеді.

Қазақ диаспорасы жастарын қоғамдық-мәдени шараларға араластыру мақсатында Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының атқарып келген шаралары өте ұтымды рөл атқаруда. 2005 жылы Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының жанынан студент-жастар орталығы құрылды. Бұл орталық елге білім алуға келіп жатқан қазақ диаспорасы жастарының арасында туындап отырған түрлі мәселелердің шешілуіне ұйытқы бола отырып, қазақ диаспорасы жастарының бойындағы алуан түрлі ерекшеліктерді сәулелендіретін түрлі қоғамдық-мәдени іс-шаралар атқара алды.

Рухани астанамыз киелі Түркістан қаласында орналасқан Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде 2015 жылы 15 қыркүйекте Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы жанындағы студент-жастар орталығының ережесі негізінде Тұран диаспора орталығы құрылды. Орталықтың атауы кейін келе Тұран диаспора орталығынан Тұран жастар орталығы болып өзгертілді. Себебі диаспора атауы көпшіліктің таласын туғызды. Елге келген жастар Қазақстан азаматтығын алып елде қалады. Олар өз Отанында қалай диаспора болады деген сұрақ туындайды. Сол себепті Түркістан тарихына байланысты атау ретінде және Ясауи университетінің Түрік дүниесі жастарын жинап білім беретін ерекшелігіне қарай, орталық атауы өзгертілді. Бұрынғы Тұран диаспора орталығы, ары қарай Тұран жастар орталығы Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы студент-жастар орталығының ережесіне негізделе отырып, өз жарғысын, жоспарын жасады. Орталық Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың саясатын қолдап, қазақ диаспорасы қатарында білім алып жатқан жастардың құқығын, мүдделерін қорғап, оларды патриоттыққа жетелеуді мақсат етті. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде Елбасымыздың Түрік бірлігі идеясы аясында 30-дан артық түрік ұлттары мен ұлыстарының жастары келіп білім алатындықтан, Тұран жастар орталығы Қазақ диаспорасы, Түрік дүниесі (Түркі атауының орнына алынып отыр. Себебі, Түркі атауы дұрыс емес, негізі Түрік аталады) жастарының орталығы болып құрылды.

Тұран жастар орталығы алғаш құрылған күні алыс-жақын шетелден елге келіп білім алып жатқан жастардың басын қосып «Әлем қазақтары» атты танымдық конференциясын өткізді. Бұл конференцияда 9 мемлекеттен келген отандастарымыз баяндама оқып өздері жасаған елдегі қандастарымыздың тыныс-тіршілігімен таныстырды, соңы өнерпаз жастардың атамекенге ала келген музыкалық сәлеміне ұласты. Сол жылғы Республика күніне арнап өткізген Тұран жастар орталығының концерттік кеші елге аңсап жетіп, арманы орындалған ағайынның атамекенге, өз Отанына деген жүрек жарды, ыстық ықыласын көпке аңғартты. Сол шараға қонақ ретінде Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы студент-жастар

орталығының белсенділері, өнерпаздары мен елге көшіп келіп қызмет жасап жатқан ағайындардың арасындағы зиялылар да қатысты. 800 адамдық Үлкен залда адам тұрарлық жер қалмады. Ары қарай бұл жастардың асыға күтетін Тұран жастар орталығының жылына бір рет ұйымдастыратын дәстүрлі шараларына айналды. Бұдан басқа орталық 2008 жылы Түркістан қаласының әкімдігімен бірлесіп «Елге ел қосылса құт» атты концерттік кешін өткізді. Бұл концерттік кеште қандастарымыздың түрлі себептермен елден айырылуы, қайта қауышуы жайлы қойылым көрсетілді. Бұдан кейін де белсенді жастардың бастамасымен «Менің Қазақстаным» атты патриоттық, танымдық конференциясы арнайы шақырылған қонақтардың қатысуымен 3 рет жоғары деңгейде ұйымдастырылды.

Тұран жастар орталығы өз құрамына және іс-шараларына тек қазақ диаспорасы жастарын ғана емес, қазақстандық жастарды және түрік тілдес елдерден келген білімгерлерді де қамтып келеді. Атаудың Тұран жастар орталығына өзгерген себебі де осында. Тұран жастар орталығының шараларына қазақстандық жастар, түрік тілдес елдерден келіп білім алып жатқан жастар да қатты қызығушылық танытты. Орталықтың мақсаты жастарды бірлікке шақыру. Қазақ диаспорасы жастарын бөлектеу емес, қайта оларды қазақстандық жастармен жақындату, атамекен мен сырттағы ағайындардың арасындағы байланысты нығайту. Қазақ диаспорасы жастарының қазақстандық жастардан үйренері өте көп. Қазақстан қоғамына жан-жақты бейімделіп, осы елдің ыстығына күйіп, суығына тоңып, сіңісіп кетуі үшін жергілікті жастармен етене араласу керек. Өзін шетелдікпін, оралманмын деп бөлектемей, көкейде қазақпын, қазақстандықпын, бұл менің Отаным деген мақтанышты сезім орнату керек. Сол мақсатта жергілікті жастар (арасында Қазақстанда тұратын өзге ұлт өкілдері де бар) түрік тілдес елдерден келіп білім алып жатқан жастар, Қазақ диаспорасы немесе оралман қатарында білім алып жатқан жастар Ясауи университетінің жатақханасында бірге тұрып, бір нанды бөліп жеп, бірге оқып, Тұран жастар орталығының шараларын бірге ұйымдастырып, бір ниет, бір тілекпен алға басуда.

Ясауи университетінің мақсаты – Елбасымыздың Түрік бірлігі, Түрік ынтымақтастығы идеясын жүзеге асыру, Түрік дүниесінің рухани тұтастығын жүзеге асыру болғандықтан, Түрік тілдес елдерден келіп білім алып жатқан бауырларымызды да бөлектемей, түрлі іс-шараларға етене араластыру керек. Бұл бағытта да Тұран жастар орталығы көптеген маңызды іс-шаралардың ұйытқысы бола алды. «Түрік дүниесінің Айтматовы», «Mahмүт Емин Боғраға 110 жыл», Әділ Якубовты еске алу мақсатында «Қайран Түркістандық боз тарлан», «Сібір түріктері» қатарлы конференциялар мен «қандас, қанаттас Қарақалпақстан», «Қырғызстаным» қатарлы концерттік кештерді жоғары деңгейде ұйымдастыра алды. Түрік дүниесіне байланысты шараларда Түрік дүниесі жастары қазақша баяндама оқып, өлең айтып өз өнерлерін ортаға салады.

Тұран жастар орталығы шетел қазақтарының мәдениетін, ғылымын, тарихын таныстыру мақсатында шетелде тұратын немесе атамекенге біржолата көшіп келген ақын-жазушылармен, ғалымдармен жастардың кездесу шараларын жиі ұйымдастырады. Осы мақсатта Қытай Халық Республикасының халық жазушылары Шәміс Құмар, Жұмаділ Маман, Қытай Халық Республикасының халық әртісі Күлмән Шүленбаева, айтыскер ақындардан Қайрат Құлмұхаммет, Дәулеткерей Кәпұлы, ғалымдардан Қаржаубай Сартқожа, Нәбижан Мұхаметхан, Әбдіуахап Қара, Ислам Жеменей, елге танымал қайраткерлерден Арыстан Тосын қажы, жазушы Жәди Шәкен қатарлы көрнекті тұлғалар және Өзбекстан, Түркия, Қырғызстан, Ресей, Қытай, Моңғолия, Франция, Түркіменстан елдерінде тұратын қазақ мәдени орталықтарының жетекшілері де Ясауи университетінде болып, жастармен ой бөлісіп, Тұран жастар орталығының түрлі іс-шараларына қатысып, өз ойларын ортаға салып қайтты.

Қазақ диаспорасы жастары тек Тұран жастар орталығымен ғана шектеліп қалмастан, басқа да клуб, үйірмелерге де қызу қатысып келеді. Атап айтар болсақ, Өзбекстаннан келген Ермекбаев Рүстем Тұран жастар орталығына төрағалық етіп жүріп, өзі бас болып Туризм клубын құрды. Отанымыз Қазақстанның әсем туристік байлығын таныстыратын көптеген шаралар және оңтүстік өлкесіндегі тарихи орындарды насихаттайтын сапарлар

ұйымдастырды. Сол Ермекбаев Рүстем 2010 жылы Ясауи университетін үздік бітіріп әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетіне Туризм бойынша жоғары көрсеткішпен магистратураға түсіп, 2012 жылы оны тәмамдап, «Express english» тіл үйрету орталығын ашты. Сондай-ақ, Тұран жастар орталығының Ермекбаев Рүстемнен кейінгі төрағасы Қытайдан келген Төкен Нұршат қосымша жатақхана студенттік кеңесінің төрағалығын қоса атқарды. Ақындық талантын асқақтатып, республикалық жыр мүшәйраларының жүлдегерлері қатарынан көріне жүріп, 2011 жылдан бері қарай Оңтүстік Қазақстан газетінде тілші болып жұмыс жасауда. Қарақалпақстандық Бердібай Ержан Ясауи университетін бітірген соң Заң академиясын тәмамдап, бұл күндері Ұлан тобында президент гвардиясында өз борышын өтеуде. Түркіменстандық Жанбаев Берік елордада бес жұлдызды қонақ үйде, өзбекстандық Ходжабеков Нұрсұлтан Астана байланыс бөлімінде, Қытайдан келген Жетпісбай Тоқтарбек «Айтыс.kz.» сайтында жұмыс жасап жүр. Үздік оқи жүріп қоғамдық-мәдени шараларға белсене араласып, ары қарай елде қалып қызмет жасап жатқан жастарымыздың қатары жыл өткен сайын молаюда. Ал олардың інілері ағаларының ізін басып жан-жақтылы алға басуда. Моңғолиялық Сезімхан Шұғайып республикалық айтыстардың жүлдегерлері қатарынан көрінсе, Қытайдан келген Еркін Қайсар ғылыми жетістіктерімен жас өнертапқыш атанып, Германия патенттерін жеңіп алуда.

Тұран жастар орталығының төрағасы университет студенттерінің өзін-өзі басқару жүйесі негізінде құрылған жастар ұйымының студенттік ректоратының проректоры ретінде жұмыс жасайды. Орталық құрылғалы Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығымен, Қазақстан халқы Ассамблеясы құрамындағы мәдени орталықтармен, Түркістанда құрылған Бекзат Саттарханов атындағы Намыс жастар қоғамдық бірлестігімен, көші-қон комитетнің облыстық департаментімен, Түркістан қалалық Жас Отан жастар қанатымен, Ясауи университетінің жастар ұйымы құрамындағы түрлі үйірме, клубтарымен, басқа да жастар ұйымдарымен тығыз байланыста бола отырып, түрлі шараларға белсене қатысып келеді.

Тұран жастар орталығы осылайша қазақ диаспорасы және оралман қатарынан білім алып жатқан жастарды ұйымдастырып, түрлі іс-шараларға ұйытқы болуда. Іс-шараларға жергілікті жастарды, елімізде тұратын өзге ұлт өкілдері жастарын, түрік тілдес елдерден келіп білім алып жатқан жастардың барлығын белсене қатыстырып көптеген жетістіктерге қол жеткізді.

Қорыта айтқанда, жоғарыдағы мысалдар қазақ диаспорасы жастарын қоғамдық-мәдени жұмыстарға белсене араластырудың маңызы өте зор екендігін айқындай түскені даусыз. Қазақ диаспорасы жастары қоғамдық-мәдени жұмыстарға белсене араласу арқылы, сабақтан тыс уақыттарын ұтымды пайдалана алады. Болашақ елге қызмет етудің негізін қалайды. Қазақ диаспорасы жастары қоғамдық жұмыстардың үдесінен шыға отырып, ұлтқа, мемлекетке деген жауапкершілігін айқындай түседі. Өркендеп келе жатқан Отанымыз Қазақстанның бай-қуатты ел болуы жолында қазақ диаспорасы жастарының да аянбай еңбек етуіне тура келеді. Ендеше, олардың аңсап келген атамекендерінің гүлденіп, дамуына өз үлестерін қосуына бағыт-бағдар көрсетейік. Атамекенге жетелеп әкелген патриоттық сезім сәулесінің жалындап жануына негіз қалайық. Елге аянбай қызмет жасайтын азаматтар және азаматшалар қатарын тәрбиелеп шығарайық. Атамекенге елім, жерім деп білім алуға немесе жұмыс жасауға келетін алыс-жақын шетелдерде тұратын қандастармыздың жастарының қатары жылдан-жылға көбейе түссін! Қазақ көші жүре түзеліп, нығая берсін!

О БАТЫРЕ БАЙБОЛАТЕ ШЕГЫРЕКУЛЫ ИЗ ОМСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ

Кабульдинов Е.Е.

Пристанская средняя школа Таврического района Омской области

Степи Казахстана и сопредельных сибирских губерний нередко подвергались нападениям внешних врагов. В целях защиты границ местными казахами формировались народные ополчения. Особо отличившихся в сражениях предводителей этих дружин, а также храбрых рядовых воинов казахи называли *«батырами».* Позднее ими стали называться люди, отличившиеся в межродовой борьбе, в барымте, в восстаниях против царской администрации и среднеазиатских ханств. Как известно, звание батыр приобреталось исключительно личными подвигами, поэтому его никак нельзя было получить по наследству. Почетное звание батыра могли получить представители разных сословий: рядовые степняки, бии, султаны и даже ханы. На территории современной Омской области такого высокого военного звания удостоились такие батыры как Кошкарбай, Байымбет, Тугел, Жазы, Алимбет, Буланбай, Отеубай, Баян и другие.

Особое место в истории казахско-джунгарских войн занимает имя батыра Байболата, предками которых считается некоторая часть казахов Омского Прииртышья. В исторических рассказах и генеалогических таблицах (шежире), которые у казахов, в том числе и Омской области, передаются из поколения в поколение, батыр Байболат Шегырекулы (1694–1782) был признанным батыром из племени керей подрода ашамайлы. В настоящее время похоронен недалеко от аула Байдалина, ближе к пруду, в сторону бывшей деревни Сталинка (Березовка). В июне 2014 г. при активном содействии Главы Таврической районной администрации Ю.И. Постового потомками и жителями аула Байдалин был установлен памятник, спроектированный известным омским архитектором Сакеном Хусаиновым.

Из народных преданий известно, что дед Байболат батыра – Сары сын Есбола кочевал на территории южной части Омской области еще в XVII в. До сих пор казахскоязычные жители с. Тихвинское Павлоградского района свое село называют «Байсары» (Богач Сары). Но настоящее его имя в казахских шежире – Саргатбек. Его зимние кочевья раскинулись на территории Русско-Полянского, Павлоградского, Таврического и Черлакского районов, а в летнее время – на территории северных районов Омской области. По мнению некоторых казахских фольклористов название районного центра Саргатское, что на севере региона, возникло именно от имени этого родоначальника.

Сары (Саргатбек) Есболулы жил в XVII в. Основное владение его земель – приток реки Шерушы (Чекруша) к Иртышу.

От старший жены Толке, которая приходилась родной сестрой калмыцкого хонтайшы (правителя) Батура, родились: Канатбай (Конакбай), Балта, Кайдауыл, Шегырек и от второй жены Сырга – Малай и Бактыбай (близнецы), Толыбай, Туктыбай. Первые шесть сыновей является родоначальниками, то есть от них есть значительное количество потомков. От последних потомства практически нет. Сегодня потомки Сары в основном живут на територии южной части Омской области, а также в сопредельных районах Северного Казахстана.

Ввиду того, что Сары был человеком очень спокойным и покладистым, к тому же богобоязненным, он рано отошел от обычных мирских дел и стал «сопы», встав на путь истинного богослужения. А всеми другими делами, в том числе и приемом гостей, решением важных родовых и хозяйственных проблем, больше занималась Толке. Она давала благославения (бата) путникам и новобрачным. Мужская часть местных жителей советовалась с ней по решению наиболее важных проблем. В юрте, на тоях и на тризнах ей отводили самое почетное место. С ее мнением и позицией считались именитые аксакалы и родоправители из других соседствующих родов племен кыпчаков и аргынов.

Поэтому казахов подразделения Сары стали назвать «толке-кереями». Это уникальный случай, когда целое родовое подраздаление кереев носило имя именитой женщины из царствующего рода могущественного Джунгарского ханства. Видимо, брачные узы омских кереев с джунгарскими правителями были заключены с целью обезопасить свою территорию от агрессии набиравшей тогда силу кочевой державы джунгар. В то же время родство с правителями Джунгарского государства свидетельствовало и о влиятельности Сары и его родственников на территории юга Западной Сибири применительно ко второй половине XVII в. Известно, что ни один правитель не отдавал своих дочерей за представителей слабых и невлиятельных родов и кочевых общин.

Что касается женитьбы казахов на джунгарках (их местные казахи называли калмаками – *авт.*), то они активно происходили в XVII и XVIII вв. Часто номады захватывали калмычек во время военных походов и они доставались им в качестве военной добычи. Например, значительная часть потомков аула Алкул Нововаршавского района Омской области также происходят он калмычки Шерын. Видимо, именно в это время, у местных казахов родилась широко известная у сибиряков народная пословица «Қатынды алсаң, қалмақтан ал» («Если берешь жену, то бери ее из калмычек»). Через калмычек наши предки «освежали» кровь, пополняли ряды вторых, третьих, четвертых… жен. Восполняли демографические потери в ходе ожесточенных и кровопролитных казахско-джунгарских войн, охвативших, к сожалению, и Омское Прииртышье.

В царское время в период отмены ханской власти в 1822 г. волость, населенная потомками Сары, стала называться Толке-Курсары-Кереевской. Это случай не редкий в этом крае и в истории Великой степи. В отличие от оседлых мусульманских народов Центральной Азии (таджиков, узбеков) женщина у степняков занимало более привилегированное положение и пользовалось относительной самостоятельностью и свободой. Нередко они наравне с мужчинами участвовали в войнах и степных баталиях. Свободные дочери Степи никогда не закрывали свои лица паранджой. В древней истории Великой степи известны случаи, когда предки современных казахов – саки также управлялись женщинами, например, царица массагетов (саков) Томирис, разгромившая наголову персов…

От бая и влиятельного Шегирека, имевшего трех жен, родились следующие дети: от первой жены – Алдаберды и Байсугур, от второй – Байболат батыр, а от третьей – Кенжебай.

Геналогия этого этого славного и древнего рода по нисходящей линии выглядит следующим образом (на примере моей семьи и нашего шежире): *Курсары – Есбол – Сары – Шегырек – Байболат батыр – Байтуяк – Омирбек (Етекбай) – Тащанби (Ташмухамбет) – Жакып* (имевший более тысячи голов лошадей) – *Габдолла* (Капа, умер в 1965 году) – *Ермухан* (1937–2002) – *Ерик...*

Байболат батыр был активным участником и героем казахско-джунгарских войн первой половины XVIII в. Он был известным сподвижником общеказахского хана Абылая (1713–1781). Он защищал землю омских казахов в составе общеказахского ополчения от многочисленных набегов джунгар, которая длилось более 100 лет. К примеру, во время казахско-джунгарских войн было противоборство Байболата батыра и калмыцкого батыра по имени Балак. Во время отсутствия Байболат батыра, калмыцкому батыру удается похитить его (вторую) жену Куснипу. Но казахскому батыру удается вернуть ее, догнав во время погони. Балак был несколько моложе Байболата. Когда Байболат батыр, настигнув своего врага, намеревался убить его, то его воины-ополченцы отговорили проливать кровь. Война с джунгарами уже близилось к концу и противоборство закончилось перемирием.

Позднее между ними сложились вполне мирные отношения. Поверженный враг остался жить в этой округе. Кстати, в Омской области на территории Одесского района до недавнего времени существовал аул, основанный бывшими джунгарскими воинами, например, Джамбой, прозванный казахами *даригером* (лекарем). Однажды Балак пришел в гости к Байболату, пожелав поздороваться с ним, старшим по возрасту. Тогда он, увидев двух сыновей казахского батыра, – Отепа и Байтуяка, дал им следующую оценку: «Ә, Байболаттың өзіне тартқаны жоқ екен. Өтеп кішкене тартыпты екен, тәңертеңгі шыққан

шыңдай (О, нет достойных батыру Байболату. Отеп чуть похож на батыра как утренняя роса), Байтуякка дәулет бітеді (Байтуяк станет богатым)». Так оно и произошло. Байтуяк стал богатым, также как и его потомки вплоть до прихода советской власти, а от Отепа родились потомки очень крепкого телосложения и сильного характера, напоминающего их предка. Это – Ыдырыс балуан (борец) и Жумабай Шаяхметов – первый казах-руководитель Казахстана (Всего в Казахстане было 13 руководителей, из которых 3 казаха (Ж. Шаяхметов, Д. Конаев и Н. Назарбаев)). Известно, что Ж. Шаяхметов воспитывался у дяди по матери (нагашы) из атыгаевского рода... Именитым был и Аубакир батыр, потомок Байтуяка, расстрелянный большевиками в первые годы советской власти.

Байболат батыр был хозяином своего слова, а также очень щедрым человеком. Вот что рассказывал Ануар Абдрахманов (житель нашего аула – *Е.К.*): *«Байболат батырдын калмақпен соғысқа барардың алдында Жани деген кісі келін түсіріп жатыр екен дейді, сонда келінмен бірге келген бір тұлпар ат келеді, сол атты Байболат атамыз атты сынау білетінін сұраған, сонда Жәни: «Әй, келіннен өзің сұрашы» дейді. Атамыз Көк Молақты сұрап барыпты, сонда келіннің айтқаны:*

«Атам Олжалы келеді

Атым жоғалып келеді».

Соғыста аттың маңдайына садақ тиіп, Көк Молақ өледі, бірақ олжа келеді – көп жылқы. Келгесін Байболат батыр олжасын үәде бойынша келінге береді».

Суть повествования такова: однажды Батыр Байболат собирался в поход против джунгар. Как раз в это время местный казах по имени *Жани* женил своего сына и вместе с приданным (жасау) его невеста получила скакуна по имени «Кок Молак». Увидев этого необычного скакуна, батыр попросил его у Жани, на что тот ответил, чтобы он сам попросил об этом у невестки. Когда такая просьба поступила в адрес невестки аула, то та ответила: «Батыр вернется с добычей, а скакун – пропадет». Действительно, во время сражения в голову скакуна попадает стрела и он погибает. Но батыр, как было предсказано молодой девушкой, возвращается со значительной добычей в виде огромных табунов лошадей, которых он немедленно и полностью отдает девушке – невестке аула. С тех далеких времен у местных казахов остались слова «Жігіт айтпайды, айтса – қайтпайды» («Джигит не обещает, если обещает, то обязательно стоит на своем (выполняет свое обязательство)»).

У Байболата было всего четыре сына: Байтуяк, Отеп, Караайдар и Акайдар. Более всех потомство пошло и пользовались наибольшим влиянием в округе имена первых двух, что местные казахи, устами Каримовой Кымбат: «Өтеп пен Байтуяқ бір туған» («Отеп и Байтуяк – братья»). Кстати, Байтуяк – младший. Акайдар и его некоторые потомки откочевали в район современного Челябинска, обидевшись на несправледивый раздел имущества («енші») отцом – Байболат батыром. Со слов жителя аула Байдалин Жакупова Каирбека, служившего когда-то в Челябинске, он встретил некоторых потомков Акайдара на территории Челябинской области.

А Караайдар, оказался в тени своего брата Отепа, что о нем мало говорят или его вспоминают вместе с Отепом. Среди людей старшего поколения существуют «тихие» разговоры о том, что он якобы рожден от джунгарского батыра Балака, когда он умыкнул жену Байболат батыра…Но казахи с присущим им кочевой ментальностью «присоединили» его к своим потомкам. В те далекие времени существовали даже гуманные обычаи, по которым усыновляли даже рабов и пленных, невзирая на национальные и иные принадлежности…

Аул Отеп, где жили потомки этого родоначальника, был разогнан в годы политики укрупнения и борьбы с неперспективными деревнями в 60-ые годы прошлого века и ранее располагался между аулом Байтуяк и бывшим аулом Кожа, недалеко от перекрестка. Левее от Кожа в сторону с. Новоуральска совхоза в 10 км от Байдалина, рядом с аулом Отынуйген – аул Аглак…

Байболат батыр после себя оставил не только доброе и славное имя, которыми мы все гордимся, но и – многочисленных потомков, среди которых много достойных, образованных

и патриотично настроенных, уважающих законы Российской Федерации, людей. Практически каждый молодой человек, потомок батыра, или его земляк-житель Байдалина, имеет высшее образование. Законопослушен. Трудолюбив. Состоятелен. Гостеприимен. Уважает старших, вне зависимости от национальных и религиозных принадлежностей. Многие из них прошли военную службу. Некоторые из них работают в правоохранительных органах, трудятся на заводах и фабриках как в России, так и в Казахстане. Есть такие, кто занимается бизнесом, имея магазины и тысячи голов скота как их далекие величественные и мужественные предки…

Аул Байтуяк (Байдалин) расположен на территории бывшего Пристанского совхоза Таврического района Омской области. В переводе на русский язык казахское название села «Байтуяк» означает «Богатый на скот». Байтуяк – это реальный исторический персонаж, предок значительной части казахов этого аула из племени керей, подрода ашамайлы, сын упомянутого батыра Байболата. Но этот аул русское население стало называть по имени волостного управителя Байдалы, когда топографы наносили на карту название аула его именем в самом начале прошлого года во время экспедиции земского статиста Ф. Щербины, исследовавшего казахское землепользование. По данным омского краеведа И. Турсынова в 1884 г. Байдалы Журсунов значился волостным управителем Покровской волости. По народным преданиям он был волостным управителем очень долгое время.

В 1822 г. по «Уставу о сибирских киргизах» (в то время в официальных документах казахов ошибочно называли «киргизами», «киргиз-кайсаками», «киргиз-казаками», в то время как настоящих кыргызов – «бурутами», «дикокаменными киргизами») казахи Байдалина и близлежащих аулов были отнеснены к Толке-Курсары-Кереевской волости Акмолинского округа (округ был создан в 1832 г.). По административным реформам 1867–1968 гг. округа были ликвидированы и были созданы новые административные единицы: Толке-Курсары-Кереевская волость (наряду еще с четырьмя другими волостями: Баба-Багышевская, Аткы-Монтык-Сары-Жауар-Караульская, Малай-Бактыбай-Кереевская и Кулатай-Кипчакская) вошла в состав Омского уезда Акмолинской области Западно-Сибирского генерал-губернаторства. В 1875 г. по представлению Военного губернатора Акмолинской области старые громоздкие казахские названия волостей уезда были переименованы в более удобные русские, когда Толке-Курсары-Кереевская волость, куда входил и Байдалин, стала называться Покровской.

В самом начале XX в. Омский уезд в административном отношении немного изменился (применительно к казахским волостям), когда обширная Покровская волость была разделена на две волости – Покровскую и Текинскую…

Если аул до 1888 г. располагался в местности Коянды, у опушки леса, ближе к современному селу Баландино, то сегодня она намного дальше от реки, на месте современного расположения Байдалина. Это обстоятельство объясняется тем, что во время арендных торгов земель 10-верстной полосы вдоль левого берега Иртыша (в 1765 г. ввиду частых и самовольных переходов казахов на правый берег Иртыша командующий сибирскими линиями генерал Шпрингер «отмежевал» 10-верстную полосу вдоль левого берега Иртыша и запретил местным казахам приближаться к Иртышу и занимать эту полосу земли. Позднее разрешили за арендную плату кочевать на этих землях), степняки их проигрывали и были вынуждены откочевывать в глубь степи, в сторону «кыра». (У местных казахов «ыш» – это внутренняя сторона пограничной линии на правобережье Иртыша, а «кыр» – это земля Омского уезда Акмолинской области и других степных уездов и областей).

В этот год приехало много русских переселенцев. По мнению старожила Сагнаева Мукана, этими местами управлял казачий атаман по имени Шарап Сакауский. Бывшие его хозяева, потомки Байтуяка стали платить за пользование своими бывшими землями арендную плату. Именно в это же время здесь появляются переселенческие деревни молакан – Баландино, Романтеево…

Местность Коянды являлась кыстау (зимние кочевья), а место нынешнего расположения с. Байдалин использовалось как жайляу (летние кочевья).

Со слов Нургазина Латы, одна группа жителей аула Байдалин после ухода с местности Коянды какое-то время находились в местности Теренсай, которое находится за бывшей деревней Сталинка.

Один из знатоков истории аула Ануар Абдрахманов рассказывал о первых годах пребывания на новом месте так: «Қазіргі келген жеріміз қалың орман болған. Тащан, Жүрсіндер бірінші келген. Үлкен аул Байдалының қарамағында болған, ол кісі 30 жылдай болыс болған. Кіші аулда Тәщан би тұрған. 500 жылқы, 10 түйе, 1000 қойы болған». («Место современного расположения аула представляло из себя густой лес. Первыми прибыли Тащан и Журсин. Старший аул Байдалин находился под управлениями Байдалы, который был волостными управителем почти 30 лет. В младшем ауле Байдалин жил Тащан, у которого было 500 голов лошадей, 10 верблюдов и 1000 овец»).

Когда приехали на эту местность, называемый Тлепом, здесь было всего лишь 5–6 землянок. Лес под названием *Тлеп* был густым и непроходимым. Но в 1911–1912 годах был сильный джут, в год свиньи, лес оказался полностью в воде, многие березы сгнили. После этого события лес стал жидким и редким. Рядом есть лес называемый *Жаркынбай агашы*. Говорят, что так называли человека, который зимовал в этом лесу, так и стали называть этот лес.

Рядом с аулом есть такие березовые рощи как *Сиыр олген, Туйе олген, Сарт шилиги*. На расстоянии 2–3 км есть длинный лес по имени *Бокет,* названный именем человека, который когда-то зимовал в этой местности. За аульным зиратом есть группа березовых опушек, называемый *Кырык агаш*, говорят, что русские переселенецы по примеру местных казахов также называли это место «40 околков» (Со слов Абдрахманова Ануара – *Е.К.*).

Местность, где располагается ныне аул, немного ниже, чем окружающие земли, так как традиционно казахи всегда старались выбирать свои стоянки на низине, так как они были более плодородные и лучше сохраняли влагу. Также к поверхности земли была близка вода, что было очень удобно для рытья колодцев. По этому поводу у местных жителей существовала даже поговорка «Ағайынның татуы жақсы, жердің батуы жақсы» («Те родственники хороши, которые дружны друг с другом, те земли хороши, которые располагаются на низине»).

25 июня 1916 г. вышел царский указ, согласно которому мужское население нерусских народов в возрасте от 19 до 43 лет призывалось на прифронтовую полосу «для работ по обустройству оборонительных сооружений и военных сообщений в районе действующей армии». Не остались от призыва и байдалинцы. Многие из них попытались уклониться от призыва. Чтобы избежать призыва местные казахи – дети богатых скотоводов «нанимались» на работу к жителям поселков, например, в одном только посёлке Ильинском у казаков работало 36 казахов Покровской волости. Среди них были и жители нашего аула: Айтман Сарсекеев, Сагнай Исин, Тишибай Бегалини многие другие. В сентябре 1916 г. значительная часть байдалинцев все же была призвана на тыловые работы в район Первой мировой войны. Оттуда они вернулись закаленными, знающими неплохо русский язык. Другая группа во главе с батыром Аубакиром отправилась в Акмолинские степи, желая присоединиться к повстанцам, но пока они дошли, карательные отряды уже нанесли восставшим серьезный удар и они были вынуждены вернуться.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ КАЗАХОВ ЗАПАДНОЙ СИБИРИ С ПЕРВЫМИ РОССИЙСКИМИ ВОЕННЫМИ И ГРАЖДАНСКИМИ ПЕРЕСЕЛЕНЦАМИ

Кабульдинов З.Е.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана

Взаимоотношения приграничных казахов и русских переселенцев Западной Сибири, в том числе и в Омском Прииртышье, в XVII–XVIII вв. не всегда были добрососедскими: мирный период нередко сменялся взаимными набегами. Надо признать, что об этой проблеме советская историография в угоду идеологической конъюнктуре долгое время старалась умалчивать или открыто скрывать.

Как показывают архивные и письменные источники, до принятия казахами Среднего жуза российского подданства набеги степняков на русские поселения Западной Сибири были нередки. Видимо, в этом проявлялась не столько природная склонность казахов к грабежам и набегам, сколько борьба номадов за отстаивание «жизненного пространства», которые не хотели легко расставаться с издревле освоенными ими кочевьями, постепенно отходившими в пользу Российской империи. Казахи в такой своеобразной форме отстаивали свои права на степные и лесостепные пространства Северного Казахстана и Юго-Западной Сибири. Ситуация кардинально не изменилась и в первые десятилетия после принятия казахами Среднего жуза российского подданства.

Естественно, эти факты не могли не стать предметом изучения исследователей XVIII в., а также не отложиться в крупнейших российских архивохранилищах. И мы, опираясь на сохранившиеся данные, хотели несколько приоткрыть завесу этой проблемы, долгое время являвшейся «белым пятном» как российской, так и казахстанской историографии.

В этой связи, в первую очередь, необходимо отметить работы, проведенные известным исследователем XVIII в. Г.Ф. Миллером. Во время многолетних поездок по Сибири российский академик делал путевые описания, собрав, таким образом, уникальный материал по различным сторонам жизни населения региона. К примеру, ему удалось составить описи дел крупнейших сибирских архивов в городах: Верхотурье, Пелымь, Туринск, Тюмень, Тобольск, Тара, Березовое, Нарым, Кетск и другие [1, с. 111].

Собранные Миллером описи дел, оказавшиеся к настоящему времени по большей части уже безвозвратно утерянными, позволяют в некоторой степени раскрыть малоизвестные страницы из истории взаимоотношений первых русских засельщиков Сибири с одним из коренных тюркских народов региона – казахами.

К примеру, он упоминает о том, что 15 октября 1616 г. от русского царя Михаила Федоровича в город Тюмень в адрес князя Федора Коркодинова поступило предупреждение о том, «чтоб ему жить с великою осторожностью потому, что Ишим-царь (казахский хан Есим (1598–1628 гг.) – *З.К.*) сего лета немеренитти войною под сибирские городы» [1, с. 139].

В условиях возможных набегов казахов царизм опасался и совместных выступлений казахов и джунгар против сибирских властей. Об этом свидетельствует упомянутое Миллером послание царя Михаила Федоровича в Тюмень князю Михаилу Долгорукому и Юрию Редрикову о необходимости «проведовании про Ишима-царевича, не имеет ли он с Талай-тайшею и с иными согласия» [1, с. 141].

В 90-х г. XVII вв. серьезная угроза нависла над сибирскими городами и поселениями не только со стороны джунгар и отдельных разрозненных казахских отрядов, но и известного казахского хана и батыра в одном лице Тауке (1680–1715 гг.). Это обстоятельство вызвало некоторое замешательство в российском правительстве, так как никто не ожидал подобного поворота событий. Со стороны казахов дело начинало принимать более организованный характер, и руководил этими действиями сам именитый казахский хан Тауке. Поэтому царизм вынужден был принимать всевозможные меры к обузданию своенравного и непредсказуемого

степного правителя. Нередко сибирские власти попросту откупались от хана. К примеру, 10 января 1694 г. от царей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича ближнему стольнику Андрею Федоровичу Нарышкину было дано предписание «об отпуске мурзы (видимо татарина – *З.К.*) к Тевки хану, об отправлении к нему же жалования против его подарков в полтора и об объявлении, о нечинений от него разорений» [1, с 174].

В ответ на нападения казахов сибирская администрация иногда прибегала к непопулярным мерам – задержке казахских послов. Так случилось в 1690 г. с влиятельными послами от хана Тауке Сары и Кильдеем [2, с. 297–298].

Как известно, с обеих сторон предпринимались попытки урегулирования обострившихся взаимоотношений: например, с этой целью в 1691 г. хан Тауке отправил два посольства в Тобольск и Москву. В то же время царская администрация в лице сибирских правителей в июле 1692 г. также отправила к нему ответное посольство в составе Андрея Неприпасова, Василия Кобякова, переводчика Шаманаева [2, с. 297–298].

В описях сибирских архивных фондов, собранных тем же Миллером, упоминаются данные за 1693 г., когда в Ялуторовскую слободу (город на территории современной Тюменской области – *З.К.*) был отправлен порох и свинец ввиду того, что его жители «в той слободе от Казачьей Орды сидят в осаде». Тогда были и пленные, и убитые, а также угон обывательского и казачьего скота казахскими отрядами [1, с. 181].

А весной 1695 г. казахи и башкиры имели намерение идти «собча под тобольския слободы войною» [1, с. 182].

Как видим, положение российского правительства в Западной Сибири в это время было не совсем спокойным: не только казахи угрожали российским военным укрепленным линиям, но и башкиры, и джунгары. Существовала и реальная угроза и их совместных выступлений.

По данным сибирского исследователя Ремезова в 1700 г. также «с Казачьей Орды, приходили и воевали Тюкалинскую волость (современный город на территории Омской области)» [3, с. 5].

Ситуация нисколько не изменилась даже в «годы великого бедствия», когда казахи сами понесли тяжелое поражение от джунгарских захватчиков. К примеру, в 1724 году из Тобольска в город Туринск поступил указ о том, что «Казачья Орда к пограничным слободам кочует в близости и разоряют и в полон емлют» [1, с. 121].

Далее: на протяжении 1728–1741 г. была серия набегов казахов на территорию Тарского уезда (северная часть современной Омской области – *З.К.*) [1, с. 132].

Сибирскими властями также предпринимались ответные меры в виде организации «воинских поисков»: так, 14 апреля 1731 г. у Омской крепости состоялось самое настоящее сражение казахского отряда и военного гарнизона, где со стороны первых было взято в плен несколько человек, а также их имущество и скот [1, с. 132].

12, 16 и 19 ноября 1734 г. казахи совершили походы в Барабинскую степь (территория современной Новосибирской области – *З.К.*) с захватом в плен местных татар, а также их имущества и скота [1, с. 132]. Как известно, барабинские татары находились в подданстве царского правительства и исправно платили ясак.

27 ноября 1740 г. в Тарскую воеводскую канцелярию с Устьтарского Пасу от казачьего сотника Леонтия Понамарева поступило донесение о состоявшемся сражении «с людьми Казачьей Орды» [1,с. 132].

В 1741 г. из Ишимской управительской канцелярии в Тарскую воеводскую канцелярию поступила «промемория» (доношение, сообщение, рапорт – *З.К.*) «о бывшем Казачьей Орды с людьми сражении, о уроне людей и о полону» [1, с. 132].

И это несмотря на то, что в 1740 г. приграничная часть Среднего жуза считалась уже принятой в российское подданство. Но царская Россия, не имея реальной власти и серьезного влияния среди номадов, в условиях не прекращавшихся их набегов продолжала воспринимать их больше как «неприятелей», нежели подданных.

В этой связи хотелось бы упомянуть слова исследователя И.Ф. Бабкова, генерал-губернатора Западной Сибири, с которым нам трудно не согласиться: «...принявшие наше подданство киргизы: нисколько не стеснялись этим обязательством и не только продолжали

грабить прилинейные станицы и форпосты, но прорывались за Иртыш и грабили горнозаводские селения» [4, с. 308].

С целью разведать настроения казахов в период движения башкирского «возмутителя» Карасакала, 19 февраля 1741г. Сибирская губернская канцелярия отправила в кочевья Среднего жуза лазутчиков из числа местных татар и башкир. Они должны были узнать не только местонахождение Карасакала и его людей среди казахов, но и «не собираются ли казахи напасть на российские границы» [5, л. 10–12].

Это еще раз подтверждает, что подданство приграничных казахов Среднего жуза по большому счету было фиктивным и формальным. В истории казахско-русских взаимоотношений было немало фактов, когда казахские ханы и султаны, преследуя сиюминутные интересы, принимали российское подданство, оставаясь три этом, как правило, без каких-либо прав во взаимоотношении двух государств. При этом обе стороны не несли также никаких взаимных обязательств.

19 января 1742 г. Сибирская канцелярия предписывала Сибирскому Приказу иметь «крепкую предосторожность от воров Карасакала, его поклонников киргиз-кайсаков, башкирцев в сибирской губернии...» [5, л. 21].

Ввиду участившихся случаев набегов казахов на внутреннюю сторону, в 1744 г. вышел даже указ Сената «О ссылке киргизов, обвиняемых в уголовных преступлениях», согласно которому казахи, совершившие убийства, кражи и набеги на жилища русского населения, ссылались на Нерчинские серебряные заводы [6, с. 13].

Кстати, надо признать, что нападения казахов на внутренние округа Сибири со временем все же ослабевали, особенно со второй половины XVIII в. Это во многом зависело от обороноспособности российских пограничных сил. К примеру, Каннский форпост, располагавшийся на правом берегу реки Оми (восточнее Омска – *З.К.*), имел ров и здесь до 1750 года служили казаки, которые должны были отражать набеги казахов и джунгар. Но по окончании завершения строительства и заметного укрепления Иртышской линии надобность в них со временем совершенно отпала [7, с. 430].

Экспедиция Фалька упоминает, что в 1740 г. на правобережье реки Оми казахами был убит барабинский князь Яута, которого не спасли даже вырытые ими окопы, коих татары, защищаясь от набегов казахов, копали немало [7, с. 433].

Кстати, в первой половине XVIII в. окопы копали не только татары. В известной многим исследователям истории казахов нового времени поэме Кожабергена Толыбайсыншыулы из племени кереев «Елимай», также упоминаются окопы («ор» –*З.К.*), вырытые западносибирскими казахами на берегу Оми реки, при попытках сдержать натиск наседавших джунгар на рубеже XVII–XVIII вв. [8]. На территории современного Русскополянского района Омской области была местность «Карабуранын жоны», где на местах вырытых степняками окоп в годы казахско-джунгарского противостояния, в XIX – начале XX веков массами бродили верблюды. Последние стали исчезать по мере появления значительных групп российского переселенческого крестьянства.

В фольклорных произведениях казахов Омской области также упоминаются походы казахов на барабинцев с участием известных батыров Кошкарбая батыра из рода кулан-кыпчаков и Тугел-батыра из рода сагал-кыпчаков, потомками которых считают себя жители соответственно Нововаршавского и Русскополянского районов Омской области [9].

Но все же одним из самых «взрывоопасных районов» Западной Сибири, куда казахи периодически совершали набеги, особенно со второй половины XVIII в., был Курганский округ, часть территории которого до середины XVIII в. считалась традиционным кочевьем казахов Среднего жуза: кипчаков и аргынов. Как известно, в 1752–1755 гг. в результате выдвижения пограничной линий вглубь кочевий Среднего жуза, граница была передвинута до 200 верст и создана Новоишимская или Пресногорьковская военная линия. Последняя сократила традиционные кочевья и омских казахов. Прежнее автохтонное население оттуда было выселено, за которыми последовала череда набегов степняков.

О набегах казахов в 1771 г. в Курганский округ пишет и И. Андреев, долгое время служивший на сибирской линии во второй половинеXVIII в. Кстати, он оставил после себя замечательный исторический труд «Описание Средней орды киргиз-кайсаков...». Вот что он пишет: «... на Тобольской же линии прямо крепости Кабаньей в жилую сторону, ведения Курганского, города Зимовья Батыревского и деревни Кривой, поразграблении киргиз-кайсаками в 1771 году сего зимовья увезли крестьян-мужиков и жен их 22 человека...» [10, с. 114].

Об этом же сообщают и составители официального издания «Тобольская губерния в канун 300-летней годовщины завоевания Сибири» ...более же всего беспокоили обывателей Курганского округа кочевавшие в соседстве с ними киргизы. Завидев в степи русского, они на быстрых скакунах своих набегали на него, забрасывали ему на шею аркан и пускались с ним в обратный путь в свои аулы» [11, с. 176].

Кроме того, об этих набегах мы узнаем и из доношений исполняющего должность генерал-губернатора Пермского и Тобольского Алексея Волкова на имя Екатерины II от 1 июня 1789 г. «... партия киргизсцев, ворвавшись в Курганскую округу, смежную с их землею, у двоих поселян, выехавших с малолетними детьми за 10 верст из селении своих для обрабатывания пашен, лежащих в 70 верстах, от линии, увезла двоих мальчиков из их детей...». Отправленная погоня положительного результата не дала [12, л. 5–5 об].

Тот же упомянутый нами Волков в своем донесении на имя Екатерины II от 1 ноября 1789 г. из Перми также сообщал, что «в последних числах минувшего сентября киргизских набегов в Курганскую округу... было 6 раз, которые той округи у поселян, выехавших из своих селении, для исправления полевых работ, верстах состоящих от линии в 33, 60 и 80-ти ..., в первый и пятый набег увезли из детей двух малолетних дочерей, одного сына 22-летнего возраста и 2-х поселыциков, да угнали лошадей – 43, а в последних четырех набегах, увели лошадей 29...» [12, л.8–9 об.]. Кстати, следует отметить, что набеги на территорию Курганского округа Тобольской губернии закончились лишь к началу 80-х годов XIX в. [4, с. 37].

Напомним, что напряженная ситуация на этом участке пограничной линии во многом объяснялась тем, что в 1752–1755 гг. значительная часть территории Среднего жуза на севере Казахстана была аннексирована Российской империей и поэтому вполне естественно, что казахи региона, лишившись родовых кочевий, в такой своеобразной форме выражали свой протест политике земельных захватов. По словам известного исследователя XIX века Н. Петропавловского «в Курганском, Ишимском: и Тюкалинском округах (в настоящее время эта территория входит в состав современной Омской области – *З.К.*) борьба крестьян шла с киргизами. Чуть ли не до последнего времени они отстаивали свои права хозяев...» [13, с. 16].

С целью прекращения почти беспрерывных набегов казахов на внутреннюю сторону Ишимской и Иртышских линий царским Указом от 24 апреля 1798 г. было предписано загородить редутами Преснокамышинским и Крутоярским те места, где замечены случаи наибольшего проникновения казахов: на Ишимской линии – при крепости Пресногорьковской [6, с. 139].

В то же время на остальной части сибирской линии, особенно на Иртышской, случаев угона людей и скота становилось все меньше. По нашему мнению, основная причина «улучшения» ситуации с набегами казахов заключалось в существовании удобной естественной водной преграды. Об этом, кстати, хорошо написал один из высокопоставленных российских офицеров, служивший в XVIII в. на указанной территории: «... по своему географическому положению река Иртыш имела все свойства превосходной оборонительной линии, могущей служить охраной наших южно-сибирских границ от набегов киргизов» [4, с. 143].

Кроме того, в 1788, 1798 гг. царизм в массовом порядке пропустил часть казахов Среднего жуза на «жилую сторону» на так называемую «Вечную кочевку», тем самым несколько разрядив ситуацию во всем Западно-Сибирском регионе. Но это не могло привести к почти полному прекращению казахских набегов во внутренние сибирские округа, за

исключением Курганского участка Новоишимской пограничной линии, где набеги постепенно стали трансформироваться в обычное конокрадство вплоть до конца XIX в.

Таким образом, XVII–XVIII вв. стали временем не только мирного сосуществования казахов Среднего жуза с казачьим и крестьянским населением Западной Сибири, куда и относилась Омское Прииртышье, но и временем открытого военного противостояния, взаимных набегов, особенно со стороны казахов. Это обстоятельство, видимо, было вызвано нежеланием казахских владетелей терять традиционные богатые пастбищные угодья в северных и северо-восточных регионах Среднего жуза.

Литература

1. Актовые источники по истории России и Сибири XVI–XVIII веков в фондах Г.Ф. Миллера: Описи копийных книг (в двух томах) / История Сибири. Первоисточники. Т. I. Новосибирск, 1993.
2. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней (в пяти томах). Т. 2. Алма-Ата, 1979.
3. Ремезов С. Чертежная книга Сибири, составленная Тобольским сыном боярским С. Ремезовым в 1701 году. СПб.,1882.
4. Бабков И.Ф. Воспоминания о моей службе в Западной Сибири. 1859–1875 гг. СПб., 1912.
5. РГАДА (Российский государственный архив древних актов). Ф. 415. Оп. 2. Д. 140.
6. Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898.
7. Фальк. Полное собрание ученых путешествий по России, издаваемые Академией наук по предложению её президентом. Записки путешествия Фалька. Т.6. СПб, 1824.
8. ПМА – 1991.
9. ПМА – 1988.
10. Андреев И.Г. Описание Средней орды киргаз-кайсаков. Алматы, 1998.
11. Тобольская губерния в канун 300-летней годовщины завоевания Сибири. Тобольск, 1881.
12. РГАДА. Ф. 24. Оп. 1. Д. 66.
13. Петропавловский Н. По Ишиму и Тоболу: из путешествий и исследований крестьянского быта Западной Сибири // 33СО РГО. Кн. 8. Вып. 1. Омск, 1886.

РЕСЕЙ ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ АҚМОЛА ОБЛЫСЫ ОМБЫ УЕЗІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТАРИХЫ МӘСЕЛЕСІ

Қарасаев Ғ.М.

ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, Астана

Қазақ жұртының құрамды бөлігі ретінде ғасырлар бойы Батыс Сібір, Алтай аймағын ата қонысы еткен орта жүз рулары да Ресей империясының XX ғ. басынан ерекше қарқын алған отарлауының барша тауқыметін бастарынан кешірді. Олардың жерлері аталған ғасыр басынан көрсетілген аймақтар селолары, қауымдарымен бірге ентелей ұмтылған орыс шаруаларына күшпен тартып алынды. Патша әкімшілігін жергілікті тұрғындардың жағдайлары, тағдырлары ешқандай да ойландырмады. Батыс Сібір, Алтай аймағын толығымен орыстандыру империялық саясаттың жаңа ғасырдағы негізгі мақсаты болып табылды. Міне, осындай байырғы халыққа деген Ресей патшалығының қанаушылық саясаты Дала өлкесі жергілікті тұрғындарымен бірге Ақмола облысы құрамында болған Омбы уезі қазақтарының сол мерзімдегі өмірінен толығымен айқындалады.

XX ғ. басынан Ресейдің орталық өңірлері шаруаларын Батыс Сібір, Алтай өлкесіне жаппай қоныстану мақсатында бұл аймақтардан қажетті жерлерді анықтау үшін арнайы экспедициялар ұйымдастырыла бастады. Олардың міндеттері жергілікті тұрғындардың ғасырлар бойғы ата-қоныстары болып қалыптасқан жерлеріне орыс шаруаларын орналастыру болды. Бұл істің барысы арнайы жинақтарда жарияланды. Осындай деректер арқылы көрсетілген ғасыр басындағы отарлануға түскен Дала өлкесі, Батыс Сібір, Алтай аймағы қазақтарының нақты шаруашылық, әлеуметтік жағдайларын білуге болады. Атап айтқанда «Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию Степных областей. Акмолинская область. Омский уезд. В 12-томах.Том XI.» [1] атты жинақта Ақмола облысы Омбы уезі қазақтарының шаруашылық, тұрмыстық жағдайларынан мәліметтер келтірілген. Онда көрсетілгеніндей: «Ақмола облыстық басқармасы деректері бойынша оның (Омбы уезінің – *Ғ.Қ.*) жер көлемі 41048,9 шаршы шақырым немесе 4269166 десятина, яғни бүкіл облыс территориясының 8,5 % қамтиды.

Солтүстік-шығыс жағынан уездің қырғыздар жалға алып отырған Сібір казак әскерлерінің пайдалануындағы 10 шақырымдық шекара аймағындағы 160 шақырымға жуық жері Ертіс арқылы өтеді. Солтүстік жағынан уезді 150-160 шақырым бойы Сібір темір жолы жүйесі қиып өтеді» [1, с. 1–2].

Жинақта Омбы аймағы қазақтардың қоныстана бастауының тарихынан деректер келтірілген. Осындағы мәліметтерде баяндалатынындай: «Омбы уезін (қазақтармен – *Ғ.Қ.*) қоныстандыру осыдан 200 жыл бұрын басталып, осы көшке Үлкен Атығай, Қарауыл, Қыпшақ және Керей рулары қатысты. Аталған рулардың өкілдері қырғыз даласының барлық аймақтарынан: Қарқаралы, Павлодар, Ақмола және Көкшетау уездерінен, Торғай облысынан, соңында Түркістаннан келді. Алғашқы келушілер алдымен Ертіс жағалауына тоқтап, одан кейін уездің ішкі бөлігіне өтті.

XVIII ғ. бірінші жартысында, соның ішінде 20-жылдары жоңғарлардың Алтайдан батысқа қарай белгілі қозғалуы болды. Жоңғарлардың жылжуы жолында қалған қырғыздар оңтүстікке және солтүстікке ығыстырылып, тура осы мерзімде керей, қыпшақ және қарауыл руларының бөлігі Ертіс өзені маңайына жоңғарлар ықпалынан тыс (негізінен қыпшақ руы) жерлерге орналасты, бір бөлігі одан ары солтүстікке және шығысқа, Тобол және Тюмень губернияларына жылжыды.

XIX ғ. бірінші ширегінде Ертіске орын тепкен, сонымен қатар Тобольск және Томск губернияларынан қырғыздар уездің ішкі жағына қарай жылжып, Омбы губерниясына келіп тоқтады [1, с. 26].

Осы шығармада XIX–XX ғғ. басында Омбы уезі қазақтарының ресейлік отарлаудың нәтижесіндегі ата-қоныстарынан айырылуының себептері сараланған. Онда баяндалғанындай: «(Қазақтар – Ғ.Қ.), Ертістен (оның – *Ғ.Қ.*) оң жағалауынан жерді пайдалануға алған казактардың қысымынан құтылу мақсатында кете бастады. Қырғыз жерлерінде орыс қоныстарының пайда болуы нәтижесінде мекендерінен айырылғаннан кейін басқа жер іздеуге мәжбүр болды. Атап айтқанда № 20 тобы (Ресейдің жергілікті отарлаушы үкіметі ауылдарға осылай сандық белгі қойған – *Ғ.Қ.*) өздерінің рулық жерлерінің Георгиевск қонысына өтуіне орай еріксізден жаңа жерге ауысты. Бұл бөлікті негіздеуде қырғыздардың қай жерлерге орналасуы, шабындық жерді қайдан алатындығы анықталмай, қайда барса сонда орналассын деген нұсқау берілді. 123 және 124 топтың жерлері Ночка және Украинка қоныстарына беріліп, жердің жетіспеуіне орай (қазақтардың – *Ғ.Қ.*) бір бөлігі Кіші Қарайдағы өздерінің туыстарына кетті. № 121 тобының Москаленко және Инсарка қоныстарына кеткен Байкел қызыл өңірінде қыстаулары болды. №13 тобы Михайловск қонысының пайда болуына орай Тулақ өңіріне кетуге дайындалуда, т.б.

Дала өлкесін қоныстандыру кезінде жер бөліктерін анықтау уезд әкімшіліктеріне жүктеліп, қырғыздардың жерге деген рулық-құқықтық кепілі негізге алынбады, жалға алынған жерлер және ондағы барлық құрылымдар, соның ішінде ормандар мемлекеттің меншігі деп жарияланып, жекелеген қоныстар салуға қолайлы жерлер қырғыздар иелігінен

алына бастады. Қырғыздар мүддесі ескерілмей, (олардың пайдалануындағы – *Ғ.Қ.*) жақсы жерлер алынды.

Нәтижесінде қырғыздардың жерге деген жетімсіздігі ұлғайды немесе жайылымдықтарды пайдаланудың болмаған дәрежеде мүмкіндігі тарылғандықтан олар тарихи мекендерін тастап, орналасуға деген үмітпен бос жер іздеуге мәжбүр болды.

Уақыт өткен сайынғы қырғыздардың осындай жылжуы нәтижесінде кейін негізделген болыстықтар құрамына енген ірі рулық бірлестіктер қалыптасты. Атығай руы Омбы болыстығы, Қарауыл-Николаевск, Қыпшақ-Черлаковск, Керей-Покровск және Курган болыстықтарын негіздеді. Бұл болыстықтарға тағы да басқа қырғыз рулары, солардың ішінде Черлаковск болыстығына Сұлтан, Покровск болыстығына – Жағалбайлы, Қозған, Уақ, Ағыз, Сұлтан, Омбы (болыстығына – *Ғ.Қ.*) – Қанжығалы, Найман, Курган (Қорған – *Ғ.Қ.*) болыстығына тіпті қалмақтар, Қожа, Николаевск (болыстығына – *Ғ.Қ.*) Қаңлы, Қанжығалы және Қожа рулары енді. Сұлтан, Жалбағайлы, Уақ, Ағыс, Қаңлы мен Қожа Омбы уезіне басқа ірі рулар өкілдерімен қатар келді» [1, с. 27–28].

«Ақмола облыстық басқармасының мәліметтері бойынша 1899 жылы Омбы уезі қырғыздарында 84283 жылқы, 60859 бас ірі қара, 87261 қой, 3380 ешкі, 921 түйе, ал барлығы 236704 бас әр түрлі мал бар екендігі анықталды.

Экспедицияның 1901 жылғы мәліметі бойынша 1901 жылдың көктемінде қырғыздарда: 123468 жылқы, 90158 бас ірі қара, 113836 қой, 13207 ешкі және 902 түйе, барлығы 341601 бас әр түрлі мал болды.

Омбы уезі (қазақтарында – *Ғ.Қ.*) егін шаруашылығы аса нашар дамыған. Уезд аңғарында орналасқан шаруашылықтардың 3,3%-ғана егістік жерлер бар. Уездің солтүстік бөлігіндегі қырғыздар оңтүстікке қарағанда молырақ егіншілікпен айналысады, алғашқылары егістікпен айналысатындардың 4,5%, келесісі 1% береді. Негізінен бидай және сұлы егеді.

Сауда жасауда мал, тері, ет сату бірінші орын алады, қырғыздар осындай саудамен айналысушыларды алыпсатарлар деп атайды» [1, с. 47, 62, 66] – деген деректерден XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы Омбы аймағы қазақтары шаруашылықтарының жағдайын білуге болады.

Жинақта жергілікті жерсіз қазақтардың орыс әскери адамдары, казактары, шаруа-қоныстанушыларының жерлерін тең емес жағдайда лажсыздан жалға алуларының, оның барысының тарихынан кеңінен деректер келтірген. Онда көрсетілгеніндей: «Қырғыздардың пайдалануындағы Омбы жері Ертіс және Горькая (шекара – *Ғ.Қ.*) жүйесі жағынан уақытша Сібір казак әскерлерінің пайдалануындағы 10 шақырымдық жүйемен шектеседі. 742 жерді жалға алушы (қазақ – *Ғ.Қ.*) шаруашылықтары аталған жүйе аймағындағы әскери, офицерлік және казак қоныстарына бөлінген жерлерде, сонымен қатар шаруалар және Тобол губерниясының қазыналық жерлерінде тұрады.

XVIII ғ. ортасында генерал Шпрингердің жарлығы бойынша көшпенділерді Ресейге мойын ұсындыру мақсатында Ертіс пен Преснегорковск жүйесі аралығындағы қырғыз даласынан 10 шақырымдық аймақ кесіп алынып, генерал Шпрингердің бұл жарлығына сай Ертіс жағалауындағы Омбы қырғыздарының жерлері де алынды. Жарлық күшіне енгеннен кейін қырғыздардың орыс әскери басқармасы келісімімен 10 шақырымдық жүйеге орналасу мүмкіндігі болғанымен олар бәрібір одан тыс жерлерде тұруларын жалғастырды. 1839 жылдан бастап 10 шақырымдық жүйе қырғыз даласынан бөлектеніп, қырғыздар біртіндеп алдымен Ертістегі, одан кейін 10 шақырымдық жүйенің таулы өңіріндегі жерлері үшін XIX ғ. соңында жылдам өсе түскен жалға алу ақысын төледі.

Өткен ғасырдың (XIX ғ. – *Ғ.Қ.*) екінші жартысынан жалға алушы қырғыздар Ертістен далаға қарай кете бастады. Қырғыздардың Ертістен уездің ішкі өңіріне қарай жылжуы әсіресе өткен ғасырдың (XIX ғ. – *Ғ.Қ.*) соңында күшейіп, қазіргі күнге дейін жалғасуда. Бұл қозғалыс 10 шақырымдық жүйе аймағындағы мұнда қырғыздар «немістер» деп атаған қоныстанушылардың келулеріне орай жерді жалға алу ақысының өсуіне байланысты болды.

Қазыналық-оброктық, офицерлік, әскерилік және шаруаларға тиісті жер бөліктері,

осылармен қатар шабындық жерлерді бүкіл ауыл немесе бірнеше шаруашылық ақша төлеу арқылы жалға алады» [1, с. 67–68].

Жоғарыдағы айтылғандармен қатар жинақта жергілікті қазақтардың құнарлы өңірлерді меншіктеріне айналдырған орыс офицерлері, казактары т.б. жерлерін кіріптарлық тұрғыдағы жалға алуларынан мағлұматтар келтірілген. Атап айтқанда: Курган болыстығы:

1-шаруашылық ауылы офицер Алексеевтің жерін 11 жыл бойы жалға алып келеді. 1901 ж. 200 рубль ақша төледі. Аталған ауылға 20 отбасына дейін орналасады, одан басқа келесі 20 отбасы жеке ақы арқылы жер иесінің рұқсатына орай жерді (уақытша – *Ғ.Қ.*) пайдалану құқығын алды. Жер бөлігін жайылымдық ретінде күз және қыс кезінде пайдаланады және пішен дайындайды. Әр шаруашылықтан 10 рубльден салық алынады.

3-шаруашылық ауылы офицер Алексеевке тиесілі жерді 40 жыл бойы жалға алып келеді. Бұрын жылына 15 рубльден төлеп келсе, үш жыл бұрын ақы 100 рубльге дейін көтерілді, ал 1901 жылы 165 рубль төледі. Бұлардан басқа тағы да 19 шаруашылық қожайынның рұқсатымен жерді пайдалануға босатылады.

4-шаруашылық ауылы Алексеевтің мұрагерлерінің жерін жалға алады. Мұнда 30 жыл тұрады, бұрын Тобол губерниясының шаруалар қонысын мекен еткен. Жалға алынған жер көлемі 1033 десятина, бұрын 12 рубль, қазір 90 рубль төлейді. №18-19 бөліктердегі жайылымдықты пайдалану шарты да жоғарыдағыдай, оларға (жалға алушылар – *Ғ.Қ.*) 15 рубльден төлейді.

14-шаруашылық ауылының қыстауы 5 жылдан бері офицер Бибиковтың жер бөлігіне орналасқан. Жаздық жайылым әскерлердің жерінде, 17 рубль, 50 копеек төлейді.

15-шаруашылық ауылы 1900 ж. Тобол губерниясының қазыналық-оброктық жерінде тұрып, оған жылына 150 рубльден төледі. 1901 жылдан бөлікті «немістер» алды. 1901 жылы офицерлер жерін жалдады. 77 рубль төледі. Шабындық жерді шаруалардан 200 рубльге жалдады.

19-шаруашылық ауылы. Соңғы 2 жылда орыс шаруасы Черданцевтің жерін жалға алады, оған дейін 30 жыл офицер жерін жылына 60 рубль төлеп пайдаланып келді. Соңғы уақытта жалға алу ақысы 200 рубльге дейін көтерілді. Отын жинау құқығымен шаруаға 120 рубль төлейді. Шабындық үшін шаруадан қазыналық-оброктық жерді 90 рубльге жалға алады.

20-шаруашылық ауылының 30-40 отбасы 4 жыл бұрын Тоқалы округі шаруаларының жерін 200 рубльге жалға алды. Қазір шаруаның жерін шабындығымен (10 үй) 150 рубльге жалға алады. Жаздық жайылымдық үшін әр шаруашылық 5-10 рубльден, мал суаруға 1рубль 25 копеек төлейді. Қыстау және шабындық үшін мал санына қарай төлейді. Енді шаруашылық жерін 150 рубльге (10 жанұя) шабындығымен жалдайды. Жаздық жайылымдық үшін әр шаруашылық 5-тен 10 рубльге, мал суару үшін 1 рубль 25 копеектен төлейді.

Покровка болыстығы (Ертісте):

21 – шаруашылық ауылы офицер Водопияновтың жерін қыстайды. Онда 850 десятина бар. Осы ауылдың ақсақалы жылына 56 рубльге 5 жылға жалдайды. Қалған шаруашылық жер бөлігін пайдаланғаны үшін жер иесіне жұмыс істейді. Мал көрші әскери және офицерлер жерінде 15 рубль, үш қой беру арқылы бағылады.

22 – шаруашылық ауылы. Ауыл үш ұрпақ бойы офицер Путинцевтің жерін қыстап келеді. Соңғы рет 12 жылға әр жыл сайын 200 рубльге жалдады.

7 – шаруашылық ауылы 30 жыл бойы офицер Шахматовтың жерін жыл сайынғы 45 рубльден төлеу арқылы 10 жылға жалға алған.

9 – шаруашылық ауылы 12 жыл бойы әр жыл сайынғы жалға алу ақысы 80 рубльге офицер Копейкиннің жерін жалға алып келеді. Шабындық үшін және жалға алу құнын әр шаруашылыққа тең бөледі.

10 – шаруашылық ауылы Дорохованың офицерлік жер бөлігін жыл сайынғы жалға алу ақысы 95 рубльден 5 жылға жалға алады.

Николаевск болыстығы:

24 – шаруашылық ауылы Николаевск станица басқармасы өткізетін әскери жер бөлігін жыл сайынғы ақысы 80 рубльден жалға алады. №18, 19 әскери жер бөліктерін жыл сайын 23

рубль төленіп, жазғы жайылымдықтары үшін жалға алады.

30 – шаруашылық ауылы Ставскийдің жесірінің офицерлік жер бөлігін жыл бойғы төлем ақысы 80 рубльден жалға алады.

Черлаковск болыстығы:

11 – шаруашылық ауылы 80 жыл бойы Татарск қонысының жерінде тұрады. Жерді пайдаланғандығы үшін әр шаруашылық 1-ден 5 рубльге дейін төлейді.

15-қазаннан 15-қарашаға дейін мал қазыналық (юртовой) жерде бағылып, әр бас малға (ірі және ұсақ) 4 копектен төлейді. Офицерлік жер бөлігі «Тұмсықта» күзде және көктемде 50 күн тұрғаны үшін 75 рубльден төлейді.

24 – шаруашылық ауылы. Қыстаулары Седовтың офицерлік жерінде, жыл сайын жалға алу ақысы 65 рубль. Қыс кезінде жылқылары (үлкен, кішісі) қазыналық жерлерде әр басы 6 тиыннан бағылады. Жазғы жайылымдық үшін 40 рубль төлейді.

Черлаковск болыстығына қыпшақтар қоныс еткен. Покровск болыстығына керейлер қоныстанған. Омбы болыстығын негізінен атығай болыстығы қоныстанған. Курган болыстығын керейлер мекендейді. Николаевск болыстығына Қарауыл руы орналасқан [1, с. 33–37, 40, 43–44].

Келесі тарихи деректе патша әкімшілігінің XX ғ. басынан жергілікті қазақтардың мүлдем жерсіздіктеріне қарамастан Омбы уезіндегі олардың пайдалануындағы жерді қоныстанушылар мүддесіне босатуынан анықтамалар берілген. Оны көрсетілген уездегі жаңадан келетін қоныстанушылар үшін 1907 жылы анықталған төмендегі жер көлемінен білуге болады [2, с. 86–87]:

		Омбы уезі	**десятина**	**жер бөліктері**
Топтар 4	Жайлау 22	Жол жағалауы шалғыны	2400	200
11	23	Тақпақкүр және Максимовск маңы	3000	250
-	26	Бастыағаш маңайы	4700	300
-	-	Бастерек маңайы	3200	200
-	-	Күрес, Сарнайша қ. маңы	4000	250
-	-	Побочный қоныс. оң. жағы	3200	200
10	25	Әлқұсақ және Ұзақшілік өңірлері аралығы	4700	300
-	26	Қарасиыр өңірі мен Батынағаш қонысы маңы	2300	150
3	-	Романовка қонысы маңы	2600	200
-	-	Сулы ағаш өңірі	4300	250
-	26	Сулы Шілік және Генерал қоныстары маңы	1600	100
38	-	Отан өңірі мен Ясная Поляна, Любомировка қоныс. аралықтары	4300	300
38 және 41	-	Аққу атқан өңірі мен Лозовой қонысы маңы	3000	200
41 және 42	-	Байқотан өңірі мен Ясная Поляна маңы	3000	250
-	29	Ликицерь өңірі	3100	200
45	-	Баян көбек қонысы жаны	3200	200
49	1	Бозща көлі мен Қолды бек қонысы аралығы	4700	300
51	-	Қостерек өңірі маңы	5000	300
50-51	-	Павловск өңірін жақын	4300	250
50	-	Шіреңгі өңірі мен Төре қоңыр қонысы маңы	6500	400
		Барлығы	75300	4950

Осылардың ішінде негізінен қазақтар мекен етіп келген «Омбы, Покровск болыстықтарынан 69975 десятина жер 4660 қоныстанушылар бөлігіне» [2, с. 91] алынатын болып белгіленді.

Қорыта айтқанда, жоғарыдағы сараланған мағлұматтардан Ресейдің отарлауына түсіп, шарасыздықтың күнін кешкен XX ғ. басындағы Батыс Сібір, Алтай қазақтарының нақты тарихы айқындалады.

Әдебиеттер

1. Материалы по киргизскому землепользованию, собраные и разработанные экспедицией по исследованию Степных областей. Акмолинская область. Омский уезд. Том XI. Омск, 1902.

2. План работы переселенческого управления на 1908 год. План землеотводных работ в районах Тургайско-Уралском и Семипалатинском в 1908 году (31 марта 1908 г., №12590). СПб., 1908.

КАЗАХСКАЯ ДИАСПОРА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ

Мажитов С.Ф.

Международный институт интеграции социогуманитарных исследований «Интеллект Орда», Алматы

В условиях расклада геополитических сил в современном мире особый смысл приобретает статус современного Казахстана. Начавшийся с конца XX в. процесс разъединения государств в масштабе мирового сообщества, определил для каждой из них свои пути. При этом главными условиями признания того или иного государства со стороны мирового сообщества явились рельефность приоритетов и императивов стабильности политического и общественного развития. Республика Казахстан находится в числе стран, имеющих большой потенциал на лидерство в мировой социально-экономической модернизации. Однако положительный образ страны и проявление понимания и уважения к ней со стороны других не всегда зависят от глобальных успехов. Залогом признания состоятельности той или иной страны в истории человечества всегда будут оставаться человеческие измерения ее успехов и побед, под которыми имеются в виду забота о благосостоянии народа на родине и соотечественниках, которые находятся за рубежом.

Обращение к методологическим проблемам диаспорологии, двумя взаимосвязанными аспектами которой являются теория и практика, имеет серьезную социально-экономическую, политическую и культурно-историческую значимость. Современный мир перестал быть просто хрупким, он стал осязаемым вне ее внешней оболочки и является таковым, каким мы его видим и ощущаем. И проблема здесь не в том, что происходит повсюду кризис экономический, политический или какой-либо другой. Кризисы были во все времена, и будут иметь место, пока будет продолжаться человеческая история. Вопрос заключается в том, каково умение человечества анализировать и применять на деле уроки от кризисов. Поднимаемый на научно-теоретический уровень вопрос о диаспоре будь то казахской или другой, к тому же в проекции на его практические преломления, прямо пропорционален тому, как должны люди не просто выживать в инородных, отличных от привычного состояния обстоятельствах, а уметь жить дальше и реконструировать себя физически, морально, духовно. Ибо сущностная сторона вопроса об актуальности, или неактуальности темы диаспоры зависит именно от степени изменения обстоятельств. Во всяком случае, профессиональные специалисты в области диаспорологии подтверждают данный тезис

практически каждым своим исследованием. И если появляется какой-либо ренессанс, бум или кризис в сфере изучения диаспор, то этот вопрос напрямую связан с эпохальными историческими событиями и кардинальной трансформацией государств и обществ, стран и народов, доминирующих этносов и этнических меньшинств, этнических сообществ и отдельно взятого человека в них.

Следует признать, что, несмотря на относительную изученность вопросов теории и методологии изучения диаспор, данная проблема еще не нашла своей полноценной разработки. Более того, до консенсуса в этой области знания еще далеко. «Термин «диаспора» прочно вошел в мировой этнополитический лексикон в конце XX в. Теория диаспоры активно обсуждалась зарубежными и отечественными исследователями начиная с 1970–1980-х гг. В трудах европейских и американских авторов проблемы диаспор заняли весомое место: Р. Брубекер (2005), Г. Шеффер (2003), Дж. Армстронг (1976), Дж. Клиффорд (1994), М. Фуллилов (2008), Т. Файс (2000), У. Сафран (1991), Р. Коэн (2008) и др. В России теоретико-методологический дискурс по поводу диаспор складывался на протяжении 1990-х гг. С 1999 г. стал выходить независимый журнал «Диаспоры»; работы С.А. Панарина, В.А. Тишкова, В.И. Дятлова, С.Н. Градировского, А.Ю. Тупицына, Д. Коткина, Ж.Т. Тощенко, И.В. Нам, Т.Б. Смирновой и др. обозначили пространство научного поиска в области диаспорологии. Развитие диаспорального дискурса рубежа XX–XXI вв. отражало многообразие механизмов образования диаспор и форм их самоопределения. Это привело к вариативности трактовки термина и типологий, а также к вариативности методов изучения диаспор. В ходе продолжающегося обсуждения не был достигнут консенсус» [1, с.10].

Камень преткновения здесь заключается не в том, что происходит в умах исследователей, а в том, как быстро меняется мир и обстоятельства, диктуемые ускорением времени и мобильностью исторической ситуации. Только вчера, если не сегодня многое в природе этносов и этнических сообществ мог объяснить полипарадигмальный подход. Сегодня к вечеру или завтра его возможностей окажется недостаточно. Для того чтобы не просто охарактеризовать диаспоры как динамичное явление с готовой к постоянным изменениям структурой идентичностей, а понять и знать, что же происходит внутри них, нужен новый методологический подход и теоретический инструментарий. В условиях постоянно меняющегося мира речь идет не просто о динамичной этнической общности или социокультурном поведении людей, а о конкретном этносе и отдельно взятом человеке. Данное положение особенно актуально для центральноазиатского региона, которое отличается тем, что оно образовалось из некогда единого исторического ядра, в котором доминирующую роль играли полиэтнические, поликонфессиональные, поликультурные идеалы, успешно уживавшиеся между собой.

Тот разъезд, который мы наблюдали, в отношении постсоветских республик Центральной Азии в начале 90-х гг. XX в., нельзя сравнивать с тем, что произошло в момент оформления национальных идентичностей и формирования средневековой государственности отдельных этносов. Уникальный, закаленный в прежних битвах с геополитическими реалиями, код внутреннего состояния этого региона до сих пор содержит в себе импульс для развития в новое качество. Очевидно, именно к нему необходимо апеллировать, когда сегодня мы хотим поднять и понять вопрос о состоянии казахской диаспоры в Центральной Азии.

Методы, которые позволяли до сих пор говорить о проблемах и состоянии диаспор, исходя из учета их концентрации в виде отдельно взятой этнической общности или этнического сообщества, видоизменились. Следует взять во внимание, что на протяжении последних почти четверти века лет, страны и народы названного региона перешли на экономику с рыночной основой и в них установился примат рыночных отношений. Понятно, что степень развитости рынка и рыночных отношений в современном понимании у всех разная и границы так называемого «переходного периода» растянуты во времени. Однако, индикаторами рыночной состоятельности центрально-азиатских обществ, кроме общеизвестных обстоятельств, выступают, по крайней мере, две редко упоминаемые и часто

выпадающие из поля зрения явления. Первое и, на наш взгляд, главное из них состоит в том, что в большей части данного региона исторически как состояние, так и понимание рынка и рыночных отношений претерпело своеобразную эволюцию. Второе, в силу изначальной природы рынка, как такового, центром рыночных отношений выступает отдельно взятый индивид во всех его связях с общественно-экономическими и политическими отношениями, определяющими его социальный статус. Как известно, в свое время Карл Маркс и Фридрих Энгельс не смогли объяснить того, что происходит с человеком в условиях производственных и общественных отношений азиатских обществ. Категория «всеобщее рабство», использованное ими так и не смогло объяснить природу и сущность азиатского способа производства. Проблема заключалась в том, что феномен Азии и Центральной Азии как ее исторической части, вбирает в себя корпоративную солидарность, которая зиждется на отношениях крови, родственности и родоплеменной связи в проекции на преемственность и ретроспективную память о некогда общей прародине или общем историческом пространстве.

В связи со сказанным, важно ввести в современные исследования новую методологическую струю, а точнее конкретный метод, который бы позволил с одной стороны, объяснить историчность казахской диаспоры Центральной Азии, а с другой – дал шанс для целенаправленного, научно обоснованного изучения и понимания отдельно взятого представителя диаспоры. Только через совокупность состояния и волнующих проблем человека вне исторической родины можно осуществить полноценное исследование по диаспорологии. Для объяснения человека в его связях со средой обитания необходимо использовать тезаурусный метод. Именно такой метод в силу своей внутренней направленности на субъект и его жизнедеятельность, может объяснить многие нюансы практической работы по исследованию диаспор.

Заметным, если не прорывным явлением, для понимания многих относительно новых направлений в гуманитарных науках, стали исследования Валерия и Владимира Луковых [2], которые обосновали принципы и механизмы понимания человека и его мира через тезаурусный подход. Как известно, диаспорология является составной частью гуманитарных наук. В то же время в условиях, когда стоит вопрос об объяснении природы диаспоры, методы и принципы одной лишь гуманитарной науки недостаточны. Феномен диаспоры предполагает более широкие и глубокие цели, чем просто ее исследование. Речь идет о знании диаспоры, о ее социогуманитарном измерении. Между тем гуманитарное знание и гуманитарная наука не одно и то же. Разница происходит от того, что есть смысл и есть содержание. Если гуманитарные науки не покрывают все пространство культуры, в том числе и социокультурное поведение, самоощущение, адаптацию и т.д., как это бывает в случае с диаспорами, то гуманитарное знание переходит пределы науки как формы общественного сознания, позволяя увидеть уровень общественного во всем его многообразии. «Вот почему понятие тезауруса без большого напряжения вошло в такие науки, как социология, культурология, филология, антропология, педагогика. В опоре на него могут проясняться некоторые вопросы, которые в теоретическом плане не всегда убедительно могут трактоваться в других парадигмах наук. В самом общем виде ведущая теоретическая проблема в науках о культуре и обществе состоит в выяснении того, как соединены общество и личность и как с личностного уровня перейти на уровень общественный, не нарушая логику обобщений» [2, с. 21–22].

В методологическом отношении современные исследования в области изучения диаспор нуждаются в усилении примирительных возможностей междисциплинарного подхода. Не следует скрывать, что часто в диаспорологии приходится встречаться с темами, которые нуждаются в достижении компромисса. Разные точки зрения и методы анализа должны сходиться на основе консенсуса. Междисциплинарные связи призваны внести ясность в понимание сложных проблем и вопросов изучения диаспор. Изначально сущностная и содержательная основа диаспорологии подразумевает интеграцию социогуманитарных наук, использующих взаимопроникающие методы и методики научного

исследования. Диаспорология, как ни одна из сфер гуманитарной науки содержит в себе потенциал для объединения всех ее известных направлений.

Весьма широк круг проблем и вопросов, требующих теоретического осмысления, анализа и презентации в области исследования диаспор. Пожалуй, самый сложный из них связан с историей казахской диаспоры Центральной Азии. Здесь на передний план выступают многие факторы, связанные с геополитической ситуацией, международными отношениями, трудностями центрально-азиатской интеграции, миграционными и демографическими процессами, культурными изменениями, трансформацией обществ, адаптацией к условиям рынка и рыночных отношений, испытанием на прочность традиций и ментальности, проблема выбора идентичности и т.д. В конечном счете, все сходится на проблемах социокультурной адаптации диаспоры. Важно понять мир человека и ощутить характер его переживаний, когда он готовится пересечь границу, с одной стороны которой ставшая родной чужая страна, с другой – долгожданная встреча с исторической родиной. Каким будет первый шаг по земле предков, насколько распростертыми окажутся объятия, кто первым заговорит с тобой??? За всеми этими вопросами стоит реальная действительность, лицо которой не всегда может совпасть с представление о Родине. В этой связи весьма важны вопросы, связанные с практикой научного исследования диаспоры.

Итак, начав со сложных материй о теоретических проблемах диаспорологии и изучения казахской диаспоры, обратим внимание на некоторые из вопросов, имеющих прикладное и практическое значение. Казахская диаспора Центральной Азии является составной всемирной диаспоры и имеет как общие, так и особенные свойства и отличия. Ключ к пониманию специфики казахов Центральной Азии следует искать в недрах истории и коллизий исторических событий. Реалии современной ситуации в вопросах изучения казахской диаспоры Центральной Азии во многом можно объяснить только через компаративный анализ исторической ретроспективы.

Среди многочисленных проблем, связанных с формированием и дальнейшей судьбой казахской диаспоры за пределами исторической родины, малоисследованным является история и в целом их участие в протестных движениях и конфликтогенных ситуациях. В условиях современного мира, озадаченного многими социальными и политическими проблемами, а также вопросов о национальной безопасности, данная проблематика обретает особое звучание и значимость. Какими бы не были причины появления казахской диаспоры за рубежом, на передний план всегда будет выступать вопрос об ее протестных началах. В процессе ухода казахов со своей исторической родины в числе первостепенных оказывались вопросы протеста против исторических обстоятельств, порожденных теми или иными режимами, социально-политическими системами или идеологией. Как правило, в существующих работах констатируются причины возникновения казахской диаспоры, связанные с невозможностью их дальнейшего пребывания на исторической родине. Протестное начало как бы имеется в виду и подробно не освещается. В этой связи неисследованными остаются многие вопросы, связанные с самими формами протеста, их идеологического обеспечения, лидерства и т.д. Перед оказавшимися на чужбине казахами остро встала проблема физического выживания и воспроизводства, сохранения генофонда, этнокультурного самосохранения и возрождения и все это происходило на фоне внутренней борьбы, которая обретала порой и открытые формы протеста.

Одной из разработанных аспектов истории казахской диаспоры Центральной Азии считаются проблемы повседневной истории, быта, условий жизнедеятельности и т.д. Между тем, до сих пор малоизучен вклад казахов в развитие народного хозяйства, политическую и социокультурную жизнь тех стран, в которых они пребывают. Если в поле зрения исследователей иногда попадаются вопросы расселения казахов, демографические проблемы и культурно-бытовые вопросы, то не всегда отражается проблема занятости, специфика профессионально-трудовой деятельности, степень востребованности в экономиках стран Центральной Азии. Немаловажным аспектом экономической деятельности и состоятельности казахов за пределами родины является вопрос об их помощи

исторической родине в деле укрепления независимости, становлении ее народного хозяйства. Здесь не имеются в виду те, кто уже вернулся и обосновался на исторической родине.

В целом, комплекс проблем и вопросов, имеющих практическую значимость и применение, является предметом и составной общего ландшафта истории казахской диаспоры за рубежом. Изучение судьбы и успехов отдельно взятого казаха вдали от Родины является отправной точкой на пьедестале глобального или мирового Олимпа понимания. Когда речь идет в целом о стране или государстве, вне отдельного человека, все будет казаться общим и не всем понятным. Трудно представить страну или государство как семью, которая не берет в счет того своего ребенка, который уехал из дома и живет на чужбине. А ведь от этого зависит мнение о семье. А если этот ребенок еще достигает успехов в чужой семье, стране или государстве, то не эта ли семья будет считаться самой уважаемой и признаваемой. Не к ней ли будут прислушиваться те, кто еще не успел узнать об успехах своих детей из другой семьи. Так бывает и в отношении стран и их народов. Казахстан, где на повестку дня ставится вопрос о ценностях семьи, сегодня последовательно выступает собирателем своего народа, разбросанного как в Центральной Азии, таки других землях. Такой процесс подобен собиранию семьи под единым шаныраком завоеваний, достижений и ценностей независимости.

Нравственно-этические нормы, ценностные и этнокультурные традиции оказывают влияние не только на характер поведения человека в различных жизненных ситуациях, но и первостепенно запечатлеваются в культуре народов. Тот, кто проник душой к духовным ценностям своего народа, всегда уважает и почитает культуру, язык и традиции других народов, признавая их право на самобытность и национальное видение мира. Отсюда и появляется возможность взаимного согласия и взаимопонимания, тот бесценный опыт и пример, который вносит Казахстан в современную ситуацию в мире по вопросу заботы о своем народе.

Литература

1. Ким Е.В. Корейцы Сибири: этносоциальные, этнополитические процессы XX–XXI вв.: автореф. дисс. … к.и.н. Новосибирск, 2014.

2. Луков Вал. А., Луков Вл. А. Тезаурусы II: Тезаурусный подход к пониманию человека и его мира. М., 2013.

РОЛЬ СМИ В ОСВЕЩЕНИИ ПРОЦЕССОВ КАЗАХСКОЙ ЭМИГРАЦИИ ЭПОХИ ТОТАЛИТАРИЗМА НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА МУСТАФЫ ШОКАЯ

Муканова Г.К.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы

«Алла елімнің тәуелсіздігіне қол жеткізгенін көруді нәсіп
етсе, мен тек үгіт-насихат ісімен ғана айналысар едім».
Мұстафа Шоқай

На данное время, как в Казахстане, так и за его пределами накоплен большой фактологический материал по истории эмиграции и диаспоры. Наступает час истины, иными словами, – момент качественной переработки и осмысления пройденного этапа. Важно обозначить приоритеты академического изложения. В таком случае, институциональные основы систематизации исторических изысканий придадут процессу глубоко продуманный и необратимый характер. Ниже мы приведем собственные результаты многолетних поисков

[1–5]. Нам представляется, что непозволительно рассматривать раздельно: европейский период эмиграции (М. Шокай) и процесс формирования диаспоры. Оба аспекта есть единое целое в деле сопротивления режиму Сталина.

Международная журналистика для казахской национальной культуры – явление и процесс одновременно. Откуда берет начало указанный жанр в Казахстане, в классическом понимании? Ведь в имперской модели, «инородцы» не допускались до воинской (дипломатической) службы, за редчайшим исключением (здесь отдельным блоком выделяется фигура и труды Шокана Уалиханова). Официальный отсчет самостоятельной деятельности национальных работников пера можно смело вести с обретения Казахстаном автономии, т.е. с 1920 г., о чем ниже. Тогда как историческим введением в самостоятельный жанр региональных медиа был этап создания газеты «Казак» и журнала «Айкап», других периодических рукописных изданий. Последние распространялись среди учащейся казахской молодежи в гг. Казань, Ташкент и т.д.

Возвращаясь к архиву М. Шокая, ныне возвращенного в Казахстан, он внимательно читал советские издания, выходившие на Родине и среднеазиатских республиках. В частности, в его публикациях 1926 г. заметно, как чутко он реагировал даже на смену стиля редакций. Шокай даже имел точные сведения о тираже основных газет в Казкрае и системе их работы. Он пишет: «…Остановлюсь на сообщении Голощекина о киргизских газетах. Их всего 12 с общим тиражом в 80 000 (очень преувеличено. Согласно обозначаемому на самих газетах «тиражу», тираж всех киргизских газет колеблется между 45–50 тысяч. Нет ни одной ежедневной газеты. Самая крупная газета «Энбекши казак» только с 26 ноября 1925 года стала выходить пять раз в неделю. – *Примечание М.Ч.*)» [6, с. 129]. То есть, Шокай четко видел место казахских СМИ в системе международной журналистики.

Находки в архивах выявили любопытный факт относительно роли СМИ в отражении социальных процессов. Анализируя также роль СМИ в освещении места и роли казахской диаспоры в регионе Центральная Азия и смежных, мы должны четко доложить о жанровом их разнообразии. Так, посредством прессы, ТВ и радио, искомые информации подаются как-то: описательные, оперативные и, наконец, проблемные. Об этих видах жанров писал известный журналист, ученый Т. Амандосов [7, с. 164]. В приложении к теме данной конференции, материалы о казахской диаспоре легко систематизируются по приведенной выше схеме. Описательными исследованиями заняты этнологи и культурологи, оперативными – журналисты, дипломаты и политологи, а вот проблемными должно заниматься историки, востоковеды, лингвисты. Рассматривая в динамике процесс складывания диаспоры, нельзя сбрасывать со счетов такой источник, как периодика.

В 1920–1930-е годы профессиональных работников СМИ в крае были единицы. Грамотно излагавших мысль искали по областным редакциям, приглашали в столичные издания. Такой «призыв» состоялся в 1921–1922 гг. От Акмолинской области в списках журналистов-коммунистов в Казкрае числились: «Бочагов Архип Кузьмич, с 1919 г. в партии. Зав. Гос. Издат-вом КССР. Редактировал орган губкома: газета «Мир труда» и журнал «Известия Сибири» Акмолинской губернии с 1918; Гордлевская Анна Владимировна, 1895 г.р., 8 классов гимназии, завакмолгуброста, кандидат в партию с апреля 1921 г.» [7, с. 11; 8, лл. 5 об. и 11; 9, л. 18]. В 1934 г. в КазГУ был открыт факультет журналистики. В региональной прессе серьезных аналитических выкладок не печатали, ввиду недостаточности материала и отсутствия специалистов-экспертов. Выезжать за рубеж с целью сбора материала сотрудники национальных редакций не могли.

Исключением из исторически сложившегося, замкнутого, круга возможностей творческих лиц из числа «инородцев» была журналистская деятельность политэмигрантов из Советской России. Они не имели профессионального образования, однако их душевный порыв и желание донести правду о положении собратьев, оставшихся на Родине, находил выход в публикациях.

Яркой личностью в казахской международной журналистике и, пожалуй, ее основателем следует считать Мустафу Шокая. Диапазон деятельности Шокая как

журналиста многогранен: сам перечень журналов и газет, в которых он публиковался в Европе, впечатляет. Среди эмигрантских изданий М. Шокай публиковался в: «Azerbaycan Yurt Bilgisi», «Azeri Türk», «Bildiriş», «Воля России», «Дни», «Emel», «Emel medimuasi», «Знамя борьбы», « Istiklal», «Yeni Kafkasya», «Yeni Turan», «Yeni Türkistan», «Kurtuluş», «Milli bayrak», «Milli Türkistan», «Milli yul», «Odlu Yurt», «Последние новости», «Прометей», «Руль», «La Revue de Promethee», «Социалистический вестник», «Современные записки», «Türkistan», «Simali Kafkasya», «Yanga yapon muhbire», «Yas Türkistan». Его заметки выходили в разных странах и городах: Берлин, Париж, Стамбул, Константинополь, Мукден, Варшава, Токио. Подписчиками его были в основном эмигранты-тюрки. Безусловно, вначале ему приходилось печататься в эмигрантских газетах, созданных грузинской, азербайджанской миссиями, различного тиража, до тех пор, пока финансовые возможности не позволили его группе приступить к изданию собственных медиа. Проявив себя честным, трудолюбивым и смелым аналитиком, опиравшимся на проверенные факты, Шокай сумел заинтересовать серьезные лондонские академические издания. Изучив геополитические векторы, он принял решение отстаивать национальные интересы тюркских народов, что сослужило роковую роль в его биографии.

К безусловной заслуге международного журналиста, яркого публициста и патриота в эмиграции Мустафы Шокая следует отнести личную смелость, бескорыстность, талант дипломата и парламентера, замечательного аналитика и эксперта по Центральной Азии. Он практически единственный разобрался в перипетиях восточно-туркестанской проблемы настолько, что лондонский королевский двор обратился к нему за разъяснениями обстановки в Синьцзяне и роли в регионе России, США, Японии и Турции. Его доклады были при жизни опубликованы в журналах Альбиона; такая честь предоставлялась избранным ученым как высокая оценка интеллектуального труда. Свои доклады М. Шокай готовил на французском языке, для печати же они были переведены на английский.

В статьях Шокая современные историки находят подтверждение тех фактов, мало известных из советской историографии. Его оценки современных событий в Центральной Азии совпадают с теми, что стали возможны в Независимом Казахстане. К примеру, он своевременно зафиксировал массовую эмиграцию коренных жителей и миллионные жертвы голода в Казахстане, называл истинные причины и приводил имена жертв политического террора. Выражаясь современной терминологией, М. Шокай предстает неповторимым, исключительным в своем роде, информационным источником региональной и этнополитической специализации. Владея несколькими европейскими языками, на протяжении двух десятилетий он практически в одиночку был рупором независимой прессы, фрилансером, организатором официальных мероприятий от имени всего казахского народа.

Представитель казахской диаспоры, правда, без официальных полномочий, М. Шокай вместе с единомышленниками сумел добиться того, что изолировавшаяся было от всего мира, Советская Россия открыла доступ для молодежи, пожелавшей учиться в европейских вузах, в том числе за собственный счет. Редчайшее качество интеллигента – раствориться в последователях, стать мостиком для последователей, позвать за собой. (Если бы этот проект был доведен до конца, и выпускникам европейских вузов дали возможность реализоваться, вместо того чтобы их объявить антисоветчиками и шпионами, будущее Казахстана и других национальных республик сложилось бы несомненно иначе).

История казахской диаспоры, безусловно, должна рассматриваться в контексте всемирной истории, хода международных отношений и дипломатии. В постсоветских государствах наметилось аутентичное изложение истории национальностей. В двадцатые и тридцатые годы часть населения Казахской автономии бежала в Северо-Западный Китай, Монголию, Афганистан. Синьцзян (провинция Северо-Западного Китая), как колыбель диаспоры, может рассматриваться начальным этапом трансграничной миграции. Казахи-мигранты побывали в ряде стран, прежде чем добрались до Турции и прижились в Европе. Мультикультурное окружение, адаптивность, гибкость и смена хозяйственно-культурного типа, при сохранении этничности, – составили суть социального процесса. Все это нашло

отражение в европейских и азиатских СМИ, других письменных свидетельствах. Источниковая база темы уникальна. Статистика об эмигрантах-казахах, ушедших от голода в соседние регионы, сохранились в официальных документах. В марте 1933 г. заместитель председателя СНК РСФСР Т. Рыскулов в письме Сталину: «По данным, полученным с мест, прикочевавших в соседние с Казахстаном края сейчас казахов: в Средней Волге – 40 тысяч человек, Киргизии – 100 тысяч, Западной Сибири – 50 тысяч, Каракалпакии – 20 тысяч, Средней Азии – 30 тысяч человек» [10, с. 56]. В 1934 г., по данным отдела национальностей ВЦИК СССР, «общее количество хозяйств, ушедших за пределы Казахстана, достигло примерно 300 тысяч».

Траектория миграции казахов к сер. 30-х годов нашла отражение в европейской прессе. В журналах «Прометей», «Ени Туркестан», «Яш Туркестан», газетах: «Возрождение», «Таймс», «Морнинг Пост», «Геральд Трибюн» и других, Шокай писал, что немало казахов-мигрантов, которых называют «беженцами, перебежчиками», проживают в Турции, Иране, Афганистане [11–13]. Находчивый и смелый политик, он организовал доставку себе свежих номеров советских газет, сведения из которых системно изучал и доказывал просчеты сталинизма. В статьях Мустафы Шокая приводится статистика уменьшения казахского населения, в результате голода. По данным современного исследователя Хазанова А. /США/, численность казахов упала с 4 120 000 чел. в 1930 г. до 2 307 000 в 1939 г. Сократилось количество хозяйств: с 30 305 900 в 1928 г. до 4 800 600 в 1933 г. На февраль 1934 г., поголовье скота уменьшилось от 300 тысяч до 16 тысяч голов (в 20 раз!). То есть, прогнозы казахской эмиграции были достаточно точными.

Как об основном мотиве эмиграции, М. Шокай о последствиях массового голода в Казахстане писал постоянно, в укор голощекинским «методам». Известно, что казахские семьи искали убежища вначале на территории Китая [14, л. 105]. Советский консул в Кульдже Колосов в 1931 г. обратил внимание МИДа на массовую эмиграцию казахов, как следствие «перегибов» в коллективизации [14, л. 37]. Он прямо обвинил в этом первого руководителя Казкрая Ф.И. Голощекина. Последний же пытался переложить вину на китайскую сторону, якобы укрывающую эмигрантов [15, с. 220]. Да, история диаспоры тесно увязана с историей дипломатии, и на этот принципиальный момент важно уделить внимание. Большинство пограничных районов Казахской республики испытали массовые отливы населения [16, л. 160]. Казахская эмиграция распространилась на пограничные территории Алтая, Монголии, Синьцзяна. В 20–30-е гг. XX в. в Северный Афганистан ушли тысячи казахов со скотом [17, p. 116]. Эмиграция изначально была безвозвратной. Пограничникам в СССР был дан жестокий приказ: встречать огнем перебежчиков, в случае возврата. Идентификация в данном случае носила политизированный оттенок; эмигрантов в советских документах однозначно именовали: «контрреволюционные элементы», «басмачи», «бандиты» [18, p. 120].

Один из активных сопротивленцев режиму Голощекина, председатель Госплана Казкрая, яркий публицист, нарком просвещения Смагул Садвокасов в публичных выступлениях предупреждал о возможных негативных последствиях «коллективизации». Однако, его выставили «уклонистом» и обвинили в пособничестве «чокаевым». Шокай был осведомлен о преследованиях, которым подвергся молодой нарком и другие казахские руководители. Он выявил факт, что некоторые фразы из статьи Смагула «Национальности и националы» (1932 г.) стали расхожими в казахстанской прессе. Тем самым, утверждает М. Шокай, правильность рассуждений С. Садвокасова вынуждены признать те, кто ранее его шельмовал: «В чем заключалась главнейшая задача первой пятилетки в Туркестане? На этот вопрос ответ мы нашли в речи председателя совнаркома Казахстана Иса-оглы Ораза (см. «Социалды Казахстан», 21 февраля 1933 г.). Иса-оглы говорит: «Зачем вывозить в виде сырья из Казахстана то, что в виде уже готовых продуктов, обратно завозится в тот же Казахстан?». Иса-оглы совершенно прав. Это та самая точка зрения, которую впервые выдвинул в Туркестане Садвакас-оглы Исмаил. Но не прав Иса-оглы, когда он обвиняет Исмаила и других «националистов» в том, что будто они проповедовали экономическую

замкнутость Туркестана в своих границах. Они именно указывали на «экономическую несуразность и хозяйственную нецелесообразность вывозить в сыром виде из Туркестана то, что ввозится туда уже в обработанном виде». Они, с Исмаилом Садвакас-оглы во главе, стояли за то, чтобы туркестанский хлопок, туркестанская шерсть, кожа и др. продукты возделывались в Туркестане же, хотя бы в количестве, достаточном для удовлетворения нужд самого населения. Против этого восстали красные москвичи и их местные агенты (и сам Иса-оглы в том числе), ибо эта «экономическая несуразность» требовалась московской политикой» [19, с. 115; 20, лл. 86–91].

В данном случае, критический дискурс-анализ зарубежных СМИ оказывается плодотворным, на предмет выявления целого ряда совпадений взглядов М. Шокая и С. Садвокасова на историю освободительного движения в Казахстане. Основанием сопоставлять их публикации является их обоюдный интерес к судьбам «откочевщиков». Далее, они достаточно глубоко изучали историю освободительных движений. Если С. Садвокасов, как отмечается его биографами, выделял историческую роль хана Абылая и султана Кенесары Касымова, то М. Шокай также отводит место в зарубежных публикациях как Кенесары, так и Абылай-хану. Так, в статье «Восстание против русских в Туркестане. Восстания Аблай-хана и Кенесары-хана» (1931 г.) Шокай пишет: «…До некоторой степени Аблай-хану удавалось сохранить свою независимость от русского вмешательства. …Его сын Касым, письмом на имя генерала Капцевича, требовал восстановления в степи порядка, существовавшего при его отце. Борьба против России не прекратилась со смертью Касым-хана. После него Кенесары (сын последнего) взял на себя неблагодарную задачу войны с Россией. Цель Кенесары была ясна. Он стремился к объединению всех отдельных родовых ханов, заключения теснейшего союза с Хивою, Бухарой и Кокандом и совместными усилиями вытеснить русских из туркестанских степей» [21, с. 126; 22, лл. 49–51]. В другом материале, датируемом 1934 г., Шокай упоминает сына Кенесары, султана Сыдыка: «Не менее важной причиной нашего поражения было отсутствие у нас внутреннего единства, сознания национального единства своего. …Сыддык Кенесары-оглы, мулла Алимкул, Абдуррахман-Автобачи, Иса-Датха, Тыкма-Сердар и еще несколько имен высятся, как одинокие холмы над человеческой пустыней нашей страны в ту пору» [21, с. 422]. Знание таких нюансов освободительного движения ставит М. Шокая вровень с маститыми историками и философами XX в.

Беженцам из советского Казахстана приходилось участвовать в национально-освободительном восстании на территории Синьцзяна [23, с. 239; 24, лл. 154–157]. Так, казахи, кочевавшие в 1932–1933 гг. на Алтае, ушли вглубь Китая, на Барколь. Здесь они встретили сопротивление со стороны монголов, из-за пастбищ. В 1933–1938 гг. террор Гоминьдана вынудил казахов (до 18 тысяч чел.) уйти в провинции Ганьсу и Цинхай, во Внутренний Китай [25, с. 501]. С ноября 1940 по сентябрь 1941 гг. казахи рода керей (ок. 3 тысяч чел.) ушли через Тибетское нагорье к границам Индостана. Таким образом, казахи на 12 лет задержались в Южной Азии [26, p. 42]. Часть эмигрантов влилась в население Пакистана. Только в Синьцзяне в 1942 г. казахи насчитывали 511 917 чел., или второе место по численности, после уйгуров [26, p. 42].

Позднее, в начале 70-х гг., казахи из Афганистана переместилась в Турцию и другие страны Европы [26, p. 163]. Вместе с Мустафой Шокаем, трудились А. Заки-Валиди и еще несколько человек, которые первыми открыто противостояли пропаганде Советов и приводили факты истребления народов и традиционной культуры. Далее, к идентификации диаспоры. Нами выявлены, в текстах дипломатических документов, разночтения между самоназванием этноса (казахи) и его упоминаниями в источниках. Тому были объективные и субъективные причины: опросы пограничниками иммигрантов, беженцев, не владеющих языком стран-реципиентов. Неточная транскрипция эндоэтнонимов имеет место. Идентификация казахов, когда после имени и имени отца назывались родовые индикаторы (род, или по-казахски «ру») Например, русскоязычная запись «Омар Бориулы найман» искажена в китайской или английской транскрипции.

Массовый исход казахов в XX в. обозначил новое явление, – формирование казахской диаспоры в Евразии. Именно на это обратил внимание М. Шокай, в отличие от негативной позиции Советов. Диаспора имела право на развитие. История адаптации политических беженцев специфична, в разных странах. С актуализацией темы Евразийского экономического союза, будут иметь место тематические международные проекты.

Персоналии в истории диаспоры изучать необходимо. Активные участники социально-политических преобразований в Казахстане, находясь в разных условиях и по разные стороны границ Союза, действовали схожими методами. Тесное переплетение судеб М. Шокая и С. Садвокасова подтверждается архивными находками и зарубежными публикациями. Архив Шокая стал доступен, благодаря настойчивости отечественных востоковедов. Есть возможность сравнить концептуальные выкладки, иными словами – сопоставить взгляды национальной интеллигенции, как в СССР, так и извне.

Таким образом, на основе оригинальных источников: европейские и азиатские СМИ, записки дипломатов, независимых экспертов, зарубежные архивы, РФ и РК, мемуары и т.д., возможно реконструировать детали и этапы миграции казахов, складывания всемирной диаспоры. Важно восстановить нюансы эндо- и экзо-идентификации казахов-иммигрантов. Дипломатический консульский протокол и оппозиционная публицистика эмиграции целенаправленно, в едином векторе, как источник по истории диаспоры, бесценны. В целом, оказавшиеся вне Казахстана эмигранты, своей судьбою, объективно способствуют «узнаваемости» этноса и региона Центральная Азия, за рубежом. Они сохранили основные индикаторы национальной принадлежности, вплоть до хозяйственно-бытовых предпочтений и традиций. Носители этнонима «казах» ныне составляют ядро современной казахской диаспоры и способствуют продвижению имиджа Республики Казахстан, казахской культуры и ментальности в новом тысячелетии. Это – серьезное основание как для многостороннего исследования эволюции диаспоры и ее нынешнего состояния, так и упрочения институциональной базы эффективного управления миграционными потоками, в контексте национальной безопасности Республики Казахстан. Грамотная подача темы в СМИ, Интернет-сети, в русле национальной идеи Президента «Мәңгілік ел» и во всемирно-историческом контексте, безусловно, значима.

Литература

1. Муканова Г.К. Центральная Азия через призму отношений: Россия–Казахстан–Китай. Петропавловск, 2001.
2. Муканова Г.К. Миграции казахов в Центральной Азии: взгляд в прошлое и попытка прогнозирования // Вестник Евразии 1996. № 2.
3. Муканова Г.К. Казахская трансграничная миграция в пределах Центральной Азии периода трансформации (на примере Китая) // Евразийское сообщество: Экономика. Политика. Культура. 2002. № 1.
4. Муканова Г.К. The Kazakh Expatriate Community of the XX Century through the Prism of Diplomacy // «Bylye Gody». 2014. № 31 (1).
5. Муканова Г.К. Евразийский и Центрально-Азиатский векторы межгосударственных миграций казахов сер. XX в. // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2014. № 1.
6. Шокай М. В Советском Казахстане // Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. III том. Алматы, 2013.
7. Амандосов Т. Жанровое разнообразие казахстанских СМИ // Искусство публицистики Сост. Г.В. Колосов. Алма-Ата, 1968.
8. АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 175. Списки и анкеты журналистов-коммунистов в Киркрае, 1921–1922 гг.
9. АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 66.
10. Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. 1989. № 7.

11. INALCO. L'Archives de Moustafa Chokay Bey. Carton 8. Dossier 2i. P. 15.
12. Shokai M. "Yash Turkistan." 1931. № 2.
13. Shokai M. Complete Works: 12 volume edition. Almaty: Dyke-Press, 2013. Volume 7.
14. ГАРФ. Ф. Р-6985. Оп.1. д. 26 (2).
15. Border troops of the USSR in the Great Patriotic War. T. 2. 1942–1945. Doc. M., 1976.
16. ГАРФ. Ф. Р-6985. Оп.1. Д. 47 (1).
17. The Kazaks of China. Essays on an Ethnic Minority. Ed. By L. Benson and I. Svanberg, 1988.
18. Border troops of the USSR, 1918–1928. V.1. M., 1973.
19. Шоқай М. Туркестан перед второй пятилеткой // Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. VII том. Алматы, 2013.
20. РГВИА. Ф. 461к. Оп.1. Д. 418.
21. Шоқай М. Восстание против русских в Туркестане (Листки из истории) восстания Аблай-хана и Кенесары-хана // Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. V том. Алматы, 2013.
22. РГВИА Ф. 461к. Оп.1. Д. 416.
23. Шоқай М. 1917 – 1924 – 1934 // Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. VII том. Алматы, 2013.
24. РГВИА. Ф. 461к. Оп.1. Д. 431.
25. Border troops of the USSR in the Great Patriotic War. T. 2. 1942–1945. Doc. M., 1976.
26. Svanberg I. Kazaks Reffugees in Turkey. Uppsala, 1989.

ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ниязханқызы Г.

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, Өскемен

Шетелдегі қазақтар негізінен екі түрлі жолмен пайда болды. Бірі, орыс пен қытай империялары қазақ жерін түгелдей отарлағаннан кейін оны бөліске салған кезде елімен, жерімен басқа елдің боданында қалған қазақ ирриденттері (Қытай, Ресей, Өзбекстандағы қазақтар), екіншісі, Қытай мен Ресейде жүргізілген революциялық төңкерістер, саяси қуғын-сүргін, таптық күрес, геноцид, тәркілеу т.б. толып жатқан зұлматтар кесірінен тарихи Отанынан бас сауғалап басқа елді паналағандар, яғни диаспора. Қазір Қазақстаннан тыс өзге елдерде өмір сүретін қазақтардың ауқымды бір бөлігі Өзбекстанда тұрады. Ондағы қазақтардың саны 1 миллионды* құрайды.

Өзбекстанның солтүстік-шығысын ежелден-ақ қазақ тайпалары мекендегені тарихтан белгілі. Әсіресе, Сырдарияның орта және төменгі ағысында қаңлы тайпалары б.э.д. IV–III ғғ. Үлкен тайпалық одаққа біріккені белгілі. Қаңлылар жөнінде В.В. Востров, М.С. Мұқанов, К. Шаниязовтар жазған болатын. Олар ежелгі қаңлылар мен қазіргі қаңлы руларының байланысты екенін жоққа шығармай, Ташкент уезінде XIX ғ. екінші жартысында қаңлының 1650 үй болғанын көрсетеді [1, с. 33]. Ал, VIII ғ. 70-жылдары арабтар қаңлыларды Сырдың орта ағысынан ығыстырады, сөйтіп олардың бір бөлігі Сырдарияның орта ағысының оң жағалауында мекендеп, қазақ және қарақалпақ халықтарының құрамына кіреді. Қазіргі кезде, қаңлылар Ташкент облысының Орта Шыршық, Жоғары Шыршық және Жаңа жол аудандарында тұрақтаған [2, с. 6].

* Редакция алқасы Өзбекстандағы қазақтардың саны 2000 жылы 990 022 адам болғандығын ескертеді.

XV–XVII ғғ. дулат тайпалары осы территорияда қоныстанып, қазақ халқының қалыптасуында маңызды роль атқарды. Тәуекел хан билігі тұсында (1598–1798 жж.) Ташкентте дулаттардың өзіндік орны болды, кейін олар билікті өзара бөлісе алмай, Ташкенттегі билікті Юнусқожа деген сартқа беріп қойған. Осы рулардан Ташкент өңірінде ежелден мекендегенін ел арасында жинақтаған материалдары бойынша зерттеуші Б. Қалшабаева «Ботпай», «Оймауыт», «Дархан» т.б. рулар атындағы елді мекендер бұлардың халық болып қалыптасу кезеңінен бері өз ата қонысында отырғанын дәлелдейді [3, 311-б.].

М. Тынышпаевта Ташкент аймағында қазақтардың ежелден-ақ мекендегені туралы айғақтайды. XIV ғ. Түркістанда соңғы этнографиялық төңкеріс болып, Жошы ұлысына жататын көшпелі тайпалар бірқатар қақтығыстар нәтижесінде Түркістанның отырықшы жұртымен Жетісудағы Шағатайға тән көшпенділерін жеңеді. Содан, Сырдариядан батысқа қарай өзбектер, шығысқа қарай қазақтар орнығады. Ол Бұл кезеңдерде екі халықтың арасында этнографиялық айырмашылықтар бола қоймаған, өйткені өзбектерде, қазақтарда Жошы ұлысының бірдей тайпаларынан құралған болатын, сонымен қатар, өзбектер мен қазақтар өздерінің оң қанатымен Түркістанды, сол қанатымен Жетісуды иемденіп алған халық ретінде қарайтынын жазған [4, 296-б.].

Қыпшақ тайпалары түркі тайпаларымен бірге XIX ғ. Қоқан хандығында айтарлықтай салмағы болды. Ферғана облысының Әндіжан мен Наманган уездерінде 42 500 адам қыпшақ тұрғындары болған. Олар Әндіжан уезіндегі халықтың 10 пайызын құрады, ал бұл бұрынғы Қоқан хандығының құрамы, ал қалған бөлігі қазақтармен бірге көшіп-қонып жүрді [3, 312-б.]. Осылайша қыпшақ тайпалары қазақтармен қоса өзбектердің де этнокомпонентіне айтарлықтай ықпал жасаған. Ферғана аймағындағы қыпшақтар өзбектердің құрамына кірсе, ал, Ташкент өңіріндегі қазақтар түрлі саяси оқиғалар тұсында келгені белгілі.

А.И. Левшин 1558–1559 жж. Бұхарада болған Дженкинсон Ташкент билеушісінің көп санды, түрі сұсты, мұсылман дінінде, қалалары жоқ қазақтармен соғысқанын, ал 1534 ж. Иван Грозныйдың елшісі Данила Губиннің Ташкентті алу үшін күш-қуаты көп қазақтардың соғысқанын, Ташкент билеушілерінің екі рет жасаған қарсылығына қарамастан олардың жеңгендігі жөнінде мәлімет келтіреді [5, с. 172]. Бұл да XVI ғ. Ташкент аймағында қазақтардың мекендегенін дәлелдейді.

1789 жылға дейін Ташкент билігі Жолбарыс хан мен Төле бидің қолында болған. Жолбарыс ханды өлтіргеннен кейін Төле би билігін жалғастырып, салық жинап отырған.

Жоңғар шапқыншылығы тұсында да қазақтар басқа жерлерге ығысып, тұрақтап қалғаны белгілі. 1723 ж. Қалдан Серен Түркістан, Ташкент және Сайрамды алғанда Ұлы жүз бен Орта жүздің кейбір бөлігін бағындырды, ал Ұлы жүздің қалған бөлігі мен Орта жүздің біразы Ходжентке көшсе, Орта жүздің келесі бір бөлігі Самарқандқа, Кіші жүздің бір тобы Хиуа мен Бұхараға көшті [5, с. 167]. 1723 ж. қазақ даласындағы ашаршылықтан кейін Орта жүздің бір бөлігі Бұхар хандығының қол астына, Кіші жүздің бір тобы Хиуаға қоныс аударады. Жүздегі тайпалардың осылай басқа жаққа қоныс аударуға мәжбүр болуы саяси бірлікті де әлсіретті. Хиуа хандығы Кіші жүздің шаруашылық жүйесіндегі ерекшелігіне қарай Сырдарияны үнемі өздеріне бағынышты ретінде ұстамақшы болды.

1827 ж. табынның шөмішті руының көсемі Асау Барақұлы Хиуа хандығының қол астында болғандығын, Хиуа ханы тақты нығайтуда үлкен көмек көрсетуіге болатынын біліп, қазақ байларына жер сыйлаған. Табындарға Шуманай мен Қиятжарғаннан бергендігін ғалым У. Шалекенов нақты деректермен көрсетеді [6, с. 41]. Қазақтардың осылайша ішкерілей енуіне Ресейдің отаршылық саясаты ықпал етіп, Хиуа хандығының жеріне көшуге мәжбүр болды. Мысалы, Есет батыр өз руымен және адайлардың бір бөлігі Хиуа шекарасына, екінші бөлігі өзбек хандықтарына ішкерілей енді. Маңғышлақтағы, Үстірттегі жайылымдардың аз болуына байланысты адайлардың бір бөлігі Хиуа хандығына бағынды. 1870 ж. Қазан революциясына дейін Хиуа иелігінде 710 мың адай отбасы болған [3, 313-б.]. Жер тапшылығынан адайлардың көпшілігі Бұхар хандығына да өткен. Мысалы, 1875 ж. Жәнібек би бес мың отбасымен Бадахшанға, Тесіктас және Құндызға көшеді [3, 313-б.]. Зерттеуші

М.Тұрсынова 1893 ж. адайлар және табындардың 483 отбасы қойларын сатып, түйе алып, Хиуа хандығы иелігінен Әмудариямен жоғары өтіп Бұхараға келгенін жазған [7, с. 134].

Дерек көздеріне сүйенсек, Өзбекстан жері XVI–XVII ғғ. Самарқандты билеген Жалаңтөс батыр мен хандардың орталығы әрі қазақ руларының көшіп-қонып жүрген өлкесі болған. Кейіннен патшалық Ресейдің Орталық Азияны отарлау саясаты кезінде Ташкент шаһарында құрылған «Түркістан генерал-губернаторлығының» құрамына Қазақстанның оңтүстік бөлігі енген болатын. Сол кезде қазақ ауылдары біраз қуғынға ұшырап, жергілікті халықтың арасына сіңіп кетті. Ал, Кеңестік Үкімет орнағаннан кейінгі жылдары қазақ халқының басынан талай зобалаң заман, тағдыр тәлкегі өткені белгілі. Елді жайлаған ашаршылық, күшпен ұжымдастыру, репрессия тұсында талай қандасымыз көршілес өзбек жерінде бой тасалап, пана тапқандығын қазақ зиялыларының жүріп өткен жолдарынан көреміз.

Кеңестік кезеңде Өзбекстандағы Бұқараға кіретін Ұшқұдық, Тамды аудандарында, Заравшан алқабындағы Кеңімек ауданында қазақтар өте көп болатын. Сонымен қатар, Өзбекстан құрамындағы Қарақалпақ автономиялық республикасында да қазақтардың саны аз болған жоқ. Жизақ облысы мен Ташкентте де қазақтардың ауқымды бөлігі тұрады.

Кеңестік кезеңде орталықтың шешімімен Оңтүстік Қазақстан облысының кейбір аудандары Өзбекстанға берілгені белгілі. Сол кезде жергілікті халық көрші елдің құрамында қалып қойды. Бүгінде олардың көншілігі қоғамдық-экономикалық жағдайға байланысты Қазақстанға қайтуды қалайды.

Өзбекстандағы қазақтардың жүздік құрамының жағдайына тоқталсақ, Өзбекстанның батыс бөлігі, Самарқанд облысындағы Нұрат ауданынан Қарақалпақстан бекетіне дейін, солтүстік-батысындағы соңғы нүктесінен Науаи, Бұқар, Хиуаға дейінгі мекен еткен қазақтардың көбі – Кіші жүздің ұрпақтары. Бұл қазақтар басқа өзбекстандық аймақтардағы қазақтарға қарағанда өзіндік ерекшеліктерін жоғалтпаған. Олар, Өзбекстанның құмды және аралас құмды, малға өсіруге қолайлы аймақтарында мекендейді.

Қазақтардың қалған бөлігі Өзбекстанның шығысындағы Самарқан, Жызақ, Ташкент облыстарында орналасқан. Олар Орта жүздегі қоңырат, қыпшақ, арғын; Ұлы жүздегі қаңлы, дулаттың ұрпақтары. Алайда, бұл жердегі қазақтар өзбек аудандарында тұрғаннан кейін оларға жергілікті этникалық ортаның ықпалы көп әсер еткен.

Тамды ауданы облыс орталығынан ең шалғайда жатыр. Солтүстік батысында Оңтүстік Қазақстан және Қызылордамен, ал оңтүстік батысында Науаи облысының Кенимех ауданымен шектеседі. 16 мың халықтың 70 пайызы қазақтар. Өзбекстандағы қандастарымыз тұратын жер-су аттарының да тарихы да тереңде жатыр.

1928 жылы іргесі қаланған аудан көне және жаңа тамды деп 2-ге бөлінеді. Көне Тамды 10 шақырым жерде болса, жаңа Тамды соңғы 20 жылда бой көтерген екен. Ал жыл сайын керегесін кеңейтіп келе жатқан орталықтағы айтулы инфроқұрылымдардың бірі – жаңадан салынған 80 орындық аурухана. Мұнда негізінен жастар еңбек етеді. Ауданды қазақ азаматы басқарады. Ал заманға сай құрал-жабдықтармен қамтылған мекемеде қандастарымыздың абыройлы қызмет етіп жатқаны ұлтымыз үшін үлкен мақтаныш.

1992 жылдан Өзбек елі латын қарпіне көшті. Ал, қазақ мектептері Қазақстандағыдай кирилл қарпін пайдаланады. Алайда, оқу стандарттарының әртүрлілігі қазақ мектептерінде Қазақстан оқулықтарын пайдалануға мүмкіндік бермейді. Сол себепті де, өзбекстандық қазақтар қазақ тілінде оқулық жасауды қолға алған. Бұл жайында Өзбекстандағы қазақ мәдени орталығының төрағасы, Өзбекстанның Оқу министрлігінің мақұлдауымен осы жылдар аралығында қазақ тілінде 8 мың оқулық жарық көргенін, бұл оқулықтардың барлығы Өзбекстанның оқу стандартына сай келетінін айтады. Сондай-ақ, Өзбекстанның жоғары оқу орындарында да қазақ тілінде бөлімдер бар. Мысалы, Қарақалпақ астанасындағы Нөкіс мемлекеттік университетінде қазақ филология факультеті бар, Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік университетінде қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы жұмыс істейді. Сондай-ақ, қазақ тілінде білім беретін педагогикалық колледж бар.

Қазіргі кезде Өзбекстанда қазақ тілінде республикалық «Нұрлы жол» газеті жарық көреді. Өзбек теледидарында қазақ тілінде «Дидар» бағдарламасы аптасына екі рет, 20-30 минут хабар таратады. Аптасына бір рет радио хабарларын тыңдалады. Қазақстанның барлық телеарналары көрсетіледі. Қазақ тіліндегі газет-журналдардың жазылуына шек қойылмайды. Алайда, олардың жазылу құны жоғары болғандықтан, таралымы да тым аз.

Өзбекстан Республикасында мәдениет саласына арналған қазақша мекемелер, қоғамдық ұйымдар жұмыс істейді. Республикалық қазақ ұлттық мәдени орталығы және оның облыстық, қалалық, аудандық бөлімшелері өз жұмыстарын атқарады. Республикалық қазақ ұлттық мәдени орталығы ғимаратында кітапхана, домбыра үйірмесі тағы басқа мәдениетке, өнерге қатысты үйірмелер бар.

К. Қобландин мен Г. Меңдіқұлованың зерттеуінде Өзбекстан қазақтарының тарихын 4 кезеңге бөліп қарастырады. Біріншісі, қазір Өзбекстан аумағында қалып қойғанымен, Қазақстанмен іргелес жатқан аудандарындағы, бұрыннан қазақ руларының жайлап қоныстанған атамекені екенін дәлелдейді.

XVI–XVII ғғ. Тәуке ханның тұсында, Самарқандты билеген Жалаңтөс батырдың, хандардың орталығы болған Ташкент шаһарының айналасы қазақ руларының көшіп-қонып жүрген өлкесі болған. Әрі қазақтың сол кездегі тарихы XVIII ғ. Жоңғар шапқыншылығымен байланысты. Сол кезде қазақ руларының Бұқара, Ташкент, Хиуа, тіпті Памирге дейін көшкендігі туралы ақпараттар жетіп отыр.

Екінші кезең, патшалық Ресейдің Орталық Азияны отарлау саясаты кезінде құрылған «Түркістан генерал-губернаторлығының» құрамына Қазақстанның оңтүстік бөлігі енген еді. Қазақ ауылдары сол кезде де біраз қуғыншылыққа ұшыраған. Соның салдарынан, әрі қарай көшіп кеткен немесе сол жерде өзге халықтарға сіңіп кеткенімен сипатталады.

Үшінші кезеңі, Кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі кезеңнен Екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі аралықты қамтиды. Яғни, Кеңес Одағының алғашқы жылдары, ашаршылық кезеңі, күшпен ұжымдастыру және репрессия, Түркістан мемлекеттерінің іргетасын қалаушы қазақ қайраткерлері жайында сөз болады.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Өзбекстанның халық шаруашылығын дамыту мақсатында Оңтүстік Қазақстанның біраз аудандары Өзбекстанның қарамағына өтті. Осы аралықты төртінші кезеңге жатқызады [8].

Жаңа кезең – Өзбекстанның тәуелсіздігін жариялағаннан кейінгі тарихты сөз етеді. Бұл мәселе енді зерделеніп келеді. Бұл кезеңде Өзбекстан қазақтарының Қазақстанға қоныс аударуына көбірек мән берілді.

Соңғы 15 жылда қазақтардың Қазақстанға жиі көшуінің бірнеше себептер бар:

1. Келешек балаларын Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында оқуын және жұмысқа орналасуын көргісі келгендер;

2. Ағайын-туысқандарға қосылғысы келгендер;

3. Әлеуметтік-экономикалық факторлар (жұмыс бабымен);

4. Көшіп жатқан азаматтарға еліктеп көшу т.б.

Өзбекстаннан Қазақстанға қазақтардың көшуі жалғасады, бірақ Өзбекстандағы қазақтың бәрі көшпейді, себебі сол жердегі қазақи тамыры терең кеткен, сол жердегі қазақша өмір сүру дағдысы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі биік деңгейде қалыптасқан, ұлттық сана-сезімі шыңдалған, қаймықпаған, ұлттық сана-сезім басқа рухани сезімдерден басым екені анықталған.

Өзбекстан Республикасында қазақ халқының өкілдері төменгі аудан-аймақтарда шоғырланған:

1. Ташкент облысының барлық аудандарында, бірақ басым көпшілігі Бостандық, Жоғары Шыршық, Орта Шыршық, Төменгі Шыршық, Жаңажол (Янгиюл), Қыбырай, Шыназ, Бөке аудандарында және Шыршық қаласында;

2. Қарақалпақстан Республикасында;

3. Науаи облысында. (Тамдыбұлақ, Кенимех аудандарында, Үшқұдық, Зеравшан қалаларында);

4. Жызақ облысында;

5. Сырдария облысында;

6. Бұхара облысында (Қарауыл базар, Газли).

Қазір әлемнің қырықтан астам мемлекетінде 5 миллионға жуық қазақ диаспорасы тұрып жатыр. Олар шетелдердегі аз этникалық топ болғандығына қарамастан әрдайым өздерінің атамекені Қазақстанмен рухани-мәдени және шаруашылық байланыста болуға тырысады. Олардың тарихи Отанмен тығыз байланыста болуын қамтамасыз ету үшін 1992 жылы құрылған Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының рөлі ерекше. Бұл беделді халықаралық ұйым осыған дейін дүниежүзі қазақтарының төрт құрылтайын өткізіп, қазақ халқының тағдыры, тілі, әлемнің түкпір-түкпіріндегі қазақтарды біртұтас Қазақстан мемлекетіне оралтудың құқықтық негіздері сияқты көкейтесті мәселелерін талқылады. 2011 жылдың 25 мамырында Астана қаласында өткен Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайында Елбасы Н.Назарбаев «Қазақстан – дүниедегі әр қазақтың қастерлі құбыласы» атты баяндамасында: «Қазақ баласы дүниенің қай түкпірінде жүрсе де тұтас халқының бір бөлшегі екенін еш уақытта ұмытпауымыз керек», – деп қадап айтып, «... қандастар тұрып жатқан елдерде ұлттық өнердің кеңінен таралуына жағдай жасауымыз керек. Біз қазақтың қаймағы бұзылмаған көрші елдерде ұлтымыздың аса құнды рухани мұралары сақталғанын жақсы білеміз. Білім және ғылым министрлігі мен Мәдениет министрлігіне экспедициялар ұйымдастырып, осындай құнды мұраларды жинақтауды тапсырамын», – деп үлкен міндеттер жүктеді.

Қорыта айтқанда, қазақ диаспорасының тағдыр-талайына өркениетке иек артқан Қазақстан Республикасы бей-жай қарай алмайтындығының басты себебі – Қазақстан шетелдегі қазақ ұлты өкілдерінің бірден-бір тарихи Отаны. Сондықтан да, Қазақстан олардың қазақ ұлтының бір бөлшегі ретінде қай елде жүрмесін, қай қоғамда өмір сүрмесін ұлттық құндылықтары ана тілін, мәдени-рухани байлығын сақтап, дамуына әрқашан да қамқорлық жасайды. Президент Жарлығымен бекітілген «Шетелдегі отандастарды қолдаудың мемлекеттік бағдарламасы», осының айқын дәлелі болады. Этникалық ортасынан тыс жерлерде өмір сүріп отырған қазақ ұлтының өкілдері қай мемлекетте болмасын ұлттың аз санды құрамына жатады. Қазақ диаспорасын ғылыми түрде зерттеу соңғы кезеңдерде көтеріліп жүрген мәселелерге жатады.

Әдебиеттер

1. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.)Алма-Ата, 1968.

2. Шаниязов К. К вопросу расселения и родовых делениях канлы // Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. Ташкент, 1972.

3. Қалшабаева Б.К. Орта Азиядағы қазақ диаспорасының қалыптасу тарихынан // Бекмаханов тағылымы – 2004. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы, 2004.

4. Тынышпаев М. Таңдамалы. Алматы, 2001.

5. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы, 1996.

6. Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Амударьи. Ташкент, 1967.

7. Турсынова М.С. Казахи Мангышлака во второй половине XIX века. Алматы, 1977.

8. Кобландин К.И., Мендикулова Г.М. История казахов Узбекистана и их сегодняшнее развитие. Алматы, 2009.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ РЕПАТРИАНТОВ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЦГА г. АЛМАТЫ)

Нурумбетова К.К.

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК, Алматы

С 1991 г. на историческую родину начали приезжать на постоянное место жительство казахи, оказавшиеся за рубежом по различным причинам. Всего за период с 1989 г. по 1999 г. в республике поселилось 43 057 оралманов. Большая часть оралманов – 76,8 % поселились в сельской местности Акмолинской, Карагандинской, Алматинской, Павлодарской и Восточно-Казахстанской областей [1].

В начале 2000 годов увеличивалось количество оралманов, приезжающих и в г. Алматы, причем приезжающих вне квоты было намного больше, чем по квоте. Это видно из таблицы, приведенной ниже [2, л. 19].

Табл. 1. Казахи прибывшие по квоте и вне квоты в г. Алматы

Годы	**Всего (чел.) внешняя Миграции**	**из них:**			
				вне квоты:	
		человек	**уд.вес (%)**	**Человек**	**уд.вес (%)**
2002	890	149	16.7	741	83.2
2003	1175	406	34.5	769	65.4
2004	1082	370	34.2	712	65.8

В соответствии с Концепциями демографической и миграционной политики Республики Казахстан, утвержденными Постановлением Правительства Республики Казахстан № 1272 от 17.08.2000 г., Управлением миграции и демографии г. Алматы при участии Министерства образования и науки РК, Института экономики и заинтересованных служб города была разработаны городская Программа государственной миграционной политики на 2001–2005 гг., Программа государственной демографической политики на 2001–2005 гг. и Планы мероприятий по их реализации. Данные программы были утверждены решением IX сессии Алматинского городского маслихата 04.04.2001 года.

В плане действий акима города Алматы были предусмотрены мероприятия по реализации соответствующих пунктов Программы государственного демографического развития РК на 2001–2005 гг. Данная программа была нацелена на регулирование основных процессов в естественном и механическом движениях населения страны, рождаемости, смертности и миграции путем принятия мер по улучшению состояния репродуктивного здоровья и стимулирования рождаемости, снижению смертности населения, регулированию миграции. В программе были предложены конкретные мероприятия, направленные на увеличение численности населения.

Одним из путей увеличения численности населения является переезд этнических казахов-оралманов на историческую Родину. На 01.10.2004 года численность оралманов, зарегистрированных в Управлении миграции и демографии по г. Алматы, составляла 3176 человек, в том числе: мужчин – 1580 чел., женщин – 1597. В разбивке по странам, из которых они прибыли, ситуация выглядила следующим образом:

- КНР – 1197 чел. (345 семей) – 40%;
- Монголия – 714 чел. (181 семья) – 21 %;
- Узбекистан – 698 чел. (150 семей) – 18%;
- Туркменистан – 95 чел. (22 семьи) – 2,6%;
- Таджикистан – 62 чел. (19 семей) – 2%;

- Кыргызстан – 72 чел. (22 семьи) – 2,6%;
- другие страны: Турция, Иран, Афганистан, Литва, Украина – 1,1%.

Из общей численности по квоте иммиграции прибыло 408 семей (48%), а самостоятельно вне квоты переселения (зарегистрированные в управлении) – 444 семьи (52%). Лица трудоспособного возраста – 1942 чел. (61%), пенсионеры – 257 чел. (8%) и дети – 978 чел. (31%) [2, л. 20].

Среди прибывших оралманов лица с высшим и незаконченным высшим образованием составляли 76%, средне-специальным – 17,5% и общим средним – 6%.

За период с 1993–2004 гг. оралманам были выплачены единовременные денежные пособия и компенсированы дорожно-транспортные расходы на общую сумму более 14,0 млн. тенге.

С 1993 по 2004 гг. для семей оралманов было приобретено 424 квартиры на общую сумму 541,4 млн. тенге. На конец 2004 г. более половины из них было приватизировано.

В 2003 г. в соответствии с постановлением Правительства РК № 359 от 15.04.2003 г. «О распределении целевых трансфертов» 90 семьям оралманов, прибывшим по квоте, было выделено 183,971 млн. тенге. Приобретением жилья занимались три учреждения: Управление миграции и демографии по г. Алматы, Департамент труда, занятости и социальной защиты населения и Департамент государственных закупок. Из-за резкого роста цен на рынке жилья, выделенных средств хватило только на приобретение 80 квартир, 10 квартир в виде кредиторской задолженности были перенесены на 2004 г. На погашение данной задолженности из республиканского бюджета в 2004 г. было выделено 29,0 млн. тенге.

Согласно Постановлению Правительства РК № 225 от 25 февраля 2004 г. был изменен порядок предоставления жилья оралманам. Выделение средств для приобретения жилья семьям оралманов, прибывающим по квоте 2004 г., производился из расчета стократного месячного расчетного показателя на одного члена семьи. В связи с высокими ценами на жилье в г. Алматы у оралманов возникали трудности с приобретением жилья [2, л. 21].

На 01.10.2004 г. в списке претендентов на включение в квоту г. Алматы состояли 1618 семей, в основном из Узбекистана и Китая. Согласно законодательству Республики Казахстан ходатайства лиц о включении в квоту, с указанием области или города, подавались в дипломатические представительства, консульские учреждения Республики Казахстан за рубежом. Далее документы регистрировались в Агентстве РК по миграции и демографии и передавались по списку территориальным органам, т.е. в Управления миграции и демографии, которые принимали решения о включении в квоту переселения.

Многие семьи из Узбекистана, не дожидаясь решения вопроса включения или не включения в квоту, переселялись в город Алматы и жили в арендованных квартирах или у родственников, перебиваясь случайными заработками, т.е. не имея постоянной регистрации и не оформляя гражданство РК. Ежегодно список претендентов на квоту по понятным причинам увеличивался. Квота 2004 г. по городу Алматы была утверждена Президентом РК в количестве 55 семей. Таким образом, решение вопроса включения в квоту затягивались на многие годы, а в городе росло количество этнических казахов, не имеющих определенного статуса.

Финансирование переселенческих мероприятий производилось из республиканского бюджета. В связи с вышеизложенным, возникла необходимость увеличение квоты, выделяемой на г. Алматы, что позволило бы сократить число людей, живущих в городе Алматы без определенного статуса.

Большой проблемой для города являлись оралманы, прибывшие самостоятельно и зарегистрировавшиеся в управлении, как нуждающиеся в жилье. Таких семей на октябрь месяць 2004 г. было более 200 и многие из них оформили гражданство Республики Казахстан, в связи с чем статус «оралмана», согласно Закону РК «О миграции населения», прекращался. Не все они имели возможность приобрести жилье самостоятельно. До 2000 г. средства для приобретения жилья данной категории выделялись из республиканского

бюджета. Было бы правильным отнести их к категории социально-защищаемых слоев населения и решить жилищную проблему путем включения в список очередников на получения жилья через Департамент жилья города или выделения земельных участков.

В 2001 г. было выделено 186 земельных участков для семей оралманов под индивидуальное жилищное строительство, где велось строительство поселка для оралманов под названием Байбесик. На октябрь месяц 2004 г. в поселке было построено 95 домов, 41 времянок, 14 фундаментов и на 8 участках велась подготовительная работа под фундамент. На выделенные из местного бюджета средства в сумме 21 млн. тенге была проведена линия электропередач. Для проведения водопровода акиматом было выделено 19,3 млн. тенге, производились работы по строительству водопровода.

При поддержке Международной организации миграции (МОМ) и посольства Голландии для временного обеспечения питьевой водой жителей микрорайона «Байбесик», была пробурена скважина, построено здание мастерской, оказана помощь семьям оралманов в строительстве жилья на сумму 20,0 тысяч евро. В связи с тем, что в большинстве семей оралманов имелись дети школьного возраста, необходимо было обеспечения п. Байбесик общественным транспортом. Сложным вопросом оставалась занятость оралманов. По вопросам трудоустройства оралманы обращались в Центры занятости, где им оказывалось содействие. Временная занятость оралманов была обеспечена участием на общественных работах. С целью приобретения востребованных на рынке труда профессий оралманы направлялись на курсы профобучения и переподготовки.

Кроме того, оралманам, у которых среднедушевой доход составлял ниже черты бедности назначалась государственная адресная социальная помощь. В 2004 году в течение полгода данную помощь получила 31 семья оралманов (150 чел.) на сумму 1,1 млн. тенге [2, л. 23].

Существовала проблема при начислении пенсий оралманам. Согласно законодательству Республики Казахстан, оралманам, независимо от стажа и должности, занимаемым в стране выбытия, им назначается минимальный размер пенсии, что вызывает справедливое недовольство с их стороны. Этот вопрос поднимался как самими оралманами, так и Агентством РК по миграции и демографии.

В 2003 г. в соответствии с выделенной Правительством РК квотой на обучение детей оралманов в вузах ресрублики Управлением миграции и демографии была проведена работа по регистрации и приему документов для участия в тестировании 812 детей оралманов. 600 из них по результатам тестирования были зачислены на подготовительные курсы шести вузов г. Алматы и проходили в них обучение. Помимо обучения детей оралманов на подготовительных курсах, необходимо предусмотреть для них квотирование мест вузах г. Алматы. Для координации работы с оралманами и беженцами, разрешения проблемных вопросов и оказания им правовой защиты, велось тесное сотрудничество с международными и неправительственными организациями такими как: Международная организация миграции (МОМ), Управление верховного комиссариата ООН по делам беженцев (УВКБ ООН), Казахстанское Международное Бюро по правам человека и соблюдению законности, кризисным центром «Забота», общественными объединениями «Асар», «Отан Ана», «Казахстанская правовая помощь беженцам», Ассоциацией деловых женщин, обществом Красного Полумесяца, Детским Фондом Казахстана, Афганским землячеством и Фондом поддержки афганской диаспоры. Проводились семинары по обучению оралманов и беженцев конституционным, правовым и социально-экономическим основам, а также началам предпринимательства, организовывались встречи со службами города.

Оралманами города Алматы было открыто свыше 30 малых предприятий и фирм по выпуску товаров и оказанию услуг населению [2, л. 24].

На начало октября месяца 2004 г. в г. Алматы проживало свыше 3,0 тыс. оралманов из различных государств мира. Многие их них, особенно прибывшие из стран дальнего зарубежья, из-за незнания русского языка испытывали определенные трудности при поступлении на работу и в ежедневном общении, не владели письменностью на основе

кириллицы, имели слабые знания о своих правах. В связи с этим возникла необходимость в создании Центра адаптации, где стало бы возможным открытие различных курсов по обучению языкам и письменности, юридической консультации, медицинских пунктов, кружков по интересам. В Центре адаптации оралманы, прибывшие из различных государств, могли бы общаться друг с другом, делиться знаниями, оказывать посильную помощь нуждающимся. Существовавщий Центр адаптации (частный дом площадью 100 кв.м.) не отвечал требованиям.

Поскольку город Алматы является культурным, научным и финансовым центром, при формировании квоты учитывался образовательный уровень и профессиональные навыки претендентов на квоту. Среди оралманов Алматы есть деятели науки, имеющие международное признание и ученые степени, известные артисты [2, л. 26].

Таким образом, можно отметить следующие проблемные вопросы оралманов г. Алматы и предложения для дальнейшего улучшения их социального положения:

- обеспечение жильем или земельными участками (республиканский и местный бюджеты);
- льготное ипотечное кредитование жилья (уровень республики);
- льготное налогообложение в течении 3–5 лет начинающих оралманов-бизнесменов (уровень республики);
- квотирование мест для обучения детей оралманов в ВУЗах, помимо подготовительных курсов (уровень республики);
- постановка на учет для получения жилья оралманов, прибывших вне квоты и оформивших гражданство РК, приравнивая их к социально-защищаемым слоям (уровень республики и города);
- при начислении пенсий бывшим оралманам согласно законодательству РК не учитывается стаж работы, должности, занимаемые оралманами в государствах выбытия, а также регалии, награды, особые заслуги. В результате вместо заслуженных пенсий оралманы получают минимальные социальные пенсии (уровень республики).

Литература

1. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Народонаселение Казахстана в условиях суверенитета. Алматы, 2009.

2. ЦГА г. Алматы. Ф. 437. Д. 88.

ЖАЛПЫ ДҮНИЕДЕГІ ҚАЗАҚТЫ БАЙЛАНЫСТЫРЫП ТҰРҒАН ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ ТҰҒЫРНАМАСЫ

Омарова Г.С.

О. Сүлейменов атындағы әлеуметтік-гуманитарлық институты, Алматы

Әлемдік қауымдастық алдында ұлтаралық және диаспора мәселелеріне асқан түсініктікпен, шыдамдылықпен қарау қажеттігі туындап отыр. Осы мақсатты көздей отырып, көптеген дамыған мемлекеттер өз диаспораларын алуан түрлі саяси-экономикалық жаңа құндылықтарды орнатуға тәрбиелеу үшін көптеген шығындарға барып, жүйелі бағыттарды дамытуға талпынуда. Қазіргі кездегі этномәдени үрдістердің кейде терең шиеленісті қыр бере бастауы әсерінен бүгінгі күні әр мемлекет өз диаспораларын жаңа, жүйелі стратегиялық бағыттарға бейімдеуде. Сондықтан қазақ диаспорасын осы тұрғыдан зерделеу қажеттігі туындап отыр.

Қандай да бір қоғамның басты байлығы адам дейтін болсақ, онда қазақтың байлығының бір көзі шетелдердегі қандастар, қуатты қазақ елінің құрамдас бөлігі. Сондықтан олар жалпы

қазақтың өркениетті дамуына ат салысып, әлемнің дамыған елдеріне қазақты танытатын бағыттарды меңгеруі, жаңа өркениетті дамуға бет бұруы керек.

Дүниедегі қазақтарды байланыстырып тұрған ең алдымен қазақтың тілі екені даусыз. Қазіргі жаһандық құбылыстар тереңдей түскен сайын жалпы қазақ бір-бірін түсіне алмайтын кезеңге келу қаупі туындап отыр. Өйткені, тарихи отандағы қазақтар мен шетел қазақтары алуан түрлі жазу үлгілерін қолданады. Шетелдердегі қазақтарға басқа ұлттың тілі мен мәдениеті терең ықпал етіп отыр. Қазақтар көп шоғырланған ата қонысын мекендеп отырған қазақтар тұратын аймақтарда осы уақытқа дейін аса бай күйінде сақталған мол рухани мұраларды сақтап одан әрі дамыту үшін бүгінгі күні шетелдердегі қазақтың жас ұрпағының санасында ұлттық идеяны қалыптастырып, ұлттық салт-дәстүрді, мәдениетті, тілді, ділді үздіксіз байытып отыру қажет. Сонда ғана ұлтымыздың этнодиаспоралық кеңістіктеріндегі бөлігінің ұлттық болмысы сақталып қалу мүмкіндігі бар.

Әлемдегі қазақтарды байланыстырып тұрған ұлттық идея қандай? немесе біз біртұтас дүние жүзі қазақтарын байланыстырып тұрған ұлттық идеяны қалай түсінуіміз керек?

Шетелдердегі қазақтар мен тарихи Отандағы қазақтарды байланыстыратын ұлттық идеяны нақты анықтап, танып білетін уақыт келді деп ойлаймыз. Әлемдік мәдениет алдында жалпы қазақ, тұтас ел болу негізін бекемдей түсетін орнықты бағыт, ұлттық идея қажет. Сонымен қатар шетелдердегі отандастарымыз ұлттың өзін ұлт болып ұюға жетелейтін бағыт-бағдарға, қауымдастықты топтастыратын ұлттық идеяға зәру екендігі белгілі.

Сондықтан біртұтас қазақ халқының ұлттық тілі мен дәстүрлі мәдениетін басқа мәдениеттердің ықпалына ұшыраудан таза сақтауға, шетелдегі қазақтар өздері жасаған рухани құндылықтарды шет елдерде отырып қалай сақтап, дамыта алады – деген мәселеге назар аударылып, шетелдегі қазақтану бағыттарын дамытудың жобасын жасау бірқатар күрделі мәселелерді шешуге септігін тигізері анық.

Жалпы қазақтың өркениетті дамуға бет бұруында шетел қазақтары өзінің рухани жаңару үрдісінің жобасын, өз еркімен жасауы қиындық әкелетіндіктен олардың саналы, орнықты дамуына бет бұруы үшін бұл жобаны жасауға жалпы қазақтың зиятты қауымы ат салысуы қазіргі заман талаптарынан туындап отыр. Бұл мәселеге жалпы қазақ зиялылардың көшбасшы рөл атқаруы, шетел қазақтары мәдениетін сақтауға ғана емес, бұл әлемдік мәдениет алдында жалпы қазақтың даралылық орнын, қазақтану мәселелерін жоғары деңгейге көтеруге қызмет етуі керек.

Жалпы қазақ мәселесімен шетелдердегі отандастардың ұлттық идеясын біртұтастықта зерделеу және мәдени феномен ретінде танып білу отандық қазақ философиялық ойлау жүйесінің толыққанды зерделенуіне жол ашпақ.

Әлемдегі жалпы қазақты байланыстыратын ұлттық идеяны қалыптастырудың қажеттігін мына мәселеден де айқын байқауға болар еді. Мәселен, алуан түрлі саяси тарихи құбылыстар әсерінен еркіндікке ұмтылған қазақ адамына туған жерден айрылу үлкен қайғы қасірет әкелген еді. Қазақ өзінің шексіз шетсіз даласында жылқы, темір т.б. баптаудың қыр сырын аса шебер меңгеріп қана қоймай, басқа жат жұрттықтарға үйреткен көшпелілердің ұрпағы қазақтар үшін кір жуып кіндік қаны тамған, аса қасиетті құт мекен ата-қоныстан айрылу бұл дүниеден баз кешумен пара пар нәрсе еді. Осылайша «Мың өліп, мың тіріліп» асқан қиындықты бастан кешіру арқылы олар жат елдерде тірі қалып, ұлттық келбетін сақтап, өз тарихи отанына мақтанышпен оралған еді. Енді олардың тарихи Отаннан кері қоныс аударып кетуіне не себеп?

Тарихи отанына немесе өз этникалық атажұртына келген қандастардың кері қоныс аударуы қайшылықты проблемалардың бет бейнесін ашып көрсетіп берді. Басқа ұлттармен өзара сұхбат үрдісін қалыптастырып, жаңа өркениетті дамуға бет бұрып, отыз ең мықты елдердің қатарына енуге талпынып жатқан қазіргі кезде елімізде бұл қайшылықты басымдық танытып отырған мәселені бағалау, зерттеу проблемасы туындап отыр. У. Сафран Израильге басқа елдерден оралған еврей диаспоралары мен бұрынғы СССР-дан оралған еврейлерді диаспоралықты тастап, «үйіне» қайтып оралғандар деп есептейді. Бірақ, олар Израильге оралған соң бірнеше жыл тұрғаннан кейін, әсіресе АҚШ-тан оралғандар, өздерін қоршаған

шындықтарды оның ыңғайсыздықтары мен қауіп-қатерін айқын сезініп, бұрын өздері тұрған тұрмысқа «сүт пен бал елдердегі» бейнеге сәйкес келмейтіні біліне бастайды. Сөйтіп, артта қалған өзі туылған, қолайлы да жағымды игілікті жерді, оның кең де, ашық кеңістігіне деген қимастық туындайды», [1, 111-б.] сондықтан олар келген жақтарына кері кетеді деп пайымдайды.

Туған еліне оралған отандастарымыздың аталары жат елдерде тірі қалу жолында қаншама «тар жол, тайғақ кешумен» қиын күндерін өткізіп, туған тарихи Отанға оралуды армандаған еді. Сондықтан оралған қазақ адамы, келер ұрпағының, өз ұлтының, өз отбасының болашағы үшін оралған өз тарихи Отанында қалып, елінің игілігіне қызмет етуі керек деп ойлаймыз. Басқа этномәдени ортада мәдениетаралық өзара ықпалдасу қатынастары орныққан кеңістікте болған диаспорадағы болмыс ұлттық санасындағы өзіндік ерекшеліктерге орай және уақыт пен кеңістіктерде жалпы қазақтың тарихи санасында орныққан кейбір ерекшеліктерге сәйкес ұлтты тұтастандырушы – әлем қазақтарын байланыстыратын ұлттық идеяны қалыптастыру қазіргі уақыт талабынан туындап отыр деп ойлаймыз.

Шетел қазақтары жаңа дамуға бет бұрып, қазақты әлемге танытатын деңгейге жетуі үшін оларға өркениеттік ұстанымдарға сәйкес өзін-өзі ұйымдастырудың жолын көрсететін үлгінің әдістемелік негізін қалау заманауи талаптарды шешуге өз ықпалын тигізері сөзсіз. Сонымен қатар шетел қазақтары басқа елдерде өмір сүре отырып жаһандық өзгерістерге сәйкес өзіне тән өркениетті даму жолын тауып, ұлттық рухани құндылықтарды жаңғыртуының тиімді жолдарын танытатын, ұлттық сана сезімнің оянуына ықпал ететін көшбасшылық тұғыр жалпы қазақты тұтастандырушы ұлттық идея қалыптастыру жалпы қазақтың ортақ қажеттіліктерінен туындап отыр. Осы рухани өркениеттік, жаңару үрдісін қалыптастыруға қоғамда ұлттық патриоттық рухани насихат орнықтыруда жалпы қазақ зиялылыры, зиятты қауым көшбасшылық рөл атқаруы қажет. Қоғамда ұлттық идея мен патриоттық рухани насихат орнату қажеттігі қазіргі кезде Қазақстанда және Қазақстаннан шетелге оқу, еңбек т.б. мақсаттармен кеткен қазақ қыз-жігіттердің, шетел қазақтарының арасындағы қандастарымыздың (ағылшын, қытай, неміс, американ, француз, испан, ливан, египет, конго, африка, корей, түрік, жапон, өзбек, ресей, закавказье, араб әмірлігі т.б.) шетел азаматтарымен тұрмыс құруы, қазақ халқы тарихында бұрын соңды болмаған маргинал топ құрып, ұлттың мәңгүрттенуіне терең ықпал еткелі отырғандығынан да туындай түсіп отыр.

«Отан» әрбір адам үшін өте қасиетті, әрбір адам әлеуметтік мәдени жағынан өзін Отаннан тыс есептеп, сезіне алмайды. Кез келген адамның туған Отаны болады. Қ. Қабдрахманов материалдық құндылықтарды рухани құндылықтардан жоғары қойған диаспора құбылысындағы адам болмысының ащы болса да шындығын айшықтайды. Қ. Қабдрахманов Отан адам үшін бәрін істейтінін айтып, «еркін адамға дүниенің бәрі Отан деген космополиттік ұран пайда болуда. Космополиттер үшін Отан барлық жерде бар және жоқ та... өзіміздің туған жерімізде космополитизмнің өлі нәрсе екеніне көз жеткізе түсудеміз» дейді [2, 264–265-бб.]. Белгілі алаш азаматы Қ. Қоңыратбайұғылы «Жиделі Байсын жерін» іздеп елінен қоныс аударғандар» деп, қазақ жерінен қоныс аударған руларды атағаны секілді, бейбіт заманда құтты қоныс, жақсы өмір, «Жиделі Байсын жерін» іздеп өз Отанынан қоныс аударып жатқан отандастырымыз бар. Бұлар, әсіресе шетелге жұмыс, оқуға кеткендер жаңадан қазақ диаспорасының қалыптасуына үлкен ықпалын тигізіп отыр. Олар бұрыннан шетелде тұратын қазақтармен терең байланыс орнатпаған. Қазіргі кезде тарихи Отан Қазақстанға Моңғолия, Қытай, Түркия, Иран, Өзбекстан т.б. елдерден оралған қазақтар «оралман» деп аталады. Олар өздерін «оралман» деп аталудан әлеуметтік мәдени ортадағы қазақ қоғамында бегілі бір бөлінуге ұшырағандай сезінуде. Осы көзқарастардан олар тарихи Отандағы отандастарын «жерліктер» деп атайды. Осы оралмандар қатары қазіргі кезде сирей түсуі орын алып отыр.

Шетелдердегі қандастарымен тыңғылықты жұмыс атқаратын Германия, Израиль т. б. секілді елдерден кейбір мәселелер бойынша қанағаттанарлық үлгілер қолға алынғандығы белгілі. Бірақ, бұл тұрғыда Германия, Израильден үлгі алғанмен Қазақстан жағдайына және

жалпы қазаққа тиімді бағыттарға бейімдеу жолдарын қарастыратын уақыт келді. Халықаралық адам құқығы жөніндегі заңға сәйкес елімізде қазақ балаларды сату орын алып отыр. Бұл заңды құбылыс болғанымен, гуманистік, жалпыадамзаттық құндылықтарға қайшы. Кеңес Одағы ыдырауымен бұл құбылыс Достастық елдерінде терең қарқын алып отырғандықтан бұл құбылыстар Достастық елдері аясында адам құқығы жөніндегі халықаралық демократиялық қоғам талаптарына ғана емес, адамгершілік заңдары мен этикалық құндылықтарға сәйкес қайта зерделенуі керек. Заңды тұрғыдан қазақтың өз қолымен шетелге сатылған, қазақ халқының жас ұрпақ өкілдерін, болашақ қазақ елін көркейтуге ат салысатын қоғамымыздың басты байлығы жас қазақтар және қазақ қоғамында туылған орыс, украин, неміс, белорус, кәріс т.б. балалары да елімізде қалып, қазақтың игілігіне қызмет етуі керек. Кезінде моңғолдар қыпшақтарды араб т.б. елдеріне сатуынан шетелдерде мәмлүктер қалыптасты. Батыс Европа отар елдерінде тірі тауар сатумен айналысатын «Африкалық компания» құрып қыруар дәулет кіргізді. Қазір Достастық елдері жас бүлдіршіндерді сатумен айналысатын демократиялық қоғамда «Африкалық компания» деп аталмаса да, халықаралық заңға сәйкес адам саудасы берік сақталып отыр. Қазіргі кезде жаңа құтты қоныс «Жиделі, байсын жерін іздеп» жұмыс, оқу білім, өнер, жақсы өмір іздеген қандай адамдар шет елдерге бара алады. Әрине, бұл тұрғыдан қоғамымыздың әлеуметтік топтарын сараламағанмен шет елде мәңгілікке өмір сүруге қалып жатқандар ауылдан шыққандар емес, көбіне ең алдымен жоғары білімді және қалталы азаматтар екені байқалып отыр.

Әдебиетттер

1. Сафран У. Сравнительный анализ диаспор. Размышления о книге Робина Коэна «Мировые диаспоры» (окончание) // Диаспоры. № 4. 2004.
2. Қабдрахманов Қ. Қазақтың қазіргі заманғы мәдениеттану парадигмасы // Мәдени мұра: әлеуметтік мәдени ой санасы. Алматы, 2006.

ПРЕЛОМЛЕНИЕ НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ КИТАЯ В СУДЬБЕ КАЗАХСКОЙ СЕМЬИ

Орынбаева Г.У.

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК, Алматы

Двадцатый век, вместе с величайшими достижениями, как в гуманитарной, так и научно-технической сфере, дал серию тоталитарных режимов во главе со своими вождями. Граждане бывшего СССР хорошо осведомлены о политике сталинизма, т.е. советского тоталитарного строя, достаточно широко известна история германского нацизма, итальянского фашизма. Проявления же тоталитаризма в Китае – маоизма – известны далеко не всем, к примеру, современным гражданам Казахстана. Возможно, это связано с тем, что в самом современном Китае до сих пор эту тему нельзя назвать открытой, а также с традиционным для нас европоцентристским ориентированием, неоправданно недостаточным интересом к истории этой соседней страны.

Масштабы попирания прав граждан в СССР и ряде европейских государств поражают воображение современного человека, события же в истории тоталитарного Китая новейшего периода кажутся просто немыслимыми, представляя собой разнузданный разгул беззакония, творимый государством. По образному выражению одного из исследователей, история Китая новейшего времени – это та же история России, только увеличенная до неправдоподобных, невероятных размеров [1]. Похоже, что тоталитаризм был исторически закономерным

явлением, наряду с общими проявлениями принимая региональные черты и этнический окрас.

Целью данной статьи является: показать на основе рассказа о жизни одной семьи казахов из Китая детали и подробности малоизученной и актуальной темы – истории казахов в эпоху новейшего Китая. Статья имеет также практическую цель – как ответственным работникам, так и обычным жителям нашей страны нужно знать, через что прошли наши соплеменники в КНР, что сформировало их менталитет; это необходимо для работы и налаживания контактов с оралманами из этой страны, нахождения с ними точек соприкосновения.

В Казахстане имеется определенная литература, отражающая, хотя пока в небольшом и неполном объеме, историю казахов КНР [2]. Одним из ценных источников пополнения наших знаний относительно этой темы остаются беседы непосредственно с очевидцами событий. Здесь есть определенные сложности, знакомые многим исследователям – потенциальные информаторы, как граждане Китая, так и оралманы из этой страны, зачастую боятся вести разговор на эту, интересующую нас, тему: явно избегают ее, либо открытым текстом отказываются от беседы, либо излагают заученный официоз – сглаженную интерпретацию событий. По словам К.Л. Сыроежкина, большинство представителей казахской диаспоры в КНР на собственном опыте знакомы с экспериментами периода «культурной революции». Поэтому им присущи все психологические особенности, которые характерны для «поколения культурной революции» в целом [3, с. 20]. Однако, конечно же, имеются и исключения. Ряд известных деятелей – выходцев из КНР, литераторов и ученых, поведали казахстанским читателям истории из жизни казахов в этой соседней стране [см.: 2]. Такие же редкие исключения встречаются и среди простых людей – мигрантов из Китая. Так, например, во время этнографической экспедиции научных сотрудников отдела этнологии Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в Восточно-Казахстанскую область в конце августа – начале сентября 2014 г., удалось познакомиться с жителем г. Зайсан Акмадияром Токтарханом, рассказавшем трагическую историю своей семьи.

Во время полевых исследований проводилась обычная для этнологов работа: интервьюирование и опрос оралманов из Китая и Монголии на тему сохранности у них традиционной казахской материальной и духовной культуры, хозяйственные занятия мигрантов уже здесь, в Казахстане, изучалась степень их адаптации к местным условиям и т.д. Одновременно изучались материалы, имеющиеся в историко-краеведческих музеях. В музее г. Зайсан, усилиями его сотрудников, создан довольно богатый фонд материалов, связанных с историей и культурой края, а также историческим, культурным и экономическим связям этого восточного приграничного района нашей страны с Китаем. Имеются экспонаты, связанные с жизнью казахов Синьцзяна. Так, нас заинтересовала небольшая секция-выставка, посвященная народному мастеру-умельцу Токтархану Курамысулы (рис. 32, 33).

Как оказалось, сын Токтархана Курамысулы – АкмадиярТоктарханулы (1950 г.р., керей – жадик – итемген – отемис) проживает в Зайсане. Все виденные нами экспонаты были предоставлены именно им. Об этом нам рассказал Ф.Т. Жунусов, на протяжении вот уже 30-ти лет работающий в должности научного сотрудника историко-краеведческого музея в Зайсане, безгранично преданный своему делу человек. Затем состоялась наша встреча с Акмадияром Токтарханом в его доме.

По рассказу Акмадияра Токтархана, семья его отца Токтархана Курамысулы и матери Гульбарах проживала в местности Шемиршек близ Сарысумбе (ныне г. Алтай). То есть там находилось их кыстау – зимовье. Летнее кочевье находилось в Курты, местности около городка Коктогай. Токтархан Курамыс был 1911 года рождения. Тохтархан с супругой имели 10 детей: Алтыбай, Акмадияр, Капиян, Мукамадияр, Аллажар, Алия, Кабылбек, Адилбек, Айкынбек, Калия [4].

Дед Акмадияра Курамыс и отец Токтархан были мастерами-универсалами. Славились среди своих аулчан тем, что изготавливали различные изделия из кожи и дерева: каркасы

юрт, саба, торсыки для кумыса и др. Акмадияру точно не известно, но скорее всего, его дед и отец в начале 1930-х бежали от проводимых в Казахстане советских экспериментов в Китай.

«Отец, – рассказывает Акмадияр Токтархан, – был работящим, умелым человеком, «мастером на все руки». За работу у бая, изготовление или ремонт жилищ, печей и др. ему платили кобылой или другой скотиной, так у него и собралось стадо. На самом деле никаким богачем он не был, самый лучший дом в те времена был таким», – показывает Акмадияр на свою небольшую низкую времянку рядом с домом. Акмадияр в юношеском возрасте, как и все дети в те годы, помогал по хозяйству, занимался скотоводством вместе со всей семьей.

Жизнь в те годы в крае мало чем отличалась от жизни в Казахстане. По словам историка А. Даулетхана, в центре населенного пункта Турген, что в Илийском округе, где прошло детство аксакала, с утра до ночи вещало радио «Шалкар». Во время экспедиции сотрудников Института в Алтайский округ Или-Казахской автономной области СУАР КНР жители Коктогая также рассказывали, что в период его детства и юности ханьцев здесь было мало, они постепенно стали прибывать лишь с 1950-х гг. [5].

Согласно исследованиям Н.Н. Аблажей, начиная с 1945 г. были возобновлены культурные связи Казахской ССР с казахским населением Китая. Наибольший размах агитационно-пропагандистская работа приобрела в 1947–1949 гг. В центры округов и районы компактного проживания казахов выезжали концертные агитационные бригады, завозились книги, газеты и кинофильмы на казахском языке. С 1944 г. специально для казахского населения в типографии при Совете народных комиссаров, затем Совете министров Казахстана печатался многотысячным тиражом, на уйгурском и казахском языках, спецжурнал «Қазақ елі», с 1950 г. «Жаңа өмір». С 1948 г., с периодичностью дважды в неделю, из Алма-Аты на приграничье Синьцзяна и Монголии велось радиовещание на казахском языке. В 1950 г. по заказу руководства приграничных округов, были изданы и доставлены тиражом почти в 100 тыс. экземпляров учебники для начальной школы на казахском языке. Однако, уже в 1953 г., экспорт в Синьцзян готовой печатной продукции на казахском языке был резко сокращен по предложению китайской стороны [6, с. 18].

Курты, где находилась летовка семьи Токтархана, – овеянная легендами и лирическими посвящениями необычайно красивая местность, каких на Алтае множество. Это место рождения легендарного батыра Оспана Исламулы. Токтархан Курамысулы, по словам его сына Акмадияра, изготавливал и ремонтировал конское снаряжение для отряда Оспан-батыра, бывало плечо к плечу воевал рядом с ним. За что также понес впоследствии наказание как участник банды («құйыршық»).

У Акмадияра был старший брат Алтыбай, известный в то время в Коктогае учитель. По словам Акмадияра, в центральном техникуме Коктогая он преподавал китайский язык. Алтыбай выучился в Пекине. Слыл очень умным молодым человеком. Среди друзей Алтыбай получил прозвище «қос ми», то есть «умный вдвойне».

Алтыбай организовал на Алтае партию «Алаш». В 1962 г., по словам Акмадияра, его забрали китайские органы безопасности. Обвинили в том, что он организовал обучение советского образца в Коктогае, и за то, что создал партию. После этого родные его уже не видели ни живым, ни мертвым. Был он 1942 года рождения, забрали его в возрасте 20-ти лет. Алтыбай не успел жениться, не имел детей.

В Таримском концлагере Алтыбаю переломили спину, после чего он там, в тюрьме, и скончался. Об этом семья узнала значительно позже по рассказам бывших узников Тарима, один из которых по имени Каныкен также сейчас проживает в Зайсане. Каныкен 1938 года рождения, сейчас ему 77 лет. В Тариме был с 1962 по 1979 г. Про Таримский лагерь рассказывать отказался. Сказал лишь, что Алтыбай был высоким, смуглым молодым человеком. Фотографии же его у семьи не осталось. В Тарим, конечно же, съездить не было возможности, так как вся семья Токтархана Курамысулы с 1965 года оказалась в тяжелом положении репрессированных.

1965 г. – начало «культурной революции» в коммунистическом Китае, которую некоторые исследователи называют «самым загадочным событием во всей новейшей

истории Китая» [7, с. 260]. Во время «культурной революции» шла массовая всекитайская борьба с «пережитками феодального прошлого» [см.: 8]. Как уже было указано выше, события эти оставили глубокий след в сознании всех народов, населяющих Китай. «Культурную революцию» Акмадияр-ага называет по-китайски «гымын» – переворот, перелом, революция. Среди китайских казахов, кстати, достаточно широко распространено такое имя.

Акмадияр видел своими глазами, как сжигали на кострах предметы домашнего обихода в национальном стиле: ковры, сырмаки, одеяла, попоны для лошадей и верблюдов и др. В доме не оставили ни одного одеяла, малолетние дети Токтархана вынуждены были укрываться одной старой отцовской шубой. Кое-что из своих инструментов Токтархан сумел спрятать, но большинство изделий и инструментов было уничтожено: разломано, разорвано и сожжено в огне хунвейбинами – активистами-«бойцами» «культурной революции».

Во время этой кампании Токтархан Курамысулы, как мастер народных ремесел, которые были причислены к этим пережиткам, был осужден вместе с семьей на исправительные работы. Так как Токтархан, естественно, брал плату за свою работу и изделия, его причислили к эксплуататорскому классу. Припомнили также ему участие в «банде» Оспана, а также и брата, перешедшего в советский Казахстан еще в 1955 г. Это был период глубокого кризиса в отношениях между СССР и Китаем [см.: 9, с. 81], поэтому все синьцзянские казахи, имевшие родственников в Казахстане, считались потенциальными шпионами [10, 97-б.].

Мать Акмадияра Гульбарах в 1965 г. была жестоко избита теми же хунвейбинами, когда поздно вечером возвращалась с работы с вязанкой дров домой. Ее ударили сзади по голове, после этого у нее начались обмороки и, не сумев оправиться, в сентябре 1975 г. она скончалась. Заботы о домашнем хозяйстве легли на плечи сестры Акмадияра.

Дети «эксплуататоров», 30–50 человек, были собраны в лагере-поселении в горах, где выполняли различную тяжелую работу. Кормили так, чтобы только не умерли с голоду. Работать заставляли почти круглые сутки, спать разрешалось лишь один час. Пасли скот, пахали землю, валили четырехметровые сосны, строили различные сельскохозяйственные сооружения. Их обеспечивали худо-бедно едой, одеждой. Есть давали только в таком объеме, чтобы не умерли с голоду: кусок черного хлеба, молотую кукурузу (*талқан*), редьку. В одну зиму случился голод, во время которого много людей погибло. В одном их родном ауле умерло 60 человек. Зимой умерших людей оставляли в снегу, закапывали только весной после схода снега. Акмадияр своими глазами видел, как закапывали семь трупов, причем прямо в одежде. Летом также организовывали работы. Один или два человека с оружием, тоже казахи, смотрели за работающими заключенными. Ежедневно после работы все узники лагеря должны были перед портретами Мао, Ленина и Сталина вести беседу-отчет о выполненной за день работе и каяться в совершенных ошибках. Например: «Товарищи Мао, Ленин, Сталин! Я сегодня плохо работал, из-за меня не успели выкопать котлован, достроить гумно, хлев и т.п.». «Вот такое варварство царило тогда!», – возмущается Акмадияр-ага. Детям «врагов народа» надевали на голову издевательские бумажные колпаки с надписями, указывавшими на их «вину». Среди казахов царило доносительство, клевета – пропагандистская машина в тоталитарных государствах работала исправно. По мнению местных казахов, в Синьцзяне политика репрессий велась более ожесточенно по сравнению с внутренними районами Китая. Прискорбный факт: хунвейбины, обвинители, доносители – все были одурманенные «классовым сознанием» этнические казахи, так как и в эти годы ханьцев в крае все еще было мало.

Акмадияр женился только в 1982 г. Как сыну богача, ему запрещалось обзаводиться семьей, считалось, что детям «феодальных элементов» нет места в новом обществе, и они должны быть, в конце концов, физически уничтожены. Да и девушки не стремились выходить замуж за детей «врагов народа», считали это позором.

По мнению историка А. Даулетхана необходимо серьезное исследование для определения характера событий в Китае 1966–1969 гг. Сам историк характеризует политику

Мао Цзедуна периода 1958–1978 гг. как фашистскую диктатуру китайских коммунистов-оппортунистов [11, 15-б.].

В 1979 г. начался новый период – «освобождение» страны поистине великим реформатором Дэн Сяопином, как говорит наш информатор, «азат болды». В начале 1980-х гг. начались спасительные для всех народов КНР преобразования – строительство рыночной экономики. По рассказу нашего собеседника, каждой семье выделили 200–300 овец, верблюдов, коров. Скотоводы постепенно рассчитывались с государством, при этом сумма денежных выплат была вполне приемлемая. После «освобождения» отец, вспоминает Акмадияр, в течение одного месяца как-то даже изготовил 50 юрт. Так высок был спрос на традиционные войлочные жилища. Отец Акмадияра и сам он могли теперь читать намаз, держать пост, то есть соблюдать все требования ислама.

Современные казахи Синьцзяна – «последние кочевники Китая» – в большинстве мест расселения сохранили традиционные основы своей культуры. Как пишут этнологи – специалисты по диаспоре С.Е. Ажигали и Р.А. Бекназаров, в аймаке Алтай ИКАО традиционно доминирует скотоводство, по сравнению, например, с Или и Тарбагатаем. По их же утверждению, значительная часть населения аймака Алтай ведёт в целом традиционное скотоводческое хозяйство в его полукочевых и полуоседлых формах, с разведением основных видов скота (овец, лошадей, верблюдов, коров и яков). Продолжают соблюдаться выработанные веками принципы выпаса и содержания домашних животных, методы народной ветеринарии; сохраняет актуальность система традиционного поселения и жилища в форме стационарных зимников – кыстау и юрт. Исследователи отмечают успехи животноводов-казахов в области народной селекции разных видов скота [12, с. 29].

Акмадияр и его братья возродили прежнюю хозяйственную традицию семьи – стали кочевать по прежнему маршруту с соблюдением всех норм и правил полукочевого скотоводства. Алтайские полукочевые и полуоседлые скотоводы практикуют вертикальный способ кочеваний, летом поднимаясь в горы, а зимой спускаясь в низину. Основное, зимнее место жительство семьи оставалось в Шемиршеке. На Иртыше у них имелось весеннее кочевье – место для окота скота. Один месяц находились здесь. На Курты направлялись после того, как окрепнет молодняк. В Курты, на участке Карагаты, имелось среднее летнее пастбище (*орта жайлау*). После вытравления пастбища алтайские полукочевники отправляются на высокогорное пастбище (*төр жайлау*). Всего летование длится три месяца. Во время кочевок 1 переход (*көш*) составлял, как указал наш информатор, 50 км, скорее всего имея в виду перегон лошадей. До жайляу добирались 5 дней. Точное расстояние кочеваний между летовкой и зимовкой наш информатор не знает, по его мнению, немного дальше, чем между Зайсаном и Усть-Каменогорском. Как утверждают зарубежные исследователи Д. Бедуна и Р. Харрис, казахи, живущие в Курты, кочуют на расстояние 400 км между зимними и летними пастбищами. Пастбища в Курты составляют 492, 900 га, находятся на высоте от 700 до 3500 м над уровнем моря. Это экологически весьма разнообразный район, включающий пустыню, полупустыню, степи, горные луга, кустарники, леса и альпийские экосистемы [13, p. 107–108].

Во время экспедиции на Алтай летом 2012 г. мы побывали на высокогорном «төр жайлау» Үшілік, где протекает одноименная река, на одном из его участков под названием Бидің қуусы. Здесь находятся летовки, в основном, полуоседлых скотоводов, совершающих вертикальные кочевки. Расстояние между кыстау и жайлау у полуоседлых скотоводов вдвое меньше, составляет от 100 до 200 км. Обитатели высокогорного жайлау нам сообщили, что земля предоставлена им в пользование на 30 лет. У самого богатого обитателя жайлау по имени Мадетхан Жакия имеется 80 коров, 500 овец, 10 кобыл, свыше 60 коз. У самых «бедных» по 20–30 овец, 5–6 коров. Ежемесячно семьям скотоводов государством отчисляются выплаты для детей школьного возраста, женщин и пожилых люди – 300 юаней на человека. Государство оплачивает также ветеринарные услуги для скотоводов [5].

В последние годы китайское государство проводит политику постепенной, «организованной» седентаризации, которая приведет к значительным изменениям в

социально-экономической жизни сельского казахского населения Западного Китая [12, с. 30; 13, с. 107]. С этой целью сейчас в Алтайском округе полным ходом идет строительство поселков для оседающих скотоводов. Во время экспедиции 2012 г. научные сотрудники отдела этнологии Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова побывали в таком ауле осевших скотоводов – кыстаке Байгетобе, расположенного близ села Дуре. Каждой семье скотоводов выделяется по 50 му земли – 15 га. Строятся дома с разной жилой площадью. За дом в 80 квадратов 30 тыс. юаней платят заселяющиеся, остальную сумму оплачивает государство. Те, кто менее обеспечен, берут дома в 50 кв. м, оплачивая около 17 тыс. юаней, 55 тысяч юаней вносится из государственной казны. Не имеющие и этой суммы берут кредит. Электрификацию, обеспечение водой, строительство дорог и освещение поселков также берет на себя государство [5].

Однако, несмотря на значительную поддержку оседающих со стороны государства, некоторые местные жители выражают озабоченность в связи с политикой седентаризации, опасаясь, что это приведет к падению уровня жизни бывших скотоводов.

В 2006 г. Акмадияр с семьей переехал в Казахстан, продал скот, а землю оставил братьям. Акмадияр говорит, что рад жить на земле своих предков, в Казахстане. Хотя, живя в Китае, он считал себя богачом, никаких притеснений не ощущал, и мог бы вполне благополучно там существовать. Переехал же он в Казахстан ради детей, ради их будущего. У Акмадияра их четверо, а также трое внуков. Единственный сын является служителем местной центральной мечети Зайсана. Жизнью дочерей отец также доволен, младшая дочь – студентка университета в Усть-Каменогорске.

Акмадияр Тохтархан свято чтит память отца и деда. Инструменты отца Акмадияр перевозит в Казахстан и передает в музей Зайсана. Дед Курамыс и отец Токтархан оба похоронены в Курты, на жайлау, в районе алтайского городка Коктогай. Над их могилами Акмадияр с братьями воздвигли мавзолеи, фотоизображения которых он также сдал в зайсанский музей.

Такова вкратце история семьи казахов из Китая, в полной мере переживших в своей судьбе как трагические, так и радостные события новейшего периода этой страны.

(К статье прилагаются рис. 32–33, см. вклейку)

Литература

1. Бутрин Д. Новейшая история Китая – история России, увеличенная до неправдоподобных размеров // http:// www.russkiymir.
2. Орынбаева Г.У. Источники по истории казахов Китая в годы маоизма (1949–1976) // Отан тарихы. 2013. № 4.
3. Сыроежкин К.Л. Казахи в КНР: очерки социально-экономического и культурного развития. Алматы, 1994.
4. ПМА – Восточно-Казахстанская область, 2014 г.
5. ПМА – Алтайский округ ИКАО СУАР КНР, 2012 г.
6. Аблажей Н.Н. Советизация казахского населения приграничных районов Синьцзяна во второй половине 1940-х – начале 1960-х гг. // Казахстан и зарубежные казахи: Материалы Международной науч.-практ. конф. «Репатриация этнических казахов в Казахстан как составная часть государственной миграционной политики: достижения, проблемы и пути решения», посвященной 20-летию Всемирной Ассоциации казахов (г. Алматы, 12 октября 2012 г.). Алматы: Атажурт, 2012.
7. Трошин Ю.А. История стран Азии и Африки в новейшее время (1918 – 2000). М., 2004.
8. Базылбаев А. Аласапыранмен өткен төрт жыл. Алматы, 1980.
9. Хафизова К.Ш. Казахстанско-китайская граница в прошлом и сегодня // Многомерные границы Центральной Азии. М., 2000.

10. Шәкенұлы Ж. Ұлт рухының жоқшылары // Шетелдегі қазақ диаспорасы және ана тілді сақтау мәселелері. 2000 жылғы маусымның 15–16 күндері Алматыда өткен ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы, 2000.

11. Дәулетхан Ә. Шығыс Түркістан халықтарының ұлт-азаттық дәуірі әдебиеті (1679–1949). Алматы, 2013.

12. Ажигали С.Е., Бекназаров Р.А. Предварительные результаты исследований этнографической экспедиции в Синьцзяне (2010–2011 гг.) // Казахстан и зарубежные казахи: Материалы Международной науч.-практ. конф. «Репатриация этнических казахов в Казахстан как составная часть государственной миграционной политики: достижения, проблемы и пути решения», посвященной 20-летию Всемирной Ассоциации казахов (г. Алматы, 12 октября 2012 г.). Алматы, 2012.

13. Bedunah D., Harris R. Observations on Changes in Kazak Pastoral Use in Two Townships in Western China: A Loss of Traditions // Nomadic Peoples, Vol. 9, 2005.

ШЫНЖАҢ ҰЙҒЫР АВТОНОМИЯЛЫ АУДАНЫНДАҒЫ ТҰРҒЫЛЫҚТЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ САНЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ

Орынбекова Р.Ж.

КГКП «Облыстық тарихи-өлкетану мұражайы», Қарағанды

Әр түрлі ақпараттар бойынша Қытай қазақтарының саны 1 млн. 200 мыңнан 2 млн. адамға дейін жетеді деген мәліметтер көзі, тақырыптың өзектілігін арттыра түседі. Шамамен 800 мыңға жуық адам санының ресми ақпараттарда көрсетілмеуін зерттеу арқылы анықтау заман тарихшыларының құзіретінде.

Қытай қазақтарының санын анықтау жұмысы қатарынан бірнеше этнодемографиялық, этнографиялық, тарихи антропологиялық мәні бар мәселелердің басын көтереді. Сондай–ақ интернет, мерзімдік басылым беттерінде жарияланған және қолда бар бірен-саран зерттеулер мен ҚХР-нан келіп, бізде білім алып жатқан азаматтармен сұхбаттасу арқылы жиналған мәліметтер Қытай қазақтары күнделіктілігінде орын алған этнодемографиялық мәселелерді айқын көрсетеді.

Қытай Халық Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін, қазақтардың жан саны мынадай өзгерістерді бастан өткізді:

1. 1949–1953 жылдар аралығы, экономиканың дамуына байланысты, халықтың тұрмыс деңгейіде өсті, осы аралықта қазақтардың жан санында тез қарқынмен өсуі байқалды. 4 жыл ішінде қазақ жан саны 65720 мың адамға өскен, жылдық өсу қарқыны 3,5%.

2. 1953–1964 жылдар аралығы, осы жылдар кезінде қазақтардың санының өсуі ерекше баяаулаған кез болды. Қазақтардың саны 509375 мың адамнан 491637 мың адамға кеміп кетті. 17738 мың адамға азайды, жылдық өсу қарқыны 0,35% кеміді, бұндай жағдайға екі түрлі себеп болды, бірі 60 жылдардың басында болған 3 жыл табиғи апат салдарынан адам шығыны көп болған. Туу мен табиғи өсу төмендеген. Тағы бір себеп 60 жылдың басындағы қазақтардың біраз бөлігінің Совет үкіметіне қарай көшуі. 50 жылдардың соңы мен 60 жылдардың басында Іле, Тарбағатай, Бұратала жеріндегі қазақтар үздіксіз Совет үкіметіне қоныс аударды. Сол кезде қоныс аударғандар саны 19,84 мың адам болған, бұның ішінде қазақтар 49,5%, 9,9 мың адам болған.

3. 1964–1982 жылдар бұл аралықта қазақтар санының өсу қарқыны тездеген кез болды. 491637 мың адамнан 907546 мың адамға өсті, 415909 мың адам өскен. Жылдық өсу қарқыны 3,46% болды [1, 20-б.].

4. 1982–1990 жылдар бұл аралықта қазақтар жан саны өсуінің тұрақты деңгейде болған кезі, 8 жыл ішінде 907546 мың адамнан 1110758 мың адамға өскен, 203212 мың адам көбейген, жылдық өсу қарқыны 2,56%.

5. 1990–2000 жылдар қазақтар жан саны өсу қарқыны төмендеді, 1110758 мың адамнан 1250458 мың адамға ғана өскен,10 жыл ішінде 139700 мың адам, жылдық өсу 1,19% ғана болды.

Бұған себеп мыналар болды:

1. ШҰАР-дағы аз ұлттарға арналған «Жоспарлы туу» саясаты 1988 жылы белгіленді (қытайлардан 5 жыл кейін, ХХ ғасырдың 60–80 жылдары қазақтарыдың жан саны өсуі тез болды.

2. 80 жылдардың орта кезінен бастап «Жоспарлы туу» саясатының жүргізілуіне байланысты, 80 жылдардың соңында өсу қарқыны төмендеп бір қалыпты деңгейге түсті.

3. 1990–2000 жылдар 10 жыл ішінде, қазақтар 12,58% өсіп, жан саны өсу қарқыны төменгі деңгейде жүрді.

Әзірше Қытай қазақтарының ҚХР аймағында шоғырланған жері мен орналасуын, яғни облыстар, аймақтар, қалалардағы сандық көрсеткіштерін, қолда бар ақпараттарды пайдаланып көрсететін болсақ, төмендегідей бейнелеу құрастырылады.

1 карта. **2005 жылғы санақ бойынша: Шынжаң Ұйғыр автономиялық районындағы қазақтардың орналасуы**

1 картада ҚХР Шынжаң Ұйғыр автономиялық районында шоғырланған қазақтардың негізгі елді мекендері көрсетілген. 2005 жылғы санақ нәтижесі бойынша, осы елді мекендердегі ең көп және ең аз шоғырланған тұрғылықты қазақтардың саны төмендегідей: Іледен – 517,900 (Іле қазақ автономиялы облысы, орталығы Құлжа қаласы, 8 ауданы бар); Алтай аймағында – 309,0 (орталығы Алтай қаласы, 7 ауданы бар); Тарбағатай аймағында – 237,430 (орталығы Шәуешек қаласы, 5 аудан, 2 қаласы бар); Санжы облысында – 129,600 (орталығы Санжы қаласы, 8 ауданы бар); Үрімжіде – 52,400 (ШҰАР-дың ең ірі сауда-экономикалық қаласы); Құмыл аймағында – 47,140 (орталығы Құмыл қаласы, 2 ауданы бар); Бұратала облысында – 42,100 (Бұратала Моңғол автономиялы облысы, орталығы Бұратала қаласы); Қарамай қаласында – 11, 000 (ШҰАР-дағы ірі мұнай шығарушы қала); Шыхызы

қаласында – 3700; Корлада – 2070 (Байынғолин Моңғол автономиялы облысы, орталығы Корла қаласы); Қашқар аймағында – 950 (3 аудан, 1 қаласы бар, орталығы Қашқар қаласы); Ақсу аймағында – 950; Тұрпан аймағында – 250 (1 қала, 2 ауданы бар, орталығы Тұрпан қаласы); Қызылсуда – 140; Хотанан – 65 (7 аудан, 1 қаласы бар, орталығы Хотан) адам саналып алынған болса керек. Барлығы: 1 мил. 354,065 адам құрайды [2, 23-б.].

2 карта. **Шынжаңдағы қазақтардың жан саны салыстырмасының картасы (қытай тілінде берілген карта атауының аудармасы)**

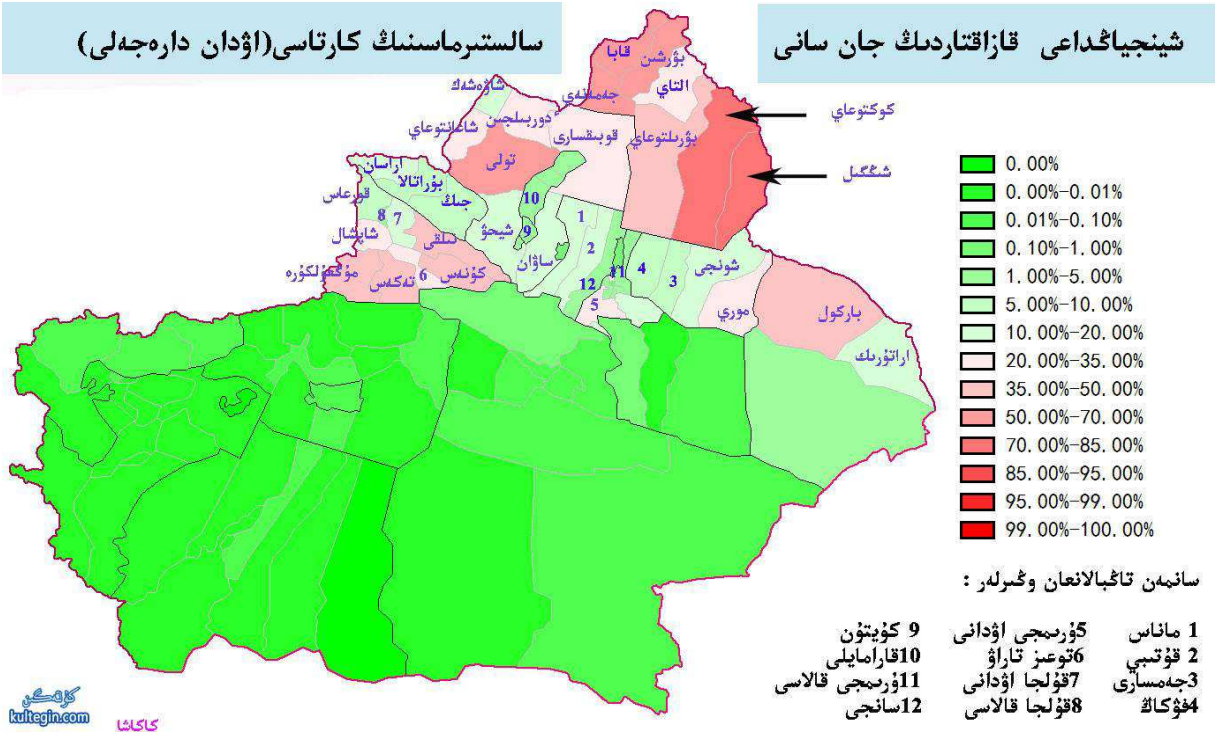

2 карта ҚХР-сы азаматының жалған есіммен сызып «Күлтегін» сайтына жариялаған жұмысы. Көрсетіліп тұрған картадағы тұрғылықты елді мекендер 1 картада көрсетілген елді мекендермен сай келеді, бірақ қосымша берілген адам санының көрсеткіштері 2005 жылғы санақ мәліметтерімен сәйкес келмеді.

ҚР 2010 жылы жүргізілген соңғы санақ мәліметіне жүгінетін болсақ ҚХР қазақтарының саны 1,462 мың деп көрсетілген.

Мысалға алынып отырған мәліметтердегі сандық көрсеткіштердің әр түрлілігі Қытай қазақтарының жалпы саны туралы нақты көрсеткіштің жоқ екенін білдіреді.

Аталмыш тақырып аясында туындайтын кезекті сұрақтардың бірі Қытай қазақтарын демографиялық тұрғыдан диаспора, әлде ирредент деп көрсету, көрсетпеу мәселесі. Себебі Қытай қазақтары өздерінің тұрғылықты мекендерін тарихи отаны деп санайды. Осы тұрғыдан ШҰАР қазақтарының этникалық тарихы осы жұмыс ішінде бірден – бір зерттелу керек маңызды да, қызықты тақырып болып саналады.

Қытай қазақтары ҚХР шеңберінде мекен ететін жалпы 56 ұлттың ішіндегі 10 ірі этностың құрамына кіреді. Ал ҚР тарихында Қытай қазақтары шетелдегі қандастарымыздың ең көп бөлігі ретінде бірінші орында есептеледі. Қытай қазақтарының табиғи өсімінің туу есебінен өсу қарқыны: 1949 жылы – 493 мыңды, 1979 жылы – 898 мың шамасын, 1982 жылы – 927 мыңды, 1985 жылы – 994 мыңды, 1990 жылы – 1 мил. 500 мыңды, 2005 жылы – 1 млн. 596 мыңнан 2 млн. 500 мыңды құраған деген мәлімет бар [3, 12-б.]

ҚХР жүргізген ұлттық аумақтық автономия саясатының нәтижесінде 1954 жылы Іле Қазақ автономиялы облысы құрылғаны белгілі. Қазақтар негізінен Алтай, Іле, Тарбағатай аймақтары қарайтын автономиялық облыста, сондай-ақ ҚХР ШҰАР Мори-Қазақ, Баркөл-Қазақ аудандарында, Ганьсу өлкесінің Ақсай Қазақ автономиялық ауданында және аз мөлшерде Бейжіңде (Пекинде) тұрады. ҚХР құрылған кезде (1949 ж.) оның аумағында 420

мың қазақ өмір сүрген, оның 418 мыңы – Шынжанда тұрған, бұл 9% құраған; 3 мыңнан астам қазақ онымен шекаралас Ганьсу және Цинхай провинцияларының аудандарында тұрған. Шынжанда қазақтар негізінен Алтай (орталығы Алтай қаласы), Іле (орталығы Құлжа қаласы, қытайша Иниң деп аталады) және Тарбағатай (орталығы Шәушек, орыс тілінде Чугучак, ұйғыр тілінде Чочек, қытай тілінде Тачың қаласы д.а.) аймақтарының (округтерінің) аудандарында көшіп жүрген, бұл барша қазақ көштерінің 3/5 бөлігін құраған. Шағындау топтар қазіргі Мори-Қазақ автономиялық ауданы мен Цинхай уезін (Санджи-Хуэйзу автономиялық облысы) және Баркөл-Қазақ автономиялық ауданының (Хамий округі) аумағында көшіп жүрген. Әдетте, көш рулық негізде құрылатыны белгілі. Сондықтан да ҚХР қазақтарының рулық құрамын анықтау кезінде жоғарыда аталған жылдар тарихы зерттеуде пайдалы болады.

ШҰАР аумағында қазақтар саны жағынан ханьдар (қытайлар, 1159400 мың адам) мен ұйғырлардан (8399393 адам) кейінгі үшінші орынды иеленіп, жалпы халықтың 7,4% құрайды. ҚХР жарияланғаннан бергі 54 жылда (2003 ж.) Аспан асты еліндегі қазақтардың саны үш еседен артық өскен [4, 37-б.]

ҚР зерттеушілерінің мәліметтері бойынша қазіргі Қытай қазақтарының демографиялы тұрғыдан бірқатар ерекшеліктері болса керек. Біріншіден, ҚХР аумағында тұратын қазақтардың 80% ҚХР құрылғаннан кейін туылғандар, оның 70% 1962 жылдан кейін және 50% «мәдени революциядан» (1966–1976) кейін туылғандар. Бұл бір жағынан, «тууды реттеу» саясатын жүзеге асыруда хань емес халықтарға жасалған белгілі бір «жұмсақтық» туралы қорытындыны білдірсе, екінші жағынан – қазақ халқының басым бөлігі ҚХР өз отаны деп қарайтынының көрсеткіші деп түсіндіріледі. Қазақ диаспорасы өкілдерінің көпшілігі үшін «мәдени революция» кезеңінің эксперименттері өз тәжірибелерінен таныс және оларда жалпы «мәдени революция буындарына» тән психологиялық ерекшеліктердің бәрі бар. Екіншіден, ҚХР-дағы қазақ этникалық тобының мәдени және жалпы білім беру деңгейін көтеру ісіндегі қол жеткізген елеулі прогреске қарамастан ол төмен күйінде қалған. 1982 жылғы халық санағы мәліметтері бойынша 6 жастан жоғары қазақ ұлты (725130 адамды) арасында әр түрлі жоғары оқу орандарының түлектері тек қана – 2547 адамды; студенттер – 1483; екінші сатыдағы орта мектеп түлектері – 41599; бірінші сатыдағы орта мектеп – 124781; бастауыш мектеп – 351272; сауатсыздар мен шала сауаттылар – 203448 адамды немесе автономиялық райондағы қазақтардың жалпы санының 28,66%, оның ішінде 6 жастан 11 жасқа дейінгілердің арасында – 81325 адамды құраған. Қазақ ұлтының 50% астамын құрайтын әйелдер арасында сауатсыздық деңгейі ерлерге қарағанда 1,5 есе артық болып шыққан. Бұл жағдай ҚХР қазақ халқының тиісті жұмыспен қамтылуы саласына әсерін тигізгені сөзсіз. Елдің халық шаруашылығында жұмыс істейтін бөлігі 294923 қазақтың 243557-сін немесе экономикалық белсенді қазақ халқының 82,58% – жер өңдеуде, мал, балық және орман шаруашылықтарында шоғырланған; кеніштерде, ағаш өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындарында – 3659; зауыттар мен фабрикаларда – 3781; құрылыста – 2016; көлік және байланыста – 2224; сауда мен қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындарында – 9152; денсаулық сақтау мен әлеуметтік қамсыздандыруда – 16045; мемлекеттік және партиялық органдарда – 9460 қазақ қызмет еткен. 80-шы жылдардың басында ҚХР қазақтары кәсібі жағынан: әр түрлі кәсіпорындардың техникалық қызметтік құрамын – 32889, мемлекеттік ұйымдарда, кәсіпорындардың, партиялық және қоғамдық ұйымдардың жауапты қызметкерлері – 5821, іс қағаз жүргізушілер мен осы санаттағы қызметкерлер – 5809, сауда қызметкерлері – 3816, қызмет көрсету саласы қызметкерлері – 4812, жер өңдеушілер, мал өсірушілер, орманшылар – 219752, өндіріс жұмысшылары, көлік жұмысшылары және осыған сәйкес санаттағы жұмысшылар – 21295 немесе ҚХР халық шаруашылығындағы жұмыс істейтін қазақтар 7,43% құраған. 1982 жылдың ортасында ҚХР аумағында тұратын қазақтардың құрамы және олардың ҚХР 56 ұлты ішіндегі жағдайы осындай болса керек [5, 10-б.].

Бір қызығы, 2000 жыл ҚХР жүргізілген халық санағы бойынша қазақ ұлтының жалпы саны 1 мил. 250 458 адамды құраған. Санақ мәліметтері бойынша Қытай қазақтары ҚХР 31 елді мекенінде саналып алынған. Ең көп бөлігі жоғарыда айтылып кеткендей ШҰАР шоғырланған, мұнан 1 мил. 245 мың адам, яғни 99,57 % құраған, қалғандары 1000-ға жуық басқа жерлерде тіркелген.

1 кесте. **Ерлер мен әйелдердің 10 жылдық өсім қарқыны**

	саны	**пайыз**	**10 жылдық өсімі**	**10 жылдық өсім пайыз**	**Жылдық өсім пайыз**
Ерлер	633900	50,69	13970	12,58	1,15
әйелдер	616600	49,31			

2 кесте. **Жас мөлшері бойынша салыстырмалы көрсеткіш**

	пайыз	**1990 жылмен салыстырғанда**	
		артуы	**Төмендеуі**
Жас өспірімдер (0–14 жас)	30,79		12,13
Еңбекке қабілеттілер (15–64 жас)	66,29	11,84	
Қарттар (65 жастан жоғары)	2,92	0,28	

15-жастан жоғары адамдар саны 865,4 мың адам. Солардың ішінде 23,2 мың (2,68%) адам сауатсыздар. Ерлер арасындағы сауатсыздық 1,88%, әйелдер арасындағы сауатсыздық 3,48%. 1990 жылмен салыстырғанда сауатсыздық 55,1 мың (9,67%) адамға азайған.

2000 жылғы мамандану көрсеткіші бойынша, мемлекеттік қызметте, партияда, мемлекеттік кәсіпорындарда жұмыс істейтін адамдар 1,87%, техникалық жұмыс атқаратын адамдар 9,67%, сауда, қызмет көрсетумен айналысатын адамдар 3,36%, өндіріс тасмалдаумен айналысатындар 4,79%, ауыл шарушылығымен 77,12% адам айналысады.

15 жастан жоғары адамдар арасында үйлену көрсеткіші 64,66%, бір рет үйленгендер 57,28%, қайта үйленгендер 1,96%, ажырасқандар 0,78%.

01.11.1990 – 31.10.2000 жж. аралығында бүкіл ел бойынша қазақтардың өлімі 6450 адамға жеткен, соның ішінде ерлер саны 3864（6,13%） адам, әйелдер 2586 (4,22%）адам, сәбилер өлімі 26,20%, өмір сүру орташа жасы 67 жас [6, 14-б.].

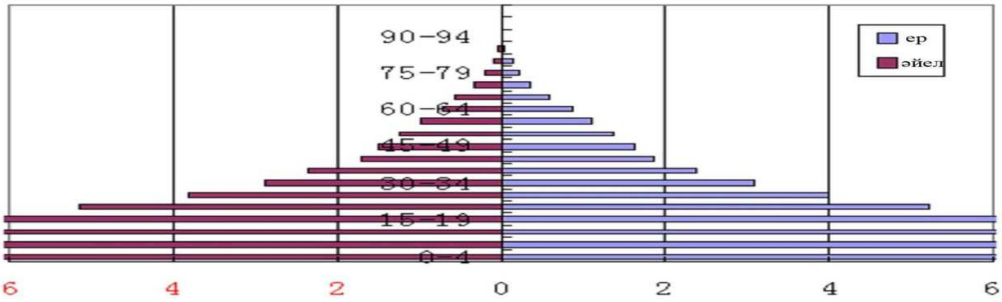

1990 ж

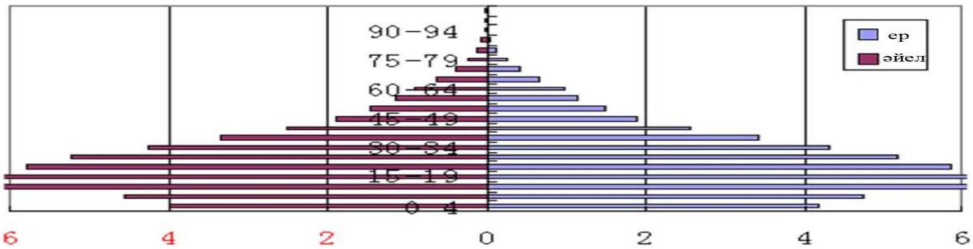

2000 ж

Этнодемографиялық мәселе мамандандырылған кәсіби зерттеушілер мен Қытай қазақтарының және сол елдің объективті тарихшыларының көмегі арқылы іске асуы мүмкін.

Әдебиеттер

1. Қытай Халық Республикасының 1990 ж. Шілденің 1-күніне дейінгі жан саны тіркелген төртінші реткі жалпы демографиялық санақтың қорытындысы. Қараңыз: Шынжаң Ұйғыр Автономиялы районы төртінші реткі жалпы демографиялық санақтың қорытындысы. Үрімжі, 1991.
2. Ұлы Чиң патшалығының нақтылы жазбалары-естеліктері ("Да Чиң ли шау шы лу"). Фотоға түсірген баспа нұсқасы. Тайбей, 1964.
3. Қытай-Ресей шекара келісімдері жинағы. Пекин, 1973.
4. Яң Зыңшын. Өткен жазбалардың толықтамасы // Бу го жай үн ду. Пекин, 1926 (қолжазба бойынша 44 том).
5. Фу Хың. Батыс өңір деректемелері (Патша өзі тексеріп бекіткен Батыс өңір деректемелері. Қолжазба 1782 ж. жазылған. Фотоға түсірген баспа нұсқасы.
6. Сүң Үйн. Шынжаң деректемелері. Қолжазба 1821 ж. жазылған. Фотоға түсірген баспа нұсқасы. Тайбей, 1966.

ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫН ҒЫЛЫМИ ТҰРҒЫДА ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ ЖӨНІНДЕ

Сарқытқан Қ.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы

Қазақстан Республикасы халықаралық аренадағы орнын анықтаған мемлекет. Алайда, мемлекеттің географиялық орны, аумағының кеңдігі және халқының аздығы геосаяси орнымызды бекемдеп, ұлттық мүддеміздің түрлі құндылықтарын қорғауда кері әсер етіп отырғаны жасырын емес. Қазіргідей күрделі саяси жағдайда еліміз үшін ең басты міндет – Қазақстанның саяси және аумақтық тәуелсіздігін мәңгілік ету. Бұл қастерлі міндетті орындауға жергілікті халықпен бірге, алыс-жақын шетелдердегі қандастарымыздың ат салысуы заман талабы. Шетел қазақтары Қазақстанға, Қазақстан оларға керек. Алайда, мемлекет ата-ана болса, халық балалары. Сондықтан мемлекет өзінің ұрпақ және тарих алдындағы парызын орындауға бірінші болып қадам басуы тиіс. Қазақстан қадамын басып та қойған. Десе де, жиырма жылдықтың нәтижесі көңіл көншітер емес. Себебі, саяси-әкімшілік тұрғыда көмектесу бар да, оларды қазақтың ұлттық мәселесінің бірі ретінде ғылыми тұрғыда зерттеу жоқ.

Қазіргідей өркениетті өмірде жасап отырған ел үшін айтқанда, түрлі мәселелерді ғылыми және дипломатиялық тұрғыда қарастыру және шешу міндетті құбылыс болмақ. Ғылыми зерттеусіз қабылданған саяси шешімдер мен іс-шаралардың баянды болмасы анық. Осы тұрғыдан айтқанда, шетел қазақтарын жүйелі түрде, арнаулы ғылыми зерттеу мекеме аясында қарастырудың кезі келді. Алайда, ондай ғылыми мекеме де, мамандар да жоқ дерлік.

Шетел қазақтарына қатысты жекелеген ғалымдардың ізденістері еліміз егемендік алғаннан кейін ғана бастау алғаны белгілі. Оған шетелдегі қазақтарды зерттеу еңбектерінің тәуелсіздіктен соң жазылып, жарық көргені дәлел болмақ. Мен өзім университетте оқытушы әрі егемендіктің алғашқы жылдары отанға оралған қазақ азаматы болғандықтан, сондай-ақ, бұл тақырыптың өз мамандығыма сай болуы себепті, шетел қазақтарына байланысты ізденістерімді ерте бастадым, әрі бұл салаға жас мамандарды тарту мақсатында студенттер мен магистранттарға ғылыми тақырып ретінде беріп отырдым.

Осы саладағы ізденістер барысында менің байқағаным, шетел қазақтарына байланысты әдебиеттер саны өте аз. Кейбіреуі тым ерте 1993 жылы жарық көрген. Мәліметтер ескі оның үстіне дерек көздері мен әдебиеттер тізімі жоқ [1]. Шетелдік авторлардың да еңбегі бар. Бұл кітап ағылшын тілінен орыс тіліне аударылған нұсқасы. Бірінші бөлімі «Казахи Китая» деп

аталса, екінші бөлімі «Казахские беженцы в Турции» – деп аталады. Жалпы кітапта Қытайдағы халықтар, қазақ хандығы, Қытай билігінің қазақтарға әсері және олардың ауа көшу тарихы мен жүрген жолдары атап өтіліп, Туркияға келгеннен соңғы жағдайлары жазылған [2]. Біршама тарихи дүниелер жазылған кітап тарихшы Зардыхан Қинаятұлының «Моңғолоиядағы қазақтар» – атты кітабы. Кітапта моңғол жеріндегі ескідегі мемлекеттер, қазақтардың моңғол жеріне келуі, ондағы моңғолдық әсердің қазақтарға берілуі, олардың өзіндік өнері мен әдебиеті, қазақтардың шұғылданған кәсібі, атамекенге қоныс аударудың бастапқы кезіндегі ой-пікірлер және Моңғолия қазақтарының ішіндегі танымал тұлғалары мен еңбектері жазылған [3]. Келесі, Ескекбаев Дәуреннің «Қазақ диаспорасы: бүгіні және болашағы» – атты жинағы. Жинақтың тақырыбы үлкен болғанымен, арнайы бір зерттеу бағыты жоқ, тек, Дүние жүзі қазақтарының 2-құрылтайына келген қазақ диаспора өкілдерінің деректі әңгімелері және қазақ диаспорасының проблемаларымен айналысып жүрген мамандардың мақалалары берілген [4]. Бұдан басқа да Семинар материалдарының жинағы бар. Мысалы, Қазақ диаспора мәдениетінің зерттелуі. Бұл материалдар жинағында ҚР-нің 1996 жылғы жарлығымен бекітілген «Шетелде тұратын отандастарымызды қолдаудың мемлекеттік бағдарламасы» аясындағы жұмыстардың негізінде шетелдердегі қазақ диаспорасын сыртқы саясат, егемендік және этнодемографиялық бағыттарда зерттеу материалдары жинақталған [5]. Осындай мағаналас кітаптың бірі «Қазақ диаспорасы: бүгіні мен ертеңі = Казахская диаспора: настоящее и будущее», – деп аталады. Бұл өзгешелеу ұжымдық монографияда диаспоратанудың мәселелері сөз болған. Онда теориялық-методологиялық тұрғыдан қазақ диаспорасының қалыптасуы, таралуы, әр елдегі әлеуметтік жағдайы, рухани-мәдени ерекшеліктері қарастырылған [6].

Қазақтар туралы қоғам қайраткерлерінің де еңбектері бар. Соның бірі Сайлау Батыршаұлының «Дипломатия тек сыртқы саясат емес….». Онда қазақ диаспорасының қалыптасуындағы саяси және тарихи фактілерді, егемендіктен соңғы шетел қазақтарына бағытталған мемлекеттік саясат пен заңдар, шетел қазақтарының қоныстанған елдері, қазақтардың саны, тұрған әкімшілік аймағы т.б. мәселелер қарастырлған [7]. Осы еңбектердің ішінде Мендикулова Гульнараның «Казахская диаспора: история и современность» – атты монографиялық еңбегі бар. Бұл алғаш қазақ диаспорасының теориялық негіздері мен дерек көздеріне талдау жасалған еңбек ретінде танылады. Онда, Қазақтардың дүниежүзіне таралуының басын Қытай қазақтарынан бастайды. Олардың ауа көшуінің тарихи және саяси тұстарын қарастырып, қазіргі шетел қазақтарының даму мәселелерімен тиянақтайды [8]. Сондай-ақ, Байланыс және ақпарат минстрлігі тарапынан жарық көрген 10 томдықтың 9-томы шетел қазақтарына арналған. Кітап «Қазақтың тәлімгерлік ойлар антологиясы» – деп аталады. Шетел қазақтарының тәлімгерлік ойларына – тағылымына бағытталған. Жинақта алыс-жақын шетелдерде тіршілік еткен қазақ диаспорасының ұрпақ тәрбиелеу жөніндегі ұлттық дәстүрлері, тілі мен мәдениет үлгілері және Қазақстанмен арадағы мәдени байланыстары сөз болған [9]. Шетел қазақтарына арналған осындай түрліше еңбектердің ішінде Омарова Гүлнардың «Қазақ диаспорасы. Философиялық талдаулар» – атты еңбегі қазақ диаспорасының әлеуметтік-мәдени ерекшелігіне философиялық тұрғыда талдау жасалған. Әрі жаһандық өзгерістерге сай рухани жаңғыру үрдістерін қарастырған [10]. Бұлардан өзге «Қазақ диаспорасының заманауи эстетикалық және этикалық құндылықтары / Современные эстетические и этические ценности казахской диаспоры»: дөңгелек үстел материалдарының жинағы [11] мен студенттердің білімін тексеруге арналған оқу-әдістемелік құрал да кездеседі [12]. Сонымен қатар, биыл жарық көрген ұжымдық авторлар Б.К. Қалшабаева, М.Қ. Егізбаева, А.К. Бейсегулованың «Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы: оқу құралы» атты еңбектерін атап өту керек. Бұл еңбекте қазақ диаспорасының қалыптасу тарихы мен зерттелу тарихнамасы қарастырылып, одан соң негізгі зерттеуі Моңғолия қазақтарына бағыттаған. Онда да, қазақтардың Моңғолияға келуі, шаруашылық жағдайы, қазақ арасындағы әкімшілк шаралары мен мәдени істері, Қазақстанға коныс аудару кезіндегі Моңғолия жерінде қалыптасқан саяси және басқа да үрдістердің қазақтардың қоныс аударуына әсері, сондай-ақ,

әр уақытта ата мекенге қоныс аударған Моңғолия қазақтарының саны мен қоныс тепкен мекендерін қарастырған [13].

Сонымен жоғарыда көрсетілген әдебиеттерден байқайтынымыз: шетел қазақтары туралы зерттеудің жүйесіздігі және әр түрлілігі. Одан соң көпшілік әдебиеттер материалдар жинағы немесе оқу құралдары іспеттес. Әрі географиялық тұрғыда зерттеу мүлде жоқ. Сондықтан экономикалық-әлеуметтік география ғылым саласы бойынша зертеу бүгінгі күннің басты қажеттілігі болып отыр. Осы ізденістер барысында, шетел қазақтарына байланысты зерттеулердің жеткіліксіз тұстарын пайымдадым. Оларды ашып айтар болсақ, төмендегідей:

– Шетел қазақтарын зерттеудің бір ізге түспеуі, жүйелілік пен ұйымшылдықтың жоқтығы;

– Арнайы зерттеу институттарының болмауы және отандық ғалымдардың ішінде бұл тақырыпқа баратындардың санаулы болуы;

– Жазылған дүниелердің көпшілігі Дүниежүзі қазақтар қауымдастығы ұйымдастырған конференциялардың материалдары болып, кітап немесе монография түріндегі жұмыстардың өте аз болуы;

– Жазылған мақалалар мен материалдар түгелдей шетелдегі қазақтарды тек, тарихи, этнографиялық, саяси және мәдениеттану, эстетика, өнер, көші-қон мәселелері бойынша қарастырған. Оның үстіне бұлардың өзі де толық емес, әркім әр жерден бір іліп алып отырған;

– Жарық көрген еңбектердің көпшілігі Моңғолия, Қытай, Ресей, Өзбекстан елдеріндегі қандастарға арналған, ал Иран, Қырғызстан, Түркия қазақтары туралы өте аз, Еуропа қазақтары туралы жазылған дүниелер жоқ деуге болады;

– Әр елден келген ғылымдар тек өзі білетін ел жөнінде, тек өзі білетін тілде ғана жазған. Мысалы, Қытай мен Моңғолиядан келген мамандар өзі келген ел туралы қазақ тілінде жазса, Ресейден келгендер орыс тілінде жазады. Олар арасында бір-бірінің еңбектерін түсінісу мүмкіндігі аз;

– Шетел қазақтарының қоныстанған аймақтарының, мемлекетінің географиясы, шаруашылығының аумақтық орналасуы, халықтың экономикалық-әлеуметтік жағдайы және геосаяси маңызы мен рөлі туралы зерттеу мүлде жасалмаған.

Осы аталмыш олқылықтарды мүмкіндігінше тездетіп қолға алып, шетел қазақтары туралы кешенді бағдарлама әзірлеп, жан-жақтылы зерттеу жұмыстарын қолға алу керек. Мұндайға келгенде даңғаза жиындар мен пайдасы шамалы конференцияларға көптеп қаржы бөлетін билік орындары, ұлттық мүддеге байланысты тақырыптарға келгенде *«ойланып қалатын»* әдеті бар. Тіпті, бұл туралы Парламент Сенатының жалпы отырысында палата төрағасы ҚасымЖомарт Тоқаев елімізде халықаралық форумдар өткізудің жиілеп кеткенін айтып, Үкіметке құлаққағыс жасамады ма. Біздің, мейлі билік, мейлі ғалымдар мен саясаткерлер болсын, азаматтар болсын түсінер кез келді. Қазақстан Республикасы жер көлемі 2.724.900 шаршы шақырым болып, дүниежүзі бойынша тоғызыншы орында, әлемдегі ең үлкен ішкі құрылықтық ел. Халық саны 2013 жылғы бірінші қыркүйектегі мәлімет бойынша 17 млн 75 мың адамды құрап, жалпы есепте дүниежүзі бойынша 61-орында тұр. Халық тығыздығы 6,3 адам. Демек, 9:61 қатынасын, теріс пропорционалды 1:6,8 қатынасына жатқызуға болады. Бұл алаңдатарлық қатынас формасы. Оның үстіне Қазақстан геосаяси орны аса маңызды ел. Қазіргідей аумалы-төкпелі саяси-экономикалық жағдайда, ұлттық егемендікті сақтау мен нығайту бәрінен де маңызы, ұлы іс болып күн тәртібінде тұр.

Қазақта әлі күнге мәнін жоймай келе жатқан көп мақалдың бірі көп қорқытады, терең батырады – деген аталы сөз. Бұл сөз қашан айтылса да, бүгінгі күнде де өзінің дұрыстығын айналадағы көршілерден көрсетіп отыр. Сондықтан Қазақстан халқының, әсіресе қазақ халқының сандық үлесінің артуы ауадай қажетті сұраныс. Менің өзімнің есебімше қазақ жерінде саяси тұрақтылық, ел іргесінің бүтіндігі, экономиканың кеңістік тұрғыда тиімді орналасуы, инфрақұрылымның, көлік жолдарының, білім беру мен денсаулық сақтаудың ең кемелді кезін қалыптастыру үшін біздің ел халқы 50 млн. болуы тиіс. Үкімет жоспарында да

2050 жылы халық санын 25 млн-ға жеткізу межеленіп отыр. Осы игі бастамаға шетелдегі қандастардың елге оралуының тигізер септігі де мол екені даусыз. Әлемнің 40-тан аса еліне тарыдай шашыраған қазақ санына еліміздегі 11 млн 1 мың 739 қазақты қосқанда, жалпы дүниежүзі бойынша 15,5-16 млн қазақ бар деп есептеуге болады. Қазіргі Қазақстан халқының жылдық өсімі 200 мың адам деп санағанда 1 млн адамға өсу үшін 5 жыл шамасында уақыт керек болады. Егер 20 жылдан бері елге оралған қандастардың жалпы саны осы 1 млн адам екенін ескергенде, оралман аталып жүрген қандастардың келуімен Қазақстан халқының 5 жылдық табиғи өсімі оралмандар есебінен өсті деуге толық дәлел бар.

Қандастардың сандық өсім беруден басқа, ұлттық тіл мен мәдениеттің дамуына, экономика мен шаруашылықтың өркендеуіне, сыртқы саяси-әлеуметтік байланыстардың нығаюына тигізер пайдасы орасан зор. Алайда, осындай потенциялды елемеу, ескермеу немесе оның осыншалықты бай-қуатын менсінбеу мен пайдалана білмеу елдігімізге үлкен сын.

Шетелдегі қазақтарды тарихи отанына оралту, тұрған елі бойынша жүйелі түрде көмек көрсету ол – дүниежүзіндегі қазақтарының жалғыз қазығы саналатын еліміздің басты да, қасиетті борыштарының бірі және бірегейі. Бұл қастерлі жұмысты солқылдақ заңдар мен қатпары қалың, қасаң қағидалар немесе ойын-тойлар мен әлде бір басқосулар арқылы шешуге келмейді. Ол мәселені тек ғылыми тұрғыда зерттеу, зерделеу арқылы ғана шешуге болады. Ол үшін әрине, алдымен ғылыми зерттеу институты мен мамандарды жұмылдыру керек. Оған ұлттық ғылым академиясына қатысты институттарымен бірге Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы және Халықаралық қазақ тілі қоғамы деген қоғамдық сипат алатын ұжымдарға мемлекеттік мекеме мәртебесін беріп, олардың ғылыми зерттеумен айналысуына мүмкіндік жасалуы тиіс.

Ғылыми зерттеудің басында, жоғары да айтып өткенімдей, шетел қазақтарының таралу географиясын, экономикалық және әлеуметтік географиясын басты назарға алу тиіс. Себебі, олар тарихи тұрғыда біраз зерттелді, дәл қазіргі жағдайда оларды экономикалық-әлеуметтік география тұрғысынан зерттеудің дәуірі келді. Себебі, экономикалық-әлеуметтік география ғылымдары сол елдердің табиғат жағдайы мен табиғи ресурстарын, халқы мен еңбек күш байлығын, қалалары мен транспортын, өндірісінің аумақтық орналасуы мен экономикалық даму жағдайын, экологиялық және әлеуметтік проблемаларын, мемлекеттің саяси құрылымы мен басқару формасын т.б. өзекті мәселелерді зерттейді. Ал, бұл мәселелер біздің шетел қазақтарын зерттеудегі басты да, маңызды нысандарымыз. Себебі, біздің үкімет осы негізде оларды оралтудың ұтымды жолы мен елімізде қоныстандырудың аумақтық мәселесін шешудің тұрақты жолын және көмек көрсетудің бағыт-бағдары мен көмектің түрі мен сипатын, сондай-ақ басқа да керекті ақпараттарға ие болар еді.

Соңында, тағы бір еске сала кетер жағдай, шетел қазақтарын экономикалық-әлеуметтік география ғылымдары тұрғысынан зерттеуде, оларды екі басты бағытта қарастыру керек. Біріншісі өз тарихи ата-қонысында отырған, алайда, кейінгі кездегі шекаралық келісімдер негізінде Қазақстанның бүгінгі аумағынан тыс елдерде қалып қойған қазақтар. Оларды «Ата қоныста қалған қазақтар» немесе қысқаша «Қоныстағылар» – деп атауға болады. Ал, екіншілері тағдыр тәлкегімен шетел асып, қиыр жайлап кеткен қазақтар. Оларды «Қоныс аударғандар» немесе «мұхаджирлер» – деп атауға болады. Кейде кейбір ғалымдарымыз бен басшыларымыз олардың арасындағы айырмашылыққа мән берместен бәрінде бір шыбықпен айдап «Диаспоралар» – деп атап жүр. Диаспора ұғымы қазақшаласақ «Ұлт шашырандылары» – болып шығады. Бұл тұрғыдан қарағанда диаспора мұхаджирлерге келеді. Ал, ата қоныста қалған қазақтар «шашырағандар» емес, олар «бөлініп қалғандар». Егер, біз оларды диаспорамен бірдей қарастырсақ, бергісі білімсіздік, асыра айтсақ, қылмыспен тең қателік. Өйткені, қазақтың тарихи жерлері қазақша шапан емес, тойларда құда біткенге үлестіре беретін. Ол жерлер мәңгі қазақтың қонысы болып қала береді. Біз сол ұғымды ұрпақтар санасына құя беруіміз тиіс. Сондықтан да, осы екі топтың да ара жігін ашып, дербес зерттеу тиіс. Ал, ол үшін ең оңтайлы және қажетті ғылым саласы тағы да сол экономикалық-әлеуметтік және география ғылымдары болып табылады.

Әдебиеттер

1. Казахская диаспора Монголии: социально-экономическое положение и миграционные установки. Алма-Ата, 1993.
2. Казахская диаспора: проблемы этнического выживания / Сост. и науч. ред. К.Л. Есмагамбетов, пер. Б. Сужиков. Алматы, 1997.
3. Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. Алматы, 2001.
4. Ескекбаев Д. Қазақ диаспорасы: бүгіні және болашағы. Алматы, 2003.
5. Қазақ диаспорасы мәдениетінің зерттелуі: Семинар материалдары. Алматы, 2004.
6. Қазақ диаспорасы: бүгіні мен ертеңі = Казахская диаспора: настоящее и будущее / Бас ред. А. Қошанов, Ә. Нысанбаев. Астана, 2005.
7. Батыршаұлы С. Дипломатия тек сыртқы саясат емес ... Алматы, 2005.
8. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. Алматы, 2006.
9. Қазақтың тәлімгерлік ойлар антологиясы. 9-том. Алматы, 2010.
10. Омарова Г. Қазақ диаспорасы. Философиялық талдаулар. Кония, 2011.
11. Қазақ диаспорасының заманауи эстетикалық және этикалық құндылықтары = Современные эстетические и этические ценности казахской диаспоры / Дөңгелек үстел материалдар жинағы. Алматы, 2013.
12. Қалшабаева Б.К., ж.б. Қазақ диаспорасы және репатрианттар проблемаларын зерттеудің методикалық нұсқауы: оқу-әдістемелік құралы. Алматы, 2014.
13. Қалшабаева Б.К., Егізбаева М.Қ., Бейсегулова А.К. Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы: оқу құралы. Алматы, 2014.

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Турсынова Ж.Ж.

Государственный архив Карагандинской области, Караганда

На современном этапе, одной из актуальных задач для устойчивого развития Казахстана, является повышение роли его демографической политики. Как известно, с приобретением независимости, Казахстан встал перед необходимостью решения ряда не только финансово-экономических, но и социальных проблем – падение уровня жизни, снижение численности населения. В Послании Президента страны народу «Казахстан–2030», демографическая и миграционная политика выдвинута в ранг ведущих приоритетов, так как она влияет на государственную безопасность, общественное согласие, экономическую ситуацию. Но, в то же время, демографическую политику нельзя просто связывать с количественным ростом численности населения, она должна быть связана с ростом численности населения, у которого не будет проблем с жильем, работой и чтобы у будущего поколения отсутствовали мотивы к эмиграции.

В развитии миграционных процессов 90-х годов, можно выделить два периода: до 1994 года и 1995–1999 гг. На первом этапе отмечалось ежегодное увеличение миграционного оттока, достигшего своего максимального значения в 1994 г., когда из Карагандинской области выбыло 91,4 тыс. человек. В этом же году, зарегистрированы и максимальные миграционные потери: отрицательное сальдо миграции составило – 51,8 тыс. человек, что на половину больше, чем в 1993 году и в 3,5 раза больше, чем в 1991 г.

Начиная с 1995 г. миграционная активность в Карагандинской области стала ежегодно снижаться за счет постепенного сокращения как выбывших, так и прибывших. За последние 9 лет из области выехало 415,9 тыс. человек, а прибыло 163,4 тыс. человек, при этом, около половины миграционного обмена приходится на страны ближнего зарубежья, примерно пятая часть – на страны дальнего зарубежья [1].

Согласно статистическим данным о количестве репатриантов, прибывших в Карагандинскую область из иностранных государств в период с 1991 по 1999 гг., общее количество составило 3648 семей в составе 17152 человека, из них из Монголии – 2876 семей, 14640 человек; из Китая – 11 семей, 40 человек; из Югославии – 1 семья, 3 человека; из России – 234 семьи, 851 человек; из Узбекистана 516 семей, 1585 человек; из Туркменистана – 2 семьи, 6 человек; из Таджикистана – 4 семьи, 13 человек; из Кыргызстана – 3 семьи, 8 человек; из Азербайджана – 1 семья в составе 6 человек. Из общего количества репатриантов смогли оформить гражданство Республики Казахами только 1195 человек [2, л. 88–89].

Основная масса репатриантов была расселена на территории сельскихрайонов: Бухар-Жырауском, Шетском, Каркаралинском, Абайском и Осакаровском, а также в городах Караганда, Каражал, Темиртау. В конце 90-х гг. возникали огромные трудности в трудоустройстве репатриантов. В области были закрыты ряд промышленных и сельскохозяйственных предприятий. Трудоспособные члены семой репатриантов оказались в числе безработных и их семьи испытывали крайне тяжелые материальные трудности. Так, например, в 2000 году из 7317 трудоспособных репатриантов были обеспечены работой только 1152 человека. В сельских районах прибывшим было выделено 77033 га земли. В результате ими было организовано 320 хозяйств и 11 малых частных предприятий.

На слете казахов-оралманов в 1999 г., состоявшегося в г. Алматы, оралман Жумагали Мукаис сказал: «Я проживаю в Казахстане с 1991 года, работаю верблюдоводом. Условиями доволен. От Правительства получил положенный «ерулик» и теперь остается только работать, так как приехал в Казахстан созидать новое общество на земле предков. Отдельные оралманы в первое время возвратились в Монголию из-за незнания языка и отсутствия специальности. Сейчас созданы возможности для обучения детей». Алмас Ахметбекулы рассказал, что «перевез из Китая около 30 семей родственников, все они трудятся» [2, л. 18–19].

В Карагандинской области, с целью регулирования миграционных процессов, был разработан проект квоты иммиграции на 2001–2005 гг., который предусматривал репатриацию 2335 семей этнических казахов.

В целях сдерживания эмиграционных процессов и активизации иммиграции на период 2001–2010 гг., была разработана программа занятости, направленная на разработку специальных мер по поддержке предпринимательства; по развитию системы кредитования, в том числе, кредитование молодых людей на получение ими профессионального образования, создание собственного дела [3].

В соответствии со статистическими данными по Карагандинской области, миграционная активность из стран ближнего и дального зарубежья приходится на 1991–1993 годы. Если в 1991 г. прибыло около 16 тыс. человек, то в 2010 г. только 2217 человек [4].

Изучая миграционные процессы в Казахстане, приходишь к выводу, что еще существуют серьезные проблемы, связанные с такими негативными факторами, как потеря высококвалифицированных кадров, рост незаконной миграции, увеличение напряженности из-за неравномерного расселения иммигрантов по территории страны.

В миграционных процессах важную роль играет не столько масштабы, сколько ее структура и территориальное распределение. Причем, в рамках трудовой миграции увеличится приток с напряженным миграционным потенциалом. Миграция из сельских регионов в города остается превалирующей формой территориального размещения во внутренней миграции, что свидетельствует об активизации процесса урбанизации. Миграционные процессы существенно изменяют этнический и половозрастной состав населения. Прежде всего, миграции оказывают большое влияние на демографические процессы. Они приводят к изменениям половозрастной и социальномструктуры населения в районах, откуда мигранты уезжают и куда приезжают. В районах с оттоком, превышающим темпы воспроизводстванаселения, численность его сокращается, снижается рождаемость, поскольку в миграциях участвует преимущественно молодое население.

Литература и источники

1. ГАКО. Ф. 1633. Оп. 1. Д. 31. Л. 1–3.
2. ГАКО. Ф. 1633. Оп. 1. Д. 22.
3. ГАКО. Ф. 1633. Оп. 1. Д. 34. Л. 142.
4. Статистический сборник: Демографический ежегодник Карагандинской области. Караганда, 2011.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОЙ КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Хазбулатов А.Р.

Казахский научно-исследовательский институт культуры, Астана

На сегодняшний день казахская диаспора является одним из крупнейших этнических формирований Центрально-Азиатского региона. Представители казахского этноса проживают практически во всех государствах Центральной Азии, составляя значительную прослойку местного населения. Вместе с тем, имеет место факт неравномерного распределения казахских общин по различным государствам. На данный момент крупнейшие диаспоры дислоцированы на территориях Китайской Народной Республики, Российской Федерации и Узбекистана. Эти общины насчитывают от 800 тысяч человек до полутора миллионов. По данным китайской переписи населения 2010 г., количество казахов в Или-Казахской автономной области составляет более миллиона человек, а в целом в Китае этот показатель превышает 1,4 миллиона.

Современные демографические тенденции в Китае, констатирующие интенсивный рост населения, позволяют предположить, что за последние четыре года этот показатель увеличился как минимум на 10 процентов.

Усредненная прослойка казахской диаспоры расселена в Монголии и Туркменистане. Демографический показатель в Монгольской Народной Республике составил порядка 100 тысяч человек.

Думается, нельзя отрицать факт выраженной степени ассимиляции историко-культурного, духовного и традиционного наследия казахских диаспор с местными культурными фондами. В связи с этим, необходимо понимать, что подобный процесс синтеза культур ведет к постепенному растворению исконно казахского наследия некоторых народов, что обуславливается в первую очередь межэтническими браками и процессами ассимиляции. Если культуры Монголии, Туркменистана, Узбекистана и других центральноазиатских стран достаточно схожи с казахским национальным достоянием, то, к примеру, пятитысячелетняя история и культура Китая, скорее всего, его поглощает, подстраивает под свои ценности и традиции.

В связи с этим, необходимо уделять пристальное внимание сохранению самобытности, неповторимости и своеобразности казахской культуры в условиях инокультурной среды.

В Казахстане активно разрабатывается новая концепция культурной политики Казахстана, направленная на поддержание и развитие исторического наследия и нематериального достояния казахского народа, а также его гармоничной интеграции в мировое культурное пространство.

Одной из целей этого широкомасштабного проекта является развитие всеказахского культурного пространства на основе сохранения национального многообразия и

гармоничного развития культуры народа Казахстана и зарубежных казахских диаспор. Кроме того, большое значение имеет культивирование духовно-нравственных ориентиров граждан, формирование нового казахстанского патриотизма и устойчивой системы ценностей не только казахстанцев, но и представителей наших национальных общин в других государствах, поддерживаемое чувством принадлежности к исторической Родине, новому независимому суверенному государству.

Важную роль в этом процессе должна играть идейная консолидация казахов. Необходимо, на основе системного подхода, методично внедрять некоторый стереотип духовного, культурного и этнического единства, флагманом чего может стать выдвинутая президентом Нурсултаном Назарбаевым стратегическая формула «Мәңгілік Ел», общенациональная идея, позволяющая сплотить разрозненные казахские общины.

Концепция культурной политики предполагает формирование нового подхода к пониманию социокультурной среды, адаптирующего наши национальные ирреденты под идеологический и духовный синтез, несмотря на достаточно агрессивную внешнюю среду. Сегодня жизненно важно выработать более глубокое понимание роли культуры в процессе сохранения нашей национальной самобытности. Наше историческое, духовное, морально-нравственное наследие, язык, семейные и традиционные ценности должны составлять фундамент дальнейшего укрепления национального единства.

В свете успешного развития казахской государственности, особую роль играет поддержание этнической и культурной идентичности нашей нации. Этот процесс прекрасно виден по нескольким критериям: наличие, и в какой стадии развития находятся в казахских общинах: институт брака и семьи, этнические общества, школы и язык [1, с. 251].

Этнологические исследования, проводимые такими ведущими учеными как Мендикулова Г.М., вскрывают значительный спектр проблем и угроз сохранению этно-культурной идентичности казахских диаспор в любой стране. Процесс аккультурации и ассимиляции, оказывающий значительное влияние на развитие историко-культурных и духовных стандартов казахов, должен сдерживаться, несмотря на его усугубление современными условиями урбанизации, глобализации, бурного развития информационных технологий и других факторов.

В этих целях, концепция культурной политики заостряет внимание на поддержании здорового этнокультурного климата и тесных контактов между всеми казахскими диаспорами.

Как известно, культура складывается на определенной национальной территории, основываясь на исторической памяти народа, на базе общего языка, традициях и обычаях, ценностях, верованиях, экономики жизнеобеспечения. Культура является единственной сферой, которая реально обеспечивает консолидацию общества на позитивной и конструктивной основе культурной идентичности народа. Исходя из этого постулата, отработанные концепцией культурной политики механизмы формирования этнокультурной идентичности призваны поддерживать междиаспоральные связи, контакты между казахскими общинами за рубежом. Концепцией предполагается создание этнических центров казахской культуры, которые станут ядром процесса сохранения национальной идентичности, культурного и исторического наследия, языка, традиций и обычаев.

Особое место в этнокультурной идентификации занимает язык. Казахская диаспора в разных странах мира неоднородна в социальном, экономическом, правовом, культурном и образовательном отношениях. Чаще всего она формируется из трех стран выхода или бывшего проживания: Казахстана, Турции и Китая, а затем распространяется далее по всему миру. В своих исследованиях, Мендикулова пришла к выводу, что для казахов, проживающих в разных странах мира характерен трилингвизм или полилингвизм: для представителей Казахстана – русский, казахский и язык страны пребывания, для выходцев из Синьцзяна – китайский, казахский и язык страны пребывания [1, с. 253]. Необходимо отметить, что для «китайских» казахов характерен высокий уровень ассимиляции, а также все большая утрата основ языка.

Концепция культурной политики дает фундаментальное обоснование значения языка, определяя его как основной элемент культурного наследия, и непременное условие формирования нации и ее единства. Интеграция казахской культуры в мировое сообщество обеспечивается государственной языковой политикой.

Наряду с языком, дается определение таких системообразующих базовых составляющих национальной идентичности как традиции, семья, жизненный уклад, обычаи, праздники и др. К сожалению, представители казахских диаспор не всегда следуют нормам нашего культурного наследия, а перенимают уложения страны пребывания.

Концепция выдвигает принцип приоритетности национального культурного наследия, определяющего самобытность и национальную идентичность отечественной культуры в глобальном мире. Этот принцип становится ядром формирования новой конкурентоспособной культурной ментальности, в основе которой заложена система ценностей, творческая активность, способность создавать и продвигать востребованный продукт культуры. Этот пункт предполагает выработку механизма интенсивного распространения и популяризации казахской культуры не только в других странах и инокультурных средах, но и среди казахских диаспор, среди молодого поколения которых прослеживается тенденция к утрате исконно казахского нематериального, исторического и духовного наследия.

Комплекс механизмов и инструментов поддержания социокультурной идентичности, определяемых концепцией культурной политики, позволяет более развернуто и методично подходить и к сохранению традиционного семейно-бытового уклада, который также является важным связующим звеном всего процесса.

В странах Средней Азии казахи предпочитают жить сложными (неразделенными) семьями, когда родители живут с неженатыми (незамужними) детьми и с не выделившимися из родительской семьи женатыми сыновьями, невестками и внуками [1, с. 255]. Наличие сложной неразделенной семьи у казахов происходит вследствие различных факторов. Однако необходимо обратить внимание на учащения случаев межэтнических браков, итогом которых становится частичная утрата собственных культурных нормативов, традиций и обычаев, результатом чего становится открепление молодого поколения от своих исторических и духовных корней.

Таким образом, на лицо наличие широкого спектра проблем и угроз процессу поддержания этнокультурной идентичности казахских диаспор. Очевидно, что данный процесс необходимо вести основываясь на определенных комплексных подходах.

Формирование национальной идентичности – трудоемкий и долгосрочный процесс, требующий значительных затрат материальных и нематериальных ресурсов. Создаваемая концепция культурной политики может стать мощным инструментом его поддержания.

Литература

1. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. Алматы, 2006.

МИГРАЦИИ КАЗАХОВ РОДА АЛБАН В КОНЦЕ XIX В.

Хафизова К.Ш.

Независимый эксперт, Алматы

История казахского племени албан обеспечивается надежными письменными источниками XVII–XIX вв. Они являются племенем, проживающим на границе ханств и государств, а также на их территории по обе стороны зыбко оформленных границ. Этническая территория албанов не совпадала с государственной территорией. На их

хозяйственно-экономическую жизнь и политическую ситуацию чаще и серьезнее влияли международные факторы, нежели внутриказахские проблемы. Это – трансграничное племя, миграции его родов имели в прошлом специфику, вызванную экстенсивным кочевым образом жизни. Однако мобильность и подвижность албанских родов, возможно, была более высокой. Напротив, взаимозависимость султанов с родоправителями в албанском обществе была слабой на протяжении трех веков вплоть до конца XIX в., что тоже влияло на массовые миграции родов и их подразделений. В связи с этим, каждый султан устанавливал своеобразные отношения с правительствами соседних государств, которые носили феодальный характер. Ч. Валиханов в 1864 г. метко заметил: «Племя это беднее других и держится более старых порядков. Султан здесь управляет только своими туленгутами, которых, правда, очень много, и управляет ими, как плантатор неграми. На адбанов (албанов), кочующих за Или он почти не имеет влияния и адашевцы, чаирбеки зависят от него, как вассалы от барона: по временам приезжают на поклон, принимают хорошо его есаулов и только. Словом, султан считает себя владельцем, а не чиновником русского правительства, каким он есть в действительности» [1, т. 5, с. 169]. Это замечание справедливо и в отношении султанов к джунгарскому хану или цинскому императору.

Роды албанов. Колена рода албан: айт, бозым, конырборик (коричневые шапки) кызылборик (красные шапки), сегизсары (восемь рыжих). Албаны относятся к племени дулат Старшего жуза

Соотношение основных родов албанов выглядят так [2, с. 47]:

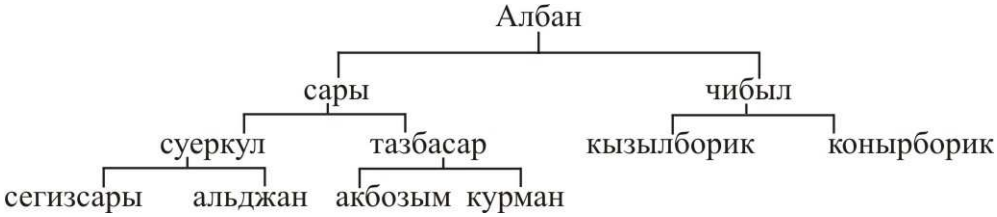

Численность родов албан. Их численность можно составить приблизительно. В 1880 г. было 15420 кибиток албанов. Если считать из расчета 3 человека на тутин, и то превысит 45 тыс.человек. В начале 80-х годов в Илийском крае они составили три волости, а суаны – одну волость, их число доходило до десяти тысяч человек [3, с. 85]. Всего же в 1885 г. казахов в Китае, фактически под властью России проживало около 101 тыс. и албаны приблизительно составляли их половину [3, с. 139].

Тамга албанов – круг, колесо с небольшой линией снизу [2, с. 41]:

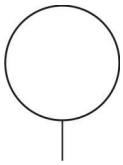

Уран албанов (боевой клич) единый с суанами – Райымбек, а также согласно полевым материалам Вострова В.В. и Муканова М.С. – Байсултан.

Торе албанов. Албаны управлялись домом хана Жолбарыса, но с конца XVIII в. они вошли в уделы сыновей хана Абылая и его внуков.

В 1846 г. царские власти отмечали в Старшем жузе 5 родоплеменных объединения, каждый из которых управлялся своим родоначальником из султанов, главным среди них почитался султан Гали (Али Адилев), «как старший в роде и по летам», имеет от остальных четырех «только уважение». Перед захватом всего Семиречья Российской империей дулатами управлял султан Али, албанами – Хаким (Хакимбек), суанами – Адамсат, шапрашты – султан Тюлек и джалаирами – Суюк Аблайханов. Каждый султан имел под своей властью определенные роды и колена Старшего жуза, соблюдая старшинство между собой и подобие согласия. Это удавалось с трудом, так как над казахами в XIX в. не было даже номинального единого хана, этот институт власти был упразднен Россией в 1822 г. При

удобном случае, султаны перехватывали друг у друга какие-то колена. Реально они управляли несколькими коленами на ограниченной по казахстанским меркам территории. При этом албаны и суаны продолжали обитать на территории, подвластной трем государствам: Российской, Цинской империи и Кокандскому ханству. После смерти Хакимбека, султан Тезек Нуралиев (1820/1821–1879) стремился взять власть над всеми родами албан и суан как на территории Синьцзяна, так и Семиречья. Для этого он, по мере сил и возможностей, расширял и укреплял связи с русской и цинской местной администрацией, а также выполнял их поручения. Он являлся посредником в русско-китайских отношениях в регионе. Наконец, в 1849 г. Тезек был назначен властями Верного старшим султаном Адбан-сувановских (албан–суан) волостей. Дослужился от капитана в 15 декабре 1859 г. до полковника, При взятии кокандской крепости Пишпек султан участвовал со своим ополчением и проявил военную смекалку и личную храбрость. Султаны Адамсат Ибаков, Тюлек, би Манке, Диканбай, Бейбит и Туганбай также пользовались влиянием среди албанов и награждены золотой медалью на аннинской ленте. Один из биев в роде кызыл бориков – Атамкул Байтекин имел чин прапорщика с 15 января 1859 г., а за 7 лет до того, его бийство было признано Верным. Он получил в награду от русских серебряную медаль.

В удел Абылай султана сына Адиля по прозвищу Кулан входили колена сегиз-сары, кызылборик, бозым [4, с. 251]. Братья Мамырхан, Тюлек слушались его безоговорочно. Под их руку в 60-х годах перешли большинство шапрашты, подведомственных Сюку Аблайханову. Кочевья братьев располагались на караванном пути из Синьцзяна в Среднюю Азию, взимание налогов с купцов составляла часть их прибыли. В равнину между гор Ыклас и Жаман Алтынемель ежегодно в августе приезжал китайский отряд, проводящий инспекцию границ и торговый обмен, Поэтому, Кулан имел регулярные связи с властями Кульджи.

Территория родов албан. Колена рода албан с севера на юг расселялись по долинам реки Или и ее истоков и притоков, с востока на запад от предгорий Алатау до Иссыкуля. Летовки вокруг оз. Сайрам, на Текесе, южной, а затем и северной стороне гор Узунтау.

В конце 1861 г. пристав Алатавского округа и киргизской Большой орды занялся выяснением кочевий, занимаемых подвластными Тезека и киргизами рода бугу, в том числе, на территории Китая. Собиралась информация самих казахов и направлен запрос, в то время в чине подполковник султану Тезеку. Тот с некоторым запозданием, но все же ответил, что кочевья албанов и суанов по обе стороны реки Или доходят до урочища Уч-Аксу против Кульджи, а на запад – до Чу, на севере – охватывают Кольжат, Тургень, Малайсары, Коксу до Дженке Копальского округа, Теперь граница земель с той стороны Коксу [5, л. 3–3об.]. По поручению начальника Алатавского округа Колпаковского составил описание территории, занимаемой албанами по обе стороны границы топограф второго класса Холмогоров, в целом, оно совпадало со сведениями, представленными Тезеком [5, л. 6].

В землях албанов находился важный переход в Кульджинский край – Алтын-Эмель, а за ним местность Уйгентас. Все торговые караваны казахских феодалов, сибирских, татарских и среднеазиатских купцов, как русского подчинения, так и среднеазиатских ханств, чтобы достичь города Кульджи (Или), должны были проходить через Уйгентас и долину Хоргоса. Поэтому старшины албанов и суанов держали под своим контролем этот важный стратегический отрезок, который находился на пути в Китай. Не редки были случаи грабежа представителями албанов международных караванов, что также влияло на их миграции. Лекарь Зибберштейн утверждал, что роды албанов «Алджаны и Кызылборыки в грабежах берут важное преимущество» [4, с. 251]. Кроме того, китайские и русские албаны угоняли скот друг у друга, что становилось предметом разбирательств двух стран.

Земли албанов, то сужаясь, то расширяясь в этих пределах, попадали в разные времена под контроль и власть Джунгарского ханства, Цинской, Российской империй и Кокандского ханства. Политические и экономические связи ранее всех развились с джунгарами. Для ослабления зависимости от джунгар правители Старшего жуза стали обращаться к России, которая декларировала просьбы их правителей о подданстве и могла защищать их лишь

дипломатическим путем. После гибели Джунгарского ханства расстановка сил и общая ситуация оставалась прежней, всего лишь один внешнеполитический игрок сменил другого. Казахское ханство представляло собой слабо сцепленный, но все же единый организм. Феодальная раздробленность пошла по пути выделения родоплеменных единиц и их территориальных объединений – жузов. В связи с обширностью территории государства, его внутренним устройством и, преимущественно, кочевым образом жизни его населения, внешнеполитическая ориентация запада и востока, севера и юга становилась более четкой. В целях сохранения территорий и себя, как народа, казахам в лице их правителей приходилось сначала чисто символически, а затем и более реально поступаться отдельными, как говорят политологи, «институтами суверенитета».

С обострением конкуренции в Семиречье двух держав и Кокандского ханства, с расположением казахских кочевий на их границе и внутри этих стран с оседло-земледельческой и городской цивилизацией произошло дальнейшее обособление жузов из-за политической зависимости. Но это, отнюдь, не означало этнического отделения, роды и племена продолжали относить себя к казахам. Иначе говоря, самоидентификация казахов оставалась прочной и нерушимой, несмотря на внешнеполитические предпочтения.

На хозяйстве албанов отразилось создание в Или генерал-губернаторства и стремление Цинов контролировать бассейн реки Или вплоть до Чуйской долины. Казахам и, надо полагать, албанам в их числе, разрешили переходить за линию цинских пикетов в зимнее время и вносить за временное пользование пастбищами вносить арендную плату. Кыргызам это не разрешалось под предлогом того, что они одновременно с скотоводством более последовательно и энергично занимались хлебопашеством, поэтому могли остаться на землях, подведомственных Или, практически, на целый год. А казахи к лету откочевывали на север, северо-запад и северо-восток. Запрет кыргызам объяснялся также тем, что они жили по соседству с Наньлу (Южной территории, Кашгарии), где традиционно земледелием успешно занимались уйгуры. В течение века методами насильственного занятия пастбищ и, параллельно, с дипломатическими усилиями ханов и султанов, албанам удавалось сохранять за собой прекрасные земли в Семиречье, Внешнеполитическая ситуация для казахов стала более сложной в связи с появлением в регионе Российской и Цинской империй, началом влияния на казахов их разнящихся цивилизаций.

Более точные сведения китайских и русских источников об албанах появились после того, как в Семиречье закрепились аблаевичи. Они владели уделами с закрепленными за ними родами албанов и старались не прерывать политические и торговые связи с Кульджой (Или), поддерживать порядок в своих землях, пресекать угон людей и скота. Осенью 1829 г. Тезек пригнал в Кульджу табун из 250 голов коней и 9 верблюдов. Летом следующего года он вновь доставил чахарскому гарнизону 100 коней и 4 верблюда. Илийский генерал-губернатор наградил его кусками ткани и различными сортами чая [6, кн. 1, с. 9]. Его связи с властями Синьцзяна продолжались до его отпадения.

Но где бы албаны не проживали, на какую бы территорию они не мигрировали, как внутри Казахстана, так и в соседние государства, их правители почти до конца века оставались аблаевичи, но старшины становились все более самостоятельными. При этом, как торе, так и вожди, и старшины казахских родов стремились собрать все свои традиционно относившиеся к ним колена. Это происходило добровольно, путем агитации и пропаганды, опоры на авторитетность и путем жестокого наказания за неповиновение. Непослушные вождям люди угонялись насильственно, а их аулы подвергались безжалостным грабежам и разорению.

С Россией отношения семиреченских аблаевичей стали устанавливаться после 1846 г. В Семиречье Россия продвигалась под предлогом уничтожения также потомка хана Абылая, его внука Кенесары, сына Касыма, который на 10-м году своей борьбы за восстановление Казахского ханства, перенес свою базу в Семиречье. Омск стал поспешно принимать в русское подданство его сородичей, привлекать их чинами и наградами. Затем были

образованы приказы, во главе них поставлены лояльные, по мнению Омска, аблаевичи, среди них султан Хакимбек, сын султана Абылая (Кулана), правители родов албан и суан.

В 50-х г. XIX в. власть генерал-губернатора Западной Сибири распространялась до реки Лепсы. Она же традиционно считалась границей между кочевьями Старшего и Среднего жузов, а ее верховья – границей Тарбагатайского и Кульджинского округов Илийского края Цинской империи. Эти обстоятельства вызывали активность правителей албанов на внешней арене и вынуждала их к гибкости в своей политике и углубляло основы трансграничности их подвластных. Через 10 лет после усиления позиций русских в Семиречье, Чокан заметил: «Албаны кочуют от Уйгенташа до Кульджи, платя китайцам за пользование землей в год 60 лошадей. Все их султаны имеют китайские чины. Покойный Хаким бек был гун (князь) с темнокрасным шаром (шариком на шапке. – *К.Х.*), степень его наследовал сын султан… Тезек имеет голубой шарик штаб-офицера» [1, с. 4**].** При этом, султаны не скрывали подобных фактов от русских властей и какое-то время они не мешали развитию русско-китайских отношений и сдерживали конкуренцию трех соседних государств. В то время русская администрация продолжала делить албанов на три крупные группировки: джаркентских, верненских и кульджинских.

Но и Тезек при всей его предприимчивости, изворотливости и способности к интригам, не мог угнаться за событиями, происходящими в Семиречье и соседнем Синьцзяне.

В последней трети XIX в. произошли крупные перемены на территории Семиречья и Синьцзяна. На западной окраине Цинской империи вспыхнуло восстание мусульман, приведшее к образованию трех государств, наиболее сильным из которых стало государство Якуб-бека с центром в Кашгаре. Изменение геополитической обстановки дало новое направление политике правителей албанов. Они продолжали отстаивать и расширять свои пастбища, но этот экономический стимул в политическом отношении впервые за три века рассматривался двумя державами в контексте религии.

Вспыхнувшие восстания мусульман внесли сумятицу в умы албанских торе и старшин, которые встали перед выбором: податься ли в султанаты, оставаться ли в пределах Российской империи. Единоверные мусульмане боролись с ойратами, сибо и солонами, выступивших в защиту Цинской империи и приглашали казахских и кыргызских кочевников на свои земли. Им старались создавать достаточно льготные условия [4, с. 63]. В это время интересы России и Китая совпали, обе стороны стремились пресечь связи казахов с соседними Илийским (таранчинским) и Урумчинским (дунганским) султанатами. Россия продолжала считать законной власть Китая. Тезек имел возможность помочь русской администрации наладить связи с правителями трех мусульманских государств, так как к нему приезжали их послы.

Миграцию родов албан в Илийский край верненские власти проследили с 1863г. Тогда откочевали колена конырборик и сегизсары в количестве 2000 тыс. юрт [6, л. 290]. Хан Таранчинского султаната Абиль-оглы расселил их сначала на южных, а затем и на северных склонах гор Узунтау. В апреле 1870 г., отбиваясь от русского отряда, бежал би Тазабек с тысячей своих сородичей [7, с. 241–243]. В самом начале 1867 г. к восставшим бежали албаны коныр-бориковской волости, старшина Чанкубай [8]. В 1870 г. пошли слухи о том, что Тезек с двумя сотнями албанов собирается бежать к мусульманам Синьцзяна. Заметим, что его боеспособные туленгуты во второй половине 60-х годов составляли около 300 человек. На миграции не могла не влиять конкуренция и вражда вождей. Например, султанов Тезека и Адамсата, второй стремился управлять суанами отдельно от старшего султана, о чем хлопотал перед рускими властями

Летом 1871 г. в Кульджу под предлогом защиты своих граждан и отказа султана подчиниться ультиматуму о выдаче Тазабека, в Или вступили русские войска. Кульджинский край был временно оккупирован Российской империей. В 1871–1881 гг., албаны впервые в своей истории подчинялись одному государству, и среди них водворилось относительное спокойствие.

Когда Семиречье и Илийский край управлялись из Верного, верненские албаны закрепили за собой прекрасные пастбища на истоках Или, по долинам рек Текес, Кунгес, в районе Карашара и на предгорьях Юлдуза, куда они начали передвигаться в период мусульманских восстаний. На Юлдузе снег лишь запорашивал землю, скот мог легко пастись на подножном корму.

В 1882 г. согласно Петербургскому русско-китайскому договору Кульджинский край был возвращен Китаю. По списку в Семиречье записалось откочевать 50 тыс. кочевников. Сколько из них было албанов, сказать трудно. Но в отчетах русской администрации писали, что более 3-х тыс. албанов было устроено в Джаркентском участке и 2230 суанов – в Борохуджирской волости [3, с. 87]. Они составляли около половины желающих переселиться под власть России, отсюда можно предположить, что албанов вместе с суанами было ок. 10 тысяч. Они старались селиться на старых летовках Верненского и Иссыккульского уездов.

Но массовые миграции албанов продолжались во время затянувшегося возвращения Россией Илийского края Китаю и после него. В основном, это были те, кто около 10 лет жил здесь. При этом албанам приходилось прорваться через двойную преграду; русскую и китайскую. Дело доходило до кровопролитий. По прибытии в Китай, они подвергались грабежу со стороны калмыков и других в отместку за былые обиды.

Вначале были, вероятно, пробные и разведывательные откочевки небольшими силами. 22 августа 1884 г. из Джаркентского участка в китайские пределы бежали сто юрт. Китайские власти предупредили об этом русского консула в Чугучаке [9]. Чугучакским консулом в 1882–1888 гг. был Н. Балкашин, а кульджинским И. Падерин. Колпаковский тотчас запросил разрешения отправить сотню казаков за беглецами и усилил охрану границ. Между тем, илийский цзянцзюнь подал письменное сообщение от 18 числа 7 луны 10 года правления Гуансюй (26 августа 1884 г.) о том, что подведомственные России казахи числом более тысячи, прорвались через караулы сибо в Санькэшу (Ушагаш) и далее продвигаются к Кольжату. 2 сентября 1884 г. консул сообщил верненским властям, что эти казахи разместились в Кайнаках. Их действительно было около тысячи, мужское взрослое население составляло 500 человек, вооружены берданками, ружьями, пиками и шашками. До консула дошли слухи о готовящемся отходе в Синьцзян и других албанов. Следовало перекрыть проход на участке между Нарынколом и Хоргосом. Бежавшие не встретили сопротивления от китайских постов на р. Коксу и Джергалане. 29 августа произошел переход 20 казахов, на участке, охраняемом ойратским пограничны гарнизоном

Через 10 дней 31 августа вслед за ними откочевали еще 40 юрт, очевидно, отставших от первой группы. 13 сентября волостной правитель Курмановской волости доложил, что р. Текес около Сумбе бежали 7 юртовладельцев с семьями. Казахи Аула № 6 Джаркентского участка из Каркары, где снег не сходил и летом, по труднопроходимой тропе бежали в количестве 40 кибиток. С ними было более 2-х тысяч овец. Они послали своих старейшин к цзянцзюню, о чем тот осведомил консула Н. Падерина письмом от 23 числа 7 луны 10-го года правления Гуансюй (31 августа 1884 г.) о нарушении казахами границы 15 числа 7 луны (23 августа). Их возглавляли сам волостной управитель Байлыбек, старейшины Чиндаван Мурсабай (Мырзабай?), Турусбай. Оказалось, они ранее кочевали на Текесе, а переселение к Сарыбулаку и Чарыну, на скверные пастбища их не устраивало. Они говорили о 173-х оставшихся у них семьях, о том, что 8 человек были убиты и у них отнято в общем, несколько тысяч голов лошадей, быков и баранов. (в другом месте говорится о Чиндабуне и Акжоле, Посланные в погоню 5 взводов казаков задержали аул Кувадыка (Куандыка) и еще один маленький аул, остальным удалось оторваться от преследования и перейти за Текес. Казаки отбили у них 4600 овец, 153 лошади, 350 верблюдов и 26 голов рогатого скота, доведя их до бедственного положения.

Китайская сторона со своей стороны пыталась укрепить границу, император подчеркивал во всех своих очень коротких указах важность событий, происходящих на территории Бэйлу, к северу от Урумчи [10, с. 250–256]. Проблемы Синьцзяна: дислокация

войск, преобразование военных гарнизонов и поселений, назначений должностных лиц, подробно обсуждались в Военном ведомстве (министерстве – Биньу) Китая с приглашением военного губернатора Лю Цзинтана. Последовал указ императора илийскому цзянцзюню Цзин Шуню, от 10 числа 10 луны (27 ноября 1884 г.), посоветовавшись с русской стороной, выдворить казахов, предоставив им проводников [10, с. 256].

Китайская политика в Синьцзяне после образования провинции в отношении мусульманских инсургентов была смягчена. Им простили участие в восстании и на 7 лет освободили кочевников от налогов. Это вызвало массовый отток из Семиречья таранчей, казахов в Илийский край.

Основные причины миграции казахов рода албан в 1884 г. с Джаркентского участка на основании документов АВПРИ ф. Китайский стол сформулировала Г. Муканова. Фонды 3, 21, 64 ЦГА РК дополняют сведения и позволяют проанализировать их с разных точек зрения: русской, китайской и казахской. С русской стороны это выводы Верного, Омска, Министерства иностранных дел, сюда относятся и выводы русских консулов в Кульдже и Чугучаке (Тарбагатае, Тачэне). Местная и пограничная администрация обвиняла друг друга. Военный губернатор Семиреченской области Г. Колпаковский признал неразумными действия джаркентских чиновников, в течение двух дет беспрерывно перемещавших бывших кульджинских албанов, среди которых были русскоподданные и китайскоподданные, выразившие желание перейти в русское подданство после возвращения Кульджинского края. Колпаковский напомнил о Съезде, созванном в 1882 г. в поселке Охотничьем под председательством Омского губернатора при участии уездных начальников, волостных правителей и некоторых почетных представителей от казахского общества, на котором обсуждался вопрос о размещении уйгуров и казахов в Семиречье. Тут уместно сказать, что Россия тянул более года с возвращением края Китаю, именно под предлогом составления списка новых и старых подданных и обдумывания мест их планомерного удобного расселения. Кроме того, она хлопотала о передаче ей населения с их землями и преуспела в этом. Некоторые местные цинские чиновники были не против передать русской стороне всех казахов. Колпаковский также отметил: «…китайская граница от вторжения наших барантачей (от каз. слова «барымта») охраняются сибинскими и калмыкскими караулами, ничего не стоящими для китайского правительства и вооруженных стрелами и палками. Ночью китайские караульные люди из своих пикетных домов не выходят, так что, охранение границы вдвойне падает на наши пикеты» [11, л. 50 об.]. Консул, надворный советник Н. Падерин не одобрял усиления воинских поисков на русско-китайской границе. После расспросов беглецов в Кульдже он поведал о вопиющих фактах самодурства местной администрации. Копии двух протоколов опросов он передал в Омск, а оригинал документов – в Министерство иностранных дел России.

В ноябре и декабре угнали свой скот за границу в урочище Кокшал 14 юртовладельцев (17 мужчин и 18 женщин) во главе со старшиной Мынбаем. Причина была согласно рапорту военного губернатора Семиреченской области, в большой их задолженности караталскому и кокандскому купцам. Они были очень бедны, овец 77, коней 24, рогатого скота 15, верблюдов не было вовсе. Приняты в китайское ведомство [12, л.1–10].

Кульджинский консул Успенский в своем отчете Азиатскому департаменту за 1885–1886г. говорил о плачевном состоянии синьцзянских албанов, у которых были нескончаемые счеты с калмыками, возникли противоречия и с казахами рода кызай, которые считали себя старожилами, а албанов – пришельцами [13, л. 2–6].

Общие причины откочевок казахов и общие выводы о причинах массовой миграции албанов следующие: 1. стремление обеспечить свой скот сезонными пастбищами; 2.воссоединение родов и семей. 3. льготы, предоставляемые китайской стороной. 3. злоупотребления русских чиновников: незаконные поборы, превышение власти, запугивание оставшихся в российских пределах законопослушных семей; 4. взимание налогов, которые должны были уплатить ранее бежавшие, с оставшихся их сородичей, 5. желание избежать выплат по судебным делам (кун и аип). 6. историческая память о пользовании кочевьями в

китайских пределах за арендную плату в течение века; 7. после уничтожения трех мусульманских султанатов в Синьцзяне, к причинам миграции албанов в Семиречье добавился страх за возмездие со стороны китайских властей, а также калмыков, сибо и солонов за их помощь собратьям по вере дунганам и уйгурам. Обращало на себя внимание, что эти албаны были вооружены.

Расселяли казахов в Илийском и Тарбагатайском округах смешанно с чахарами, ойратами, сибо и солонами. В Семиречье русские власти также устраивали их рядом с поселениями русских колонистов, уйгурских земледельцев, чтобы вытравить из их сознания желание дальних перекочевок.

Миграции после заключения Петербургского договора. были самовольными и организованными при согласии российской и китайской сторон. Главным стимулом миграции во все времена оставались пастбища для скота, т.е. экономические, а не политические причины. Социальные причины вызывали бунт рядовых кочевников. Тогда они отказывались покоряться воле своих родоправителей, отдельные группы людей откочевывали от своего вождя и старшины, могли навсегда покинуть его в знак несогласия с его позицией и своего протеста. Упомянутые выше бежавшие 200 албанов, в 1884 г. не желали подчиняться султану Тезеку [1, с. 68]. На втором месте было соединение с наиболее многочисленными сородичами. Среди политических причин были вызванные боязнью мести со стороны других кочевников, чьи земли они заняли и выступление с оружием в руках на стороне той или иной власти: китайской, русской или трех государств Восточного Туркестана. Наконец, в XIX в. европейские понятия подданства, гражданства еще не являлись важной частью менталитета вождей кочевников, которые были, в основном, инициаторами и организаторами массовых миграций.

Литература и источники

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 1–5. Алма-Ата, 1985–1986.
2. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.). Алма-Ата, 1968.
3. Муканова Г.К. Центральная Азия через призму отношений Россия–Казахстан–Китай. Петропавловск, 2002.
4. Путевые заметки лекаря Омского гарнизонного полка Ф.К. Зибберштейна (17 июля–12 октября 1825 г.) // История Казахстана в русских источниках. XVI–XXвв. Т. VI. Алматы, 2007.
5. ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 449. Начальник Алатавского округа и киргизов Большой орды. Письмо ага султана Тезека; Письмо Тезека начальнику Алатавского округа и киргизов Большой орды полковнику Колпаковскому. Перевод с татарского.
6. Чжун Э. Вайцзяо данъань (Архивные документы о китайско-русских отношениях). Кн. 1. Пекин: Чжунхуа шуцзюй, 1979.
7. Махаева А. Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы ғасырдың бас кезі). Алматы, 2007.
8. ЦГА РК. Ф. 21. Оп. 1. Д. 735.
9. ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 4955. Канцелярия Степного генерал-губернатора (по дипломатической части). Примечание: дело до меня смотрел и сделал отдельные выписки лишь русский исследователь Синьцзяна Г. Астафьев.
10. «Цин шилу» Синьцзян цзыляо цзилу. Гуансюй чао Сюаньтун чао цзюань. Урумчи, 2003.
11. ЦГА РК. Ф. 21. Оп. 1. Д. 630.
12. ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 5009.
13. ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 5027.

ЗАРУБЕЖНЫЕ ЭКСПЕРТЫ О ПОЛИТИКЕ КАЗАХСТАНА ПО ВОЗВРАЩЕНИЮ ЭТНИЧЕСКИХ КАЗАХОВ

Шаймарданова З.Д.

Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы

Природа политики возвращения этносов на родину построена таким образом, что некое государство может и не являться исторической родиной, оно становится таковым посредством развития дискурса и действий политической и культурной элит. Немецкий исследователь Р. Брукбейкер утверждает: «Родина создается посредством политических действий, а не фактами этнической демографии» [1, p. 58].

Процесс возвращения этносов на родину делится на два этапа. Первый этап: историческая родина создает правовую основу и институциональные структуры для реализации данной политики. К ним относятся, например, определение квоты по количеству возможных репатриантов. Второй этап заключается в интеграции возвращающейся диаспоры с социально-экономическим окружением. Данный этап включает программы финансирования, предоставления жилья, организацию языковых курсов, профессиональные или переквалификационные тренинги. Эти этапы могут меняться в зависимости от складывающейся ситуации.

Казахстанская политика возвращения этнических казахов с начала ее реализации привлекает внимание зарубежных политологов, историков, экспертов, аналитиков и культурологов, обращающих внимание на самые ключевые вопросы политического и социально-экономического развития страны. Эти исследования проводятся различными институтами, центрами, ассоциациями, союзами и т.д. по изучению Центральной Азии и Казахстана, имеющиеся в разных странах мира. Исследования проводятся в рамках научно-исследовательских проектов, плановых работ этих учреждений, результаты которых публикуются в итоговых годовых отчетах, научных статьях в высокорейтинговых журналах, дискуссионных материалах и т.д. Зарубежная аналитика подготовила достаточное количество исследований, посвященных государственной политике Казахстана по возвращению этнических казахов, которые редко подвергаются научному анализу. Это исследования японских, немецких, турецких, американских, английских и т.д. исследователей.

Статья Натсуки Оки, доктора PhD (Politics and International Studies), исследователя IDE «Заметки о миграционной политике Казахстана по этническому возвращению: изменение приоритетов и возрастающая дилемма» направлена на развитие дискусиий и критических комментариев [2]. Автор – член Японской ассоциации центральноазиатских исследований, Японской ассоциации политических сравнительных исследований, занимающейся проблемами казахстанской политики и национализма. Институт экономик развивающихся стран Японии (IDE) вносит свой вклад как ведущий центр научных исследований в области социальных наук развивающихся стран, выявляя проблемы, с которыми они сталкиваются. IDE распространяет результаты исследований в целях наилучшего понимания выявленных проблем, что обеспечивает интеллектуальную основу содействия сотрудничеству Японии и международного сообщества. В IDE создана Группа средневосточных исследований (Middle Eastern Studies Group) в составе Area Studies Center, которая провела исследование по казахстанской политике возвращения этнических казахов, отмечая положительные и отрицательные ее стороны, причины, побудившие Казахстан к реализации данной политики, нашедшие отражение в вышеназванной статье.

В статье «Заметки о миграционной политике Казахстана по этническому возвращению: изменение приоритетов и возрастающая дилемма» представлен анализ правовых аспектов политики возвращения этнических казахов в Казахстан. С момента обретения независимости

страна проводит активную деятельность в поисках связей с казахской диаспорой, распределение квот на количество казахских иммигрантов, имеющих право на получение от государства финансовой помощи. Исследователь показывает динамику изменения политики этнической миграции за годы независимости, сосредоточив основное внимание на изменения в миграционном законодательстве в конце 2000-х годов и в начале 2010-х годов. Она считает, что изменения в миграционной политике связаны с жанаозеньскими событиями. В дискуссионном материале Н.Оки выделены две ключевые цели миграционной политики Казахстана: укрепление казахской этничности, основанного на идее нациестроительства, поощряющей возвращение этнических казахов, проживающих за рубежом, и формирование трудовых ресурсов для экономического развития государства [2, p. 1].

Ожидалось, что этнические казахи-иммигранты должны стать политически и культурно идеальными гражданами своей исторической родины. На практике оказалось, что интеграция казахских эмигрантов в местное сообщество не было легким, и их репатриация создала новые проблемы в неокрепшем экономически казахстанском обществе.

Японский исследователь называет и анализирует причины проблем социально-экономической и культурной адаптации оралманов. Во-первых, местное население часто расценивает оралманов как «других», «не аутентичных» казахов, которые длительное время прожили под влиянием различных культур и других социально-экономических условий. Поэтому принять доминирующий язык, культуру и новые социально-экономические условия для оралманов становится сложным процессом. Во-вторых, местные жители, проявляют недовольство, обусловленное тем, что в трудных экономических условиях страны, при явном наличии безработицы, коррупции и т.д., оралманы имеют большие преимущества для их социально-культурной адаптации.

В-третьих, с точки зрения других национальных меньшинств, государство должно гарантировать равные права для всех, независимо от национальности, поэтому политика возращения этнических казахов не должна давать привилегий для казахских репатриантов в ущерб другим национальным меньшинствам.

По ее мнению, сложность вопроса культурной ассимиляции в Казахстане заключается в том, что казахская диаспора за рубежом, а также казахи у себя на родине в течение 70 лет советской власти испытали языковую и культурную трансформации. Тогда сформировались русскоговорящие и казахоговорящие казахи [3]. Для некоторых казахов, в основном в городах, русский стал основным языком, многие получили образование почти исключительно на русском языке.

Она выделяет две группы казахов-репатриантов: казахи, проживавшие на территории Советского Союза, и казахи, проживающие в дальнем зарубежье. Эти две группы имеют определенные различия в ментальности. Казахов, проживающих в дальнем зарубежье, местному населению сложнее принимать за «своих», даже основываясь на общих этнических корнях.

Всесторонне изучая политику возвращения этнических казахов в Казахстан, она изучает не только законодательные и другие нормативные правовые документы, но и проводит опрос оралманов, уже проживших несколько лет в Казахстане. По мнению оралманов, даже сельские казахоговорящие, достаточно русифицированы, и живут воспоминаниями советского прошлого в смысле «дружбы народов».

Американский эксперт Ал. Динер оперирует термином «Kazakhness», который на русский язык можно перевести как «быть казахом» или «казахскость», чем часто, по словам американского автора, похваляются оралманы. Ал. Динер также считает, что данное обстоятельство становится причиной определенной натянутости отношений между местными казахами и оралманами [4].

Зарубежная аналитика полагает, что существующий и возрастающий разрыв между богатыми и бедными, и складывающиеся натянутые отношения между местным населением и оралманами в будущем будут только возрастать.

Отсутствие политической силы, выступающей против репатриации, создает благоприятные условия для ее продолжения и продвижения. Тем не менее, политика возвращения этнических казахов из-за рубежа теряет свой приоритет в политической повестке. Это связано с тем, что титульная нация в Казахстане стала представлять большинство по численности. Японская исследовательница считает, что в последние годы помощь возвращенным и возвращаемым этническим казахам стала социальным и экономическим бременем для правительства. Но казахстанское государство полностью не откажется от этой политики, провозглашенной в начале своей независимости.

Вместе с тем, если правительство решиться на прекращение данной политики, это вызовет незамедлительную критику со стороны казахских националистов. С другой стороны, нестабильность в обществе будет расти, если будут прибывать новые иммигранты с дальнего или ближнего зарубежья, это будет создавать новые проблемы с еще нерешенными проблемами уже прибывших репатриантов.

Статья турецкого эксперта И. Боннефанта «Создание Родины: казахстанский дискурс и политика по возращению этнических казахов» представляет теоретический и практический анализ по миграции этносов на историческую родину, которая в значительной степени определяется и контролируется самим принимающим государством посредством реализации иммиграционной политики и политики предоставления гражданства [5]. После распада Советского Союза и образования новых независимых государств в постсоветской Центральной Азии появилось новое направление в политике «homeland stances». Положительная сторона его статьи заключаются в том, что он оценивает данную политику как ответственность государства и за граждан, проживающих в настоящее время в Казахстане, но и за казахскую диаспору, проживающей за рубежом. А также за оралманов, уже прибывших и проживающих на территории Казахстана. Государство проводит мониторинг защиты прав и интересов оралманов.

Он полагает, что дискурс политической и культурной элиты направлен на выделение этнических и историко-культурных корней с казахской диаспорой, проживающей за рубежом. При этом государство активно использует СМИ, особенно казахоязычные. Апеллируя при этом, например, к истории Казахстана, его колониальному прошлому в составе Российской империи и Советского Союза.

Турецкий эксперт И. Бонненфант оценивает вклад Президента РК Назарбаева в создание и развитие политики возвращения этнических казахов, и считает, что Глава страны предостерегает от ошибок обвинения других народов, проживающих в республике за то, что произошло с казахами в прошлом. Таким образом, он дистанцирует от появления националистических настроений русских и других национальных меньшинств Казахстана, проявляя осторожность, постоянно ища этнический баланс и равновесие в многонациональном государстве, что удается.

Образ Родины, созданный руководством Казахстана, особенно в первые годы, был довольно оптимистичный, представляемой как идеальное место для тех, кто планирует вернуться в страну. Турецкий исследователь, как и японская исследовательница, считает, что оралманы сталкиваются со многими проблемами интеграции, что часто приводит к развитию негативного представления о родине. Причины этих проблем разнообразны, а некоторые не имеют ничего общего с государственной программой оралманов как таковой. Становится ясно, что некоторые проблемы возникают из самой программы. К ним относятся недостатки в правовой и институциональной базе, несмотря на деятельность Всемирной ассоциации казахов и Всемирного курултая казахов, отсутствие достаточной координации между центральными и местными органами власти, и с коррупцией на всех уровнях.

С другой стороны, он выделяет факторы, связанные с самими мигрантами, например, их образование и отношение к местному населению, существующими социальными и экономическими проблемами. А оралманам кажется, что это является недостатками политики правительства и ее реализации.

В его статье нашли отражение вопросы социально-экономической и культурной адаптации оралманов. Он полагает, что такие проблемы, как жилье, безработица и язык являются препятствием интеграции вновь прибывшей казахской диаспоры в социально-экономическую жизнь Родины.

Жилищные проблемы являются одним из наиболее актуальных проблем возвращающихся мигрантов. Проводя анализ жилищной политики для оралманов, он пишет, что не вошедшие в квоту не имеют права на получение какой-либо государственной помощи для временного или постоянного жилья. Для тех, кто включен в квоту, государство предоставляет финансовую помощь, но эта сумма не является достаточной для приобретения жилья даже в сельской местности.

Другой важной проблемой является безработица. Оралманы сталкиваются с проблемами трудоустройства из-за несоответствия или недостаточности их квалификации, незнания русского языка. В целом, анализ миграции этнических казахов турецкого исследователя совпадает с анализом японского исследователя Н. Оки.

По мнению И. Бонненфанта, оралманы становятся свидетелями фактической языковой ситуации на Родине, когда положение их родного языка способствует общему разочарованию вернувшихся мигрантов, где они иногда должны изучать другой язык, то есть русский язык.

Складывающаяся сложная ситуация с политикой возращения казахской диаспоры усиливается негативными настроениями большинства местных жителей, независимо от того, являются ли они частью титульного этноса или нетитульных этносов, которые проявляют недовольство по отношению к оралманам, имеющим преимущества перед ними в контексте получения государственной поддержки.

Зарубежная аналитика проводит анализ возращения этнических немцев и евреев на протяжении почти полувека соответственно в Германию и Израиль. В этих государствах были разработаны специальная политика и программы, хорошо продуманные и утвержденные законодательно и закрепленные институционально, как и в Казахстане. Эти политики также имели положительные и отрицательные стороны, особенно в части интеграции репатриантов, несмотря на предоставление специальных льгот для обеспечения социально-экономической интеграции иммигрантов. Следует учитывать то обстоятельство, что экономики Германии и Израиля были сильными на момент реализации программы репатриации. И здесь зарубежная аналитика вполне объективно называет причину удач и неудач казахстанской политики в отношении оралманов, с чем можно вполне согласиться. Казахстан начал политику возвращения этнических казахов сразу после обретения независимости, в трудный экономический период, когда экономика страны была еще слаба, т.е. в ее переломный период. Казахстан – многонациональное государство, титульная нация которого на момент обретения страной независимости была малочисленной. Данное обстоятельство, по мнению зарубежных экспертов, побудило правительство начать политику возвращения этнических казахов как один из инструментов увеличения этнического состава страны и легитимации территории. По мнению зарубежной аналитики, Казахстан планировал, что репатрианты станут подлинными гражданами независимого Казахстана, показывая, что определение национальной принадлежности и гражданства основано не на территориальной принадлежности, а на кровных связях, на казахской этничности в стране. Данное обстоятельство может вызвать дискуссию по вопросу, что есть этничность и гражданство для государства.

Таким образом, Казахстан, как новое независимое государство, имеющее определенные проблемы в политическом, социально-экономическом развитии и нациестроительстве, проводя одновременно политику возвращения этнических казахов, по мнению зарубежных экспертов, столкнулся с дополнительными проблемами, поэтому сделал вопрос главной темой публичных дебатов. С другой стороны, он не может отказаться от этой политики, чтобы не вызвать недовольство казахских националистов. Он будет ее продолжать, но с четким и строгим соответствием установленной квоты.

Литература

1. Brubaker, Rogers. Nationalism reframed: nationhood and national question in the New Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
2. Oka, Natsuko. A Note of Ethnic Return Migration Policy in Kazakhstan: Changing Priorities and A Growing Dilemma // IDE Discussion Paper. 2013. March.
3. Dave, Bhavna. Kazakhstan – Ethnicity, Language and Power. London: Routledge, 2007.
4. Diener, Alexander C. One Homeland or Two?: The Nationalization and Transnationalization of Mongolia's Kazakhs. Stanford: Stanford University Press, 2009.
5. Bonnenfant, Isik Kuscu. Constructing the Homeland: Kazakhstan's Discourse and Policies Surrounding Its Ethnic Return-Migration Policy // Central Asian Survey. 2012. N 3.

АДАПТАЦИЯ ОРАЛМАНОВ В ОСНОВОПОЛАГАЮЩЕЙ СФЕРЕ ЖИЗНЕОБЕСПЕЧЕНИЯ

Шалманова А.Б.

Управление культуры, архивов и документации Актюбинской области, Актобе

Данная публикация носит предварительный характер и основана на материалах авторского обследования этнокультуры мигрантов-оралманов, ныне проживающих в ряде районов Республики Казахстан, а также с учетом данных, полученных в ходе работ в составе Монгольской комплексной этнографо-этноархеологической экспедиции Отдела этнологии ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК. Исследование современной культуры «оралманов» нами, в основном, осуществлялось на территории Актюбинской и, отчасти, Алматинской областей РК.

Этнические казахи, возвращающиеся из Монголии в Казахстан, сталкиваясь с казахстанскими реалиями, по-разному адаптируются в новых условиях. Изменения в традиционно-бытовой культуре у вернувшихся на историческую родину наиболее ярко прослеживаются в материальной сфере.

В условиях рыночной экономики и урбанизации трансформации подвергается хозяйство казахов-репатриантов, основу которого составляло прежде, на территории Монголии, полукочевое скотоводство. При стойловом скотоводстве оралманы как и местные казахи заготовливают корма на зиму, что было достаточно слабо развито в стране исхода.

Традиционные формы жилища и предметы кочевнического и полукочевнического быта, характерные до сих пор для казахов Монголии, теряют в Казахстане свою актуальность. Оралманы, не видя уже потребности жить в юрте (*киіз үй*), которые были ими привезены из Монголии, используют, например, раздвижные секции основания кочевого жилища – *кереге* – в качестве ограждения для различных загонов, огородов и т.п. В некоторых случаях, юрты продаются коммерческим организациям для использования их на празднике Наурыз, становятся музейными экспонатами или сдаются в аренду для семейных мероприятий. Юрты снаружи и внутри уже не украшаются различными орнаментированными изделиями из войлока, аппликациями, плетеной узорчатой бахромой. По словам респондентов, не используемое войлочное покрытие постепенно приходит в негодность. Войлок съедает моль *(ақ көбелек)*. Ранее использованные в Монголии тканые и вышитые изделия *(тұскиіз, бау, басқұр, төсекаяқ)* не находят применения в стационарных многокамерных домах оралманов. Их хранят, используют в подсобных помещениях или тоже сдают в музей.

Следуя современным (уже казахстанским) тенденциям моды, оралманы из Монголии не используют былую традиционную и прежде привычную мебель – например, *асадал, ағаш кереует (төсек ағаш), әбдіре, кебеже, жүкаяқ* – в современном быту, кроме сундука *(сандық)*, который входит в состав приданого невесты. Вместе с тем, среди сельчан-

оралманов достаточно широко бытуют низкие «национальные» столики прямоугольной или круглой формы, что уже является казахстанской традицией.

Также и элементы традиционной одежды, такие как *елтірі ішік, пұшпақ тымақ, түлкі тымақ и др.,* которые и поныне не потеряли своего функционального назначения среди казахов Монголии, не сохраняются у оралманов. По словам информаторов, в 1990-е гг. казахи-репатрианты еще носили тулупы, шапки-ушанки, сшитые сапоги, но теперь они уже вышли из употребления. Прибывающие же в последние годы из Монголии этнические казахи (где-то с 2000-х) уже не носят традиционную одежду. Здесь следует отметить, что и в самой Монголии, в Баян-Ольгийском и др. аймаках (среди казахов), потребности на них в городской, поселковой местности, в основном, нет. Но, как известно, в Казахстане имеется интерес к другим формам национальной одежды. В частности, это зримо проявляется в свадебном костюме. Поэтому в среде оралманов во время свадьбы у невесты *(қыз ұзату)* многие из них надевают головной убор *сәукеле, кәжекей* и др. Женщины-«оралманки» в сельской местности носят платок *(орамал)*, завязываемый под затылок, в основном во время работы в домашнем хозяйстве.

Необходимо отметить, что наименьшие изменения в повседневной культуре казахов-оралманов наблюдаются в такой сфере жизнеобеспечения как пища. Исконные блюда национальной казахской кухни по-прежнему признаются наиболее полезной и вкусной пищей. Хотя привычный ассортимент продуктов домашнего стола у казахов из Монголии заметно расширился в пользу овощей, фруктов и мучных изделий.

В Казахстане оралманы в зависимости от своего материального положения заготавливают мясо впрок *соғым* по-разному. Некоторые покупают мясо (1/4 часть или половину туши крупного рогатого скота) или режут специально для этого содержавшийся на откорме крупный рогатый скот. Сезон «соғыма» – заготовки мяса в отдельных регионах Казахстана начинается по-разному, в зависимости от наступления сильных холодов. В южных районах (Алматинская обл.) соғым начинается достаточно поздно: в конце декабря – начале января; в западных и северных районах: в конце ноября – начале декабря. Как известно, холодное время года – это благоприятный сезон для хранения большого количества мяса [1; 2].

Если говорить о повседневных блюдах наших оралманов, то к ним относятся плов, жареная картошка с мясом или без, борщ, лапша, суп на мясном или курином бульоне, котлеты с гарниром, манты, голубцы. При приготовлении блюд широко используются макаронные изделия, гречка, рис, картофель. В отличие от Монголии, хлеб употребляется довольно часто, ежедневно. Его пекут в домашних условиях либо покупают в магазине.

При приеме гостей подается традиционное казахское блюдо *ет* (мясо по-казахски), бауырсаки, разные салаты, фрукты, по случаю праздников и спиртные напитки, соки. Любителям традиционных видов напитков специально покупается кумыс, шубат.

Традиционные способы приготовления молочных продуктов среди мигрантов-оралманов изменились. При приготовлении твердого сыра (*құрт*) вместо цельного молока используется «обрат», т.е. обезжиренное молоко. Для этого обрат наливают в эмалированную посуду и ставят на солнце на сутки; если же стоит прохладная погода обрат выдерживается 2–3 дня. После самопроизвольного свертывания молока в теплом месте получившийся творог *(ірімшік)* кладут в полотняный мешок, чтобы вытекла сыворотка кислого молока *(сарсу)*. На следующий день творог кипятят в казане на медленном огне. Затем готовую массу перекладывают в тот же мешок и сверху кладут груз для тяжести. Через день курт разрезают с помощью нитки на маленькие куски квадратной формы и сушат, накрыв марлей, на навесе – *өре*.

Сливки *(қаймақ)* получают из свежего коровьего молока, которые отделяют сепаратором. Традиционный способ изготовления масла *(сары май)*, используемый в Монголии, в Казахстане также не применяется. Масло получают из сливок, сбивая его круговыми движениями в просторной посуде с высокими бортами. Традиционный способ хранения масла в специально обработанном и высушенном желудке овец или коз *(қарын)*

также не используется. Масло хранится в морозильнике в полиэтиленовых мешочках или полимерной таре (баклажках) из-под прохладительных напитков. Масло подсаливают в целях лучшей его сохранности. Свежее молоко также сквашивают, приготовляя *айран*. Айран готовят в домашних условиях. *Көже* как прохладительный напиток готовится летом. Пьют его охлажденным в жаркие летние дни.

Казахи-оралманы под влиянием местного населения используют приусадебный участок под огород, который удовлетворяет нужды семьи в овощах. Картофель стал важной составляющей рациона казахов-репатриантов из Монголии. На зиму заготавливают салаты из овощей, варенье из абрикосов, клубники, малины, вишни, яблок, сливы и др. фруктов и ягод.

Казахи-репатрианты уже не используют кожаную, деревянную утварь и посуду; а привезенные ими первоначально кожаные бурдюки *(саба),* деревянные ведерка *(көнек),* блюда *(ағаш табақ)* и др. стали музейными экспонатами.

Мастера-ремесленники из среды оралманов стремятся участвовать в конкурсах по декоративно-прикладному искусству различных уровней. Свои навыки оралманы применяют и в предпринимательской деятельности. Наш информатор учитель Кобдинской школы-гимназии, руководитель кружка «Қолөнер» Тіршілік Аятхан проживает в с. Кобда Кобдинского района Актюбинской области. Он изготавливает различные традиционные казахские кожаные изделия. Свои умения в обработке шкур Тіршілік передает своим ученикам на уроке «технологии». Местные исполнительные органы всячески поддерживают народное творчество, прикладные виды искусства, которыми владеют многие оралманы, организовывают мастер-классы, конкурсы-фестивали.

Источники

1. ПМА–2007 (Актюбинская область, Айтекебийский район, с. Акколь).
2. ПМА–2008 (Алматинская область, Жамбылский район, с. Узынагаш).
3. ПМА–2014 (Актюбинская область, Кобдинский район, с. Кобда).

РЕСЕЙДЕГІ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Шерімбетова З. С.

Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану мұражайы, Қарағанды

«Қазақ диаспорасы» құбылысы соңғы уақытта елімізде әлеуметтік, гуманитарлық зерттеулер объектісіне айналуда. Бұл үрдіс көптеген тарихи дүниетанымдық мәселелерді нақты ғылыми тұжырымдауға мүмкіндік береді, этникалық ауқымды бағдарларға теориялық сипат жасауға негіз болады.

Шашырап жүрген отандастарымыздың үлкен бір бөлігі – Ресей жерінде мекендейді. Қазіргі кезде өз этникалық тарихы патшалық Ресей империясының отарлық экспансиясымен байланысты. Еліміздің тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың: «Патшалық Ресейдің отаршылдығы басқа елдердің отаршылдығынан асып түспесе, кем түскен жоқ. Ұланғайыр даламыз империя меншігіне айналды. Дініміз тәрік, тіліміз ғаріп, мәдениетіміз мүшкіл, өзіміз мұсылман халге ұшырадық» деуінде үлкен мән жатыр [1, 44-б.].

Ресей территориясынының кейбір өлкелерінде біздің жыл санауымызға дейін-ақ скиф, сармат тайпаларының тұрағы, кейіннен ғұн, түркі тайпаларының ата мекені болды. Бұған археологиялық қазба деректермен сол дәуір ескерткіштері – тас мүсіндер, жер-су атаулары дәлел бола алады. Мысалға, жоғарыда атап өткендей, XI ғ. Орынбор өлкесінде қыпшақтар

үстемдік құрды. Осы мәліметтерді негізге алсақ Орынбор қазақтарының автохтонды, өлкенің ежелгі тұрғындары екендігі күмән тудырмайды.

Қазақтардың Еділ – Орал өзендері арасы территориясында көшу мәселесі қазақстандық, және де ресейлік тарихнамадағы зерттеліп бітпеген мәселелердің бірі. Негізгі себеп – әсіресе, ресейлік XV ғ. – XVIII ғ. басындағы мұрағаттық деректердің жетіспеушілігі. Және де бұл кездейсоқ емес, Қазақстан туралы Ресей империясындағы мұрағаттық құжаттардың көбісі бақыланды, негізінен, XVIII ғ. 30 жж. қазақ жерінде патша үкіметі орнағаннан кейін. Мұрағаттық материалдар мәліметтері мазмұны әскери бекіністер салу кезеңінде патша үкіметі жаулап алған қазақтардың өз жерлеріне шабуыл жасаудан қорғауға байланысты алаңдаумен байланысты.

XIV–XV ғғ. өмір сүрген атақты Асан қайғы, көбінесе қазақ хандығы негізін салушылардың бірі Әз Жәнібек XV ғ. екінші жартысында Еділ өзені аймағына көшіп келгені туралы айтады:

Еділ деген қиянға,
Енкейіп келдің тар жерге.
Мұнда кеңес қылмасаң,
Кеңестің түбі нараду... [2, 46-б.]

Сонымен қатар ақын мал шаруашылығына ыңғайлы бай өлке туралы суреттейді:

Еділ менен Жайықтың
Бірін жазға жайласан,
Бірін қысқа қыстасан
Ал, қолыңды маларсың,
Алтын менен күміске... [2, 46-б.]

Айтқандай, қазақ халқы тарихын зерттеуші М. Тынышпаев, Әз Жәнібек белгілі ойшылды тыңдамай Қырым жаққа қарай көшіп кетіп, өзінің ұстанымдарын бекіткені туралы айтады. Бірақ, ол Ресей территориясында қазақ болады. XV ғ. өмір сүрген енді бір қазақ жырауы Қазтуған Сүйінішұлы, Еділ мен Жайық өзендері аралығы тумасы, өзінің туындыларында туған жерін мадақтайды:

...Жайылып мың қой болған жер...
...Балығы көлге жылқы жаптырмас...
Сөйткен менің Еділім... [2, 55-б.]

Немесе ол өз жерінің сұлулығын осылай суреттейді:

Қайран менің Еділім...
...Менен қалған мынау Еділ жұрт... [2, 29-б.].

Жыраулардың есімдерін айта келе, Еділ аймағындағы оқиғалар куәгері – Шалкиіз Тіленішұлы туралы айтпай кетуге болмайды, ол да өзінің туған жерінің сұлу табиғатымен таныстырады:

Еділден аққан сызашық
Мен көргенде тебінгіге жетер-жетпес су еді... [2, 67-б.]

Келесі жырау Доспанбет, ата-бабалары Дон өзені төменгі ағысында көшіп жүрген Кіші жүзден шыққан, былай жазды:

Айналайын, Ақ Жайық
Ат салмай өтер күн қайда? [2, 68-б.]

Қазақ фольклорының осы үлгілері қазақтар XV–XVI ғғ. Еділ мен Жайық өзендері бассейндерінде өмір сүргеніне дәлел болады.

Біз қолданған фольклорлық шығармалар қазіргі заман зерттеушілерінің ұстанымы мен көзқарасына қайшы келмейді. Заманауи қазақстандық зерттеушілердің бірі Б. Ермұханов көбінесе мынаны белгіліп көрсетеді: ибн-Рузбихан өзінің 1509 жылы жазылған «Бұхаралық қонақ жазбалары» еңбегінде қазақтардың жазғы жайылымдарға көшіп, Еділ өзеніне дейін барғаны туралы айтқан [3, 27-б.].

Қазақстанның солтүстік–батыс бөлігінде осы мекенді ежелгі дүниеде Сыр даласы мен Жетісу өңірін мекендеген скиф және сармат (немесе свромат, сайрима) тайпалары жайлап,

мың жыл бойына ат тұяғының дүбірі астына алады. II ғасырдан белгілі Жайық гидронимінің этимологиясын талдай келіп, бұл маңда түркі тайпалары сол кездерде-ақ мекен еткендігі ғылыми-зерттеу еңбектерде дәйекті дәлелденген [3, 44-б.].

II–IV ғ. Орынбор өлкесіне Азиядан қоныс аударып келген ғұндар, түркі тайпалары келіп қосылды. Ғұндардың сонын ала VII–X ғғ. Азиядан басқа түркі тайпалар – печенегтер мен половецтер келіп қосылып, олар әдетте, соңғы келгендері бұрын келгендерін батысқа қарай ығыстырумен болды [4, с. 58]. Міне, осы деректерді негізінен ала отырып қазақтардың ата-бабасының Орынбор өлкесіне қоныс ете бастауын осы XI ғ. жатқызуға болады.

Батыс Қазақстан жерін мекендеген негізінен кіші жүз қазақтарының тарихына қатысты зерттеу еңбектерде де қазақ тайпаларының белгілі бір геогафиялық аймаққа табан тіреп орныға бастауын осы IX ғ. ортасына жатқызады [5, с. 27].

XVI ғ. бас кезінде Орынбор губерниясының солтүстікке қарайтын көпшілік жерін негізінен башқұрттар мекен етіп, ал оңтүстік-шығысқа қарай ұлан-байтақ жерлерде қазақтар көшіп-қонып жүрген. XVI ғ. ортасына қарай өзара қырқысудан әлсіреген башқұрттар солтүстікке ығысып, осы сәтті пайдаланған қазақтар шөбі шүйгін шұрайлы жер қуалап башқұрттар солтүстікке ығысып, осы сәтті пайдаланған қазақтар шөбі шүйгін шұрайлы жер қуалап башқұрттардан босаған жерлерде келіп орныға бастайды. Жайылымдық жер қуалай солтүстікке қарай жылжыған қазақтарға тойтарыс беруге шамалары келмеген башқұрттар Орынбор өлкесінің орманды, тау алқабына қарай беттеп ірге көтерді [6, 38-б.].

XVI ғ. өзінде қазақтардың осы аймақта болғанының тағы бір айғағы – башқұрттардың Ресей азаматтығын алудың басты себептерінің бірі болған түркі тілдес және туыстас халық – қазақтардың шабуылынан қорғану болып табылады. Сонымен қатар, башқұрттар жері территориясында бекіністер салудың ресми себептерінің бірі, башқұрттарды тоқтатудан басқа, оларды «қырғыздар шабуылынан» қорғау. Осы мақсатпен мына ресейлік бекіністер салынған: 1554 ж. – Бирск, 1574 ж. – Уфа, 1584 ж. – Мензелинск, 1658 ж. – Челябі [7, с. 72]. Бекіністер салынған территориялар бойынша сол кезеңдегі қазақтар мен башқұрттардың мекен ету шекараларын анықтауға болады.

XVI ғ. 70 жылдарының басында Левшиннің айтуынша, Строгановтар мен қазақтар арасында Оңтүстік Орал аймағында сауда байланыстары орнатылды. «Қазақ ордасымен» алымсыз сауда үшін патшаның 1574 ж. 30 мамырдағы грамота бергені туралы дерек бар [8, с. 156]. Патша тарапынан күшті әскери топтың болмауы Строгановтарға қазақ жеріне терең бойлауға мүмкіндік бермейді.

Қазіргі замандағы зерттеушілердің бірі Д. Ескекбаевтың сөзіне қарағанда, XVI ғ. басында қазақтар Орынбор губерниясының оңтүстік бөлігінде көшіп жүрді және осы ғасырдың орта кезеңінде ғана башқұрттарды солүстікке қарай ығыстыра алды, бұл оларға губернияның орталық аудандарына да өктемдік жасауға мүмкіндік берді [7, с. 51].

Сонымен, Орынбор губерниясы территориясында қазақтар XVII ғ. көшіп жүрді, бұл туралы осы өлке зерттеушісі Алекторов жазды: «... Орынбор губерниясының шегі (1883) XVII ғ. басында орыс тұрғындармен қоршалды; губерниясының ортасында да орыстар болды; негізі бұл жерде башқұрлар, қырғыздар мен татарлар өктемдік етті» [9, с. 11] .

Орынбор өлкесінің тағы бір зерттеушісі Севастьянов, XVII ғ. мұрағаттық материалдарды негізге ала отырып, Жайық казактарының Утва өзенінің екі жағалауында да қазақтармен «қырғындар» болып тұрды. Орынбор бағыты құрылғанға дейін қазақтар орыс халықтарды тұтқынға алып, Хиуаға сату үшін апарғаны туралы казак Михаил Бородин мәліметтерінен көре аламыз. Бұл жағдайда қазақтардың түркітілдес көшпелілердің көшіп жүру бағыттарын жаулап алғанына көңілдері толмады [7, с. 73].

Ресей Министрлер Комитетінің «Жалпы қоныс аудару сұрақтары бойынша Сібірді отарлау» жұмыстары туралы Канцелярия баспаларының бірінде былай деп жазылған: «... жалпы 17 жылдық ішінде орыстарға оңтүстік бағыттағы, Еділден Алтайға дейінгі жерлердегі көшпелілердің шабуылдарын үнемі көрсетуге тура келеді...». Бұл жерде патша үкіметінің отарлық саясатына қарсы шабуыл жасауға итермелейтін қазақ халқы туралы айтылады [7, с. 73].

Қазақтардың үздіксіз шабуылдарының басты себебі, олардың көшіп-қону ареалын тарылтқан әскери бекіністер салуға қарсылығы еді. Кейбір жаңа ресейлік зерттеушілер жазғандай «олардың ұрлыққа деген табиғи бейімділігі» емес. Мысалы, Орынбор қаласы зерттеушілерінің бірі П. Н. Столпнянский айтқандай қазақтардың Ресейдің қазақ жеріне жақын аудандарына үздіксіз шабуылдарының себебі: «... Орынбор губерниясының барлық жері бұрын қырғыздардан тартып алынғанын ұмытпауымыз керек, оның жерлері шаруалар мен казактарға бөліп берілді, бұл осы жерлердің нағыз иелері қырғыздар мен башқұрттар мүдделеріне қарама-қайшы келді». Тағы бір еңбегінде ол былай дейді: «Орынбор қаласы осы өлкенің бұрынғы иелері молалары үстінде салынған, башқұрттар мен қырғыздардың патшалығы орыстардың билігімен алмастырылды» [6, 84-б.].

Ол туралы Қазақстан казактары тарихын зерттеушілердің бірі М. Ж. Абдиров оралдық казактарға қазақтар шабуылының негізгі себептерінің бірі деп жазды. Оның ойынша XVII ғ. аяғында – XVIII ғ. басында 150 жылға созылған қанды қазақ-казак соғысы басталды. Ата-бабалары ғасырлар бойы Жайық өзені маңында өмір сүрген қазақтар казактардың өзенге деген «заңды құқықтарын» мойындамады [10, с. 53].

Көріп тұрғанымыздай, осы кезеңде қазақтардың шабуылдарының басты мақсаты казактар қалаларын жою және Жайық өзені бассейнінен казактарды ығыстыру. Осы жерге XVII ғ. 20 ж. қалмақтардың келуі қиын жағдайды одан сайын шиеленістірді.

Қарапайым көшіп-қону мен шабуылдардан басқа қазақтар башқұрттардың ұлт-азаттық көтерілістеріне белсене қатысты. Мысалы, 1662 жылғы Сеит бастаған атақты башқұрт көтерілісі. Қазақтардың белсенді қатысуымен бұл көтерілістер Орынбор өлкесінің орыс емес халықтарын біріктіріп топ құрып аймақтағы патшалық үкіметтің әскери-саяси құрылысының кеңейтілуіне қарсы көпұлтты қозғалыстарға ұласты. Алекторовтың сөзінше: «...башқұрттар біресе қырғыздармен, біресе қазандық және сібірлік татарлармен, қалмақтармен бірігіп Уфаны жағалады. Қазақ уездерін тонады, мекендер мен егістерді өртеді, тұрғындарды өлтіріп, тұтқынға алды. Верхотурья, Тюмень және Кунгурға дейін жетті. Бұл қақтығыс 5 жылға созылды...» [9, с. 12].

1676 жылы орыс емес халықтардың біріккен күші Закамский бағытына тағы шабуыл жасады. Олар бірнеше қалалар, бекіністер мен мекендерді талқандады. Қазан уезін басып кіріп, олар тұтқындарды Қырғыз даласы арқылы Жоңғар еліне сатуға жіберді» [9, с. 47].

Ішкі Істер Министрлігі Кеңесінің статистика бөлімі өкілдері мәліметі бойынша, қазақтардың Саратов губерниясы территориясында пайда болуы туралы «...Саратовтың Еділ жағалауының шығыс және оңтүстік бөлігінде қырғыз-қайсақ ордалары XVII ғасырға дейін көшіп жүрді» [7, с. 74].

Олардың пайда болуы бейбіт түрде болмады. Мұны «Саратов губерниясының Еділ жағалауы өлкесінің тарихи-статистикалық сипаттамасын» құрастырушылар былай суреттейді (1839 ж.): «...ордалықтардың жауыз шабуылдары туралы аңыздар халық есінде және ол туралы үнемі айтып жүреді, егінжайға барғанда ол жақын болса да қару, балта алып баратын уақыттар да болды, себебі олар қоңырауханада және қорғандарда кезекпен аңдып отырады. Көрсе бірден шабуыл жасайды, халық үйге қарай емес, себебі онда пана таба алмайды, орманға қарай қашады, себебі жиған азықтардың бәрін жазда сонда апарып тастайтын болған. Жаулар орманға кіре алмайды, себебі найза және қылышпен ғана қаруланған олар торуылдан қорықты». Көріп тұрғанымыздай, Саратовтық өлке туралы мәліметтерден де Ресейдің әскери-отарлық саясаты салдарынан соларға өтіп кеткен өздерінің бұрынғы жерлерінен айырлығысы келмейтінін көреміз. Шынымен де, Қазан және Астрахан хандықтарын жойғаннан кейін, патшалық башқұрттардың, қазақтардың басқа да жерлерін жаулап алуға кірісті [11, 142-б.].

1691 жылы қазақтар Куртамыш слободасына шабуыл жасады.

XVII ғ. соңы – XVIII ғ. басында Кіші жүзде хандық билік әлсіреген соң, қазақтардың өзінің көршілері, Ресей қол астындағылар – башқұрттармен, қалмақтармен, казактармен өзара шабуылдар жиіледі. Шекара маңы бекіністері мен мекендеріне шабуылдар жасаумен Әбілқайыр қол астындағылар, тіпті Тәуке хан қол астындағылар ерекшеленді: 1708 жылы

Тәуке ханның кезекті башқұрттық көтерілістерінің бірінде, қазақтар мен қарақалпақтардан құрылған 20 мың әскерімен Уфа маңына дейін келді. Оның Ресейге деген қатынасы бейбіт түрде болмағанын көруге болады [11, 150-б.].

1709 жылы ішкі жақта қазақтар Ресейдің Сызрань қаласына бағыт алып бара жатқан үлкен казак жүк керуенін басып алды [12, с. 86] .

1711 жылы 16 мыңдық қазақ жасағы Яицкий қалашығына бет алған нан жүк керуенін тонады, тұтқынға түскен 300 казак Хиуға құлдыққа сатылып жіберілді [12, с. 87].

1713 жылы қарақалпақтар мен қазақтардан біріккен 800 адамнан тұратын жасақ Сызраньнан нанмен қайтып келе жатқан казактарға шабуыл жасайды, кейбірі өлтіріліп, кейбірін тұтқындап далаға алып кетті [12, 88-б.].

Ресейдің түбіндегі жорықтардың бастаушыларының бірі Кіші жүздің атақты ханы Әбілқайырда болды. Мысалы, 1717 жылы оның қол астындағылар Ресейдің Қазан территориясына еніп, Новошемшинск қаласына дейін жеткен. Олар бұл қаланы басып алып, талқандады [12, с. 88].

Қазақ – орыс дипломатиялық қарым-қатынастары нашарлағанда, 1717–1718 жж. атақты оқиғаларды айтқанда Ресейден шыққан татар Сеит пен оның немере інісі Әбдірахман Таукен бастаған қазақ – қарақалпақ біріккен жасағының Қазан уезіне шабуылы туралы айтпай кетуге болмайды [12, с. 89].

1718 ж. 20 мың әскері бар қазақ пен қарақалпақ жасағы Яицк қаласын бір ай бойы қоршауда ұстады [4, с. 59].

XVIII ғ. 20 ж. Әбілқайыр әскері Яицк қаласын бірнеше рет қамауға алды.

1723 ж. 300-ден астам қазақ пен қарақалпақ Яицк қалашығының түбіне келіп, бес казакты тұтқындап, малдарын айдап әкетті [4, с. 97].

1723–1724 жж. аралығында Әбілқайыр әскері Еділ мен Жайық арасындағы барлық территорияны жаулап алды. Бұған жоңғарлардың қазақтарды башқұрт мен қалмақ жерлеріне ығыстыруы болды [4, с. 98].

Көріп тұрғандай, қазақтардың Жайық пен Еділ өзендері аралығына «алымсақтық» оның билеушілерінің бір минуттық арман емес, оның тамыры тереңде жатыр. Далалықтар бұрын өзіне тиесілі жерлерден айырылғысы келмеді. Қазақтардың негізгі шабуылы Жайық жағалауларына шабуыл жасауға бағытталды.

1726 жылы қарақалпақ даласында Әбілқайыр мен ресейлік елші молда Мақсұт Юнусовтың Ресей патшалығы билігін мойындау сұрағы бойынша кездесу өтті. Осыдан кейін Әбілқайыр Қойбағар Қойбековтың жетекшілігімен Петербургқа елшілік жіберді, оларға башқұрлар жері мен Жайық өзені арасында қазақтардың көшіп-қонуына рұқсат алу туралы тапсырма берілді [4, с. 99].

Бұл туралы айтылған Әбілқайырдың белгілі сөзі бар: «...Жайық өзені құрғап қалса да одан қырғыздар бас тартпайды». Бұл сөз өзеннің көшпелілерге қаншалықты қымбат болғанын көрсетеді [12, с. 91].

Осы уақытта Кіші жүз қазақтары жоңғарлармен қанды соғысқа да қатысқанын ұмытпауымыз керек. Бұл соғыс қазақтарға бұрынғы өзінің заңды жерін қайтарып алу үшін Ресей империясымен соғысуға кедергі болмады.

Осы кезеңдерде Ресейдің шекаралық аймақтарында қазақтардың қақтығыстары үнемі болып жатты, бірақ, айта кететін бір жайт, Орта жүз қазақтары, әсіресе, XVIII ғ. екінші жартысында Ресей шекаралық аймақтарына сирек шабуыл жасады. Бұл жағдай ішкі Сібір жағында, негізінен, Ертіс өзенінің оң жағалауында, әсіресе, XVIII ғ. аяғында қазақтар санының өсуіне әкелді. Сонымен қатар, Жайықтың ішкі жағында, Бөкей Ордасын есептемегенде, XVIII ғасырда да, XIX ғасырда да қазақтардың орналасуы байқалмады. Әрине, Кіші жүздің кейбір бөлігі Ресей бодандығын мойындаса да, қазақтар Орынбор өлкесінің ішкі мекендеріне, шекаралық аймақтарына шабуылдарды тоқтатпады. Жергілікті отаршыл әкімшілік қазақтардың жер мәселесін шешкісі келмеді [6, 68-б.].

Мұрағаттық, жазба және фольклорлық деректерге негізделген қорытындыларымыз қазақстандық тарих ғылымының осы мәселесінің түсіндірілуіне қарама-қайшы келмейді.

Осы арқылы, XV–XVIII ғғ. бойы Еділ өзені төменгі ағысы мен Жайық өзені бассейнін алып жатқан кең аймақ Кіші жүз қазақтарының көшіп-қонып жүретін жері болды. Олардың бейбіт өмірлері қазақтардың және оның одақтастары башқұрттардың, қарақалпақ пен қалмақтардың ресейдің шекаралық аймақтарындағы әскери шабуылдарымен алмасып тұрды.

Әрине, Жайық пен Еділ өзендері арасындағы қазақ-орыс қарым-қатынасының шиеленісуі алдағы уақыттағы демографиялық жағдайға әсер етпей қоймады. Бөкей Ордасынан басқа, ішкі жақта тұрақты өмір сүріп жатқан қазақтар болмады. XVIII ғ. екінші жартысындағы қазақтардың Сібірдің ішкі жағына шабуылдарының толық тоқтауы қазақтардың Ертіс өзенінің оң жағалауында көшіп-қонуға рұқсат әкелді және ол жерде «шын берілген қазақтар» саны көбейді [11, 96-б.].

Қазақ халқына алапат әкеп, зобалаң тудырған XVIII ғ. қалмақ қонтайшыларының шабуылынан кейін бас сауғалаған жекелеген қазақ рулары солтүстік пен батысты бетке алып қотарыла көше бастайды. Сөйтіп бұрын санаулы ғана қазақ руларына қоныс болған жерлерде қазақтардың үлкен шоғыры пайда болды [13, 7-б.].

XVIII–XIX ғғ. орыс зерттеушілерінің еңбектерінде қазақтардың Оңтүстік Орал өңіріне рулық қатынас бойынша жеке-жеке ру болып көшіп жүрген қоныстары жөнінде мәліметтер келтірілген. Мұның өзі халықтардың этникалық территориясын анықтауға қосымша мағлұмат көздері болып табылатыны анық. Бұл жөнінде тарихшы Н.Е. Бекмаханова: «... қазақтар мен қырғыздар үшін қосымша этникалық анықтауыш ретінде – олардың рулық құрылымдары мен географиялық орналасуы есепке алынады» [14, с. 28], – деп дұрыс қорытынды жасайды. Яғни, қазақ руларының көш жолдары, қыс қыстауы мен жаз жайлауын анықтау олардың белгілі бір кезеңдегі территориясын нақты көрсету үшін тарихи дерек көздері болып табылады. Бұларға қосымша Орынбор губерниясы басқармасы мен Орынбор қазақтарын басқару туралы іс қағаздарына, тарихи құжаттарда іске тіркелген қазақтардың ата тегі, руы қоса көрсетіліп отырған.

Қазақ руларының көш жолдары мен қоныстарын зерттей отырып, Орынбор өлкесінде негізінен кіші жүзден Жетіру тайпасы мен орта жүздің бірнеше рулары көшіп жүргеніне көз жеткіземіз. Кіші жүз қазақтарын Орынбор облысының қазақтары деп атаған [6, 12-б].

Батыс Сібір территориясын ертеден бастап түркі тілдес тайпалар мекен еткеніне ешқандай күмән жоқ: қыпшақтар, арғындар, керейлер. Мұны Орта жүз қазақтарының рулық-тайпалық құрамын зерттеуші М.С. Мұқанов та растайды. Автордың ойынша, керейлердің Солтүстік Қазақстанның орманды далалы алқабы мен Батыс Сібір аймағына қоныстана бастауы XIII ғ. басына жатады. Қазақстанның солтүстік-шығыс ауданын Моңғолияның түркі тайпалары арғындар, наймандар мен керейлердің жаппай қоныстануы туралы жаңа замандағы зерттеушілердің бірі Н.А. Аристов та жазады: «...жеңілген соң, моңғолдардың күш көрсетуімен жерін тастап қаша бастады. Моңғолияның түркі тайпалары Моңғолияда тұрғандарындай географиялық жағдай бойынша батысқа қарай жылжулары керек еді: алдында наймандар, меркіттер, артында керейлер. Солай болды да, бұл қазіргі уақыттағы осы тайпалардың қырғыз-қазақ даласында кең таралуымен көрінеді...» [15, с. 132].

Түркі тілдес керейлер мен уақтардың Батыс Сібір территориясын ертеректе қоныстануы туралы дерек қазақтың ауыз әдебиеті материалдарымен дәлелденеді. Мысалы, қазіргі Омбы облысының оңтүстігінде (Русскополянский ауданы, Бозан ауылы) 600 жылдық тарихы бар «Сағал зираты» атты қыпшақтардың зираты бар [7, с. 75].

Түрлі деректерді салыстыру үшін орыс жылнамаларына да сүйендік, мысалы, «Строганов сібір жылнамасы». Бәрімізге белгілі, ол XVII ғасырдың бірінші жартысында құрастырылған, бірақ бұған қарамастан, онда бұдан бұрыңғы уақыттағы құнды мәліметтер бар.

Мысалы, мұнда XVI ғ. 70 жылдары ортасына Яков пен Григорий Строгановтар сібірді «жаулап алу» мақсатпен қазақтармен сауда жасауға құқық алғаны туралы материалдар бар: «...сібір сұлтандары Яков пен Григориге, өз адамдары мен құмар адамдарын, остяктарды, вогуличтерді, югграларды, сомедтерді жалдамалы қазақтармен бірге сібірді жаулап алу үшін

соғысуға жіберіндер; бұхарлықтар мен Қазақ ордаларының саудагерлері еш алым-салықсыз Яков пен Григоримен сауда жүргізсін...» [7, с. 76].

Сонымен қатар бұл жылнамада Шыңғысханнан қашып, қазіргі ресейлік Тюмень қаласында орын тепкен керей ханы Ванның (Тогруыл) ұрпақтарының келуі туралы мәліметтер бар. Шын мәнісінде, олар қоныстануға рұқсатты Шыңғысханнан алды: «...Сол жерге барғысы келетін шығар оны (Ванхан ұлы Тайбұғу) жібер Шыңғыс. Ол Туру өзеніне келіп, қала салып, оны Шыңғыс деп атайды, қазір онда Тюмень атты христиандық қала бар...» [7, с. 78].

Осы оқиға 1636 жылы Сібір митрополитінің хатшысы Савва Есип құрастырған «Есипов сібір жылнамасында» да суреттеледі. Алдыңғы жылнамаға қарағанда мұнда Кучум «Қазақ Ордасынан» шыққан: «...қазақ Ордасынан көп әскерімен Кучум келді...». Сонымен бірге, бұл жылнамада кучумдықтар арасында басқа да қазақ сұлтанының болғаны туралы жазылады: «...ескі сібірден қуылған қолбасшы Данил Чулков кезінде Тобыл қаласына Сейдек князі мен Қазақ Ордасынан қуылған сұлтанда болды...». Осы жылнамадағы үзінділер қазақтардың сол аймақ тұрғындарымен ертеректе байланыста болғаны туралы ғана емес, олардың шынымен Батыс Сібірдің оңтүстігінде болғанына дәлел болады [10, с. 83].

XVII ғ. Орта жүздің солтүстік-шығыс және солтүстік жерлері жоңғар тобырының жаулап алушы объектісіне айналды. М.С. Мұқановтың ойынша, Сібірдің Ресейге қосылуы, қалмақтардың қазақ жеріне шабуылы бұрын Тобыл, Тур және Ом өзендері бойымен көшіп жүрген қазақ тайпасы керейлердің қоныс аударуына тура келді. Керей-қазақтар Сібірдің оңтүстігіне қарай, Солтүстік Қазақстан жеріне қоныстануына тура келді [4, с. 224]. Бұл жағдайды орыс зерттеушілері сирек ескереді.

Сонымен Патшалық Ресейдің кейбір өлкелері біздің жыл санауымызға дейін-ақ скиф, сармат тайпаларының тұрағы, кейіннен ғұн, түркі тайпаларының ата мекені болды. Бұған археологиялық қазба деректермен сол дәуір ескерткіштері – тас мүсіндер, жер-су атаулары дәлел бола алады. Мысалға, жоғарыда атап өткендей, XI ғ. Орынбор өлкесінде қыпшақтар үстемдік құрды. Осы мәліметтерді негізге алсақ Орынбор қазақтарының автохтонды, өлкенің ежелгі аборигендері екендігі күмән тудырмайды. Өлкеде негізінен кіші жүз, оның ішінде Жетіру тайпаларының рулары қоныстанған. Тек, Челябі жағына қарай Қостанаймен шектес Қызыл, Агапов аудандарында Орта жүздің біраз рулары көшіп жүрген. Қазақтардың келуімен Ресейдің отарлық экспансиясымен байланысты қазақтар өлкеде пайыздық жағынан азшылыққа айналды [4, с. 225].

Еділ бойындағы қазақтар – Еділ-Орал территориясында көшіп-қонуы нәтижесінде пайда болған. Ал төменгі Еділге қазақтар XVIII ғ. көшіп барған. 1897 ж. санақ бойынша төменгі Еділдегі қазақтар 6% құраған [7, с. 76].

Оңтүстік Алтайдағы қазақтар XIX ғ. аяғы – XX ғ. басында қазақ этносының бір бөлігінің көшіп келуінен пайда болған. Миграция мал жайылымдарының жетіспеуі салдарынан болды [4, с. 25].

Сонымен, қорытындылай келе, жоғарыда аталған фольклорлық материалдар, жылнамалар мен зерттеулер Ресей территориясында қазақтардың ертеден көшіп-қонып жүргеніне тікелей және жанама дәлел болады. Қазақстан Республикасының Президенті өзінің жолдауында: «…ұлттық қауіпсіздіктің маңызды приоритеттерінің бірі демографиялық және миграциялық саясат» – деп көрсетіп берді [1, 43-б.]. Бұл дегеніміз қазіргі таңда жақын және алыс жатқан елдердегі қазақ диаспорасына да тікелей қатысы бар екендігін біз білеміз. Сондықтан тарихи демографияның, оның ішіндегі жақын және алыс жатқан елдердегі қазақ диаспорасын зерттеу қоғамдық маңызы бар өзекті мәселелердің бірі.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында: Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы:

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Алматы, 2006.
2. Бес ғасыр жырлайды. Алматы, 1989.
3. Нағымов Ш. Үш қиянның ойлы жырауы //Алтын Орда. 2009. № 42.
4. Кабульдинов З. Казахи России (вторая половина XVIII – начало XX в.в.). Алматы, 2009.
5. Ирмуханов Б. Западный Казахстан: далекое – близкое // Казахстанская правда. 1999. 16 ақпан.
6. Ескекбаев Д.Б., Төлеубаев Ә.Т. Орынбор қазақтары: тарихи этнографиялық зерттеу. Алматы, 2004.
7. Игибаев С.К., Игибаев А.К. Казахи в составе России в конце XIX века: их численность, размещение, состав, занятия и образовательный уровень // Вестник КазНУ: Серия историческая. 2009. № 4.
8. Левшин А.И. Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы, 1996.
9. Алекторов А.Е. История Оренбургской губернии. Издание 2-е. Оренбург, 1883.
10. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы, 1997.
11. Қазақ диаспорасы: бүгіні мен ертеңі. Астана, 2005.
12. Асфендияров С. История Казахстана. Алма-Ата, 1993.
13. Айталы А. Ресей қазақтары: бүгіні мен болашағы // Егемен Қазақстан. 2002. 25 қыркүйек.
14. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма. Москва, 1986.
15. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. СПб., 1897.

ҚЫТАЙДАҒЫ ГАНЬСУ ҚАЗАҚТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖАЛПЫ ЖАҒДАЙЫ

Ынтыханұлы Қ.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана

Қытайдың ішкі провинцияларындағы шалғай аймақтарда шашырап жүрген Қазақ диаспорасын зерттеу қазірге дейін көп қолға алынбай келе жатқан маңызды тақырыптардың бірі. Солардың арасынан ең алдымен Ганьсу қазақтарын атауға болады.

І. Гансу қазақтарының тарихы және қазіргі жағдайы

Қытай Халық Республикасының жүргізген ұлттық аумақтық автономия саясатының нәтижесінде 1954 жылы ШҰАР-ға қарасты Іле Қазақ автономиялы облысы құрылды. Қазақтар негізінен осы обылыстың Алтай, Іле, Тарбағатай аймқтарында, сондай-ақ ШҰАР Мори-Қазақ, ШҰАР Баркөл-Қазақ автономиялы аудандарында үлкен шоғыр болып қалыптасқан. Осы аталған өңірлердегі қазақтарды диаспора деуден гөрі ШҰАР-дағы тұрғылықты, ежелден келе жатқан этникалық қазақтар деп атасақ та теріс болмайтын ұқсайды. Ал, Қытайдың ішкі жағында да, атап айтқанда Ганьсу мен Цинхай провинцияларындағы елді мекендерді жарты ғасырдан астам уақыт қоныс етіп келе жатқан қазақтардың да бар екендігі жалпыға аян. ШҰАР-дағы қазақтар шоғырлы қоныстанған мекендерден алысқа шашырап кеткен осы бір қазақтар туралы зерттеулер мен ақпараттар қазақстандағы баспасөз беттерінде сирек кездесетіні рас. Себебі ол жақтағы қазақтар Қазақстан шекарасынан 2000 шақырымнан ұзақ шалғай жерлерге орналасқан. Сол үшін мақаламыздың тақырыбын сонау Қытайдың алыс қиырларындағы Ганьсу қазақтарына қарай бұруға тура келді.

Ганьсу қазақтары да Шынжаңдағы қазақтар сияқты ауылдық жерлерде тұрады. Көп мөлшері Ақсай қазақ автономиялы ауданына орналасқан. Ганьсудың Ланжоу, Жиючуан, Донхуаң қалаларына да аз мөлшерде қазақтар орналасқан. Жалпы саны 4000-ның айналасында.

Ақсай қазақ автономиялы ауданы Ганьсу қазақтарының ең шоғырлы қоныстанған тұрақты мекені болып табылады. Аудан Ганьсу, Шынжаң және Цинхай өлкелерінің тоғысқан жеріндегі Алтын тауының шығыс жағына орналасқан. Жер бедері күрделі, айналасы тау, биік үстірт, құмды шөл дала. Ауасы құрғақ, жауын-шашынның жылдық орташа мөлшері 110 мм. Аудан табиғи ресурстарға бай. Тұрғындары мал шаруашылығымен және кен ашу жұмыстарымен айналысады.

Қытай Халық республикасының Ганьсу провинциясына қарасты Ақсай-қазақ автономиялы ауданы – 1954 жылы 27 сәуірде құрылған әкімшілік аудан. Орталығы - Хоңлиууан қаласы. Жер көлемі 33733 км^2. Ауданда қазақтардан басқа қытай, дүнген, тибет, моңғол, салар сияқты ұлттар да мекендейді. Жалпы халық саны 10000, қазақтар саны 3600 адам, жалпы халық санының 40 пайызын ұстайды.

Қытайдың Ганьсу провинцияларындағы қазақ диаспорасының қалыптасуы ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы Шынжаң өлкесінің билеушісі Шың шыцай жүргізген терорлық саясатпен тікелей байланысты.

Өткен ғасырдың 30 жылдарында Қытайдағы Шынжаң өлкесінің билеушісі Шың Шыцай Шынжаң өлкесінде тоталитаризмдік режим орнатып, халықты қырып-жойып, қуғын-сүргінге ұшыратқаны анық. 1934–1939 жж. Шынжаң губернаторы Шың Шыцайдың қазақтарға қолданған қатаң саясатының нәтижесінде Алтай аймағына қарасты Шіңгіл ауданындағы және Құмыл аймағына қарасты Мори, Баркөл аудандарындағы қазақтардан 30 мыңға жуық адам Шынжаңның шығысындағы Ганьсу өлкесіне босып кетті.

Қазақтар Гансу жеріне бірнеше дүркін босып барған.

1936 жылы қаңтар айында Ганьсу жеріне Адубайдың (керей тайпасының жәнтекей тасбике руынан, шаңия) көші өтті. Адубай бастаған бұл көштің құрамында 113 түтін, 565 адам болды. Бұл реткі қазақ көші Ганьсудың батыс солтүстігіндегі Мазоң тауын айналып, Аньши ауданын басып, Чилиян тауының солтүстік баурайындағы Уйырхұн, Тула өңірлеріне барып аялдайды.

1937 жылы шілде айында Қытай және Еуропа қазақтарының даңқты батыры Елісқан тәйжі Әліпұлы (керей тайпасының жәнтекей тасбике руынан) өз қарамағындағы елін бастап Ганьсудың батыс солтүстігіндегі Мазоң тауын айналып, Аньши ауданын басып, Чилиян тауының солтүстік баурайындағы Уйырхұн, Тула өңірлерінде тұрақтап қалған Адубайдың ауылына барып қосылды. Көштің құрамында 178 түтін 890 адам болды.

1937 жылы қазан айында Зайып тәйжінің (сол жылдары 70 жаста, керей тайпасының жәнтекей базарқұл руынан) бастаған көші Ганьсу жеріне өтті. Зайыппен бірге шығыс қазақтарына аты әйгілі Қасым батыр да (Керей тайпасының меркіт руынан) Ганьсу жеріне өтті. Зайып бастаған көштің құрамында 703 түтін 3515 адам болды.

1939 жылы ақпан айында Шынжаңнан тағы бір үлкен көш Ганьсуға өтті. Ол көштің құрамында да мықты ел ағалары болды. Атап айтқанда: Құсайын тәйжі (найман тайпасынан) – 98 түтін, 490 адамымен; Нұрғали үкірдай (керейдің жәнтекей руынан) – 374 түтін, 1187 адаммен; Сабырбай тәйжі (керейдің жәдік руынан) – 241 түтін, 1800 адаммен; Шығыс қазақтарына аты таныс әйгілі батыр Әйембет ваң (уақ тайпасынан) – 100 түтін, 500 ден астам адаммен; Солтаншәріп тәйжі (керейдің ителі руынан) – 100 түтін, 500-ден астам адаммен; Салақиттан үкірдай (керейдің молқы руынан) – 140 түтін, 700 адаммен; Әбілқайыр залың (керейдің сарбас руынан) – 183 түтін, 915 адаммен; Еженхан (керейдің жәнтекей руынан) – 125 түтін, 625 адаммен көш бастады. Бұл жолғы көштің жалпы түтін саны 3160-тан, адам саны 7000-нан астам болды [1, 11–14-бб.].

1930 жылдардан басталған қазақ босқындарының көші өткен ғасырдың 50-ші жылдарында аяқталды. Көш жөнекей қазақтар губернатор Шың Шыцайдың және милитарис Ма буфаңның талай реткі қудалап жүріп жасаған қырғыншылығына ұшырады. Босқын

халықтың жартысынан астамы жол бойындағы соғыстардан, обадан, ашаршылықтан қырылып қалды. Ал, көштің алдыңғы легі Елісқан батырдың бастауымен Тибетті басып, Памир, Гималай жоталарынан асып Үндістан мен Пәкістанды барып паналады. 50 жылдары Халқаралық көмектердің нәтижесінде Түркияға жеткен. Бүгінде Түркия мен Еуропадағы қазақтың дені осы көш арқылы барған қазақтың ұрпақтары.

Сол босқындардың біраз бөлігі Ганьсу, Шынжаң және Чиңхай өлкелерінің тоғысқан жеріндегі Алтын тауының оңтүстігі мен солтүстігіндегі және Чиңхайдың Гәс жеріндегі елсіз иен далаларда аш жалаңаш қалыптарында жан сауғалап босып жүрді.

1949 жылы Қытай Халық республикасы құрылды. Жаңа құрылған ҚХР үкіметі Ганьсу, Цинхай жерлерінде босып жүрген қазақтарды өз қалаулары бойынша орналастыру саясатын жүргізді. 1953 жылы 24 наурыздан 3 сәуірге дейін Қытай компартиясы батыс терістік бюросы батыс терістік әкімшілік комитеті Ланжоу қаласында Ганьсу, Цинхай, Шынжаң үш өлке шекарасындағы қазақ басшыларының бірлігі және ұлттар ынтымағы жиналысын ашты. Жиынға қатысқан өкілдер бұрынғы ұлттар арасындағы қанды қақтығыстарға Гоминдаң үкіметі себепкер екендігін тұрақтандырды. Сонымен қатар «Ганьсу, Чиңхай, Шынжаң үш өлке шекарасындағы ұлттар ынтымағын күшейту мен шекарадағы қазақтарды тыныштыққа кенелту» келісім пікірін мақұлдады. Келісім бойынша Қайыз жерін сентр еткен шығысы Қалтын, Тосынпу, батысы Қанамбар, терістігі Янданту, түстігі Қайыздың түстігіне дейінгі аумақ Ақсай қазақтарына тиеселі болып белгіленді. Осыдан бастап босқын қазақтар тыныш өмір сүретін тұрақты мекенге ие болды [2, 69-б.].

1954 жылы 27 сәуірде Ақсай қазақ автономиялы ауданы құрылды. Орталығы Боложуанжиң кенті болып белгіленді. Сонымен бір уақытта автономиялы ауданға қарасты 5 ауыл құрылды. Жаңа құрылған ауылдарға жаңа заман талабымен Бейбіт, Демократ, Ынтымақ, Құрлыс деген аттар берілді, қалған бір ауыл бұрынғысынша Добагу атанды.

Осыдан бастап бұрынғы босқын қазақтар өздері еркін өмір сүретін мекенге ие болып, бейбіт өмірлерін бастады. 1998 жылы аудан орталығы Хоңлиууан қалашығына көшірілді. Қазір Ақсай қазақ автономиялы ауданына қарасты 2 ауыл, бір қала, 14 әкімшілік қыстақ бар. Ақсай қазақ автономиялы ауданындағы қазақтардың тұрмысы өте жақсы, экономикалық деңгейі жағынан Қытайдағы барлық қазақ аудандарының алды деуге әбден болады.

1955 жылы тұңғыш ауылдық мектеп ашылды. Қазақ балалары аралас мектептерінде қытай тілінде білім алады. Ауданда бір орта, бір бастауыш мектеп және бір бала бақша бар. Аудан орталығында 400 адам қатар тұрып намаз оқитын «Ақ мешіт» деген мешіт те бар.

Мұндағы қазақтар дінін, ұлттық салт-дәстүрлерін жақсы сақтаған. Соның айғағы ретінде Ақсайдағы Қазақ ұлттық мұражайын атауға болады.

Ақсайда 1992 жылға дейін таза қазақ тіліндегі мектептер болған. Кейінгі өзгерген саясаттар бойынша ондағы мектептер қытай тілінде білім беретін болды. Сондай-ақ, ауданда ойын-сауық үйірмесі құрылып, 2003 жылдан бастап ақындар айтысын дамытуды қолға алды. Ақсайдағы қазақтар қазақ ұлтының дәстүрлі мәдениетін жақсы сақтаған, қыз ұзатып, келін түсіргенде киіз үй тігіп той тойлағанды тамаша дәстүрге айландырған. Бұдан тыс үлкен жиын-тойларда қазақтар қазақтың ұлттық киімін киіп шығуын да тамаша дәстүрге айландырған.

Ақсай халқының орта есепппен кісі басына тура келетін кірісі 16708 юан. Жақынғы жылдары Ақсай ауданы қарқынды дамыды. Аудандағы қайта жөндеуден өтіп, асфальттандырылған транспорттық жолдардың ұзындығы 1000 километрге жеткен.

Аудан орталығы Хоңлиууан қалашығының көлемі 4.8 шаршы километр. Көшелері түгелімен асфальтті жол. Қалашықтағы құбыр суы, жылумен қамдау, көгілдір отын, жарық, су, сандық телевизия сияқты халықтық құрылыстардың жүзеге асырылуы 95%-тен асқан. Ақсайдағы халықтың баспаналы болу жобасы 100%. Ақсай ауданында кен өндірісін дамыту жақсы орынға қойылған. Аудан өңірінде өндірілетін тасмақта кені ауданның басты кіріс қайнары болып табылады. Тасмақтадан тыс Ақсай жерінде темір, мырыш, жез, шырымтал сияқты 41 кен түрі бар.

Ақсай жері шөлді және үстірттік өңірлерге бейімделген жануарлардың қасиетті мекені. Бұл өңірде жабайы түйе, құлан, қодас, арқар, аю, ақбұғы, ұлар, қоңырқаз, тырна, дуадақ сияқты елеулі қорғалатын аң-құстардың түрлері бар. Қанамбар қорығы қос өркешті жабайы түйені негіз еткен мемлекеттік қорық болып табылады.

Ақсай ауданында ұлттық мәдениеттің қорғалуы мен дамытылуы жақсы жолға қойылған. Ауданда ұлттық көрме орталығы, кинотеатр, этнопарк, мұражай, ипподром, спорт сарайы сияқты жаңа құрлыстар бой көтеріп ұлттық мәдени қимылдардың кедергісіз өткізілуіне тамаша шарт жағдайлар әзірленген. Осындай шарт жағдай астында 2013 жылы қыркүйек айында Ақсай қазақ автономиялы ауданында қазақ күресінің IX кезекті Азия чемпионаты өткенін атап өтуге болады.

Ганьсу өлкесіндегі Ақсай қазақ автономяилы ауданының көрінісі көркем, жер байлықтары мол, ұлттық салт-дәстүр ерекшеліктері қою түске ие. Өткен замандарда киіз үйде тұратын қазақтардың тұрмыс-салт жағдайы тым мәз емес болатын. Ал, қазіргі кезде барлығы өзгерген, халықтың күнкөрісі жоғары деңгейге көтерілген, малшылардың барлығы отырықтанып сапалы салынған жер үйлер мен қабат үйлерде тұрады.

II. Тіл жазуы

Ақсай ауданында 1992 жылға дейін қазақ мектебі болды, барлық пәндер қазақ тілінде берілді. Қазақ мұғалімдерінің білім деңгейлері де жоғары болған. Қайса Жүгелбайұлы, Біләл Қадырұлы сияқты ұстаздар ҚХР бойынша үлгілі ұстаз атақтарын алған жоғары деңгейлі педагогтар.

1954 жылдан 90 жылдардың басына дейін аудандағы қызметтік тіл ретінде қытай тілімен бірге қазақ тілі де қатар жүретін. Бірақ 1994 жылдан кейін бұл үрдіс тоқтады. Мектептердегі сабақ пәндері түгел қытай тілінде берілетін болды. Қазақ тілі қазақтар үшін қосымша пән ретінде аптасына бір-екі сағатпен шектелді. Осылайша дүркіреп тұрған қазақ тілінің жағдайы жетім баланың тағдырымен қарайлас деңгейге жетті. Қазір барлық жұмыстар тек қытай тілінде ғана жүргізіледі. Көз бояушылық ретінде көше бойындағы әлем жәлем дүниелерге аздап қазақ жазулары жазылып қояды.

Тіл жазу нормасы Шынжаң қазақтарының белгілеген талаптарымен сайма сай болып отырды. Қазақ тіліндегі газет жуырналдар Шынжаңнан жеткізіліп тұрды. Қазақша радио-телевизия да Шынжаң қазақтарының радио телевизияларынан жалғап таратылады. Өзінен шығарылатын қазақша газет журналдары жоқ. Қазақша кітаптар да Шынжаңнан әкелінеді. Қазақша газет-журнал қарап, кітап оқитын кісілердің қарасы барған сайын сиреп бара жатқаны, қазақша сөйлей алмайтын жастардың көбейуі ондағы қазақ тілінің мүшкіл жағдайға тап болғанын ұғындырады.

Бұрындары Ақсай қазақтары қазақшаны таза сөйлей алатын. Оларда орыстан, ұйғырдан енген сөздер көп кездеспейді. Жаңа атау терминдерді қытайша айта береді. Және өздері жасап алған диалекттерде кездеседі. Оларды төменгі сөздерден қарап білуге болады.

Ганьсу қазақтарының атауы	***ортақ атау***
Темірат	Велосипед
Шыжым	Ток сымдары
Көңке	Машина
Көңке жол	Тас жол
Паңшың	Өз жайында
Ыржалаң	Метис
Тоға	Кастрол
Дохтыр	Дәрігер
Шақай	аяқ киім
Биқай	аяқ киім
Көкешкі	тибет жабайы қойы
Аккөт	тибет бөкені
Ыс	биік жоталардыдағы ауа жетспеушілік
Кикап	темір тұлпар

Майлау	жалдау
Мұз сандық	холоделник

III. Салт-дәстүрлері

Қазақ халқының атадан балаға көшіп, дамып отыратын тарихи-әлеуметтік, мәдени-тұрмыстық, кәсіптік, салт-сана, мінез-құлық, тәлім-тәрбие және рухани іс-әрекетінің көрінісі дәстүр арқылы танылады. Салт-дәстүр байлығы мәдениеттің байлығы деудегі себептің өзі осында. Мысалы, ата-ананы, үлкенді құрметтеу, байғазы, көрімдік, сүйінші, кәде сұрау, сәлем беру, ат тергеу, құрдастық қалжың, т.б. салт-дәстүрге жатады. Гансу қазақтарының ата бабаларынан қалған салт дәстүрлерін сақтауы жоғары деңгейде деп атап өтуге толық негіз бар. Ондағы қазақтардың салт дәстүрлері атап айтқанда қонақ күту, той, өлім жөнелту, ас беру, келін түсіру, қыз ұзату, жасау, бет ашар, палуан бәиге т.б. басқа өңірдегі қазақтардыкімен бірдей, көп айырмашылық жоқ. Бірақ, ішінара тек сол жақта сақталып қалған немесе түсі өзгешерек дәстүрлер де бар. Оның бастылары:

Киз үй тігу – Ақсай қазақтары жалпы қалада тұрады. Бірақ қара шаңырақ деген ұғым олардың саналарына өшпестей болып сіңген. Сондықтан той, ас, өлім жөнелту, нәзір беру сияқты жағдайлар болғанда міндетті түрде аулаларға қазақ үй тігіледі. Ақсайлықтар киіз үйді «қазақ үй» деп атасады. Келін түскенде табалдырық аттатып, отқа май тұтатып, оңжаққа түнетіп, таңертең ерте тұрғызып түндік аштырып от жаққызу әр шаңырақтың салты. Бұл қасиетті шаңырақтың оты өшпесін, түтіні түзу ұшып тұрсын деген ізгі тілек. Қалада тойды тойханада тойлау болса да, тойға сойылатын малдың батасы киіз үйде жасалады. Киіз үйге ауыл ақсақалдары шақырылып оларға құрмет көрсетіледі, ықыласты баталар жасалады. Қыздың жасауы киіз үйге жиналады, келіннің төсегі түскен үйдің оң жағына салынады. Дүниеден озған кісі өз үйінің оң жағынан, өз табалдырығынан шығарылады. Қаладағы Ақсай қазақтарының әр қайсысының склаттарында жинап сақтап отыратын киіз үйлері болады.

Тілеу – Ауылдас, ағайын-туған, ілік-жілік жиналып жақсылық тілеуге бас қосатын жиналыс. Ақсай қазақтары арасында қазірге дейін бар, бұрындары тіпті де көп кездесетін салт. Тілеу тілейтін шаңырақ күн бұрын қимыл өткізетін сәтті күнді белгілеп ауылдастарына, ағайын туыстарына, ілік-жілік, құда-жегжаттарына хабарлайды. Тілеу жасайтын шаңырақ киіз үй тігіп ішіне кілем сырмақтарын жайып, бауырсақ пісіріп үлкен даярлық жасайды. Тілеуге келушілер тілеу тілеген отбасына «Тілеу қабыл болсын» айтады. Тілеуге жұрт жиналып болғаннан соң отағасы егер малшы болса қойының ең жақсысын, басқа шаруадағы кісі болса нағыз ақ сарбас қойды кйіз үйдің ішіне алып кіріп мойынынан құшақтап отырып жалпы жұрттан бата сұрайды, жұртшылық атынан сол жиналысқа келген ең қадірменді ақсақал бата оқиды, жалпы жұрт сол батаға «әмин» деп үн қоса отырып беттерін сипап жақсылық тілеседі. Қой сойылған соң ет піскенше үлкен ақсақалдар шежіре шертіп тарих сөйлеп жұртшылыққа ғибыратты мол кеңестер айтады. Бұрынырақта қисашылар қиса айтатын салттар да болған. Бақыт тілеу, от басы бала-шағасына амандық тілеу, сапарға сәттілік тілеу, денсаулық тілеу сиқяқты тілеулер бар. Апатты жағдайлардан аман қалғанда немесе аурудан жазылғанда, елеулі істерге қол жеткізгенде, баласы мектеп таусып жоғары оқу орындарына аттанарда, ұзақ сапарға шығарда, баласы әскерге барарда міндетті түрде тілеу жасалады.

Ат тергеу – үлкендердің атын төте айтпай силастық ниетпен басқаша атау ат тергеу болады. Бұл қазақ халқының этикасындағы үлкен ерекшелік. Үлкен кісіні, беделді ел ағаларын құрметтеу асыл қасиет, сол қасиеттің басты көрінісі атын тіке атамау. Қазақ келіндері ақ босағаны аттаған күннен бастап қайын ағаларына, абысындарына, қайын сіңілілеріне, қайындарына, ауылдың үлкендері мен қадырлы азаматтарына өзі силайтын аттарын қояды. Үлкен кісілермен аттас адамдар мен атауларды кездестіргенде оларды басқаша жолмен атайды. Мысалы атасының аты Қазтай болса сол аттас адамдарды «аты теріс» деп, ал қазыны «ойма» деп тергеу қастерлі салт болып табылады. Келіндер қайындарын «мырзаш», «төрем» деп, ал қайын сіңілдерін «еркем», «серігім» деп тергеп жатады. Аул ақсақалдарын бүкіл ауылдағылар болып аттарын атамай өздері қойып алған

«дарқан», «қажы», «оташы», «ұста», «дохтыр аға», «сары апаң», «үйапаң», «тәйжі апаң» т.б. аттармен атап жүреді. Бұл салт Ақсай қазақтары арасында жақсы сақталған.

Қоржын салу – Ақсайлықтар, қыз жігіттің махаббатары жарасып, екі тараптың ата-аналары ыразылық білдіріскен соң жігіт жақтың апаратын қалыңын қоржын деп атайды. Қоржын салу екі рет болады, біріншісі құда түскенде апарылады, екіншісі қызды келінғып алып қайтуда апарылады.

Күйеу аттандыру – Ақсай қазақтары арасында қыз алып қашу ісі еш қашан болған емес, біреудің қызын алып қашқан адам барымташы ретінде сотталады. Сондықтан қыз ұзату тойының дәрежесі келін түсіру тойының дәрежесімен бірдей. Ақсай қазақтары қалада болса да тойды киіз үй тігіп өткізеді, бұл салттары тойдың салтанатын асырып өзге ұлттардың таңданысын туғызып жатады. Құдалар той өткізетін күндерді белгілеген соң, қыз ұзату тойынан бірер күн бұрын жігіт жақ күйеу аттандырады. Жігіт жақ қыз жаққа апаратын «қоржынын» даярлап, әулеттеріндегі беделді адамдарынан құда мен құдағи тағайындап, күйеу жолдас ертіп үйленетін жігіттерін салтанатты түрде машина болса әдемісін ат түйе болса жабулап-кежімдеп салауатымен аттандырады. Осы қимылды күйеу аттандыру деп атасады.

Мұрындық, шымылдық – Ұзатылған қыздың жасауы артылған түйеге байланатын сыйлық мұрындық деп аталады, қыз жасауы келін болып түсетін ауылға жеткенде сол ауылдан көбінде әйелдер жасау артылған жүктің алдынан шығып түйе жетелеп жол бастайды, сол адам әлгі даярланған мұрындықты өзі шешіп алады. Ақсайда қазір мұрындықты машинаның айнасының сабына байлап қоятын салт қалыптасты. Бұл көшпенді өмір қалса да, ата дәстүрдің қалмағандығын айғақтайды.

Келін ауылға таяған соң тоқтап көліктен түседі, осы сәтте жігіт жақ ауылдың қыз келіндері алдынан шығып келіннің қолтығынан сүйейді сол тұста ауылға келе жатқан келіннің алдына шымылдық ұсталып алып жүріледі. Бұл салт та Ақсай қазақтары арасында әліге дейін сақталып келеді.

Аламан бәйге – ақсай қазақтары ұлтық спорттың ішінде Аламен бәйгені өте көп оздырады. Ақсайда айланып шабатын ипподром бола тұрсада, қазақтар салт бойынша 30–25 шақырымнан ат жіберіп бәйге салғанды жақсы көреді. Аламан бәйгенің өзіндік ерекшеліктері бар. Үлкен ас, той болардан бұрын халыққа бәйге болатыны ескертіледі. Халық жүйріктерін жаратып баптайды. Ас, той болардан бірер күн бәйгеге ат қосатын бапкерлер аттарын жетелеп, ас, той болатын ауылды төңіректеп ерулеп бәйге күнін күтеді, ас, той иесі бәйгенің жүлдесін жариялап, қанша ат қосылатынын, қанша атқа бәйге берілетінін ұқтырады. Бәйге болардан бұрын ат айдаушы белгіленеді, ол ат айдаушы қасына көмекшілер тағайындап алады, оның міндеті атқа шабатын балаларды бәйге атына мінгізіп, ат шабатын жолдарын көрсету, амандықты сақтау, бәйгенің белгіленген жерінен барлық жүйріктердің қатар тұрғызып шабуын қадағалау, жолдан қосылатындарды бақылау сияқты жауапты істерді шашау шығармай сәтті атқарады. Той кезінде аламан бәйгені тосып алатын көмбе белгіленеді. Көмбені ат ұстаушылар бақылайды. Ат ұстаушы Ақсайдағы аса беделді адамдардан белгіленеді. Қанша атқа бәйге тігілетін болса сонша атқа ат ұстаушы тағайындалады. Осы арада айта кететін таға бір жайт, үзіліс белгіленеді. Ол үзіліс дегеніміз 100 ат бәйгеге шауып оның алдыңғы 20 сына байге берілетін болса сол 20 ат үзіліс болады. Үзіліске екінші аттың бәйгесі беріледі. Бұл салтты Ақсай қазақтары күні бүгінге дейін жалғастырып келеді. Аламан бәйге болғанда қазақтар өз руларының ұрандарын шақырып мәре-сәре болады.

IV. Ырымдары

Ақсай қазақтары ырымдарды да көп сақтаған. Солардың ішінде басқа өңірлердегі қазақтарға ұқсамайтын түрлеріде бар.

Сары түсті ырымдайды. Сары киім, сары түсті заттарды пайдаланбайды, сарыға жоласақ қайғыдан сарғайып қаламыз деген ырым бар.

Сейсенбі күнді ырымдайды. Сейсенбі күні жолға шықпайды, жаңа жұмыс бастамайды, той жасамайды, мал соймайды.

Балалардың бетін жағалдау. Кішкентай балаларға тіл-көз болмасын деп беттеріне күл, күйе жағып жағалдап қояды.

Ту сыртынан басын иу. Мойыны ауырып сіресіп қалған кісі сол маңдағы таккапар мырза адамның ту сыртынан оған көрсетпей басын иеді, сонда мойыны тез босап жазылып кетеді деп ырымдайды.

Сандық ашу. Әйел адам толғатқанда оның сандықтарының аузын ашып тастайды, сонда әйел тез босанады деген ырым бар.

Сүтті суға ағызбайды. Ақты қастерлеу қазақтың қасиеті. Қазақтар сүтті суға ағызуды сұмдыққа жориды, сүттің жуындысын от баснына төгеді, шелекпен су әкелерде оған жұққан сүттің бар жоғын қадағалап отырады. Сүт жұққан балса оны жуып сүртіп жуындыны от басына немесе ағаш түбіне төккізеді.

Әйелдер шашын жайып жалаңбас жүрмейді. Әйелдердің шашын жайып жалаңбас жүруі жаман ырымның нышаны. Жалпы көшпенді халықтар ер кісісі өлгенде әйелдер шашын жайып бетін тырнап қан ағызып, жоқтау айтатын болған.

Көкшөп жұлып, құстың ұясын бұзбайды. Көкшеп жұлса көктей орылады, құстың ұясын бұзса «әкең жауға кеткенде шешең өліп жетім қал» деген қарғысқа қалады деген ырым бар.

Тұз түйіу. Малы жоғалған үй орамал немесе дастарқанға тұз түйіп босағаға іліп қояды. Дәм тартып мал өз қорасына келеді деген ырым.

Шеміршекті маңдайшаға жапсыру. Мал сойып мүшелегенде қойдың төстігінен алынатын жұқа шеміршекті дәлдеп маңдайшаға атады, ол маңдайшаға жабысып қалса бағымыз жанады, жүйрігіміз бәйгеден келеді деген ырым бар.

Пышақтың жүзін көкке қаратып қоймайды. Табанды көкке қаратып көтермейді. Жетім бауыр, жетім өкпе және жүректің айқұлағын жемейді. Түнде суға бармайды. Қасқырды тіке атамай «ит құс» дейді. Ішек тартпайды. Нан баспайды, бет албаты тастамайды т.б.

Ганьсу қазақтары туралы қысқаша шолуымызды осы арада тамамдаймыз. Келесі тақырып Цинхай қазақтары туралы болады. Осылайша Қытайдың шоғырлы орналасқан қазақтардан жырақ қиырларға барып тұрақтап қалған қазақтар туралы зертеулерімізді жалғастыра береміз.

Әдебиеттер

1. 甘肃哈萨克》，何奇著，酒泉文史 第2辑.
2. «阿克塞哈萨克自治县概况»，甘肃人民出版社，1986年.

2-ші секция

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ЕЖЕЛГІ ДӘСТҮРДЕГІ МӘДЕНИЕТІ ЕҢ ЖАҢА ЗЕРТТЕУЛЕР КЕСКІНІНДЕ

Секция 2

ТРАДИЦИОННАЯ И ПОСТТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В СВЕТЕ НОВЕЙШИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

ОБРЯДНОСТЬ СЕМЕЙНОГО ЦИКЛА У КАЗАХОВ КИТАЯ

Абдулина А.Т.

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК, Алматы

В 2013 г. группа исследователей-этнологов под научным руководством д.ист.н., проф. Ажигали С.Е. совершила поездку в Тарбагатайский аймак Или-Казахской автономной области СУАР КНР с целью сбора полевого этнографического и этносоциологического материала. Интерес автора привлекли вопросы бытования традиций и обрядов семейного цикла в среде казахской диаспоры, обнаруживающей устойчивые признаки консервации основных этнодифференцирующих показателей в иноэтничном окружении.

Остановимся на анализе обрядов, связанных ***с рождением детей***. В Китае развито медицинское родовспоможение, женщины в роддомах находятся 3–7 дней в зависимости от состояния матери и ребенка. Родственник, сообщающий родне радостную весть о рождении малыша, его половой принадлежности и весе, требует согласно обычаям вознаграждения - *сүйінші* (у местных казахов это слово произносится – *чүйінші*). В цикле родинной обрядности наблюдается общий процесс выпадения отдельных элементов ввиду трансформации быта и культуры. Так, обряд *«шілдехана»,* ранее устраивамый после рождения ребенка с целью его защиты от злых духов (*албасты, пери*) [1, с. 74], в отдельных случаях не соблюдается, но в традиционных семьях с хорошим достатком принято дежурить родственникам возле роженницы по ночам (по словам информатора Тамыр Кайсакызы из Кюп аулы [2], казахи описывают данный обряд словами «*қарап отырады*»).

В период пребывания роженицы в роддоме из числа ее родственниц, подруг, соседок избирают из числа близких женщин «*кіндік шеше»* (дословно «пуповинная мать»), утратившую функцию повивальной бабки, но наделенную функцией покровительницы новорожденного. *Кіндік шеше* готовит ребенку обрядовую распашонку (*ит көйлек),* имеющую охранную функцию в опасный период жизни ребенка, и ритуальное подношение *(қалжа)* (вареное мясо, продукты, сладости и пр.). Гостинцы она приносит в роддом, так как считается, что в противном случае у матери не будет молока. Нерожавшая замужняя женщина может попросить у роженицы и ее родственников исполнять обязанности *кіндік шеше*, чтобы также родить в ближайшее время (при этом казахи приговаривают: «*Жолын маған берші*»). *Ит көйлек* обычно специально шьется *кіндік шеше,* но может приобретаться готовая рубашка. Данная рубаха для новорожденного обязательно должна иметь разрез спереди, так как считается, что в противном случае ребенок долго не будет говорить («*баланың тілі шықпайды*»). Рубаху *ит көйлек* принято одевать ребенку до 40 дней, но, по словам информатора Тамыр Кайсакызы, могут одевать до достижения ребенком одного года. Если рубаху одевали на первого ребенка мужского пола, то при предстоящем долгом путешествии или трудном деле, от этой рубахи отрывается отрезок и берется с собой («*жолың жеңіл болсын*»).

После выписки из роддома матери с ребенком проводится обряд «*бесікке салу»* (укладывание в колыбель) или «*бесік той»*. На праздник режут 1–2 баранов, а *ішек қарын* (внутренности) дают съесть роженице, чтобы она быстро поправилась после родов. Навар с

бульона (*көбік)* снимают и смазывают им кожные складочки ребенка, горожанки также пользуются готовыми присыпками и мазями. Гости с собой приносят *көрімдік* (вознаграждение за лицезрение новорожденного), который отдают матери со словами: «*Баланың бауы берік болсын. Баланы көремін».*

При исполнении обряда *«бесікке салу»* женщины, среди которых в обязательном порядке присутствует многодетная мать, рассаживаются вокруг люльки и производят обряд «*тыштырма*». В отверстие люльки кидают конфеты, сладости и приговаривают: «*Бесікке тышты ма, тышты ма?*», а снизу их ловят в ладони со словами: «*Тышты, тышты!*». Затем в *бесік* вклали ребенка, предварительно заправив его матрасиком, подушками, одеяльцем и 5 предметами (зеркало, расческа, камча, нож – ассортимент предметов зависит от пола новорожденного), а сверху набросив занавеску. Всех участниц обряда одаривают одеждой (камзолами, шапанами, платками или деньгами).

Затем проводится обряд наречения именем – «*атын беру*» («*ат қою*», «*азан шақыру*»), исполняемый муллой или почетным гостем (обычно пожилого возраста). Он читает молитву и 3 раза в ухо ребенка произносит его имя, которое согласовывается с ближайшей родней новорожденного. В люльке дети лежат от 6 мес. до 1,5 лет в зависимости от желания родителей, повсеместно родители стали пользоваться памперсами, облегчающими уход за детьми, но некоторые по старинке обходятся тряпочными подгузниками (*мақта гүл*). В обиход также широко вошли соски, бутылочки для воды, молочных смесей. В сельской местности вместо готовых молочных смесей ребенка могут кормить похлебкой «*күку*», приготовляемой на основе коровьего молока с добавлением квашеной закваски (*қатык)*, масла и пр.

До сорока дней жизни ребенка, которые считаются очень опасным периодом жизненного цикла, мать соблюдает все предосторожности: спит в помещении с включенным светом, лишний раз не покидает дом, чтобы не подвергать ребенка сглазу, комната новорожденного и люлька очищается дымом травы адраспан, по представлениям, отгоняющим злых духов. Кроме того, малыша каждый день купают, чередуя соленые ванночки с ваннами с использованием *қара сабын* – мыла домашнего производства, изготавливаемого из травы «*ала бота*».

На сороковой день отмечается обряд «*қырқынан шығару*» (сороковины) с устройством богатого дастархана. *Кіндік шеше* в качестве подарка на праздник пригоняет скотину, обычно барана, а ее одаривают в ответ серебряными украшениями, вещами или деньгами, угощают грудиной зарезанного барана (*төс*). Приглашенные опытные женщины, имеющие детей, проводят обряд «*қырқынан шығару»,* сопровождаемый купанием малютки в ванночке, куда кладут серебряное кольцо, монеты, ребенка поливают ложками ритуальной воды. Перед купанием производят первую ритуальную стрижку ногтей и волос ребенка.

Казахи Китая также соблюдают обряд «*тұсау кесу*» (разрезания пут), приуроченный к первым самостоятельным шагам ребенка. Веревку для обряда изготовляют из кишок барана и черной нити, которые переплетаются. Ребенка с двух сторон поддерживают за ручки люди, имеющие репутацию энергичных, быстрых людей, энергия которых должна передаться ребенку.

Дни рождения детей не являются крупными семейными торжествами, они отмечаются скромно в кругу самых близких, а в сельской местности зачастую вообще не празднуются, так как воспринимаются как чуждый казахам обычай, навязанный со стороны китайского окружения (про подобных казахов говорят: «*Шошқаның етін жеген»)*. Однако в связи с интенсивностью контактов с родней в Казахстане, в Китае появился обычай праздновать крупные юбилейные даты.

Неизменным элементом детской обрядности является ритуальный обряд обрезания – *сүндет*, по случаю которого устраивается праздник (*сүндет той*). Согласно предписаниям ислама обрезание проводится мальчикам 5 или 7 лет. Обрезание производят заранее в больнице или дома с приглашением врача или *қажы* (человека, побывавшего в Мекке или

ведущего свое происхождение от арабских мессионеров ислама), а в случае материальных затруднений той могут устроить через год после мини операции.

В обследованных районах Тарбагатайского аймака зарегистрирован интересный обряд для девочек 5–6 лет, не бытующий в Казахстане, «*сырға салу*». Девочкам заранее прокалывают ушки, а на тое *кіндік шеше* ритуально одевает ребенку серьги, получая в ответ подарок. Приглашенные гости одаривают устроителей торжества (*кіндік шеше* и близких родственников девочки) серебряными и золотыми украшениями, вещами, отрезами тканей и скотиной.

Праздник «*тіл ашар*» (дословно означает «развязывание языка»), широко практикуемый в Казахстане при приеме ребенка в первый класс, не отмечается среди китайских казахов, но празднуется поступление детей в институт.

В цикле семейной обрядности наиболее интересными и сложными являются ***свадебные обряды***, несколько видоизменившиеся под воздействием трансформации быта. Основной формой брака является брак путем сватовства «*құда түсер*» («*құда түсу*»), брак умыканием «*алып қашу*» не получил большого распространения. В первую очередь происходит процедура сговора о предстоящем сватовстве («*кісі салдырады*») путем отправки двух сватов, которые произносят слова: «*Балаңыздың ауызындағы тісін, арқасындағы шашын бізге берсеңіз / Балаңыздың еті біздікі, сүйегі сіздікі».* Если родители девушки согласны на брак, то отвечают: «*Мақұл, баланың аузындағы тісін, арқасындағы шашын сізге деп бердік».*

Затем наступает черед официального сватовства «*құда түсу*»: со стороны жениха отправляются сваты в количестве 10–30 человек в зависимости от благосостояния родителей невесты. Здесь обговариваются следующие вопросы: размер и сроки выплаты калыма («*қалын малың*», «*айып*»), состав родственников, которым причитается давать подарки (*киіт / екі бастық қоржын*), сроки предстоящей свадьбы.

При достижении согласия о размере калыма, принято говорить «*Домалақ боп келдік*», что означает породнение двух домов, семей. По словам многих информаторов размер калыма в Китае довольно значительный: а) исключительно в денежном выражении – 50 000 юаней, б) в случае миксированного калыма – деньгами (около 20 000 юаней) и скотом (лошадь, 2 коровы, бараны), каменным углем, трактором, автомобилем. В Китае сильны традиции родственной взаимопомощи при крупных семейных торжествах или в случае семейных трудностей, поэтому родственники помогают сообща собирать калым. Свадьба устраивается примерно через 6 месяцев – 1 год, так как необходимо время для выплаты калыма. Оформлять кредит в банке на выплату калыма среди китайских казахов не принято.

Следующий этап в свадебном церемониале – «*үкі тағар*», т.е. очередной визит сватов со стороны жениха в дом невесты, как и прежде означающий, что девушка засватана. Они привозят калым и *қоржын* (подарки). Привозят 4 вида «коржына»:

1) *тамақ қоржын* – в его составе находятся продукты (вареное мясо, баурсаки, сладости и пр.);

2) *үкі қоржын* – здесь присутствуют золотые украшения, которые невеста прилюдно одевает, одежда для невесты, шапаны для родителей невесты, детская одежда (в качестве пожелания, чтобы у молодой пары вскоре появились дети);

3) *өлі-тірі қоржын* (в знак уважения и признательности живым и усопшим) – *өлі-тірі* (пригоняется 1–5 телок или бараны; 1000 юаней) вручается девочке (например, сестре невесты) из этого дома;

4) *сұрау қоржын – киіт / саржа* – одежда для 5–40 человек из числа близкой родни невесты.

На деньги от калыма сторона невесты готовит приданое (*жасау*), которое включает все необходимые предметы для обустройства быта молодых (9 одеял, 9 матрасов, 9 подушек, посуда, покрывала, полотенца, посуда, электробытовые предметы), одежду, золотые украшения для невесты, а в отдельных случаях родители невесты приобретают машину (а машины в Китае стоят очень дорого). Иногда для размещения приданого освобождается целая комната. Квартирой не принято снабжать дочь, так как она должна проживать на

территории мужа, так сказать, «под его шаныраком». Отметим, что ныне получившая в городах Казахстана под влиянием русской культуры практика проживания зятя в доме тестя и тещи (*күшік күйеу*) в Китае не встречается, так как это считается позором.

Закрепляется сватовство угощением ритуальным блюдом *құйрық–бауыр* из свежего сваренного курдючного сала и печенки и преподнесением сватам жениха подарков (*киіт*). В блюде *құйрық–бауыр* печень барана погружается в айран, которым во время обрядовой игры смазываются лбы сватов с приговором: «*Құда, құда деп келдік. Құда құйрық–бауыр жеп келдік».*

Родственники жениха также получают от родни невесты вознаграждение (*көрімдік*) за знакомство с женихом. Обговариваются конкретные сроки проведения свадебного вечера в доме невесты (*ұзату той)*, но до него происходит ответный визит сватов невесты в дом жениха, где они также получают *киіт* и дарят жениху золотое кольцо, ковер.

На «*ұзату той»* привозят выкуп матери невесты за воспитание дочери (*сүт ақы*, *сүт пұлы*). В рамках «*ұзату тоя»*, празднуемого из средств калыма (скот, деньги, продукты), осуществляется обряд мусульманского бракосочетания «*неке қию*». Для совершения обряда приглашается мулла, который читает молитву, а затем протягивает молодым чашу-*кесе* с водой и серебряным кольцом (обязательно серебряным, а не золотым, поскольку у казахов серебро почитается как чистый металл, тогда как золото тяжелый («*Алтының жолы сары емес пе*»), что обеспечит молодоженам легкую семейную жизнь) и двумя кусочками сахара. Первым отпивает из кесе жених, затем невеста и остальные родственники, друзья, но в последние годы обряд упрощается, и отпивают воду только молодые. Девушка надевает на палец кольцо, мулла, который может дать советы молодой невестке о поведении в семье мужа, вознаграждается «*пулом»* (шапан, платок, деньги).

В Китае сохранился древний обряд прощания невесты с родителями и родным домом (*көріс)*, перед началом которого она переодевается в одежду, которую ей привезли сваты. Однако в полном свадебном цикле ритуал «*қыз тынысу*» осуществлялся невестой путем обхода юрт родни на следующий день после торжества, то теперь произошло «сжатие» обрядовых действий и их упрощение. В обрядовых действиях участвуют родители новобрачной, новобрачная и близкая родня, они в стихотворной форме выражают печаль в связи с предстоящей разлукой.

Мать:
Айналайын, құлыным,
Өкпе бауыр жұлыным.
Құлыным, сенен айырылып,
Езілді-ау менің жұлыным.
Айналайын, күнішім,
Шаршаған жерде тынысым.
Күнішім, сенен айырылып,
Езіліп ғой, күнішім.

Обращаясь к порогу родного дома, девушка приговаривает:
Қош аман бол, босағам!
Қайта айналып келгенше,
Қош аман бол, босағам!

Айналайын, босағам!
Босағам, бос болып, қош аман.
Ең айналып келгенше,
Аман тұршы, босағам.

Айналайын, шаңырақ!
Ең айналып келгенше,

Қош аман бол, шаңырақ!

Есіктің алды ошаған,
Буынғанды өзім, босағам.
Алысқа кетіп барамын,
Жерде менің босағам.

После завершения обряда прощания девушки с родителями и родным домом («*босағасы жылайды*») молодые в сопровождении свадебного кортежа (10–20 человек из числа родственников невесты) отправляются в дом жениха для празднования «*келін түсіру тоя*» (отъезд обычно происходит в сельской местности на следующий день после торжества). Свадебные машины оформляются празднично оберегами (*тұмар*) большого размера, изготовляемыми из войлока мастерицами в свадебных ателье, предлагающих в аренду свадебные платья в казахском национальном варианте и европейском стиле (200–400 юаней за прокат каждого платья), но в случае нестандартной фигуры платье шьется на заказ. Обычно за вечер невеста дважды меняет свадебный наряд или одевает первое платье на «*ұзату той*», а второе на «*келін түсіру той*». Во время отъезда из родного дома невеста не должна оборачиваться назад, что вместе с новым платьем символизирует начало новой жизни.

На встречу свадебному каравану выезжает вверхом женщина, имеющая много детей, порядочная жена, сопровождающая молодых («*жолын береді»).* Ее позже одаривают платьем, затем проводится ритуальное осыпание конфетами – «*шашу*», символизирующее богатую и счастливую жизнь.

По словам информатора Гульшан Рамазан, в настоящее время происходит возрождение обрядовой культуры, возвращаются древние обряды, исчезнувшие из быта в период «культурной революции» в Китае и после нее. К таким обрядам относится «*шымылдық ашар*» (открытие занавески), который обычно проводится в аулах. Две старшие невестки выходят с песнями к воротам, за которыми стоят молодожены и их свита, укрывают занавесками молодую невестку и заводят в дом по белой дорожке («*ағын салып*»). *Келін* (молодая невестка) ступает на порог дома, на который постелена баранья шкура (у казахов овцы всегда ассоциировались с достатком) с правой ноги. Молодой муж и его свита заходят в дом только после выкупа невесткам, кидая им на подносы деньги, конфеты и пр.

Обряд «*отқа май құю*» (наливание масло в огонь) производится в сельской местности в полном формате, а в условиях городских квартир интерпретируется имитационными действиями или заменяется бросанием платка на порог дома. Затем начинается обряд «*бет ашар*» (открывание лица), сопровождаемый ритуалом «*сәлем беру*» (поклон молодой невестки) родне супруга под аккомпанемент традиционной домбровой композиции «Бет ашар». Для сбора денежных вознаграждений за проведение обряда тамадой ставится небольшой столик с подносом, подношения с которого он забирает себе.

На свадебный той приглашается большое количество гостей (в среднем на 30–50 столов, за каждый стол усаживается по 10 человек, оплачивая по 300–400 юаней за 1 стол). Подарки на свадьбу родственники преимущественно дарят деньгами (1000–2000 юаней – близкие родственники, 500 юаней – дальние родственники, друзья, 100–200 юаней – соседи и пр.), скотом, вещами. В свою очередь приглашенные также получают подарки – шапаны, платки, обрезы ткани, но *тойбастар* (подарки гостям, приносимые на подносах на каждый стол) в Китае не бытует, по словам информатора Айтымкан Кызайбат. Мясо для угощения обычно поставляется со стороны жениха, также докупаются сладости, напитки, остальное (салаты, другие блюда) готовит ресторан. Принято подавать только одно горячее блюдо, а не два, как в Казахстане. В последние годы наметилась тенденция не употреблять спиртное на свадьбах, заменяя его традиционными казахскими напитками (кымыз, шубат).

У молодых имеются дружки из числа близких друзей. Свадьба проводится под руководством тамады, звучат песни, устраиваются танцы. После окончания свадебного

вечера сваты остаются переночевать в доме родителей жениха, которые утром для них режут барана «*баланың малы*». Ночью все вещи из приданого невесты расставляются и развешиваются, чтобы гости могли их увидеть и преподнести *көрімдік*. После отъезда родственников невесты устраивается «*адық*», т.е. ритуальное чаепитие для родни мужа и оставшихся друзей.

В цикле семейной обрядности наиболее архаичной считается ***похоронно-поминальная обрядность,*** направленная не только на обеспечение усопшему благого загробного существования, но на защиту семьи, друзей и знакомых покойного и общества в целом от возможного зла, которое неизбежно связано со смертью. Комплекс обрядов, связанных с погребением умершего, условно можно разделить на три основных цикла:

1) подготовка покойника к захоронению;
2) непосредственное захоронение;
3) поминальные обряды.

После смерти покойника укладывали в отдельной комнате, в которой 40 дней горит лампа или 40 масляных свечей, на железную кровать с чистым бельем (под матрас укладывают пшеницу) за занавеской. В морг покойников обычно не отвозят, чтобы не производить вскрытие. В доме зеркала не занавешивают белыми материями, но могут прикрыть белыми материями ковры, одеяла ярких расцветок. Устраивается поминальный обед «*қонақ асы*», на котором не принято ставить на стол спиртное. Для нескольких трапез (вечерняя, утренняя, обеденная) режут 3–5 баранов, из мяса которых приготовляют обычно «*ет*», плов.

Прибывшие на похороны родственники покойного соблюдают ритуал «*көріс*» / «*жоқтау*» – прощания, при котором женщины находятся внутри дома, а мужчины во дворе. Прибывшие заходят в дом со словами соболезнования «*көңіл*», женщины с громким плачем, встречающие женщины также в голос рыдают, но ритал расцарапывания лица уже не бытует в Китае. Кроме того, женщины не распускают волосы, а по-прежнему прикрывают волосы платком. На похороны принято одевать скромную одежду неярких расцветок, черного цвета платки при смерти человека средних лет, светлых тонов при смерти пожилых людей.

Обмывают покойника дважды – в день смерти («*мейірім су*») с мылом и в день похорон («*иман су*») только водой. В обряде принимают участие пять-семь человек – это близкие родственники умершего и по одному представителю от родовых групп. Обычно если умерший человек был мужчиной – то его обмывали мужчины, если женщиной – женщины. В обряде обмывания не могли принимать участие дети умершего. Во время обмывания родственник умершего лил воду на тело умершего от головы к ногам, остальные участники обмывания, обмотав руки кусками белой ткани и стоя по обе стороны, обтирали покойного. При первом обмывании в обязательном порядке совершали *дәрет* (подмывание). Голову должен был обмывать обязательно главный *құда* (сват). Воду при обмывании меняли трижды. Участники процедуры получали *киіт* – шапан, малахай, тымак из лисьей шкуры, пояс, сапоги, платок, кимешек, деньги и пр. (выбор вещей зависел от того, какие части тела покойника мыл человек, обычно преподносятся новые вещи). По словам информатора Гульбак Набидуллы, муллы в настоящее время проводят среди казахского населения пропаганду сокращения внутрисемейных расходов в связи с праздниками и обрядами, поэтому в цикле похоронной обрядности они просят родственников не резать скот для поминальных трапез и не делать подарки участникам обмывания. Но казахи трепетно относятся к этой сфере обрядовой культуры и игнорируют призывы деятелей культа. Посуду, которую использовали при обмывании, отдавали дочке. Родственники прощаются с покойным, предварительно приняв *дәрет* (*«дәрет салады»*), чтобы ритуально очиститься.

Хоронят покойника обычно на 2–3 день, чтобы дальняя родня могла прибыть на похороны. После обмывания в день похорон покойника обряжают в саван (*ақырет)*, который мулла или родственники выкраивал из белой материи (10–12 метров), привезенной дочерью или родственницей женского пола. Мужской *ақырет* кроится следующим образом: прямоугольный кусок материи должен соответствовать в длину расстоянию от плеч до колен

покойного. По сгибу и от него посередине верхнего полотнища делают разрез для головы. Это часть савана – жейде (рубаха). Другим куском ткани обворачивали ноги, на голову из такой же ткани накручивали чалму. Всего насчитывалось 6 слоев мужского савана (рубаха, тымак, шапан, пояс, штаны, сапоги), 5 слоев женского савана (повязка на грудь, платье, платок, шапан, сапоги). Женский *ақырет* состоял из нескольких узких полотнищ. По словам опрошенных информаторов, саван не сшивается, а обвязывается вокруг тела покойного веревочками из того же полотнища. Однако, исследователями зафиксировано использование деревянных и металлических игл для сшивания савана в Казахстане [3, с. 72], что позволяет предположить бытование процедуры сшивания также в среде казахской диаспоры Китая. Одетое в *ақырет* тело клали на деревянные носилки (*табыт*), которые обычно хранятся в мечети. Одетого в саван покойного заворачивают в ковер или палас, перевязывая в трех местах.

После облачения проходил обряд – чтение муллой молитвы с целью искупления грехов покойного, который добровольно принимал на себя один из присутствующих или сам мулла. Для совершения мусульманской панихиды (*жаназа*) тело, как правило, выносят на улицу, на тихое место, освещенное солнцем, или в этом же помещении, в котором одевали и обряжали покойного. Панихида «жаназа» – одна из последних почестей, оказываемых умершему и сопровождаемая обрядом ритуального причитания (*көріс / жоқтау)*. Перед выносом тела обряд проводился на «1 Коран», а при 7-дневных, 40-дневных поминках на «2–3 Корана», что означает чтение муллой сур из Корана с паузами, во время которых звучат прощальные песни *жоктау.*

Жоктау матери:
Айналайын, анамай!
Алладан соңғы паңадай.
Анашым кеттім үйімнен,
Қалғандай болдым даладай.
Бисмиллә, деп бастаймын,
Асығыс айтып саспаймын.
Кеше де жүрген анамды
Аузымнан қайтып тастаймын.
Есіктің алды егіс тай,
Егіске шыққан жеміс тай.
Айналайын, анашым,
Орының болсын бесік той.

По словам информатора Айнур Кайроллы из аула Бортенке, имеется два вида «*көріс*» – «*қара көріс*», «*шәрағат көріс*».

Пример «*қара көріс*»:
Қара ғиратың қалы сай,
Ағының шалысай.
Жыламаймың десе қарада
Жердің алысай.

«*Қара көріс*» сироте:
Жиылған қалын, қарындас,
Ойласа маған көзін жас.
Ерте кетіп нәзір бермедік
Жетімде қалған өңкей жас.
Қалын бір халық жиылған
Аллаға, тәнге сұйылған.
Нәзірді бердік, ата еркем
Осы сізге бұйырған.

Тегінге бұйырмаған малыңыз,
Жанатта болсын жанымыз.
Нәзірімді беріп тарадық
Ау, үкі қабыл алыңыз.

Пример «*шәрағат көріс*»:
Бисмиллә, сөздің сарасай,
Қораның отыз парасай
Алладан бұйрық келген сон
Құпазып қандай панасай.
Есіктің алды дәрия
Ауылдың көркі қария.
Қария қайрам баяғы апасы,
Осы апамау, орның бір қалдау құлазып.
Бір пайғамбар, Омартай,
Көп жыласа обалдай.
Сізде жұмбақ сарасай,
Мейістік есікті ашсам самал дау.
Самалы тисін бетіне,
Салқыны тисі бесіке.

Жоктау может проводится в течение года, особенно в случае смерти человека в рассвете сил. Прекращаются поминальные плачи на годовых поминках – «*Малға көрісіп басылады*». Кроме того, проводился обряд «*Құран аудару*» – мулла читал суры из Корана, упоминая имя покойного в течение 7 дней.

После чтения заупокойной молитвы (*жаназа*), которое совершал имам-мулла, получающий вознаграждение шапаном, деньгами (примерно 1000 юаней), тело перевозили на кладбище. Рабочим или родственникам (5 человек), роющим могилу, выплачивается вознаграждение (*қабыр ақы)* (по 150 юаней). В городах Китая имеется отдельное мусульманское кладбище, где хоронят казахов, уйгур, дунган. Женщины согласно предписаниям ислама не могли в день похорон посещать кладбище. Первый визит женщин на могилу совершался на 7-дневные поминки. В день похорон и поминок поминальная трапеза (*ас*) устраивается в мечети, в отдельном помещении «*нәзір үй*», ресторане, дома. На 7-дневные, 40-дневные поминки обычно режется корова или бараны для поминальной трапезы. По утверждению информаторов, похороны собирают наибольшее количество родственников, на поминках присутствует меньшее количество человек.

На годовые поминки «*ас*» принято резать лошадь, а в случае смерти женщины – корову. Обычно денежных подношений уже не производится, так как помощь родне покойного была оказана на похоронах. Памятники на могилах устанавливаются в различные сроки (40-дневные, годовые поминки) в зависимости от благосостояния. Портреты на памятниках не делаются, только биографические записи, памятники окружают ограды, которые появились только в 1960-е гг. Тюркские кочевые народы в силу особенностей быта не ставили на могилах крупные монументальные сооружения (за исключением могил выдающихся деятелей), придерживаясь принципа: «*Топырақтан келді, топырақка кетті*»). На свежие могилы ставят деревяные дощечки.

Таким образом, анализ обрядности семейного цикла казахов Тарбагатайского аймака Китая показал, что традиции и обряды прочно укоренились в быту отдельных семей, выстраивая его ритмический строй, записанный как партитура в семейных историях, где нарратив складывается вокруг празднования обрядов. Мы можем констатировать некоторое сокращение обрядов семейного цикла, их упрощение, но в меньшем объеме, чем в Казахстане. В наиболее полном объеме наблюдается сохранность погребально-поминальных обрядов, имеющих глубокий сакральный смысл.

Литература

1. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX вв.). Алма-Ата, 1991.
2. ПМА – 2013 (Тарбагатайский аймак Или-Казахской автономной области СУАР КНР).
3. Ажигали С.Е. Религиозность и обрядность сельчан Казахстана в ближайшей ретроспективе: Жетысу, середина 80-х // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстурлері. Мақалалар жинағы / Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сб. статей. Алматы, 2001.

К ИЗУЧЕНИЮ ВОПРОСА ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ (К ПОСТАНОВКЕ К ПРОБЛЕМЫ)

Ашимова Д. И.

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, Талдыкорган

Процессы глобализации стирают этнические различия, в то же время увеличивается противодействие насаждению во всех регионах мира одних и тех же культурных норм и стандартов, уничтожающих местные этнокультурные традиции и этническую самобытность. Это вызывает стремление к сохранению уникальности своей культуры, к осознанию своей этнической идентичности. Именно поэтому на рубеже XX и XXI вв. все современные общества открыли для себя новый феномен – этническое возрождение или «этнический парадокс глобализации» [1].

Диаспора в этом отношении играет заметную роль, так как именно этническая группа, объединенная диаспорой, способна к консолидации этноса и сохранению своей этнической идентичности. В этой связи особую актуальность приобретает необходимость изучения многообразия и уникальности конкретных диаспор, путей их становления и функционирования этнической идентичности в рамках определенной диаспоральной группы. Разные условия и механизмы формирования этнической идентичности в конкретных диаспорах предопределяют ее различия в структуре, приоритетных элементах, устойчивости.

Формирование единого экономического и культурного пространства коренным образом меняет ситуацию в области миграционных процессов, в частности, активизируются репатриации, в значительной степени обусловленные возросшей этнической идентичностью и самоидентификацией репатриантов. Отсюда актуализируется и необходимость изучения самого явления репатриации, для которого процессы, как сохранения, так и изменения этнокультурной идентичности также характерны. Разные условия и механизмы формирования этнической идентичности в конкретных диаспорах предопределяют ее различия в структуре, приоритетных элементах, устойчивости. От типа и устойчивости этнической идентичности зависит успешность адаптации репатриантов. Обнаруживается, что при репатриации в этнической идентичности происходят трансформации, не достигается полного возврата к идентичности исторической родины. Изучение данных зависимостей позволит прогнозировать успешность репатриаций и регулировать их организацию.

В данном контексте особый интерес представляет собой изучение казахской диаспоры, являющейся репрезентативной частью всего зарубежного сообщества казахов, в которой в значительной степени сохранены элементы традиционной этнической культуры и, вместе с тем, происходят существенные этнокультурные изменения, идет процесс кардинальной социально-экономической адаптации и интеграции в современный мир. В особенности это относится к казахам Китая и Монголии, которые являются одними из наиболее крупных, динамично развивающихся частей казахского этноса за рубежом.

Комплексное этнокультурное исследование казахской диаспоры региона, всестороннее изучение современных этносоциальных и др. процессов является важнейшей научной и неотложной задачей этнологов, историков, культурологов и социологов. В этой связи особую актуальность приобретает системно-комплексное изучение процессов формирования, функционирования и сохранения этнической идентичности казахской диаспоры Монголии и Китая.

Обращение к такой постановке вопроса вызвано рядом причин.

В казахстанской литературе вопросы изучения казахской диаспоры этого региона получили достаточно широкое освещение и характеризуются на данный момент накоплением значительного пласта эмпирического материала [2; 3; 4]. Анализ трудов последних десятилетий свидетельствует, что казахи Монголии и Китая оказались в центре внимания представителей различных наук, в том числе историков [5], этнологов [6], социологов [7], политологов [8], философов [9] , филологов [10] и др., что вполне оправдано комплексным характером проблемы. Однако историографический обзор предшествующих научных исследований позволяет сделать вывод о том, что, несмотря на обилие различного рода исследований, фактически не предпринималось специальных попыток комплексного изучения этнической идентичности казахской диаспоры как отдельного локального общества, функционирующего в отдельно взятом регионе в иноэтничном окружении. В основном имеют место попытки анализа отдельных аспектов рассматриваемой проблемы.

В зарубежной историографии также немало ученых занимающихся изучением казахской диаспоры. Для нашего исследования большой интерес представляют работы П. Финке [11], А. Портиш [12], С. Вернер [13], А. Диннер [14], И. Сванберга [15], А. Герни и др. [16]. Однако и среди них нет исследований, в которых была бы изучена специфика формирования и функционирования этнической идентичности казахов Монголии и Китая, т.е. конкретной диаспоры с учетом особенностей страны проживания и специфики развития.

Рассмотрение вопросов изучения этнической идентичности в рамках зарубежных и российских социальных наук обнаруживает различные подходы к осмыслению этнической проблематики. «Постколониальная» социально-политическая ситуация предопределила и своеобразие западных подходов к этничности и те смысловые границы, в которых это понятие существует в рамках западных теорий. Это проявляется, в частности, и в специфике использования двух основных подходов к определению «природы» этничности: *примордиалистского* (К. Гирц П., Э. Смит, П. ван ден Берге, и др.; в российской науке – Ю.В. Бромлей, Л.Н. Гумилев) и *конструктивистского* (Ф. Барт, Б. Андерсон, Э. Геллнер, Р. Брубейкер и др.; в российской науке – В. А. Тишков). Все же чаще всего звучит мнение о ее ситуативности, невозможности ее четкой фиксации и эссенциализации, ее перманентном состоянии и т.д. По мнению, Р. Брубейкера «дискуссии об этнической идентичности наполнены стандартным набором индикаторов, указывающих на то, что такие идентичности являются множественными, нестабильными, случайными, оспариваемыми, фрагментированными, сконструированными, договорными и др.» [17, с. 7].

Изучение этнических диаспор в настоящее время становится неотъемлемой частью научного знания. Проблемами диаспоры занимаются специальные исследовательские институты и научные центры, написаны как коллективные монографии, так и индивидуальные работы [18]. Основные вопросы, которые пытаются решить авторы вышеназванных работ, – характерные черты диаспоры, роль диаспоры в современном обществе, в государстве, в международной политике. Сложившийся научный и общественный дискурс российской науки свидетельствует о далеко неоднозначной этнической природе феномена диаспоры [19]. С одной стороны, утверждается, что диаспоры – это «отделившийся кусок этнического материка, несущий в себе его основные характеристики» и «эталон, истинный носитель общенациональных качеств, теряемых по тем или иным причинам жителями «национального очага». С другой стороны, бытует мнение, что та часть общества, которая по тем или иным причинам проживает длительное время вне пределов своей исторической родины, в процессе адаптации к новой среде

утрачивает свою этнокультурную специфику. «Люди, живущие за пределами своей этнической территории, обычно подвергаются ассимиляции и рано или поздно растворяются в среде преобладающей на данной территории этнической общности: постепенно теряют родной язык, культуру, чувство прежней этнической принадлежности» [20].

Неудовлетворенность состоянием изученности диаспоры и ее этнической идентичности вызывает настоятельную необходимость проведения фундаментальных исследований, поиска новых знаний, привлечения дополнительных эмпирических данных. В данном контексте всестороннее исследование казахской диаспоры Монголии и Китая является важным и перспективным направлением научного поиска. Необходимость исследования этих вопросов обусловлена и тем фактом, что между диаспорой, формирующей этническую идентичность, и репатриацией существует связь, которая проявляется в зависимости степени готовности к репатриации и адаптации репатриантов к новым условиям проживания от степени сохранения ими этнокультурной идентичности и самоидентификации. Репатриация, в отличие от других видов международной миграции, – это возвращение на историческую родину. В связи с этим репатриант, в отличие от обычного мигранта, должен иметь этническую идентичность исторической родины, на которую он возвращается. Этим предопределяется учет этничности при объяснении миграционного поведения репатрианта, в частности, при определении мотивов репатриации и степени успешности адаптации. Этническая идентичность и самоидентификация могут быть причинами репатриации и способствовать успешности адаптации репатрианта в принимающем обществе.

Таким образом, этнокультурное исследование казахов Монголии и Китаяпутем сравнительно-сопоставительного анализа позволит выявить идентификационные критерии и матрицы этнической идентичности конкретных диаспоральных групп, проживающих в разных странах, с учетом их историко-культурной, социально-экономической специфики и в контексте межэтнических взаимодействий; а также раскрыть влияние внешних факторов, таких как глобализация, интеграция, ассимиляция на устойчивость этнической идентичности каждой диаспоры.

Литература и источники

1. Бек У. Что такое глобализация? М., 2001.
2. Казахская диаспора: настоящее и будущее. Алматы, 2005.
3. Евразийская интеграция и казахская диаспора. Алматы, 2007.
4.Казахстан и зарубежные казахи: Материалы международной конференции, посвященной 20-летию Всемирной Ассоциации казахов. Алматы, 2012.
5. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы, 1997.
6. Ажигали С.Е., Токтабай А.У., Ошанов О.Ж. и др. Моңғолия қазақтары этникалық тобын зерттеудің Бағдарлама–сұрақнамасы. Алматы, 2004.
7. Казахская диаспора в Монголии: социально-экономическое положение и миграционные установки. Алматы, 1993.
8. Сыроежкин К.Л. Казахстан–Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству. Кн. 1. В начале пути. Алматы, 2010.
9. Нечипоренко О.В. Казахская диаспора как объект философско-социологического исследования // Евразийская интеграция и казахская диаспора. Алматы, 2007.
10. Үдербаев А.Ж.Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тіліндегі фонетикалық ареал құбылыстарды салыстырмалы зерттеу. филология ғыл. канд. ... дисс. автореф. Алматы, 2002.
11. Finke P. Nomadenim Transformations prozess. Kasachen in der post-sozialistischen Mongolei. Münster: Lit-Verlag.2004.
12. Portisch A. Techniques as a Window onto Learning Kazakh Women’s Domestic Textile Production in Western Mongolia // Journal of Material Culture. 2009. Vol. 14. No. 4.

13. Werner C., Barcus H. The Kazakhs of Western Mongolia: Transnational Migration from 1990–2008 // Asian Ethnicity. 2010. № 11(2).
14 Diener A. One Homeland or Two? The Nationalization and Transnationalizaton of Mongolia's Kazakhs. Berkeley, 2009.
15. Contemporary Kazaks. Cultural and Social Perspectives / Ingvar Svanberg (ed.). London: Curzon, 1999.
16. Gerny A. Going where the grass is greener: China Kazaks and the Oralman immigration polisy in Kazakhstan // Pastoralism. 2010. Vol. 1. № 1.
17. Brubaker R., Feischmidt M., Fox J., Grancea L. Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town. Princeton and Oxford, 2006.
18. Migration, Diaspora and Information Technology in Global Societies. NY: Routledge, 2013.
19. Попков В.Д. Феномен этнических диаспор. М., 2003.
20. Семенов Ю. Этнос, нация, диаспора // Этнографическое обозрение. 2000. № 2.

КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТРАДИЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ПИТАНИЯ КАЗАХОВ КИТАЯ[1]

Байгабатова Н.К.

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, Талдыкорган

Пища является важной составной частью материальной культуры каждого народа и одной из основных жизнеобеспечивающих систем. Набор продуктов, употребляемых в пищу, способы производства и хранения, методы их кулинарной обработки и типы блюд, пищевые ограничения и предпочтения, правила поведения, связанные с приготовлением и приемом пищи, повседневные, праздничные и обрядовые меню – все это в совокупности образует систему питания, характерную для каждого народа. В системе питания отражены климато-географические, исторические, религиозные, национальные, социально-экономические и другие факторы [1].

В данном контексте значительный интерес представляет изучение системы питания диаспоры, а также сохранение в ней традиционных основ. Так как именно в пище, и в культуре питания в целом, наиболее ярко отражены национальная самобытность народа, этническая специфика, его культурные традиции, эстетические вкусы. Кроме того, в пище отражается характер основного направления хозяйства народа и степень его развитости. Пища и культура питания являются также своеобразными показателями этнического взаимодействия народов. В данной статье на основе преимущественно полевых материалов [2] будут рассмотрены традиции и инновации в системе питания казахской диаспоры, проживающей в Западном Китае.

Традиционная система питания казахов Западного Китая находилась в непосредственной зависимости от основного занятия населения – полукочевого скотоводства и базировалась на мясомолочной пище, так как мясо и молоко являлись основными продуктами животноводства. Повседневное меню менялось в зависимости от времени года и религиозных запретов. Весной и летом пища состояла преимущественно из молочных и растительных блюд. Осенью и, особенно, зимой в рационе преобладали мясо и мясные блюда, молочные продукты (в основном заготовленные с лета).

[1] Статья подготовлена в рамках проекта Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК 0085/ГФ «Культура казахской диаспоры в современную эпоху: традиционные основы и происходящие инновации (на примере этнических групп в Китае и Монголии)» (научн. рук. д.и.н. С.Е. Ажигали).

Молочная пища. В комплексе питания казахов Китая ведущее место занимала молочная пища. С ранней весны до поздней осени молочные продукты оставались наиболее важным видом питания основной массы населения. Среди казахов изучаемого региона бытовала поговорка «*Ағы бардың – бағы бар*», дословно переводимая «У кого есть молочное – тот счастлив, то есть живет в достатке».

В пищу использовали молоко всех видов скота, которые традиционно держат казахи. Из молока кобылиц готовили напиток *қымыз*, молока верблюдиц – *шубат*, а молоко коров, овец и коз шло на изготовление большого ассортимента разнообразных молочных продуктов.

Многие виды молочных блюд до сих пор остаются одними из основных компонентов системы питания на селе – это айран, масло, курт, сыры и др.

Основой всех молочных продуктов было, естественно, молоко – *сүт*. Его обязательно кипятили и употребляли в качестве самостоятельного напитка в горячем или охлажденном состоянии, добавляли в чай, в супы – *көже;* на молоке замешивали тесто.

В летнее время, когда молока в каждой семье было очень много, его специально заквашивали и получали кисломолочный продукт – *айран*, который являлся одновременно и пищей и прохладительным напитком. Изготавливали его как из обезжиренного, так и из жирного коровьего, овечьего, козьего молока. Молоко кипятят и охлаждают до теплого состояния. Добавляют закваску – *ашытқы*, взбалтывают и дают постоять 1–2 часа в теплом месте. Айран нельзя хранить больше суток: он теряет свои качества. Также им, помимо его основного назначения, заправляли различные похлебки – *көже.* При разбавлении айрана молоком или водой получали *шалап*, который употребляли также в качестве прохладительного напитка.

Когда накапливалось большое количество айрана, его выливали в чистый полотняный мешок, который подвешивали, чтобы из айрана вытекала вся сыворотка – *сары су (сарсу)*. Из оставшейся густой массы получался *қатық* или как его иначе называли *сүзбе,* из которого делали *курт* в форме колобков и сушили их на солнце в больших и плоских блюдах. Кроме этого, для того чтобы они не теряли свои качества и не высыхали, катык или сузбе, предварительно подсолив, хранили в высушенном желудке – *қарын*, с тем, чтобы, использовать в качестве приправы для бульонов – *сорпа*. Путники, отправляясь в дальнюю дорогу, брали с собой напиток *қайыртпақ:* смесь из катыка, айрана и молока. Заливали его в специальные сосуды – *торсық* и привязывали к седлу.

Молоко овец и коз отличалось особой жирностью, поэтому его порой долго кипятили на медленном огне, с тем, чтобы получить наваристую молочную пленку – *қаймақ*. Его добавляли в чай, ели добавляя жареное просо или отдельно. Также в старину в каймак добавляли немного сахара, меда или муки и еще кипятили, в результате чего получалось особое лакомство *балқаймақ.* С сырого коровьего молока, дав настояться некоторое время в прохладном месте, снимали сливки – *кілегей*.

Большую часть молока использовали для приготовления сливочного масла – *сары май* и сушеного сыра – *құрт*. Для этого молоко сливали в специальный кожаный сосуд *саба*, в котором умещалось до 20–40 литров. Через определенное время, когда сосуд наполнялся, специальной деревянной мутовкой *піспек* начинали взбивать. В результате на поверхности появлялось масло, которое собирали, тщательно промывали, подсаливали и убирали в *қарын* (желудок), где оно могло храниться продолжительное время. Оставшееся молочное месиво называлась *іркіт*. Его переливали в котел – *қазан* и в течение нескольких часов, постоянно помешивая, кипятили на медленном огне, пока не испарялась почти вся жидкость. Затем перекладывали в полотняный мешок *қап*, чтобы стекла вся оставшаяся сыворотка. Из полученной массы делали *құрт.* Различали следующие его виды: *күлше, жарма, сықпа, шүйірме*.

Весной из молозива крупного рогатого скота готовилось блюдо *уыз*. В прошлом молозиво заливали в бараний желудок и варили его в кипящем мясном бульоне или в воде. После того, как молозиво сворачивалось, его, не вынимая из желудка, на некоторое время

помещали в холодную воду. Уыз подавали с мясом, а также употребляли как отдельное блюдо. На «первый уыз» приглашали соседей.

До сегодняшнего дня одним из главных кисломолочных продуктов широко распространенных и активно употребляемых казахами Китая остается кумыс – *қымыз*. Для традиционного приготовления кумыса необходимо свежее кобылье молоко, бурдюк (*саба*) из верблюжьей, жеребячьей или козлиной кожи, который предварительно окуривают *тобылғы*. Затем в саба наливают свежее надоенное кобылье молоко и закваску – *қор.* Ставят на сутки в теплое место, затем тщательно взбивают специальной сбивалкой. Обычно в бурдюк кладут жирное вяленое казы или жая, иногда бараний курдюк. Они придают кумысу своеобразный вкус, делают его жирнее и мягче. Казахи обследованных районов (в основном это Алтайский и Тарбагатайский аймаки СУАР) выделяют следующие виды кумыса: *уыз қымыз, сары қымыз, түнемел қымыз, құнан қымыз, саумал қымыз, қысырдың қымызы, бал қымыз, қысырақ қымыз, сырға қымыз.* По словам информаторов, кумыс хорошо тонизирует, утоляет жажду, приятен на вкус, а также имеет целый ряд целебных свойств.

Излюбленным напитком также остается кислое верблюжье молоко – *шубат*. Технология приготовления шубата менее сложная, чем кумыса. В кожаный мешок *торсық* или деревянную кадушку кладут закваску, затем вливают свежее верблюжье молоко, завязывают или закрывают крышку и оставляют на сутки для скисания. Шубат периодически не взбалтывают, как кумыс, его только хорошо перемешивают перед подачей на стол. Шубат имеет белоснежный цвет, более густ и жирен по сравнению с кумысом. Он хорошо сохраняется и не теряет своих качеств. Им лечат туберкулез, некоторые желудочные и кишечные заболевания.

Непременным блюдом являлся сыр – *ірімшік.* Традиционно на жайляу готовили *ірімшік* двух основных видов: *ақ* и *қызыл ірімшік*. Они отличались по технологии приготовления и соответственно по виду и вкусу. Ақ ірімшік – белый, рассыпчатый творог, съедался сразу. Второй вид, который варили в течение нескольких часов, получался желто-красного цвета (отсюда и название), более твердый и предназначался для долгого хранения. Таким образом, выявленная информация свидетельствует, что молочная пища долгие годы являлась основным компонентом системы питания казахов Китая.

Однако необходимо отметить, что в последние годы в связи с переходом части населения на оседлый образ жизни и, соответственно, сокращением поголовья скота, в общем рационе казахов обследованных областей уменьшается употребление молочных продуктов.

Вместе с тем, продукты традиционной казахской системы питания, преимущественно молочные, стали непременным атрибутом местных рынков – базаров. Открываются специализированные цеха по изготовлению молочной продукции, практически на всех базарах имеются отделы, а порой и магазины, в которых покупателям предлагаются курт, сары май, иримшик, айран, шубат, кумыс. Причем в последние годы активными потребителями молочной продукции являются не только казахи, но и китайцы.

Мясная пища. Из имевшихся видов скота больше всего употребляется баранина, затем конина, говядина, реже козлятина и верблюжатина. Наиболее популярным продуктом в казахской кухне было и остается *ет* – «мясо по-казахски». Информаторы, которые приглашали нас официально в гости, в качестве основного блюда непременно подавали *ет*. Причем, уникально, что в составе блюд, наряду со свежим мясом, были и куски мяса, сохранившиеся еще с *соғыма* – традиционного забоя скота на зиму каждой семьей практически (это было в августе месяце, учитывая, что «согым» заготавливают традиционно в ноябре–начале декабря). На *соғым* одна семья режет, в основном, 1 голову КРС или лошадь – «бір бас ірі мал соямыз».

Особое отношение у казахов к мясному бульону *сорпа* бытовало всегда, что подтверждает поговорка «*Ет етке, сорпа бетке*» (досл. «Мясо к мясу, а бульон на лицо»). Самым вкусным и полезным читается сорпа из мяса барана. Различают следующие виды бульона: *жас сорпа, қалжа сорпа, сұр сорпа.*

Из достаточно известных в литературе и широко распространенных в среде основного этнического массива традиционных мясных блюд нашими информаторами были названы *қуырдақ, құйрық-бауыр, қазы, қарта, сірне, шұжық* и др.

Вместе с тем, выявлен ряд блюд, которые, по всей видимости, появились в результате влияния уйгурского и китайского народов. Например, блюдо *әсіп* – для его приготовления берут очищенную хорошо промытую толстую кишку барана, выворачивают, один конец завязывают и наполняют ее мелко нарезанной, слегка подсоленной смесью, состоящей из мяса, печени, почек, лука, риса. Затем помещают в казан с холодной водой, доводят до кипения и варят на медленном огне 40–50 минут. В процессе варения протыкают шилом или толстой иглой кишку в нескольких местах, с тем, чтобы она не лопнула. Употребляют в горячем и холодном виде.

Несколько аналогично по способу приготовления блюдо *қарын бөртпе*: к мясу добавляют мелко нарезанный жир, всю массу обваливают в муке и наполняют «карын» (желудок), варят на медленном огне 1,5–2 часа.

Бытовали различные виды мясных блюд, приготовляемых на *қоламта* – горячих углях (или в горячей золе): *кәуап* (шашлык), *борша* (типа гриль), *жау бүйрек* (почки), *жау бауыр* (печень), *жау жұмыр* – мясо молодого барашка в требухе, *қой көмбе* – целую тушу молодого барашка заворачивали в свежеснятую шкуру, *салама көмбе* и др. Эти блюда готовили, в основном, пастухи или путники, когда под рукой не было посуды.

Печень *(бауыр)* в домашних условиях готовили следующим образом: предварительно подсолив и обваляв в муке крупно нарезанные куски, жарили на раскаленной сковороде. Важно было не передержать печень в горячем масле, иначе оно становилось жестким. Но даже в таком случае можно было поджаренные куски залить небольшим количеством молока и оставить на 10–15 минут. Печень вновь становилась мягкой и отличалась особым вкусом.

Қуырдақ (жаркое) обычно готовили, когда резали баранов, КРС. Для его приготовления использовали мясо грудинки, а также мелкие куски мяса, оставшиеся после разделки туши. Существовали и другие виды куырдака. Например, *қара қуырдақ* готовился из субпродуктов животного – печени, легких, сердца, почек. Так как печень готовится быстро, ее добавляли в последнюю очередь, практически перед готовностью блюда. Особенность блюда *бал қуырдақ*, заключалась в том, что мясо жарили не на масле, а с добавлением сливок. Мясо получалось нежное, мягкое, таяло во рту. Это блюдо подавали особо почетным гостям и для людей преклонного возраста.

Растительная пища. Одно из основных направлений хозяйственной деятельности казахов Китая в настоящее время – это занятие земледелием. Поэтому немаловажную роль в жизни казахов играет растительная пища: пшеница, ячмень, просо и др. Вплоть до 80-х годов прошлого века все зерновые и технические культуры собирались вручную и обрабатывались в домашних условиях. Об этом свидетельствует большое наличие деревянных ступ *келі-келсап*, в которых дробили пшеницу, просо, сохранившиеся у многих информаторов в домах и представленных в большом количестве в музеях Тарбагатайского аймака.

Пшеница – *бидай* – шла в основном на изготовление различных мучных изделий, в том числе хлебных. Существуют следующие способы выпечки хлебных изделий: а) выпекание в горячей золе, позже между двумя чугунными сковородами, зарываемыми в горячую золу (*көмбе нан, таба нан, құйрық май қосылған таба нан*); б) на раскаленных стенках чугунного котла или тандырной печи (*қарма, қаттама, тандыр нан*); в) обжаривание в кипящем животном жире (*бауырсақ, шелпек*). Очень распространены жареные в масле кусочки из кислого теста *бауырсақ*, которые различаются по форме: круглые, плоские, ромбовидные, мелкие: *ши бауырсақ, бұрма бауырсақ, жалпақ бауырсақ, бармақ бауырсақ*. В масле жарили и тонкие лепешки *шелпек* (вариант: *май шелпек*). Их раскатывали в виде круга и жарили в казане в большом количестве раскаленного жира. В последние годы широкое распространение имеет приготовление тонких оладий *құймақ* и *самсы*. В настоящее время повсеместно используется покупная мука.

Пшеница употреблялась и в зернах, в основном, в жареном виде: *қуырылған бидай*. На основе издробленной в ступе пшеницы летом готовили *ашыған көже*, служащий прохладительным напитком и пищей одновременно. Сварив в воде размельченное зерно, остудив, его заправляли кислым молоком. Горячая похлебка называлась *бидай көже* или *қара көже*, иногда ее просто забеливали молоком или растертым сыром (*құрт*). Также обжаренные пшеничные зерна добавляли в *наурыз көже*, из них готовили каши *бөкпе*.

До сих пор широко распространенным и часто употребляемым в пищу, особенно старшим поколением казахов Китая, остается просо *тары*. Его употребляли, добавив молоко. Из проса также делали *жарма, талқан, майсөк* (очищенное, обжаренное и толченое просо, иногда обжаренное на животном жире). К чаю из него казахи готовили *жент*, смешав с сахаром и сливочным маслом. Блюда из тары считались очень питательными. Из проса же варили похлебку *тары көже* или каши *тары бөкпе*, *сөк ботқа*, которые очень хорошо утоляли голод.

В последние годы активно в пище используется и рис, из которого готовят плов *палау*, рисовую кашу *күріш ботқа*.

Таким образом, необходимо отметить, что в основном система питания казахской диаспоры, проживающей на территории Западного Китая, во многом и по сей день остается традиционной. Практически многие из вышеописанных блюд присутствуют в их повседневном быту. Однако в настоящее время в системе питания казахов Китая наблюдается достаточно небольшое влияние китайской и уйгурской кухни. В частности, это выражается в ассортименте употребляемых блюд, значительную часть которых составляют китайские, в том числе овощные. Повседневной едой казахов Тарбагатая является *сай* (цяй) – тушеное мясо с овощами. Уйгурское влияние наблюдается в приготовлении мучных изделий: тандырных лепешек, самсы, уйгурского хвороста.

В целом, материалы полевых исследований свидетельствуют, что пища, как обыденный и повседневный элемент культуры, является ярким выражением неутраченного этнического самосознания казахов Западного Китая. В свете проблем взаимодействия традиций и инноваций основное внимание в будущих исследованиях необходимо уделить историческим, географическим (различные регионы Китая), социально-экономическим, религиозным и др. факторам, которые влияли и влияют на изменения в системе традиционного питания. Кроме того, изучение бытующих сегодня в среде казахской диаспоры пищевых предпочтений и навыков представляет не только этнографический и культурологический интерес, но и существенный практический, прикладной интерес, так как может способствовать улучшению современной модели питания, ее обогащению лучшими элементами традиционной национальной кухни, которые в силу тех или иных причин оказались сегодня невостребованными в среде основного этнического массива.

Литература и источники

1. Традиционная пища как выражение этнического самосознания. М., 2001.
2. ПМА. Собраны в ходе работ Китайской комплексной этнографической экспедиции ИИЭ КН МОН РК 2012, 2013 гг.

БӨЛІНІП ЖАРЫЛҒАН ҚАЗАҚТЫҢ МҰҢДЫҚ АҚЫНЫ ДӘУІТБАЙ МҰСАБЕКОВ (1899–1979)

Дәулетхан Ә.

ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы

XX ғ. алғашқы жарымы қазақ халқы үшін қасіретті зобалаңға толы қанды ғасыр болғанын тарихшы ғалымдарымыз жеткізе жазып, бұлтартпас дәлелді дәйектеп келе жатқаны қуантады. Тарихи зерттеулер мен демографиялық мәліметтерге сенер болсақ, патшалық Ресей мен Кеңестік қызыл империяның жаппай қырғындауынан бас сауғалап шетел асқан қазақтың саны бұл күндері 4 миллиондай делініп жүр. Олар әлемнің 48 елінде шашырай қоныстанып, жан сақтап келеді.

«Арқада қыс жайлы болса, арқар ауып несі бар», – деп қазақ текке айтпаған ғой. Туған жерін, өскен елін көзі қиып кім кете қояр жат елге!

Тәуелсіз қазақ елінің қоғамдық тарихы, саяси-мәдени тарихы енді-енді шындап жазыла бастағаны қуантады. Әйтсе де зерттеушілеріміз әр үш қазақтың біреуі шетелдерде, жат жерде өмір сүріп жатқанын, олардың басына нелер келіп, нелер кеткенін, қандай белгілі адамдары болғанын, әсіресе, рухани-мәдени ерекшеліктері қандай болғанын кеңінен қамтып, тереңдеп қарастыруға онша көңіл аудара қоймағаны, сондықтан да болар, кейбір маргинал зиялысымақтар мен қарынның құлдарына айналған байшікештер шетелдегі қандастарын өзектен тепкендей, жатырқап, жауыға қарайтынын баспасөзден оқып, ренжіп жүргеніміз рас.

Бұған тек оларды кінәлай беруге де болмас. Ол байғұстардың білгені, көргені, тәрбиесі, бары сол ғана болса амал нешік?

Біз сөзімізді әлі де болса тарихшылар мен әдебиеттанушыларға, саясаттанушылар мен мәдениеттанушыларға, сондай баспасөз тұтқасын ұстап отырған ақын-жазушы, журналшыларға арнағымыз келеді.

Жазушы Шерхан Мұртаза айтқандай: «Қытай қазағы, Моңғол қазағы, Иран қазағы, өзбек қазағы деген қазақ жоқ. Жер бетінде бір ғана қазақ бар», – екенін алдымен өзіміз білуіміз, иманмен, қанмен мойындауымыз керек болады. Сонда ғана жер бетіндегі бір ғана қазақтың тарихы да, мәдениеті де, әдебиеті де бір жүйеде, бір тұтастықта қаралып, ұлттық мемлекеттік деңгейге көтеріле алады. Сонда ғана жақыннан туыстан жау іздейтін социалистік таптық дүшпандықтан арылып, ұлттық мемлекеттің мұңын мұңдап, жырын жырлайтын шынайы Алаш азаматтарын қалыптастыруға жол ашылады.

Осы бағытта істеліп жатқан игі істердің бірі – Қазақ әдебиеті тарихын жазуға құлшынған әдебиетші ғалымдарымыздың «Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы» оқулығы екенін атап айтқан жөн. Аталмыш оқу құралы ұстанған қағида бойынша: «...Шетелдердегі қазақтардың әдеби мұрасын Қара шаңырақтағы қазақ әдебиетінің бір бұтағы ретінде қарау, таңдаулы нұсқаларын жұртшылықтың игілігіне айналдыру... Шеттегі қазақтардың әдеби мұраларын ұлттық әдебиет тарихынан бөле қарауға болмайды. Сондықтан олардың таңдаулы үлгілерін жинау, зерттеу, оқыту кезегі келген келелі істердің бірі деп қарауымз керек».

Біз де өз тарапымыздан осы бір игілікті іске үн қосу мақсатымен 1916–1934 жж. аралығында Ақ, Қызыл империя тепкісінен Қытай ауып кеткен қазақтардың қилы тағдырынан сыр шертетін мұңдық ақын Дәуітбай Мұсабековтың шығармашылығы жөніндегі зерттеуімізді жұртшылық назарына ұсынбақшымыз. Сол арқылы бөлініп-жарылған қазақтың басынан кешкен тауқыметті тағдырының әдебиетіміздегі көрінісінен хабардар еткіміз келеді.

Қазақ әдебиетінде біршама жазылып, көркемдік бейнесі сомдалған тақырыптың бірі 1916 ж. Жетісу қазақтарының ұлт-азаттық көтерілісі болды. Ұлы Мұхтар Әуезовтің «Қилы заман» романынан бастау алған әр жанрдағы әдеби шығармалар күні бүгінге дейін жазылып, баспа бетін көріп келеді. Ал осы ұлы да қасіретті тарихи оқиға Қытай асқан қазақтар әдебиетінде қалай көрініс тапты? Кімдер қандай шығармалар жазды? – деген сұрақтың

жауабы енді-енді зерттеушілер еңбегіне арқау бола бастады. Профессор Р. Нұрғали-Әділ айтқандай: «Орта Азия мен Қазақстанда болған 1916 ж. халық көтерілісі – тарихтың шалқар көшінде Алатаудың талғарындай аспандап тұрған заңғарлардың бірі. Бұл ұлы оқиғаның туысқан әдебиеттерде толып жатқан шығармалар тудыруы, түптеп келгенде өмір мен өнер арасындағы кіндіктестікті сипаттайды. Халық басынан өткізген қиян-кескі күрестің тарих қойнауында қалып қоймай, әдебиеттің мәңгі өшпес, өлмес беттеріне көшуі болып табылады».

Осы тарихи оқиғаны шығармасына арқау еткен ақынның бірі Көдек Маралбай (1888–1937) еді. Ақын 1930–1937 жж. аралығындағы өмірін Қытайға қарасты Іле өңірінде өткізіп, «16 жыл», «Кең текес» қатарлы өлең-толғаулар жазып халық мұңын мұңдап, патшалық Ресей отаршылдарының жауыздығын ашына әшкерелеген болатын. Сол қатарда Ілеге қашып барып, ұзақ жыл тұрақтаған Шарғын Әлғазыұлы (1903–1988) шығармалары да отызыншы жылдардағы халық қасіретінің көркем шежіресін жасауға шама-шарқынша үлес қосқан ақын. Бұл ақындардың өлең-дастандары Қытайдағы қазақ баспасөзінде және тәуелсіз Қазақстанда жарияланып, жұртқа белгілі бола бастады. Ал, 1918–1920 жж. азамат соғысы тұсында Ақ пен Қызылдың қос қабат қырғынында қынадай қырылған, жан сауғалап Қытай асқан Жетісу қазақтарының тарихи трагедиясы мен отызыншы жылдар нәубетін өз шығармасына арқау еткен Дәуітбай Мұсабеков деген ақын туралы бүгінге дейін әдебиет әлемі мүлде бейхабар қалып келеді. Біз енді Дәуітбай ақын шығармашылығына қысқаша тоқтала кетпекшіміз.

Дәуітбай Мұсабеков 1899 ж. бұрынғы Талдықорған облысы, Қапал ауданында дүниеге келген. Сауатты, есеп қызметкері болып еңбек еткен. Ақындықпен арнайы айналыспаса да өзі бастан өткерген қилы оқиғаларды, халық тартқан тауқыметті шыншылдықпен жырлап, көптеген дастан, толғаулар, мысал өлеңдер жазып отырған. Бірақ еш жерге ұсынып, бағын сынап көргісі келмеген сыңайлы.

Дәуітбай ақсақалдың 1977 ж. 22-желтоқсанда маған жазған хатында «Балам Әлімғазы, мен біраздан бері Қышыма деген ауруға душар болып, ем қонбай дәрігерден-дәрігерге көрініп жатырмын. Мен жазған дүниелерімді еш жерге ұсынған емеспін. Бірақ Жакең (Жағда Бабалықов – *Ә.Д.*) қолқалап сұраған соң, бір кәдеге жараса алыңыз деп бергенмін. Ал, мынау өзің сұраған «Таңжарық пен Қойдымның және Нұриланың айтысын Талдықорған ауруханасында жатқанымда үйдегі қолжазбамды алғызып саған жіберіп отырмын. Негізгі айтыстары осы мен жазып жібергендер.

Балам, менің барлық жазғандарым Жәкеңнің қолында бар. Кім біледі, сіздер арқылы жарық көріп жатса, қанеки, үміт дүниесі ғой. Қолдарыңыздан келсе аянбайтындарыңызды білемін. Болынған жағдайлардан хат арқылы хабарласып тұрарсың, балам. Аман-сау болыңдар», – деп жазған еді.

Қайран қарт көп ұзамай қайтыс болып кетті. Ал, мен марқұмның аманатын орындауға мүмкіндік таппадым. Өкініштi-ақ. Дәуітбай ақсақал өзінің «Өкініш пен өмір шаттығы» деген өмірбаяндық дастанында:

Қош енді ата қоныс мекендерім,
Сендерден қысылмасам кетерме едім.
Қалған халқың бауыршы болып тұрсын,
Оралып қайта айналмас шетелдегің.

Ақ адыр, Қапалменен Қызыл ағаш,
Сендерде сауықпенен жаздым құлаш.
Бұл жерде отыз төрт жыл өмір көріп,
Айрылып бөлек кетті ендігі жас, – деп жазғанына қарағанда Қытайға қарай 1933 ж. көктемінде кеткен болады.

Ақынның менің қолымда бар шығармаларының ұзын саны он бір. Олар мыналар:

1. Саудагер Әбдікерім. 12 парақтық дәптермен 7 парақ. 1934 ж. жазылған.
2. Менің көргендерім. 10 парақ. Мысал өлең. 1943 ж.
3. Ескі күннің елесі. 15 парақ. Дастан. 1950 ж.

4. Әнуарбек. 11 парақ. Дастан. 1952 ж.
5. Мінез сыны. 7 парақ. Толғау. 1953 ж.
6. Қасен-Жамила. 29 парақ. Дастан. 1953 ж.
7. Арсалаң мен Қымбат. 14 парақ. Дастан. 1957 ж.
8. Өкініш пен өмір шаттығы. 40 парақ. Дастан. 1935 ж.
9. Шағыр айғыр. 11 парақ. Дастан. 1957 ж.
10. Жаңа жол. 26 парақ. Дастан. 1962 ж.
11. Заһар мен Қаһар. 11 парақ. Дастан. 1975 ж.

Бұл дәптерлердегі әр бетке 42–44 жолдық өлеңдер сидырылып жазылғандықтан ең қысқа деген 7 парақтың өзінде 588–600 жолдай өлең жолдары қамтылған көлемді дүниелер болып табылады.

Мұның сыртында «Таңжарық пен Қойдымның айтысы» мен «Таңжарық пен Нұриланың айтысы» деген әйгілі айтыстардың қағазға түскен нұсқалары да көлемді. Бұл айтыстардың Таңжарық ақынның Қытайда және Қазақстанда жарияланған таңдамалы жинақтарына енген нұсқаларымен салыстырса, зерттеушілерге берер жаңалықтары жоқ емес. Ақынның артында қалған осынша мол мұрасы әртүрлі жағдайларға байланысты күні бүгінге дейін оқырмандармен жүз көрісуге нәсіп болмай келе жатқаны өкінішті-ақ.

Біз бұл ретте ақынның ең көлемді, әрі тарихи-әдеби мән-маңызы өте зор шығармасы болып табылатын «Өкініш пен өмір шаттығы» атты дастаны жөніндегі ой-пікірлерімізді ортаға салмақшымыз.

Шамамен 3360 жолдық көлемді дастанын мынадай тақырыптар бойынша жырлаған екен.

1. «Союзда». 2. «Жолда». 3. «Моңғолда». 4. «Талқыда». 5. «Іледе». 6. «Өкініш». 7. «Өзгеріс». 8. «Қысым». 9. «Азаттық». 10. «Өмір шаттығы». 11. «Сын».

Осы тақырыпшалардан көрініп тұрғанындай дастанның оқиғасы ақынның өткен отызыншы жылдарындағы күштеп ұжымдастыру тұсындағы ауыл-қыстақтардағы асыра сілтеуші шолақ белсенділердің кесірінен Жетісу халқы тартқан азап пен заңсыз атып-шабудан шошыған елдің амалсыздан шекара асып қашуынан басталады.

Ақынның сол тұстағы саяси көзқарасы тұрғысынан қарағанда:

«Тау ашық, буалдыр боп бөктер жабық,
Төменгі әпербақан судай ағып.
Көп болды түзу жолды бұрмалаушы,
Басы тұнық, аяғы ылайланып, – қана тұрғандай болып көрінген.
Шауып кел Құрманбай мен Әбіш деген,
Қанды жол жүрген жері отпенен тең.
Тысқары өкіметтің бұйрығынан,
Бірқанша адам өлтірген өз қолымен.
Қас болған сол екеуі маған-дағы,
Аузынан оты шыққан деген шағы», – деп, өзі куә болған бассыздықтардың кесірінен шетке қашуға мәжбүр болғанын айтады. Ал, «Басы тұнық», «Тау жақ ашық» деп емексіп отырған өкіметінің басындағы В.И. Лениннің 1921 ж. пензалық коммунистерге жолдаған арнайы жедел хатында: «Жолдастар, бес уалаяттағы құлақтар көтерілісі аяусыз басып-жаншылуы тиіс. Мұны бүкіл революция мүддесі талап етеді, үлгі көрсету қажет, бұл үшін:

1. Кем дегенде 100 бай құлақ пен қанішерді дарға асу керек (халық көру үшін міндетті түрде дарға асу керек).
2. Аты-жөндерін жариялау.
3. Олардан бар нанды тартып алу.
4. Кешегі жеделхат бойынша тұтқындарды белгілеу.

Халық жүз шақырым жерден айқайын естіп, дарға асылғанын көріп, зәрелері ұшатын болсын. P.S. Ең мықты деген адамдарды табыңыздар» [5], – деп қанды жарлық шығарғанын қайдан білсін. Ауылдың баскесер, шауыпкелдері Құрманбай мен Әбіштерге жол беріп, құтырған қасқырға айналдырған әзәзілдің Ленин басқарып тұрған большевиктік үкімет

екені, қан-қасап жиырмасыншы, отызыншы жылдар түгілі XXI ғ. өмір сүріп отырған итжанды коммунистерге әлі де қып-қызыл жаладай боп көрінері белгілі.

Ал Лениннің ізбасары болған қанды қол Сталиннің қазақ халқын біржола жойып жібергісі келген қара ниеті одан да бетер болатын.

И. Сталиннің жеке басына табынушылықты әшкерелеген КОКП Орталық Комитеті пленумына жасаған тарихи баяндамасында Н.С. Хрущев: «Біз Сталинге Қазақстанда адам төзгісіз ашаршылықтан бүкіл қазақ халқы қырылудың аз-ақ алдында тұрғанын айтқанымызда, «Ол сары пәлекеттерден тек сондай жолмен ғана құтылуға болады», – деп жауап берді» [6], – деген екен.

Қазақта «Күн бір жауса, терек екі жауады» дейтін мақал бар. Пролетарлық қанқұмарлар, тұтас сары тәнділердің қас жауы болған көсемдері мен олардың адамшылықтан шығып кеткен «Ең мықты деген адамдарының» бірі Филип Голощекиндер жүргізген геноцидтік саясат қазақ ауылдарында Құрманбай, Әбіштерге сүйенген болатын.

1933 ж. көктеміне дейін ұсталғаны ұсталып, қашқаны қашып, тоз-тоз болған қапалдықтардың соңын ала Мұсабек ақын да:

«Баланың арты – он күндік, алды онда,
Төрт бала, бір әйелмен түстім жолға», – деп Қытайды бетке алады.

«Жолда» деп аталатын екінші бөлім туған жерін қимай, жастық, жігіттік шағын өткізген әсем жерлерін бір-бірлеп жырға қоса келе, жол азабы мен аштық қинаған босқындықтың ауыр зардабы өлең болады.

Жолға бірге шыққан адамдар іш ауруына шалдығып, әл кеткендер көзі жайнап, далада қалып, қарға-құзғынға жем болған көрінісін ақын:

Жығылған жерде жатып, әлі кетіп,
Шама жоқ – ой да тетік, тілде тетік.
Қолдан сүйіп, қоштасып сайрап жатыр,
Егілтіп, үлкен-кішіні еңіретіп.
Емшектес Омархан кеп өз ағасы,
Төгіліп құшақтады көзден жасы.
Қоштасқан зарлы мұңы көкке жетті,
Келе алмай арқалауға өз шамасы, – деп егіле жырына қосады.

«Моңғолда» деп аталатын үшінші бөлім түгелдей азығы таусылып, аштан қырылуға айналғанда, шекарашы моңғолдарға жолығып, қанталауға түссе де жан шақырар азыққа қолдары жетіп, аштық аранынан құтылғаны, моңғол деген қандай халық екені босқын көзімен суреттеледі.

«17 күн дегенде Құмбелді астық, шетелдің топырағына қадам бастық», – дей келе, жол азабынан қалжыраған ата-ананың ұрпағынан тұқым қалдыру үшін қандай құрбандыққа баратынын қан жылай отырып баяндайды.

Қытай шерігінің қуғынынан құтылу үшін қырқынан әлі шыға қоймаған сәбиін жолға тастай қашқан аянышты халді жаның күйзелмей оқи алмайсың.

Алдым да тастай салдым лақтырып,
Ойдағы сөзді айта алмай шыдап тұрып.
Емес пе іштен шыққан шұбар жылан,
Тартынып зорға берді жылап тұрып.
Баласын айдан артық жақсы көрген,
Көтеріп Жетісудан алып келген.
Ажарға бере салды – сен өлтір деп.
Жұлып ап, бір иіскеп жатқан жерден.
Жоқ болып тастамасқа шарасы да,
Қараған әлі қашқан шамасына.
Артына қарай-қарай жылап келед,
Жалтақтап тастай қашқан баласына.

Қазақ мұндай ауыр халді «Балапан басына, тұрымтай тұсына кетті» деп те, «Тауық жаңбыр жауғанда, балапандарын қорғайды, бұршақ жауса өз басын қорғайды» деп адамның тіршілік инстинктін дөп басқан. «Бастан құлақ садаға» дегізетін де сол ит тіршілік заңы ғой.

«Іледе» деп аталған бесінші бөлім Іле өңіріндегі көрген азап, Қытай әскеріне қатын-баланы тастай қашып тоз-талаңы шыққан босқындық өмірге арналады.

Тоз-тоз болып кеткендер бірден-бірден,
Ел іші, тең ізделіп жапан түзден.
Он екі күн дегенде табылды ақыр,
Ылағып, қаңғып жүрген жерлерінен.
Қырық екіден бес адам жолда өліп,
Тіріміз неше түрлі бейнет көріп,
Тоналып жолдағы елге аш-жалаңаш,
Елу күнде жиналдық әрең келіп.

Ақын бұдан әрі Іленің әсем табиғатын, мол байлығын, онда өмір сүріп жатқан Қызай елінің жай-күйін суреттей келе «жердің майын, кедейдің қанын сорған, алпауыт та бар екен нелер-нелер» деп әділетсіздіктің алуан түрін, алым-салық жинаушылардың ортағасырлық жабайы түрлерін сөз етеді.

Бұл елдегі парақорлықтың қытайлық ашық та, дөрекі көріністерін шыншылдықпен әрі көркем тілмен әжуалай әшкерелейді. Ал өсімқор ашпа-жалап саудагерлердің момын қазақ шаруаларын қалай қансырата сорып жатқанына зығырданы қайнайды. Әсіресе сауатсыз, жөн-жосық білмейтін қараңғылықты, мешеу қоғамдық жүйені аяусыз қамшылайды. Қуыршақ мансап үшін жау болып досқа, қор болып босқа құрып бара жатқан рушыл, партияшыл надан қазақшылыққа кектене, өшіге әшкерелейді. Өйткені орыс та, қытай да қазақты осындай әзәзіл жолға түсіріп, білгенін істеп келе жатқанын саналы ақын салыстыра бағамдап отырған жоқ па?

«Өкініш» деп аталған алтыншы бөлім тұтастай қашқын ақынның туған жерді, елді сағынып, мүшкіл халіне пұшайман болып торыққан, қамығып өкінген, опынған әре-тәре көңіл күйін білдіруге арналыпты.

Ақын өкініші пенделік өкініш емес, азаматтық, әкелік борыш сезімі азаптаған саналы, мағыналы өкініш екені тұшындырады.

Істеген өзіме-өзім обал бар ма?
Қамалған жолдан шығып тұйық жарға.
Өмірі естен кетпес аянышты,
Неткен обал жеткіншек балаларға.
Қор болып ағып өткен өміріме,
Өкінем, қатты зар боп дәл бүгінде.
Отырмын қара жерді баспен ұрып,
Өмірді желге ұшырып жібердім де.

Бұл көңіл күйдің табиғилығына, дәлдігіне, адалдығына шек келтірмейміз. Ақынның сондай аласапыран, айнымалы-толқымалы көңіл-күйі ширығып шырқау шегіне жеткенде ән болып, зарлы әуен болып төгілетініне де кәміл сенеміз. «Ел-ай» деген ән сондай бір шақта туылған екен.

Туған жер аман ба екен алтын ордам,
Болғалы келген екем кімге қорған.
Құрманбай, Әбішпенен түк көрмей өт,
Кетуге туған жерден себеп болған.
Қайырмасы: Ел-ай, ел-ай! Қайда айдадың дәм-ай,
Қайран ел аман ба екен, айқай дүние-ай!
Ақсудың сүт бетінде қаймағы едім,
Жарқырап жай тасындай жайнап едім.
Арысқа алшаңдатып салып жүрген,
Амал не қатардағы жайнағы едім.

Күреңбел-Жетісуда туған жерім,
Білмеппін қадіріңді әттең сенің.
Біреу Ой, біреу Мәлі, (қыстақ – *Ә.Д.*) тауда,
Елдердің мұнда келген телім-телім!

Абыз Асан Қайғы бабамыз мұндай көңіл-күйін «Су түбінде жатқан тас, жел толқытса шығады, ой түбінде жатқан сөз шер толқытса шығады» деп толғамайтын ба еді?

«Өкініш пен өмір шаттығы» атты өмірбаяндық дастанның осыған дейінгі бөлігі 1935 ж. жолсапар ізі суымай жазылса, Шығыс Түркістанда 1933 ж. «Апрель төңкерісінен» кейінгі өзгерістер мен одан кейінгі ақ террорлық пен қан қасапта қазақ халқы басына түскен ауыртпалықты сөз еткен «Өзгеріс» және «Қысым» деп аталатын 7–8 бөлімдер 1942 ж. 15 наурызында жазылған екен.

Ал «Азаттық» деп аталған 9-бөлім Іле–Тарбағатай–Алтай халықтарының әсіресе, ағайынды Әкбар-Сейіт бастаған қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күрескен ерлігін, сол арқылы қол жеткен азаттық жеңісін жырлауға арналған. 1944 ж. күзінен Нылқыда басталған көтеріліс тез қанат жайып, 12-қарашада Құлжа қаласында «Шығыс Түркістан республикасы» құрылғандығы жарияланды. Ақын Мұсабек азаттық жолындағы арпалыста қазақтардың ерекше ерлік көрсеткенін, сол үшін де Қытайдың отаршыл өкіметінің қазақтарға өшігіп, қазақша киінген қазақ түгілі, қазақша тері шалбар киген ұйғыр малшысын қытай шеріктері «қазақсың» деп найзалап өлтіргенін дастанына қосып жазған ақын: «Екі қойдың терісі, бір ұйғырдың дүниеден кетуіне болды себеп», – деп ажуалайды сол жағдайды.

Кейбір тарихшылар мен журналшылар қытайлар «Үш аймақ төңкерісі» деп атаған осы реткі ұлт-азаттық көтерілістің бар ауыртпалығын қазақтар көтерсе де «Шығыс Түркістан республикасы» үкіметі құрамынан екі-ақ қазаққа орын тигеніне қарап, бірыңғай ұйғыр халқының ұлт-азаттығы күресі ретінде дәріптеп жүргені алаңдатады. Тарихи оқиғалар мен нақтылы санақ мәліметі оны былайша терістейді.

1949 ж. санақ бойынша қазақтардың Үш аймақтағы жалпы саны миллионға жақындаған. Қазақтардың Алтайда 96% . Тарбағатайда 80%, Іле аймағында 60% болғаны, яғни 1944 ж. өзінде Іледегі қазақтардың саны 260672 адам болса, ұйғырлардың саны 165416 адам болған. Ал, «Шығыс Түркістан республикасының» тұрақта армиясының 70% партизандардың 90%, қазақтар болғанын ресми мәлімет растайды [7].

Ақын Дәуітбай Мұсабеков те осы жалпы халықтық-ұлттық күреске бір кісідей атсалысқан, бейбіт уақытта ұзақ жылдар бала оқытып ұстаздық еткен азаматтың бірі болғандықтан өз шығармасында бұл даңқты оқиғаны шыншылдықпен суреттеп бере алған.

Ақын дастанның осы 9-бөлімін 1950 ж. 20 ақпанда жазып шыққан. Ол тұста «Үш аймақ» Қытай коммунистерінің билігіне өтіп, «Шығыс Түркістан республикасы» тарих қойнауына кеткен болатын.

Дастанның соңғы 10-бөлімі «Өмір шаттығы» деп аталады.

Бұл бөлімде ақын ҚХР мен КСРО арасындағы келісімшарт бойынша Қытайда тұратын Кеңес Одағы азаматтарының еліне қайтуына жол ашылғандығынан бастап 20 жылдай көрмеген туған жеріне оралудың шаттық күйін шертеді. Бұл бөлімдегі ең көрнекті тарихи маңызы бар көркемдік шешім ретінде 20 жылдай дәмдес-тұздас болып, ішек-қарыны араласып кеткен Қызай елі азаматтарының көшетін елмен, ақынмен қоштасу хатын атап айтуға болады.

Қызайдың белгілі руының бірі Торғайдан шыққан от ауызды Баратбайдың «Торғай елінен естелік» атты қоштасу өлеңін толық беруді жөн көрдік:

Қаламды қоштасуға алдық қолға,
Сіздер түсет деген соң сәтті жолға.
Жаны бір, қаны аралас туыстарды,
Қайтуға хабарлапты үлкен орда.
Ұлы сөз тым ардақты Отан деген,
Өйткені адам жаны Отанменен.
Үш Матай бір емшекті еміп өскен,

Бір жатып, бір көрпені теуіп өскен.
Торқалы той, өлімде топырақты,
Қуанышпен жылауды тең үлескен.
Демедік біз сіздерді ауып келді,
Дестік, қайта туысын тауып келді.
Елінің қасиетін ала келіп,
Біздерге талай табыс тауып берді.
Қызайға теріс болмай келгеніңіз.
Көгерді тегіс егіспенен жерлеріміз.
Мәдениет жағынан Мекең-Дәукең, [8,9,10]
Халыққа қатты сіңген еңбегіңіз.
Татиды еңбектерің жырлағанға,
Көп көмек көрсеткен соң бұл заманға.
Сансыз жасты саналы еттіңіздер,
Бала оқытып Ноғайты-Жырлағанда.
Көптен-көп борыштымыз Дәуке сізге,
Қайыр-көш, риза бол, Дәуке бізге.
Айыртып ақ, қараны, тәрбиелеп,
Шығарып кеттіңіздер үйден түзге.
Ұстазымыз сіздерге борыштымыз,
Әкемізден бөлмедік сізді бөтен.
Қош, сау бол ата менен аналарым,
Ардақты жеңгелер мен ағаларым.
Сүйікті іні, келін, әпке-сіңілі,
Құлыншақ тұқым-ұрпақ балаларым.
Көп сәлем көшкен Матай баласына,
Іленің қалдық Қызай даласына.
Көрмесек те көргендей сәлем деңіз,
Қазақтың ол жақтағы баласына.

Хатқа 11 рулы елдің 11 азаматы қол қойып Дәуітбай ақынға табыстап, қоштасып қалады. Біз осынау қарапайым болса да, тарихи мәні бар хатты толығырақ беруге тырыстық. Өйткені, мұнда ұясы бұзылмаған, ортасы ортаймаған, сүттей ұйыған қазақтың ұлттық-елдік бірлік-ынтымағы, шындығы шынардай асқақтап тұр.

Орыстан теперіш көрген қазақ неге Қытайға қарай босады? Қытай нағашысы да, жекжаты да, ешкімі де емес. Ол жақта бір емшектен өрбіген қандас, тағдырлас бауырлары өмір сүріп жатқандықтан да соларды ес көріп барды ғой. Ал қытайдан қорлық көрген дәл солай ұлы отанын пана тұтып, ес көріп келіп жатыр.

Бірақ біздің бұл күндердегі қазағымыз Баратбай ақынша еміренбей, өзегінен тепкендей одыраятыны несі? Өз алдына шаңырақ көтеріп, тәуелсіз мемлекет құрып жатқан қазаққа, қайдағы бір ойдан-қырдан жиналған келімсек «Қазақстан халқы» емес, қиын-қысталаңда қасыңнан табылатын өз қандасыңды бауырыңа тартқаның қайырлы болар. Ақын Дәуітбай Мұсабековтың «Өкініш пен өмір шаттығы» дастаны бізге сол бір ащы шындықты тағы бір еске салғандай. Дәуітбаймен қатарлас оқыған Ермектасов М. Талдықорғандағы көк үйлі маман Тұрысбек байдың қаржысымен Стамбулда оқып «Мамания» мектеп-медресесінде ұстаздық еткен. Қызылдың қырғынынан бас сауғалап Іледегі Қызай еліне барып ұзақ жыл ұстаздық етіп, халық құрметтеген адам. Баласы Зекен Мейірманұлы Шаңқай консерваториясында оқып, Қазақстанға келген соң көп жылдар бойы Қызылорда, Жамбыл театрларында өнімді еңбек еткен еді.

Біз бұл дастаннан – бөлініп-жарылғаннан қазақтың қаншама зиян тартқанын, қорлық көргенін, Отан деген қасиетті ұғымның қадір-қымбаты неде екенін де естен шығармауды өсиет еткенін сезінеміз.

Ақын Дәуітбайдың тарихи мәнге ие шығармасының бірі «Қасен мен Жамила» дастаны. Осы дастан желісімен Қытайдағы қазақтардың тұңғыш киносы «Қасен-Жамила» дүниеге келген.

Қорыта айтқанда, Мұсабеков Дәуітбай әлі күнге дейін қазақ әдебиеті үшін бөгде, бейтаныс есім болғанымен алда баспагерін де, зерттеушісін де күтіп жатқан мол қазыналы қарттарымыздың бірі болып табылады. Дәуітбай сыныптастары болған Ілияс Жансүгіровтермен қатар шыққа да, олар шыққан шыңға шыға алмағанмен оның жазған шығармалары сол бір қан сасыған қилы заман шындығын танып-білуге, ұрпақтардың тарихи жадын қалыптастыруға өзіндік үлесін қоса алатын көркем оқулық қызметін атқара алады деп қараймыз.

Бір қуанарлық, мәдени жаңалық ретінде ақынның 432 беттік «Таңдамалы жинағы» 2013 ж. «Тоғанай Т» баспасынан «Мәдени мұра» бағдарламасымен жарық көргенін шүйіншілей айтқымыз келеді. Кітапқа енген соншама мол шығармалардың ескіше төте жазумен жазылған қолжазбасын бүгінгі жазуға айналдырып көшірген кітапхана меңгерушісі Марьямкуль Орымбайқызына да алғыс айтуды жөн көрдік.

Әдебиеттер

1. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. Оқу құралы. 2-кітап. Алматы, 2002.
2. Нұрғали Р. Әуезов және Алаш. Алматы, 1997.
3. Жолдыұлы Т. Шығармаларының толық жинағы. 3 т. Үрімжі, 1985–1995 жж.
4. Жолдыұлы Т. Шығармаларының. 2 т. Алматы, 2002.
5. Аяған. Б. Ленин деген кім? // Жас Алаш. 2005. № 70.
6. Шаханов М. Ұлтсыздандыру саясаты. («Желтоқсан эпопеясы» атты деректі романнан үзінді) // Қазақ әдебиеті. 2006. 1-желтоқсан.
7. Нөкішұлы Ғ. Шығыс Түркістандағы дауыл. Алматы, 1998.
8. Мәсімхан Д. Жыр жебе. Алматы, 2000.
9. Законұлы Т. 1940–1949 жж. Шынжаң қазақтарының ұлт-азаттық қозғалысы, Алматы, 1998.
10. Самитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. Алматы, 2000.

КУЛЬТУРНЫЙ СИНТЕЗ В ИСКУССТВЕ МОЛОДЫХ КАЗАХСКИХ ХУДОЖНИКОВ КИТАЯ

Ергалиева Р.А.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МОН РК, Алматы

Казахская диаспора в Китае отличается большой численностью и широтой возможностей, предоставляемых ей властями этой страны. Нужно отметить благоприятную культурную политику КНР в отношении поддержки и сохранения культуры казахской диаспоры. Эта политика касается как создания хороших условий для роста и развития образованных национальных кадров, так и интенсивного исследования культурного наследия казахов в области музыки, устного фольклора, народного декоративно-прикладного искусства.

Казахская диаспора в Китае стала средой формирования художников, чья принадлежность культуре определенного государства, вряд ли может быть определена однозначно. Многие казахские художники, вернувшиеся на историческую родину, продолжают после получения образования регулярно посещать и длительно работать в КНР. Это связано с разными факторами, такими как получение заказов на монументальные произведения по прежнему месту жительства или рождения, изменение жизненных

обстоятельств. В связи с такой мобильной и изменчивой ситуацией, говоря о казахских художниках, ныне живущих в Китае, можно позволить себе вглядеться в творчество казахских авторов, проживающих попеременно в двух странах.

Среди молодых казахских авторов Китая заметное место занимает творчество художницы Куаныш Оралбеккызы. Также как и большинство казахских художников этой страны, она отдает предпочтение работе в реалистическом ключе, внимательно изучая вопросы композиции, моделирования объемов, соотношения предмета и пространства, законы колористики. Художница успешно совмещает преподавание с творческой деятельностью, уже первые её произведения «Кара жорга» в 2001 году были замечены в автономном районном художественно-литературном объединении, в 2003 году за эти работы художница была награждена серебряной медалью Синьцзян-Уйгурского автономного района.

Классическими остаются жанровые предпочтения художницы, что в целом характерно для живописи казахских художников Китая: в разнообразии в её творчестве представлены портрет, натюрморт, пейзаж и бытовой жанры. Её произведения еще раз подтверждают тезис о доминировании в современном профессиональном изобразительном искусстве этой страны базовых основ русской реалистической художественной школы.

В аспекте культурного синтеза показателен автопортрет Куаныш Оралбеккызы. Перед зрителем классический автопортрет художника – в черном рабочем халате, с кистями в руке и внимательным сосредоточенным взглядом. Выполненное в изысканных серо-серебристых жемчужных тонах, это полотно заставляет вспомнить о портретах знаменитых французских живописцев Ренуара и Боннара. Свободный порывистый мазок вносит в произведение ощущение воздуха и пространства. Атмосфера мастерской вокруг художницы, кажется, вибрирует, дышит, волнуется. В этом автопортрете, где живописец наименее скован вкусами и критериями других людей - позирующих моделей и своих героев - она смогла проявить большую свободу в собственной манере творчества, избрав при этом импрессионистический подход.

Куаныш Оралбеккызы нравится вводить в свои композиции аллюзии с классикой. Так в портрете молодого человека художница изображает его сидящим, подперев голову рукой, при его виде зритель невольно вспоминает роденовского «Мыслителя».

«Диалог» с классическими образами изобразительного искусства, в целом, характерен не только для казахского, но и общемирового искусства рубежа веков. Обусловленный разными причинами такой «диалог» происходил как в каждой национальной художественной школе, так и в европейском искусстве этого периода. Возможно, в это время в обществе обострилось стремление сопоставить свои ценности и приоритеты с идеями и воззрениями своих предшественников в искусстве, возможно, художникам хотелось понять и увидеть самих себя сквозь призму мировых авторитетов. Шедший разными путями, прибегавший к резкому отрицанию в радикальном искусстве или самоиронии в объектах или инсталляциях, этот культурный синтез еще раз показывал вневременную коммуникативную сущность искусства, предоставляемую им возможность духовного диалога с гениями прошлого.

Интерпретация этнографической тенденции в творчестве Куаныш Оралбеккызы также отличается своеобразным подходом. В нем художница соединяет народное декоративное начало и экспрессивную выразительность современного жизненного ракурса. Представлен такой оригинальный микс в её работе «Кара жорга» (2001), посвященной древнему традиционному казахскому танцу. Нужно отметить весьма солидный размер произведения – 105 х 145, что позволяет говорить о стремлении художницы создать в какой-то степени монументально-декоративное панно. Думается, что и используемые ею художественные средства также соответствуют поставленной задаче. Условно-декоративное начало выходит на первый план в этом произведении, демонстрируя умение Куаныш Оралбек кызы трансформировать в современном изобразительном искусстве традиционные установки народного искусства казахов.

Художница помещает трех танцоров и одного музыканта в интерьере юрты, на фоне решетчатых кереге и узорных тускиизов. Художественное решение подчеркнуто декоративное, здесь Куаныш Оралбеккызы не демонстрирует своего умения моделировать объем и играть светотенью. Скорее напротив, уплощая объемы, подчеркивая контуры, применяя локальный цвет, она добивается максимальной декоративной выразительности, концентрирует внимание зрителя на самом характере движения танцоров.

В современном искусстве выявление чисто этнических феноменов является сложным и достаточно многосоставным процессом. При том, что вклад в изобразительное искусство Китая представителей казахской диаспоры достаточно очевиден, на наших глазах происходит и обратный процесс взаимообогащения. Возвращаясь из Китая на историческую родину, в Казахстан, казахские художники вносят свой неповторимый нюанс, самобытную нотку в общую мелодию отечественного искусства. В настоящее время в Казахстане продолжают успешно работать представители многих казахских диаспор из Монголии, Узбекистана, также все более заметной становится и роль казахских художников, вернувшихся из Китая.

Одним из интересных представителей молодого поколения авторов этого звена можно назвать скульптора Беилхана. Родившись в Китае, в г. Шаушек (Шәушек) Синьцзян-Уйгурского автономного района в 1980 году, будущий художник получил специальное художественное образование в Тарбагатайском педагогическом колледже, где учился на факультете изобразительного искусства (1996–1999 гг.). Диапазон интересов молодого художника достаточно широк. Его привлекают и исторические личности, знаменитые и любимые народом герои, интересуют образы деятелей культуры и искусства.

Авторский почерк Беилхана можно определить скорее как экспрессивный, подчеркнуто динамичный в своей художественной образности. Среди приоритетных мотивов и сюжетов в станковой пластике автор предпочитает этнографические, близкие сердцу каждого казаха темы и образы степной жизни – всадники и кони, сюжеты семейного счастья и материнской любви, образы казахских писателей и просветителей.

Импровизационный стремительный ритмический темп отличает его композиционно и пластически выразительную скульптуру «Айғыр». Выбранный для интерпретации в пластическом искусстве сюжет композиции «Айғыр» – показать борьбу сильного племенного жеребца с не менее сильным соперником – диким степным волком достаточно непрост.

Главные «герои» этой скульптурной композиции абсолютно читаемы в контексте национального мировоззренческого контента. Это – конь, чья фигура для казахской культуры глубоко значима и уходит в глубины исторического развития и волк, также один из мощных архетипических тотемов общих для тюркских народов. Значение, роль и функции образа коня для тюркского сознания трудно перечислить. Сохранившись не только в культурной памяти казахского народа, его ментальности, но и в богатейшем народном фольклоре, эти свойства помогают нам и сегодня разобраться в собственном культурном наследии, обеспечить его преемственность с современностью.

Эмоционально, психологически представленная идея борьбы этих, практически самых мощных для традиционного национального сознания знаковых существ – символов и духовных артефактов казахской культуры, конечно, захватывающа. Автор, казалось бы, не дает зрителю своего окончательного решения, мы еще не знаем, на чьей стороне будет победа, бешеная схватка двух сил представлена в самом разгаре. Выплеск экспрессивной энергии скульптор, в первую очередь ведет через решительно резкий композиционный строй.

Безусловно, при всем реалистическом решении в основу композиции художником изначально заложена символика. Идея её многозначна, смысл может быть растолкован весьма универсально. Столкновение сильных и равных в своей мощи соперников ставит на голову все происходящее, прижимает к земле и поднимает к небесам всю окружающую соперников жизнь. Творческие поиски Беилхана, молодого казахского скульптора из Китая

часто идут по принципу усиления общей декоративности образного решения. В этом направлении поиска активно задействованы многие компоненты, как-то генетические и этнокультурные приоритеты создания знакового символического образа, так и современные тенденции общемирового художественного процесса.

Главным образом, здесь актуализируется автохтонная художественная традиция. В первую очередь сам мотив вызывает аллюзии со звериным стилем саков, все мы помним характерные для этого искусства сюжеты – когтящих жертву пантер, летящих с подогнутыми ногами оленей, вытянувшихся на кончиках копыт кабанов, козлов или лошадей, отображенных в этом знаменитом стиле (VIII–II вв. до н.э.). Тем более для отображения своей идеи – схватки добра и зла, автор использует также зооморфные образы – коня и волка.

Явная тяга к декоративной стилистике также помогает скульптору насытить образ ассоциациями с изобразительным и декоративно-прикладным искусством своих далеких предков. Применяя в своей современной пластике приемы знаменитого сакского звериного стиля – гипертрофированные детали и артистичный, почти орнаментальный абрис, максимальную выразительность движения – он прочерчивает необходимые ему самому и в целом казахской культуре нити преемственности с культурой предков. Эти признаки обозначают неутраченную остроту самоидентификационных процессов, происходящих в общей динамике современного казахского изобразительного искусства.

Изобразительное искусство казахских диаспор, вливаясь в единый процесс нынешнего развития отечественного искусства, добавляет ему свои специфические и многогранные оттенки. С одной стороны, казахские художники – выходцы из других стран, выросшие в окружении других сильных и мощных этносов, всегда были озабочены идеей культурного самосохранения в чуждой среде. Безусловно, лучшему сохранению языка, культурных традиций, обычаев способствовал и сам во многом, гораздо лучше сохранившийся образ жизни, связанный с частичным кочеванием и жизнью на природе. Также, нужно, признать, что в процессах сохранения и продолжения традиционных жизненных установок сыграла свою роль и некая «защитительная» функция, обусловленная задачей выживания аутентичной культуры в иной среде.

Главной задачей большинства художников, представляющих казахские диаспоры в разных странах как дальнего, так и ближнего зарубежья, кроме достижения более высокого профессионального уровня, всегда была и остается задача репрезентации национального «Я» в местной доминирующей культурной среде. Вероятно поэтому, творческие взоры многих авторов из диаспор принципиально обращены внутрь национального тематического диапазона в разных его проявлениях и гораздо реже связаны с образами и мотивами современной жизни.

Обращаясь же к современной тематике, многие казахские художники Китая, изобразительно трактуют её в образной стилистике древнего или традиционного искусства казахов. При воплощении таких вечных тем, как материнство, любовь, молодость, большинство авторов из казахских диаспор также апеллируют к подобной стилистике, создавая в итоге довольно схожий между собой универсальный пластический язык, который можно идентифицировать как новый традиционализм.

Схожие процессы интенсивной актуализации художественных приемов, духовных принципов разных пластов национального наследия в живописи и скульптуре собственно Казахстана происходили наиболее активно в 1980-е – начале 1990-х годов. Сейчас в отечественном искусстве эти приемы сместились в основном в коммерческую область или превратились в некие стереотипы, которые не всегда можно квалифицировать как собственно проявление самостоятельного и самоценного художественного начала. При этом, пусть немного запоздавшие в сравнении с динамикой развития изобразительного искусства родной страны, данные самоидентификационные тенденции, происходящие в искусстве диаспор, в любом случае могут быть определены как позитивные и правомерные по многим причинам.

Безусловно, самоопределение на своей территории и самоопределение на не всегда родственной или даже совсем иной территории имеет свое конкретное и глубокое различие. Если у себя на родине, культурная общественность также созрела и с восторгом воспринимала любое проявление самоидентификации, то на чужой территории нужно было еще доказать ценность своей «особости». К тому же сильное воздействие окружающей среды и влияния местной культурной традиции и истории не могло не сказаться на самом менталитете творцов и или отделить себя, или впитать творчески это влияние также являлось абсолютной реальностью жизни художников и их творческой практики.

Обращаясь к общечеловеческим темам, молодой скульптор из Китая Беилхан демонстрирует аналогичные данным общим процессам принципы и художественные установки. Показательно его скульптурное произведение «Тыныштық» («Тишина», 2009). Здесь налицо стремление автора соединить, более того слить воедино принципы и уроки реалистической школы и приемы и стилистические сигналы древнего сакского золота. Художник, по сути, ставит себе довольно непростую задачу – в трехмерной пластике воссоздать декоративизм, метафорическую емкость, знаковый сигнал сакских художников-ювелиров, практически мастеров малой пластики.

Самобытно обыгрывает он впечатления от изделий древнего сакского золота в скульптурной композиции «Тыныштық». Кажется, что даже включение фигур матери и ребенка в форму круга также навеяно золотыми украшениями – гривнами, кольцами или закрученными в кольцо серьгами мастеров звериного стиля. Композиция Беилхана «Айғыр» при сочетании в творческом подходе скульптора уроков реалистической школы и отдельных приемов условного декоративизма, изощренности композиции (тяготение композиции к излюбленному саками S-образному построению), имеет внешнее отношение к реалистическому методу. Интерес к интерпретации творческих приемов и канонов древних мастеров продолжает побуждать Беилхана к новым находкам. В его работе «Тыныштық» уже практически доминирует идея традиционной культурной преемственности, она почти полностью решена в духе образцов искусства саков.

Большинство молодых казахских художников Китая имеют добротную, не только художественную, но и в целом гуманитарную, образовательную подготовку. Отметим глубинную приверженность к традиции, свойственную искусству представителей казахских диаспор разных стран. Приверженность к традиции народной культуры, приводящая авторов к последовательному отображению темы традиционной жизни, сочетается в их творчестве с приверженностью к классическим жанрам живописи.

Нужно отметить, что в любом случае, вернее в любой стороне этой «медали» вырисовывается их верность классическому варианту. Мы не найдем среди представителей диаспор, авторов, работающих в сфере радикального или актуального современного искусства, так называемого Contemporary Art. Так или иначе, но все художники, выходцы из казахских диаспор, предпочитают выражать себя посредством классических видов искусства, отдают предпочтение соответствующим классическим жанрам, традиционной тематике, сюжетам и мотивам.

Причины данного тяготения к классическому варианту художественного самовыражения могут быть обусловлены разными факторами. Здесь может сказаться как закономерная, выросшая из самого образа жизни органичная близость традиционным приоритетам, трансформировавшаяся в приверженность классическим жанрам изобразительного искусства как общепринятым, устоявшимся образцам, так и меньшая осведомленность о новых художественных течениях в общемировом художественном процессе, также естественная для художников диаспор, проживающих или проживавших не в самых крупных художественных центрах соответствующих стран.

Благодаря творчеству казахских художников китайской диаспоры, можно наблюдать усиление внимания к классической реалистической школе живописи, позиции которой стали заметно ослабевать в современном отечественном искусстве. Причем не только в текущем процессе развития изобразительного искусства, но и в самой постановке художественного

образования в стране, в которой по разным причинам: от нехватки кадров до постоянных реформ образования, нарушилась последовательная преемственность академической художественной школы.

Культурный синтез в творчестве молодых казахских художников Китая отличителен спокойным чувством меры, добросовестным профессионализмом, активным интересом к традиционному искусству Казахстана и Средней Азии, достижениям современного мирового искусства.

СЕМЕЙНЫЕ ПРАКТИКИ КАК СПОСОБ СОХРАНЕНИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ КАЗАХОВ КНР (ПО МАТЕРИАЛАМ СЕМЕЙНЫХ ИСТОРИЙ РЕПАТРИАНТОВ)

Калыш А.Б.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы

Касымова Д.Б.
Университет КИМЭП, Алматы

Актуальность проблемы. В Китае проживает самая многочисленная казахская диаспора (по данным китайской статистики от 2008 г. более 1 млн. 400 тыс.), и поток репатриантов оттуда значителен. В совокупности они представляют собой особую группу этнических иммигрантов с отличительными внешними признаками, и внутренней наполненностью особыми культурными практиками и ментальной картой. Казахская диаспора Китая сформировалась в течение нескольких столетий под влиянием геополитических разломов в Евразии, факторов внутриполитического развития империй (Российская, Цинская и СССР) и государственного строительства (СССР и КНР). Внешние условия стали своего рода рамками, к которым приспосабливались внутренние структуры этнической группы – социально-экономические, правовые регуляторы и комплекс практик организации жизненных циклов (повседневные гендерно-детерменированные и канонизированные для связи времен и поколений).

Номадный этнос постепенно адаптировался к пространственным параметрам существования в Китае, однако внешнее политико-экономическое давление с середины XX века в значительной степени деконструировало социально-экономический фундамент этнической группы, а с начала XXI века и формы существования её культурных практик. Казахи Китая испытывают тройное давление внешнего иноэтничного окружения: сужение жизненной среды и необходимость перехода к новым видам и формам экономической деятельности, перегруппировка клановых отношений для эффективного встраивания в предоставленные режимом легальные каналы интеграции – языковая культура, образование на китайском языке, принятие и усвоение морально-этических норм и форм внешней регуляции поведения и конкурентные условия сосуществования с другим этническими группами.

В сложных условиях внешнего давления, оторванные от историко-культурной среды, благоприятствующей сохранению и развитию этнических практик, казахи Китая, тем не менее, разработали способы поддержания этнической идентичности. Семейные практики в концентрированном виде представляют собой накопленные веками в течении многих поколений комплексы канонов, которые нацелены не просто на воспроизводство этноса, но, прежде всего, на сохранение и воспроизводство его этнического ядра. Среди комплекса семейных практик мы рассмотрим три, которые содержат помимо жизнеутверждающего еще и этновоспроизводящее начало – сохранение канонов семейного древа – генеалогия/шежире, пищевой рацион и формирование/создание семьи по принципу «*жеті ата*». В комплексе семейных практик, наиболее адекватно способствующих сохранению этнического кода, выступают *межпоколенческая трансмиссия семейной истории/шежире* как микрочастицы

большого пути казахского народа, *брачная стратегия* – заключение браков по клановым схемам распределения статусных позиций и получение доступа к ограниченной и конкурентной ресурсной базе внутри жузов, *пищевые практики* как средство поддержания особого био- и социо- культурного баланса во взаимоотношениях с внешней средой и внутри этноса. Изменения внутри комплексов семейных практик отражают попытки приспособления к внешним реалиям как долговременные или кратковременные, которые с наступлением благоприятных для этноса условий возвращаются к традиционным канонам.

Основная цель доклада состоит в том, чтобы на примере анализа семейных историй казахов репатриантов из Китая показать роль семьи и семейных практик в поддержании этнической идентичности. Все исследователи этнической идентичности сходятся во мнении, что именно семья выполняет основную роль в процессах формирования и поддержания этнической идентичности. В данном ракурсе определяются следующие аспекты роли семьи: способность вырабатывать этническую идентичность, определять место в клановых иерархических структурах, вписанных в социальные системы отношений и связей на локальном уровне и в расширенной внешней среде, наделять социальным и материальным статусом.

Материалы для доклада были собраны во время поездки в СУАР (г. Урумчи, декабрь 2010 г., июль 2012 г.) и полевых экспедиций с 2011 по 2014 гг. в Казахстане – г. Алматы и его окрестности, Алматинская область (с. Коктума возле Алаколя, с. Капал под Талдыкорганом) и Восточно-Казахстанская область (г. Курчатов). Поиск респондентов осуществлялся по принципу «снежного кома». Интервью проводились в неформальной обстановке, зачастую в домах наших респондентов, что давало возможность наблюдать за поведением членов семей, их взаимоотношениями, пищевыми практиками. Респонденты в ходе интервью у них дома или во дворе отвечали на вопросы полуструктурированного интервью, которые помимо общих вопросов о составе семьи, причинах репатриации содержали и скрытые вопросы, так или иначе проливающие свет на формы и способы поддержания этнической идентичности через семейные практики. Основная причина, по которой мы не использовали структурированные интервью – это то, что старшее поколение не умеет читать казахские тексты на основе кириллицы, а дети не привлекались по этическим соображениям. При раскодировке и интерпретации транскриптов интервью необходимо было принимать во внимание особенности казахского разговорного языка, когда сам текст зашифрован и нужно читать между строк, значительная часть информации закодирована, много недоговоренностей, иносказаний.

Гендерные различия в интервью также принимались во внимание. В присутствии мужчин женщины говорили осторожно, с оглядкой, при их отсутствии также опасались, что их слова могут быть не так поняты. Мужчины старались не уронить свое достоинство и выбирали слова, которые подчеркивали бы их значимость и миссию – сохранить целостность семьи, обеспечить её материально и в социальном плане способствовать продвижению (в аспектах заключения брака, получения образования). Авторитет отца/мужа и значимость сыновей всякий раз подчеркивались.

Теоретико-методологические аспекты доклада основаны на социальной теории идентичности [1]. Согласно теории социальной идентичности чувство принадлежности выражается в психологическом самочувствии членов группы [2]. Поэтому интересны истории репатриантов о семье в иноэтничном окружении и отношения с ним, каковы способы и приемы сохранения идентичности через разделяемые практики в прошлом и настоящем и как они могут меняться. Если они устойчивые, то идентичность проводится как непрерывная линия/курс в семье и дети вырастают в твердом убеждении, что родители сделали правильный выбор и они хотят быть казахами на той или иной земле – в КНР или на родине своих предков. Основной способ поддержания идентичности – моноэтнические браки, язык и разделяемые традиции и практики.

Теоретико-методологические основания для изучения проблемы путей сохранения этнической группой идентичности в условиях внешнего инокультурного окружения

определяются теориями, разработанными в рамках культурной и сравнительной антропологии. Согласно концептам «сегментарного линиджа» Эванса-Причарда, самоидентификация – это целая линия выборов по восходящей или нисходящей, в зависимости от очерчиваемого круга доступных индивиду коллективных принадлежностей или коалиций. Американский антрополог Дрю Глэдни рассмотрел «относительную инаковость» (relational alterity) на примере конструирования многоуровневой идентичности среди дунган (хуи), уйгур и казахов Китая [3].

Концепция Б. Андерсена «Воображаемые сообщества» была использована для понимания историко-культурных условий существования этнической группы вне исторической родины [4]. Она (группа) «воображает» себя частью целого (и является), но целое меняется, и, несмотря на внешние условия формирует комплекс практик, которые бережно хранит, передает из поколения в поколение, они становятся архаичными, но именно они способствуют сохранению идентичности группы.

Согласно концепции Ф. Барта [5], социальные границы этнической идентичности определяются самой группой, а именно тем, как она себя ощущает во внешнем окружении. Культурное содержание определяет наполненность этих чувств удовлетворенностью или нет, что приводит к процессам социального включения или исключения, и это поддерживается через выработку определенных четких устойчивых категорий, несмотря на меняющиеся внешние условия, требующие участия членов группы в процессах внешнего мира. Таким образом, исследователи этничности групп в иноэтничном окружении пришли к выводу, что группа отгораживается от внешнего мира, конструируя барьеры двумя способами. Первый, это приписывание себе тех или иных качеств, и второй – через внешнее определение, а именно каким образом группа выделяет себя среди других, дистанцируется и закрепляет разделение посредством тех или иных особых практик. Внутри группы в течение времени кристаллизируются особые практики, которые становятся маркерами идентичности – *только мы так делаем*, и это обосновывается рациональными выкладками и иррациональными рассуждениями (мифы, легенды, героизация и т.д.). Члены группы имеют некоторую свободу действий во внешнем мире, но так или иначе не могут переступить через групповые ограничения. Отделение от внешнего мира является вынужденным актом для группы, поскольку она через акцент на свои особые качества стремится не просто выжить, но и мобилизовать внутренние ресурсы для коллективных действий – *держаться вместе, иначе мы растворимся среди чужих и нас не будет*.

Казахи Китая (как в прочем и остальные группы репатриантов по странам исхода) сохранили примордиалистскую трактовку своей идентичности, после репатриации на исторической родине они вынуждены использовать инструменталистские приемы для того, чтобы самим утвердиться в том, что они все-таки правильные казахи (нағыз қазақтар) в окружении казахов старожилов, и привить такое же чувство позитивной идентичности подрастающему поколению. В Китае казахи выработали многоуровневую сегментарную идентичность в результате переговорного процесса не столько внутри этнической группы, сколько за её пределами – в рамках номадного и мусульманского социума, и в широком поле – с китайскими властями. Внешняя идентификация казахов, приписанная сверху китайскими властями – номады, мусульмане. Внутри этнической группы действуют такие необходимые параметры как наработанные *престиж* и *статусные позиции* в результате сотрудничества с китайскими властями [6], в ходе которого сформировалась новая *пирамида родов и кланов* [7]. Они периодически перегруппировываются (властями) для того, чтобы предотвратить долговременное возвышение одной группы родов и, следовательно, возможность перевести их экономические ресурсы в политический капитал с перспективой использовать его как инструмент давления на власть. Этот капитал используется внутри казахских родов в рамках этнической группы, прежде всего, в брачной стратегии. Идентичность в семьях подвергается в Китае внешнему давлению, поскольку необходимо принять аспекты китайской культуры, изменить некоторые особые формы внешнего этноповедения для того, чтобы соответствовать требованиям, предъявляемым к внешнему виду.

Казахи Китая вынуждены были возводить границы в отношении других групп по ряду причин. Прежде всего, это определялось цивилизационными особенностями. Будучи кочевым этносом, они не могли вступать в долговременные (брачные) отношения с уйгурами и китайцами. Слабая религиозность казахов (в отличие от версий ортодоксального ислама уйгуров) также препятствовала установлению устойчивых связей с ними, а с начала 1930-х гг. разногласия между лидерами казахов, дунган и уйгуров относительно способов и перспектив выживания в Китае уже были идеологически окрашены и сделали практически невозможным установление консенсуса между ними [7], чем и воспользовались китайские власти. Наши респонденты в Китае принимали только один аспект уйгурской этнической культуры, отвечающий представлениям казахов о необходимости отделения от китаецентричного устройства жизни в СУАР – пища. Так называемая пища со *статусом халал* принимается казахами, однако они все больше включают в свой рацион острые блюда как уйгурской, так и китайской кухни, объясняя это необходимостью сопротивляться инфекциям и холоду, но, прежде всего, дороговизной мяса.

Значение семьи в формировании/воспроизводстве и поддержании этнической идентичности многократно возрастает, если этническая группа, к которой относится семья, проживает в иноэтничном окружении и внешняя публичная сфера не способствует манифестации этнических проявлений. Кроме того, если внешнее давление – политика государства и каналы мобилизации/социализации (система ообразования, средства массовой информации, работа и т.д.) – предполагает частичный или полный отход от базовых этнических параметров (язык, культурные практики, внешние фреймы идентичности – одежда, манера поведения, гендерные роли и стратегии выживания), то именно семья становится полем выражения и источником воспроизводства идентичности. В казахском языке лингвоконцепт *семья* несет в себе большую нагрузку и выражается в нескольких измерениях, так или иначе означающих своеобразную лабораторию производства личности определенного типа для выполнения миссии продолжения рода. Смысловой ряд концепта семья: «*отбасы»* (глава рода/семьи), «*жаңұя»* (гнездо, где находятся истоки души), «*ошақ»* (огонь), «*отау»* (начало жизни, употребляется для определения миссии молодой семьи), «*үй*» (дом как место жизни) – включает, прежде всего, этновоспроизводящие компоненты – жизнь, энергия и род.

Первый опыт этнической идентификации ребенок получает в семье, с молоком матери усваивает базовые концепты и смысловые формулы языка; физический облик как этнопортрет (фенотип) запечатлевается при общении с членами своей семьи и ближайшим окружением. Постепенно в процессе социализации усваиваются манера поведения, пищевые практики, одежда и морально-нравственные нормы. Все этапы социализации с необходимостью включают в себя гендерную этноидентификацию – как положено вести себя и разговаривать казахским мальчику и девочке, что они должны знать и уметь, какие роли им уготованы, на что они могут рассчитывать в инокультурном окружении, какие стереотипы поведения (свои и других) они должны знать, что есть этническая дистанция и как определять в незнакомце *своего и чужого*. Вкусовые ощущения, запахи природы и пищи, домашнего окружения, частично генетически предопределяемые, тем не менее, в ходе социализации ребенка, закрепляются и наполняются морально-психологическим содержанием с ярким этномаркером.

Семейные ценности включают в себя не только материальный достаток, но и особенности семейных практик как непреходящую ценность, своего рода тайны, поскольку в традиционном казахском обществе секреты мастерства передавались от отца к сыну. Мать обучала дочерей секретам женского поведения, и тому, как надо управляться с домашним хозяйством.

Одной из внешнеориентированных внутренне детерминированных форм поддержания этнической границы и дистанции выступают религиозные практики и брачная стратегия. Процент межэтнических браков очень мал среди казахов Китая, что объясняется как факторами цивилизационных различий (религия и образ жизни), так и опасениями старшего

поколения растерять этнический код. Наши респонденты в Китае и Казахстане выделяли именно эту причину в качестве основной – «выпадем из общего хода событий» (шежире) и «не получим одобрения старших» (а значит и предков). Хотя пищевой рацион молодого поколения казахов в Китае состоит в основном из острых блюд.

История семьи – генеалогия (у казахов шежире) также подается в этническом ключе: перечисление всех предков с указанием родовых параметров (жеты ата), их роль в клане или семье, достижения/успехи, заветы и ответственность выполнить их. Знание генеалогии (жеты ата) было не только частью семейных хроник, но и показывало место человека в более широком контексте – род/клан/жуз, а в социальном плане определяло выбор брачного партнера и систему взаимоотношений как результат широких семейных связей – кудалар/сваты, свидетельством тому является казахская поговорка «күйеу бала жүз жылдық, құда мың жылдық».

Семейные генеалогии служат средством поддержания позитивной этнической идентичности, поскольку содержат несколько взаимосвязанных компонентов – апелляция к *прошлому* – заветы предков и их помощь, *настоящее* как выбор из прошлого и *будущее* как оправдание настоящего [8]. Все семьи казахов в Китае (и после переезда в Казахстан эта практика соблюдается) вписывают членов своей семьи в шежире больших родов и подродов, и заставляют своих детей с малолетства заучивать имена предков до седьмого колена, расписывая этот процесс историями о деяних своих предков, их достижениях и наставлениях, которые они оставили им как наследство. Незнание шежире и жеты ата считается не просто невежеством, но и отступлением от «казахскости». В дальнейшем, знание шежире, жеты ата и ориентация в родовой структуре и взаимоотношениях между родами выступают в качестве социального навигатора, по которым вычерчивается карта отношений, связей, продвижений, брачная стратегия, деловые и дружеские схемы. Если в Казахстане составление шежире возобновляется с середины 1980-х годов, а своих предков (жеты ата) знают не все казахи, то репатрианты из КНР, МНР, Турции и Узбекистана рассматривают этот комплекс знаний в качестве признаков этнической самоидентификации. В сложные годы маоистких реформ и «культурной революции» в Китае, по словам наших респондентов, их предки устно хранили истории, и тайком наставляли этому своих детей. В настоящее время они записывают и бережно хранят свои тетрадки с семейными историями, и лапидарно расписывают неразрывную связь между всеми казахами через годы и расстояния.

Традиционная пища казахов включала в себя мясные и молочные продукты, которые проходили соответствующую обработку для ежедневного приема пищи и длительного хранения. Разделка частей туш животных и процессы их заготовки всегда были дифференцированы по половозрастным критериям, отражая роль и значимость людей в пространственно-временном континиуме активности этноса (захватывая время вечности[1] и предбытие в биологическом[2] и социальном значениях[3]). Традиционные пищевые практики не только усваиваются в младенчестве, но и становятся вкусом всей жизни, придавая особый смысл и окраску самому процессу принятия еды, убранству стола, церемониям. К примеру, «төр» – почетное место за столом отдается гостю и, если семья принимала еду сама – только главе семьи. Первым блюдо отведывает хозяин дома, в его отсутствие – сын. Все аспекты принятия пищи у казахов этноокрашены, но в концентрированном виде представляют собой закодированную карту политического, социального и культурного развития этноса. Социальная и этническая дистанция также соблюдаются – с кем и что ты делишь за столом.

---

[1] Перед приемом пищи обычно читают молитву, отдавая дань уважения Аллаху и предкам. Периодически проводятся обряды поминовения предков в виде коллективного приема пищи.

[2] Для зачатия ребенка желательного пола супруги следуют определенной диете. Беременные женщины также избегают употребления особой пищи, к примеру, верблюжатины, или той, которая может «вызвать» нежелательные качества у еще не рожденного ребенка.

[3] Каждый ребенок станет взрослым, следовательно, надо проявлять уважение к нему уже сейчас и инвестировать уважение на будущее, говорят казахи. К примеру, угощая ребенка вареным языком, взрослые желают ему стать красноречивым/шешен и острым на язык.

При этом этническая дистанция означает и социальную, если в обществе поддерживается структурированная жесткая граница между этносами.

Комплекс традиционных казахских канонов и правил принятия пищи включает в себя социальную и половозрастную иерархию – почетное место гостю/гостям, старшим мужчинам, далее лицам мужского пола в соответствии с их статусом, потом идут старшие женщины и дети, в зависимости от половозрастных особенностей, младшие дети пользуются особой благосклонностью. Первым еду отведывает хозяин или старший за столом, но перед этим читает молитву. В Китае казахи редко читают молитвы публично и дома по причинам государственного контроля за религиозными практиками населения [9]. В публичных местах за этим следят видеокамеры и проводится внешний негласный поведенческий контроль. Усвоенные правила «корректного» и «поощряемого властями» поведения выступают в качестве саморегуляторов. Но в Казахстане, высвобожденные от внешнего контроля, казахи из КНР постепенно переходят на общепринятые нормы пищевых практик – организационных и внутреннего наполнения, кроме двух, которые были отмечены нами в ходе исследования. Первое, это строгое следование практикам приема мусульманской пищи – «халал». Оралманы не едят колбасы, салаты, заправленные майонезом, не покупают мясо на базарах и в магазине, так как опасаются, что скотина были умерщвлена не по исламским канонам. И другая отличительная черта казахов из Китая, это то, что они предпочитают есть палочками, а не вилками, объясняя это рациональностью – массаж пальцев, тренировка ловкости рук и пальцев, и стимулирование некоторых отделов мозга.

Кочевое скотоводство в Китае претерпевает качественную трансформацию системного характера, вызванную реформами политико-экономической природы. Пастбища сокращаются, мясо производят, главным образом, на рынок, поэтому сами казахи постепенно переходят от мясной к растительной пище, включая в пищевой рацион больше риса, пряностей и зелени. Символическая дань уважения мясу как главному блюду у казахов в Китае и репатриантов из Китая выражается в необходимости потчевать гостей, но не всегда бесбармаком, а тем блюдом, что может его заменить. В Казахстане мясная пища у казахов является основной, и, хотя помимо говядины, конины и баранины в пищу идет и мясо птицы, но символическая дань (и у многих семей постоянно мясо есть в рационе) отдается именно домашней скотине, что выступает в качестве этнического маркера – так принято у казахов.

Особенности семейной культуры в традиционном казахском обществе определяются ярко выраженной маскулинностью – доминированием мужчины в семейной политике, подчиненной ролью женщины и неравномерным распределением семейных обязанностей. Казахи Китая в **брачной стратегии** идут по традиционному пути – выбор жены/мужа в своей этносреде, организация всех предсвадебных и свадебных церемоний по народным обычаям и соблюдение обязательного экзогамного барьера – ограничение 7 поколениями для создания семьи. Этой нормы казахи КНР стараются придерживаться, несмотря на то, что брачный рынок крайне сужен по ряду причин. Прежде всего, это особенности проживания казахов в пределах СУАР, и невозможность свободной миграции в дореформенное время. Поэтому среди казахов Китая наблюдается мелкое дробление среди родов и ведется подробная калькуляция брачных союзов, чтобы избежать опасности заключения браков внутри семипоколенного звена. Относительная свобода перемещений в пореформенное время и особенно возможности, открытые в ходе внедрения Интернета, значительно расширили, с одной стороны, возможности брачного рынка. Но с другой, в силе остаются все еще клановые предпочтения, сформировавшиеся и институционализированные в коммунистическую эпоху. Основные черты и функции семьи в казахском социуме в КНР схематично выглядят следующим образом:

1.Встроенность в клановые и родовые системы.

2. Мужская линия наследования, что обусловлено системой распределения пастбищных угодий и скота.

3. Воспроизводство и предпочтительность рождения сыновей как наследников и хозяев, тех, кто будет ухаживать за престарелыми родителями.

4. Распределение гендерных ролей в микроэкономике семьи.

Брачная стратегия казахов в Китае и Казахстане состоит из следующих элементов поведения: 1) выбор брачного партнера; 2) критерии и требования, предъявляемые к брачному партнеру; 3) возраст; 4) образование; 5) экономическая/материальная состоятельность; 6) выплата калыма; 7) приданое невесты/жениха; 8) расходы на свадебные мероприятия – до свадьбы, во время и после; 9) перспективы иметь детей; 10) выбор имен детей (какая сторона будет давать имена); 11) организация быта и распределение обязанностей; 12) обязанности жены; 13) материальное обеспечение семьи.

С начала 1990-х гг. казахи, переселившиеся из Китая, создали широкую базу данных о состоянии своих сородичей и обмениваются разнообразной информацией, в том числе и по вопросам создания семьи. В социальных сетях репатриантов обмен информацией о брачном рынке служит и способом поддержания отношений членов группы между собой. Они оказывают друг другу социально-эмоциональную поддержку – разделяют чувства, сопереживают, оказывают помощь. Практически эти чувства проявляются в совместных празднованиях, мероприятиях, гостевании.

При этом, помимо родовой принадлежности, в расчет принимаются социальное положение семьи и экономический достаток, что означает не только способность семьи вынести свадебные расходы и выплатить калым, но и возможности принимающей стороны создать достойные условия для нового члена семьи.

Выплата калыма в традиционных обществах определялась ролью женщины в домашнем хозяйстве и статусом её семьи в системе родовых и клановых отношений. В казахском традиционном обществе доля женского участия в семейной микроэкономике составляла до 80% от домашнего труда – уход за скотиной и домашняя работа, кроме того, на женских плечах лежало воспитание детей, поддержание нормального микроклимата семьи, участие в процессах социальной коммуникации – межпоколенной и в рамках малого социума, не считая выполнения прямых супружеских обязанностей. Казахи КНР также твердо следуют необходимости выплачивать калым родителям жены, что рассматривается ими как:

1) компенсация за вложенные инвестиции в её воспитание, образование и подготовку к семейной жизни;
2) компенсация за потерянного работника и снижение части дохода семьи;
3) плата за её девственность до брака;
4) плата за будущее потомство;
5) форма установления *моста* между семьями, т.к. в такой форме сторона жениха выказывает свое уважение к семье и родственникам невесты и может полагаться на их поддержку в будущем.

В Китае размер калыма оговаривается представителями сторон и в зависимости от состояния семьи варьируется от 5 тыс долларов и выше. Наши респонденты в Казахстане отмечали, что размер калыма здесь ниже, чем в Китае, поэтому многие из них откладывали создание семьи, пока не соберут достаточную сумму или их положение улучшится, т.к. в таком случае они могут рассчитывать на более выгодный брачный союз. С необходимостью соблюдаются и возрастные критерии для вступления в брак (женщины после 18 лет) и разница между мужем и женой (не менее 3 лет и не более 15), иначе это вызовет нежелательные отношения между супругами – неуважение друг к другу; психологический конфликт на фоне морально-психологической незрелости жены.

В обязательном порядке родственники невесты собирают для неё приданое, что рассматривается как инвестиции её стороны в:

1) будущее развитие семьи;
2) поддержание собственного социального статуса;
3) особое положение дочери в новой семье;
4) отношения с новыми родственниками.

Респонденты в Казахстане указывают, что сторона жениха также готовит соответствующие подарки для сына, так как придает этому особое значение, как факт

невидимого, но осязаемого присутствия (если новая семья будет жить отдельно от родителей) родных (матери, прежде всего). Забота о будущем новой семьи со стороны отца мужа рассматривается, как способность отделить их – выделить жилье, дать ресурсы для самостоятельного ведения хозяйства.

На прямой вопрос женщинам и мужчинам: «Как вы выбирали себе супругу/супруга?» наши респонденты, немного смущаясь, отвечали: «Это делали за нас старшие. У них на руках все данные о брачном рынке в том или ином регионе Китая и при этом они руководствовались многовековой практикой, учитывающей родовую принадлежность кандидата, а также дистанцию между родами». Старшие в семье/роду собирали информацию и занимались организацией подготовительных мероприятий.

Поэтапный комплекс мероприятий создания семьи – предсвадебный, подготовительный к свадьбе, сам процесс свадьбы и приема гостей со стороны невесты, постсвадебные процедуры, с необходимостью включают в себя этноцементирующие компоненты – соблюдение ряда ритуалов, обрядов и обычаев, связывающих прошлые, нынешнее и будущие поколения. К ним относятся: распределение подарков представителям разных возрастных групп с той или иной стороны – «өлі-тірі», («живым-мертвым»); подарки – материальные ценности и пища для принимающей стороны в виде «қоржын» (переметной сумки, сделанной из домотканой или ковровой ткани); символическое «кольцевание» невесты, как акт принятия в новую семью, одаривая её серьгами, кольцом и подвесками – «сырға салу», «алқа салу», «маңдайға тиың тағу» (подарки невесте); материальные подношения матери невесты – «ананың сүті» (плата за материнское молоко); подарки сторонам – в материальном измерении – «киіт» (буквально «одевать»), а также набор пищевых продуктов. Во время застолья неизменно подаются «знаковые блюда» – «күйрық бауыр» (печень с кусочками курдючного сала), «төстік» (баранья грудинка) и части мяса, подчеркивающие статусные параметры гостей по социальнозначимым критериям и половозрастным признакам. Все свадебные мероприятия сопровождаются получением благословения – «бата алу» от уважаемых и мудрых людей, которые говорят от имени прошлых поколений, направляя будущий ход развития событий через наставления новой семье и пожелания благополучия всем присутствующим [10].

Обряды, сопровождающие свадебную церемонию, также этноокрашены, так как молодые создают семью с целью воспроизводства новых членов этнической группы: исполнение песни «жар-жар», «шашу» – обряд осыпания молодоженов различными сладостями и монетами, «бет ашар» (открывания лица невесты), «сәлем беру» (поклон), «той бастар» (блюдо с подарками).

Семейные практики у казахов Китая в целом совпадают с сохраненными и поддерживаемыми большей частью казахов в Казахстане, но ввиду необходимости выдержать давление внешнего мира, они более этнокрашены. Посещения нами свадебных мероприятий казахов-репатриантов из Китая в Казахстане показывают картины избирательного/селективного отбора инноваций в свадебной культуре в современное время – меню включает и местные блюда, напитки, убранство стола, церемонии заключения брака в ЗАГСе и одежда новобрачных, наборы подарков. Размер калыма меньше, чем в Китае, и порой многие местные казахи отказываются брать калым за своих дочерей от оралманов. В селе Капал (под Талдыкорганом) нам рассказали интересный случай, связанный с изменившимися брачными стратегиями оралманов. Местная девушка забеременела от молодого парня – оралмана и её родители вынуждены были выдать её за него замуж. Семья молодого человека не стала выполнять все аспекты брачной дипломатии – материальные расходы, связанные со сватовством: подарки, выплата калыма под предлогом, что она сама пришла, т.е. сама не выполнила все требования, предъявляемые к невесте – сватовство по правилам, беременность до свадьбы и соответствие необходимым критериям, т.е. заставила их принять себя такой, какая она есть, и поэтому остро стоит вопрос об отцовстве.

Семейные практики – создание семьи, семейные генеалогии и система питания, казахов Китая выступают этнодискриминационным фактором отделения от других этнических групп

и средством поддержания идентичности, но со временем некоторые их элементы изменяются. Особенно это касается пищи.

Литература

1. Tajfel, H. & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of inter-group behavior. In S. Worchel & L. W. Austin (Eds.), Psychology of Intergroup Relations. Chicago: Nelson-Hall.

2. Phinney, J. S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: A review of research. Psychological Bulletin, 108, 499–514.

3. Gladney Dru, (1996). "Relational Alterity: Constructing Dungan (Hui), Uygur, and Kazakh Identities across China, Central Asia, and Turkey "History and Anthropology Vol. 9, No. 2: 445–77. http://www.hawaii.edu/dru/tree.htm.

4.Anderson, Benedict R. O'G. (1991). Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism (Revised and extended. ed.). London: Verso. p. 224.

5. Barth. F., ed. 1969. Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference. Boston: Little, Brown.

6. Benson L. 1990. The Ili rebellion: The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xinjiang, 1944–1949. Armonk, NY: M.E. Sharpe.

7. Forbes A. 1986. Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang. 1911–1949. Cambridge: Cambridge University Press.

8. Yessenova S. Knowing the Road That leads You Home': Family, Genealogy, and Migrations in Post-Socialist Kazakhstan //http://www.silkroadfoundation.org/newsletter.

9. Enze Han Boundaries, Discrimination, and Interethnic Conflict in Xinjiang, China // IJCV: Vol. 4 92), pp. 244–256.

10. Стасевич И. Брак и семья у казахов в конце XIX – начале XXI в. // Центральная Азия. Традиция в условиях перемен. Вып. 2 / Отв. ред. Р.Р. Рахимов, М.Е. Резван. СПб., 2009.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ОБЛЫСТАРЫНА ҚОНЫСТАНҒАН ОРАЛМАНДАРДЫҢ САЛТ-ДӘСТҮР, ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Қайырғалиева Г., Сармурзина Н., Жанбауылова Г.

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау

Шет жерлерде мекен етіп отырған қандастарымыздың ұлт ретінде өсіп-өркендеуі және тарихи Отанына оралуы мен оларды тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеу, нәтижесін жүйелі түрде жүзеге асыру – ұлт бірлігін нығайтып, ұлтымыздың дамуына, жандануына ғана әкеліп қоймай, басқа елдердің аз санды халыққа деген қатынас тәжірибесін анықтап, зерттеуге де мүмкіншілік береді. Сондықтан да шет елдердегі қазақтардың проблемалары, олардың этно-әлеуметтік мәселелері және этнографиялық болмысы атажұртқа көптеп оралуы өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Себебі, шетте жүрген қандастарымыз қазақ этносының бір бөлігі, қазақ халқының тұтастығын көздейтін болсақ, олардың мәдениеті мен этникалық ерекшелігін, тұрмысы мен мәдениетін, қазіргі жағдайын, басқа елдердегі олардың саяси әлеуметтік статусын зерттеу ҚР ұлттық идеясын қалыптастырудағы маңызды факторлардың бірі. Бұларды тарихи-этнографиялық тұрғыдан саралай отырып зерттеу бүгінгі күннің талабы. Елбасы Н.Ә. Назарбаев Дүние жүзі қазақтарының II құрылтайында жасаған баяндамасында: «Дүниеде қазақ деген ұлт біреу, демек оның ұлттық болмысы, салт-санасы, әдет-ғұрпы – барша қазаққа тән, оның ғажайып мол рухани қазынасы да – бөліп-жаруға жатпайтын ортақ байлық. Сондықтан сырттағы қазақтың әдебиеті, мәдениеті, өнері деген қолдан жасалатын шекара болмауға тиіс. Тағдырдың жазуымен туған топырақтан шеттеп кетуге мәжбүр болған ата-бабаларымыз бен олардан тараған ұрпақ жасаған мол

рухани қазынаны шашпай-төкпей жинап алуымыз, оны атажұртта және барша әлемге таныстыру аса маңызды шаруа», – деп көрсетті [1, 8-б.]. Өзімізді танып білу, жоғымызды іздеу тек еліміз егемендігін алғаннан кейін ғана мүмкін болғандығы белгілі. Әлемдегі диаспораның үлкен бір қауымын қазақтар құрайтындығы белгілі. Өз республикасынан тыс, шет жерлер мен шет елдерге таралу жағынан да қазақтар алдыңғы орындарда тұр. Қандастарымыздың шет жерлерге таралу тарихы да баршамызға аян. Ол XVII–XVIII ғғ. халқымызға жасаған қыспақ жоңғар шапқыншылығының зардабы, XIX–XX ғғ. бас кезеңіндегі патшалық Ресейдің отаршылық саясаты қазақтардың дәстүрлі қоныстану тәртібін әміршіл-әкімшілік жолмен шешуі, шұрайлы жерлерді басып алуы, 1916 жылғы патша жарлығы, 1917–1918 жж. саяси экономикалық дағдарыс, одан кейінгі кезеңдердегі ауыртпашылықтар қоғамдық саяси жағдайларға байланысты жалғасты, күштеп коллективтендіру дәуіріндегі асыра сілтеу, ашаршылық, т.б. Қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республикасының маңызды саясатының бірі елдегі халық санын жиырма миллионға жеткізе отырып, елімізді әлемдік деңгейдегі мемлекеттер қатарына қосу болып табылады. Ол үшін кемінде 3,5 миллион қазақты елге оралту қажет. Бұл салада мемлекетіміз бір кездері тарихи себептермен шет елдерге ауған отандастарымызды тарихи Отанына қайтарудың әртүрлі амал-әдістерін жүзеге асырып келе жатқандығы белгілі. Осыған байланысты еліміз тәуелсіздігін алғалы бері кейбір деректер бойынша 800 мыңға жуық қазақтар елге оралғаны белгілі [2]. Бүгінде міне, сол Отанға оралған қандастарымыздың төл ортаға бейімделуі, олардың әлеуметтік-мәдени дамуы, ұлттық мәдени мұраларды жаңғыртуда, еліміздің тұтастығы мен өркендеуіндегі олардың үлесі мен орнын саралау маңызды болып саналады. Сондықтан да олардың қазіргі кезеңдегі саяси, әлеуметтік-экономикалық проблемалармен байланысты елге оралуын, көші-қон саясатындағы оларды орналастыру мәселелерін сараптау, тарихи отанда жергілікті халықпен сіңісу, бейімделуін болжау тарихшы, этнолог мамандардың міндеті болып саналады. Сонымен қатар бөгде ортада ұзақ жылдар бойы мекендегеніне қарамастан дәстүрлі мәдениетін сақтап қалған отандастарымыздың мәдени мұрасын зерттеп, оларды елде қайта жаңғыртуда қазақ халқының біртұтастығын көрсетеді. Бүгінде Қазақстанның Батыс аумақтарына Түркіменстаннан, Қарақалпақстаннан, Ауғанстаннан, Ресейден оралған отандастарымыздың бір шоғыры орналасқан. Сондықтан да олардың ұлттық болмысын, мәдениеті мен салт-дәстүрінің сақталуы мен өзгерісін, мәдени мұраларын зерттеп қана қоймай, сол өздері қоныстанған аймақтарда әлеуметтік-мәдени дамуын, тарихи Отанға бейімделу үдерісіндегі проблемаларды анықтап, шешуге, олардың өзін-өзі дамытуына жағдай жасау немесе ықпал тигізумен қатар қазақ репатрианттарының тарихи және қазіргі этникалық дамуына байланысты тарихи этнографиялық аспектілерін зерттеу мақсатында студенттермен бірге этнографиялық экспедициялар ұйымдастырылып нәтижелерін жариялау жолға қойылуда.

Әлемдік қауымдастықтың толыққанды мүшесіне айналған Қазақстан Республикасы өркениетті қоғам сипатына сай шетелдерде тұрып жатқан қазақтарға және ата мекеніне оралып жатқан қандастарға қамқорлық жасауды мемлекеттік саясаттың құрамды бөлігіне айналдырғаны белгілі. Олай болса сол қамқорлықтың нәтижесі, яғни оралмандардың төл ортамызға бейімделу тарихын зерттеудің маңыздылығы мен қажеттілігі жоғары.

Еліміздегі демографиялық ахуалға байланысты Президент Н.Ә. Назарбаевтың өзі «Қазақстан – 2030»: барлық қазақстандықтардың өсіп өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты Қазақстан халқына арналған жолдауында «Ұлттық қауіпсіздік басымдықтарының деңгейіне демографиялық және көші-қон саясаты шығарылуы тиіс. Егер біздің мемлекеттік органдарымыз бұған бұрынғысынша немқұрайлықпен қарайтын болса, онда біз XXI ғ. қарсаңында Ресейдің артынан адам саны сыртқы көші-қон процестерінен ғана емес табиғи жолмен кеми беретін «демографиялық апат» жағдайына тап боламыз. Бұл тенденция дереу тоқталуы тиіс», – деп атап көрсеткен [3].

Елбасымыздың бастамасы бойынша отандастарымыздың тарихи отанына оралу процесі, яғни репатриация процесі еліміздің тәуелсіздікке қол жеткен алғашқы жеткізген бастау алды. Тарихтағы қазақ халқының этно-территориясы таяу заманға келгенде

төңіректегі алып елдер тарапынан бөліске түскендіктен, қазақ халқының біраз бөліктері өздері отырған жерлерімен басқа елдің құрамына өткен. Сондай-ақ тарихи-саяси себептердің салдарынан алыс-жақын шетелдерге босып кеткен қазақ өкілдері, қазір көптеген мемлекеттерде өмір сүруде.

Кезінде шет елдерді паналап көшуге мәжбүр болған, енді атамекенге келуге ниет бірдірген бауырластарымыздың құқықтық жағдайын реттейтін алғашқы нормативтік акті 1992 ж. 26-маусымда қабылданған «Иммиграция туралы» заң болды. «Иммиграция туралы» заң этникалық қазақтардың көшіп келуінің ұйымдық мақсатын қамтамасыз ету және реттеудің, оларға жаңа жерде қолайлы жағдай жасаудың құқықтық негіздерін құрады. Тәуелсіз ел болып, есімізді жиып, өз туымыздың желбіреген алғашқы жылдарда-ақ жат жердегі ағайын ел жаққа қарап еленді құлақтарын түрді. Өзінің тарихи Отанын таба бастаған өзге ұлттар секілді шет елдегі қазақтар да тарихи Отанына оралды.

«Репатриация» дегеніміз – шетел территориясында өмір сүріп жатқан отандастарымыздың өзінің тарихи отанына оралуы. 1997 ж. қабылданған «Халықтың көші-қон туралы» заңында алғаш рет шеттен келген отандастарымызға оралман анықтамасы қолданылды. Бұл заңда айтылғандай: «Репатриант (оралман) – жалпы саяси қуғын-сүргін актілері заңсыз реквизициялау, күштеп ұжымдастыру, ізгілікке жат – өзге де іс-әрекеттер салдарынан тарихи отанынан тысқары жерге қуылған және азаматтығынан айрылған, Қазақстан Республикасына тұрақты тұру мақсатымен ерікті түрде қоныс аударған байырғы ұлт адамы, сондай-ақ оның ұрпақтары» [4].

Ал 2003 ж. наурызда «Халықтың көші–қон туралы» заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, Заңның 1-бабына сәйкес оралман дегеніміз ұлты қазақ, азаматтығы жоқ, Қазақстанда тұрақты мекендеуге келген шетелдіктер болып табылады. Репатриация процесінің Қазақстан Республикасына қажеттілігі: біріншіден, репатриация процесі еліміздегі демографиялық ахуалды қалпына келтіруге және этникалық байланысты өзгертіп, көші-қон шығынын толтырып, өткен жылдардағы этнодемографиялық сәйкессіздікті қалпына келтіреді; екіншіден, тарихи шындықты орнатып, ұлттық бірігейлікті сақтаудағы маңызды қадам болып табылады; үшіншіден дамыған нарықтық қатынастар мен өзге ұлт арасында өмір сүрген отандастарымыздың бейімделу тәжірибесі қазақстандықтардың экономикалық менталитетінің модернизациялануына әсер ету мүмкіндігінің болуы. Төртіншіден, шетел қазақтарының қаймағы бұзылмаған қазақ тілі, әдет-ғұрып пен мәдениетті сақтауы, ұлтымыздың рухани байлығына үлкен үлес қосуы, сондай-ақ репатриация ұлттық идеяның құрамдас бөлігі ретінде ұсынылады.

Сондай-ақ шет жерлердегі қандастарымыздың елге оралуына қолдау көрсету оларды барынша тұрмыстық бейімділігіне қарай орналастыру – ҚР-ның ішкі-сыртқы саясатындағы маңызды мәселелердің бірі және олардың әлеуметтік-экономикалық, мәдени тұрмыс жағдайын, қоныстану аймақтарындағы өзекті проблемаларын жан-жақты зерттеп, нақты мәліметтер негізінде ғылыми жүйеге түсіру кезек күттірмейтін мәселе. Қазіргі кезеңде елімізге алыс-жақын шет елдерден көшіп келіп Қазақстанның батыс облыстарына қоныстанған қазақтардың проблемасы ҚР ішкі саясаты болып табылады.

Тарихи отанына оралған отандастарымыздың қоныстану, тарихи-географиялық ортаға икемделу, салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарының сақталу мәселелерін зерттеу жүздеген, ондаған жылдар бойы бөгде ортада өмір сүріп, сол елдің даму статусына икемделген қандастарымызда қаншалықты деңгейде ұрпақтар байланысының генетикалық сабақтастығы, дәстүрлі мәдениеттің сақталу деңгейі, сол елдердегі этникалық үдерістері (миграция, консолидация, ассимиляция, эмиграция) т.б. ықпалын анықтау, зерделеу біздің тарихымыз бен мәдениетіміздің дамуына зор ықпалын тигізеді. Шет елдердегі қазақтардың этникалық тарихы мен тұрмыс-мәдениеті жөнінде біршама зерттеулер бар дегенімізбен де олардың этнографиялық ерекшеліктері, қазіргі кезеңдегі жай-күйі, тарихи Отанға бейімделу үдерісіндегі мәселелерді сараптайтын еңбектер жоқтың қасы деуге болады. Осы мәселелерді шешуге бағытталған репатриация процесін зерттеудің өзектілігі әрқашан да маңызды болып табылады. Қазіргі таңда Қазақстанның батыс аймақтарына алыс жақын шет елдерден

көптеген қандастарымыз келіп қоныстанып, еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуына өз үлестерін қосуда. Шеттен келген қазақ бауырларымыздың салт-дәстүр, әдет-ғұрыптардың қаймағын бұзбай ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырулары – біздерге, жергілікті қазақтар үшін алатын үлгі өнеге деп айтуға болады. Әрине қанымыз бір қазақ болғасын салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарымызда ұқсастықтарымыз көп, дегенмен өзгерістер де баршылық. Ол жағынан қандастарымызды кінәлаудан аулақпыз. Негізінен ата бабаларымыздан қалған ұлттық құндылықтарымыз үлкенді сыйлау, еңбекқорлық, қазаққа тән намыс т.б. сақталғандығы қуантады.

Т.ғ.д., профессор Б.К. Қалшабаеваның зерттеу еңбектерінде Түркия қазақтарында адам қайтыс болса молда шақырып, шымылдық пен орамал ілетіндігін, сонымен қатар оны салатын табытты мешітке апарып қоятындығын, онда кімнің қайтыс болғандығы жөнінде хабарлап тұратындығын айтады. Сондай-ақ марқұмның жаназасын шығармас бұрын оның сүйегін жуады. Оған ертеректе ағайын туысқандар қатысса, соңғы кездерде мешітте шығарылатындықтан арнайы кісілер жуады. Қабірді қазу арнайы кісілерге тапсырылады. Марқұмды жерлеп болған соң оның киімдері кемтарларға, жағдайы нашарларға үлестірілсе, бағалы, құнды заттары туған-туыстарына беріледі. Сүйек жуушыларға да марқұмның киімдерін береді. Марқұмды жерлеген соң қаралы үйде бірнеше күн аза тұтатындығы айтылады [5, 123-б.]. Бұл жағдай қазақтарда бұрыннан болған, дегенмен қазіргі мезгілде өзгеріске ұшыраған. Елімізге қоныс тепкен қандастарымыз қазақтың ұлттық ғұрыптарын сақтап, үлгі көрсетуде. Атап айтқанда жергілікті халық арасында адам қайтыс болған кезде дастархан жайылып, көңіл айтып кіріп шыққан адамдар дәм ауыз тиіп, шай ішіп отыру әдетке айналған. Бұндай жағдай бұрын болмаған, тіпті жеті күнге дейін қаралы үйден тамақ ішілмейтін болған. Марқұмның киімін үлестіру де қазір жойылған. Бұрындары ағайын-туыс, дос-жарандарына обал болады деп үлестірген. Мәселен, Атырауда бет орамалдар мен әйел орамалдары үлестірілсе, Маңғыстау облысында жыртыс және «бақша» үлестіріледі екен. Бақша деген ішіне ине, тарақ, сабын, жіп т.б. салынған дорба. Қолға берілмейді аяқтың астына тастайды, ер адамдарға үлестірмейді. Сүйек қара үйден шығарылған бойда «топырақ жалама» (шелпек нан) үлестіреді. Оны қазақ майға пісіреді. Сондай-ақ жеті мүшесіне жеті сақина таратады, жағдайы болмаса басы мен абыройына екі сақина таратады. Бұндай салт қазақтарда кездеспеген, дегенмен көрші елдерден сіңген болуы керек деген тұжырымға келдік.

Түркіменстан, Түркиядан келген қазақтардың бір ерекшелігі қандай да болсын мерекелер мен іс-шараларда ошақ басында ер адамдар жүреді. Олар ет асады, күріштен палау жасайды. Ал Ресейден, Өзбекстаннан келген қандастарымыздың мәдениеті көп өзгерістерге ұшырағандығын көрсетеді. Әсіресе сол өздерінің тұрған орталарының салт-дәстүріне бейімделгендігі көбірек байқалады.

Жалпы елге оралған отандастарымыздың әсіресе Қазақстанның батыс аймақтарына қоныстанған оралмандардың еліміздегі саяси, әлеуметтік-мәдени ортаға бейімделу проблемаларын тарихи тұрғыда әлі зерттеуді қолға алған жоқпыз, алсақта өз дәрежесінде емес.

Қазақстанның батыс аймақтарына қоныстанған оралмандардың еліміздегі саяси-әлеуметтік ортаға бейімделуі мен мәдени-психологиялық және әлеуметтік-экономикалық проблемаларын тарихи тұрғыда кешенді зерттеу кезек күттірмейтін мәселе. Қазіргі кезеңдегі саяси, әлеуметтік-экономикалық проблемалармен байланысты қазақтардың елге оралуын, көші-қон саясатындағы оларды орналастыру мәселелерін сараптау, бөгде ортада ұзақ жылдар бойы мекендегеніне қарамастан дәстүрлі мәдениетін сақтап қалған отандастарымыздың мәдени мұрасын зерттеп, оларды елде қайта жаңғырту мен төл ортамызға бейімделуін зерделеу жалпы қазақ халқының біртұтастығын көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Дүние жүзі қазақтарының II-құрылтайында жасаған баяндама // Дүниежүзі қазақтарының шежіресі. II кітап. Алматы, 2005.
2. Сейдин Н. Казахи за рубежом как обьект национальной политики. Алматы: КИСИ, 2005.
3. Қазақ көші – қазақтың қауымдасуы: Қазақстан Республикасы Президенті Мұрағатының қорынан құжаттар жинағы. (Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының 20 жылдығына арналған). Алматы, 2012.
4. Қазақстан қоғамының дамуына қандастарымыздың қосқан үлесі // Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Павлодар, 2012.
5. Қалшабаева Б.К. Түркия қазақтары (этникалық тарихы, этнографиялық ерекшеліктері). Алматы, 2013.

ҚОСАҒАШ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР[1]

Қалшабаева Б.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы

Қазақ диаспорасын зерттеу барысында назар аударатын ерекше мәселе алыс және жақын шет елдерде өмір сүріп жатқан қандастарымыздың өзіндік ұлттық санасының әртүрлі деңгейдегі көріністері мен оның тарихи қалыптасуындағы, дамуындағы және болашақ ұрпаққа сабақтастықпен жалғасуындағы көптеген факторлар жүйесін қарастыру. Солардың бірі олардың дәстүрлі мәдениетінің сақталуы мен өзгерісі, ұлттық тұтастығын сақтап қалу мәселелері болып табылады.

2013 жылы Алтай аумағына зерттеуге барғанымызда Алтайдың басқа аймақтарымен салыстырғанда тарихи тамырын ұмытпай, өздерінің тарихи рулық шежіресін, қазақи салт-дәстүрін, дәстүрлі мәдениетін ұрпақтан ұрпаққа жалғастырып келе жатқан Алтай Республикасының Қосағаш ауданындағы қазақтар екендігіне көз жеткіздік. Аймақтағы қазақтардың этникалық идентілігін сақтап қалуына ықпал еткен факторлардың бірі – XXI ғ. дейін олардың жергілікті халықтармен араласуының төмен деңгейде болуы. Қосағаш ауданы халқының негізгі бөлігін қазақтар мен алтайлықтар құрайды. Ондағы қазақтардың 48% – орта жүз, 2% – Ұлы жүз, 1% – Кіші жүзге жатса, қалғандары өздерінің тегін көп біле бермейді, – дейді Ә. Жатқанбаев [1]. Олардың негізгі бөлігі XIX ғ. II жартысында Шығыс Қазақстаннан келген қазақтар.

Алтайдағы қазақтардың отбасылық дәстүрлеріндегі ерекшеліктерге келетін болсақ, XX ғ. 60–70 жылдарына дейін Алтай қазақтарында нуклеарлы отбасы басым болып, бір отбасында екі ұрпақтың бірге тұруы көп кездесетін. Отбасының мұндай түрі Қосағаштағы қазақтарда да, алтайлықтарда да 70% дейін жетеді [2, с. 94]. Қазіргі кезеңде отбасылық рөлдің мазмұны бұрынғы қатаң тәртіптен өзгеріске ұшырап, дәстүрлілік көзқарастан жаңа нормалар мен құндылықтар жағына трансформацияланған. Қазіргі отбасыларда «әйел», «ер» жұмыстарына бөлу көп кездеспейді. Дегенмен де Қосағаш ауданы қазақтарының 85% отбасында еркектің рөлі жоғары.

Этнодемографиялық жағдайына қарағанда олардың қоныстары аралас сипат алса да этникааралық неке кең жайылмаған, қазақтардың 76% өз ұлтымен отбасын құрған, – деп

[1] Мақала № 1147/ГФ3 «Қазақ диаспорасы және репатриация: этномәдени мұраларын зерттеу және тарихи Отанға бейімделу мәселелері» гранттық ғылыми жоба аясында орындалды.

көрсетеді [3, с. 126]. Бірақ біздің 2013 ж. зерттеу барысында соңғы кезеңдерде алтайлықтармен неке құру көрінісінің көбейіп бара жатқандығын көрсетті. Ал, Өскен (Усть-Кан) ауданындағы 9% құрайтын қазақтардың 40% аралас некеде: 23% орыстармен, 17% алтайлықтармен отбасын құрған [4].

Қосағаш қазақтарында «Бесік құда» болу дәстүрі 1960 жылдарға дейін болғанын ақпарат берушілер айтады. Алайда, сол 1960 жылдардан бастап жалпы құда түсу салты ұмытылып, қызды алып қашу, тіпті бертін келе қыздың өз қалауына қарамай күшпен алып қашып, ықтиярсыз отырғызатын орынсыз жағдайлар бір кездері етек алғанмен, кейін келе заңның күшімен тоқырап, біртіндеп жойылды.

Қазіргі кезеңде Қосағаш қазақтарында жастардың үйленуі негізінен қызды алып қашу жолымен, ал, айттырып алу көп кездеспейді. Қыз алып қашудың үрдіске енуі ақпарат беруші Мұсырманқұл Пионердің айтуы бойынша 1960 жылдардан басталды десе [5], А.В. Коновалов, Қосағаш қазақтарында XIX аяғы – XX ғ. басында кейде алып қашып үйленудің де болатындығын, бұл жағдайда көбіне екі жақтың келісімен атқарылатындығын айтады [6, с. 108]. Бірақ, әрине оның бәрі екі жастың келісімімен болады, «алып қашу» көбіне құда түсудің көп жөн-жоралғысын болдырмау, үйленуді созып жібермеудің салдарынан іспетті. Қызды алып қашып әкелген соң, қыз жұртына бір әйел, бір ер адам екі кісі хабаршы жіберіледі. Оны «ашубасар» деп атайды, – дейді Бесайдар Қожағұлова [7]. Екеуі бастарына бөрік киіп келіп, қыздың ата анасының алдына тастайды, ол кешірім сұрағаны. Қыздың ата-анасы бөріктерін бастарына қайта кигізіп, бір шай беріп, тағы да кешірім сұрайтын туыстарының аты көрсетілген тізім береді. Олар солардың үйлеріне де барып алдына жығылып, кешірім сұрайды. Бірақ бұл жолы ашубасарға келген кісілер ештеңе алып келмейді және оларды күтіп те жібермейді. Айта кету керек, оларда қалың мал берілмейді. Тек алғаш рет күйеу қыздың үйіне барғанда бір жылқы алып баратын болған. Қыздың туыстарына «киіт» кигізіледі. Киітке берілетін кілемнің саны жетпіске жуық, кейде жүзге дейін жетеді [7].

Бүгінде көбіне жастардың тойы өткен соң қыз, күйеу туысқан, дос-жарандарымен қоржын алып қыздың төркін жұртына келеді. 1990 жылдарға дейін «күйеу түсу» кәдесі қалт жіберілмейтін. Оған бас құда, құдағи, күйеу, күйеу жолдасы барып кәдесін жасайтын. Күйеу есік ашып, қыз үйіне келгенде жалаңбас келмей, басына тақия, кепка киіп, келген адамдарға бас киімін шешіп, иіліп сәлем беріп тұрады. Қоржынға сол келісімде әкелгендей тәттілер, сыйлықтар, т.б. салынады. Құдалықта не күйеу қалыңдық үйіне түскенде бұрындары 2–3 туысқанға қоржын әкелсе, бүгінде 5 үйге 5 қоржын алып келеді. Бесайдардың айтуынша қоржынға: бас сирағы, ішек қарнымен бір қойдың етін, бір тегене бауырсақ, бір тегене тәтті кәмпит, печенье, бес метр шапанға барқыт, бес метр астарын, бес метр мата, бес шылауыш (орамал), оның бір бұрышына ақша түйеді. Бұрындары үш мың сом түйсе, қазір он бес мың салады. Ал, қыздың өз үйіне, қалған үйлерге елу мың сом салады, сосын үлкен қапқа түйіп, қаптың үстіне осы қапты шешетіндерге арнайы кәделерін салып қояды, ол кейде көйлектік мата, тәттісімен қоса не ақша салады. Қоржын ашқан адамға деп, бетіне кәмпит, құдағи көрпе салады. Қоржын көбіне түйенің шудасынан жасалып, тігіледі. Қоржынды ауылдың сыйлы адамдарына жаптырып, оны екі кісі апарады. Оны ауыл-аймақ жиналған құдалардың екі кісісіне сөктіреді. Сөккен екі адам құдағи көрпені, тәттілер салынған түйіншекті екіге бөлісіп, қалғанын сол жердегі адамдарға таратып береді. Қоржын әкелген екі кісіге тамақ беріп, көйлек шапан беріп шығарып салады. Ашубасарда қоржын алған туысқандар қыздың төсек-орнын бергенде қомақты бір затын (мебель, телевизор, т.б.) яғни қыз жасауына өз үлесін қосу керек [5]. Мұның бәрі әрине шаңырақ көтерген жастар таршылық көрмесін деген мақсаттан туындаған.

Қыз жасауы. Қыз жасауы қыздың 6 жасынан бастап жабдықталады. Той алдында 1 айда жасау-жабдығы жасалынып, тойға бірақ апарылады. Қыздың жасауында қыздардың өздері қол кестемен, біз кестемен кестелеп тіккен төсек жапқыш, дастархан, жастықтың тысын т.б. дүниелері болады. Киізге қызыл барқыт, қыжым бастырылған арнайы «қыз төсегі» деп те әкеледі. Қыз жасауына қазіргі заманға сай дүниелерімен қоса бұрынғы

қазақтардың салты бойынша қолдан жасалған бұйымдарын міндетті түрде қосады. Сонымен қоса қолдан жасалған он шақты көрпе, арнайы ісмерлерге тапсырыс беріп не қыздың ата-анасы өз қолдарымен жасалған сырмақ, түс киіз (олардың саны кеде 50-ге дейін жетеді), текемет, екі кілем, 12 метр қызыл шымылдық алтын, күміс зергерлік бұйымдарын да береді. Сосын тұскиізге, шымылдыққа, төсегінің басына үкі қадайды, берілген кестенің іші ала жіппен тігіледі, оның бәрі көз тиюдің алдын алған сақтық шаралары. Қосағаш қазақ әйелдерінің басқа қазақтармен салғастырғанда төсек орын әзірлеуі өте ерекше, мақтан тұтуға болады. Бұрыннан келе жатқан қазақтың оюы, сызуы әр жабдықта ерекше бейнеленген. Заманның ағымына қарай әйелдер арасында бір-бірінен асып түсушілікке талпынушылық та болып жүр. Қолында барлар бүгінгі заманға сәйкес түрлі мебельдерді қыз жасауына қосып жүр. Бұл мәселе де келе-келе түзелер, тек ұлттық ерекшелігімізді ұмытпасақ екен дейді, – Ә. Жатқанбаев.

Сонымен қатар қыздың жасауында екі сандық болады. Екі сандықтың ішінде толған ыдыс аяқ, киім-кешек және сандықтың түбіне төрт метр ақырет матасын салады, оны төркіні кигізу керек, – деген ұғымнан туған. Ертеде теріден жасалынған ішік, елтірі жилет беретін. Қазіргі кезде құдалыққа көп 6–7 адамға дейін барады. Ал, жасауын апарғанда ертеректе оған жүз әйел еріп барады. Ертеректе мұның өзі жеке той болып өтетін. Тең-тең етіп, түйіп әкелінетін. Теңнің басын түйемұрындық деп атап, жүгін әкеле жатқанда «Түйе мұрындық» кәдесі жасалады. Ол төсек орын алып келе жатқанда сол ауылдың бір әйелі шығып түйе мұрындық деп атайды, сол әйелге ырым ретінде ақшасын не сыйын береді. Жүктерді де ауылдың сыйлы екі әйеліне ашқызып, оған кілем береді. Алып келген жүкті ашқанның бәріне қыз жақ кәделерін береді.

Бүгінде алтайлықтар да қыз жасауына – сырмақ, төсек орын беруді бізден үйренді. Алтайлықтардан қыз алып келгенде өзімізше жасай салады. Екі жақтың кәдімгідей рәсімі жасалмайды. Екі жасқа той жасап бере салады [8].

Бет ашу. Келінді үйге алып келген соң арнайы дайындалған адам келіп келіннің басына орамал яғни желек салады. Келіннің беті той үстінде ашылатындықтан ол тойға дейін шымылдықтың ішінде отырады. Сондықтан қызды алып қашып келген соң, тойды да 2–3 күннен қалдырмай өткізеді.

Келін босаға аттаған сәттен бастап «ат тергеу» салтымен ата-ене, күйеуінен үлкен ағалары, ағайын-туыстары, іні-қарындас, абысын-ажындарына дейін барлығына ат қойып, олармен аттас есім, зат-бұйымдарды да тура атамауға тырысатын. Ал қазір тойдың алдында үлкендер ат қойдырған болғанымен той тарқаған соң-ақ ұмыт болып жатады. Бұл салт түркі халықтарының ішінде қазақ ұлтының ерекше берік ұстанған, сыйластықтың, құрмет көрсетудің, әдептіліктің ең бір асыл қасиеттерінің бірі болатын. Балаға ат қою әр заманның ағымына байланысты болған. Кеңес өкіметіне дейін сәбидің атын от басындағы баланың үлкеніне, кішісіне не бір жағдайға байланысты қойылатын: Тұңғышбай, Кенжебай, Соңғыбай, т.б. Бала тоқтамағанда ырымдап қойған аттар: Тоқтасын, Тоқтаубай, Тұрар т.б. Өмірдің тұрмыс жағдайына байланысты аттар: Жылқыбай, Қойшыбай, Түндікбай. Айдың, күннің белгілеріне байланысты – Дүйсенбі, Бейсенбі, Жұма. Ауа райына байланысты Боранбай, Аязби, қоғамның саяси құрылысына байланысты Октябрь, Пионер, Жұлдыз, Совет, Стахан, Фронт, Указ, Приказ, Союз, Депутат, Устаф т.б. Қосағаш қазақтарында да құран сөздерінен алынып арабша ат қойылған, бұл мұсылман дінінің ықпалынан болған: Қапиза-хафизу, Кәбира-кабиру, Хамит-хамиду, Рахым-рахиму, Мүсілім-мүсилимим, Рахман-рахману т.б. аттар жиі кездесетін. Ал, кейін келе Ресей мемлекетіне қарасты болғандықтан орыс аттары да қойыла бастады: Юра, Витя, Оля, Галя т.б. Әр заманда сәбиге ат қоюдың рәсімін зерттей келе, бұл да тарихтың айғағындай болып табылатынына көз жеткіземіз [1].

Қосағаш қазақтарында да сәби дүниеге келгенде шілдехана тойын жасау, әжелер, аналар жиналып бесікке салу, кіндік шеше ұйғару, азан шақырып ат қою рәсімдері 1965–1970 жылдарға дейін байырғы қалпында сақталды. Сол үрдіс жаңа салттармен байып әлі де жалғасып келеді.

Нағашы жұрттың алғашқы балаға бесік әкелуі бұл жақта да кездеседі. Бесікке салғанда тыштыма салады. Қырқынан шығарып, қырық шелпек береді. Тұсау кесер. Тайға міну. Сүндетке отырғызу бар. Бала туылғанда «кіндік шеше» міндетті түрде тағайындалады. Ол мінезі жақсы, көпті көрген, елге сыйлы адам болу керек. Оның осы қасиеттерінің барлығы балаға беріледі деген ұғым болған. Кіндік шеше – қалжа әкеліп, жас босанған ананы да баланы да қырық күн күтеді. Баланың мойны тез қатсын деген ырыммен анасына мойын омыртқа алып келіп жегізеді. Оны тазалап жеп шығу керек, сонда бала сұлу болады деген ырым болған. Тазаланған сүйекті баланың бесігінің басына іліп қояды. Баланың барлық құрал жабдықтарын әкеледі. Бала бір жасқа толғанда кіндік шешесі оны бастан аяқ тағы да киіндіреді. Ал, оған баланың ата-анасы сый ретінде алтын, телефон т.б бағалы сыйлықтар береді. Баланың бір жасы, тұсау кесер, бес жасқа мектепке барып оқу бітіргені, күйеуге тигені оның барлығына да кіндік шеше араласып отырады. Кіндік шеше міндетті түрде болады.

Ұл баланы 5 жасқа толғанда сүндетке отырғызып, атқа мінгізу тойы да Шүйде кең тараған той-тілеулердің бірі. Бірақ баланы сүндеттеу Кеңес үкіметі тұсында мүлде тоқтап қалды деуге де болады. Бірақ, халық арасында Қыдырбай, Оспан молдалар жасырын түрде сүндет істейтін. Тек 1991 жылы Жаңа-Ауылға Қазақстаннан Садыр қажыны алдырып сүндетті қайтадан жандандырдық. Қазіргі күнде сүндеттің жағдайы түзеліп қалды. Садыр қажыдан сабақ алған Соңғыбай Нұғыманов, қажыға барып келген Досымбек Рилянұлы сүндет дұғасын орындап, бұл дәстүрді қалпына келтіруге күш салып жүр. Ұл бала 5–7 жасқа толғанда оны атқа мінгізу салты бүгінгі өзгерістер мен дамуға байланысты жоғалып барады, – деп әңгімелейді Әуелхан Жазитұлы.

Өлікті жөнелту ғұрыптары. Әдет-ғұрыптардың ішінде «өлік жөнелту» ғұрыптары ертеден келе жатқан дәстүрлілігін жоғалтпай басқа халықтардың ықпалына түспеген. Кісі қайтыс болғанда бірінші парыз – мәйітті дәреттендіріп, оң жаққа салу, ағайын-жұрағатына тегіс хабар айту бізде жақсы қалыптасқан. Өлген адамды оң жаққа салған 7–8 адам сүйекке де түседі. Сүйекке түскендерге бұрындары киімі берілсе, қазір ақшалай береді. Адам өлгенде дауыс шығарып жылайды. Өлген адамның тұсына да шымылдық құрады. Сосын адамның бұрынғы жатқан төсегін бұзып бір жыл бойы сол жерге барлық киімдерін, ертоқымын, қамшысын бәрін іліп қоятын болған. Ол төсекке әйелін жатқызбаған. Сосын өлген ер адамның мінген атына қайтадан ертоқым салып ат әбзелдерін бәрін іліп, тонын іліп дауыс шығарып отырған адамдар барып атқа барып көріс жасаған [8]. Сосын ілініп тұрған киімдерін қамшымен ұрғылап алып ағайын туыстарына, құда жекжаттарына таратып береді.

Өлімге келген халықтың ас-суын, дастарханын реттеу әйелдерге берілсе, үйшік шаптыру, көр (қамыр) қаздыру, соятын малын белгілеу ер адамдарға жүктелген. Қонағасын беріп, жаназасын кімге шығартуды, құран беруді, өлікті жуу мәселесін ағайындары шешеді. Аймақта мәйітті жуу ісі негізінде жанашыр құда, құдағиларға тапсырылады. Төрт кісі мәйітті жууға белгіленеді, ал су құюға жанашыр ағайыны, шымылдық ұстауға екі құдандалы немесе үлкен адамдар ұйғарылады.

Қайтыс болған кісіні жуындыру, яғни «сүйекке түсу» бұл аймақта көбіне «өлімге түсу» деп аталады. Мұнда басын ұстаған кісіге – бас киім, беліне түскенге – белдігін, шапанын, аяғына түскен кісіге аяқ киімін береді. Бұрындары киілген киімін берсе, бүгінде барлығын жаңа, сатып алынған күйінде береді. Жеті күнге толтырып, жетісін, қырқын, жылын береді және осы кезеңге дейін көңіл айтып келіп тұрады. Жалпы, өлім шыққан үйге ауыртпалық салмай, шығын шығартпай барлығын ағайындары көтеруге тырысады. Қазіргі кезде ақшалай не 1 құнажын, 500 немесе 100 рубльге дейін беретін болған. Бұрындары кісі қайтыс болғанда тиын тарату, жыртыс жырту, шырақ жағу салттары бар болатын. Осы әдет молдалардың шешімімен 2008 жылдардан бастап тоқтатылды [5]. Дегенмен ел ішінде әлі де жалғасып жүрген жайлар бар.

Әйел кісі қайтыс болса, жууға құдағиы, көзі тірісінде жақсы араласқан жақындары, бауыры кіреді. Әйел қайтса келгендерге екі мата, көйлек, көншік, ине, жіп, түйреуіш, оймақ осыны бір матаның ұшына орап, қонақ асына келген адамдарға тарқатып береді. Өйткені,

әйел адам ошақ қасында жүріп, көршілерден ұсақ-түйек алмасып отырады. Осы оған қарыз болмасын деген ниеттен берілсе, ер адамдарға жыртыс тарқатқан. Өлік үйден шығарылып, яғни қоштасқанда бес құран оқытылған. Бес кісі бірінің артынан оқып шыққан. Өлген адамға молдалар құран түсіріп отырған. Оларға ақша немесе бағалы киімдер кигізген [9].

Егер әйелі күйеуінен айрылса басындағы ақ желекті алып, қара ала желек жабады. Ол оны күйеуінің жылына дейін қара тұтып жамылып жүреді. Күйеуі қайтыс болғанда шымылдықты қайта құрап, төсекті қымтап оның үстіне сырт киімін, т.б. барлық киімін жайып не іліп тастайды. Сонымен бірге ерінің ер тоқымы, ат әбзелдеріне дейін іліп қояды. Ол төсекке әйелі жатуға болмайды, тек баласы жатады. Бір жыл өткеннен кейін оның міниіп жүрген атына ер тоқымын, ат әбзелдерін бәрін тақымдайды. Ер тоқым үстіне бөрік, шапанын бәрін кигізіп, оның туыстарының алдынан шығады. Ал, ағайындары өзінің туысын жоқтап, дауыс шығарады. Сөйтіп, сол атты өзінің жылына сояды. Ас беріп болған соң бір ер кісі төсектегі шымылдықта тұрған киімді қайырады. Ол төсектің қаралысы ашылды яғни тазарды деген мағынаны білдіреді. Ол киімдерді туыстарына тарқатып береді. Әйелдің басындағы қара желекті бір әйел қамшымен қайырады. Қаралы күннен айықтың яғни тазардың, басың бос дегені. Сөйтіп, басына ақ орамал тағады.

Әйелінің басындағы қара желекті де қамшымен айналдырып алады. Ол басыңнан қара қайғыңды алдық дегенді білдіреді. Сондықтан да олардың зираты да этникалық белгілеріне қарай бөлек орналасқан. Бірақ егер әйел алтайлық болса, онда ол өзін әке-шешесінің зиратына жерлеуін өтінген өсиет қалдыру керек.

Ал, мәйітті үйден шығарарда барлық адамдарды сапқа тұрғызып жаназа шығарылады. Жаназаға тұрушылар саны да жылдан жылға көбейіп келеді. Марқұмды соңғы сапарына аттандырып, өлі денесін көрге түсіріп, бас топырағын салуды дәрет алған үш адамға ұйғарады. Имам құран оқып, топырақ салуға келген барлық адамдар тізе бүгіп, аруақпен соңғы рет қоштасады. Мәйітті жерлегенде қабір басына тек ер адамдар барады. Бұл мәселе де тек 1995 жылдардан бері түзеліп келеді. Социализм кезінде топыраққа әйел, қыз балаларды апарып шулатып жүрдік.

Бұрында қайтыс болған адамды ақымдап қоятын болған, ешқандай ағаштан үйшік шабылмаған. Бұл дәстүр Қаратал бейітінің жер жағдайына байланысты болған. Марқұм Бақырбаев Биғали 1961 жылы қайтыс болғанда, өзінің аманаты бойынша қазған жері құмды болғандықтан баласы Ақатай ағаштан үйшік шаптырып салдырған дейді. Содан бері халқымыз осылай жерлеуді салтқа айландырып алды [8]. Қабір үйлеуде де заманға сәйкес құрылыс материалдарын қолданып түрлідей істеп жүрміз. Мысалы: Жазотыр қазақтарының қабір үйлеуі Шығыс Қазақстан қазақтарына көп үйлеседі. Бұрынғы ата бабаларымыз топыраққа жылқы қылын, соғымнан қалған іш майды ерітіп қосып балшықтан қорғандаған дейді үлкендер. Осындай бейіттер Укок жерінде бар, Қаратал, Бәйзін, Қарасу, Көрләй, Орталық, Шәкірт қажы бейіттерінен көреміз [9].

Ал бертін келе шатыр тұрғызу, ағашпен қоршау, кірпіш, темір, бетон қою салтқа айналды. Ал қолы жеткендер мрамордан, граниттен құлпытас орнатып келеді. Соның ішінде басына Ай тұрғызу мәңгілік сақталған, мұсылмандық белгі болған. Социализм дәуірінде басына Аймен қоса бесбұрыш та тұрғызған. Салт-дәстүр әрқашан заманның ағымына, қоғамның өркендеуіне немесе төмендеуіне байланысты болған. Бірақ әрқашан өліктің басын қыбылаға қаратып қою, басына ай тұрғызу өзгеріссіз сақталған.

Қазақтардың өлікті жөнелту ғұрыптары біршама өзгеріске ұшыраған. Мәселен, Джазатор поселкасында алтайлықтардыкі бір бөлек, қазақтардың бейіті бір бөлек болып екеуі ауылдың екі шетіне орналасқан. Егер де мұсылманға шыққан алтайлық әйел өздерін әкесі жатқан бейітке қой десе, солардың тәртібімен қояды, – деп көрсетеді [2, с. 97]. Бізге ел арасынан мағлұматтар жинағанымызда қазақ пен алтай арасындағы аралас некеде дәстүрлерді сақтау қиынға соғатындығын айтады. Мәселен, алтайлыққа шыққан қазақ әйелі қайтыс болса, не жоқтау айтарыңды білмейсің, не олардың тәртібін орындауыңды білмей қиналасың дейді [7]. Себебі, олардың дәстүрі бойынша орыстар сияқты өлген адамның бетін ашып қойып, жағалай отырады. Ал, оның бас жағына бір ыдыс қояды да өздері стаканға 200

грам ащы суды құйып алып бір бөлегін ішеді де қалғанын сол ыдысқа құйып отырады [1]. Бұл әрине мұсылман діниндегі қазақтарға (христиан діниндегі қазақтар да бар) әдепсіздеу көрінеді. Дегенмен өлік шығып отырған соң шыдамдылық танытып, олардың дәстүрін де сыйлаймыз, – дейді Пионер аға.

Әрине болашақта осы аумақтағы қазақтардың жергілікті халықпен қарым-қатынасы, басқа діндегі қандастарымыздың этномәдениеті жөнінде арнайы зерттеу жұмыстарын жүргізу қажет деп санаймыз.

Әдебиеттер

1. АӨЖМ – 2013. РФ, Алтай Республикасы, Қосағаш ауданы (Жатқанбаев Әуелхан Жазитұлы, 1952 ж. туған., руы найман–сарғалдақ).
2. Октябрьская И.В. Казахи Алтая. История и современность // Этнографическое обозрение. 1997. № 6.
3. Коновалов А.В. Этно-культурные контакты кош-агачских казахов и теленгитов // Этногенез и этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий. Омск, 1979.
4. Қосағаш ауданы статистикалық бөлімінен алынған материалдар.
5. АӨЖМ – 2013. РФ, Алтай Республикасы, Қосағаш ауданы (Мұхтасыров Пионер, жасы 82-де, руы найман).
6. Коновалов А.В. Казахи Южного Алтая. Алма-Ата, 1986.
7. АӨЖМ – 2013. РФ, Алтай Республикасы, Қосағаш ауданы (Қожабаева Бесайдар, жасы 57-де).
8. АӨЖМ – 2013. РФ, Алтай Республикасы, Қосағаш ауданы (Асанұлы Қабди, Жаңа ауыл ауылы, жасы 92-де, руы керей).
9. АӨЖМ – 2013. РФ, Алтай Республикасы, Қосағаш ауданы (Имантайұлы Қабас, Жаңа ауыл, жасы 87-де, руы керей.

ТҮРКИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҮЙЛЕНУ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қозғамбаева Г.Б., Бейсеғұлова А.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы

Түркиялық қазақтардың өмір салтында, үйлену, отбасын құруға байланысты әдет-ғұрыптарында да жергілікті халықтың ықпалы әбден сіңген деуге болады. Оның себептері күнделікті өмірде қазақ тілі мен түрік тілінің аралас қолданылуы, жастардың жергілікті өспірімдермен тығыз қарым-қатынаста болуы. Түркия қазақтары тұрған елінің жағдайына көбірек бейімделген диаспора болып табылады. Түркия мәдени, діни, тілдік жағдайы анағұрлым жақын ел. Бүгінде жастар барған сайын салт-дәстүрді сақтауға немқұрайлы қарауда. Мысалы, бұдан ертеректе қазақтар балаларына болашақ жар таңдауда ата-ананың еркімен іске асырылса, бүгінде өз еркімен шешуге тырысады. Бірақ тіл мен қанды араластырмау үшін Түркияда жаз айларында екі ай бойы арнайы той-мерекелер өткізіледі екен. Оған Қазақстан мен Еуропадан қазақ отбасылары келіп, өзара танысып, той-думан өткізіп, балаларының толыққанды қазақ отбасын құруына мүдделі болып, өзара жақсы араласады. Үйлену тойында қазіргі түрік және қазақ дәстүрлері аралас жүреді. Оған себеп, түркілік тегінің ортақтығы және *мұсылман діні* қазақтардың түрік қоғамына тез бейімделіп кетуіне мүмкіндік берген. Осы жөнінде Әбдрахман Четин: «Еуропаның 10 елінде қоғам құрылған, сол қоғамдардың негізгі міндеттері жастардың басын қосып бір-бірімен

таныстыру. Басқа ұлтқа тұрмысқа шыққанша өз ұлтымызға шықсын деген ойдан туған. Бар табысымыз сол ғана болып тұр», – деп әңгімелейді (I).

Түркиядағы қазақтардың ассимиляцияға түсуіне өзіндік септігін тигізіп жатқан тағы бір фактор – аралас некелер. Түріктен қыз алып, не түрікке қыз беріп жатқан қазақ отбасылары да жоқ емес. Мәселен Түркиядағы аралас семьялы отбасында түрік халқының салт-дәстүрлері басымдық рөлге ие болып, қазақтың байырғы салт-дәстүр түрлері өзінің мазмұны және түрі жағынан өзгеріске ұшыраған. Ал француз, неміс ұлтына үйленуші қазақ жастары ата-дәстүрін мүлде ұмытуға айналған. Тек бірлі жарым әке-шешелері бар қазақ отбасы өз балаларын шамасы келгенше қазақ қыздарына үйлендіруге тырысқан. Ондай отбасыда қазақтың байырғы салт-дәстүрлерінің жұрнағы сақталып қалған [1, с. 104–105].

Түркиядағы қазақ отбасыларының көбі күрделі (бөлінбеген) және моноэтникалық болып келеді, әйтсе де басқа түркі халықтары өкілдерімен: қырым татарларымен, қырғыздармен, ұйғырлармен некелесу де кездеседі. Қазақтың жігіттері үшін некеге тұру жасының шектелуі жоғары. Қазақтар көбінесе 30-ға толғанда отбасын құруға және толық жауап беруге материалдық негізі қаланған кезде үйленеді. Дәстүр бойынша Түркияда отбасы үшін бар жауапкершілік ерлерге жүктелген. Жоғары білім алмаған қыздар көп жағдайда кәмелетке тола салысымен күйеуге шығып, күйеулеріне отбасылық өндірісте көмектеседі. Қазақ жастарының өкілдері Батыс Еуропа, Солтүстік Америка елдерінен жұмыс пен жақсы өмір іздеп өз үйлерін жиі тастап кетіп жүр және соңғы алты жылдың ішінде Қазақстанға көшіп келуге әрекет ете бастады [2, 2-б.]. Қазақстанға келген қандастарымыз да бүгінде тарихи Отанындағы қазақ қыздарымен отбасын құруда.

Жүргізілген далалық зерттеу экспедициясының нәтижесінде байқағанымыз Түркиядағы қазақтарда да әлі күнге дейін жеті атаға толмаса үйленбейді. Сондықтан әр қазақ өзінің аталық шежіресін жақсы білуге тиіс. Қазақтар аталық шежіресін есте сақтауды мықтап меңгеріп, өзіндік салт-дәстүрін қатаң ұстанған дейді Әбдуақап Қара (II).

Құда түсіп, қыз ұзату жоралғылары. Адам өміріндегі ең бір қызықты да, қуанышты да ұмытылмас белең – оның үйленіп, жеке отау тігуі. Қазақ халқының ұлын үйлендіріп, қызын ұзатуда ғасырлар бойы желісін үзбей жалғасып келе жатқан өзіндік салт-дәстүрлері бар. Қазақтар әлемнің қай түкпірінде жүрмесін ертеректе баласының болашағын көздеп, өздеріне тең, тегін білетін адамдармен құдаласуға тырысатын. Осы жөнінде ғалым Ислам Жеменей де, қазақтардың ұл-қыздары өздерінің болашақ жарын таңдауға ешқандай еркі болмайтын, қалыңдықты олардың ата-аналары таңдайтын деп жазған [3, 126–128-бб.]. Түркия қазағы Айша Полат: «..қызды айттыру үшін жігіттің ата-анасы бір үйдің қызын көріп, мақұл деп таныса, өздерінің балаларымен ақылдасады. Егер жігіт мақұлдаса қызды сұрап барады», – дейді (III). Бірақ ақпарат берушілердің көбі қазіргі таңда жастардың бір-бірімен өздері танысып, үйленіп жатқандарын айтты. Жігіт үйленер алдында әуелі өзіне ұнайтын теңін іздестіреді. Бұл дәстүр – «қыз көру», «жар таңдау» деп аталады. Мәселен, мен тұрмысқа шыққанда дейді Айшегүл, жігітпен өзінің танысып, біліскен соң үйіндегі отбасы мүшелеріне айтқанын, сосын олар жүзік тағып құда түсіп келгендігін айтады. Сонымен қандастарымызда ежелгі қалыптасқан дәстүр бойынша, қазақ дәстүрімен құда түсіп, қалың мал төлеп үйленумен қатар, жастар бір-бірін тауып үйлену де бар екеніне көз жеткіздік. Бірақ қызды «алып қашу» деген мүлдем жоқ. Ол өте ұят саналады. Себебі алып қашу жігіттің әлеуметтік жағдайының нашарлығын көрсетеді. Сондықтан оған ағайын-туысқан жол бермейді (IV).

Жігіт қызбен келіскеннен кейін, оның ата-анасы ағайын-туыстарымен ақылдасып қыздың үйіне жаушы жібереді. Жаушы – қыз айттыруға баратын өкіл. Ол жөн-жосықты білгіш, сөзге шешен, әзілге жүйрік адам болуы шарт. Міндеті – қыз әкесін көндіріп, бойжеткенге құда түсіп, құдалыққа келер күнді белгілеп қайту. Бірақ қыз жағы бірден жауап бермейді. Сондықтан жаушы кеткеннен қыздың ата-анасы ағайындарын шақырып, ақылдасып келісімге келеді. Ал, қыздың жезделерінің бірі жігіттің үйіне сүйінші сұрап келеді. Сол кезде құдалық күнін де айта келеді. Сүйіншіге әр түрлі зат беріледі. Ол киім, ақша болуы да мүмкін. Жігіт ата-анасы туған туыс, жақындарын жинап ақылдасып құдалыққа дайындалады.

Түркиядағы қазақтарда ертеден келе жатқан «сырға салу», «айттыру» дәстүрлері де кездеседі. Кей жағдайларда қыз жігітке ұнаса, жігіттің анасы екі жаққа бірдей таныс адамды жіберіп айттырып та жатады. Негізі сырға салуға 3–4 үлкен кісілер барады. Ол кезде жігіт пен қыз бір-бірін көрмеуі де мүмкін. Айттырып барғанда қызға әдемі орамал, көйлек жабады, алтын сырға салады (V).

Түркия қазақтары қыздарының тұрмыс құру жасы 14–22 жас аралығы, ал ер баланыкі 16–24 жас деп көрсетеді [4, с. 179]. Қазіргі уақытта қыздардың тұрмыс құру жасы 18–25 жас, ал жігіт жасы 25–30 жасқа дейінгі аралықты қамтиды.

Құдалық белгіленген күні жігіт жақтың ағайын туыстары сыйлы, құрметті 3–4 адамнан 10–12 адамға дейін жиналып қыздың үйіне құда түсіп барады. Құдалыққа баратын адамның саны әртүрлі болып келеді. Жігіттің әкесі, ағайынның үлкені бас құда болады. Жігіттің әкесі не үлкен ағайындарының бірі «Алла қосқан құда, пайғамбар қосқан дос болайық», қызыңыздың қолын сұрап келдік дейді. Жігіттің анасы – яғни құдағи алдын ала қызға салатын алтын сырға, жүзік, алқа, білезігін дайындап апарып қызға салады. Онда да алдын ала абысын-ажын, жеңгелерін шақырып ақылдасып алады. Бұл Түркия қазақтарының ерекше дәстүрінің бірі. Себебі, бұл да жігіт жақтың әлеуметтік жағдайын көрсетеді. Әдетте алтынның құны 1000 доллардан жоғары болады. Сонымен қатар, қыздың анасына да алтын білезік, алтын алқа, не жүзік апарады. Қазіргі кезде кішкене дорбаларға кәмпит тәттісі салынған қоржын екінші жағына жеңге көйлектері бар екі қоржын апарады. Ол тәттілер мен жеңге көйлектер қыздың туған-туыстарына таратылады. Түріктердің кейбір дәстүрі қазақ тұрмысына да енген. Мәселен, қызды көрсеткенде қыз болашақ енесінің қолын, кейде үлкендердің қолын да сүйіп, маңдайына апарады, ал енесі қыздың көзінен сүйеді (V).

Айшегүл Жігіт: Стамбул қаласындағы қазақтардың қалың малға беретін ақшасы әртүрлі шамада болатынын, мәселен өзіне бірінші қолымды сұрап келгенде әкеме 500 доллар, құда түсіп келгенде 500 доллар, алып кетерде келгенде 1000 доллар бергендігін айтқан. Ақпарат беруші Түркиядан келген оралман Мұхамедияр Қаратамыр да өзінің үш ұлына келін түсіргенде қалың малға төрт мың доллардан бергенін айтады (VI).

Қалың малмен бірге «Сүт ақы», «Жүктің көрімдігі» деген ырымдар да бар, олардың құны да әртүрлі әдетте 500–1000 долларға дейін жетеді.

Қына жағу, «Kina gecesi» қына түні қыз ұзату тойы алдында қыздың үйінде құрбы құрдастары, жақын туыстары жиналып өткізілетін бұл дәстүр түріктерден енген. Оған тек қыз-келіншектер ғана қатысады. Қыз тұрмысқа шығатынның алдында бір күн бұрын жасалады. Билеп, өлең айтып, көңіл көтеру үшін жасалады. Тұрмысқа шығатын қызды ортаға алып қынаны суға езіп қыздың алақанына жағады. Қынаны күйеу жігіт жағы әкеледі. Қызға жаққан соң, қасындағы қыз келіншектерге кезегімен жағылады.

Осындай мерекелерде, Түркия, Ауған, Иран қазақтарының ауызбірлігі бекем, олар осындай жиылыстардан қалмауға тырысады. Бұндай іс-шараларды барлығы яғни қыз жақтан рулас, аталас ағайындарының бәрі бірігіп жасайды. Сонымен қатар, «жеңгетай», «төс тартар» кәделері жасалынады, бұл кәдеге күйеу жігіт ақша-пұлын дайындап келуі қажет. Ал күйеу жігітке қыздың анасы тәтті салынған табақ тартады. Оның үстіне түріктің ақшасы лира немесе доллар салып шашу шашады. Күйеу жігітке төс тартқанда күйеу мен қатар қыздың жезделері де күйеу табаққа ақша салып күйеу жігітке көмектеседі. Салған ақшаны жеңгелері сонда отырғандар бөліп алып жатады. Күйеу жігіттің бөлмесінде ән айтылып, би биленеді, қазіргі кезде жастар түрік музыкасына билейтін болған. Тағы бір ерекшелігі осындай жиылыс, мерекелерде ер адамдарға бөлек, әйел адамдарға бөлек бөлмелерде дастархан жайылады. Кешке жігіт жақтан келген құдалар ауылдарына кетеді. Күйеу жігіт пен күйеу жолдас қалады. Ертедегі қызды ұзатқанда айтылатын «сыңсу» қазір қалып бара жатқан салттардың қатарында. Дегенменде орта жастағы қыз-келіншектер «сыңсу» айтқан:

Отқа қойған жез шәйнек тез қайнайды
Өгей емес өз шешең жыламайды
Жылаған шешемді жұбатайын
Не дегеннен көңілі қалса да ауыртайын

Қош аман бол ауылым-ай
Суға салса жас шыбық салмақ қайда
Тал шыбықтай ойнаған оң жақ қайда
Кісі әкесі кісіні әке деймін
Қайран әкем өзіңдей әке қайда дейді (VII).

Бұрынғы қызға «ұрын келу» салты қазір жоқ.

Келін түсіру тойы. Бір аптадан соң, не оншақты күннен кейін, той көп кешіктірілмей жігіт жақта болады. Бұл жақта да дәл қыз жақта болғандай ұлдың ағайын-туыстарының көмегімен жасалады. Келінді түсіргеннен кейін салт-дәстүр бойынша «Беташар» жасалады. Жігіттің туған-туыстарының арасында келіннің бетіне қызыл ормал жауып, сөзге шешендеу кісі бетін ашады. Негізі түрік жеріндегі қандастарымыздың арасында домбыра тартып, ән салып, күй шертетін адамның жоқтың қасы. Сондықтан, ол жердегі бауырларымыз домбыра тартылып ән-күй шертілсе, ата-мекендеріне толғаныстарын жасыра алмайды. Келіннің бетін оқтаудың шетіне орамал байлап, беташардың сөзін Қазақстаннан, не сонау Қытай жеріндегі қазақ бауырларымыздан жазып алғандарын айтып келіннің бетін ашып жүр. Келіннің бетін ашқан кісінің мойнына бір жайнамаз іліп, оған аты аталған кісілер ақша тігеді. Ақша қанша жиналса соның бәрін бетін ашқан кісіге беріледі. Ол ақша 400–500 долларға дейін жиналады. Келіннің екі жағынан екі абысыны қолтықтап, әдет бойынша аттары аталған қайын жұртына иіліп сәлем береді. Бұл күндізгі той. Әдетте Түркия қазақтары тойды жаз айларында жасайды, оның себебі кезінде Түркиядан Еуропаға кеткен қазақтар арнайы демалыс уақыттарында осында ағайын туыстарына келіп, бәрінің бастары бір қосылып қалады. Оның үстіне бұндай жиылыстар жастар үшін де керек дейді. Себебі балаларымыз өзге ұлтқа үйленгенше осындай жиылыстарда бір-бірін көріп танысады дейді Мансұр Тәйжі (VIII).

Қазақтар арасында той бастап, бет ашып жүрген ағайынымыздың бірі Бешир Көсе:
Әңгімеге жұрт құмар, ажал келсе кім тұрар
Бәтима, Зейнеп апамыз
Солардан келген жол шығар
Айт келін-ау, айт келін
Сауысқаннан сақ келін
Жұмыртқадан ақ келін
Күйеуіңе бақ келін
Әуелі сыйла атаңды
Атаңнан ал батаңды
Атасынан бата алған
Жақсы келін атанды
Атасына бір салем деп ашып жүрмін деді (IX).

Тойға ағайын туыс, жекжат жұрағаттың барлығы, сонымен қатар, сол Стамбул, Измир тағы басқа қалалар мен ауылдық жерлерден келгендер бар, еуропадан келгендер бар барлығы 600–700-дей адам жиналады.

Тойға құдалар жақтан киітке көбіне кілемдер әкеледі. Кілемнің саны әртүрлі болады 30–40 дейін барады. Осы күндізгі тойларда «той бастар» деп абысын, келіндері ән айтып жатады:
Айт дегенді тойды бастайын
Бастамай отырғой есіл жастар-ай
Алтай менің мекенім
Сонда туған екенмін
Үш алмайды үш тастық бөденесі
Жыртылмайды барқыттың кенересі
Құрмет үшін аталарды
Зуха батырдың немересі (X)

Той иелерінің ағайындары тойға әкелінген сыйларды іліп қояды. Біздің байқауымызша тойға нағашы жұрттың әкелетін сыйы молырақ. Оның көлемі алды 2–3 мың, арты 300–500

долларға дейін жетеді. Европадан келген қазақтарда өз елдерінің ақшаларын әкеп іліп жатады. Ас ішіліп, бата берілген соң, тойға жиналған қаражатты сол үйдің қожайыны өзінің аталас 10-шақты ағайындарымен (тек ер адамдар) жерге дөңгелене отырып санайды. Санап болған соң оның қаншасы лира, қаншасы неміс маркасы, қаншасы француздың франкісі екендігін айтып, жиналған жұртқа қанша қаражат түскендігі жария етіледі.

Тойда дастархан жайылып, палау беріледі. Тойда негізінен жанашырлары болмаса, көпшілігі уақытын кетіріп отырмайды. Тірлігі барларын айтып кете береді. Сонда күндізгі тойлары 2–3 сағаттан аспайды. Кешке түрік той өткізіп, үлкен-кішілері жиналып той жасайды. Тойханаларда су, тәтті қойылған дастарханнан дәм татып, ән айтылып көбіне би биленіп өткізіледі.

Бір өкініштісі мұндай тойларда да жастар көбіне түріктің ән-күйін тыңдап, би-билейді. Жас жұбайлар еуропаша киініп, қалыңдықтың мойнына қызыл лента, жігіттің мойнына ақ лента тағылады. Тойға жиналған ағайын-туысқандар, келген қонақтар сыйлықтарын ақша мен алтындарын сол ленталарға түйреуішпен түйреп жатады. «Қызыл белбеу» қазақ қалыңдықтарының түріктерден енген қалыңдық көйлегінің беліне қызыл белбеу тағады. Оның мағынасы белің бекем болсын дегенді білдіреді (V). Қарақас руынан тараған 65-тегі Хаджипа апамыз соңғы кезде қазақ салт-дәстүрлерінің бәсеңдеп оның орнына түрік салт-дәстүрінің басым болып бара жатқанын айтты (XI).

Қорыта келсек, Түркия қазақтарының осындай тойларда жиналған жиындарда ауыз бірлігінің тығыз екені байқалып тұрады. Дегенменде алыстағы ағайын даналыққа толы беташар дәстүрін, қуаныш, шаттық айғағы ретінде жасалатын шашу ғұрпын орындап келеді. Сонымен қатар, қандастарымыз қыз көру, сырға салу, құда түсу сынды атадан қалған салт-дәстүрлеріміздің қаймағын бұзбай сақтап, жастарға өнеге болып отыр.

Әдебиеттер

1. Соловьева Г.Г. Қазақ диаспорасы: этникалық және азаматтық (біртектілігі) ұқсастығы. Түркия еліндегі қазақ диаспорасы: мәдениетаралық байланыс. (Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы: он томдық. Т. 9. Алматы, 2010.
2. Бектемісов Қ. Түркия қазақтары // Қазақ. 2010. 19 қараша.
3. Жеменей И. Иран қазақтары (тыныс тіршілігі, салт-дәстүрі). Алматы, 2007.
4. Сванберг И. Казахская диаспора: проблемы этнического выживания. Алматы, 1997.

Информаторлар

I. Абдірахман Четин. Германия, Мюнхен.

II.Әбдулуахаб Қара. Жасы 52, руы Найман, Қарақас. Стамбул қаласы, Зейтінбұрын ауданы. Түркия Республикасы.

III. Айша Полат. Жасы 57, руы Жалайыр. Алматы облысы, Қарасай ауданы. Қазақстан Республикасы.

IV. Айшегүл Жігіт. Жасы 35, Керей. Сарбас. Қарақас. Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазаккент ықшам ауданы. Түркия Республикасы.

V. Күлия Софығадан (Тәйжі) Жасы 66, руы Керей, Шақабай. Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазаккент. Түркия Республикасы.

VI. Мухаммедияр Қаратамыр. Жасы 60, руы Қаратамыр, Алматы облысы Қарасай ауданы. Қазақстан Республикасы.

VII. Сәнияхан Зейнолла. Керейдің Сарбас руынан тараған, бақсы, 82 – жаста, Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазаккент ықшам ауданы.

VIII. Мансұр Тәйжі. Жасы 68-де, руы Найман, қаракерей. Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазаккент ықшам ауданы.

IX. Бешир Ахмет Көсе. Жасы 58-де, руы Жантекей. Маниса қаласы, Салихлы ауданы.

X. Айналхан Алтай. Жасы 64, Руы Найман. Төртұл. Түркия республикасы Күчік Чекмер.

XI. Хаджипа апа. Қарақас руынан тараған. Жасы 65-те. Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазаккент ықшам ауданы.

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ РУХАНИ-ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ ӘЛЕМІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР

Қоңырбаева К.М.

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және діntану институты, Алматы

Бүкіл әлемді жайлап отырған құндылықтар дағдарысы XXI ғасырға дейін ұлттық дәстүрлерді, тіл мен ділді сақтап келген Қытай қазақтарының да рухани өміріне елеулі өзгерістер енгізді. Шетелдердегі қандастарымыз әлемдік өркениеттер кеңістігінде өзіндік келбетін сақтап қалуға тырысуда. Әсіресе Қытайдағы қазақтардың рухани мәдениетті өркендетудегі орны жайында Дүниежүзі қазақтарының II Құрылтайында Президентіміз: «Қытайдағы бір жарым миллионнан астам бауырларымыздың бүгінгі таңдағы ұлттық өркендеу үрдісі жақсы. Ана тіліміздің бай, шұрайлы ортасы сонда қалыптасқан. Қазақтың ежелгі мәдениеті, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы қаймағы бұзылмай сақталып отыр. Қазақ халқының баға жетпес асыл мұрасы – ауыз әдебиетінің де басты бір бөлігі – Қытайдағы бауырларымызда», – деп ерекше атап көрсеткен болатын [1, 67–71, 76–78-бб.]. Ұлттық этностардың қандай да бір әлеуметтік кеңістікте өмір сүрсе де, санасы мен бейсаналық астарларында этномәдени архетиптері жататыны белгілі.

Жаһандану үрдісі қазіргі замандық ғылым мен техника, технологиялар дамуына байланысты болғандықтан да адамның әлемді игеру мен тұтыну қатынасын алдыңғы орындарға шығарды. Ғылыми-техникалық прогресс, адамның рухани мәнінің жан-жақты, еркін және әмбебапты дамуы бағдарларынан, оның шығармашылық қабілеті мен дарындылығынан айырған әлемге, табиғат, қоғам және адам қатынасының жүйесі рухани-адамгершіліктік өлшемдерден жаттанған пайдагерлік-тұтынушылық қатынасы логикасына тәуелді әлемнің пайда болуына әкелді. Дегенмен рухани қатынастарда жалпыадамзаттық құндылықтар категориясы болып табылатын адамгершілік ұғымдары ізгілік, парасаттылық, имандылық, жақсылық, ар, ұят, тектілік парқы сақталуы керектігін басты бағытта ұстаған абзал. Мәдени өркениеттегі әмбебаптылық пен ерекшеліктің арасын философиялық тұрғыдан талдаудың объектісіне халқымыздың рухани тұғырларын жатқызатын болсақ, ұлттық болмысты өзгерту – ұлттық сана-сезімді өзгертуден басталады. Әрине, миллиардтан астам бөгде халық ортасында ықпалдастықсыз таза күйінде даму мүмкін емес. Олардың мәдени өмірлеріндегі өзгерістер тұтас қазақ мәдениетімен тамырластығын, сабақтастығын сақтай отырып, уақыт пен кеңістік аясында Қытай қазақтарына ғана тән төл туындыларымен ерекшеленеді. Сондай-ақ ұлттымыздың ізгілікті қасиеттерін алға өрлетуші құндылықтар жүйесі Қытайдағы қазақтарда өнегелілік тұрғыда жетіле түскендігін аңғаруға болады. Еңбегінен пайда табу үшін адам өзінің интеллектуалдық әлеуетін арттыруға ұмтылатындығын ескерсек, ғылым, білімді игеруде қандастарымыздың біршама жетістіктерге ие болғандығына куә болдық. Білім алуды жетістікке жетудің тәсілі деп қарауда. Қытайдағы қазақтар әсіресе үнемшілдікті үйренгені көп жерлерде байқалады. Жаңа мәдени-әлеуметтік кеңістікте шығармашылыққа жаңа жолдар ашылып, өзгерген әлемде қазақтарға тән бұрынғы құрсаулы көзқарастар түбірінен өзгеріп, заманауи тұрғыдан прогресшіл қадамдардың жасалынғаны жайлы тұжырымдай аламыз.

ШҰАР-дың шеткі аймақтарында ауылды жерлерде тұратын қазақ жастары үлкен қалаларға барып кәсіптің қандай түрі болса да меңгеріп жатыр. Бүгінгі өмір ағымында қазақтарға тән бұрынғы құрсаулы көзқарастар түбірінен өзгеріп, заманауи тұрғыдан

прогресшіл қадамдар жасалынуда. Қытай қазақтары арасында ер адамның ас мәзірін даярлауға араласуы әбестеу болып саналатын. Ал қазіргі қазақ жастарының арасынан аспаздар, ұлттық тағам түрлерін даярлаудың шеберлері көптеп саналады. Бұл істі олар кәсіпке айналдырып, сол істің шебері болып алған. Еліміздің түкпір-түпкірінде ашылып жатқан мейрамхана, асханалардың аспазшыларының көпшілігі Қытайдан келген қандастармыз екендігін көріп те жүрміз.

Қытай мемлекетінде шығармашылық жобаларды жүзеге асыруда түбірінен жаңа жағдайлар жасалынған. Жаңа мәдени-әлеуметтік кеңістікте шығармашылыққа жаңа жолдар ашылды. Ұлттың зияткерлік әлеуетінің рухани құндылықтар әлемі демографиялық ахуалды түзеуде тигізер мол үлесі бар. Ұлттық мәдениеттің жаңғырулары мәдени өміріміздің тек қана дәстүрлі-этникалық түрге оралуы ғана емес. Оның негізгі көздегені қазіргі кезең мәдениетін ұлттық мазмұнмен толықтыру, жалпыадамзаттық мәдениетте өзінің ерекшелігімен, бірегейлігімен өз бетімен дамуға және өзара әрекеттесуге қабілетті біртұтас жүйенің жағдайы мен тетіктерін қалыптастыру болып табылады.

Қытай қазақтары әсіресе өзіміздің байырғы төл мәдениетімізді жаңғыртып, жандандырды. Қытайдағы қандастарымыз әлемді көркем эстетикалық тұрғыдан түсініп-түйсінуін бейнелеудегі би өнерінінің шыңдалуына үлкен үлес қосты. Қазақтарда би өзіндік ұлттық нақыш тапқан өнер. Адам ерекше шаттануын, көңіл-күйін сөзбен, сазбен, бимен өрнектеген. Ал би арқылы ішкі сезімдерді бейнелеу құралы қимыл-қозғалыс.

Уақыт пен кеңістік аясында екі ел арасындағы ұзақ уақытқа шекараның жабық болуымен байланысты өзіміздің төл мұраларымыздан жаттану пайда болған еді. Мысалы «Қара жорға» биін алайық. Ол біздің ата-бабаларымыздан қалған төл туындымыз. Оны Қытай еліндегі мәдениеттанушы Ясиын Құмарұлының зерттеулері дәлелдей түседі. Қытай Қаратауының петроглифі мен Құтыби Қызылқысаң петроглифінен көп адам қатынасқан әсем де ойнақы, екпінді топтық бидің көрінісі айқын байқалады. Алтын адам табылған Есік төңірегіндегі таңбалы тастың петроглифінде де осындай топтық бидің суреті бар. Демек, осы өңірлердің ерте замандағы сақ халықтары түгелдей ән, күй, биге бай болған. Сол бидегі әрекеттерді күрделендіріп, сюжеттерді қосып «Қара жорғаның» ізін жоғалтпай жоғары өредегі сахнаға лайықтап ұлтымыздың би өнерін тағы бір сатыға көтерді. Қытайда биленген «Қара жорға» Гиннес кітабына еніп жатыр. Қоғамның құндылықтар дағдарысынан шығуы тек қоғамдағы ескі құндылықтарды қайта бағалап және жаңа құндылықтар жүйесін жасау, кезеңнің сын қатерлерін жеңу үшін жаңа тиімді тәсілдерін қалыптастырумен ғана мүмкін. Жаһаншылдықтың стартегиясы мен тактикасы тек қана ұлттық мемлекеттер ғана емес, ұлттық мәдениеттерді, сонымен бірге этностық және ұлттық бірегейлікті және өзіндік бірегейлікті құртуға бағытталғандықтан жағдай қиындай түсуде. Олар жоғары рухани құндылықтардың беделін түсіріп, артта қалған дәуірлердің, ескіліктің қалдығы деп көрсетіп, қазіргі заманның «озық» адамына лайық емес деп ұғындыруда.

Алаңдатарлық мәселелердің ең бастысы, бүгінгі таңдағы Шынжаңда қос тілдік орта қалыптасқандығында болып отыр. Оған қазақ мектептерінің азаюы мен аралас некенің көбеюі тікелей жағдай туғызып отыр. Белгілі ғалым Нәбижан Мұқаметқанұлы Түркістан газетіне берген сұхбатында оқу орындарындағы қытайландыру саясатының жүріп жатқандығы туралы: «Балаларын қытайша оқытпаса болашақта жұмысқа тұрудың қиындайтын түрі бар. Сонымен қатар бала туудың шектелуі ұлт болашағын алаңдадатып отыр», – деген болатын [2]. Сондай-ақ қазақстандық басылымдарда жарық көрген деректер бойынша ШҰАР-дағы бастауыш білім мен орта білім беру ошақтарының бүгінгі таңдағы жай-күйі туралы мағлұматтарға ден қояр болсақ, ондағы кері өзгерістерді байқауға болады. Кезінде сол елде тұрып, мектеп бітірген, қазір елге оралған журналистің жолсапар естелігінде: «Заманауи өскелең, озық ұрпақ қалыптастыру үшін барлық пән ханзу тілінде оқытылып жатыр. Үзіліс кезіндегі әлгі мектеп дәлізіндегі балалардың әңгімесі, дарылдай күлгені, бақырып-шақыруы, тиіп-қашып жүргені – бәрі-бәрі қытайша. Бажайлап едім шаш қоюы да, киім киюі де өзгере бастапты», – деп жазады [3, 78-б.]. Бүгінгі таңдағы Қытайдағы қазақтардың ділінің өзегін үзуге бағытталған бетбұрысты байқауға болады. Біртіндеп қазақ

тілінде оқытатын мектептер ығыстырылып сонымен бірге қытайланып бара жатқан ұрпақты елестетеміз. Бұндай үрдіс жайылып белең алса этностың әлеуметтік топтары арасында жат мәдениет пен тілді игергендер мен қазақи ортада өскендер және қала мен қыстақ арасында жатсынулар пайда болады. Бұл әрине бірден көрініс табатын үдеріс емес. Ол біртіндеп біртұтас ұлтты ыдыратады. Біртұтас, бір тілде сөйлейтін ақпараттық қуаты тасқын ұлт үшін араларындағы ұсақ ұлттарды өздеріне сіңіріп алу онша қиынға соқпайды. Олар әуелі іскерлігімен, еңбекқорлығымен барлық алдыңғы қатарлы техника-технологияларды меңгеріп қана қоймай, заманауи кеңістікте тек қана өз тілдерінде қарым-қатынас орнатады. Ол тіптен сан жағынан басым болып отырған мемлекеттерде көзді ашып-жұмғанша қарқын алары сөзсіз.

Қытайдағы қандастарымыздың тіл мәселесінің осындай халі оның болашағы үшін қауіп тудырары сөзсіз. Сондықтан да ұлт жанашырлары тіл тұтастығының сақталуына дабыл қағуда. Профессор-жазушы С. Жанболат: «Қазақстан жақ тәуелсіздік алғалы бері қазақша атау-терминдерді жетілдіруге қатты кірісіп кетті. Алайда бұл жұмысқа диаспорадағы тілгерлерді елеп-ескеріп шақырған жоқ, араластырған жоқ. Нәтижесінде диаспорадағылар Қазақстанда атау-терминнің жай-күйінен хабарсыз қала берді. Қазір мұнда Қазақстан телехабары көрілмейді, радиосы естілмейді, басылымдары келмейді. Интернетпен айналысатындардың дені кириллше танымайды. Демек диаспорадағы қазақтар өз үкіметі бекіткен атаулармен немесе бұрыннан дағдыланған терминдерімен (мысалы «информация» сықылдыларды қолданып) кетіп барады. Сонымен, талай сөздер екі жақтағы қазақтарға өзара бейтаныс атау болып, қатары барған сайын молаюда» [4]. Осы мәселенің байыбына бойлай, болашағын болжай алатын көреген ғалым, ұлт жанашыры пікірін қаперге алып, екі елде тұрып жатқан қазақтардың қолданып жүрген терминдері мен атауларында елеулі айырмашылықтардың бар екендігін екергеніміз абзал. Тіл болашағы туралы Қытай жеріндегі қазақтар мен қазақстандықтар үшін де бүгінгі таңдағы ең басты қаперімізде ұстауды талап етерлік жәйіттер көп. Жаһандану жағдайында басым тілдерді үйренуге мәжбүр болып отырмыз. Сондықтан, ортақ терминдерді қалыптастыруда өте мұқият болу ләзім. Өйткені кейінгі жылдары қазақша атау-терминдерді жетілдіру, тілімізді байыту мақсатында асыра сілтеушілікке ұрынып қалатын жайттар белгілі. Жаңа технологиялар мен ғылымның ғарыштап дамуы барысында өзге тілдік атауларды сол күйінде қалдыру диаспора мен Қазақстан қазақтары арасында болашақта біртұтас ғылыми-мәдени қарым-қатынас орнықтырудың ғана емес түбегейлі ана тілімізді сақтап қалуымыздың кепілі.

Халықаралық терминдерді Қытайдағы қазақтар өздерінше, басқа елдердегілер өз бетінше аударса онда ана тілімізде түсінісу тұрмақ, оның жойылуына өзіміз жол ашамыз. Ал мемлекет тілінің өз мәртебесіне көтерілуі үшін оны жетілдіреміз, байытамыз деп қазақы атауларды ойлап табудың қажеті шамалы. Осы мәселелер де қытайдағы диаспора өкілдерін алаңдатып отыр. Қытай әртүрлі диалектілер салдарынан бір-бірін түсінбейтін, іс жүзінде бірнеше ұлт секілді еді. Қазір бәрін бірлестіре келе ортақ тіл қалыптасып, оларды алыста жүрген әлемдегі ханзулар да түсінетін болды. 1 миллиард 300 миллион қытай бір тілде сөйлеп, бір жазумен дамып барады. Бұл бірлік оларға үлкен күш-қуат пен өміршеңдік әкелді [4]. Дүние жүзінің түпкір-түпкірінде әлде неше мемлекетте өмір сүріп отырған қазақ халқының өкілдері өздерінің ана тілдерінде ғаламторда сөйлесуі үшін бір жазуды қолдана алмай отыр. Бұл олардың арасының алшақтауы мен бара-бара жаттануына әкелері сөзсіз. Ал, жазу мәселесі жайында Қытайдағы қазақ зиялылары латын әріпіне көшуді жөн көріп отыр. Латынша жазу әлемдегі ең жалпыласып бара жатқан тілдің жазуы ғана емес, компьютер, интернет т.б. күнделікті өмірдің құралының жазуы. Осы латынша жазу жобасын қазірден бастап жариялап тастаса болашақта шетелдердегі қазақ диаспоралары соған бейімделе берер еді, – деген ұсыныстар да бар. Қытайдағы қазақтар күнделікті өз араларында Ахмет Байтұрсынұлының төте жазуын қолданады. Ал Қазақстандағы туыстарымен интернет арқылы болсын, телефон хабарламаларын жазу арқылы қатынас орнатуда ортақ жазу қажеттілігі туындауда. Ұлттың жазуы ортақ болмаса жаһандану жағдайында бір біріміздан алыстап, жат болып кетуіміз ғажап емес.

Қытай мемлекетінің зерттеу орталықтары өз елінде тұратын аз санды этностардың жан-жүйесін, әдет-ғұрпын әбден зерттеген. Қазір де солардың озық мәдениеттерін дәріптеуден танбайды. Мәселен Ішкі Қытайдан дайындалып шығарылған қазақтың ою-өрнегімен көмкерілген маталар, кілемдер, дастархандар қазіргі біздің базарларда халықтың сұранысын қанағаттандыруда. Ал қытайлар болса сол арқылы нарықтық экононимикасының тетіктерін дамытып, жаңа кеңістіктерді жаулап алуда. Сан ғасырлар бойы біздің қыз-келіншектеріміз ақыл парасаты мен шабытты жасампаздығына сүйеніп кесте тоқудың өнерін кемелдендірген еді. Оны тұтыну тек үй жиһаздарында ғана қолданысқа ие болатын. Ал қазіргі қазақстандықтардың қолданысында мүлдем жоқтың қасы. Кесте тоқу өнерінің өзіне ғана тән хас сұлулығы эстетикалық әсемдігі басқа машинкамен тоқылған тоқымалармен салыстырғанда ерекшелігімен айшықталады. 2009 ж. ШҰАР-дың Мори Қазақ автономиялы ауданында ұлттық кестешілік басшылар тобы құрылған екен. Кестешілікке үгіттеу, зерттеу, ашу, сатуды ұйымдастыратын орындар қоса ашылған. Ауыл-қыстақтардағы егінші-малшы әйелдері үшін табыс көзіне айналып отырған көрінеді. «Қытай қазақтары кестешілігінің бірінші ауданының» бұйымдары Қазақстан, Ресей, Моңғолия қатарлы елдерге шығарылып сатылып жатыр [5, 10-б.]. Ұлттық дәстүрлі өнеріміз қайта жаңғыртылып айналысқа еніп отыр. Дәстүрлі нақыштар зерттеліп, реттеліп кестешілік серіктестері құрылды. Жаңғырған жасампаздық тұтынушыларына жаңа өнімдер ұсынуда. Осылайша дәстүр мен жаңашылдық ұштасып эстетикалық талғамды, ұлт жасампаздығын байытуда.

ҚХР-да тұрып, кәсіпкерлікпен айналысып, өндіріс орындарын ашқан бүгінгі таңда біраз жетістіктерге жеткен 45 компания бар екен [6, 192-б.]. Осы компаниялардың барлығы дерлік қайырымдылық шараларына атсалысады. Көмекке зәру, мүгедек адамдарға қаржылай қолдау көрсетіп отырады. Ұлы ойшыл Абай да көшпелі қазақ қоғамын жетілдіру жолдарын атап көрсеткенде алдымен адамгершіліктік қасиеттерді алдыңғы орынға шығарғаны бекер емес болатын. «Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық – бәрі соларда», – дейді. Материалдық байлыққа қол жеткізгенмен, рухани жүдеу адам тоғышар, ашкөз болары анық. Қытайдағы қандастарымыз жер өңдеу мәдениетін өзгертуде де өздерінің өмір сүріп отырған ортасының мол тәжірибесін жинақтағандықтан, оларға лайықты техниканы да жақсы игерген. Қазірдің өзінде тарихи отандарына оралған бауырларымыз сол техникаларын өздерімен бірге алып келіп егін салып, көкөністерінен мол өнім алып отыр.

ШҰАР-ға емделуге көптеген қазақстандықтар ағылып барып жатады. Өнер мен кәсіптің сан-саласын меңгерген ханзулардан қалыспай еңбекқорлығының арқасында бауырларымыз Шығыс медицинасы (қытай медицинасы) тәсілдерін біршама меңгерген. Сол өнерлерін дәстүрлі қазақи емшілікпен астастырып зәру жандарға шипасын тигізуде. Олар халық емшілігі мен шығыс медицинасының тәсілдерін ұштастыра отырып тамаша жетістіктерге жеткен. Қытай қазақтары арасында ата-бабасынан үзілмей келе жатқан халық емшілігімен айналысып жүргендері де аз емес. Инемен емдеуді меңгерген дәрігерлер көптеп саналады. Мысалы атадан балаға жалғасып келе жатқан оташылық кәсібін дамытып, жалғастырушы қазақ қызы Жаңагүл Әсенқызы Қытай елінде ғана емес шетелдерге танымал. Ол қазақ оташылық өнерімен қоса жүңгоша және еуропаша емдеу тәсілдерін меңгерген маман. Американың Сан-Франсико қаласында өткізілген дүниежүзілік дәстүрлі емдеу ғылыми жиналысында баяндаған «Уақыты өткен шығуды қазақи емдеу жөнінде» атты мақаласы алтын сауыт сыйлығын алып, өзі «Халықаралық ұлттық шипагерлік шолпаны» атағына ие болды. Ол жүңгоша және қазақша емдеу емханасының сүйек аурулары бөлімінің меңгерушісі, аға-дәрігер. Қазақи емдеу тәсілдерін жетілдіріп қазіргі ғылыми айналымға енгізуде қандастарымыз зор үлес қосып отыр.

Әйткенмен, керісінше болып жататын тұстары да баршылық көрінеді. Қытайдағы нарықтық экономиканың заңдылықтары онда тұратын қазақтардың діліне, өмір-салтына, психологиясына әсер етпей қала алмады. Бұл құбылыстарды Қытайдағы қазақ зерттеушілері үш түрге жіктеп сараптайды. Бірінші түрі, базар экономикасының толқынына түсіп, тұрмыстық күй-жайы жақсарып, байии бастаған қазақтар, ұлттық салт-сана, мәдени дәстүр, адамдық этиканы ескеруден гөрі экономикалық мүддесін күйіттеуге бой ұратын болған;

екінші түрі, шаруашылығы біраз жақсарған қазақтар. Олар бұрынғы байлардың тұрмысына еліктеп, атақ шығаруға әуестеніп, болымсыз іске бола аста-төк ас беріп, той жасап, ат шаптырып, бәйге беріп, жүлденің алдына түйе, артына бие беруді әдетке айналдырған. Сондай-ақ олар жиналып құдалық өткізу, аста-төк ішіп-жеу, қалың мал беру (атақ шығару үшін), қонаққа қостап қой сою сияқты ысырапшылықты әдетке айналдырған; үшінші түрі, кедейлескендер, өмірден торығып күй кешкендер. Соған қарамастан олар көп уақытын бос өткізуге, арақ ішіп маскүнемдікке салынып төбелес шығаруға, ұрлық істеуге, тіпті, қылмыс жасауға үйір болып алғандар [7, 25–31-бб.]. Осы қатарлы әлеуметтік құбылыстар – Қытайдағы қандастарымыздың дүниетүсінігі мен көзқарастарындағы құндылықтық бағдалардың құлдырауға бет бұрғандығын көрсетеді. Этикалық-адамгершілік қасиеттер материалдық жағдайлармен өлшенуге айналған. Бұндай жағымсыз үрдістер жұқпалы ауру сияқты, ендеп кетеді. Әсіресе біздің қазақтың бір-бірінен қалыспай той тойлағыштығы көрініп-ақ қалады. Ысырапшылдыққа жол беріліп, көрсеқызарлыққа салынушылық басым болып бара жатыр. Адамның рухани жетілуінің тетіктерін іске қосу қажеттілігі туындап отыр. Адам болмысының мәні тойып ішіп-жеумен, қызылды-жысылды киінумен, әдемі машина мініп саяхаттаумен анықталмайтыны белгілі. Қазақ болмысы қашанда кісілікті, әділеттілікті, ізгілікті басты бағдар еткен. Алайда қазіргі экономикалық прагматизм шексіз байлыққа ұмтылысты арттырып, шеттегі қазақтардың пиғыл-пейілдеріне де әсерін тигізбей қалмады. Қытайдағы қазақ қауымының қазіргі кездегі рухани өміріндегі осындай қайшылықтармен қоса еңбек ету, отбасын құру, мансабын жетілдіру сияқты жалпыадамзаттық құндылықтарды басты бағдар етері сөзсіз. Дегенмен өздерінің өмір сүріп отырған елдегі нарықтық экономика заңдылығына байланысты еңбектену мен бастамашыл болуға мәжбүр болуда. Бұл оларды басқа жұрттар қатарынан қалмауға итермелейді.

Әлеуметтік-психологиялық ахуалды саралайтын болсақ әуелі дәстүрлер сабақтастығынан бастайық. Оның негізі жанұядан басталады десек, аралас неке орын ала бастаған Шынжаңдағы жағдайлар алаңдатары сөзсіз. Бүгінгі күнге дейін ондағы қазақтар тек қана мұсылмандарға ғана қыздарын тұрмысқа беріп, өздері мұсылман қыздарын алатын. Қытай қазақтары арасында неке бұзушылық жоқтың қасы еді. 2010 жылы жүргізілген Бүкілқытай Алтыншы санағы бойынша сол елдегі қазақтардың саны, демографиялық жағдайы туралы зерттеу мәліметтері бойынша саралайтын болсақ 1 462 588 адам. Жүргізілген санақ арқылы қытай қазақтары арасында ер адамдар саны 51,1% басым екендігін көреміз және ер адамдардың көпшілігі ауылды жерлерде тұрады. Оның басты себептерінің бірі таулы Алтай, Іле, Тарбағатай аймақтарындағы қазақтар отарлы мал шаруашылығымен, жер өңдеумен, балық аулау және орман шаруашылығымен айналысуында. Қазақ отбасында қыздарының білім алуына ерекше мән береді. Өйткені дәстүрлі көзқарас бойынша қыз бала жатжұрттық саналып, оның болашақ отбасындағы беделі анықталады. Сондықтан Қытай қазақтары қыздарының Бейжің, Шанхай, Тяньцзин сияқты ірі қалаларда оқып білім алуларын қалайды. Бұл қалалардағы ерлер саны 40-43% арасын көрсетсе, әйелдер 57%-ды құрайды. Оны тағы да осы санақ нәтижесі дәлелдеп отыр. [8, с. 112–118]. Қазақ қыздарының қалталы, білімді, қоғамда беделге ие болып отырған ханзу жігіттеріне тұрмысқа шығып жатқандықтарын жасыра алмайсыз.

Этносты этикалық-құндылықтық тұрғыдан ерекшелендіретін тұғыр да осы отбасы бүтіндігі болатын. Қытайдағы қазақтардың этикалық адамгершіліктік қағидаттарындағы өзгерістердің теріс жақтарына зер салсақ, қазақтар арасында «ақ некенің» құндылық мағынасы төмендегенін байқаймыз. Жастар арасында шынайы махаббаттан гөрі, қалтасының қалыңдығына қарай жар таңдау белең алуда. Бүгінгі қазақ ділінде жағымсыз көріністер байқалады. Әсіресе қазіргі жастардың дүниетүсінігі мен көзқарастарының өзгеруінің оң-терісін аңдауымыз қажет. Өйткені бұл мәселе ұлт болашағының кепілі.

Қытай қазақтарының діншілдігі жайындағы мәселеге тоқталатын болсақ, олар өздерін әлмисақтан мұсылман санайды. Ислам діні олардың арасында да татар молдалары арқылы таралып мұсылманшылықтары да барлық қазаққа тән күйінде деуге болады. Қытай қазақтарының мұсылманшылығы жастар үйленгенде неке қидырып, ұлдарын сүндетке

отырғызады, қайтыс болған адамдарға жаназа оқытылып жерлейді. Қытайда мемлекет заңдарымен мешітке шет мемлекеттен, олардың қоғамдық ұйымдарынан, жеке тұлғалардың қайырымдылық көрсетулеріне тиым салынған. Мемлекет тарапынан аудандық, қалалық көлемде қызмет атқаратын молдаларға зейнетақы тағайындалады. Молдалар мемлекеттік қызметкерлер, әскерилер, завод жұмысшылары, ғылыми қызметкерлер, дәрігерлер және мұғалімдермен бірдей зейнетақы алады. Молданы үкімет тағайындайды. Қытай мемлекеті жерінде мейлі ол аспан асты елінің азаматы болсын мешіт салуға құқығы жоқ. Ол жерде Құранды түсіну үшін (араб тілін) оқытуға да болмайды. Құранды түсіндіру молданың міндеті [9, с. 631–638]. Бұл шектеулер әсіресе 2009 жылғы Үрімжідегі 5 шілде оқиғасына байланысты сепаратистік іс-қимылдардан қауіптенгендіктен және шетелдерден әр түрлі ағымдардың – радикализм, экстремизм мен терроризмнің бой көрсетулері елдегі саяси жағдайларға әсер етуімен байланысты болып отыр. ҚХР-дағы мемлекеттік жаңа құруларға байланысты мұсылман халықтарының істері мемлекеттік партиялық-саяси тұрғыдан тексерілетін болды.

Соңғы кездердегі әлемдегі осындай ахуалдарға байланысты ШҰАР-да Үрімжі және тағы басқа қалаларда Ислам институттары ашылды. Молдаларды дайындау мемлекеттік тапсырыспен орындалып, олар енді партия мен мемлекеттің одақтасы болды. Қытай мемлекеті ендігі жерде мақсатты түрде мұсылман діні істері мәселесін өз ішінде шешуді дұрыстап қолға алғандай. Мемлекет қаржысынан мешіттер салына бастады. Қазақтар қажылыққа басқа да мұсылмандар қатарлы мемлекет тарапынан қаржыландырылып кезегі келгенде барады. Қажылық сапардың барлық шығындары мемлекеттік орындар арқылы өтеді. Аудан, аймақ бойынша жиналған топқа міндетті түрде аз ұлттар істері жөніндегі бөлімнің бастығы коммунист адам қосшылықта жүреді. Қытай қазақтары ислам дінінің негізгі қағидаттарын біле тұра өздерінің ата-бабалары рухын пір тұтады. Ата-бабаларының қабіріне түнеп, тілек тілейді. Олардың рухтары жебеп-желейді деп ұғады. Қазақ халқының дүниеге дәстүрлі көзқарасының идеялық өзегі: заттарды киелеу болса, Қытай қазақтары әлі күнге дейін жердің киесі, судың иесі бар деп сенеді. Ата-бабаларының аруағын қадірлеп-қастерлеп, өлгендерге құран бағыштап, құдайы тамақ береді. Қазіргі кезге дейін олардың рухани өмірлерінде түркілік және исламдық элементтер қатар өмір сүріп келді. Оның өзінше бір ерекше мәні бар. Халық жадының архетиптері діннің ол түрін де, бұ түрін де ұмыттырмайтын рөл атқарады. Ана сүтімен көшпелі әлем этикасын сіңіріп өскен қазақтар бабаларынның заңдары мен дәстүрлерін құрмет тұтып өсті және ұрпақтан-ұрпаққа соны сіңіріп отырды.

Осы кезге дейін аға ұрпақ рухани-мәдени саламен этикалық-адамгершіліктік тұрғыдағы құндылықтарды сақтап келгендігі белгілі болып отыр. ҚХР Мемлекеттік Халық құрылтайынан тарта (парламент) жергілікті әр дәрежелі Халық құрылтайларында қазақ этносының уәкілдері бар. ШҰАР-дағы қазақтар ұйыса қоныстанған аймақтарда олардың тіршілік көзі мал бағу болғандықтан Жер – Ана арқылы Әлеммен үндесе өсті. Сол жерге тамыр жайды. Сондықтан да сол жердің географиялық ортасымен үйлесе экологиялық тазалығын сақтай отырып өмір кешті. Бұндағы қазақтар өмірі көптеген қиыншылықтарды бастарынан өткізгені мәлім. Бәріне де шыдады, халық мінезінде төзімділік, қайраттылық, жігерлілік сияқты ізгілікті қасиеттер сақтала отырып шыңдалғаны байқалады. Қазіргі кезеңдегі Қытай қазақтарының өзіндік санасы мен дүниетанымдық қалыптарындағы жаңғыруларға келетін болсақ оның эволюциялық өзгерістерін байқаймыз.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Дүниежүзі қазақтарының екінші Құрылтайында сөйлеген сөзі // Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы: 15 жыл. Алматы, 2007.

2. Мұқаметханұлы Н. Сұхбат //Түркістан. 2010. № 33. 19.08.

3. Байтұрсынұлы Д. Жолсапар естеліктері // Туған тіл. 2012. № 2.

4. Жанболат С. Ұлттың тілі мен жазуы ортақ болмай, біртұтас болуы қиын // Айқын. 2012. 6 сәуір.
5. Көрші. Мәдени әмбебап журнал. 2009. № 9.
6. Қытайдағы қазақ кәсіпкерлері / Құрастырған М. Шоқан. Алматы, 2012.
7. Меркітбайұлы Б. Ұлтымызда сақталып отырған дерт мінездер және оны шешудің жолдары // Шынжаң қоғамдық ғылымы. Үрімжі, 2000. № 1.
8. Балтабаева К.Н. Казахская община в Китае: некоторые новые тенденции в демографическом развитии (по данным переписи 2010 года) // «Дәстүрлі және заманауи Қазақстан этнологиясы» атты әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 80 жылдығына және А.Б. Қалыштың 60 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 29 наурыз 2014 ж. Алматы, 2014.
9. Балтабаева К.Н. Ислам в жизни казахов России и Китая // Актуальные проблемы исторической науки Казахстана: Материалы Международной научно-практической конференции. 29–30 мая 2009 г. Алматы, 2009.

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҚ МЕДИЦИНАНЫҢ ДАМУЫ

Мажиқызы Н.

ҚР БҒМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Алматы

Қазақ халқы өзінің қалыптасу, даму жолында дәрігерлік және деннің саулығы жайында өмірден мол тәжірибе жинап, оны ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып отырған. «Әуелгі байлық – денсаулық», «он екі мүшең сау болса, қара басың ханмен тең» т.б. мақал-мателдерден халқымыздың денсаулықтың маңызын бағалағандығын көруге болады. Қазақ халқының құрамдас бөлігі болып табылатын Қытай қазақтарындағы халықтық медицинаның дамуы барысын, беталысын, ерекшелігін айқындау бүгінгі қазақтың этнография ғылымының маңызды салаларының бірі ретінде зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелердің бірі.

Әл-Фараби адамның денсаулығына әсер ететін географиялық, психологиялық, физикалық, физиологиялық және медициналық факторларды толық тізбелейді. Ол сыртқы әсерлер мен себеп-салдарлық түрде байланысты қарастырылатын ауруларды зерттеуге ерекше көңіл бөледі. Ол ауруларды емдеудегі және оның жазылмай, адам бойында сақталып қалуындағы қоршаған ортаның, тағамның және дәрілердің рөлін көрсетеді. Оның пікірінше, ауруларды табысты емдеуде дәрігердің тәжірибесі мен білімі, дәрілерді дұрыс тағайындай білуі, медициналық аспаптарды шебер қолдануы үлкен рөл атқарады [1]. Осы тұрғыдан алып қарасақ, Қытайдағы халықтық емханалардан емделіп, ауыруына шипа тауып жатқан адамдар аз емес.

Қытай қазақтарындағы халықтық медицинаның дамуына келер болсақ, қазақ халқы шоғырлы қоныстанған Алтай, Тарбағатай және Іле аймақтарында ұлттық шипагерлік емханалар салынып, біршама жетістіктерге қол жеткізгенін көруге болады.

Алтай аймағында Қытай Орталық денсаулық сақтау министрлігі, мемлекеттік ұлттық істер комитеті, жұңгоша дәрігерлік істер басқару мекемесі, Шынжаң ұйғыр автономиялы райондық халық үкіметі, Алтай аймақтық әкімшілік мекемесі қатарлы орындардың қолдауы мен көмек беруінде «Алтай қазақ дәрігерлік емханасы» 1988 жылы өз жұмысын бастады. Сол кезде 3264 шаршы метр аумақтағы қазақтың дәстүрлі құрылыс техникасы үлгісімен жобаланған үш қабатты емхана бой көтеріп, қазақ дәрігерлігінің сыртқы аурулар, ішкі аурулар, әйелдер ауруы, қарып емдеу қатарлы бөлімдер жиыны 100 бөлмеден пайдаланды. Алғаш құрылғанда 40 неше адам жұмыс істесе, ал қазір ол сан көбейіп 126 адамға артып отыр [2].

Қазір бұл емхананың аспабы кемелденген. 200-ден астам шөп дәрі материалы бар, оның ішінен қазақи дәрілерден 20-дан астамын өздері зерттеп жасап шығарып, іс тәжірибесінде қолданып отыр.

Бұл емханада қазір арнаулы «Қазақтың халықтық шипагерлігін зерттеу бөлімі» бар. Олардың мамандары қазірге дейін халықтық шипагерлік жөнінде 200-дей мақала жариялаған. «Қазақ емшілігінде ұдайы қолданылатын дәрілер», «Көп қолданылатын рецептер» қатарлы 10 неше кітап жарық көрген. Оның үстіне бұл зерттеу бөліміндегі мамандар қазір «Шипагерлік баянды» қытай тіліне аударуда.

Енді бірі Тарбағатай аймағындағы «Толы аудандық қазақ емханасы». Бұрын бұл емхана «Күп ауылдық қазақ бөлімі» еді. Кейін оны өзгертіп, кеңейткен. Ол емхананың басшысы Ақан Сәденұлы бұрынғы өзінің ұстазының еңбегіне мұрагерлік етіп дамытқан мықты шипагер. Оның халықтық шипагерлікке байланысты көптеген мақалалары жарық көрген. Сондай-ақ қазір көптеген адамдардың науқасын емдеп, көбін ажалдан, жапа-машақаттан арашалап халықтың қалауынан шығып отыр.

Іле аймағындағы «Іле облыстық жұңгоша емдеу емханасында» қазір «Қазақ бөлімі» бар. Оның ел іші-сыртында даңқы бар, талай рет халықаралық және мемлекеттік сыйлықтардың иегері, жоғары дәрежелі маман Жаңагүл басқарады. Бұл негізінен сүйек ауруларын негіз етеді.

Бұлардан сырт тағы, «Алатау емханасы қазақ бөлімін» атап өтуге болады. Бұл орында Қайролла, Тәліп сияқты мамандар жұмыс жүргізеді. Бұлар жұңгоша, батысша, қазақша емдеуді бірлестірген.

Бұлардан сырт, еренқабырғалық Шаймардан, күнестік Әлмеш, канастық Жұмабай, баркөлдік Уатқан, қорғастық Қожақ, текестік Әділбай қатарлы халықтық шипагерлер өз алдына жеке емхана ашып, өз шамаларының жетісінше халық үшін еңбек етуде.

Сонымен қатар, Қазақтың халықтық шипагерлігіне қатысты қазақ тілінде әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Қорқыт, Жалдаш, Өтей Бойдақ сынды ғұламалардың еңбегімен қатар, Айтқазы Шожинның «Хаюанат – шипалы дәрі», Махмұт Қанапияұлының «Қазақтың халық емі», Қайролла мен Әділдің «Ұлар», Әуелқан Қалиұлының «Ғұлама ғалым, киелі кітап», «Қазақи тағамдар», А. Алдашев, Ж. Әлімхановтың «Қазақ халық медицинасының құпиясы» қатарлы кітаптар жарық көріп, халықтың назарына ұсынылып отыр.

Қытайда жүргізілген далалық экспедиция барысында тарихи жазба материалдарды қарау, жасы үлкен, көпті көрген қариялармен сұхбаттасу барысында қазақтың халықтық шипагерлік өнерімен айналысып, халық үшін айтарлықтай еселі еңбек сіңірген көптеген ардақты халықтық шипагерлермен таныстық. Солардың ішінен ерекшелеп бір қаншасын атап айтар болсақ:

Сауқымбек Шойқыұлы (1906–1991) Іле өңірінде өткен атақты халықтық шипагер, әкесі Шойқы, Шойқының әкесі Қызай, Қызайдың әкесі Атакелді бәрі де емшілікпен шұғылданған. Сауқымбектің балалары – Таупиқ та аса зерделі шипагер болған. Талғатбек те шипагерлікті меңгеріп, енді жетілдіре бергенінде, жастай машина шырғалаңынан қайтыс болып кеткен.

Сауқымбек Шойқыұлы 1920 жылға дейін әкесіне ілесе жүріп, емшілікті үйренген. Кейін дербес шұғылданған. 1937 жылы Іле Моңғолкүре ауданында 22 адам құрт ауруына шалдығып, мұрындарынан, тіпті өмірінен айырылуға айналады. Сауқымбек міне осы адамдардың бәрін де емдеп жазады. Осылайша, ол 1935–1967 жж. неше он мың адамды емдеп жазады. Мәдениет төңкерісінен кейін де көптеген адамды аурудан айықтырады. Ол адамды Іле аймағы Текес, Моңғолкүре, Чапшал ауданы тұрғындары өте жақсы біледі әрі жоғары бағалайды [2, 211-б.].

Баяшбай 1909 жылы Тарбағатай аймағы Толы ауданында дүниеге келген. Белгілі оташы болған. Әкесі – Балықшы қажы асқан оташы екен. Балықшы мертіккен адамның сынған сүйектері түсіп қалса немесе шіріп кетсе орнына жас ботаның шикі сүйегін қиып салып, мертіккен адамды қатарға қосқан екен.

Бұдан жарты ғасыр бұрын Сауан ауданында Жымықан деген тағы бір белгілі оташы өткен екен. Кезінде Жымықан оташының қолынан да мертіккен көп адамдар қатарға қосылған екен.

Баяшбайдың әкесінің інісі – Аман белгілі дәрігер болған екен. Ол Қытайдағы қазақ сахарасында тұңғыш рет адам операциясын сәтті істеген халық шипагері.

Баяшбай әне солардан үлгі алып үйренген, бірақ солардың бәрінен шебер, тәжірибеге бай, оташылық тарихы бәрінен ұзақ (24 жасынан 74 жасына дейін) болған.

Қабден Балықшыұлы өз зерттеуінде: «Баяшбай Балықшыұлы оташы ғана емес, сүйек ілімінің маманы еді. Ол 1945 жылдан бастап адамның сүйек құрылысы жөнінде арнаулы зерттеу жүргізген... Башекең шебер оташы ғана емес, оның үстіне мықты дәрігер еді.

Башекең туберкулез, мерез ауруларын, күйдіргі, көкше, жалғыз тікен, шемен сияқты ауруларды емдейтін. Ұстара, қандауыр сияқты темір аспаптардың уыты, зардабы болады және өткір пышақпен сара тігілген ет пен тері оңай бітпейді» деп жаны кетпеген етті кесуге, бітеу теріні жаруға тура келгенде өзі жасап алған сүйек пышақ, сүйек қандауыр және сүйек ине ұстайтын» [3], – деген мәліметтер келтіреді.

Закария Түндебайұлы 1916 жылы Іленің Текес ауданында дүниеге келген. 1928–1936 жж. Жүніс молдадан көнеше оқыған. 1938 жылға дейін емқос Исабайдан емшілік өнерін үйренген. Аяқтан болған құрт ауруларынан елуден астам адамды жазған. Тамақтан жабысқан, теңге қотыр, тышқан қорық қатарлылардан жүзге тарта адам жазған. Самал желден жазылғандар екі жүзге тартады. Салданудан жазылғандар елу шамасында. Есі ауысқандардан елу неше адамды жазған. Сары кесел, ер-әйел ауруларынан да көптеген адамды емдеп жазған [2, 213–214-бб.].

Қорыта келгенде, Қытай қазақтырының халықтық медицинаның қазіргі жағдайы біраз жетістіктерге қол жеткізіп, жалпы Қытай медицина ғылымынан ойып өз орнын алып отыр. Бұл айтылған мәліметтерге Қытайда жүргізілген далалық экспедиция барысында өзіміз көзімізбен көрген немесе жазба материал арқылы қолымыз жетіп отыр. Тақырыпқа қатысты біз білмейтін, жазба дерек материалдары мен бүгінгі күнге дейін танылмай келе жатқан талай шебер халықтық шипагерлердің бары шүбәсіз. Ол ішкерлей зерттеп-зерделеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

1. Әл-Фараби және қазіргі заман. Оқу құралы. Алматы, 2004.

2. Қазақтың дәстүрлі денсаулық сақтау тәрбиесі. / Құрастырғандар: Тұрған Нұрасылұлы, Қайтан Әшімжанұлы, Нәбижан Орманұлы. Күйтың, 2008.

3. Балықшыұлы Қ. Әйгілі оташы – Баяшбай // Шалғын. 1984. № 3.

ЖАҺАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӨЗБЕКСТАН ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ АХУАЛЫ

Мейірманов А. Д., Әлжан Қ. Ұ.

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы

Өзбекстаннан отандастардың хал-ахуалы мен құндылықтық басымдықтары жайлы қатысты ақпараттар легі қайшылықты болып келеді. Ұлттық болмысты, этникалық өзіндік сана-сезімді тәрбиелеу, өрбіту және дамыту тұрғысынан алғанда бұл елдегі қазақ диаспорасының этникалық бірегейленуі, әдет-ғұрып және салт-дәстүрлерді сақтауы салыстырмалы түрде жоғары деңгейде деуге болады. Ана тілінің мәртебесін көтеріп, этникалық ортада қолданыста ұстай білу қырынан алғанда этникалық иммуниттеттің орнықтылығы байқалады. Сондықтан, Өзбекстандағы отандастарымыз өздерінің бұл

саладағы жетістеріне қанағаттандырушылық білдіреді. Бұл бірінші бағалау позициясы болып табылады. Қазақстанға қоныс аударушы репатрианттардың негізгі контингенті Өзбекстанннан болғандықтан осы елдегі отандастарымыздың саны азая бастауда. Соның өзінде 1,5 миллиондай[1] қазақ халқының өкілдері осы елді мекен етіп отыр.

Олардың шоғырлану мекендері – Ташкент облысы, Қарақалпақстан, Науаи, Жызақ, Сырдария және Бұхара облыстары болып келеді. Барлық облыстардағы қазақ диаспорасы өкілдерінің қазіргі кезеңдегі көші-қондық көңіл-күйі жаңа құндылықтық бағдарлардың топтамасын жасап отыр:

1. Қазақ диаспорасы өкілдері жас ұрпақтың Қазақстанның жоғары оқу орындарында оқығанын және болашағы бар жұмыс орындарында орныққанын қалайды.

2. Репатриация барысында тарихи Атамекендегі тектік туысқандар мен ағайындардың арасына қоныс аударғанды қалайды.

3. Өзбекстандағы жұмыссыздық деңгейінің жоғарылығы қазақ диаспорасы өкілдерін еліміздегі еңбек ресурстарына қажеттілік туындаған жерлерлерге ұмтылдырады.

4. Отандастарымыздың арасында Қазақстанға қарай жаппай көші-қон үрдісінің бағытына еліктеу арқылы көшуге ұмтылушылық та байқалады.

Бүгінгі таңда Қазақстан мен Өзбекстан өңірдегі маңызды әріптестерге айналып отыр. Үкіметаралық комиссияның бірлескен отырыстары өткізіліп, парламентаралық үнқатысу дамуда, Іскерлік кеңес құрылды. осындай бірлескен іс-қимылдардың жаңа сапаға шыққандығының бір куәсі 2013 ж. 14 маусымында Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Өзбекстанға ресми сапары аясында Өзбекстан Президенті Ислам Каримовпен кездесіп, екі ел арасында стратегиялық әріптестік туралы шартқа қол қойылды. Қазақстан мен Өзбекстан – осы өңіріміздегі бейбітшілікті, қауіпсіздікті, сауда мен әл-ауқаттың артуын қамтамасыз ететін негізгі мемлекеттер болғандықтан ел басшылары тарапынан ортақ мәселелердің келіссөздер арқылы шешілуінің маңыздылығы айтылды. Н. Назарбаев Қазақстан мен Өзбекстанда тұратын этностық қоғамдастықтардың болуы мемлекет аралық байланыстарды нығайтудың маңызды факторы екенін де атап көрсетті. Осы сапарда Ташкент қаласындағы Қазақстан елшілігінің жаңа ғимараты мен Абай ескерткішінің ашылу салтанаты болды. «Абай жырлары, қара сөздері мен философиялық ойлары – тек қазақ халқының ғана емес, сондай-ақ, бүкіл ислам әлемінің рухани мұрасы. Оның шығармалары танымдық, еңбексүйгіштік, әділдік пен бауырластыққа үндейді» [1] дей келе, Н. Назарбаев Абайдың дүниетанымына өзбек халқының ұлы ақыны Әлішер Науаидың, сондай-ақ шығыстың көрнекті ойшылдары Фирдоуси, Низами, Физулидің шығармалары зор ықпал еткеніне тоқталды. Абай ескерткішінің ашылу рәсімінен кейін екі мемлекеттің елбасылары Шейх Хавенди Тахурдың және Төле би кесенелеріне зиярат жасады.

Осындай мемлекет аралық қатынастардың өркендеп дамуы қазак диаспорасының мәдени орталықтарының жұмысының жандана түсуіне, қазақ қандастарымыздың өңірдегі экономикалық, сауда, саяси қарым-қатынастарға белсенді араласуына, өз болашақтарын түп отандарымен байланыстыра түсуге ықпал етеді. Қазақ және туысқан өзбек халықтарының мәдени рухани кеңістігінің о бастан ортақ діни негіз, яғни мұсылмандық сүннилік бағытты, Имам Ағзам мазхабын тұғыр етуі олардың салт-санасындағы, рухани мұраларындағы көптеген ортақ тұстарынан көрінеді. Елбасшыларының ресми сапарларының барысында да осы ортақ рухани бауырластығымызға барынша қолдау көрсету және осы негізде одан әрі ынтымақтастықты арттыру ниеті айқын. Қазақ диаспорасының өз ұлттық төлтумалылығын сақтап, жаңа жаһандану заманындағы қауіп-қатерлерге қарсы тұрып, тілін, мәдени ерекшелігін сақтауы үшін де осы рухани бастауларға жүгінуінің маңызы зор. Өйткені, ол мұраларда адамды адамгершілік ұлы мұраттарға бағыттау, рухани кемелдікке баулу, өзгеге құрмет, отаныңа махаббатқа, құндылықтарды сақтауға тәрбиелеудің негізі қаланған. Тарихи-мәдени сабақтастықты ескере отырып, тарихи ескерткіштердің рухани мән-мазмұнын ашатын туристік маршруттар ұйымдастырып, мәдени-ағартушылық бағдарламалар

[1] Редакция алқасы Өзбекстандағы қазақтардың саны 2000 жылы 990 022 адам болғандығын ескертеді.

дайындаудың маңызы зор. Бұл ұлттар арасындағы достыққа, шетел қазақтарының рухани құндылықтарының сақталуына, тарихи сананың жаңғыруына тарихи отандарымен байланыстарының нығаюына қызмет жасар еді. Оңтүстік Қазақстанда және Өзбекстанда осындай ортақ тарихи және рухани-мәдени сабақтастығы бар туристік маңызға ие нысандар көп.

Қазақ қауымдастығының өзбек жерінде ұлттық бет-бейнесін айқын сақтап келуіне негізгі себеп болған нәрсе – ұлттық құндылықтарымыздың, оның ішінде діни сенім мен тұрмыстық салт-дәстүрді ұстануға мүмкіндік беретін рухани кеңістіктің болуы, тарихи тағдырлас халықпен қатар өмір сүруі. Сонымен қатар бұл елде қазақ диапорасы үлкен қауымдастықтар ретінде әртүрлі елді мекендерді шоғырлана қоныстануы да игілікті әсері тиді. Қазақтар көп тұратын жерлерде қазақ мектептері бар. Қазақ тілінде білім беретін 550 мектептің 220-сы таза қазақ тіліндегі мектептер болатын. Дегенмен соңғы уақытта ұлттық мектептердің саны жыл сайын азаюда және көптеген пәндер өзбек тілінде жүргізіле бастауда. Шетелдегі қазақтардың елге бет қоюы, аштан өліп, көштен қалғандықтан емес, ұрпағының елге жат болып қалуынан сақтанудан, ұлттық тамырынан ажырап қалу қаупін сезінгесін көппен көрген ұлы тойға тобымен араласу ниетіннен, ұлттық бірегейленуге, атажұртта топтасуға ұмтылыстан туындап отыр. Замана көшіне жаһанданудың қауіп-қатерлеріне төтеп беріп, іргелі ел болып ілесу үшін шет жердегі де Қазақстандағы да қазақтарды тұтастай жұмылдыратын осындай ұлттық идеяның жандануы, күш алып дамуы керек. Ұлттық бірегейлік – ел басына күн туған шақтарда өзектілігі арта түсетін ұлттың және жеке тұлғаның төлсаналылығының шарықтауымен сипатталатын, ұлттың өміршеңдігінің кепілі болып табылатын құбылыс. Туған жер, Отан ұғымдары – кез келген этностың тәуелсіз, егеменді тұрмыс-тіршілігінің кепілі ғана емес, оның тамырын тереңнен тартқан таным-түсінігіндегі ең қадірлі, қастерлі ұғымдардың ұйытқысы. Ұлттық бірегейлену эволюциясын халықтың қонысқа көзқарасынан да бағамдауға болады. Қазақтардың дәстүрлі дүниетанымындағы атамекенді ардақтау, аялау сезімі көне түркілік кезеңде көшпенділердің мифтік-поэтикалық ойлау жүйесінен бастау алып, қазақтың жыраулық поэзиясында – құтты қоныс Жерұйық, Жиделібайсын, қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын заман нышандары арқылы бейнеленді.

«Ұлттық идея Қазақ ұлты қай жерді мекендегеніне қарамастан, тарихи отанында немесе одан тыс өмір сүрсе де, оның төлсаналылығында «Жерұйық» мағынасында орын алды. Бұл қазіргі географиялық пайымдауда – Қазақстан Республикасының аумағы» (ауд. автордікі.) [2, с. 54]. Қазақстан мен Өзбекстан Республикаларында бірге қатар өмір сүріп жатқан сан ондаған ұлттарды мәдени-тарихи байланыстар, мен тарихи оқиғалар, ұқсас тағдырлар біріктіреді. Сондықтан да бұл мемлекеттердің этникалық саясатындағы негізгі міндетті ұлттар арасындағы достық пен татулықты сақтау болғандықтан, әрбір ұлттың әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуына қолайлы жағыдай жасауға мүдделі. Ал, осындай достық қарым-қатынаста өмір сүрудің тәжірибесі сан ғасырлар бойы қатар тіршілік кешіп келе халықтың, ұлт өкілдерінің әрқайсысы терең сезінетінін, жоғары бағалайтын ортақ құндылығы. Бұл құндылықтың өзі адамдар санасында ғасырлар бойы қордаланған өзара сый-құрмет, төзімділік, қанағат, ынсап сияқты адамгершілік құндылықтарға негізделген. Құндылықтардың ұлттық салт-дәстүрлерде, өнер мен тілде сақталып, өміршеңдігі мен күш-қуатын, өзектілігін сақтайтыны белгілі. «Ол үшін әр халықтың өзіндік салт-дәстүрін, тұрмысы мен мәдениетін сақтауға, рухани-мәдени қажеттілігін сусындатуға жағыдай тудыру өте қажет, бұл қоғамдағы ұлтаралық қатынастар мен келісімнің нығаюына, көп ұлтты мемлекеттің өзіндік мәдениетінің дамуына оң ықпалын тигізетіні сөзсіз» [3, 199-б.].

Ташкент қаласында өткен құрылтайда Өзбекстандағы қазақтардың тарихына байланысты ғылыми монография, қазақ жазушыларының очерктер жинағы, 20-дан астам көркем әдеби кітаптар жарыққа шыққаны, халықтар достығы жайлы деректі фильмдер түсірілгені, «Нұрлы жол» газеті шығатыны, «Алтын бесік» журналына белсенді қатынасатындықтары» айтылды [4, 5-б.]. Алайда Өзбекстандағы қазақтардың қазақ мектептерінің азаюымен, Қазақстанда шыққан оқулықтарды пайдалануға болмауымен

байланысты көптеген қиындықтары да бар. Мәселен, «Өзбекстан Республикасы халыққа білім беру Министрлігінің мәліметтері бойынша 2002–2003 оқу жылында Өзбекстанда 157863 оқушысымен 581 қазақ және қазақ тілінде оқытатын аралас мектеп болса, 2006–2007 жж. 521 мектепке дейін қысқарып, оның 234-і қазақ мектептері, оларда бар болғаны 102372 оқушы білім алған» [3, 197-б.]. Ал кейінгі деректерде «207 қазақ мектебі, 265 қазақ тілінде оқытатын сыныптары бар мектептер (жалпы саны - 472) бар, қазақ тілінде оқитын оқушылар саны 61873 оқушы деген деректер келтірілген.» [5, с. 29]. Көріп отырғанымыздай оқушылардың саны кейінгі бес жылда екі есеге жуық азайған. Бұның өзі Қазақстандағы орта және жоғары оқу орындарында шет ел қазақтарының балаларының келіп оқуына айырықша мүмкіндіктер туғызу керек екендігін көрсетеді. Өзбекстандағы қазақша бастауыш және орта мектеп сыныптары мен Қазақстандағы мектептердің оқу бағдарламасында айырмашылықтар бар. Өзбекстан өз тәуелсіздігін қалыптастырудың алғашқы кезеңінде Түркия, Әзербайжан, Түркіменстан сияқты басқа да түркітілдес мемлекеттердегідей латын әліпбиіне көшкен еді. Бұл жағдай жоғарыда аталған көршіліес елдердегі қазақ диаспарасы мен тарихи отаны Қазақстанның арасындағы мәдени қарым-қатынасқа, кітап және ақпараттық алмасу үдерісіне белгілі бір бөгеттер туғызады.

Өзбекстандағы орта білім беру 9-шы сыныптан соң колледждерде жалғасатындықтан, қазақ балалары колледждерде өзбек тілінде және латын әліпбиімен оқуға мәжбүр. Сондықтан Қазақстандағы арнайы орта білім беру мекемелерінде Өзбекстандық оқушылар мен студенттерді көптеп қабылдау олардың Қазақстандағы оқу бағдарламасына бейімделіп, одан әрі жоғары оқу орындарында білімдерін жалғастыруына мүмкіндік береді. Осы жағдайларды ескере отырып, олардың Қазақстандағы оқу орындарына қабылдануы үшін орта және жоғары оқу орындарының жанындағы дайындық курстарының жүйесін дамытып, олардың оқуларын осында жалғастыруының мәселелерін шешу керек. Олардың қайта білім алуы мен қайта маманданудың механизмдерін қарастырған жөн, өйткені, жаңа әлеуметтік-мәдени ортаға қалыптасу мен орнығудың қиындықтары бар. Оралмандардың басқа мемлекетте алған дипломдарын нотрафикациялау мен студенттердің оқу визаларына байланысты мәселелерді шешу маңызды.

Жаһандану дауылына төтеп беру үшін Қазақстан Республикасындағы қазақтардың ұлттық идея тұрғысында ынтымақтастығы артып, ұлттық мәдениетін сақтап замана көшіне ілесе алуы, көші-қон саясатын жүйелі жүргізуі басқа көршілес мемлекеттерде, бауырлас халықтардың ортасында өмір сүріп жатқан қандастардың ассимиляцияға түспей, түпкі отаны Қазақстан деп біліп ұлттық мәдениетті сақтай білуіне игі ықпал етеді. Қазақ ұлтының өкілдері шоғырлана орналасқан Өзбекстан да ұлт аралық келісім мен таулыққа мүдделі болғандықтан бауырлас кіші ұлттардың мәдениеті мен тіліне тікелей қысым жасап отырған жоқ.

Бүгінде Өзбекстанның алты жоғары оқу орындарында Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогикалық университеті (МПУ), Гүлістан мемлекеттік университеті (МУ), Науаи МПУ, Бердақ атынд. Қарақалпақстан мемлекеттік педагогикалық университеті (МПУ), Нөкіс мемлекеттік педагогикалық университеті (МПУ) – 630 студент қазақ тілі мен әдебиеті бөлімдерінде оқиды. Бұл оқу орындары негізінен орта мектептің мұғалімдерін дайындайды. Осы оқу орындарын аяқтағаннан соң қазақ жастары өз оқуларын Қазақстандық ЖОО-дағы магистратураларда жалғастырып, ғылыми мекемелерде біліктілігін арттырғысы келеді.

Сан ғасырлық тәуелсіздік үшін күрес жолындағы тарихы бар, сонымен қатар осы заманға сай тәуелсіз мемлекет құрудың жаңа жиырма жылдық тарихи кезеңін бастан өткізіп отырған еліміздің іргесі бекіп, мемлекеттілігі нығаюы үшін жүйелі ұлттық саясат қалыптастырудың маңызы зор. Қазақ диаспорасы – мемлекетіміздің ұлттық саясатында маңызды орны бар, мемлекеттігіміздің нығаюуына, ұлттық бірегейленуге, этнодемографиялық мәселеленің шешілуіне түбегейлі ықпал етерлік зор әлеуеті бар игерілуі тиісті ресурсымыз.

Мәдениеттердің қақтығысы үздіксіз жүріп жататын процесс, ал бұл майданда күштінің жеңіп, әлсіздің жұтылуы заңдылық. Өткен ХХ ғасырдағы уақыт пен кеңістіктің тарыла түсуіне сай үдей түскен бұл құбылыстың құрбаны болған ұлттар мен ұлыстар жүздеп саналады. Ал, кейінгі жылдардағы жаһанданудың дауылы күшейе түскен шақта бұл қауіптің еселене түскені сөзсіз. Жаһанданудың қауіп-қатерлерін жұмсарту үшін халықтың рухани-мәдени бастауларына ден қойып, құндылықтық әлеміндегі асыл қазыналардың жаңғыртылуы, халықтың ұлттық идея, елдік мұрат төңірегіне шоғырлануы айқын қажетілік. Ұлтты құрайтын жеке тұлға болса, нарықтық экономикалық қатынастарға араласу әсерінен, ақпараттар ағымының, жедел өзгерістердің қыспағынан адамдардың тұлғалық қасиеттерінің көмескіленуі, прагматизмге, мәдени немқұрайдылыққа, тоғышарлыққа бейімделуі, өз тілінен, ділінен, дінінен жерінуі бой көрсетуде.

Әрине, мемлекетіміздің тәуелсіз даму жолына түсуі, бұл барлық халықтар басынан өткізіп отырған, бүкіл ғаламда болып жатқан үдерістерден тыс қалу деген сөз емес. Ал, бұл тұтқиылдан келген үдемелі процестердің біздің еліміз өміріне араласуда дөрекі, жабайы сипат алуы – біздегі саяси, әлеуметтік, мәдени дамуымыздың әлсіз тұстарына сай бой көрсетіп жатқанын жасыра алмаймыз. Байтақ мекенде шашыраңқы орналасқан саны аз қазақ халқының мәдени-рухани мұрасынан ажырай бастауы, басқа мемлекеттердегі саяси және әлеуметтік даму жағдайының әралуандығына орай сол елдердегі қандастарымен де алшақтықтың ұлғаюы жалпы ұлттық мәдениетке, мемлекеттілік құрылымның саяси, экономикалық ахуалына зардап тидіретін қаупі бар құбылыс. Қазақ халқының рухани-мәдени өрлеуі мен қайта түлеуі қажеттілік, ал бұл қажеттіліктің жүзеге асуы тек қана өз мемлекетінде, мәдени тілдік ортасында және мемлекеттік деңгейде пәрменді ұлттық саясат жүргізілген жағыдайда ғана мүмкін. Ал, шеттегі қазақ қандастарымыз өзге мемлекетте, басқа мәдени ортада ұлттық мәдениеттің қалыптастырушысы емес, тек қана сақтаушысы, сыртқы ықпалдардан өз мәдени ерекшелігін қалқан етіп қорғанушы ғана бола алады.

Алайда, жаһанданудың ғылым мен техниканың және технологияның жеделдеуімен байланысты игілікті ықпалын да жоққа шығаруға болмайды. Адам Отанынан қиырға ұзап кетсе де БАҚ-тағы, интернеттегі технологиялық мүмкіндіктерді пайдаланып, отанымен байланысын үнемі үзбейтін мүмкіндігі бар. Осындай мүмкіндіктерді пайдалана отырып, ұлттық бет бейнені айқындай түсетін ұлтаралық қарым-қатынастың жаңа сапалық деңгейіне жетуге болады. Алайда, осының барлығының қозғаушы күші – дәстүрлі рухани қайнарлардан бастау алатын ұлттық бірегейлену идеясы болып табылады.

Әдебиеттер

1. Егемен Қазақстан. 2013 ж. 15 маусым.
2. Байдаров Е.У. Национальная идея в судьбе казахской диаспоры // Ұлттық идея – отандастардың тәуелсіз қазақстанның игілігі жолында бірігу факторы: Халықар. ғыл.-теор. конференция материялдары. Алматы, 2011.
3. Қобландин Қ.И., Меңдіқұлова Г.М. Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы. Алматы, 2009.
4. Құрылтайдан Құрылтайға дейін (04.05.2002 – 17.06. 2006). Ташкент, 2006.
5. Саидов А.Х. Поддержка, обеспечение и защита прав человека представителей наций и народностей, проживающих в Республике Узбекистан // Развитие межнациональных отношений в независимом Узбекистане. Ташкент, 2012.

РЕСЕЙДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАСЫ
(Самара, Саратов, Волгоград, Астрахань облыстары бойынша)

Набиолла Н.

ҚР БҒМ ҒК М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы

Ресейдегі төрт облысқа, атап айтқанда Самара, Саратов, Волгоград, Астрахань облыстарына фольклорлық экспедиция барысында біраз нәрселерге көз жеткізілді. Біріншіден ондағы қазақтардың барлығы отырықшы болғандықтан көшпелі өмірде пайда болған фольклорлық дүниелерден алыстап қалғаны, жасы алпыстан асқан көненің көзін көрген кісілердің ғана білетіні белгілі болды. Екіншіден этнографиялық құндылыққа тән ұлттық дүниелеріміздің там-тұмдап қана қалғаны анықталды. Үшіншіден бұл обылыстардағы қазақ мектептерінің 1965 ж. бері қарай жабылып қалуы фольклорлық дүниелерді қойғанда, ұлт болып қалудың өзіне қысым әкелгені байқалады. Ана тілін, ұлттық құндылықтарын білмейтін, басқа бір ұлттың болмысымен өсіп-өніп келе жатқан жаңа буынның хал-ахуалынан хабардар болдық. Соғыс, ашаршылық, ұлттық езгінің ес жидырмай келгені де сезіледі. Күнделікті күнкөрістің қамымен жүріп көп дүниенің ұмыт қалғаны да экспедиция барысында анықталды. Оның бір себебі ұрпақ сабақтастығының үзіліп қалуында, үлкендер білгенін кейінгі буынға, жастарға айтқысы келеді, алайда, оны тыңдайтын ортаның болмағаны, жас буынның мүлде басқа жат ортада тәрбиеленіп келе жатқанында болса керек. Өз тілі мен мәдениетіне тосырқай қарап, қабылдай алмауының басты себебі де сол.

Сонымен бірге Самара облысындағы экспедиция барысында білгеніміз, бізден бірнеше жыл бұрын татар молдалары ел аралап араб графикасымен жарияланған кітаптардың барлығын «Құран» деп жиып алып кеткен. Ол кітаптар шын мәнінде «Құран» кітабы ма, әлде көне жазуды түсінбейтін қазақ ауылдарынан ескі мұраларды да жиып әкетті ме күман тудырады. Сондай-ақ таза араб жазуымен сауаттанған ауыл молдалары біздің көне жазумен жазылған құндылықтарымызды тани білуі де қиын. Өйткені Астрахань облысындағы ауылдарды аралап жүргенде бір әжеміздің жолдасының (жолдасы ескі сауатты адам болған екен) мұраларын молдалар оқи алмай, «кім көрінгеннің қолына түсіп кетсе болмайды, сондықтан зиратқа апарып топырағына жасыр» деп кеңес те берген жағдайлардың бар екендігін, ал әжеміздің жолдасының басына апарып көмгенінен де хабардар болдық. Ертіп баруын өтініп едік жүрегі қаламады.

Рухани мұраларымызды жию барысында осы обылстарда орналасқан қазақтардың арасында біраз мұраларымыздың кездеспейтінін байқадық, мәселен еңбек фольклоры (терімшілік пен аңшылыққа, малшылыққа, егіншілікке), маусымдық ғұрып фольклоры (наурыз, жарапазан, қымызмұрындық т.б.), айтыстар, эпостық жырлар мен дастандар, ертегілер, жұмбақ-жаңылтпаштар жолықпады, яғни бұл жанрлардың сол өлкеден жоғалып бара жатқанының белгісі болса керек.

Ал ғұрыптық фольклордан сыңсу мен беташар жыры, жоқтау, балалар фольклорының үлгілері жазып алынды. Аңыздардан, лирикалық өлеңдерден (қара өлең, тарихи өлең) біраз үзінділер қоржынға түсті. Сонымен бірге аздаған мақал-мәтелдерді де кездестірдік. Бір назар аударатын жайт діннің кең көлемде халық арасында үгіттелуіне байланысты, молдалар тарапынан жоқтауға шек қойылғаны да аңғарылады. Олай дейтініміз кісі өліміне дауыс шығарып жоқтау айтуға болмайды деген уәжді ұстанған.

Төменде экспедиция барысында жиналған мұраларымызға тоқталамыз. Сондықтан фольклордың кейбір жанрына байланысты ғалымдарымыздың теориялық ой-тұжырымдарына назар аударуды жөн санадық.

Қазақ халық өлеңдерінің тарихының арыда екендігін ғалымдарымыз еңбектерінде зерттеген. Айталық Б. Уахатов өзінің «Қазақтың халық өлеңдері» атты монографиясында халық өлеңдеріне талдау жасап тарихының тереңде екенін, зерттеуші ғалымдардың дәйегін келтіре отырып дәлелдеген. Монографияның «Лирикалық өлеңдер» атты тарауында «қара

өлең» мен «тарихи өлеңді» жеке-жеке қарастырып, қара өлеңнің шығу тарихына болжам жасап «қара өлең», «қайым өлең» деген атаулардың жиі, қатар қолданылуын мысал арқылы келтіріп, «қара өлеңнің» де көнеден келе жатқан жанрлардың бірі екенін тілге тиек етеді [1, 234-б.].

Ал, Б. Кенжебаев болса «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері» атты зерттеулер жинағына енген «Қазақтың бұрынғы өлең құрылысы» деген мақаласында қара өлеңнің құрылысына тоқталған [2, 44–48-бб.].

М. Әуезов Қара өлеңді «Тау өлең», «Су өлең», «Жер өлең», «Амандасу» «Ата өлең», «Шай өлең», «Ет өлеңі», «Қошатсу өлеңі» қатарлы түрлерге жіктеген [3].

Жоғарыдағы ғылыми тұжырымдардың барлығы да қара өлеңнің табиғатын ашуға қызмет еткені белгілі. Ғалымдарымыздың кейбірі өлең құрылысына тоқталса, кейбірі мазмұнына, кейбірі орындалу ортасына байланысты өз тұжырымдарын жасаған.

Әрине қара өлеңді айтқызып алу үшін де орта болуы керек екендігі белгілі. Бірден барып маған қазақ ауыз әдебиеті яғни фольклорлық үлгілер керек еді, сол саланы жинап жүрген азаматтар едік дегенмен, дайындығы жоқ адамдардың шешіле қоймайтыны түсінікті, ол үшін белгілі жағдай, орта дайындау керек болатыны анық. Алайда экспедиция барысынан, біздің жағдайымыздан хабардар ауыл тұрғындары тым болмағанда өздерінің есінде қалған дүниелерін ортаға салуға тырысты. Солардың бірі Нұрзия Әділкерейқызы Батырбекова (1936 жылы РФ Ульянов облысы, Розошевский ауданы Широковка селосында туған, қазір Самара облысы Большеглушицкий ауданы Большая Глушица селосында тұрады. Руы Кіші жүз – руы Алаша ішінде Сары алаша. Аталары Орал облысы Фурманов селосында болған. Алты баласы, төрт қыз екі ұлы бар) өзінің есінде қалған қара өлеңнің шумақтарын бізге айтып жаздырды:

Әуеде бір жұлдыз бар-ау айдан жақсы,
Тигізбес залалыңнан-ау пайдаң жақсы.
Жаманға бір сөз айтсаң-ау теріс қарайды,
Балқыған қорғасындай қайран жақсы-ау [4].

Бұл шумақтың қара өлеңнің қалыптасқан үлгісімен айтылғанын білеміз. Жалпыға бірдей таныс шумақтар. Бұл шетелдегі қазақтармен бірге Қазақстанның әр облыстарындағы қазақтарға да түсінікті яғни кең көлемде танымал екендігі белгілі.

Ғабділмәжит Өтетілеуұлының (1930 ж. 15 мартта (жылқы жылы) Орал облысы Березин селосында туған. Руы Байбақты. Исатай Таймануұлының жақыны. Бірі сынып қана оқыған, он баласы бар) аузынан жазып алған қара өлеңде жергілікті сипат, яғни «Жер өлеңнің» элементтері ұшырайды:

Қай қала-ау мына қала Теке қала,
Түр салған текеметке-ай теңбіл ала.
Біздерден осы күнде-ай не сұрайсыз,
Әр жерде сөйлеп өткен біз бір бала-ай [5].

Сонымен бірге өлеңдерде өңірлік ерекшеліктер, жер-су аттары молынан кездеседі. оған дәлел төмендегі шумақтардағы батыс өңірге тән «Жайық» өзенінің қара өлең шумақтарында ұшырасуы.

Ішпеймін Жайық суын бұлақ тұрып,
Ойнаймын орамалды лақтырып.
Ойымнан таңды атырсам да-ау еш кетпейді-ау,
Қарғамның айтқан сөзі жылап тұрып-ай [4].

немесе:

Ішпедім Жайық суын ылай ма деп,
Толқыны жарға соққан құлай ма деп.
Өзімнен өзім тұрып таңғаламын,
Айырған ата-анамнан Құдай ма деп-ау.

тағы:

Жайықтың ар жағына өткенім жоқ,
Дүние жалған деді нанғаным жоқ.
Мен өзім анау ақын болмағанмен,
Құрбымнан өзім теңдес қалғаным жоқ [6].

Бұл шумақтардан байқалатыны төрт обылыста негізінен Еділдің жағалауына орналасса да қара өлеңнен Еділ өзеніне байланысты жолдарын кездестіре алмадық. Оның себебі осында орналасқан кісілердің арғы аталары Атырау мен Батыс Қазақстан облысынан қоныс аударғанынан байқаймыз. Сондықтан да қара өлеңде Жайық өзенінің атының молынан кездесуі соның әсері болса керек. Сонымен бірге бұл шумақтың батыс аймақтарға ғана тән жергілікті ерекшелігі анық байқалатынын білеміз.

Экспедиция барысында жиналған халық өлеңдерінен ауған елдің қиналысы, жүрек сыры, ішкі көңіл-күйі де айқын көрініс табады. Ол төмендегі шумақтардан байқалады.

Орыстар үй салады жар басына,
Орыстың талай міндім арбасына.
Жүргенде өз елімде аққу едім,
Бұл елдің теңелмедім қарғасына [6].

тағы:

Ресей адыра қалғыр отыны жоқ,
Үстіме киген көйлек бүтіні жоқ.
Есіме сен түскенде қайран елім,
Ішімнен от жанады түтіні жоқ [4].

Жоғарыдағы шумақтан отарлықтың ізі айқын аңғарылады. Басқы екі тармақты ұйқас үшін алғанымен негізгі ойды соңғы екі тармаққа салғанынан байқалады. Яғни сол кездегі ауған елдің көрген күнінің қаран екенін аңғарамыз. Біздің ұғымда қарғаның жағымсыз кейіпкер, аққудың тазалықтың, пәктіктің, сұлулықтың, адалдықтың символы екені түсінікті. Қарға мен аққу образын шендестіру арқылы сол кездегі жағдайдың мәз емес екендігін айтады.

Сонымен бірге Ұлы Отан соғысы кезіндегі жағдайда халық өлеңінен қағыс қалмаған. Соғысқа кеткен жандардың аман-есен оралуын тілеген өлең жолдарын да кездестірдік. Астрахань обылысы Алтынжар ауылының тұрғыны Мұсаева Жұмақыз Түсіпқызынан (1930 ж. 15 мартта туған. Туған жері Астрахань облысы Воладар районы Алтынжар селосы. Руы шеркеш ішінде шумақ. Келген жері төлеңгіт. Төртінші сынып бітірген. 1949 ж. тұрмысқа шыққан. Сегіз баласы бар.) жазып алған өлең соның дәлелі:

Не балық, су ішінде табан болғай,
Бауырым армияда аман болғай.
Боз торғай қой үстіне жұмыртқалап,
Белгілі социялистік заман болғай [6].

Сонымен бірге осы Ұлы Отан соғысына кетіп, қайтып оралмаған азаматтарға арналған жоқтау өлеңдер де жүз береді:

Құланның шөлде көрдім шоқырағын-ай,
Қайыңның теріп жедім жапырағын-ай.
Өсірген әлпеншектеп қайран тәтем-ау,
Бір уыс бұйырмады топырағың-ау.

тағы:
Есіктің алды талды ғой,
Төрімнің алды қалды ғой.
Айналайын папеке-ау,
Ажал құрық салды ғой [4].

немесе:

Герман, Герман, Герман жау
Фашист Герман қарсы жау.
Сол Германға кеткен кісі
Келер ме екен есен-сау [6].

Қасіретті жылдардың таңбасы ұрпақ санасында өшпестей сақталғанының бір көрінісі осы өлең жолдарынан аңғарылады. Баланың әкеге деген сағынышы мен өкініші қоса өрілген. Жат елде, жат жерде, қай төбенің, қай қыраттың басында қалғаны белгісіз, әйтеу өлді деген қара қағазды ғана медет тұтқан жандардың жан қиналысы екендігі түсінікті. Өлеңнен ақтық демі таусылғанша қасында бола алмаған немесе басына бір уыс топырақ салмаған қасіреттің табы білінеді.

Ғұрыптық фольклордың үйлену ғұрпына жататын фольклорлық үлгілерінің бірі – сыңсу. Сыңсудың қыз ұзатылар алдында босағамен, әке-шеше, аға-жеңге, әпеке-бауыр, ел-жұртымен қошасуы кезінде айтылатыны белгілі. Сұлу Мұхаметжанованың аузынан жазып алған бір шумақ өлең үйімен яғни босағасымен қоштасуының көрінісі, сонымен бірге екінші шумағы бауырларымен қоштасқанда айтылғаны мәтіннің өзінен-ақ аңғарылады:

Есіктің алды ақ қайың,
Жапырағын баспайын.
Өз үйімнен кеткен соң,
Еркелікті тастайын.

Сандыққа салдым сары беспе,
Санауға жақсы бір десте.
Айналайын бауырлар,
Жетпей қалды-ау он беске [4].

Сыңсуды көбінде Самара облысының қазақтары жылау деп айтатыны да белгілі болды. Ғайнижамал Мұхаммедованың аузынан жазып алған сыңсудың шумақтарын ұсынып көрелік:

Есіктің алды ылай-ай,
Қор болды көзім жылай-ай.
Кешегі жүрген балдардан
Айырдың Аллам, Құдай-ай [4].

Ағиба Кенжеғалиева деген апамыздың аузынан жазып алған сыңсудың түрлері:

Үй артында ақ тайлақ,
Жүк жинадым тақтайлап.
Өз үйіңнен кеткен соң
Кім келеді ат байлап [4].

Мағрипа Төлеғұлова апамыздың аузынан жазылып алынған сыңсуға назар салайық:

Сай сайдан су сарқырар
Күмістен алтын жарқырар.
Бауырлар еске түскенде
Қос бүйрек бірдей солқылдар [4].

Зылыиха Лұқманова апамыздың сыңсуында жеңгесі және бауырларымен қоштасқаны тілге тиек етілді:

Айналайын бауырым
Бауырдың білдім тәуірін
Алма ағаштай ағылып
Артымда қалды ауылым.

Есіктің алды төте еді-ау,
Төтеден атым өтеді-ау
Қадірлес болған жеңешем
Қадірің сенің өтеді-ау [4].

Жоғарыдағы әр адамның айтқан сыңсуы әртүрлі және айттыру обьектісі де әркім болғандықтан барлығын да мысал ретінде келтіруді жөн деп санадық. Бұл үзінділерде қыздың ұзатылар алдында, үйімен, бауырларымен, жеңгесімен, құрбы-құрдастарымен қоштасқаны белгілі, бірақ сыңсудың да түрлері толықтай қамтылмаған. Айтушыларымыздың есінде қалғанына қанағат етуге мәжбүр болдық. Ұзақ уақыт өткеннен кейін айтылмай кеткен дүниелерді еске түсірудің өзі қиын екені белгілі. Алайда бүгінгі күні бұл жанр айтылмайтын болған. Тек қана бетін басып солқылдап жылаумен ғана шектелген, қазіргі аналар қауымы да, қыздар да сыңсу айтпайтын болған (бұл жағдай жалпыға ортақ). Жанрдың өшкіндеуіне әжелеріміздің ұрпақтарына үлгі ретінде қалдыра алмауы болса, екіншіден өсіп келе жатқан қыздарымыздың өзіміздің салт-дәстүр, әдет-ғұрпымызға деген құлықсыздығының нәтижесі деуге болады.

Көңілге медеу болатын жағдай ғұрыптық фольклордың құрамындағы «үйлену ғұрып фольклорына» тән «беташар» жырының нұсқаларының жолығуы. Төрт облыстағы қазақ ауылдарын аралап, тілдескенімізде «беташардың» арада ұзақ уақыт айтылмай ұмыт қалғанын байқадық. беташудың ол өлкелерде кең етек алуы, еліміздің тәуелсіздік алуымен де тікелей байланысты екені де түсінікті болды. Өйткені кей жерлерде беташар айтатын адам жоқ, дискіге жазылған беташар өлеңін қойып бет ашқандарын да тілге тиек етті. Қазір Қазақстанда кең көлемде айтылып жүрген беташардың үлгілерін қолданатындарын айтты. Алайда ел ішіндегі көнекөз әжелеріміздің құлағында қалған көне үлгілерін де кездестірдік. Айталық Самара облысындағы Сырым батырдың алтыншы ұрпағы Сұлу Мұхаметжанованың (1936 ж. Орынбор облысында туған. Жеті ұл, екі қызы бар) аузынан жазып алған беташардың үлгісінің көне екендігі ондағы сөз қолданысынан аңғарылады. Төменде келіннің атасына қаратып айтылған беташар шумақтарынан назар аударалық:

Атаңыз сіздің сопы екен,
Тасбиығын санаған.
Жаман да жолда жүрмеген,
Жорғадан басқа мінбеген,
Алтыннан қазық қақтырған,
Күмістен тоқпақ соқтырған,
Байлығын ғой атаңыз,
Алты алаштан асырған,
Атаңызға бір сәлем.

Енесіне сәлем салдыру үшін айтылған шумақтарда да қазақ өмірінің, тұрмыс-тіршілігінің де көрінісі, көшпелі өмір, ауыл тірлігі елес береді. Мәселен:

Қақыра жаулық басында,
Қара саба қасында,
Хақ бәйбіше кісі екен,
Енесіне бір сәлем.

Ал қайын ағасына арналған шумақтардан мәрттікті, қолы ашықтықты, беташар айтып тұрған адамның сөз саптасы айқын аңғарылады.

Ана тұрған қайнаған,
Алтын бір таудай жайнаған,
Көрімдікке қайнаған,
Қысырдың тайын байлаған,
Қайнағаңдай мырза бол,
Қайнағаңа бір сәлем.

Қазақ келіндері арасындағы абысындық, олар арасында болатын сыйластық, күндестік, көреалмаушылық жағдайларды да беташар айтушы тілге тиек етеді, мысқыл әзілмен жеңіл ғана шымшып өтеді, тыңдармандарын иландырады.

Ана тұрған абысын,
Абысын сені аңдысын,
Омырауға түйме тақсаңыз,
Қолға жүзік салсаңыз,
Абысын аңдып нағылсын,
Абысынға бір сәлем.

Ал қайын сіңілісіне арналған шумақтардағы сөз қолданысы тіптен бөлек, теңеулерінің өзі адамды таң қалдырып ойландырады. Теңеулері бөлек, көтермелеуге, мақтауға құрылған «қақырғаны қайма алтын», «түкіргені түйме алтын» сөз қолданысында ертегілік сипат бар.

Ана тұрған бикеші,
Жібектен ескен шүйкесі.
Қақырғаны қайма алтын,
Түкіргені түйме алтын,
Тұла бойы бәрі алтын,
Мен де сондай болам деп,
Құрып тұр оның жүйкесі.
Бикешіне бір сәлем [4].

Бұл шумақтардан аңғарылатыны ел арасында әлі де көп жиналмай жатқан фольклорлық мұралардың бар екендігін көрсетеді.

Жоғарыдағы шумақтарда қайын жұрттың мерейін асырып, дәріптесе келесі беташардың нұсқасында келінге деген сыни көзқарас, тәрбиелік мән бар екені көрінеді. Мұхамбетова Ғайнижамал Сабырғалиқызының (1940 РФ Самара облысы, Бестровский ауданы Майский совхозында туған. Қазір Самара облысы Большеглушицкий ауданы Глушицкий селосында тұрады. руы кіші жүз ішінде – Алаша.) аузынан жазып алған «беташардың» үзінділері соның дәлелі:

Ту сыртыңнан қарасам
Бәйгеден келген құнандай
Қарсы алдыңнан қарасам
Елдегі жоқ сұлудай.
Келген жерің мінеки
Жеті атасы бай өткен
Аты бар елдің баласы.
Аяғыңды аңдап бас,

Шыға көрме жалаңбас,
Егер шықсаң жалаңбас,
Халқыңа мұның ұнамас.
Дұшпан етер келемеж
Досың сені елемес [4].

Келіннің түскен жерінің қандай ел екендігін, дәулетті, бардам, бай, текті әулет екенін айтып, келінге қалай жүріп-тұруды ескертіп, ел алдында көргенсіздік танытпауын өсиеттейді. Астрахань облысы Валадар ауданы Кошеванка селосындағы Қабет Сұлтанғалиұлының аузынан жазып алған (1931 ж. Орал облысында туған. Руы беріш себек. Төртінші сынып бітірген) «Беташардың» нұсқасы да жоғарыдағы үлгілермен үндес.

Жалпы алғанда бұл экспедициядан түйгеніміз ескіліктің жұрнағындай болып отырған ата-әжелеріміз екендігіне көзіміз жетті. Бізге фольклорлық мұраларды айтушы да жасы алпыс, жетпістен асқандар. Жасы қырық пен алпыс аралығындағы қандастарымыз қазақ тілін біледі, алайда ұлттық құндылықтарымызды ішкерлей түсінбейтіндігін аңғартты. Жасы қырықтан төменгілерінің басым көбі қазақ тілін түсінбейтіндігін, өзінің не айтып отырғанын білмейтін дәрежеге келіп қалған. Ішіндегі санаулы, бірен-саран еті тірілері болмаса көбі хабарсыз екенін көрсетті. Уақыттың шектеулілігі фольклорлық дүниелерімізді жинауға кесекөлденең де болды. Жиырма күннің ішінде төрт обылысқа шашырап орналасқан қазақ ауылдарын аралып шығудың өзі қиын екенін ескерсек, қолда бар материалға қанағат етуден басқа лажымыз да жоқ. Отырықшы өмірге ерте кірген, басқа ұлттың ұлттық құндылықтарымен тәрбиеленіп келе жатқан қандастарымыздың болашағы алаңдатады. Олар үшін туған жер, ұлт, дін, тіл, ұлттық құндылықтардың ертегілік әлемге айналып бара жатқаны жан ауыртады.

Әдебиеттер

1. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. Алматы, 1974.
2. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері (мақалалар жинағы). Алматы, 1973.
3. Әуезов М. Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы, 1991.
4. ӘӨИ-дің қолжазба қоры. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты қызметкерлерінің Самара облысында жүргізген экспедиция материалдары. 2012 ж.
5. ӘӨИ-дің қолжазба қоры. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты қызметкерлерінің Саратов, Волгоград облысында жүргізген экспедиция материалдары. 2012 ж.
6. ӘӨИ-дің қолжазба қоры. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты қызметкерлерінің Астрахань облысында жүргізген экспедиция материалдары. 2012 ж.

ТҮРКИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Ошақбаева Ж. Б.

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және діntану институты, Алматы

Қазіргі заманғы этномәдени үрдістердің тереңдеуі шетел қазақтарының ұлттық болмысының сақталуына үлкен әсерін тигізіп отыр. Осы үдеріс кезінде олар өз ұлттық келбетін нығайтуға қызмет ететін құрылымдарын барынша бағамдап, заманауи жағдайларға сәйкес басты мақсат: ұлттық тілі мен дәстүрлі мәдениетін сақтап қалуы үшін осы үрдістерді нығайтуға үздіксіз қызмет етуде.

Түркия саясатының түрік тектес халықтарға құшағын айқара ашуы қашан да басты ұстаным болып келеді. Сол үшін түрік дүниесі саяси дағдарысқа ұшыраған жылдары түркі

зиялыларына Түркия екінші Отан рөлін абыроймен атқарды. Түрік елінің тілі, діні, ділі қазақтармен бір түбірден шығып, тамырлас болғандықтан сол елді паналап барған қазақтар түрік тіліне бейімделе бастағаны соншалық, түрік тілін ана тіліндей тез арада меңгеріп алды. Сол үшін қазақтардың екінші буыны ана тілін түрік тілімен ауыстыра бастады. Қазіргі Еуропадағы олардың ұрпақтары ағылшын, неміс, француз, тағы басқа еуропалық тілдермен қоса, түрік тілінде тамаша сөйлей алады да, қазақ тіліне келгенде шорқақтайды.

Түркия қазақтары өздері тұратын жерде ешқашан да жаман атын шығарған емес, керісінше өзгелерге үлгі-өнеге боларлық жақсы істерімен ғана көзге түсіп келеді, олардың осы жақсы жетістіктерін Қазақстанда да тиімді пайдалана білу керек. Қазіргі кезде Қазақстанға келіп мәдени-рухани, әлеуметтік-экономикалық салаларда алуан түрлі жұмыс істеуге ықылас танытып, құлшынып жүрген ағайындар баршылық. Атажұрттан оқу оқып, арнайы мамандық алуды армандап жүрген жастар да аз емес.

Шетелдегі жастардың қазақ тілін терең меңгеруі үшін не істеу керек деген сұраққа Түркияда тұратын, қазір Лондонда оқып жатқан Хасан Инан бауырымыз былай деп жауап береді: «Біріншіден Қазақстанға бару керек. Туған елде тұратын ақсақалдармен, әже-апалармен көбірек сөйлесу керек. Бабадан жалғасып келе жатқан тілді үйренбесе ұят болады. Үйде ата-анамыз, біз жастар туған тілде сөйлеп тұрсақ қандай жақсы» [1].

Қазақстанның тәуелсіздігінен кейінгі жылдары Түркиядан бірнеше жүзге жуық қандастарымыз Алматы облысына көшіп келді. Олардың басым бөлігі облыстың Нұралы ауылы мен Қарасай батыр ауданында тұрады. «Түркиядан Еуропа елдеріне жұмыс іздеп барғандар дамыған Батыс елдерінің қоғамдық тәртіп, заңды жұмыс режиміне бойы үйреніп қалғандықтан атамекенге оралулары Қазақстанның ерекше қарқынмен дамып, алға шығуына байланысты болып тұр. Қазақстан ұлттық идеологияны мықтап қолға алар болса, бүкіл әлемдегі диаспора қазақтарымен қатар, ішкі орыс тілді қазақтар да тез арада қазақ тілін үйреніп, Қазақ болуды мақтан тұтары анық. Әрі Қазақстан тәуелсіздігінен кейін жұмақ өмір іздеп шетелдерге кеткендер де пұшайман халге түсіп, туған елін аңсап қайта оралады. Әйтпесе диаспора қазақтары өз мәйегінен алыстай береді», – деп атап өтеді Ислам Жеменей [2].

Түркия қазақтары қорының ұйымдастыруымен 2014 жылдың шілде айында Стамбулда кіші қазақ құрылтайы болып өтті [1]. Құрылтайда «Түркия қазақтарының кешегісі, бүгінгісі, ертеңгісі және атамекен Қазақстанмен байланысы» деген тақырыпта жиын өтті. Оған Қазақстан, Қытай, Түркия және Еуропа елдерінен келген қазақ қоғамының белгілі азаматтары: ғалымдар, журналистер мен басқа да кәсіп иелері қатысты. Құрылтай жұмысы барысында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «құрылтай тойлау емес, ойлау» сөзіне сай құрылтайға қатысушылар Түркия қазақтары және Қазақстан туралы ойларын ортаға салды.

Құрылтайда Түркия қазақтарының келешегінің жарқын екендігі баса айтылды. Өйткені олар тұрған Түркия елі соңғы жылдары экономикалық тұрғыдан қарқынды өсіп, экономикалық тұрғыдан 16-шы орынды иеленіп отыр. Бауырлас түрік елі қазақтарға жылы шыраймен қарайды. Түркия қазақтары ретінде құрылтай делегаттары Қазақстанға тек алғыстарын айтатындарын білдірді. Ең бастысы, Қазақстан бүкіл қазақтардың бірегей отаны, тарихи мекені және шетел қазақтарына әрқашан қолдау көрсетіп, қамқорлық жасап келеді. Түркия қазақтары Қазақстанды арқаланады. Үлкен күш сезінеді. Сондықтан осындай екі күшті мемлекеттің қамқорлығындағы түркиялық қазақтар үшін материалдық тұрғыдан ешқандай алаңдаушылыққа орын жоқ сияқты. Бірақ құрылтай делегаттары диаспораның ұлттық болмысына, болашағына қатысты алаңдаушылықтарын білдірді. Өйткені Түркия қазақтарының жас ұрпағы ана тілінен жұрдай болып өсіп келеді. Осы келеңсіздікке жол бермеу үшін нақты іс-шараларды қолға алудың қажеттілігі аталып өтілді. Құрылтай жиналысында ұсыныс пікірлер де айтылды.

Елбасының «Қазақстан – 2050» стратегиясына Түркиядағы ағайындар да айрықша қызығушылық танытып отыр. Елбасы қолға алған әрбір игілікті бастамаға өздері де үлес қосуды армандайды және олардың бұған мүмкіндіктері де толық жетеді. Өйткені, шетелдегі ағайындардың көбі өз мамандықтарын жетік меңгерген, еңбек сүйгіш, ешкімге алақан

жаймай, жанын салып жұмыс істеуге бейім. Оның үстіне ана тілін, ұлттық салт-дәстүрді, әдет-ғұрыпты өте жақсы біледі. Демек, шетел қазақтары «Қазақстан – 2050» стратегиясында көрсетілген мақсат-міндеттерді, яғни экономикалық дамудан бастап, ана тілімізді, ұлттық ерекшілігімізді өркендетуге дейінгі мәселелерге жан-жақты үлес қосып, ұшан-теңіз пайда тигізе алады.

Серкан Динчтюрк, Қазақ түріктері білім және зерттеу қоғамы төрағасының орынбасары: «Біз Түркияда отырмыз ғой, менің Еуропада отырған үш ағам да бар. Еуропада болсын, Түркияда болсын, жүргенде бізді атымызбен айтпайды, қазақ деп айтады. Жақсы да болсақ, жаман да болсақ, қазақ деп атайды. Сондықтан Қазақстанның күшті болуы, ілгері дамуы – біз үшін үлкен қуаныш», – дейді [3].

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Мәңгілік ел» идеясы Түркия қазақтарын ойландырып отыр. Құрылтайға қатысушылар бұл идеяны толық қолдады және оны іске асыруға атсалысудың барша қазақтың бірінші мақсаты болу керектігін атап өтті. Түркия қазақтарының ұрпақтарының ұлттық болмыстарын сақтау үшін түркиялық жастарға ана тілін үйрететін мұғалімдер жіберу, курстар ашу, ең бастысы мектеп оқушыларын және жастарды Қазақстанға қысқа уақытқа болса да саяхаттап бару мүмкіншіліктерін туғызып, атамекенмен және ондағы құрбы құрдастарымен танысып араласуына жағдай туғызу. Сонымен қатар, түркиялық қазақтардың ана тілінде газет-журнал шығаруларына жан жақты қолдау көрсетілсе деген тілектер айтылды.

Түркия қазақтарының атамекенмен байланыстарын нығайту аса маңызды. Өйткені атамекенін жақсы танып білмеген диаспораның отаншыл бола алмайтыны ақиқат. Сондықтан оларды Наурыз мерекесі, Астана күні, Алматы қаласы күні, Тәуелсіздік күні сынды мерекелік жиындарға жүйелі түрде шақырып елмен араласуларын қамтамасыз ету пайдалы болар еді.

Түркия қазақтарының бірыңғай қазақ тұратын бір-ақ ауылы бар. Ол Нигде қаласындағы «Алтай» қазақ ауылы. Бірақ ауыл кейбір себептермен құлдырап тұр. Осы қазақ ауылының басшылығы ауылды сақтау және көркейту үшін Қазақстан үкіметінен жәрдем күтеді. Кіші құрылтайлар қайсы бір елдегі қазақтардың өзара бас қосып ынтымағының нығаюына, ұлттық сана-сезімінің күшеюіне, атамекен және басқа елдерден келетін зиялы қауым, өнерпаз және басқа кәсіп иелерімен танысуларына мүмкіндік беруде. «10–15 жыл бұрын Түркиядағы қазақтардың негізгі кәсібі тері өңдеп, киім тігу еді. Саудаға сеніп, жастарда базар жағалап кеткен еді. Білім алған жастар жұмысқа орналасса, базардағылардан аз табыс табатын. Білімге қызығушылық сол кездері азайып кеткенін жасырмаймыз. Бірақ арада түрлі жайттар орын алды. Дағдарыс болды. Бәсекеге ілесе алмады. Осылайша тері өндірісі де құлдырап кетті. Келешегін ойлаған жастар білімге келе бастады. Оқыған адамға мүмкіншілік мол. Қазақ жастары Стамбулдағы белді еуропалық фирмаларда басқарушы қызметтерге ие болып отыр», – дейді Әбдіуақап Қара [4].

Биыл Стамбулдағы Қазақ қорының ұйымдастыруымен қазақ тілі мен биін және домбырасын үйрететін курс ашылған және Түркияның қазақтар қоныстанған басқа да қалаларында курсты ашу өтініші келіп түскен. Қазірге дейін Стамбулдағы игі істі жалғастыруға Кония мен Анкарадағы ағайындар ниет танытып жатыр екен. Бірақ домбыра үйренушілердің қауырт көбеюіне байланысты аспап жетіспеушілік жағы да қоса мазалауда. Қазақ елінен домбыраларды алдыру қиынға түсіп тұрғанын жасырмаған Қазақ қорының төрағасы Пазыл Топлы былай дейді: «Домбыра үйренуге осыншама талап болады деп ойламаған едім. Кеше ашылу рәсімінен кейін қазақтың 50 баласы домбыра курсына тіркелді. Бізге қазір домбыра жетіспей жатыр. Түріктердің өзі домбыраны қайдан сатып алсақ болады деп қолқа салуда. Егер Қазақстаннан 50–100 домбыраны жеткізіп бере алатын азаматтар болса нұр үстіне нұр болар еді» [3]. Шетелдерде өмір сүретін қазақтар үшін, әсіресе Түркия мен Еуропа секілді елдердегі саны аз қандастарымыз үшін ұлттық мәдениет пен өнер жайында курстар ашу аса маңызды. Бұл тек жастардың ұлттық болмысын сақтау үшін ғана емес, осы курстар арқылы олар бас қосып, бір-бірлерімен танысуға мүмкіндік береді.

Түркия қазақтары тұрған елінің жағдайына көбірек бейімделген диаспора болып табылады. Түркия мәдени, діни, тілдік жағдайы анағұрлым жақын ел. Еуропада тұратын қазақ диаспорасының Түркиямен байланысты әлі күнге күшті. Шын мәнісінде еуропалық диаспора – бұл Түркия аумағынан көшіп келгендер. Бұл тұрмыста, тұлғааралық қарым-қатынастарда көрініп тұрады, қазақ диаспорасының өкілдері өз балаларына негізінен түрік есімдерін береді, салт-дәстүрлер мен мерекелер түріктердің әдет-ғұрпы бойынша өтеді.

Ақсақалдар тиым салуға қанша тырысқандарымен, аралас неке Түркияда да өріс алып келеді. Түріктен қыз алып, не түрікке қыз беріп жатқан қазақ отбасылары да жоқ емес. Олардан туған ұрпақтар түрік деп жазылады. Олардың қазақтықтан жырақтап бара жатқаны қазақтардың жандарына батады. Алайда, тіл мен қанды араластырмау үшін Түркияда жаз айларында екі ай бойы арнайы той-мерекелер өткізіледі екен. Оған Қазақстан мен Еуропадан қазақ отбасылары келіп, өзара танысып, той-думан өткізіп, балаларының толыққанды қазақ отбасын құруына мүдделі болып, өзара жақсы араласады екен. Түркиядағы қазақ жастарының арасында дәрігерлер, полицейлер, мұғалімдер, әскерилер және көптеген маман иелері бар. Олардың елге келгенде бір мәселе алаңдатады – ол тіл мәселесі. Өйткені олар кирилл әліпбиін білмейді.

«Қазақстан – 2050» стратегиясында Елбасы «2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын әліпбиіне көшіруіміз керек. Бұл ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе» деп атап көрсетті. Бұл шетел қазақтарының көптен күткен жаңалығы еді. Өйткені, шетелдердегі ағайындардың біраз бөлігі, дәлірек айтқанда, Түркия мен Еуропаның бүкіл қазақтары латын жазуын қолданады. Өзбекстан мен Түркіменстан да латын жазуына көшкен. Яғни, бұл республикалардағы қазақтар үшін латын жазуы өте маңызды. Қытай қазақтары да өткен ғасырдың 70–80 жж. біраз уақыт латын жазуын пайдаланған. Қазір ағылшын тілі бүкіл дүниеге кеңінен тарауда; латын жазуын оқи алмайтын адам, әсіресе, жастар жер бетінде жоқ деуге болады. Сондықтан, латын жазуына көшу жер бетіндегі бүкіл қазақтың басын қосуға, шетелдегі ағайындардың атажұртпен байланыс жасауына, оралман болып көшіп келгенде жаңа ортаға тезірек бейімделуіне оң ықпалын тигізері анық. Яғни, шетелдік ағайындар Қазақстанның латын жазуына көшуіне ерекше ынталы, бұл жөнінде қолға алынатын іс-шараларға әрқашан да өз үлестерін қосуға дайын.

Түркия қазақтары Наурыз мейрамын жылда ерекше тойлайды. Наурыз мейрамы 1995 жылы Түркияның сол кездегі премьер-министрі Тансу Чиллер ханымның тікелей араласуымен Республиканың ресми мейрамдарының қатарынан орын алған болатын. Қазіргі кезде Наурыз мейрамы Түркияның түкпір-түкпірінде «Сұлтан Наурыз», «Наурыздың тоғысы», «Наурыздағы мұз бұзылысы» және тағы да басқа атаулармен өткізіледі. Алаңға киіз үй тігіліп, ұлтымыздың дәстүрі мен ұлттық құндылықтарынан сыр шертетін көріністер мен жабдықтар көпшілік назарына ұсынылады. Сонымен қатар осы елдегі қандастарымыз жұртшылыққа ұлттық тағамдарын таратады.

Қазақстаннан тысқары елдерде өмір сүретін қазақтар өздерінің ұлттық болмысын сақтауға баса назар аударып, ұлттық тілін, дінін, ділін жақсы сақтаумен қатар, дәстүрлі тұрмыс салты мен қолөнер кәсіптерін де айтарлықтай жалғастырып, дамытып отырады. Сонымен бірге өздері тұрған елдің заманауи білім-ғылымы мен сауда-индустрия саласының менеджменттік өнерін де игерген. Заманауи мәдениет тұрғысынан жаңа спорт өнері – Шығыстың таэквандо өнерін қазақ еліне жеткізген бауырымыз Мұстафа Өзтүрікті ерекше атап өтуге болады. 14-сәуірде Астана қаласында Мұстафа Өзтүріктің 60 жылдығына арналған Түркия қазақтарының ән-күйінен концерт өтті. «Қазақстан – Түркия достық кеші» деп аталатын концертте Түркиядағы қазақтардың ән мен күйі орындалды. Кеште Астана мемлекеттік филармониясының Қазақ халық аспаптар оркестрі Түркия топырағында өмір сүрген белгілі күйші Жармұхаммед пен Сарымолланың мұрасынан күйлер орындаса, сазгер Бешір Ахмет Көсе өзінің сиясы кеппеген «Атажұртым» әні мен франциялық қандасымыз Зейнел Өзқалыптың «Сағындым», «Сені қалай ұмытайын» қатарлы әндерін қандасымыз Ержан Тұнжырмен бірге шырқады. Қазақтың қара домбырасының құлағында ойнайтын Седат Солақұлы «Қаражорғаның» қадымғы үлгісін шертіп, қазақ күйлерін оркестрмен

қосыла орындады. Әнші Нұрай Таңабаев «Жұлдыздарды тілейсің бе?» атты Мұстафа Өзтүріктің сөзіне жазылған әнді тұңғыш рет сахнаға алып шықты. Кеште Түркия қазақтарының 20-дан астам күйі мен әні нотасымен жазылған «Түркия қазақтарының ән-күйі» атты кітаптың тұсаукесері өтті.

Түркия қазақтарының музыкасын зерттеген және олардың атажұрттағы тұңғыш концертінің өтуіне ұйытқы болған Мәдениет қайраткері Нұрлан Бекенов кеште орындалған ән мен күй Түркиядағы қазақ музыкасының бір бөлшегі ғана екенін жеткізді. «Мен Түркия қазақтарының ән-күйін зерттеу мақсатымен 2011 жылы Стамбулға барған сапарымда Мимар Синан көркемөнер университетінің профессоры Әбдіуақап Қараның жеке мұрағатынан Анадолыға ауған қазақтар арасында күйшілік өнерді жалғаған Сарымолла мен Жармұхаммед атты күйшілердің орындаған күйлерін алдым. Композитор Бешір Ахмет Көсенің әндерімен қоса басқа да ағайындар арасында таралған әндерді және Мұстафа Өзтүріктің сөзіне жазылған Ғани Макинның әнін әкелдім. Кеште орындалып, кітапқа қамтылғандарынан өзге менің қолымда 50 күй бар», – дейді ол [3].

Жаһандану үдерісі бүкіл әлемдік сипат алып отырған бүгінгі күні шетелдердегі қазақтар көп мәдениеттердің тоғысқан ортасында отырып келешекте ұлттық болмысын, ана тілін т.б. құндылықтарын қалай сақтап қала алады деген мәселелер өзекті болып отыр. Жаһандық құбылыстар дәстүрлі құндылықтарды мойындамай, жаңа заманауи құндылықтарды орнықтырып жатқан жағдайда шетел қазақтарының өзіндік дәстүрлерінің сақталуына кедергі болары анық. Осыған байланысты шетел қазақтары өзіндік келбетінің сақталуы үшін этникалық мәдениеттің тарихи негіздері мен сипаттарын терең өркендетіп, тарихи Отанмен байланыс пәрменді болып, ұлттық тіл мен дәстүрлі мәдениетті нығайтуға қызмет етуі керек.

Әдебиеттер

1. Түркия. 4 шілде // Baq.kz.
2. Қазақ әдебиеті. 2011. № 19 (3235).
3. http://baq.kz/kk/diaspora/927.
4. Қара, Әбдіуақап. Ыстамбұл. Түркия // http://abdulvahapkara.com.

КАЗАХИ ПОВОЛЖЬЯ И ЮЖНОГО УРАЛА: ИСТОРИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ

Рахимов Е.К.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы

Формирование казахской диаспоры в России следует отнести к XVIII веку, когда в результате создания колониальной администрацией пограничных линий, часть казахов Младшего и Среднего жуза осталась на так называемой, внутренней стороне. Однако, казахи не прекращали переход через линии, возвращаясь со стадами скота на родовые пастбища, присоединяясь к своим соплеменникам. Со временем формируется группа казахской диаспоры в России. Логично, что Первые этнографические сведения о казахах России относятся к XVIII столетию.

О казахах России имеется обширная дореволюционная историко-этнографическая литература. К наиболее ранним работам, содержащим сведения о культуре и быте казахов мы относим труды С. Ремезова, И. Сиверса, Г.Ф. Миллера, И.П. Фалька, И.Г. Георги, П.С. Палласа, И.Г. Андреева, П.И. Рычкова, Н.П. Рычкова [1–2].

Указанные авторы – ученые, исследователи, путешественники, накопили достаточно объемный этнографический материал о расселении, этногенетических легендах, родоплеменном составе, хозяйстве, материальной и нематериальной культуре казахов.

Эти сведения, в основном, общего характера и очень сложно выделить в них специфику именно российских казахов, но представляя XVIII в. особенно его вторую половину как период начала формирования казахской диаспоры России, вполне допустимо считать этнографические материалы, собранные и опубликованные исследователями указанного времени источниковой базой для изучения традиционной этнографии казахов Поволжья и Южного Урала (территории нынешних Оренбургской, Челябинской, Саратовской, Волгоградской, Самарской и Астраханской областей Российской Федерации).

Сведения по этнографии казахов России, приводимые авторами, не становились объектом специального научного анализа. Исключение составляют, в основном, небольшие статьи и исследования, в которых содержатся большей частью фрагментарные данные, в той или иной степени затрагивающие отдельные аспекты проблемы этнографического изучения казахов России.

Однако, следует отметить фундаментальный труд Э.А. Масанова по историографии этнографического изучения казахов, в котором впервые в науке была дана оценка работам дореволюционных авторов как важного источника по истории и культуре жизнедеятельности народа [3].

Историк З.Е. Кабульдинов в своей монографии, посвященной истокам формирования и развитию казахской диаспоры в России, высоко оценивает деятельность первых российских исследователей в сборе и систематизации историко-этнографического материала: «...большинство этих исследований носят, в основном, историко-этнографический характер. Это понятно – с целью подчинения обширного края необходимо было знать обычаи, обряды, психологию, культуру этноса, населяющего колонизуемый регион. Но надо признать, что от такого «уклона» ценность этих работ не уменьшается» [4, с. 11].

Этнограф Д.Б. Ескекбаев успешно использовал сведения, содержащие в трудах дореволюционных авторов для написания диссертационного исследования о казахах Оренбургской области [5]. Ценностью работы Д. Ескекбаева является то, что она органически и логически дополнена оригинальными полевыми этнографическими материалами, собранными автором на протяжении многолетних полевых сезонов.

В XVIII в. ценные материалы по этнографии казахов Поволжья и Южного Урала были собраны экспедициями академиков И.П. Фалька, П.С. Палласа. Указанные ученые впервые в науке описали культуру, быт, хозяйство и социальную организацию казахских племен, населявших обширные земли, ныне входящие в состав Российской Федерации.

И.П. Фальк, по происхождению шведский врач и естествоиспытатель, одним из первых стал собирать этнографические сведения о казахах России. В середине XVIII в. он провел экспедиционную работу в Астраханском и Оренбургском краях, Западной Сибири, на Южном Урале. Труды И.П. Фалька, касательно этнографии казахов ценны тем, что в них, наряду с увлекательным рассказом о материальной культуре кочевников, содержится подробное описание скотоводческого хозяйства, традиционной пищи и культуры питания казахов [6].

Так, например, о скотоводстве казахов он пишет следующим образом: «Общепринятым и едва ли не единственным занятием киргизов является животноводство. Они владеют несметными тучными стадами хорошего скота. Лошадям они среди прочего скота отдают предпочтение. Они как бы мерило их благосостояния. Лошадям они, как и башкиры, посвящают себя целиком. Овцы столь же неотделимы от их домашнего хозяйства, как и лошади. Их мясо является повседневной, а порой, и долговременной и единственной пищей, они употребляют его без хлеба, без соли и заправки и оно им никогда не приедается. Их мясо (возможно, благодаря степному пастбищу) – деликатесное, а курдючный жир – настолько изысканное блюдо, что и в русской кухне применяется как масло» [7].

П.С. Паллас – доктор медицины, профессор натуральной истории, академик Российской Императорской Академии наук в 1769 г. организовал комплексную научную экспедицию по землям казахов Оренбуржья, Урала, юга Западной Сибири, прошел по Иртышу до Семипалатинска. Это была одна из первых научных экспедиций по изучению Казахстана,

поэтому не удивительно, что собранные П.С. Палласом материалы о культуре, хозяйстве, быту кочевников представляют огромную ценность [8, с. 457].

Ученый впервые описал остатки материальной культуры прошлых веков в виде археологических памятников, курганов и древних развалин мазаров и храмов. Он был первым, кто дал сведения о домашних промыслах, ремесле, изготовлении войлока, природных красителях, вывариваемых казахами и о технологии окрашивания кожи. Результаты своей экспедиции ученый осветил в фундаментальном труде «Путешествия по разным провинциям Российской империи». Интересны сведения П.С. Палласа о казахских кузнецах, серебренниках и производимых ими изделиях, о традиционной мужской и женской одежде, особенно военном снаряжении, оружии, а также о различных социальных группах в казахском обществе [9].

Этнография казахов Поволжья и Южного Урала широко представлена в трудах дипломатов и чиновников колониальной администрации А.И. Тевкелева, В.Н. Татищева, П.И. Рычкова и путешественников, проезжавших казахские степи с различными целями [1–2]. Данные авторы, кроме собственных наблюдений, широко использовали для написания трудов русский архивный и летописный материалы, в т.ч. свидетельства третьих лиц [8, с. 30].

Становление процесса систематического изучения казахов России непосредственно связано с деятельностью крупного российского дипломата и чиновника Оренбургской администрации А.И. Тевкелева. Большая часть его жизни прошла на северо-западной границе Казахской Степи, в Оренбургской губернии. Здесь он успешно проявил себя не только в качестве дипломата и чиновника, но и как оригинальный исследователь истории, культуры, быта, социального положения казахского народа. Написанные им путевые журналы и пометки свидетельствуют о тонком наблюдателе, искусно описывающего все виденное, интересное в присоединенных к империи казахских землях. Его «Журналы», написанные в 1731–1759 гг., содержат чрезвычайно ценные этнографические сведения [10].

Автор описывал в основном казахов Младшего жуза, но необходимо заметить, что именно в данный исторический период шло формирование казахской диаспоры Поволжья и Южного Урала из числа казахов, прикочевавших к границам башкирских уездов, в окрестностях. Оренбурга, Троицка. Поэтому, смело можно считать материалы А.И. Тевкелева, ровно как и сведения П.И. Рычкова, источником для изучения российских казахов.

А.И. Тевкелев верно отмечает про казахов Оренбуржья, что « ...все их имение состоит в лошадях и овцах, на которые потребные себе товары, яко то сукна, ножи и железные котлы, холст и протчую конскую сбрую выменивают..» [10, с. 388]. Подобные интересные наблюдения о хозяйстве, ремеслах и промыслах, быте и нраве народа зафиксированы А.И.Тевкелевым в «Журнале по киргис-кайсацким делам 1748 года» [10].

Большой вклад в изучение истории и этнографии Оренбургского края внес член-корреспондент Российской Императорской Академии наук, активный участник Оренбургской экспедиции, П.И. Рычков. Его ранние труды «История Оренбургская», «Краткие известия о татарах» известили научный мир о сформировавшемся исследователе тюркских народов [11]. Главным его произведением была «Топография Оренбурская», написанная на широком круге доступных в то время географических, историко-этнографических источников о Казахской Степи, Средней Азии, Южного Приуралья. Это поистине энциклопедическое сочинение открыло просвещенной России уникальный мир самобытных народов края, в т.ч. казахов [12]. Кроме того, этот труд при жизни автора был переведен на немецкий язык, а спустя некоторое время переиздан.

Другие работы П.И. Рычкова, например, статьи «О способах к умножению земледелия в Оренбургской губернии» и «Ответы на экономические вопросы, касающиеся до земледелия, по разности провинции, кратко и по возможности изъясненные в рассуждении Оренбургской губернии» также богаты на этнографические сведения, раскрывают традиционный мир культуры казахов Южного Урала [5, с. 10].

Николай Рычков, сын П.И. Рычкова, в 1769–1770 гг. совершил несколько самостоятельных поездок по Заволжью и Приуралью, которые описал в труде под названием «Журнал или Дневные записки путешествия капитана Рычкова по разным провинциям Российского государства, 1769 и 1770 гг.». В этом объемном сочинении собран богатый этнографический материал о казахском народе. Сведения, содержащиеся в дневнике Н.П. Рычкова, представляют ныне большой историко-этнографический интерес. Другой его интересный труд – «Дневные записки путешествия капитана Рычкова в Киргиз-Кайсацкой степи», изданный в 1772 г. [2].

В XIX столетии выходит целая серия историко-этнографических работ о зауральских казахах, т.е. о казахах Оренбургского края и Заволжья. Среди них стоит отметить публикации А.И. Левшина, Л. Мейера, А.И. Добросмыслова, А. Бларамберга, И.С. Хохлова, А.Е. Алекторова, В.М. Черемшанского. Большую работу по этнографическому изучению казахского населения региона проводили Оренбургская Ученая архивная комиссия и Оренбургский отдел РГО.

К сожалению, труды вышеуказанных дореволюционных исследователей до сих пор не были объектом специального научного анализа как источники по этнографии казахской диаспоры России.

Среди современных исследователей казахов Поволжья следует отметить активного члена казахского культурного общества Саратовской области Г.А. Ташпекова, который в 2002 г. подготовил и издал монографию «Казахи Саратовской области». Это был первый опыт систематизации и публикации материалов по истории и этнографии казахов Среднего Поволжья. Но есть один отрицательный момент – это наличие объемного материала по казахской культуре общего характера, и в связи с этим недостаточность примеров по местной специфике [13].

В 2006 г. в г. Ижевске была защищена кандидатская диссертация М.Р. Бижановой «Башкиро-казахское этнокультурное взаимодействие в XVIII – первой половине XIX вв.». В данном исследовании сделана попытка выявить общие для двух тюркоязычных народов Южного Урала этнические компоненты, элементы в материальной и духовной культуре, общее в хозяйственном укладе и ремеслах [14, с. 256].

По материалам полевых этнографических экспедиций КазНУ имени аль-Фараби 1980–1990-х гг. в Оренбургскую область, с дополнением архивными, фольклорными и историческими материалами в 2001 г. учеными А.Т. Толеубаевым и Д.Б. Ескекбаевым было написано и издано монографическое исследование «Орынбор қазақтары». Данный фундаментальный труд – наиболее достоверное на сегодняшний день историко-этнографическое описание казахов Оренбургской области [15].

В 2005 г. в Оренбургской области была проведена межрегиональная научно-практическая конференция «Казахи Оренбуржья: история и современность». Материалы конференции были опубликованы. Некоторые статьи данного сборника раскрывают этническую историю казахов региона. Это статья Н.А. Абдуллаева «К вопросу этнической истории казахов», Г.Б. Избасаровой «Казахское население Оренбургского края в системе политики царизма», А.Н. Потаповой «Активизация религиозного мусульманского движения на Южном Урале в военные и послевоенные годы» [16].

Из опубликованных в сборнике работ наибольший интерес представляет статья Т.И. Герасименко об изучении этнографии и этногеографии казахов в XVIII в. Автор, справедливо обосновал десять важнейших выводов из трудов исследователей XVIII столетия. Однако, в работе Т.И. Герасименко есть моменты, вызывающие по крайней мере недоумение. Так, совершенно не понятно использование вместо этнонима «казах» устаревшего исторического российского названия «киргиз-кайсак». Создается, впечатление, что автор сознательно избегает употребления общепринятого в современной науке названия казахского народа. Также, неуместно преувеличение положительных факторов присоединения казахских земель к Российской империи [16, с. 112–118].

Обширная научная статья по казахам Оренбургской области была опубликована в 2007

г. в издании «Мы – оренбуржцы. Историко-этнографические очерки» исследователем И.М. Габдулгафаровой. Автор отмечает, что по данным Всероссийской переписи 2002 г. в Оренбургской области проживало 125 568 казахов. Очерк состоит из тематических разделов, раскрывающих соответственно, демографию и этническую историю, хозяйство и материальную культуру, духовную культуру казахов Оренбуржья. Автор приводит интересные демографические показатели, составил карту расселения казахов по районам и городам Оренбуржья. И. Габдулгафарова делает вывод, что казахи региона в этнографическом отношении не отличаются от казахов Республики Казахстан. Видимо поэтому, описание хозяйственной, материальной и духовной культуры казахов полностью копирует общеизвестные факты из жизни казахского народа. Автор, к сожалению не использовала оригинальные полевые материалы по казахам Оренбургской области, а основала свои выводы на письменных источниках, трудах изданных по большему счету в Республике Казахстан [17, с. 73–91]. Данная работа является развернутым вариантом другой ранее опубликованной статьи автора [16, с. 34–39].

В Астраханской области с 1990 г. работает Общество казахской культуры и языка «Жолдастық», которое проводит большую работу по популяризации казахской культуры, сохранению казахского языка, публикует сборники об истории и культуре казахов региона. Так, в 2000 г. был издан сборник «Астраханское казахи: история и современность», подготовленный видным деятелем местного казахского сообщества, ученым-педагогом Г.Д. Урастаевой [18]. Для исследователей истории и культуры казахов Нижнего Поволжья большой интерес представляют: первая глава – «Астраханские казахи с древнейших времен до Октябрьской революции 1917 г.», раскрывающая этапы этнической истории казахов региона, и вторая глава – «Национальная культура казахов Астраханского края», посвященная особенностям этнокультурного развития местной казахской диаспоры.

Также перу Г.Д. Урастаевой принадлежит монографическое исследование «Национальное образование казахов в России. История и тенденции», раскрывающее истоки и состояние образовательной культуры и духовного развития казахов Поволжья и Южного Урала [15, с. 257].

В 2011 г. итоги двадцатилетней работы Астраханского областного общества казахской культуры «Жолдастық» были представлены в издании «Астраханские казахи: на рубеже веков» [19]. В данном сборнике наибольший интерес для изучающих этнографию казахской диаспоры России представляют статьи С. Утегалиевой «Инструментальная музыка казахов Астраханской области», Р. Емельянцевой и М. Хрущева «Народные обряды, праздники и одежда», Г. Карнауховой «Традиционная культура казахов в коллекциях музея этнографии», Л. Лариной и Е. Козаковой «Казахская коллекция в музее «Астраханьгазпрома»

Необходимо отметить, что астраханские казахи – многочисленная этническая группа в Поволжье численностью более 140 тысяч человек (15% от общей численности населения Астраханской области). Местные казахи в большинстве сохраняют родной язык и культуру, находятся в обширных контактах с исторической родиной. Активно проводятся работы по изучению истории и этнографии казахов региона [20].

Подводя итоги нашего небольшого исследования, можно резюмировать, что изучение этнографии казахов Поволжья и Южного Урала следует отнести к XVIII в. Труды российских исследователей, путешественников, чиновников колониальной администрации XVIII–XIX вв. являются важным источником для изучения традиционной культуры казахов, населявших и ныне населяющих поволжские и южноуральские степи. Новый подъем интереса к истории, культуре и этнографии казахов региона относится к 1990–2000 гг., когда в Российской Федерации появились и стали активно функционировать культурно-образовательные общества местных казахов. В Оренбурге, Астрахани, Саратове были проведены научные конференции, изданы статьи и монографии, посвященные особенностям формирования казахской диаспоры, ее культуре и современному положению. Необходимо также отметить повышение интереса к казахам Поволжья и Южного Урала со стороны представителей казахстанской исторической и этнологической науки.

Литература

1. История Казахстана в русских источниках XVI–XX вв. Т. 4. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век. Сост. И.В. Ерофеева. Алматы, 2007.
2. История Казахстана в русских источниках XVI–XX вв. Т.6. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям XVIII–XIX века. Сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. Алматы, 2007.
3. Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-Ата, 1966.
4. Кабульдинов З.Е. Казахи России (вторая половина XVIII – нач. XX вв.). Алматы, 2009.
5. Ескекбаев Д.Б. Оңтүстік Орал қазақтары (Орынбор облысы деректері бойынша): т. ғ. к. ... дисс. автореф. Алматы, 1995.
6. Фальк И.П. Полное собрание ученых путешествий по России, издаваемый Императорскою Академией Наук по предложению ея президента. Записки Путешествия академика Фалька. Т. 6. СПб., 1824.
7. Фальк И.П. Описание всех национальностей России. Алматы, 1999
8. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 2. Гл. Ред. М.К. Козыбаев. Алматы, 2010.
9. Паллас П.С. Путешествие по разным местам Российского государства по велению Санкт-Петербургской Императорской Академии наук. Ч. II, Кн. 2. СПб., 1786.
10. История Казахстана в русских источниках XVI–XX вв. Т. 3. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731–1759 гг.). Сост. И.В. Ерофеева. Алматы, 2005.
11. Рычков П.И. История Оренбургская (1730–1750). Оренбург, 1896.
12. Рычков П.И. Топография Оренбургской области. Оренбург, 1887.
13. Ташпеков Г.А. Казахи Саратовской области: историко-этнографические очерки. Саратов, 2002.
14. Балтабаева К.Н., Ахметова Ш.К. Состояние и перспективы изучения истории и культуры казахов России (60-е годы XX – начало XXI вв.) // Материалы международной научно-теоретической конференции «Концептуальные проблемы истории Центральной Азии и Европы в свете интеграции и модернизации», посвященной году Германии в Казахстане. Алматы, 2010.
15. Ескекбаев Д.Б., Төлеубаев А.Т. Орынбор қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). Алматы, 2001.
16. Казахи Оренбуржья: история и современность. Материалы межрегиональной научно-практической конференции. Серия «Многонациональный мир Оренбуржья». Вып. 16. Под общей ред. В.В. Амелина. Оренбург, 2005.
17. Мы – оренбуржцы. Историко-этнографические очерки. Под общей ред. В.В. Амелина. Оренбург, 2007.
18. Астраханские казахи: история и современность. (К 10-летию областного общества казахской культуры и языка «Жолдастық»). 1-е издание. Ответственный ред. Г.Д. Урастаева. Астрахань, 2000.
19. Астраханские казахи: на рубеже веков. (К 20-летию областного общества казахской культуры «Жолдастық»). Ответственный ред. и составитель Н.И. Куликова (Торопицына). Элиста, 2011.
20. Джаркенов А.Ф. «Жолдастық» и Всемирная Ассоциация казахов // Казахстан и зарубежные казахи: Материалы Международной научно-практической конференции «Репатриация этнических казахов в Казахстан как составная часть государственной миграционной политики: достижения, проблемы и пути решения», посвященной 20-летию Всемирной Ассоциации казахов (Гл. ред. Т.А. Мамашев). Алматы, 2012.

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІНІҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ (ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ СЮЖЕТТЕР БОЙЫНША)

Тоқтабай А.У.

ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы

Тарбағатай аймағы орталығы Шәуешек қаласынан және 6 ауданнан тұрады. Дөрбілжін, Шағантоғай; Толы; Қобық, Шиху, Сауан. Сонымен қатар мұнай кәсіпшілігінің өркендеуіне байланысты құрылған, Қарамайлы бұл күнде бүкіл Шынжаңда ең үлкен қала қатарына қосылып Үрімшіге тікелей бағынатын дәрежеге жеткен. Кезінде Тарбағатай аймағының қауіпсіздігін қамтамасыз еткен Қытай армиясының 9 өндіріс-құрылыс движиясы орын тепкен. 1970 ж. салына бастаған, Күйтін қаласыда өсіп-өркендеп Үрімжіге тікелей бағынады. 1975 ж. Қытай өкіметі Күйтінді Іле қазақ автономиялы облысының орталығы етіп бекіткен екен, бірақ қазақ ішіндегі келіспеушіліктен орталық Құлжа қаласына қайта көшкен.

Тарбағатай аймағы Шығыс Қазақстанның Семей, Тарбағатай, Аягөз жерлерімен ауа райы, жер ұлтаны бірдей мал шаруашылығына ерекше қолайлы, Тарбағатай, Майлы, Жайыр, Барлық, Еренқабырға (Тянь-Шань) тауларының қолат-қойнауларында ежелден төрт түлік мал тебіндеп қыстап шығынсыз өсіп-өнген. Шәуешек қаласының іргесі 1764 ж. Цинь империясы Жоңғарияны толық талқандап, шығыс шекараны бекіту үшін, сыртын қалың қорғанмен қоршап қамал ретінде қаланған. Қазақстан шекарасына өте жақын болғандықтан (бар-жоғы 12 км) Ресей қоластындағы қазақтармен байланыс үзілмеген. Ресейде білім алып жоғары оқу орнын бітірген қазақ оқығандарының ықпалымен мектеп-медресе, мешіттер бой көтерген. Қалада 1911 ж. ашылған Байбасық мектебі, 1917 ж. ашылған Жайырдағы Шапиық мектебі 1921 ж. ашылған «Күландамия» қыздар медресесі оқу-ағарту ісінің белгілі бір дәрежеде жоғары болғанын дәлелдейді. 1920 ж. ашылған мектеп-гимназиясының үйі әлі күнге дейін жақсы сақталған, Шынжаңдағы автономиялық дәрежедегі ескерткіш есебінде мемлекет қарауында, кәзір мұнда аудандық музей орналасыпты. Гимназия үйінің авторы белгілі халық архитекторы Баязит Сәтбаев XIX ғ. соңы – XX ғ. басында шығыс өңірінде атап айтқанда Зайсан қаласында, Шәуешекте байлардың, ауқатты адамдардың тапсырысымен 40-жуық құрылыстар мен мазарлар салған. Олардың ішінде Қытайдың Алтай аймағы, Жеменей ауданындағы Жәке би Қойтанұлының күмбезі (1966 ж. маошылдар құлатқан), қазір сақталып тұрған Өміртайдың күмбезін айтуға болады.

Шәуешек Қытай қазақтары ішінен шыққан классик жазушы Қажығұмар Шабданұлының – Отаны. Қажығұмар 1925 ж. Семей облысы, Аягөз ауданының Таңсық ауылында туған. 1932 ж. ашаршылық жылдарында Қытай Тарбағатайына барып жан сақтайды. 1942 ж. Үрімшідегі педагогика училищесінде оқиды. 1951–1978 жж. Тарым ойпатындағы жаза лагерінде болады. Түрмеде жүріп «Қылмыс» атты романының екі томын жазып шығады, бірнеше повестері мен көптеген әңгімелерін түрме бақылаушылары тәркілеп алған, әлі күнге дейін ол шығармалардың тағдыры белгісіз. Түрмеде жүріп екі рет қашады, екеуінде де ұсталып қамау мерзімі ұзартылады. Ол туралы біз Қажықұмармен түрмеде бірге отырған адамдардан естідік. 1982 ж. Шынжаң Халық баспасынан «Қылмыс» романының 1-томы, 1982 ж. 2-томы жарық көреді, үшінші томы баспадан алынып, 1986 ж. қайтадан түрмеге түседі, 2000 ж. мерзімін өтеп шыққаннан кейін Қазақстанға өткісі келіп, республика басшыларына хат жазады, ол жауапсыз қалады. 2000 ж. өмірінің ақырына, яғни 2012 ж. дейін мырзақамақта (домашний арест) болады. Қазақстанда 2004 ж. бастап «Пана» романы, 2005 ж бастап «Қылмыс» романының 4-томы Қабдеш Жұмаділовтің редакциясымен жарық көрді. Бір қызығы Қазақстаннан сабылып барып жатқан ақын-жазушылар, интелегенция өкілдері Қажығұмарға кірмейді екен. Қабдеш Жұмаділов түрмеден шыққанда барып сәлемдесіп, өмірінің ақырына дейін телефонмен сөйлесіп тұрыпты. Жазушының туған қызымен және күйеу баласымен бірге барып қабірінің басына зиарет етіп қайттық, бұл жайды Шынжаңда

жарнамалаған жоқпыз. Менің ойымша Қ. Шабданұлы – қазақ әдебиетінің тарихынан ойып тұрып орын алатын қытайдың коммунистік – тоталитарлық жүйесіне тайсалмай қарсы тұрған қайраткер. Екіншіден қазақ әдебиетінде түрме жанрын жан-жақты көрсетіп жазған жазушы.

Қ. Шабданұлы Тарбағатай өңірінде XIX ғ. өткен Қайрақбай Шалекенұлы атты әйгілі күйшінің күмбезінің жанына жерленіпті. 7–8 жасында қой жайып сыбызғы тартқан, ол кейіннен өзіде күй шығарған, қазақ музыка мәдениетінде сыбызғы күйлерінің айтулы шеберлерінің бірі болып табылады. «Салкүрең», «Құр ойнақ»,»Майда қоңыр», «Мол қоңыр», «Ой толқын», «Еміл толқыны», «Қоңыр қаз», «Сыбызғы күйі» секілді 40-қа тарта күйлері «Күй қайнары» кітабында жарық көрген.

Экспедиция кезінде Тарбағатай аймағының тумасы, атақты әнші Қазақстанға жақсы таныс Хамит Ысқақ қатты ауырып хал үстінде жатыр дегенді естідік. Ұйғыр әйелі қарамайды екен, жалғыз баласы олда ұйғырға ауып жат болыпты. Өз ұлтыңа қызыңды ұзатып, өз ұлтыңнан келін алғанға не жетсін – деп ақсақалдар бірін-бірі қостап әңгімелесіп отырды.

Шағантоғай ауданының орталығындағы № 1 қазақ орта мектебінде болып мектептің ұжымымен, оқу-тәрбие ісімен оқушылармен таныстық. Бірден байқалатыны мектеп территориясының үлкендігі 83 му (1 му – 6,6 сотық) жерді алып жатыр. Оқу корпусы – 1, лаборатория – 1, қызмет орыны – 1, асхана – 2, жатаққана – 2. Ұлдар жатаханасын осыдан екі жыл бұрын бір бай саудагер қазақ салып беріпті. 700 қазақ баласы оқиды, оның ішінде 250 бала жатып оқиды, жатын комнаталары шағын, 4 әрі барса 5 бала жатады. Былтыр Пекиннен келген дәрігерлер балалар организмінде кальций жетіспейді – деп қорытынды шығарғандықтан 250 балаға күніне 1 стакан шұбат берілетін болыпты. Қазақстанда түйе өсіретін Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау облысында болдым, бірақ бірде-біреуінен мектеп балаларына шұбат берілгенін естімеппін. Қазақстанда демалыс үйлерінде, санаторилерде шұбат бар, бірақ мектепте жоқ. 250 балаға күніне бір рет шұбат берілгенде күніне қанша түйе сауылу керек. Екі асхананың екеуіндеде қазақ-ұйғырдың ұлттық тағамдары пісіріледі, тек ұлттық аспаздар жұмыс істейді. Қазақ мектептері жылма-жыл жойылып бара жатыр, 5 жыл бұрын басталған аралас мектеп деген бағдарламамен барлық пәндер ханзу тілінде беріліп, аптасына 3–8 сағат қазақ тілі өтілетін болыпты. Шынжаңда мектептер, жоғары оқу орындары, бала бақшалар бәрі мемлекеттің қолында, дегенмен білімнің әр саласына байланысты жекеменшік мектептер мен үйірмелер кездеседі. Мысалы: Толы ауданында Үрімшідегі педуниверситеттің бала-бақша тәрбиешісі мамандығын бітірген Бағизат Шәріпханның жеке би мектебі бар. Мектеп ауданның түбіндегі қыстақта (біздіңше село) бір қытайдың көп бөлмелі ғимаратының залын жалдап тұрады, 65 бала би үйірмесіне жазылған, әр бала 300 юань ақша төлейді (1 юань – 25 теңге), балалардың көпшілігі қазақ, «Қаражорға», «айжарық», «қамажай» т.б. билерді үйренеді.

Тарбағатай аймағы ежелден төрт түлік малдың көптігімен атағы шыққан жайлау – көктеу қыстау аралары алыс емес 60–150 км арасында тік (вертикалды көшіп-қонуға) өте қолайлы. Таулардың күнгей жағы қыстау, терістігі – жайлау, тау етегі – көктеу, етектен төмен жазықтықтар – күзеу болып келеді. Жайылым ауыстыруға шөп шабуға, егін салуға т.б. шаруаларға өте қолайлы. Қысы Алтайдағыдай аса суық емес, қар өз түседі, мал қолға қарамай қыс кезіндеде өз аяғымен жайылып шығады. 1950 ж. қазір бүкіл дүниежүзілік қой тұқымдарының тізіміне кірген, саны 2 млн-ға жуық Баспай қойы тұқымы өсіріліп шығарылған. Қой тұқымының авторы Басбай Шолақұлы Бапин (1889–1953 жж.) Қытай қазақтары арасынан шыққан атақты бай, көрнекті қоғам қайраткері, Тарбағатай аймағының алғашқы уәлиі (губернаторы). Ол өз қаржысына мектеп-медресе ашып, Ұлы Отан соғысы кезінде (1943 ж.) КСРО-ға көмекке ер-тұрманымен 500 ат көмекке жіберсе, Америкаға қарсы соғысып жатқан. Кореяға көмектесіп бір ұшақ (1951 ж.) жасаттырған Басбайдың қалай бай болғаны жайында халық арасында мынадай аңыз бар: «Басбай орташа ғана шаруа екен, бір жылы 100-дей қой-ешкісін, 8–5 сиыр, 5–6 жылқысын айдап жайлауға көшіп бара жатады, жолда кең далада күшіктеп жатқан итке кез болады. Атынан түсіп жаңа көздерін аша

бастаған бес күшікті қолына алып, сылап-сипап тұрадыда, бесеуінде қоржынға салып, атына бөктереді, әбден арып-ашыққан енесіне тамақ бергізеді. Кейін жаңағы бес күшік, Басбайдың малын ит-құсқа, ұрыға бермейтін бермейтін бес төбетке айналады. Осыдан бастап-ақ Басбайдың тасы өрге домалап, дәулеті тасқындап өсіп Шынжаңның ірі байына айналады. «Ит ырыс; «ит-құт», – деп Басбай анда-санда Шәуешектің көшесінде қаңғып жүрген иттерге 5–10 қойды арнайы сойғызып етін тастатады екен. Басбайдың 60 мың қойы, 3 мың сиыры, 1 мың жылқысы болған. 1940 ж. аяғында Қазақстаннан мал мамандарын зоотехник, мал дәрігерлерін шақыра отырып Басбай қой тұқымын шығарған. 20-дай Шәуешек жастарын ішінде қазақ, қытай, орыс, ұйғыр, дұнған, дағұр, бар үйлендіріп, отбасы қылып үй қылған. Әлгілердің барлығы Басбайдың құрметіне қазақша сөйлеген екен. Басбай «елді бай бағады» – деген қазақтың халықтың дәстүрін ХХ ғ. жалғастырып қоймай басқа халықтарға үлгі етіп көрсеткені нағыз халық ұлы деген атаққа лайық, Зейнолла Сәнік «Басбай» атты тарихи роман жазған.

Ешкі барлық таудың, тастың бетіндегі жан баласы басып бара алмайтын жердегі шөпті, гүлді, бұтаның, ағаштың басын жейді, ең асыл, ең дәмді, тәтті, шипалы өсімдікпен қоректенеді Аюбай-3 деген қыстақта бір отбасы 1000–1200 бас ешкі бағып отыр, осы қыстақта 60–70 үй бар көбі ешкі бағады, бірде-бір адам рак ауруымен ауырмаған, ал қалған жерде рак ауруы бар дейді информаторлар. Ешкі жүнінен қазақтың асыл киімдерінің бірі – бөкебай тоқылады. Ешкіні сойып алып терісіне аздап и жағып қояды. И жаққаннан тері аздап қопсиды. Қопсыған қылшықты жұлса, қылшықтар тез жұлына бастайды, астында аппақ түбіті қалады, теріні тағы уқаласа, қылшығы мүлдем кетіп, тек ғана түбіті қалады, осы түбіт теріден ішік тігеді, мұны бөкебай ішік дейді. Айы толмаған шала туған балаларға ешкінің сүтін берсе тез жетіліп кетеді.

Түйе шаруашылығы қазіргі ерекше дамыған, табысы мол салалардың бірі, әсіресе шұбат сатудың пайдасы көп. Соңғы кезде көптеген қазақ, ұйғыр, дүнген шаруалары түйе өсірумен айналысуда. Түйенің шудасы қазақ әдетте сақтап қояды, аздап түз сеуіп қойса сабынға ұқсап қалады, оны сорбақта деп атайды. Алда-жалда біреудің аяғы сынса, қолы сынса, басы жарылса сорбақтаны тартса таптырмайтын ем болады. Түйе қыстың қақаған аязында далада шөге береді, себебі түйенің жабағысы қыста суық өткізбейді, жазда ыстық өткізбейді. Қазақ сондықтан түйе малына арнап қора салмайды. Түенің жабағысынан шапан, ішік, бешпет киеді, жеңіл және жылы болады. Жабағыны кейде түбіт сазы – деп атайды.

Қазірге Қытайдың ауылшаруашылық реформасы әлемді таңдандыруда, әсіресе ТМД елдеріне бұл реформа үлгі боларлық. Өз зерттеуімізде қазір мал бағып отырған екі-үш қазақ отбасын алып шаруашылық динамикасын қарастырдық. Қалихан Қыдрмолдаұлы – Толы ауданы, Күбі ауылы, Дулайты қыстағанда 1-дүйде[1] тұрады. 1978 жылға дейін тайқазанда (коммуна) мал баққан, «сол заманда салықтан көз ашпаушы едік» – дейді Қалихан, жылына 5–6 мың юань салық төлеуші едік, қазір 3 мың юань төлеймін. 1978 ж. реформадан кейін 1983 жылы Қалиханға 13331 му жер, 160 қой, 2 түйе, 3 сиыр, 11 жылқы бөлініп берілген. Мемлекеттің талабы бойынша бұл малдар өлмейді, қайуақта 5 жыл – 10 жыл – 20 жыл уақыт болсада осы малдар осы күйінде тұру керек[2], ал өсімі өзіндікі, қазір біздің әулетте 500 қой, 20–30 сиыр, 20–25 жылқы, және 10 міниС (жұмыс) аты бар. Әр отаудың өзінің қойы, малы және өз таңбасы бар, барлығы бірігіп бағады.

1 отау – 90 қой
2 отау – 70 қой
3 отау – 30 қой
8 отау – 27 қой
5 отау – 50 қой
6 отау – 135 қой

1983–2013 жыл арасында Қалиханның жан саны 21 адамға көбейген. Бұрын қазаққа 3 балаға рұқсат етілетін, қазір 2 балаға дейін болады. Қытайларға бір баладан рұқсат етіледі.

[1] дүй, бөлімше деген мағынада
[2] Халық әзілдеп «темір қой, темір мал» - деп атайды.

Барлығы 10 баласы бар. 8 қызы ұзатылған, 6 ұл келіншек алып отау болып отыр (немерелерімен қоса есептегенде). Бұрын: Жер салығы 1 муға – 10 тиын болса қазір 1 муға – 5 тиын алады. Сонда 13331 му жерге 3000 юань салық алады. Қазір малды азайтуға мемлекет 18 мың юань ақша береді, былтыр Қалиханның әулеті екі жылға 36 мың юань ақша алыпты жерді торлап қоршауға өкімет бір му жерге – 1 юань 50 тиын береді, 5 жылға көбейту керек себебі әр жыл сайын береді. 6 му жерге беде (жоңышқа) салған, содан 10–15 тонна шөп шабылды, сонымен қатар тасты жерлерденде шалғымен қосымша шөп шабылады. Техникадан 3 машина, екі трактор екі жеңіл машина бар. Қытайда жер бөлу, мал бөлу реформасы әубасында әділ жүрген, Қазақстандағыдай бір совхоздың малын 5–6 адам ие болып, басқаға дым татырмаған көзді бадырайтып қойып ұрлау бұларда болмаған [1].

Шынжаңда қазақ қойы тұқымынан 5 млн, Баспай қойынан 1,5 млн., 5 млн ешкі, түбітті ешкімен қосқанда 7 млн. ешкі бар. Төрт жануарлар тұқымы қазақ атына қойылған: қазақ жылқысы, қазақ сиыры, қазақ түйесі, қазақ ешкісі.

2010 ж. Шынжаңдағы Тарбағатай аймағы Толы аудандық орта мектебінің оқушылары Қуан мен Лазергүл қазақтың мақал – мәтелдері мен нақыл сөздерін бір ай бойы 150 м екі қатар қағазға жазып Гиннес кітабына кіргізген. Бұл қазақтың хуснихат-хаткерлік өнерін қайта жаңғыртып әлемге таныту болып табылады.

Хуснихат өнері Әл-Фараби, Қашқари, Дулатилерден бастап Абайға, Шәкәрімге, бергі Сұлтанмахмұтқа, Мағжанға дейін ұласады. XIX–XX ғг. бас кезіндегі қазақ оқығандарында «хұсни хат» әдісімен туған-туыстарына, сүйгендеріне хат жазу кең тараған. Қазақ тіліндегі сұлудың қасын суреттейтін « Қаламқас» сөзіде осы хуснихат өнерінен шыққан.

Ләм-әлиф – Ла илаhа илала сөзің
Я – ярым, қалай болар жауап сөзің
Мәт – қасың, тәштит – кірпік, сәкін – көзің.
Үтір мен асты-үсті жазу да бар,
Болуға асты-үсті көнсең өзің.

(Абай)

Қазақстанда Хұснихат өнері 1929 ж. дейін біршама дамып келді де, латын әліпбиіне өткен соң мүлдем жойылды. Қытай қазақтарында бұл өнер 1966–1976 жж. мәдени төңкеріс кезінде құрып кете жаздап, 1980 ж. бастап қайта түледі. Қазір бұл жақта Хуснихат өнерінің өркендеуінің 2-ші кезеңі басталды деуге болады. Әдемі хұснихат дәстүрлі ақындар айтысындада қолданылған. Ұлбике ақын Серәлі қожамен айтыста жұмбақ өлең айтып шешіп беруін ұсынады:

Әптиектің ішінде «пе» болады,
Қос ноқот қойса үстіне «те» болады.
Білгіш болсаң айта ғой, ей, Сереке,
Құс атасын сұраймын не болады?

Серәлі жауап бере алмай қиналып қалғанда, «Баян» – деп біреу сыбырлайды. Ақын тез түсіне қойып:

Ұлбике жақын отыр бері таян,
Тәңірдің жаратқаны маған аян,
Келі ақыл сен білмесең мен айтайын,
Құс атасы болады Шегірбаян.

Қағазға, шүберекке жазып орап ішіне қытай қолжазбаларын ораған бамбук ағашын салып орама жасап, Абай, Шоқан, Жамбыл Ахмет, Мұхтар, Мұхағали т.б. қайраткерлердің сөзін жазып қабырғаға ілу дәстүрі кең етек алған. Сондай-ақ Хуснихатты киіз үй, мазар, түйе, жылқы, қой, домбыра, ер-тұрман, тостаған, қамшы, т.б. дәстүрлі бұйымдар түрінде жасау кездеседі [1].

Экспедиция барысында Тарбағатай аймағының Қобық, Шиху аудандарынан басқа Шәуешек қаласын төрт ауданын аралап этнографиялық зерттеу жүргіздік.

Қазақ төбеті 1970 жылдардың аяғынан бастап Қазақстанда, 1966 жылдан бастап Қытайда мәдениет төңкерісі кезінде жоғала бастады. Қазақстанда біріншіден Ресейде, Кавказ республикаларында т.б. елдердегі сияқты ұлттық жан-жануарлар тұқымдарын қорғайтын, оны этномәдениеттің нысандары – деп қарастыратын ұйым болған жоқ, халықпен ғасырлар бойы жасасып келе жатқан төрт түлік тұқымдары әлемдік стандарттарға келмейді – деп ет комбинаттарына өткізіп, қалғандарын жаппай будандастырып жатқанда, мыңдаған жылдар төрт түлікті өсіруде иесіне көмекші болған төбет жайына қалды. 1966 жылы Қытайда мәдениет төңкерісі кезінде төбет, тазы ит тұқымдары ескіліктің сарқыншағы – деп өсіртпеді, сонымен бірге Қытай елінің жаңа жыл мерекесі Шағанда ит сою дәстүріне сәйкес, қалайда қазақ итінің еті тәтті деген лақап көп тарайды, қытайлар ауылдан, қорадан ит қоймайтын болыпты. 2000 ж. бастап Қытайда қазақ интелегенция өкілдері, көнекөз ақсақалдар, ел басқарып жүрген азаматтар бірлесіп тұқымы құрып, мүлдем жоғалуға жақындаған қазақы төбет тұқымы жайында дабыл қаға бастайды. Дабылдың әсерінен біріншіден ел арасында төбет тұқымын іздеп – тауып, асыраушы отбасылар пайда бола бастайды, екіншіден Бейжиннің (Пекин) ауылшаруашылық ғылымдар академиясының ғалымдары қазақы төбетті зерттеуді қолға алады, нәтижесінде ғалымдар тибет төбеті мен қазақ төбетін, бойының биіктігі, салмағының ауырлығы, кеуде орамының үлкендігі, аяқтарының жуандығы, күштілігі т.б. белгілеріне қарап дүниежүзіндегі он алып иттің құрамына кіргізіп, патент алады. Әлемдегі 400 ит тұқымының үлкендігі жағынан есептелінетін неміс догы, француз сенбарнары, бульдог, боксер тұқымдарының алғашқы ондығының қатарына қазақ төбеті мен тибет төбетінің кіруі бұл істі бастаған қазақтың ұлтжанды азаматтары мен қытай ғалымдарының тізе қоса отырып бірін-бірі толықтырып жұмыс жүргізуінен еді. Соңынан Қытай компартиясының Іле-қазақ автономиялық облысының саяси бюросында «Қазақ төбет иті тұқымын жаңғырту, зерттеу, өсіру, заманға лайықты пайдалану» жөнінде қаулы қабылданады. Қаулыға сәйкес төбет ит өсіретін адам қаржының жартысын өзі шығарып, жартысын мемлекет көтеретін болады. Көпке дейін бұл жұмысқа ешкім батып бара қоймайды. 2010 жылы Алтай аймағынан Мамырбек Көпжасарұлы деген кәсіпкер жігіт қолына алыпты. Көптен бері ауданның атбегілер қоғамының бастығы болып істейтін 35 жасар Мамырбектің қалада «Ұлыс Орда» – атты мейрамханасы, 20 му жері, 60 жылқысы, 20 қойы, 20 сиыры бар, енді бұрынғы жұмыстарына қоса қазақы төбет өсіру базасының бастығы болады. Мамырбектің ит өсіретін жері Шіңгіл қаладан аулақ Арал ауылының Сартақтай деп аталатын жерде, таушықтың етегінде тіктөртбұрыш планды, аузында үлкен қақпасы, қырық клеткасы бар күйдірілген кірпіштен салыпты. Қырық қорада қырық ит бағылады, күшіктерімен қосқанда 60-тай төбет бар. Иттерді қайдан таптыңыздар деген сұраққа ауыл-ауылға, жайлау-күзеуге көктеуге дейін шығып, кім қазақы ит ертіп жүр деп сұрастырып бірнеше қаншық ит, одан соң еркектерін тауып ит сыншыларымен келісе отырып асыл тұқымдарын екшеп қаншығы мен арланын ылықтырып 3-ші жыл саны көбейіп жатыр – деп жауап берді ит бағушы. Әр қора 2,5х2,5 м. қоршалған, артында жылы үйшігі бар, күндіз иттер қорада да тұрады да, түнде жылы үйшігіне кіріп жатады. Қандай тамақ бересіздер дегенде?

Мейрамханаға сойылған малдың көбінесе өкпе-бауыры одан соң ұн көже қайнатып беріледі, күніне 3-рет тамақтанады. Аудандық мал шаруашылығының қызметкерлері жылына 3 рет келіп вакцина қояды, ішінде иттің құртын түсіретін дәрілерді арнайы қолданады. Оның сыртында Бейжиннен (Пекин) арнауы мамандар иттің қанын алып таза қанды ма, әлде бұзылып кеттіме деп қадағылап тұрады.

Себебі қазақ төбеті жер жүзінде 10 алып иттің қатарына кірген соң тұқым тазалығын сақтауы керек. Жыл сайын ит жарыстары өтіп тұрады. Жарыста салмағына, бойының биіктігіне, жүнінің ұзындығына, омырауының кеңдігіне, аузына, езуіне тісіне қарайды. Аяғы жуан, шымыр, жұмыр, тұяғы ұстаған нәрсені жібермейтін білеулі болу керек. Мамырбектің айтуынша ит базасын қора-қопсысын, ит бағушылар тұратын үйді барлық кешенді өзі салып, жартысын 50% пайызын мемлекет төлепті. Жылына мемлекет тарапынан 100 мың юань ақша беріліп тұрады. Мамырбектің жоспары бойынша келешекте иттердің санын 100-

ге жеткізіп, дәл жанынан қасқырлар ұстайтын питомник ашсам ба деген ойы бар, себебі қазақтар ертеде төбеттің айбынын арттырып, күшін нығайту үшін қасқырмен шағылыстырыпты сол әдісті іске асырсамба деп отыр.

Бұрын менің арғы аталарым табын-табын жылқы, мыңғыратып қой айдаған ата қонысым ғой, менің істеп жүргенім мынау Абылайханның түсіндей ит бағып – деп күлді.

Иттің бәрі қорада, Алтайдың аязы 20-дан асып тұр, шаңқ-шұңқ етіп үрген дауыстан құлақ тұнады. Өстіп тұрғанда басы қазандай, кеудесі арыстанның кеудесіндей, аяқтары шомбал, басқан ізі жолбарыстың ізіндей бойы тайыншадай, жалы аттың жалындай бізге құйрығын бұлғаңдатып бір төбет еркелей жақындады, енді байқадым қарды жарып иіскелегенбе, мұрынының үстінде шәугімдей кесек қары бар жетіп келді. Мамырбек айтып жатыр, бұл осындағы иттердің бәрінің атасы деуге болады, аты Шалбас, қысы-жазы бос қоя береміз келген адамға тиіспейді, нағыз маңтөбет.

Ит базасынан шығып 2 шақырым жүре беріп едік, алдымыздан үлкен бір джип шығып тоқтады, рульде 16–18 жасар жас бала, жанында түлкі тымақ, аяғында саптама, ұзын бойлы қапсағай денелі қария машинадан түстіде жанымыздағы Мамырбектің ит бағушы жігітін тани кетіп Салпаң құлақ көкала күшіктедіме? – деді.

– Иә күшіктеді үшінші күн болды бес күшік тапты – деді ит бағушы.

– Біреуін алам, соған бара жатырмын, қарғыбауын келінге беріп кетем жарайма? деп жатыр. Бізде түсіп амандастық. Біздің Қазақстаннан келгенімізді білген соң (Қытайда Қазақстаннан кім келседе жергілікті халық жөн сұрасып әңгімелескенді, үйіне шақырғанды өзіне борыш санайды).

– Құдайы қонақ екенсіңдер, мен кәзір күшік алам, үйге жүріңдер күшігімді сендердің үзеңгілеріңнен өткізіп алайын қонақ болыңдар – деп бәйек болды. (Қазақта белгілі адамның үзеңгісінен қырқынан шыққан сәбиді, иттің күшігін өткізіп алу ғұрпы бар – *А.Т.).* Ақсақал біз ат мініп жүрген жоқпыз үзеңгіден өткізетін, уақытымызды тығыз десек. Жарайды үзеңгі деген ырым ғана ғой, бұттарыңнан, қолтықтарыңнан өткізсеңдерде болды. Қазақстаннан үлкен жерден келген қонақтың үзеңгісінен өткен күшік деп айтып жүргенге жақсы. Бүгін күшік алам – деп өзімде түнімен ұйқым келмей алағызып шығып ем. Ерғали ақсақал 1975 жылы 6 жасар Аютөс деп аталатын төбетін өзімен бір ауылда тұратын Юн Су деген қытайдың сойып жеп қойғанын, содан бермен төбетті қойып қорасына ит ныспысының бұйырмағанын айтып жатты. Біз ақсақалға күшігіңіз өсіп таутөбет болсын үйіңізге құт әкелсін – деген тілекпен қош айтыстық.

Барлық қазақ жеріндегідей, Қытай қазақтарындада ит жайында аңыз-әңгімелер көп. 1770 жылдары Сыр бойынан қазақтарды бастап келген Тауасар би, Жәнібек, Қуандық, Қожаберген, Қотырақ т.б. батырлар Ертісті өрлей, судың басын алмасақ бәрібір жер біздікі болмайды – деп, Ертістің салалары: Қыран, Бұлғын, Бала Ертіс, Қу Ертіс, Көк Ертістің бастарына дейін барған. Сол кезде Ер Жәнібек Бұлғын өзенінің басына найзасын шаншыпты деген сөз бар. 1756 ж. Жоңғарияны Қытай жер бетінен жоғалтсада қалған-құтқан қалмақтар тау тасты, орман-тоғайды бекініп алып, қазақтарды мейлінше жоғары жібермеуге тырысып, жолдарына тосқауыл қойған, қалмақтардан мергендер көп шыққан, жол-жөнекей көшіп келе жатқан қазақтарды жалғыз-жарымдап жайрататын мергендерді бір-бірлеп теріп отырып құрту қазақтарға оңай түспеген. Қазақтар жазда Алтайды жайлап, қытымыр қыста қар аз түсетін Ақдалаға, Құмылдың құмына қыстаған екі жердің арасы 200 шақырымдай. Аумалы-төкпелі заман, ел әлі жаңа жерге толық орнай қоймаған. Тауасар би қырда жүргенде жайлаудағы елге хабар беру үшін Сарыала деген итінің қарғыбауына хат жазып байлап жібереді екен. Сөйтіп Сарыаламен хат берісіп, хат алысып тұрған, сонда Сарыала бір күнде 400 шақырым жол жүріп отырған.

Алтайда XIX ғ. аяғында өмір сүрген Қалшеке байдың көп жылқысы суға түскенде кішігірім су құрып қалған, байдың атақты Көкала айғыры, Қарабурасы, Көкжасыл атты төбеті болыпты. Жылқысын Көкала айғыр, түйесін Қарабура, қойын Көкжасыл күзетіпті. Көкжасыл деген иті отаудың оң жағында жатады екен, оған құрт езіп беріпті, себебі басқа тамақ ішпейтін көрінеді. Кешке жақын құрт езіп берсе ішіп алып қора-жайды күзетуге үйден

шығып кетеді екен. Түнде қораға келген қасқыр болса өлтіріп тастап үйге кіріп оң жағында өз орнына жатқан. Жылқышылар жылқыны күзеткенде қайыңтозға от қойып ағаштың басына шошайтып қояды сол күні жылқышыларға бір қонақ қонады да соған тамақ беріп отырып айналып қалған жылқышылар табынға келсе жылқы үркіп қарағайдың жанындағы алаңқайға шығыпты. Төменде сайдан бір жылқының шыңғырған дауысы шығады. Таңертең барса Көкала айғыр аюмен таласып, аю көкала айғырды жұлып, Көкала айғыр аюды жұлып, екеуіде қансырап, аю жарасын ауырсынып суға жата қалыпты, Көкала айғыр сенделіп тұрыпты. Суда жатқан аюды жылқышылар соғып алады, Көкала айғыр сөйтіп табынды аюға бермей өліпті.

Ол кезде түйені жонға айдап тастап, анда-санда бір қарап тұрады екен. Түнде түйеге аю келіпті, табынын қорғаған семіз Қарабура аюмен алысып, бір жарға келгенде аю жардан секіріп өтіп кетеді де, аюдың артынан қуған етісеміз секіре алмай Қарабура жарға жығылып, шалқасынан түсіп өліпті.

Көкжасыл ит отаудың оң жағына жатып ап келген қонақтардың қамшысына қарайды екен. (Қазақ әдетінде қонақ қамшысын босағаға қыстырып, содан соң төрге шығатын. Келген адам үй иесіне зілмен, жағымсыз ниетпен келсе қамшысымен төрге бірақ шығатын. – *АТ.*) Көкжасыл алжыпты. Сонда бай айтыпты:

– Е,е,е Көкжасыл! Қарабурада өлді, Көкала айғырда өлді, е,е,е сенде алжыдың ғой, енді өлетін уақытың болды депті. Сол күні Көкжасыл әдеттегідей құртын ішіп алып шығып кетеді. Таңертең қараса қотанға бір қасқыр келген екен. Көкала қасқырды тамақтан алып, қасқыр Көкжасылды тамақтан алып екеуі де апалас-төпелес өліпті. Содан Қалшекеден байлық қайтып, кедей болыпты.

– Қазаққа өмір бойы көз бен құлақ болған төбет түнде мал күзетінде ерекше, күзетте 20 адамнан бір ит артық деп жатады халық. Адам баласы қанша сақ болсада, ұйқыға шыдамайтын кездері болады. Ит қасқырдың, ұрының иісін әудей жерден біледі, қорашыл төбеттер түнде төбеге барып барлығын байқап жатады.

Тарбағатай аймағының Жайыр деген жерінде Жұмақасым деген кісінің ақтөс қара иті ерекше жуан үлкендігі тайыншадай төбет болыпты. Төбеттің бір ерекшелігі албаты адамға үрмейді, малға, қораға келген жүрісі бейсауат адамдарға үріп ғана қоймай аттың үстінен жұлып алған. Бірақ жұлып алған адамын жараламайды, тіпті тісін тигізбеген, екі аяғымен кеудесін басып отырады, адам қимылдаса болды, тісін арситып ырылдайды. Бір адам қораға түспекші болғанда атынан аударып ап басып тұрыпты. Иесі шығып нағып жүрсің, неғылған адамсың дегенде, шынын айтыпты. Жұмақасым шынын айтқан соң мақұл енді бұдан кейін ұрлыққа түссең мен айырмаймын, осы күйінде қаласың – деген екен. Екінші бір адам қораның маңына келген уақта төбет аттың үстінен тағыда жұлып алып кеудесін басып тұрса, Жұмақасымның баласы шығып: Қораға мал ұрлауға келдіңбе десе? Ойбай балам-ай, жоқ қараған едім, Шәуешектенбін, итіңе айтшы босатсын – деп, жан дауысы шығыпты. Балаға риза болғаны сонша, қалтасындағы бәкісін беріп кетіпті .

Төбеттің тағы бір ерекшелігі, иттерді кеудесімен бір соғып домалатып жіберіп, қайтіп ол иттер оған беттемейді екен, жаңағылардың тамақтарын тартып жеп жүре беріпті. Көш-жөнекей ауылдың иттерінің бәрін қыран жапқандай қылып жүргенде бір адамның күші жетпейтінін білген 3–4 жігіт бірлесіп қолдарына сойыл алып, төбетті сойылдап ұрып жығып, иттеріне талатады. Дәл сол кезде Жұмақасым ауылдың және бір адамы бар үстерінен түсіпті. Жұмақасым куәсі бар, сақшыға арызданып итті ұрғандарды 10 күн қаматып, төбеттің пайдасына 1 еркек қой төлем алдырып, қойды сойып әлсіреп қалған итін сорпалатыпты. Бұл оқиға 1978 ж. болыпты. Жұмақасымның сот үстіндегі сөздерін әлі күнге дейін ел жыр қылып айтады. 30 жыл қой баққанда менің бір қойым жоғалды – дегенді естігендерің бар ма? Шілденің шіліңгір ыстығынанда, қаңтардың қақаған аязындада қорама күзет жасамаймын, таң атқанша осы төбет қораны айналып жүреді. Таңертең таң сәріден қоймен бірге кетеді, кеш бата келеді, отарды осы бағады. Заты ит бірақ, іс жүзінде мыналардан артық еді» – депті.

Неке. Қазақтың бұрынғы әдетіндей ата-ана құдандаласып некелесетін салт сирек. Қалың мал бұрын он қара, отыз қара, елу қара, жүз қара соңы 200 байтал дейтіндер мүлдем қалған, бірақ бәрі ақшаға бағаланады. Қазіргі уақытта қалың малдың шамасы орта есептеп 40-50 мың юань (Бір юань – 25 теңге 2013 ж.). Бұдан басқа той малына әркім шамасына қарай бірер бас ұсақ, немесе ірі-қара апарады. Кейбір ауқатты адамдар қызын ұзатқанда машина мінгізіп жіберетіндеріде болады. Қызды алуға барғанда тағы 5–10 мың юань алып баратындар болады. Ертеде келіннің бетін ашқанда кішкене бақырға май ерітіп, от жағып жаңағы майдан беташар адам оң қолымен отқа май тамызады. Май тамызып болған соң келін бисмиллә! – деп шай құйып оң жақтан бастап (қазан жақтан) үлкендерге шай ұсына бастайды. Соңғы кезде ауқатты адамдар Қазақстаннан той басқарушы алғызып, беташар айтқанда кім-көрінгенге бір сәлем деп ұзақ жырлап тұрып алады – дейді информаторлар. Беташар он-ақ ауыз өлең ғана, алдымен қарашаңыраққа бір сәлем, атасына, анасына, ағасына, абыстайына сәлем. Қазақстаннан келген той басқарушы алдымен ананы айтып, мынаны айтып мылжыңдап тұрып алдыда, екі құданы шақырып алып, алдымен белбеулеріңді ауыстырыңдар деді, белбеулерін ауыстырып болған соң нағыз шын құда болсаңдар шалбарларыңды ауыстырыңдар деді. Екі құда да бұл «салттан» бас тартты. Тағыда аузына келгенін айтып, біруақытта қалыңдыққа күйеуіңнің бетінен сүй, күйеуің сенің аузыңдағы кәмпитті тілімен алсын – деп тұрып алған соң жастар емеспе, айтқандарын істеді. Той аяқталар тұста той иесіне 10–15 м. ақ мата алғызған екен күйеу мен қалыңдық бастап «ақжол жүрсін», сендер соңынан еріңдер бәрімізді сапқа тұрғызып тізіп шығарды. Ол заманда бұл заман қазақтың неке қияр салты бәрі бірдей емеспе, біздің Қазақстанда үйлену тойы осылай өтеді – деп тағы біраз ақыл үйретті. «Қазақ қойдан жуас» - деген емеспе той үстінде ештеңе дей алғамыз жоқ. Бірақ осы тамаданікі барып тұрған өтірік, қазаққа жат ойдан шығарылған – деді бір қария [1]

Тарбағатай қазақтарында ежелден (керейлерде) қыз ұзатылып кетерде қыздың әдемі жеңгесі және екі құрбы қыздары елді аралап, ат аяғы жететін жерлердегі туған-туыстарын тойға шақырады, жатжұрттық болып барам – деп елді үлкен бәйбішесімен көрісіп, сол кісіден бата алады. Той жасаған кезде қазақтың басқа жерлерінен өзгешелігі ауыл жігіттерінің ұзатылатын қызға айтатын өлеңін сарын дейді. Киіз үйдің жартысын ашып тастап, қыз келіншектер қызды шәлімен (салымен) жауып қойып, орталарына алып отырып, сыңсыма айтады, жігіттер үйдің сыртында атқа мініп тұрып сарын айтады.

Қыздың айтатыны: Елім-ау, қош-аман бол жұртым-ау – деп келеді.

Жігіттер сарыны: Сарынның басы сараптай үкі
Жамылған едің манатай үкі-ау
Жылама қарғам жылама-ау,
Қарғам бұрымға салған санатай үкі

(Қазір осыны жар-жар деп жүр, шын мәнінде бұл сарын – дейді информатор).

Ертеде Сәуетай, Қарсыбай, Ыдырыс деген ақындар болыпты, соларды ел ат жіберіп беташар айтсын, сарын айтсын деп алдыртқан. Сарын айтылып болған соң қызды дайындап қойған атына мінгізіп, бір жездесі аттың артына мініп қыздың белінен құшақтап отырып, ауылдан аулағырақ апарып көшке қосадыда өзі қайтады, қыз өз атымен көш алдында кете барады. Күйеу бала ол кезде ата-енесінің үйінде қалады, біраздан соң бір тәуір киімін босағаға іліп ата-енесіне, мен тағыда келем: Аман-болыңыздар. Екі жағымыздың берекеынтымағымыз бөлінбесін. Өрісте малымыз, төсекте мәңгілік басымыз қосылып тұратын болсын, рахмет – деп атына мініп кетеді. Қыз келгенде арнаулы отау тігіп қояды, не қара шаңыраққа түсіреді. Алдынан жеңгелері шығып, әлгі қыз мініп келген атты өздері мініп алып, ауылды айнала жүріп келін келді – деп хабар береді. Ауыл-аймақ болып сол жерде жиналып: Бісміллә – деп әуелі құдай,

Ақ босағаң мықты болсын,
Ақ некең баянды болсын
Ақ некең құтты болсын - деп ақ босағаға отырғызады.

Қазақ халқы болашақ ана, үйдің тұтқасы – деп қыз балаларды ерекше қадірлеген, «қызды сақта, тұзды сақта», «қызға қырық үйден тию», – дейді халық даналығы. Алла қыздарды жаратқанда оған өзіндік пәктік белгі перде қыздықты да қоса жаратқан, мұны «қыздың ар-ожданы», «бет-моншағы» – деп бағалаған. Адам сыншылары қыз баланы бір көргенде-ақ абұйыры ашылмаған абройлы қыз екен, е, мынау бет-моншағы сыпырылған, етегі ашылған қыз ғой, десе, кейбір сыншылар мынасы қатын ғой, жүзқараның, жүзінен көрініп тұр емеспе – деп тура айтып салған. Сол себепті абуйырынан айырылып, қарабет болады – деп қыздарды жайдақ атқа мінгізбеген.

Ақ ат мініп, біз атқа жеттім әке

Көп көргенің мен болсам кеттім, әке – деп ұзатылып бара жатқан қыздардың сыңсуында айтылады. Балалар тілі шығып, енді-енді малдың түр-түсімен таныса бастағанда «ақ ат», «қара ат», «ақ құлын», «қара құлын» – деген сияқты сөздерді айтып түстерді айыра бастайды. Қыз баланы кішкентайынан атқа қондырғанда өмірдің гүлі, жаны пәк – деп ақбоз жылқыларға мінгізе бастайды, сол кезде «ақ атқа міндім» деп шаттанады, әйтпесе қазақ «ақ ат» – деп айтпайды боз, ақбоз, боз жорға т.с.с. – дейді. Сондықтан қыздың «ақ ат» – дегені кішкене кезін «боз ат» – дегені «бойжеткен болдым» – дегенінің тұспалы.

Белгісі той қылғанның отау жабар

Қиқу сап балалар атқа шабар

(Келін түсіргенде отау тігіп, бәйге шаптырған үй туралы жырдан.)

Қойбағар батыр бір жолы Тарбағатай еліне жылқы алмаққа жорыққа шығып күндіз тауда бекініп, елді-жерді бақылап жатады, әр нәрсеге құлақ түреді. Алғашында көкектің көкектеген дауысы естілгендей болады. Оған батыр елеңдей қоймайды, артынан көкекпен қоса ыңылдаған нәзік адам дауысы естілгендей болады. Әбден құс пен аңның, түрлі жануар мен мақұлықтардың дауысын жазбай танитын батыр құлағын елеңдеп тыңдаса, көкек пен қосарлана ән салып тұрған әйел баланың дауысы екен, анда-санда зарлап жылапта алады:

Алты ағаның тұсында

Ардақтының өзі едім, көкек!

Бес жеңгенің тұсында

Оймақтының өзі едім, көкек,

Бұрымым – биттің ұясы, көкек!

Жүргенім таудың қиясы, көкек!

Табаным тасқа тілінді көкек!

Жетімдігім білінді көкек!

Тұзаққа мойным ілінді, көкек!

Сасан бидің ауылында көкек!

Тұзаққа мойным ілінді көкек!

Ақымбет-Сыбан еледі-ау көкек!

Қандығатай жер еді-ау көкек!

Біреуі іздеп келмеді-ау көкек.

Қыздың дауысын естіген Қойбағардың ашуы терісіне симайды, бірі қыздың аянышты халі болса, екіншісі өз елінің қызы. Екі серігіне белгі беріп тығылып жатқан жерлерінен қыздың жанына келіп жөн сұрасады. Қыздың аты Нұрғайша жасы 15-те Сыбанның – Байкөбек атасынан, әкесінің аты Маралды, алты ағасы сүзектен өлген, жеңгелері әменгерлікпен тұрмысқа шығып әр жаққа кеткен. Жалғыз қалған 12 жасар Нұрғайшаны бір бай ағайыны асырап алып, 15-те қалыңмалын жақсылап берген Байжігіт елінің ауылына байға тоқалдыққа берген. Келген бетте байдың долы бәйбішесі Нұрғайшаға күн көрсетпей қозы бақтырып қойған. Жай кездің өзінде бет-жүзге қарамайтын батыр, қынынан ұстарасын алып, қыздың биттеп кеткен шашын сыпырып тастайды. Алған шашты жинатып бір шүберекке түйдіреді, серігінің саусағын қанатып жіберіп әлгі шүберекке Сасан биге арабша хат жазады:

– Құрметті Сасан би, біз қызымызды күндікке емес, елдікке бергеміз. Басынан шашы садақа шашы сіздерде қалсын. Біз қызымызды алып қайттық, тұрысатын жеріңізді, дауласатын күніңізді айт.

Сәлемнен Сыбанның батыры Қойбағар Тауасарұлы.

Еліне келген соң Қойбағар Нұрғайшаны бала ғып 2-жылдай бағып, кейін бір жақсы жермен құдандаласып ұзатады. Сол қыздың ұрпақтары кәзір Аягөз жақта тұрады деп естиміз дейді информатор.

Ел арасынан, қыз көріп, баласына қалыңдық іздеп жүрген әкесі қызды ұнатса, әкесінің үйіне қымбат сәнді қамшысын төріне іліп кетеді.

Шынжаң қазақтарында үйдің төріндегі түскиізге қамшыны шалқасынан жатқызып, айқара ашып қойып ілсе, бұл үйдің бойжеткен қызының басы бос, құда түсілмеген, айттырылмаған – деген мағынаны білдіреді. Егер қамшы бүгіліп ілініп тұрса, басы бос емес қыз, айттырылған қыз – дегенді көрсетеді.

Үйде отырып жүкті болған қызды қазақ әдетінде жазалау. 1953 жылы бір байдың қызы үйінде отырып ұятты болып қалады. Бай қойын жайып жүрген қойшысынан күмәнданады, қойшысы мінін мойындап былай – деп жауап беріпті:

Жатыр едім жантайып,
Жабағы тоным қампайып,
Қызыңның өзі болмады талтайып – дейді.

Жігітті керегеге таңып қойып, қызды не істеу керек дегенде ауыл үлкендерінің айтуы бойынша үстінен қой айдап өту керек деп шешеді. Қыздың тәнін көрсетпеу үшін жерді азғана тереңдікте қазып, қызды отырғызып, бір табын қойды үстінен айдайды. Информаторлардың айтуынша әйел адам омырауын көбірек қорғайды екен. Екі омырауын екі қолымен баса берді, маңынан қой-ешкі өтіп жатты, қызды басып кеткен жоқ. Соңында жігітті алдырып, қыздың киімін кигізіп екеуін бір атқа мінгестіріп қоя берді. Артынан естідім екеуі сол кеткеннен көрші елге өтіп, сол жерде отау тігіп, үйлі-баранды балалы-шағалы болды деп. Соңынан бірнеше кісі жұмыспен Үрімші жаққа барғанда, жолай кездесіп сол үйде қонақ болыпты.

Қыз – келіншектердің бас киімдері: Қыз – күнінде үйде жүргенде төбетай, атқа мінгенде бөрік, келіншек болғанда сәукеле, бірінші баланы туған күні қасаба – шылауыш киеді, қасаба шылауышты 40 – жастан – 49 жасқа дейін яғни баладан тоқтағанға дейін қызыл-жасылды шылауыш киеді. 49 – жастан кейін бала көтеруі тоқтаған соң әйел кәртейеді, енді қызыл-жасылды емес, қызылын аздау қып, жасылын көбейтіңкіреп киеді. 60-қа толған соң қызылды-жасылдың бәрін тастайды, тек сырып-сырып ғана аппақ қып киеді, мұны кимешек шылауыш дейді. 30-дан мол асқан әйелдерді сарышап шақа қатын – депте айтады.

Балаларға байланысты ойындар мен салттар. Жыланқияқ – деген шөптің тамыры томар болады томары үлкендерін айғыр, одан кішілерін бие, тай, ұсақтарын құлын қылып ер балалар ойнайды. Тобылғыдан талдың шыбығынан ат қылып мініп ойнайды, ойнаған уақытында су диірмен жасап, жіліктен шүмек жасайды. Сайып келгенде ер балаға жылқы бағу, ат міну, көкпар, қой бағу, сиыр бағу, түйе бағу, диірмен тарту сияқты нәрселерді үйретеді. Қыз балаларға қуыршақ бесік, кесте, ине, жіп, айна, тарақ айтпай-ақ береді, келешекте қыз баланың ана болатындығы, бесік бөлем, бала тәрбиелейтіндігі, киім тігуде, қажет екендігі көрінеді. Осындай ұлттық ойындар мен қимылдар арқылы қыз балаға өзінің ана болатындығы, ер балаға ат жалын тартып мініп, отбасына қорған ата болатындығы саналарына сіңіріледі. Көк шөпті жұлма, көктей орыласың, торғайдың жұмыртқасын шақпа бетің секпіл болып қалады. Мұның себептері экологиялық ортаны қорғау.

Қазақ халқы табиғат аясында өмір сүргендіктен қоршаған ортаны, жер-ананы, аққан суды, жүрген аңды, ұшқан құсты қадірлеп бет алды тиіспеген. Балаларға кішкентайынан құстың ұясын бұзғызбаған, жұмыртқаларын жарғызбаған, өзіне тигізбеген. Егерде біреу торғайдың ұясын бұзса, балапанына тиіссе:

Торғай, торғай атым бар,
Бір жапырақ етім бар,

Әкең тауға кеткенде,
Шешең өліп жетім қал» - деп қарғайды - деп өсиет айтқан.

Болашақта бала жылқы ұстайтын атпаз, малсақ, шаруақор болсын – деп «шідерге сигізу» ғұрпын айтуға болады, мұндай әдет Қытай қазақтарында әлі күнге дейін әрәдік орындалады. 4–5–6 жасқа толған балаға ауыл ақсақалдары жиналып, «Атың жетегіңде болсын, шідерлі болсын, малдың шетіне шық, мал қайыр, шаруашыл бол» – тілек айтып бата береді, аттың шідерін алдына тастап, сигізеді, енді «бала шідерлігінен босады», «шідердің тиегі – ағытылды» – деп жатады. Бата берген үлкен адамға орамал, шыт сияқты жоралғылар береді, шай жасалып тамақ ішіледі. Кей үйлерде Бәленбай бабамның, түгенбай ұлдың «шідері ағытылған» - деп көне шідерлерді қасиеттеп сақтайды. Шідерге симеген балаларды халық «шідерге симеген», «жолы ашылмаған» – деп әжуалайды.

Халық рәсімінде тобыққа байланысты екі нәрсе бар, бірі «тобық жуту», екіншісі «тобық сақтау». «Тобық жұту» – ғұрпы жеткіншек қыз, бозбалалар арасында 13–14 жастарда ойналады. Тобыққа қоян тобығы таңдап алынады, жұтуға ыңғайлы кішкене домалақ келеді, ойынның мәні тобық жұту арқылы тобық «адам мүшесінің бір жерінен бұлтиып шығады» - мыс, соған қарап жастардың алғы өмірі болжанады. Жұтар кезде мынадай тілектерді жұтатын жас тақпақтап айтады:

Шешен болсам таңдайымнан шық
Бақытты болсам маңдайымнан шық.
Батыр болсам жүрегімнен шық
Балуан болсам білегімнен шық
Шебер болсам қолымнан шық
Жүйрік болсам табанымнан шық
Мерген болсам көзімнен шық
Ұста болсам төсімнен шық.

Кейін жастар есейіп үлкейгенде денесінде бұлтыйып шыққан бір нәрсені көргенде «жұтқан тобығым» ғой – деп ырымдайды. Білегімнен шықты күшті болып жүргенім сол ғой – деп жатады.

Қазақ арасында «түйенің тобығын жұтқан» – деген әңгімелер әр жерде кездеседі. Түйені ұрлап сойып алған адамның жұртынан тобығын тауып алған иесінің, биге жүгінісіне келгенде, ұрының тобықты жұтып қойып, айғақсыз қалдырып, құтылып кеткені жайында әңгімеленеді.

«Тобық сақтау» – адамды ұмытпауға, есте сақтауға, зерделілігіне тәрбиелейтін ойын. Екі адам бірін-бірі ұмытпастай, еске алып жүрейік – деп серттесіп тобық беріседі. Ертеде бір қыз бен жігіт бірін-бірі жақсы көрседе, әке-шешелерінің құдандаласқан жерлері бар қосыла алмапты. Арада көптеген жылдар өтіп жігіт орта жастан асқан үйлі-баранды немересі бар, жолаушылап келе жатып бір көшке кезігеді. Жөн сұраса, бұл Балғын апайдың көші депті, ол кім десе ауылдың басы да, биі де осы кісі – дейді. Балғын – қай елдікі десе елі молқы, жері Шіңгілден, біздің елге келін болып түскен – дегенде жігіт шауып отырып барса Балғын жанында, бірнеше ақсақал-қарасақал, жақсы-жайсаңдар бар сән-салтанатпен кетіп бара жатады. Жігіт жете беріп Балғын тобығын қайда – дегенде, тобығым міне деп жеңінен шығарып берген екен – деп аңыз қылады. Жалпы тобықты көп уақытқа ойнайды. Айлап-жылдап созылады, көбінесе ауылдастар күнде көріп жүргендер ойнайды. Кез келген уақытта, «Тобығым кәне» дегенде денесінің бір жерінен жеңінен, қалтасынан, балағынан т.б. жерлерінен шығарып берген, басқа жерден алса жеңілу боп табылады.

Батыршылдық дәстүрі. Хасен деген ерекше қамшыгер адам болыпты. Адамға шабатын бураларды маңдайдан салғанда сеспей қатыратын, аттылы кісіні ұрғанда ат-матымен құлатқан. Қамшысының ұшында қорғасын бар, сабының ішінде темір өзек салған – деп ел әр саққа жүгіртіп әртүрлі әңгімелейді екен. Мұның қамшысында не сыр бар деп байлар ұрлатып алдырып, өрімін талдап ашса ешнәрсе, жоқ, кәдімгі қамшы. Қамшыңызды бәлендей еш нәрсе жоқ, тарап ашқанымызға ат-шапан айыбымыз бар – деп мән-жайын сұрағанда: - Мәселе

қамшының өрімінде емес, тартуда, бас бармақпен басып тұрып тартқанда, төрт елі ұшы ғана тию керек, сондықтан қолдың қарулылығы мен жаттығуында – депті.

Атыңның құны үш бесті. Жолаушылап келе жатқан адам жолшыбай бір үйге келіп қонады. Құдайы қонақ екесің деп үй иесі әбден күтіп, жатарда атын тұсап үйдің маңына қоя береді. Таңертең қонақ тұрып атын іздесе, қасқыр жеп қойған екен. Жаяу қалған қонақ Сасан биге келіп, жағдайын айтады. Би мән-жайдың қанығына жетіп мынадай үкім шығарыпты:

Атыңның құны үш бесті,

Бірінші бестіні даланың бөрісі төлейді,

Екінші бестіні өзің төлейсің,

Үшінші бестіні үй иесі төлейді.

Бұл биліктің мәні қалай дегенде: бірінші атыңды жеген қасқырды соғып ал, сонда құны қайтады. Екіншіден өзіңде мінген атыңа сақ болу керек еді. Үшіншіден үй иесі кінәлі, келген қонақтың атына өз малындай қарау керек еді. Сасан би үш жақтыда кінәлай келе, соңында басына-бас атты үй иесі төлейтін болып шығатынан, бірден үй иесіне аудармай ептілікпен шешкен.

Қали қамшыгер мен Мұхамади сойылшы. Тарбағатайдың Майлыжайыр жерінде Ысқақ үкірдайдың тұсында (болыс деген мағынада – *А.Т.*) бір ұрыста қырық кісіні қамшымен түсіріп, 40 атты айдап әкелген атышулы Қали деген қамшыгер болыпты, жасы 30-да төртбақ, қызыл шырайлы жігіт ағасы. Бірде Ысқақ үндірдайдың бурасы бірнеше жігітпен келе жатқан Қалиға шабады. Сонда Қали:

Иесі кісі жегіштің

Бурасы кісі жейме – деп маңдайдан тартып жібергенде, бура сеспей қатыпты. Үкірдайды кісі жегіш дегені, ақырзаман пара алғыш болыпты.

Мұхамади сойылшының үлкендігі сондай, әдетте жай кісілерге 7–8 қозыдан сеңсең ішік шықса, оған 12 қозыдан тігіпті. Бірде іңір үйіріле бастағанда екі кісі жолда қарама-қарсы кездесіп, біреуі сойыл сілтеп, екіншісі қамшымен осып бара жатып, екеуіде арттарына бұрылып қарап:

Мұхамади: Қалимысың,

Қали: Мұхамадисыңба – деген екен.

Таңбалық-Жаманөткел Алакөлдің ең жіңішкерген жері, Тоқтыбай – деген барымташы сол жерді белгілеу үшін шыбық шаншады, көргендердің айтуынша сол шыбық өсіп-өніп бірталай терек болып кеткен, казіргі Ақтоғайдың аржағында Қарақұм деген жерде. Барымташылар Алакөлді жағалап Жаманөткелмен өтіп Шағантоғайдың (Қытай Тарбағатайы) аяқ жағынан шығады, оны екі жақтың еліде Ұрыжолы деп атаған. Бір жолы Тоқтыбай бастаған екі барымташы Жаманөткелмен өтіп бара жатып, су аттың үзеңгілігінен келеді, қосарларына алған аттары шаршаған, сонда бір нән балық келе-көлденеңнен аттың асты-үстінен секіріп өтіп ұшып жүреді. Тоқтыбай аттың шылбырын балықтың желбезегінен өткізіп, аузынан күрмеп қояды, балық жүзіп ала жөнеледі, қалған екі барымташы біреуі Тоқтыбайдың атының құйрығынан, екіншісі оның атының құйрығынан ұстап алдарында балық сүйрелеп Алакөлден өтіп шығады-мыс. Сонда барымташылар «Жортуыл басы жолда қалды» – деп сол жерді Таңбалық (балыққа таңдандық) – деп атын қойған – дейді.

Әріптің өлеңі. Мағзұмбай Әріпке[3] аңшылық туралы өлең жазуға тапсырыс береді. Әріп аңшылықтың зияндығы туралы өлең жазады да, Мағзұм байдың сол кезде баласы өлген екен, жаназасына өлеңді ала келеді. Мағзұм бай өлеңді оқып: – Әттеген-ай, бұл өлеңді ертерек әкелсең баламды аңкөздіктен қойдырар едім ғой – деп өкініш білдіріпті.

Қоңыз батыр. Қоңыз батыр Найман-Байжігіт тегінен. Бала тоқтамай қойған соң, әйтеу жаны аман қалсын, қоңыз екеш, қоңызда жорғалап күн көреді ғой, қоңыздай жорғалап жүрсе де болады ғой деп ырымдап атын қойған. Қоңыз, Бор[4] батырлардың атағы 1864 жылдары

[3] Әріп Тәңірбергенов – атақты ақын, Абайдың замандасы, 1924 жылдары КССРО-ның Шәуешектегі консулы болған.

[4] Бор Шәуешек қамалын аларда Қабанбай батырдың ұлы Әділбектен Қабанбайдың туын алып ұрандап атын шақырып мусылмандар артынан еріп, қамалды алған.

Шынжаңдағы ұлт-азаттық соғысында аттары шыққан, жауларды қырып, Шынжаңды азат етерде он екі ұйғыр қытайлардың оқ-дәрісін таситын арбакеш екен. Он екісінде Қоңыз батыр күнбатысқа қаратып қойып қойша бауыздапты.

Бор батыр ұлты дүнген, жас кезінде ерекше қайсар болып туған. Балалық шағында мұсылманға пайдам тиер ме екен – деп түзгеннің[5] үстіне жалаңаш денесімен аунап, аттың шылбырын мойнына салып тұрып, байланған түзгенді жұлып алған. Сөйтсе жас шағында батырлығы тасып ішіне симай бара жатқан сәттері екен[6].

Жылқы бағуда ерлік. Шәкіжан әулиенің жылқышысы Тарбағатайдың борандарында, апталап ыққан жылқының соңынан айғырға мініп, ат үстінен түспей жүріп отырған. Аттан түсіп, демалуға болмайды, табыннан айырылады. Тамақтану керек, әйтпесе әлсіреп қалады. Қазының бірнешеуін айғырдың жалының астына байлап қойса үнемі жылы күйінде тұады, соны алып ат үстінде отырып жеп күш-қуатын сақтаған, кейде тонының жаңқалтасындағы құртты сорып талғажу қылады, сөйтіп ешқандай аш болмаған. Ұйқыға шыдамаған кезде ердің артындағы бөктеріншекке отырып, аяғын үзеңгіге салып, ерге ат көрпе төсеп, үстіне етпеттеп жатып, мызғып алған, айғыр табыннан қалмай ілесіп отырған. Өстіп жылқышы екі-үш күннен бір аптаға дейін демалыссыз, соққан боранда ат үстінен түспей, жылқыдан айырылмаған.

Найзагер Барақ. Кеңсебайдың жылқысын тобықтылар айдап кетеді. Солтабайдың Барағы Кеңесбайға сәлем берейін – деп келсе, Кеңесбай жаңа ғана көз алдымда жылқымды барымталап кетті – деп Бараққа айтады. Барақ қуғыншыларды түйемен қуыпты, себебі ат көтере алмайды екен. Астындағы желмаямен қуғыншыларды қуып жетіп жеңінен, кейде балағынан найзамен түйреп лақтырып отырыпты. Барақтың соңынан атпен шауып келе жатқан Кеңесбай барымташылардың өкшесін тіліп, тілікке қыл салып отырған, қыл салса жарасы бітпейді. Осы оқиғадан кейін тобықтылар 2–3 жылға дейін атқа міне алмапты [1].

Тәнтібайдың аюмен күресуі. Қымызға әбден тойып, есіріп алған Тәнтібай Майлыжайырдағы (Тарбағатай) қарағайдың ішіндегі алаңқайда аю бар дегенді естіп, мен аюмен күресемін депті. Денесін арқанмен орап жанындағы мергенді және ерген кісілерді шатқалдың үстіне қалдырып өзі төмен түсіп, апанға жетіп барады, аю апанынан шыға келгенде алыса кетеді. Аю Тәнтібайдың желкесінен алғанда, қайыс арқан сыдырылып кетіп, бас терісін маңдайына әкеліпті. Тәнтібай аюдың астында қалыпты, шатқалдың үстінде отырған мерген аузынан оқталатын білтелі мылтығымен атайын десе, бұрын мұндайды көрмеген, сасқалақтап Тәнтібайға тиеме деп оқ шығара алмапты. Біруақта аю сылқ етіп құлайды, сөйтсе Тәнтібай аюдың жүрегіне пышақ салған екен. Серіктері барса, Тәнтібай басын шытымен таңып алып, құнекерім бар деп аюдың жүрек майын жеп отыр дейді.

Салдар жарысы. Қазақ этномәдениетінде әлі күнге дейін толық зерттелінбей келе жатқан салдардың (ақын-эксцентрик) қоғамдағы орыны мен мәні, өнерінің әрсалалығы, жүріс-тұрысы киім-киісі т.с.с. Салдар десек бізге алдымен Біржан сал, Сегізсері, Ақан еске түседі, бұл белгілері ғана, ал XX ғ. 30 жылдарына дейін жеткен жүздеген салдардың өнерін қойып, аттарында білмейміз. Біздің сөз өткелі отырғанымыз палуан, мерген, мешкей, т.б. өнерпаздардың арасында жарыс болатыны сияқты салдардың арасындада жарыс өткен. XIX ғ. ортасында алты арыс Орта жүзде үлкен ас өтетін болып Көгедай гүң (хан) Жабағы төреге Шегебайды палуандыққа, Алшынбайды салдыққа дайындайсың – деп сауын айтады. Шегебай арғын, қыпшақ, мұңғыл найманның палуандарын жығып бас палуанның жүлдесін алады. Салдардың жарысында барлық салдар жарыстан шығып Найман мен Керейдің екі салы қалыпты, бұлар өзара 9 рет жарысқа түсіп бірін-бірі ала алмайды. Салдардың жарысында алдымен бет-бейнесіне, дене тұрпатына қарайды: басы тазба, көзі қисықпа, тісі түгелме, аяғы қисықпа, демі сасықпа, т.с.с., екінші оның байлығы: мал жаны т.с.с. Үшінші киім-кешегі, төртінші мінген аты, бесінші ер-тұрманы, алтыншы суырып-салма ақындағы, шешендігі, ең соңында төгіп – шашып тастайтын жомарттығына дейін жарыстырыпты,

[5] Түзген – Зайсан сексеуілі деген атпен ғылымға белгілі тікенді өсімдік, Тарбағатай, Зайсан өңірлерінде құмда өседі.

[6] Борды қытайлар қоршап тұрғанда, Қоңыз батыр атына мінгестіріп алып шығып кеткен.

себепті қазақта «батырдан ал, салдан қал» - деген тәмсіл бар. Сонымен Керейдің салы мен найманның салы сайысқанда киімдеріде ұқсас, атыда ұқсас, ер-тұрманыда ең аяғы көксауыр кебістерінде тепе-тең келіп жеңе алмайды, ең соңында ұлтарақтары қанша екен деп тексергенде найманның салынан 9 қабат батсайы ұлтарақ, керейдің салынан да 9 қабат налық шығыпты. Енді неден жарыстырамыз дегенде сал аңғал болу керек, бұлардың қайсысы аңғал соған жеңісті берейік деп келіседі төрешілер. Астың ең үлкен шырқау шегі аламан бәйге болады, аттар бәйгеге жақындағанда ел өз жылқыларын көтермелеуге-қарсы алуға, аттарына міне сап ұрандап шабады. Сол кезде бірінің ерін біріне ерттеп қояиық, сонда нағыз сал болса алдына келген атты мінедіде жүре береді, ал танып қоятын болса салдық емес. Сонымен бәйге келе жатыр деп ұран салып тура жөнелгенде найман жақтың салы атына мінейін деп жетіп барса өзінің аты емес, өзінің ер-тұрманы емес екенін танып атқа мінбей қояды. Керейдің салы атқа міне сап бәйгені тосып тұрған топқа барады. Міне нағыз сал деген осы сұңғыл – деп Алшынбайға ақ бас атан, ақ жамбы, тоғыз айдатқан екен. Салдардың өмірінен қызметінен бұл жаңа деректер, демек сал мәселесін түбегейлі зерттеуді қолға алу қажет.

Көріпкелдік Қамажан – деген көріпкел, бақсы адам болған. Қарамайдың жері құм, суы аз, жазда аптап ыстық. Бірде жандарында Қамажан бар, біртоп адам шілденің ыстығында Қарамайдың шөлін кесіп өтіп Алтайға бармақшы болып жолға шығады. Бірталай жүріп аңызғақ аптапқа шыдамаған жолаушылар Қамажанға:

– Мына ыстықта өлетін болдық ғой дегенде Қамажан қалтасынан кішкене қағаз алып бірдеңе жазады, Қызмет деген балаға жаңағы түстенген жердегі тұмадағы суға мына қағазды малып тұрып, суырып ал дейді. Бала тұмаға тауып барып, бұл қағазда қанша құдірет болсын – деп сеніңкіремей көбірек малып ұстап тұрғанда, құмда қалың нөсер жауып, жүргіншілер әбден суға малшынады. Балаға ұрсып келесі жолы қағазды аз малып ұста дегенде жаңбыр аттың сауырын ғана себелеп өтіпті.

Бір адам түнде ұрлық істесе таңертең сол адамды шақырып алып ұрыға тесіліп қарап отырып иесінің атын атамай түнде ұрлаған затыңды иесінің үйінің маңайына апарып таста немесе мен мынадай жерге белгі қоямын, сол жерге апарып қоясың дейді екен. Егерде ұрлықшы кінәсін мойнына алмай бетпақтанса, ол кісі домаланып орнынан тұра алмай қалған. Қамажан өзінің өлетінін күні бұрын сезіпті. Сүйегімді Қарабураға артып, Боранбайдың сауырынан қайқайтып қоя беріңдер, жүре-жүре бір жерге шөгеді, сол жерге қойыңдар – деп өсиет айтыпты. Түйе Өр Алтайдың (Өрештай) жолына барғанда шөгіпті, сол жерге сүйегін қойыпты, әзірге дейін Қамажанның сүйегі қойылған жер дейді. Ел өткен-кеткенде құран бағыштап зиарат етеді.

Қазақ пен қалмақ арақатынастары. Қалмақтардың кек алғыштығы. 1953 ж. Дөрбелжінде Қалқа деген қазақтың немересін Көне дейтін қалмақ у беріп өлтірді, сөйтсе Көненің әкесінің әкесін Қалқанның әкесі өлтірген екен. Көненің әкесі өлерінде ұлына өсиет етіпті Қалқанның өз ұлына, не немере ұлына осының біреуіне у бер. Қаракемер дейтін жерде көкпар тартып, көкпаршылар 11–12 адам бәрі шаршаған, шөлдеген, жапанда жалғыз отырған моңғолдың үйіне түседі, құрт қайнатып жатса керек. Моңғол әйелдері шапан киеді (шегеден деп атайды) екі жағына шыт тағып, шыныны (кесе) әкеп жуып, таққан шытымен сүртіп отырады, шыны ол кезде шыны тапшы 11–12 адамға бірнеше шынымен сабадан іркіт құйып айналдыра беріп отырады. Қалқаның баласы мұғалім еді. Ішпеске шара жоқ, ішті. Жарым сағат өткенде, әлгі жігіт ішім ауырып барады – деп дөңгеленіп жатып қалады, көп кешікпей-ақ өліп кетті. Бір топ адам сақшыға барып, сақшылар адамдарды айғақ-куәсімен ертіп Сағындық дейтін қазақ сотына барады. Сотта Көне Қалқанның әкесі менің әкемнің әкесін өлтірген, ел біледі, мен кек алдым деп турасын айтты, салтымызда мұндай нәрсеге құн жоқ – деді, ұлттық салтымызға құрмет ететіндерің рас болса, біз құн төлемейміз дейді. Сот Қалқанның баласын құнсыз қалдырды. Көнені тергеуден босатты.

Қалмақтардың өлген адамдарын көмбей далаға тастайтыны жайында. 1957 ж. Бойдақ (Пойда болуы мүмкін – *А.Т.*) – деген қалмақтың әйелі қайтыс болады. Ел жазғасалым жайлауда отырған Көбелі, Шолақбастау деген жерде отырғанбыз. Жел соқса ауылдың жанындағы қалың бүргеннен бір сасық иіс келеді, үйдегілерден бұл не иіс деп сұрасам. Асыл

шешем мен Жұмақасым ағам – Бойдақтың әйелі өліпті, қалың бүргенің ішінде жатыр соның иісі деді. Бала кезім, әр нәрсе таңсық емеспе, атқа мініп әдейі іздеп бардым, Бойдақтың әйелін киім-кешегімен қалың бүргеннің арасына тастай салыпты, ит жеп, құс шоқыған, үймелеген қалың көк шыбын, тек қалың қара шашы ұзыннан-ұзақ сол күйінде жатыр екен. Қалмақтар қазақтарша неге жерге көмбейді – деген ой келді. Ертеңінде күн бұлтты болды, біздің дөнежіннен беске шығатын сиырымыз бар еді, буаз болатын бошалап кетіпті. Базархан ағам Жұмақасымға әлгіні айтып еді, аттан түспестен мен қарап келейін деп шауып кетті. Іле-шала мен жеңгемнің ұзын көйлегін, салысын алдымда жолға шықтым, ойым сиыр іздеп кеткен ағамды қорқытпақшымын. Содан кешке сиырды іздеп кеткен ағам өлеңдетіп көңілді келе жатыр екен, шамасы сиырды тапқан сияқты. Үстімде ұзын әйелдің көйлегі, басымда салы қалың ағаштың тұсынан тұспа-тұспа өте бергенде:

– Бұзау көрдіңізбе, – дедім ағаштың арасынан шыға келіп сызылып.

– А-а-а деп ағам айғайлап, атты борбайға басып, шыбын-шіркей шауып жөнелді. Қас қарайып қалған. Бір шатақ болама, – деп іле-шала жетсем, Жұмақасым ағам; – Таңертең көшеміз, ертең көшпесек болмайды, – деп жатыр екен.

– Неге көшеміз, не боп қалды, – десе үйдегілер.

– Ой мына Бойдақтың қатынын, мына жерге тастаған екен, келе жатсам бір сайтан.

– Аға бұзау көрдіңізбе, – деді сызылып. Ертеңінде болмай көшіп кеттік. Мен шындықты айтсам өтірік айтып отырсың – деп айтқаныма сенбей қойды. Өле-өлгенше сенбей кетті. Кейіннен Қайыңды деген жерде Дәндік деген қалмақ қайтыс болды, оның мәйітін ақ киізге орап жартастың арасына қойыпты, оныда көрдім.

Табанбеттің қалмақтың жаңа жыл тойын болдырмауы. 1955 ж. көктемі болатын. Табанбет деген қалмақ болды, шын аты Даван тағы бірдеңе жалғауы бар, түсі ерекше қап-қара беті күс-күс жындыбас, қиқарлау сөйлейтін, көбіне халықтық өкімет басшыларын жаратпайтын. Қалмақтың жаңа-жылы – Цаган сар болатын күні екеумізді таңертең елең-алаңнан Бұрханды (қалмақтың құдайы) алып келуге жұмсады. 15 шақырым жердегі Құдай тұрған үйге екеуміз астымызда тың аттар, желе жортып жеттік, арнап тігілген киіз үй әдемі-ақ, іші еденнен бастап керегелеріне дейін кілем, төрде қызылды-жасылды жарқыраған құдай, сол жағында күмістелген ер-тұрман. Үйдің ортасында ашжаулық жасап, келе (қалмақтың молдасы) енді шайын ішкелі жатыр екен, дастарханы толы құрт, ірімшік, сарымай өрік, мейіз қалмақтар шайды үлкен шара кесеге толтырып құяды, бір кесек сарымайды бір-ақ сап ерітіп, сорпаша ішеді. Келе екеумізге екі кесе шай құйып, ішіне бір-бір кесек сарымай тастады да, өзі төрдің алдына құйрығымен отыра кетті. Мен шайды аузыма апара беріп, аңқидымда қалдым, келенің ұзын шапанының екі етегі екі жаққа кеткен бұтында ештеңе жоқ, сайманы салақтап, шайын терлеп-тепшіп ішіп отыр. Үлкен адамның бүйтіп отырғаны маған ең бір сорақы көрініс болды. Іштеңе аузыма салмадым, нәр татпадым, жүрегім айныды. Табанбет менің көңіл-күйімді сезе қойдыда – Ұялма, ішіп-жеп тойып ал! Біздің молдалар жас сәби сияқты, сендердікіндей үсті-басын тұмшаламайды – деп өзі асықпай тойғанынша ішіп-жеді, ең аяғында келеден болмай отырып бір кесе архи (сүттен жасалған арақ) сұрап алып, бірақ тартты. Артынан естісем қалмақтың дін жолына түскендері өле-өлгенше үйленбей өздерін бейкүнә ұстап, жалаңбұт жүретіні содан көрінеді. Құдайдың мінетін атын сетер ат дейді, оған ешкім мінбейді, кәртейіп өз ажалынан өледі, көбінде қалмақтар кәртейген атты өз ажалынан өліп қалады ит-құсқа жем болады деп қазақтарға силайтын, қазақтар еті күйі келмесе, жемдеп семіртіп сойып алатын еді. Келе киіз үйден екі қолымен құдайды тік көтеріп сылап-сипап шыққан кезде, мен қолымды ұсынып едім, маған бермей Табанбетке ұсынып еді, ол немқұрайлылықпен құдайды бір қолымен тоңқайта ұстап ерге жапсыра бергенде, келе Табанбетке әбден ұрысты. Табанбет келенің сөзін құлағына қыстырып тұрған жоқ, маған күлімсіреп көзін қысып қояды. Сетер атқа жарқ-жұрқ еткен күміс жүгенді жүгендеп, күміс ерді салып, үстіне құдайды артып жолға шықтық. Сетер ат су жорға екен, жетекке әбден үйренген, үстімде құдайды әкеле жатырмын деп жорғалағанда екі жағында екеуміздің аттарымыз әрең ілеседі. Ауылға жақындай бергенде Табанбет: Мен Цагаан-сарды тойлатпаймын деді. Қалай тойлатпайсың, сенің қолыңда емес ғой, өлкелік өкіметтің қаулысы

бар, сенен сұрамайды – дедім қалжыңдап тұрған шығар деп. – Казір көресің деді Табанбет сеніммен. Ол кезде Қытайдағы әр халықтың ұлттық мерекелерін өткізуге ерекше мән берілетін марксстік-лениндік ұлт саясаты – деп Маоның қағидасы желдей есіп тұрған. Тойға арнап ту сиыр, қойлар сойылғанын естігем. Жақындап келеміз. Ауылда қалмақ, қытай, қазақ, ұйғыр, сібе, солон т.б. елдердің ұлттық киім киген ұлттардың игі жақсылары мен өнерпаздары, өкімет басшылары мен өкілдері, халық көп жиналғанын көріп келеміз. Жақындап қалдық, әні-міне дегенше Табанбет маған бір қарады да жеңінен ұзын бізді шығардыда сетер аттың ту құйрығына тығып алды. Ат тіп-тік аспанға атылдыда, жерге екі аяғымен дік ете түскенде, сауыры артқы аяқтары жоғары көтеріліп, үстіндегі құдай ұшып кетіп, тасқа түсіп быт-шыты шықты. Табанбет екеуміз мөңкіген сетер атты тоқтата алмай әлекпіз. Қалмақтар жылап құдайларының сынықтарын жинауда. Атты әрең-пәрең тоқтатып байладық. Біруақта қарасам әлгілермен қосылып Табанбетте жылаған боп жүр. Сөйтіп жаңа жыл тойланбай қалды. Осы оқиға есіме түссе әлі күнге дейін ішек-сілем қатқанша күлем [1].

Қалмақтар, діншіл, ырымшыл халық ғой, сол жылы әсіресе үлкендері қатты қайғырды. «Жаңа жылды қалай қарсы алса, сол жыл солай өтеді» – деген тәмсіл бар екен. Оның үстіне құдайлары ат үстінен құлап шағылып қалды, Сетер атты басына бір салып қуып жібереді, оны қазақтар ұстап алып, сойып жейді.

Халық өлеңдерінен үзінділер

Жүйрік аттың құйрығын
Ішек қылған қобызым

Жын атасы Жирентай
Жол-құйрығын түйген тай

Айда бермен шұбарым
Нар күмістен тұмарым
Шұбарым менің келмесе
Тарқамайды құмарым

Торып жүрген торы атым
Шабуылшы сары атым
Айда бермен қара атым

Базардан алып келген сырлы ашамай
Батырлар өтіп кетті-ау көп жасамай

Қолымда бір қамшым бар айбалтадай
Батыл бол батыр болсаң Наймантайдай

Жер анасы мал баласы

Ат сүрінбей жер танымас

Көктемеде жылқы ойнар
Көбік қарда түлкі ойнар

Арық атқа қамшы үйір
Жыртық үйге тамшы үйір

Этнографтардың бір міндеті көне деректер арқылы, ескіден қалған есіл мәдениеттің жұрнақтарын сол күйі ғылымға жеткізу. Осы тұрғыдан алғанда этнографиялық сюжетті

әңгімелердің маңызы зор. Әубәкір Диваевтың еңбектері несімен құнды, XX ғ. басында көптеген этнографиялық аңыз-әфсаналарды сол күйінде, қаз-қалпында бір сөзін өзгертпестен жазып алып қалтыруында дер едік. Қазір, Ә. Диваевтың жазғандары қазақ фольклоры мен тарихи этнографиясының алтын қорына қосылды. Фольклорлық және тарихи әңгімелердің маңызы сол, оқушының, зерттеушінің өзі ой елегінен өткізіп, қорытынды жасауға итермелейді. Шетелдегі қазақтардың Қазақстанның қазақтарынан бір айырмашылығы, 1930 жылдардағы геноцидті, 1937–1938 жж. ұлт интеллегенциясы мен серкелерін таңдап отырып толықтай қырған нәубетті бастан кешірген жоқ. Ондай науқандар Қызыл империяның жол сілтеуімен өтті (Моңғолиядағы 1937 ж. дінбасылары мен ұлт зиялыларын ұстау, 1930 ж. аяғындағы Шыншысайдың Қытайдағы ел басылары мен діни, оқыған қайраткерлерді жаппай түрмеге қамауы және атуы, 1958 ж. коммуналастыру, 1966 ж. мәдени төңкеріс). Дегенмен, бұлардың бәрі 1930 жылдары 2,5 млн қазақты қырған қызыл империяның геноцидіне және ұлтты тарихи санасынан жұрдай қылған этноцидіне жете алған жоқ. Шетел қазақтары өзінің тарихи санасы мен жадын, ерлік-елдік дәстүрлерін сақтап қала алды. Сондықтан шетел қазақтарының көне көз қариялары мен сұңғыла сөз қадірін білетін кейуаналарынан мұндай деректерді жазып ала беру керек.

Деректер

1. АӨЖМ – 2013.

ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚТАР ТІЛІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ ТУРАЛЫ

Үдербаев А.Ж.

Қазақстан-Британ техникалық университеті, Алматы

Қытайдағы қазақтардың тарихы, көші-қон мәселесі, салт-дәстүрі, әдебиеті, мәдени мұрасы, музыкасы т.б. мәселелер зерттеушілер тарапынан жан-жақты зерттеліп келеді. Мұндай зерттеулердің көлемі қазақ ғылымында өткен ғасырдың 90 жылдарынан бері қарай арта түсті.

Бұл тұрғыда Қытай еліндегі қазақтардың тілі лингвистердің да назарынан тыс қалған емес. Тіпті қытай немесе өзге де шетелдік тіл мамандарының Қытайдағы қазақ тілін, жекелеген мәселелерін зерттеп қарастырған еңбектері бар [1]. Бұл мақалада қазақ тіл білімінің диалектология саласындағы кейбір зерттеулерге тоқталғымыз келеді. Себебі Қытайдағы қазақтардың тіліне қатысты бұл ғалымдардың еңбектері бүгінде зерттеушілердің назарынан тыс қалып жатқандай.

Жалпы шетелдегі қазақтардың тілі қазақ диалектологиясы саласында 1960 жылдардың соңына қарай зерттеле бастады. Қазақ жерінен тыс өзге елдердегі қазақтардың тіл ерекшелігі орналасу аумағы, рулық құрамының жақындығы бойынша қазақ жеріндегі говорларымен (бүгінде *сөйленіс* деп аталады) бірге, белгілі бір сөйленістер тобының (батыс, оңтүстік, солтүстік-орталық, шығыс) құрамында қарастырылып зерттелді. Яғни, диалектологтер оларды бүгінгі күндегідей диаспора, ирредента тілі деп емес, қазақ тілінің сөйленістері ретінде, негізінен олардың тіліндегі лексикалық, фонетикалық, морфологиялық ерекшеліктерді дәстүрлі түрде зерттеумен шұғылданды.

Қытайдағы қазақтардың тіліне қатысты алғашқы зерттеуге белгілі диалектолог ғалым Ж. Болатовтың «Қазақ тілінің шығыс говорлар тобы және оның әдеби тілге қатысы» атты докторлық жұмысын [2] жатқызамыз. Бұл жұмыс қазақ диалектологиясында зерттелмеген, бүгінде ғалымның зерттеулері нәтижесінде өз шешімін тауып, қазақ тілі сөйленістерін топтастыруға, олардың шегарасын анықтап, тиісті тілдік (фонетикалық, лексика-семантикалық, грамматикалық) ерекшеліктерін жүйелеп, қазақ жерінің өзге өңірлерінен

ерекшеліктері мен ұқсастықтарын айқындауға үлес қосқан, әрі *шығыс сөйленістері* деп негіздеп берген көлемді еңбек. Қазақ сөйленістері жеткілікті зерттелмеген кездері қазақ тілінің шығыс сөйленістерін зерттеу бір жағынан тіл тарихы мәселелерін тереңнен толғай қарастыруға, талдауға пайдалы болса, екінші жағынан, оның жалпы қазақ тіл біліміндегі диалектілердің шығуы, әдеби тілдің қалыптасуы, дамуы, тіл мен диалектілердің бір-біріне қатысы мен өзара бір-біріне әсері т.б. өзекті мәселелерді шешуге де берері мол еді.

Еңбекте шығыс сөйленістері бес топқа бөліп ажыратылады. Шығыс сөйленістер тобына – Аягөз, Өскемен, Қосағаш, Баян-Өлгий, Шынжаң сөйленістері кіреді. Мұндағы алғашқы екі сөйленістің (Аягөз бен Өскемен) қамтитыны Семей мен Шығыс Қазақстан облысын мекендеген қазақтардың тілі болса, Қосағаш сөйленісі Таулы Алтай автономиялық облысына қарайтын Қосағаш ауданы мен Усть-Кан ауданының Тұраты және Шарғы елді мекендерінде тұратын қазақтар тілі, Моңғолиядағы Баян-Өлгий, Қобда аймақтарында тұратын және Налайх көмір өндірісінде істейтін қазақтар тілі, Шынжаң сөйленісіне – Қытай Халық Республикасындағы қазақтар тілінің ерекшеліктері жатқызылған. Бұл топтау кейінгі зерттеулерге негіз болып, диалектологиялық еңбектерде шығыс сөйленістері бойынша ғалымның классификациясына сілтеме жасалады.

Еңбектің үлкен бір жаңалығы – бұрынғы жарияланған диалектологиялық деректерде, диалектілер мен сөйленістерді классификациялауда бұрын зерттелмеген Қазақстан аумағындағы Павлодар, Талдықорған, Семей мен Шығыс Қазақстан облыстарының өзге де аудандары, сонымен бірге қазіргі Ресей федерациясындағы Қосағаш, Алтай, Усть-Кан аудандары, Таулы Алтай автономиялы облысы, алыс шетелдер Моңғолия, Қытай елдеріндегі диаспора мен ирридента болып танылатын қазақтардың тіл ерекшелігінің қамтылуы болып табылады.

Әрі автор әр сөйленістің көршілес сөйленістен ерекшеленетін тұсын, өзіне ғана тән жергілікті лексика-фразеологиялық бірліктерді, фонетикалық құбылыстарды айқындайды. Мәселен, Моңғолиядағы Баян-Өлгий сөйленісінде қатар, аралас қоныстанған моңғол, қытай, тува, урианхай тілдерінен, Шынжаң сөйленісінде қытай (ханзу), ұйғыр, дұңған тілдерінен, Таулы Алтайда орыс пен алтай тілдерінен енген сөздердің қолданылуы, ондағы қазақ тіліне өзге тілдердің әсері сияқты әлеуметтік лингвистикаға қатысты факторлар ашық көрсетіледі. Демек, әр сөйленіс иелерінің тіліндегі құбылыстар қарастырылмас бұрын, ондағы тілдік жағдаятты, әдеби тіл мен сөйленістің, тіл мен тілдің әсері, қостілділік, жазу мәселесі сияқты әлеуметтік лингвистиканың зерттеу аясына енетін құбылыстарға шолу жасалып, сипатталынады. Сөйленістердің басын құрайтын *сиықты*-сияқты, *пысқан*-піскен, *шегу*-жегу, *көрім*-керім, *джінігу*-жаныгу сияқты негізгі фонетикалық, *албаты*-кез келген, кездейсоқ, *жосын*-әдет-ғұрып, *жоян*-зор, *мұқым*-бүкіл, *тартпа*-шалғы сияқты басқа да лексикалық және морфологиялық (*-ғалы, -гелі* қосымшасының орнына *-ғайы, -гейі; -лар, -лер* жалғауы *-дар, -дер* тұлғада; *-лы, -лі, -лық* жұрнақтары *-ды, -ді, -дық* тұлғасында қолданылу т.б.) ерекшеліктермен қатар бірді-екілі сөзде кездесетін құбылыстар да тәптіштеп көрсетілген [2, 68–110-бб.].

Сонымен қатар, мұндай тілдік деректердің тұрақты қолданылып, сақталуына қазақтардың рулық құрамы (негізінен найман, керей, уақ рулары), орналасуы да әсер ететіндігін автор тарихи деректермен, халқымыздың тарихына да шолу жасап, көптеген этнонимдердің этимологиясына, сол елді мекендердегі жер-су атауларының пайда болу түп төркініне үңіледі, түркі, моңғол, қытай, араб, парсы тілдерінің деректерімен салыстырып, талдау жасайды.

Жұмыста сөйленістердің әрқайсысы жеке тарауларға бөлінген. Қазақстан Кеңес Одағы құрамында болған 1960 жылдары Қытайдан Семейге көшірілген қазақтардың тілі негізінде зерттеу жүргізген ғалым докторлық диссертациясының бір тарауын Қытайдағы қазақтардың тіл ерекшелігіне арнаған. Жұмыста Қытайдағы қазақтардың рулық құрамы, қоныстану тарихы, тіліндегі фонетикалық, морфологиялық құбылыстар, лексико-фразеологиялық ерекшеліктер, ондағы жазу мәселелері де кеңірек қарастырылады. Шынжаң сөйленісіндегі бірқатар тілдік ерекшеліктер туыстас ұйғыр, қырғыз, т.б. түркі тілдерінің және тығыз қарым-

қатынаста, көршілес отырған дұңған, қытай тілдерінің деректерімен салыстырыла-салғастырыла берілген. Әсіресе сөйленіс иелерінің (носители говора) тілінен жиналған көне, сирек қолданылатын, кәсіби, этнографиялық сөздер, өзіндік терминдер жинақталған.

Біздің байқауымызша, Қытайдағы қазақтардың тіліне қатысты кейінгі зерттеулерде ғалымның зерттеу материалдары көп елене бермейді. Оның себебі, біріншіден, диссертация кейін монография түрінде жарыққа шықпағандығы болса, екіншіден диссертация бұрынғы Фрунзе қаласы қазіргі Қырғыз Республикасының астанасы Бішкектегі Қырғыз Мемлекеттік университетінің диссертациялық кеңесінде қорғалғандықтан қолжазбасы тек университет кітапханасында сақталып қалғандығында. Өзіміз «Моңғолия қазақтарының тілі» бойынша кандидаттық жұмысымызда ғалымның еңбегімен арнайы барып танысып, зерттеуімізге толықтай пайдаланған болатынбыз. Сонымен қатар, кейінгі жылдары «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша шыққан «Қазақ тілінің аймақтық сөздігіне» [3] де Ж. Болатовтың қолдағы бар деректерін мақала авторы пайдаланған болатын. Алайда диссертация қолжазбасы институттың да, Алматыдағы өзге де кітапханаларда болмағандықтан материалдар толықтай енбегенін ескертіп өтеміз.

Келесі негізгі еңбектердің бірі «Шынжаң қазақтарының тіліндегі қытай элементтері» атты Б. Бафиннің кандидаттық зерттеуі [4]. Өзге шет елдермен салыстырғанда Қытайдағы қазақтар өзгеше жағдайда орналасқандықтан, ұзақ уақыт Қытай аумағында қалып, қытай халықтарымен қарым-қатынаста болған жергілікті халықтың тіліне қытай тілінің әсері, лексикалық құрамындағы көрінісі ғалымның зерттеуіне негіз болған. Жұмыста Шынжаң қазақтарының тіліндегі 500-дей кірме сөзге талдау жасалған.

Бұл зерттеудің құндылығы біріншіден, автордың өзі зерттеу жүргізген өңірдің тумасы болғандықтан ондағы қазақтардың тарихы, тұрмыс-тіршілігі, әдеби мұрасы сияқты ондағы жағдайға қанық болуымен қатар, қытай тілін білетін маман болуында. Сол себепті автор зерттеуде қазақтардың тіліндегі қытай сөздерін сондағы қазақ баспасөзінен, көркем шығармалардан, жергілікті және сол елден Қазақстанға келіп қоныстанған қазақтардың тілінен жинастырған. Тілдік талдау жасалған материалдардың негізінде Шынжаң қазақтарының тіліндегі қытай сөздері екі топқа бөліп қарастырылады:

1) Шынжаң қазақтарының тіліне енген қытайдың төл сөздері;

2) қазақ және қытай тілдерінде қатар қолданылатын, шығу тегі айқындалмаған ортақ сөздер сөздер.

Қытай сөздері Шынжаң қазақтарының тіліне тікелей, әрі басқа тілдер арқылы XVIII ғ. екінші жартысынан бастап ене бастаған. Мысалы, *уаң* – қыт. *ван «*патша», *бейсі* – қыт. *байцзюе* «князьдік титул», *қоңтайжы* – қыт. *хуантайцзы* «жоғар ханының титулы», *жаңжұң* – қыт. *цзянцзюнь* «қолбасшы, генерал» т.б. Ерте кездері енген бірқатар сөздердің өзі бүгінде архаизмге айналып, жергілікті қазақтардың фольклорында, тарихи шығармаларда ғана кездеседі [4, с. 9]. Автордың пайымдауынша, одан кейінгі қытай сөздерінің енуі 1933 ж. Үрімжідегі жаңа үкіметтің құрылуымен байланысты өткен ғасырдың 30–40 жылдарынан басталып, бүгінге дейін жалғасып келеді. Шынжаң қазақтарының тіліндегі қытай сөздері төмендегідей топтарға бөліп қарастырылады:

а) әкімшілік терминология (*дубан, жуши, куәнжи, күй* т.б.);

б) әскери терминдер (*сылыңбу* «штаб»*, тонжаң* «полк командирі»*, дүйжаң* «отряд командирі»*, ләнжаң* «рота командирі»);

в) саудаға қатысты сөздер (бұл сөздердің көпшілігі ұйғыр, дұңған тілдері арқылы қабылданған, *дабы* «мақта-мата атауы», *пың* «тиын»*, жың «*қытай фунты»*, қу* «бидай мен жер өлшем бірлігі», *ли* «ұзындық өлшемі» т.б.);

г) азық-түлік атаулары (*мәнті, шай, саңзы* «қуырылған тоқаш», *сәй* «көкөніс», *момы* «буға піскен нан» т.б.);

д) тұрмыс бұйымдары, бау-бақша атаулары (*паңзы* «пәтер», *бәндүң* «отырғыш», *бейсай* «қырыққабат», *йаңқу* «сіріңке» т.б.).

Жұмыста мұндай тілдік бірліктер түркі тілдерінің деректерімен салыстырылып, олардың шығу тегі, қолданылу жайы жан-жақты талданады. Ғалымның сөзіне қарағанда

түрлі тарихи жағдайларға байланысты көне қазақ тайпалары мен түркі халықтарының тілдерінен қытай тіліне де бірқатар сөздер енген. Алайда қытай тіліндегі түркі кірме сөздері арнайы әлеуметтану мамандары қатысатын зерттеуді қажет етеді деген тұжырым жасалады. Сонымен қатар, зерттеудің екінші тарауында шығу тегі анықталмаған қазақ және қытай тілдеріне ортақ параллель сөздер арнайы тақырып етіп берілген. Қысқаша айтқанда, түбірі мен мағынасы ұқсас ондай сөздердің қатарында *шын* «қиқат» *үй* «адам мекендейтін», *аға* «жасы үлкен адам», *ата* «әкенің әкесі» сөздері қарастырылады. Екінші тараудың соңында қытай тілінен енген кірме сөздердің жергілікті қазақ тіліндегі фонетикалық сипаты, игерілу үдерісі, дыбыстық сәйкесулер, сөздердің қазақ тіліндегі бірнеше жарыспалы нұсқаларының болуы сияқты орфографиялық мәселелер талданады [4, с. 27].

Қорыта айтқанда, бұл зерттеу Қытайдағы қазақтардың тіліндегі кірме элементтерді алғаш қарастырған, олардың тілге ену себептері мен жолдарын ғылыми талдау негізінде ашып көрсеткен еңбек болып табылады. Өзге тілдік ортада өмір сүріп отырған қазақтардың тілі бүгінде қытай тілінің әсеріне қатты ұшырауда. Қытай тілінің әсері көбейген сайын жергілікті қазақтардың тілінде қытай сөздерінің үлесі молая түсетіні анық. Сондықтан ғылыми жұмыстың материалдары осы тақырып бойынша кейінгі зерттеулерге пайдалану қажет.

Қытайдағы қазақтардың тілін зерттеу соңғы жылдары жалғасын тапты. Бір жарым миллионға жуық Қытайдағы қазақтардың тіл ерекшеліктері ондағы аймақтық ерекшеліктердің молдығымен әрі күрделілігімен көзге түседі. Шынжаңдағы қазақтар тілін жалпыхалықтық қазақ тілімен салыстыра зерттегенде, олардың арасындағы фонетикалық, азды-көпті грамматикалық, лексикалық, фразеологиялық өзгешеліктерге тоқталған С. Мұстафаұлының монографиясы мен Б.С. Нұрғабыл, Қ. Ғабитханұлы, О. Тойынбайұлы, Д. Мәсімханұлы т.б. зерттеу мақалаларын атауға болады.

Қытайдағы қазақтарының тілінде кірме элементтермен қатар сәтті қолданысқа енген төл терминдер де бар. Мұндай фактілерді тіркеп, жинастыру арқылы терминологиядағы ортақтықты айқындау, сәтті қолданыстарды Қазақстандағы әдеби тілдің игілігіне айналдыру да кезек күттірмейтін мәселе. Себебі аталған тілдік бірліктер де тіліміздің терминологиялық қорын байыту көзі болып табылады. Әрі шет елдердегі қазақ тілінің материалдары, түрлі көркем әдебиеттердегі, жырлардағы, фольклордағы мәтіндер, фразеологизмдер, пареомологизмдер, шұғылданатын кәсібіне қатысты, жергілікті тілмен қарым-қатынаста пайда болған аймақтық бірліктер жан-жақты, толық жиналып бітті деуге болмайды. Бүгінгі таңда шет мемлекеттердегі қазақтардың негізгі бөлігін құрайтын Қытай қазақтары тілінің бүгінгі жай-күйі, әлеуметтік лингвистикалық кеңістігі, өзге тілдің, мәдени ортаның ықпалымен пайда болған тіліндегі түрлі өзгерістер, сол елдердегі тілдік саясат, тілдік жағдаят тәрізді өзекті мәселелер жүйелі түрде зерттелмей келеді. Сондықтан Қытайдағы қазақтардың тарихы, әдебиеті, өнері, музыкасы т.б. дүниесі жан-жақты зерделеніп жатқан тұста, сол ізденістермен қатар ондағы диаспоралық жағдайда өмір сүріп келе жатқан қазақтар тілінің өзіндік ерекшелігін, өзге ортада сақталып, қызмет етуінің, өміршеңдігінің сыр-сипатын тек диалектологиялық тұрғыда емес, әлеуметтік лингвитикалық аспектіде зерттеу арқылы анықтап аша аламыз.

Әдебиеттер

1. Жау Же. Қытай тілінің лингвистикасы. Пекин, 2001; Чың Шыляң. Түркі тілдерінің салғастырмалы лингвистикасы. Шынжаң халықтық баспасы, 1997; Б. Дәркембайұлы. Тілімізге қытай тілі арқылы қабылданған сөздер жайында // Тіл және аударма. 1983. № 4.

2. Болатов Ж. Қазақ тілінің шығыс говорлар тобы және оның әдеби тілге қатысы: докт. дисс. қолжазбасы. Шифр 10.02.02. Фрунзе. 1970.

3. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы, 2005.

4. Бафин. Б. Китайские элементы в языке казахов Синьцзяна: автореф. канд. дисс. Алма-Ата, 1973.

ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТҰРМЫС-ТІРШІЛІГІ

Шәмші Ж.

«Мәдениет» журналы, Астана

Егемендіктің, елдіктің басты көрінісі – отарлық заманда «отырған жерімен бірге» өзге елге бодан болған немесе отбасы ойрандалып, жат елге жансауғалап кеткен халықтың басын қосып, ұлтты қайта біртұтастандыру десек, бұл үдеріс Қазақстан тәуелсіздік алған алғашқы жылдардан басталады, қазір де баяу болса да елімізде ұлттық біртұтастану үдерісі жүріп жатқаны ақиқат. Халқымыз «Елге ел қосылса – құт» деп санайды. Ата Заңымызда «Ең қымбат қазына – адам және адамның өмірі» екендігі анық жазылған. Елге миллионнан астам қандасымыз келіп қосылуы – баға жетпес байлық емес пе?

Бұл Атажұртқа қосылған адам ресурстары ғана емес, сонымен қатар елімізге құйылып жатқан мәдени, рухани, ғылыми-техникалық және экономикалық байлық бұлақтары болып табылады. Өйткені, шеттегі қазақтың ақыл-парасатын, білім-біліктілігін және күш-қуат ресурстарымен қоса, өздері өмір сүрген елдердің көптеген озық мәдениеті мен жаңа технологиясын да ала келді. Одан қала берді, мол қазына бұлақтарының елге келіп құйылуы, отандық ұлы мәдени айдын көлді толықтырып, толқындатып деңгейін көтеруіне ат салысты.

Қазақтың қаймағы бұзылмаған шұрайлы тілі мен бағалы әдеби шығармалары, дәстүрлі тұрмыс салт-санасы, ұлттық рухы мен діні, ұлттық қолөнердің сан алуан үлгілері мен халқымыздың ұмыт болып бара жатқан әні мен билері неге тұрады. Осылай отандық мәдениетімізге қосқан ұлттық рухани байлығымыздың молаюына үлес қосты. Қазақ мәдениеті қайда жаратылсын, қайда сақталсын бәрібір ұлттық мәдениетіміздің құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан әлемдегі қазақ мәдениеті атажұртқа келіп құйылуы жақсылықтың нышаны іспеттес.

Мен Өзбекстанның Алишер Навои облысы Тамдыбұлақ ауданында туып өскен жанмын. 1995–1999 жж. аралығында Ташкент қаласындағы Жоғары әскери шекарашылар оқуын аяқтап, Ауғанстанмен шекаралас Термез қаласындағы № 9226 әскери бөлімге жолдама алдым. Содан 2001 ж. Қарақалпақстанның Түркменстанмен шекарасына ауыстым. 2003–2005 жж. Қазақстанмен шекарада қызмет істедім. 2005 ж. Астана қаласына қоныс аудардым. Өзбекстанның тау мен тасын, өзен-көлдерін, созылып жатқан қызыл құмына дейін бүге-шүгесін өте жақсы білемін. Ал енді, осы елдегі қазақтардың тыныс-тіршілігіне көз жіберіп, сөз қозғасақ, жаның ауырып, жүрегің сыздайды.

Қазақ жастары оқуға түсе алмай зыр жүгіріп жүр. Өйткені, 1992–2012 жж. аралығында Өзбекстанда 625-тей қазақ мектебі, 200-дей қазақ, өзбек, орыс мектептері бар болған еді. Соңғы жылдары қазақ мектептерінің жабылуына байланысты әр жылы 20–30 мыңнан астам бала лажсыз өзбек мектептеріне баруға мәжбүр. Қазақтың айтулы азаматтарының аты берілген мектептер дені тек арнайы нөмірлермен белгіленіп, сол бойынша аталатын болыпты. Кезінде Самарқандтың әміршісі болған, қаланы көркейтуге үлес қосқан менің ұлы бабам–Жалаңтөс Баһадүр салғызған Регистандағы Тиллакари, Ширдар медресесіндегі «Мұны тұрғызған Алшын төртқара Жалаңтөс Баһадүр» деген таңбалы тасты алдыртып тастады. «Төле би мавзолейі» деген жазу «Қарлығаш би мавзолейі» болып өзгертілді. 2010 жылы Алишер Навои облысындағы Нұрата ауданындағы Әйтеке би кесенесін Қазақстан жағы қомақты қаржы бөліп жөндеп берді. Қарақалпастандағы қазақтың біртуар батыры Сырым Датұлының кесенесі жөндеу көрмегелі қай заман. Ташкент қаласындағы генерал Сабыр Рахимовтың атындағы метро бекеті мен ауданында алып тастады.

КСРО кезінде мақта мен күрішті мол беретін аймақ ретінде саналатын Қарақалпақстанда 500 мың қазақ тұрушы еді, соның 100 мыңдайы көшіп үлгерді. Қалғандары көш қамына кірісіп жатыр. Бұл аймақ Арал теңізі құрғаған соң, экологиялық апат аймағына айналғанына бәріңіз де құлағдар боларсыздар. Дегенмен де осындай келеңсіздіктерге қарамастан, Өзбекстан қазақтары Қарақалпақстанда, Ташкент қаласы мен

облысында, Жизақ, Сырдария, Бұхара, Науаи облыстарында тығыз шоғырланған. 500 мыңға тарта қазақ балалары өз Қазақстанының тарихын оқытпайтын осы өңірлерде білім алуда. Осы өңірлерде тұратын қазақтарға қазақ басылымдарына зәру. Қазақстаннан шығатын газет-журнал алуға мүмкіндік жоқ.

Яғни, Қазақстанда не болып жатқанынан хабарсыз. Өзім осы мәселені бірнеше рет көтердім. Талай рет министрліктер мен департаменттердің есігін тоздырдым. Тіпті, сол кездегі премьер-министр Даниал Ахметовтің өзі қабылдап, үйіп-төгіп уәдені беріп шығарып салды. Өзбекстанның қазақ мектептеріне Қазақстандық бағдарламалар бойынша оқу құралдарын апарамыз деген уәдесі де орындалмады. Бұл жерде өзбек ағайындарды кінәлай алмаймыз. Себебі, ала шапанды ағайындар шамалары келгенінше өз баспаларынан қазақ тілінде шығатын оқулықтармен қамтамасыз етіп отыр. Соған да шүкіршілік. Бірақ, Қазақстан телеарналары көрсетілмейді. Әйтеуір, «Нұрлы жол» атты қазақ тіліндегі жалғыз газет қана «шықпа жаным, шықпаның» күйін кешуде.

Бүгінгі таңда, Өзбекстан қазақтарының жоғарғы оқу орындарында білім алу мүмкіндіктері мүлдем жоқ десе де болады. Өйткені, оқу бағдарламаларының барлығы да толығымен латын әрпіне көшіп кеткен. Осының салдарынан көптеген қазақ мектептері жабылып қалған. Қазақ балалары кириллица қарпінде қалып қоюларының салдарынан, өзбек, орыс тілді мектептерге беруге мәжбүр. Жасыратыны несі бар, таза қазақ бір миллион деп жүрміз. Қазіргі таңда өзбек болып кеткен қазақтар саны одан әлдеқайда көп. Төлқұжаттарына «өзбек» болып жазылып кеткендіктен оларға «өйт, бүйт» деуге қақымыз жоқ.

Мен туып өскен Тамдыбұлақ ауданында өзбектермен қыз берісіп, қыз алысу қандастардың өңі түгілі, түсімізге кірмеген. 1975ж. Оразбек деген көршіміз болған, азан шақырып ат қойып, әлпештеп өсірген Кәмила қызы Тәшкентте оқып, бір өзбек жігітті ертіп ауылға келгенде, абыройы айрандай төгілген Оразбек қасқитып тұрып өз қызын өзі атып тастаған. Оны көрген әлгі өзбек жігіт «ат-тонын ала қашыпты» деп әкем Кеңес айтып отыратын. Өзім Тәшкентте оқып жүрген кезде өзбек ғалымдарының жанайқайын естіп қалдым. Олар «Сапасыз ұрпақты топырлатып туғыза бергенше, ұлттық сапаның деңгейін көтеруіміз қажет. Ол үшін өзбек еместермен араласуымыз керек, қан жаңарады, ұлт сапаланады деген тұжырымға келіпті». Мемлекеттік деңгейде көтеріп, соңғы уақытта Өзбекстанда аралас некелер көбейгенін статистика анықтап отыр. Өкінішке қарай, басқаны былай қойғанда бір орыс, бір өзбегі жоқ біздің ауылдың бір қызы өзбекке тұрмысқа шығыпты. Анадан туғаннан араласып өскен «жегенінен жиренбеген, ішкенінен сескенбеген» ұрпақ ары-беріден соң «өзбекке тигенде не тұр?» деп қарсы жауап қайыратындар пайда болыпты. Бойда тікен кіргендей титіркенер түйсік қалмаған. Иненің жасуындай иммунитет жоқ. Қызы өзбекке тиіп жатыр ма, тәжік алып жатыр ма бәрібір. Жүректе сұрауы болмаған соң ол құрғырдың да байлауы болмайды екен. Ындынның ыңғайына, күштінің ығына бұрылып, танымастай өзгере салды. Олардың алды жетпіс жыл орысқа табынған еді, енді келіп өзбектің ыстық құшағына кіруде.

Осылай бара беретін болса, арадан он-жиырма жылда Өзбекстандағы қазағым ыстық суға салған мұздай еріп өзінен-өзі жоқ болады. Өзбекпен құда болғандарына мақтанатындары пайда болыпты. Өзбектің санын көбейткенімен қоймай, өз ұлтының ер-азаматтарын тірілей қор қылды. Мұрнын шүйіріп менсінбей қарады. Құдай басқа салмасын. Қорғансыз қарындастарым-ай! Қорғандарың иман болғай! Біздің қолдан келер қайран, айтар ақыл осы.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОВЕДАНИЯ ИСЛАМА КАЗАХАМИ ГОРНОГО АЛТАЯ

Ярков А.П.

Тюменский государственный университет

Примем во внимание неоднозначность применения ко всем казахам Сибири термина «диаспора», т. к. отчасти они органично влились в местное сообщество уже в XVI – XVIII вв. При этом одни казахи стремились к оседанию на конкретной территории и натурализации (открытая стратегия адаптации), тогда как другие носили устойчивый и стремились приобрести долговременный характер (закрытая стратегия адаптации). И все эти группы имели внутренние импульсы – к превращению в этносоциальные и этнополитические сообщества, иной раз склонных к самосегрегации [1, с. 69-70]. И в силу этих обстоятельства считаем, что в отношении всех казахов Горного Алтая термин «диаспора» не применим.

Важную роль в сохранении самобытности казахов этого региона сыграла приверженность исламу. Особо отметим, что он всегда существует не иначе как в локальных вариантах, а представление о *классическом исламе* условно и, по сути, является попыткой навязывания одного культурного нарратива как «подлинного» и нормативного, отодвигая региональные особенности в состав «маргинальных». Более того, отрицая вариативность ислама, такой подход отрицает возможность развития его самого, что для любой религии является «дорогой в никуда». В этой связи особо отметим, что в соответствии с особенностями *адатного ислама* казахи в Горном Алтае обрели *свое* священное место – Тоби-зийарат [2, с. 30], типологически схожее с принятым среди сибирских мусульман типом сооружений-мемориалов – *астана.*

Ментальные изменения определялись не только отрывом от материковой культуры и этносы, но и иным отношением субъекта к окружающим обстоятельствам и природе. Отметим особо, что язык не является главным маркером этничности и конфессиональной ориентации, но в Горном Алтае использование казахского при религиозной деятельности существенно.

О внутренней структуре, сформировавшейся в конце XIX в. (свидетельствует о том и появление мечети в д. Беленькая) уммы судить трудно, но очевидно – она выполняла интегрирующую роль для той группы казахов, что стала оседать в этом районе Алтая.

На бытование ислама в советское время влияла политика властей, но мусульманское население Горного Алтая и без разрешений удовлетворяло духовные потребности, пользуясь услугами «незаконных» мулл, придерживаясь религиозной обрядности в связи с рождением детей, свадьбами, похоронами. В граничащие с Казахстаном селения часто приезжали по приглашению местного населения муллы из соседней (тогда союзной) республики, где власти из политических соображений послабляли верующим [3, с. 205]. Все советское время шло активное переселение казахского населения на территорию РСФСР и, наоборот, – на территорию Казахской ССР. При этом активно перемещавшееся население оказалось очень молодым, а оторвавшись от родных мест, перестало соблюдать многие этноконфессиональные традиции. Но веками складывавшиеся установки в сознании и поведении людей (особенно при рождении детей и их имянаречении, похоронах родственников) оказались не преодоленными советской атеистической пропагандой. Об этом говорят информационные и докладные записки органов НКВД, УМГБ / УКГБ в партийные комитеты о деятельности мулл и материалы СМИ.

Миграционные процессы интенсифицировались с середины XX в., когда началось освоение природных ископаемых, создавались новые промышленные и аграрные комплексы. Перераспределялись тогда и трудовые ресурсы через плановую или инициативную миграцию, изменив соотношения этносов, городского и сельского населения, активизировав интеграционные и ассимиляционные процессы, нередко приводя к утрате самобытности. Затронули эти процессы и Западную Сибирь. Показательно, в течение 1930–1950-х гг.

автохтонное население в Горном Алтае сократилась на 15,1 % [4, с. 168], но в обратной пропорции увеличилась численность пришлых этносов, в т.ч. казахов.

Впрочем, имелись среди мигрантов и те, кто «уезжал от гражданской войны», или скрылся от правоохранительных органов (чтобы «отлежаться»). Иных «новых сибиряков», пропагандировавших здесь опасные идеи, правоохранительные органы стран исхода требовали депортировать, что не получало поддержку со стороны Европейского суда по правам человека [10].

Пребывшие заняли определенное место в экономике и социальной жизни региона, помогая заполнить «лакуны», но иногда и усложняя ситуацию. Именно этносоциальная специфика районов нового экономического освоения сильно облегчила работу радикалам, т. к. во многих районах мусульманских общин никогда не было, а их развитие началось «с чистого листа». Там малая доля пожилого населения, которое в местах прежнего проживания мигрантов выступала главным хранителем ценностей традиционного ислама [11].

Развитие демократических тенденций в конце 1980-х гг., упразднение многолетних ограничений в правах вызвали неоднозначные процессы в мусульманской среде региона. Сложность ситуации можно объяснить социально-экономическими и политическими факторами (с 1991 г. Республика Алтай стала приграничной территорией), связанными с развалом СССР, отказом от прежней идеологии и т. п. Стремление к обретению духовной и социальной стабильности привело многих бывших атеистов к религии предков (в т. ч. традиционный для тюркского населения региона ислам) либо в новые конфессии.

В этом отношении необходимо зафиксировать начавшуюся и в Горном Алтае «вторую исламизацию», но имевшую «внешний» аспект – влияние соседнего Казахстана, бывшего для алтайских казахов по-прежнему близким этнически, а его святые места, в частности Туркестан, – посещаемыми и чтимыми. Хотя с 1991 г. Республика Казахстан стала политически отграничена, это не служило препятствием для родственных и культурных контактов. Прежние родовые кладбища продолжали выполнять свою роль, независимо от политических границ и подданства.

Умма Горного Алтая стала одной из самых развитых и структурированных в этой части Западной Сибири, уже имевшему к 1993 г. (времени регистрации в Горно-Алтайске «Общины мусульман Республики Алтай») несколько мечетей и молельных домов в Кош-Агачском районе [5].

Глобализация, безусловно, внесла изменения и в семейно-брачные традиции. Так, казахский свадебный обряд в Южном Алтае содержит два разновременных комплекса: первый, сохранившийся еще со времени их переезда (в конце XIX в.) и бытовавший до 1950-х гг. (браки умыканием невесты, женитьба на несовершеннолетних, многоженство, левират и сорорат), а официально регистрировало лишь 10 % браков; и второй, принципиально отличающийся – современный [6, с. 130].

Региональные аспекты похоронного обряда казахов выявляются, если сопоставлять его с традициями казахов в других районах Западной Сибири. Так, в Горном Алтае распространено наличие в оградке могилы, кроме каменного, деревянного столба или даже лиственницы, что связано не только с культом производящих сил природы, но и местными культами – космогоническими представлениями о Древе (Мировом) жизни. Этот же образ отмечен и в культуре Югры [7, с. 18]. За пределами Горного Алтая на могилах казахов Сибири в большей степени замечены русские и казахские надписи (в т. ч. общеупотребимые: «Скорбим и помним») на кириллице и арабскими графемами на гранитном, бетонном или мраморном постаменте, с изображением звезды и полумесяца, серпа и молота, гравированным портретом или фотографией, отражая советизацию ритуальной культуры [8, с. 39]. О звезде стоит заметить: будучи элементом советской системы, она не противоречила исламу, т. к. являлась одним из его главных символов: из нее состоит гирих («звездчатый орнамент»), отражая гармонию Вселенной; метафора пяти столпов ислама [9, с. 664]. Как и в христианской традиции, в других районах Сибири появились оградки, подравнивание травы и посадка цветов, покраска оградок, хотя у казахов эти оградки замкнуты, вход внутрь в

большинстве случаев невозможен, а уход не осуществлялся. Особым сакральным смыслом наполнены изображения шара как солярного символа, иногда вписанных в орнаментику оградки.

Сибирские традиции социального поведения казахов Горного Алтая характеризовались инокультурными включениями, где: «Родственные по языку и культуре, связанные общностью хозяйственной деятельности и брачными узами (где со стороны казахов-мусульман традиционно доминирует мужская линия) алтайская и казахская общности сохраняют свою автономность. Она проявляется в обрядовой и мировоззренческой сферах. Вера казахского большинства, занимающего лидирующие позиции в районе, обладает большим социальным и культурным престижем. Алтайская (реально синтезировавшая православие и традицию) – оценивается местным населением как языческая … При этом казахи, считая себя носителями истинной веры и культуры, отдают дань традициям соседей. Впервые в жизни пересекая перевал, они, по алтайскому обычаю, оставляют на ветвях растущего (установленного) там священного дерева белую ленту в знак уважения к древней земле» [2, с. 116-117]. Подобные действия ряд ʿалимов считал примером многобожия [12, с. 27].

Собственно алтайская социокультурная практика включает реально синтезировавшиеся православие и архаичную вероисповедную традицию. Это вызывает проблемы не столько во взаимоотношениях с воцерковленными (православными) жителями Горного Алтая.

Отражением сложившегося симбиоза разнонаправленных тенденций служит то, что в Горно-Алтайске строится большой мусульманский комплекс в алтайском этническом стиле, проект которого выполнен архитекторами Казани [16].

Есть не только внутренние факторы, влиявшие на специфический путь уммы. Так, в Горном Алтае в середине 2000-х гг. начался процесс реэмиграции из Казахстана людей, откликнувшихся в свое время на призыв о консолидации на исторической Родине. Проблемы сохранения традиций, тем не менее, остались и там острыми. Это касалось и религии. Встретившись с особенностями духовной практики соплеменников, кош-агачские казахи испытали дискомфорт. Наложение на сложности адаптации в Казахстане привело к возвращению 60-70 % выехавших [13], хотя экономическое положение Горного Алтая по-прежнему тяжелое: республика занимала в 2010 г. пятое место по дотациям (12,86 тыс. руб. на чел.) среди всех субъектов Российской Федерации [14]. И все же кош-агачские казахи, осознав устойчивое «чувство Алтая как Родины», составляют 80 % мусульман этого субъекта, сведя к минимуму эмиграционные настроения [15].

Долгое время в Горном Алтае не имелось зарегистрированной централизованной структуры, но на 1 января 2012 г. зарегистрированы уже семь организаций. Не связана с этим другая проблема местной уммы: данный регион – зона экспансии сил, импортирующих идеи радикализма из соседнего Казахстана, где очевидны проблемы в идеологической сфере [16].

Вера казахского большинства, занимающего лидирующие позиции в Кош-Агачском районе, обладает большим социальным и культурным престижем, а архаичные элементы (традиции *адатного ислама*) выступают органичным компонентом их вероисповедной практики. При этом казахи, считая себя «носителями истинной веры», отдают дань и традициям соседей.

Список литературы и источников

1. *Ярков А. П., Бобров И. В., Мальчевский А. В.* Миграция в Тюменском крае: история и современность. Тюмень, ИПЦ «Экспресс», 2004. 98 с.

2. *Октябрьская И. В*. Казахи юго-восточного Алтая: этническая история и этническая идентичность // Народы Евразии. Этнос, этническое самосознание: проблемы формирования и трансформации. – Новосибирск, Изд-во ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2005. С. 26-45.

3. *Сосковец Л. И.* Нелегальная деятельность религиозных общин Западной Сибири в советский период // Политологические и этноконфессиональные исследования в регионах:

материалы Всерос. (с междунар. участием) науч. конф. Т. II. Барнаул, Изд-во Алт. гос. ун-та, 2009. С. 198–207.

4. *Белозерова М. В.* Демографические последствия интеграции коренных народов Южной Сибири (1930-е–начало 2000-х гг.) // Актуальные вопросы истории Сибири. Восьмые научные чтения памяти проф. А. П. Бородавкина / под ред. В. А. Скубневского, К. А. Пожарского. Барнаул, Изд-во Алт. гос. ун-та, 2011. С. 167–169.

5. *Айташев А.* Ислам возвращается на Алтай // Мусульмане Сибири. 2001. апрель.

6. *Коновалов А. В.* Эволюция обрядности казахов Южного Алтая // Этногенез и этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий: сб. науч. тр. Омск, ОмГУ, 1983. С. 130–135.

7. *Зах В. А.* Культовое место у д. Цингалы // Сибирские татары: материалы I Сиб. симп. «Культурное наследие народов Западной Сибири». Омск, [б. и.], 1998. С. 17–19.

8. *Ахметова Ш. К., Толпеко И. В.* Казахские мемориальные комплексы юга Омской области // Казахи России: история и современность: материалы Междунар. науч.-практ. конф.: [в 2 т.]. Т. 2. Омск, Изд-во Ом.гос.ун-та, 2010. С. 36–44.

9. *Власов В.* Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства: [в 10 т.]. Т. III. СПб., Лита, 2000.

10. *Страсбург* заступился за Касыма // Муслим-инфо. 2010. декабрь.

11. *http://voprosik.net/vaxxabity-v-sibir*

12. *Галяутдин И.* Мусульманские кладбища. Набережные Челны, 2012. С. 27.

13. *Ларина Е. И., Наумова О. Б.* Атамекен – земля отцов: казахская миграция российско-казахстанского пограничья // Хабар-рм. 2008. декабрь.

14. *URL*: http: www.kapital-rus.ru.

15. *Истина.* 2007. № 5 (май).

16. *URL*: http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1058498940

3-ші секция

ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫ КЕҢІСТІГІНДЕ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕР МЕН БАСҚА ДА МҰРА ТҮРЛЕРІ

Секция 3

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ И ДРУГИЕ. ФОРМЫ НАСЛЕДИЯ В АРЕАЛЕ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ

СТЕЛЫ ПАМЯТИ: НОВАЯ ГРАНЬ В КУЛЬТЕ ПРЕДКОВ КАЗАХОВ ОМСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ

Ахметова Ш.К., Толпеко И.В.

Омский филиал Института археологии и этнографии СО РАН, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского, Омск

В мировоззрении и культуре омских казахов большую роль играет культ предков, широко представленный в традиционной семейной обрядности. Распад СССР вызвал рождение нового явления, история которого восходит к расцвету советского периода. После принятия с 1959 по 1968 гг. ряда постановлений Совета Министров РСФСР и Верховного Совета РСФСР [1, с. 208, 315–328], предусматривающих укрупнение центральных усадеб колхозов и совхозов, было ликвидировано множество неперспективных населенных пунктов. В их числе оказались многие казахские аулы.

К примеру, в Буденовский сельсовет, находившийся на территории нынешних Пришибского и Цветнопольского сельских советов Азовского района, входили 11 аулов: Кутумбет, Бакзе, Булюкбай, Кожан, Дәрігер, Жолбарыс, Борсык, Каратал, Рыспай, Пшембай, Сагнай. Все они ранее были зимовками. В 1950–1960-х гг. эти аулы, за исключением Кутумбета и Бакзе, были ликвидированы. По воспоминаниям старожилов сначала на новые центральные усадьбы переводили скот, технику и школу. Потом уезжали семьи, где взрослым нужна была работа, а их детям – школа. Затем из опустевших аулов забирали стариков. Так исчезали населенные пункты, история которых насчитывала не одну сотню лет [2]. Жителей Жолбарыса переселили в Цветнополье, Дәрігера – в Кудук-Чилик, Кожан-Бекена – в Воронково. Аул Рыспай просуществовал до 1969 г. По воспоминаниям информатора Б.Х. Булановой, ее родители уехали последними, переселившись в аул Сарат Одесского района (не хотели переезжать из красивой местности, окруженной березовыми колками). Местные семьи переместились в основном в Пришиб или Цветнополье.

В начале XXI в. в Омском Прииртышье появилась и получила широкое распространение традиция установки стел и памятных знаков на местах исчезнувших аулов и старых кладбищ (см. рис. 34–37). Главной целью проведения этих мероприятий стало сохранение памяти о своей малой родине и поминовение предков. С 2003 по 2012 гг. были установлены памятники на местах исчезнувших аулов Каржас и Коктерек Одесского района, Амре Таврического района, на кладбище аула Дюсембай Шербакульского района, на кладбищах и местах исчезнувших аулов Мукуш (Жана Жол), Атығай, Торат Исилькульского района, на кладбищах аула Тумба, на местах исчезнувших аулов Ақ Жігіт и Шотпай Москаленского района и т.д.

Одним из первых был поставлен памятник на месте исчезнувшего1968 аула Атыгаев Кожан-Бекен Таврического района. Инициаторами установки стали М.Е. Аятов, М.З. Буланов и К.К. Хусаинов. Торжественное открытие памятного знака состоялось в июне 2001 г. За аулом Кожан-Бекен стоит стела аулу Болекбай Азовского района.

В 2003 г. поставили шестигранную стелу на месте аула Каржас Одесского района. Главным организатором этого мероприятия стал житель с. Белосток Т.К. Козыбаев. На одной

из граней высечена надпись:,, Аул ҚАРЖАС. АТА-БАБАҒА ҰРПАҚТАН. 1913–1987–2003». Согласно сохранившимся документам аул основан в 1913 г. Однако земельный надел площадью 435,87 десятин на 33 душевые доли выделили в 1909 г. [3]. По словам старожилов в 1903–1906 гг. этот аул отделился от аула Каржас, расположенного на левом берегу Иртыша у г. Омска. В настоящее время бывший аул Каржас (из-за расширения территориальных границ Омска в 1962 г.) оказался в черте города.

На памятном знаке аулу Кок Терек Одесского района высечена такая же надпись, как и на стеле аулу Каржас: «Аулу Кок-Терек. Предкам от потомков. 1912 – 1976 – 2003». Аул был основан в 1912 г. В 1919 г. в нем было 20 дворов с населением 118 человек. В период коллективизации Кок-Терек относился к Аулсовету № 10 Таврического района. До 1956 г. он входил в состав колхоза им. Кагановича, затем – как отдельная бригада в состав колхоза «Заря коммунизма». В 1976 г. аул был ликвидирован [4].

В 2010 г. поставлен памятный знак на месте аула Қара Сырым. Он представляет собой квадратную в основании колонну из красного кирпича, пирамидально сужающуюся вверху. Сооружение увенчано полумесяцем. Лицевую сторону украшает плита из серого мрамора. В ее верхней части в орнаментальном обрамлении представлен рисунок мечети, а ниже – указание на место и год установки памятника. Подход к монументу вымощен бетонными плитами.

Интересный памятник в 2011 г. был установлен бывшими жителями аула Іргебай по инициативе одного из потомков старейшины Іргебая. Памятный знак и сопутствующие ему элементы (выкладка перед знаком, бортики, обрамляющие подход к сооружению) выполнены из желтого кирпича. Лицевую сторону памятника украшает плита из черного мрамора с надписью, указывающей на место и дату установки. Оригинальность оформления демонстрирует картина, занимающая чуть меньше половины плиты. На ней изображена юрта с привязанной рядом оседланной лошадью. Перед юртой сидят ребенок и старик, играющий на домбре.

Одной из последних была поставлена стела на месте бывшего аула Бибатыр в Азовском районе. Памятник из серого с прожилками мрамора установлен на бетонном постаменте. Надпись на стеле у аула Бибатыр сделана в стихотворной форме:

Бабаның көзіндей
Ананың өзіндей
Сәбилік сезімдей
Қайран туған Жер
Қандай ыстықсың!

В Азовском и Таврическом районах стали устанавливать памятники, посвященные не только отдельным аулам и родовым кладбищам, но и группе аулов, входивших в один сельсовет. Один из самых первых памятных знаков на территории Таврического района был установлен в 2002 г. на месте Стахановской средней школы-интерната исчезнувшего аула курман кереев Амре. К массивному бетонному монументу прикреплены две небольшие таблички из светло-серого мрамора. На одной указаны место и дата установки знака, на другой – перечислены двенадцать аулов Стахановского аулсовета (Әміре, Арбабай, Жапырақты, Жүзбай, Қасым, Қара Сырым, Қара Құнан, Рыспай, Сара Сырым, Сәттібай, Іргебай, Үкібай). Во всех аулах были начальные школы, выпускники которых получали среднее образование уже в Стахановской школе. Школа для казахских детей была образована в 1905 г. учителем Амре, по имени которого стали называть аул и железнодорожную станцию.

В 2003 г. в Азовском районе установили общий памятник 11 аулам Буденовского сельсовета на месте бывшего его центра, исчезнувшего аула Жолбарыс.

Нельзя не отметить характерную для казахов Таврического района особенность совмещать памятные знаки аулам с памятниками воинам, погибшим в Великой Отечественной войне. Настоящий мемориальный комплекс возвели на месте аула Сара Сырым фермер Г. Балтабеков и С. Нурахметов по инициативе муллы А. Шалагаева.

Мемориал посвящен аулам Сара Сырым, Теміраулы – Уақ, Қара Құнан, Үкібай и Арбабай и воинам Великой Отечественной войны, погибшим в 1941–1945 гг. Мемориал располагается на специально отсыпанном возвышении. К памятнику ведет бетонная лестница, покрашенная белой краской. Доминирующее сооружение – пирамидальная стела высотой около 4 м, отлитая из бетона с мраморной крошкой. Вершина ее увенчана полумесяцем. На двух черных досках надпись с перечислением пяти аулов и текст на казахском языке с указанием времени установки:

Ата-Ана тұрган ауылда
Бесауыл біріккен орында
Аруақ қолдап жүрсіндеп
Белгі Тас қалдыр тарихта!
2005 ж.

Слева от этой стелы располагается другая – на массивном основании поднимается вверх прямоугольная стена, оканчивающаяся вверху треугольным выступом, увенчанным полумесяцем. Все сооружение построено из кирпича и выкрашено желтой краской (у основания и посередине – белой). На стене закреплены три плиты из серого мрамора с фамилиями и именами жителей аулов, погибших в Великой Отечественной войне. Слева и справа от стел выложены из кирпича два постамента (окрашены желтой краской). Сверху на них уложены большие глыбы камня. Еще по одному камню прислонено к постаментам с внешней стороны. Все части комплекса стоят на бетонных фундаментах.

Мемориальный комплекс строили в два этапа. Стела аулам установлена в 2005 г. Памятник участникам Великой Отечественной войны поставлен в 2006 г. По окончании работ на этом месте был устроен *той* с проведением общей молитвы и обрядом жертвоприношения с поминовением всех предков рода, известном в народе под названием *дұға* – молитва. Жители пяти аулов приезжают на мемориал ежегодно на рамазан, курбан байрам и 9 мая после проведения торжественного собрания. Проводят дұға без пиршества и расходятся по расположенным рядом кладбищам своих аулов.

Пять аулов окончательно перестали существовать в 1989 г. Уезжать из аулов начали с 1975 г. В период расцвета в самом крупном из них центральном ауле Сара Сырым было 80 дворов. До 1929 г. этот аул располагался за железнодорожным переездом. В этот год, после наводнения из-за разлива Иртыша, жители Сара Сырыма переехали на место, где установлен мемориал. В окрестностях Карповки до революции были аулы двух братьев Сара Сырыма и Қара Сырыма. Аул Қара Құнан существовал с 1900 г.

В 2010 г. по инициативе М. Булхаирова, Б. Ахметова Д. Жукенова был установлен памятный знак на месте некогда расположенных рядом аулов Жүзбай и Саттібай. Это монументальное краснокирпичное сооружение с обрамлением из желтого кирпича. На двух небольших табличках из серого мрамора указано время установки и названия двух аулов – Жүзбай и Сәттібай. Большую часть лицевой стороны монумента занимают четыре плитки из серого мрамора с фамилиями и именами жителей этих аулов, погибших на фронтах Великой Отечественной войны.

В июне 2014 г. в ауле Байдалин по инициативе профессора Евразийского национального университета З.Е. Кабульдинова состоялось открытие памятника герою – батыру казахско-джунгарской войны из рода керей Байболату Шегірекұлы (1694–1782). На памятнике сделаны три надписи, две из которых повторяют один текст на казахском и русском языках, а третья является цитатой Балтабека Жүрсінұлы. Симметричный комплекс из желтого кирпича состоит из трех частей, соединенных стенками из кирпичной кладки. Неподалеку от комплекса расположена высокая трехгранная стела воинам – односельчанам, погибшим в Великой Отечественной войне. Ко всем граням прикреплены таблицы с их именами. Сама стела установлена на высоком белом постаменте, к которому пристроены три лестницы.

Памятные знаки устанавливают не только на местах бывших населенных пунктов, но и на кладбищах. Их ставят как на действующих мемориальных комплексах существующих

аулов (например, два кладбища аула Тумба), так и на тех, которые располагаются у исчезнувших аулов. В подавляющем большинстве эти некрополи продолжают функционировать. Казахскому населению Омской области свойственна традиция активного использования родового кладбища для захоронения умерших даже спустя многие десятилетия после исчезновения населенного пункта. На некрополях памятные знаки устанавливается в пределах огороженной территории, рядом с воротами.

Мероприятие по установке памятника тщательно готовится и проходит в несколько этапов. Первоначально принимается решение о его установке, выбирается место и закладывается фундамент. По словам М.З. Буланова, одного из инициаторов установки памятного знака аулу Кожан-Бекен, был создан оргкомитет, который вел переписку со всеми уроженцами аула для сбора общего собрания. После проведения собрания, на котором обсуждаются все организационные вопросы, заказывают и устанавливают памятник. Заранее пишется сценарий праздника, который состоит из религиозной, торжественной и праздничной частей. Торжественное открытие памятника проводится с участием местных и районных властей, российской и казахстанской прессы, представителей акиматов приграничных регионов Казахстана, национально-культурных и других общественных организаций, художественной самодеятельности.

Праздничная часть иногда начинается задолго до самого мероприятия. По словам руководителя национально-культурного центра «Замандастар» Одесского района Р. Оспанова за неделю до назначенного дня ставят несколько юрт и привозят кобыл, которых доят и на месте делают кумыс. Все это время звучат песни, для молодежи устраивают алтыбакан, ат жарыс (скачки), состязания по казахской борьбе, игры. На месте также заранее устанавливают большие казаны для мяса, там же пекут бауырсаки.

На открытие собирается большое количество представителей рода, приезжают уроженцы аула и их потомки из разных уголков России, Казахстана и дальнего зарубежья. Это событие сопровождают определенные религиозные ритуалы: коллективное чтение молитв на этом месте и обряд жертвоприношения с поминовением всех предков рода (*дұға* – молитва). Потом следует торжественное открытие, перемежающееся номерами художественной самодеятельности. После этого дают *ас* – угощение с мясом и чаепитием. Обычно деньги на мероприятие собирают с людей, но привлекают также ресурсы районной и местной администраций, находят спонсоров. Для тоя режут от одной до двух-трех лошадей, много баранов, которых, согласно обычаю, привозят гости. В Одесском районе праздник установки и открытия памятного знака называют аул-той.

Как правило, после установки памятника выходцы из этих аулов ежегодно собираются на данном месте для проведения обряда жертвоприношения и поминовения предков. По количеству людей режут баранов. Уроженцы аула Кожан-Бекен съезжаются ежегодно на вторые выходные дни июля. Аул был образован двоюродными братьями Кожаном, Бекеном и Итеном. Потомки трех братьев по очереди проводят *дұға* для своих непосредственных предков. Сначала на кладбище, которое находится через дорогу (в 500 метрах от места расположения аула), проводят коллективный намаз. Потом у памятного знака дают *ас*. В 2013 г. поминальные мероприятия устраивали потомки Итена. А в 2008 г. отмечали юбилей односельчанина, живущего уже много лет в Омске акына Амангельды Жусупова.

Подобные мероприятия проводились и без установки памятников. Так, бывшие жители аула Торат Исилькульского района, прекратившего существование в 1980-х гг., с 2001 г. собирались между посевной и уборочной на месте своего аула с целью коллективной молитвы для всех предков (*дұға*). Приглашали муллу, резали лошадь, привозили с собой бауырсаки, масло и сладости. В 2004 г. на месте бывшего аула и кладбища был установлен памятный знак. Однако, поскольку территория аула Торат была распахана фермерами, последние годы *дұға* проводят по очереди определенные семьи по месту своего проживания. В 2010 г. всех принимала в Кудряевке Исилькульского района семья Кужбановых, в 2011 г. – семья Сатемировых в мечети г. Петропавловска.

На сегодняшний день памятные знаки представляют собой отдельный пласт культуры и определенное направление творчества казахского населения Омской области. Похожих памятников нет. Встречаются как довольно монументальные сооружения, иногда с весьма своеобразной архитектурой, так и небольшие стелы. Как правило, памятник - это кирпичный или бетонный постамент, на котором установлен камень или стела с надписью. Текст выполняется в основном на казахском языке, но встречаются вставки на русском и арабском языках. Он может быть как очень коротким (название аула и годы его существования), так и достаточно длинным – с обращением к потомкам помнить свою родину и предков, перечислением родов, датой установки. Иногда указываются фамилии организаторов установки памятника. Могут присутствовать строки из Корана и рисунок мечети и т.д.

Новая традиция казахского населения Омской области является развитием культа предков и призвана сохранить не только историческую, но и родовую память народа.

(К статье прилагаются рис. 34–37, см. вклейку)

Литература и источники

1. Систематическое собрание законов РСФСР, Указов Президиума Верховного Совета РСФСР и решений правительства РСФСР. Т. IV. М., 1968.
2. Научно-вспомогательный фонд бюджетного учреждения культуры Азовского районного историко-краеведческого музея.
3. Тулешева Г. Когда-то жили здесь и стар и млад // Пламя всегда с вами (газета Одесского р-на). 2003. 26 июля.
4. Тулешева Г. Будет в памяти жить Кок-Терек // Пламя всегда с вами (газета Одесского р-на). 2003. 15 августа.

НЕКОТОРЫЕ ДРЕВНИЕ ПАМЯТНИКИ КУЛЬТУРЫ В АРЕАЛЕ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ В МОНГОЛИИ: ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Ксенжик Г.Н.

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Алматы

Данная статья подготовлена на основе путевых заметок автора в составе экспедиции Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова по Монголии, проводившейся в период с 24.07. по 5.09.2013 г. Изыскания осуществлялись группой исследователей, которую возглавлял начальник Монгольской комплексной этнографо-этноархеологической экспедиции (МонгКЭ) профессор С.Е. Ажигали[1]. Экспедиция проводила обследование казахской диаспоры на территории Северной, Центральной и Западной Монголии. В результате полевых исследований были получены ценные сведения, характеризующие основные аспекты современной жизни, хозяйства и культуры казахской диаспоры, а также некоторые отдельные историко-географические аспекты размещения древних памятников.

Одна из главных особенностей, достопримечательностей Монголии – это ее природа. Древние законы монголов запрещали загрязнять реки и озера, вскапывать землю, ломать ветви деревьев, охотиться в неположенное время. На основе этих законов сложилась уникальная технология ведения хозяйства, а также и особое уважение, поклонение древним памятникам культуры различных эпох и верований. В настоящее время повсеместно на всей территории Монголии можно встретить памятники культуры и истории самых разных эпох,

[1] В статье публикуются некоторые материалы работ этноархеологического отряда в составе МонгКЭ–2013. Выявление памятников осуществлялось начальником отряда д.и.н. Ажигали С.Е., обмеры – в основном д-ром архитектуры Турганбаевой Л.Р.

которые охраняются государством и к которым бережно, с уважением относится местное население. Это, прежде всего, скалы и пещеры с петроглифами, «оленные» камни, древнетюркские памятники – каменные изваяния, могильники с каменными курганами – керексурами, развалины древних городов и монастырей и т.д.

Одним из важных объектов нашего исследования стал сомон Шарынгол аймака Дархан-Уул. Шарынгол – в переводе с монгольского языка означает «желтая река». Центром сомона считается город Шарынгол. Прежде здесь проживало значительное число казахского населения, которое отчасти сохранилось и теперь. При подъезде к городу Шарынголу видны множество отвалов пустых отработанных пород. Здесь добывают бурый уголь и золото. Добыча бурого угля проводится открытым способом, основной карьер очень больших в диаметре размеров. Сбор информации был начат с культурного центра Шарынгола. Его директор Муста Б. Ганзориг – который, кстати, получил музыкальное образование в Советском Союзе, в Архангельске – рассказал, что город был основан в 1961 г. и возводился при участии советских строителей, которые построили город и комбинат по добыче бурого угля. В настоящее время населения здесь около 9000 человек, из них до 1,5 тыс. казахов.

Сотрудники культурного центра показали участникам экспедиции также памятник старины – древнюю оградку из 3-х обработанных каменных плит, находящуюся в центре Шарынгола, на возвышенной площадке. Памятник находится в запущенном состоянии, огражден невысоким штакетником, прислоненным к глухому забору. Сама оградка, видимо, была составлена в древнетюркский период (приблизительно в VI–IX вв. н.э.) из более ранних элементов: а именно, каменных стел – «оленных камней» 1-й половины I тыс. до н.э. Все три плиты имеют характерную композицию вертикальных стел, хорошо обработаны, а одна из них покрыта специфическими «рисунками» (летящие олени, шевроны, пояса, круги-кольца). Говорят, что к востоку от ограды была небольшая вереница балбалов, которые были снесены при строительных работах. Это косвенно также подтверждает создание оградки из более ранних «оленных» камней в тюркский период. Следует отметить, что памятник достаточно интересен, но не отмечен в обобщающих публикациях по древностям Монголии, хотя, в определенной степени, мог бы стать туристическим объектом местного значения (рис. 38).

Следующим объектом работ экспедиции в данном районе был аул Мукыргол, расположенный к северу от Шарынгола. Аул находится на берегу реки Куйтынгол (Хуйтэнгоол), что в переводе означает «холодная река». От информатора Тулека имелись сведения по расположению в данной местности памятника древней монгольской письменности. Письменный памятник находился на расстоянии около 35 км от аула. Тулек отправился нас сопровождать и показывать дорогу. Очень долго ехали по плохой проселочной дороге. Она пролегала через девственный лес, где, как видно, очень редко ступала нога человека. По рассказам информатора в данной местности водятся медведи и олени. Кругом возвышались горы, но следов древнего памятника письменности не было видно. Казалось, что поиск его так и не увенчается успехом. Однако, когда участники маршрута в очередной раз остановились и сделали осмотр поверхности скал, то в гроте на крутой скале были обнаружены древние письмена на уйгурском языке. Они были выполнены китайскими черными чернилами; имелся также рисунок, который был исполнен красными чернилами. Но этот рисунок плохо сохранился и фотофиксация стала возможна лишь после того, как черная поверхность отвесной скалы была смочена водой. Были отмечены координаты древнего письменного памятника: 50 градусов 12 минут и 54 секунды – северной широты и 56 градусов 12 минут и 26 секунд – восточной долготы. Дальнейшая информация о данном древнем письменном памятнике была получена несколько позже, при посещении музея народного искусства в г. Дархан (центр аймака Дархан-уул, находится на расстоянии около 200 км к северу от г. Уланбатора). По данным монгольских исследователей – археологов, опубликованным в одном из изданий (находится в указанном музее) отмечено, что надпись была выполнена в один из годов петуха в XIII в. и это, скорее всего, статистические сведения по населению и подсчёту скота.

После обследования данного объекта и сбора информации путь экспедиции лежал в город Налайх, расположенном в 40 км к югу-востоку от Уланбатора. Здесь, в здании культурного центра, находится краеведческий музей, который занимал всего одну небольшую комнату на первом этаже. Гид музея – казахская девушка Мурагуль, познакомила нас с его экспозицией, отметила, что в Монголии много памятников старины. На стенах музея была представлена фотогалерея достопримечательностей окрестностей Налайх, памятников древнетюркской и буддийской культуры. Имелись их краткие описания и координаты местности, где расположены памятники. В экспозиции небольшого музея выставлены также отдельные каменные изделия (предметы, относящие к средневековому периоду) – жернова, ступки, а также женские ювелирные украшения. Как известно, с 1958 г. и по настоящее время в Налайхе ведется добыча бурого угля. В экспозиции представлены данные о передовиках производства советского периода (портреты, грамоты, биографии и т.д.). В целом следует отметить, что материалы музея недостаточно систематизированы, экспонаты не очень хорошей сохранности.

Из Налайх маршрут отряда экспедиции лежал к известному мемориальному памятнику Тоньюкука (Тоныкөк), который находится в окрестностях города, где-то в 20 км к юго-востоку. Комплекс сооружён в честь одного из основателей второго Тюркского каганата, мудреца и советника ряда тюркских каганов. По мнению Л.Н. Гумилева, памятник был воздвигнут в 717–718 гг. По дороге к памятнику Тоньюкука, не доезжая до него около 2 км, был посещен еще один небольшой древнетюркский комплекс, относящийся, видимо, к VI–VIII в. Он представляет собой остатки каменного ящика, саркофага (с одной стоящей и тремя упавшими стенками). От него на восток отходят длинной цепочкой балбалы (всего 56), на расстояние до 1,5 км. Балбалы в основном высотой не более 0,5 м, а в поперечном сечении от 0,1 до 0,4 м (рис. 39).

После зарисовки и обмеров объекта (при участии архитектора Л. Турганбаевой), был посещен сам комплекс Тоньюкука. Памятник, состоящий из нескольких стел, остатков саркофага и т.д., выполнен китайскими придворными мастерами, и поражает искусством резьбы по камню, точностью воспроизведения рунических надписей, строгостью линий и изяществом форм (рис. 40). На ограждении, сооруженном вокруг памятника, имеется надпись, указывающая, что это достояние государства Монголии. Невдалеке от комплекса Тоньюкука находится одиночное современное здание типа ангара, построенное строителями из Турции и принадлежащее (по договору) этой стране. Сюда свезены на хранение все древнетюркские памятники (изваяния) с близлежащих окрестностей.

В результате поездки выяснилось, что в пригороде Налайх проживают в основном казахи, которым государство выделило большие приусадебные участки размерами до 15 соток (30 х 50 м). На некоторых таких больших участках стояли юрты, которые используются как летние жилища. На окраине города Налайхи размещался небольшой рынок для беркутчи, где продавались как сами птицы – беркуты, так и принадлежности для охоты.

Здесь же можно сказать и об особенностях дорог в Монголии, которые почти все грунтовые: то есть в любом направлении можно насчитать несколько накатанных путей, которые ведут на жайляу, на водопой, в сомон или поселение и т.д. Скотоводы в основном знают только направления в общем плане, но куда конкретно ведет любая из этих, часто взаимно пересекающихся и т.п., дорог мало кому известно и не столь важно. Водители автомашин, обычно, свои дороги знают по приметам. Вместе с тем, наш проводник Мурагуль, владеющая монгольским и казахским языками, просит остановиться около монгольской юрты, чтобы уточнить дорогу к объекту: комплексу Тоньюкука, о котором уже говорилось выше.

После посещения последнего объекта отряд экспедиции выехал в центр аймака Тов – городок Зуунмод, находящийся на расстоянии около 40 км от Уланбатора. Зуунмод был образован в 1942 г. Он производит хорошее впечатление, в сравнении с некоторыми другими населенными пунктами: чистый, имеются тротуары из современных строительных материалов, с побеленными бордюрами и т.д. В аймаке находятся несколько промышленных

предприятий по выпуску строительных материалов, цемента и т.д. Имеется большой спортивный комплекс, много современных жилых зданий – 2-х, 3-х и 5-этажных.

В аймаке имеется краеведческий музей, в котором экспозиция одного из залов посвящена коллекции древнетюркских изваяний. На стенах зала размещена картосхема месторасположения памятников древнетюркского периода на территории данного аймака и их фотографии. Другой зал музея посвящен исторической тематике – походам и завоеваниям Чингисхана и его потомков. Здесь присутствует посуда, одежда монгольских воинов, рисунки (иллюстрирующие, в частности, меры наказания, применявшиеся в монгольском войске), инструменты и предметы быта монгольских кочевников. Следующая экспозиция посвящена буддийской религии, имеются макеты буддийских храмов, находящихся на территории аймака. Несколько залов музея отведены событиям периода установления советской власти в Монголии и достижениям монгольского народа в социалистический период. В целом можно отметить, что экспозиция музея очень богатая, но, к сожалению, в ней отсутствует систематизация экспонатов музея.

Далее путь экспедиции лежал в местность (долину) Хошоот данного аймака, для обследования древних памятников. Чтобы найти дорогу к объекту пришлось обратиться за помощью к монголам – кочевникам. С этой целью заехали в монгольский аул, который располагался вдоль проселочной дороги, чтобы расспросить, где находится древнетюркский памятник. Молодой монгол, лет около 25, сильный, жилистый и очень загорелый, настоящий «сын степей», вызвался нас сопроводить в долину Хошоот на новом корейском мотоцикле. Ехали долго, через горный перевал, затем спустились в долину с редкой растительностью. Вскоре обнаружили керексур – место захоронения, относящееся к периоду железного века. Керексур представлял собой группу небольших камней, расположенных по кругу диаметром около 5 метров. Затем был обследован объект № 1 в долине Хошоот. Он представлял собой групповое захоронение, в центре, которого находился камень, высотой более одного метра, неправильной формы, диаметром около 80 см. По радиусу от него располагалась группа камней. Объектом № 2 в этой долине было хорошо сохранившееся наскальное изображение на черной поверхности скалы – двух горных козлов (размеры изображения 35 х 35 см).

После зарисовок и фотофиксации отряд выехал к следующему объекту, расположенному в этой части аймака Тов. Проселочная дорога проходила по холмистой местности с сухой растительностью и на вершинах гор выходили скальные породы. По пути встретились развалины древнего монастыря. Южнее начинается заповедная зона, где находится известный в аймаке лечебный источник «Өлзийтт нуурын рашааны» – озерцо с лечебной черной и желтой глиной. Около него находилось больше десятка юрт и палаток, где остановились приехавшие на лечение люди. На расстоянии около 5–8 км от целебного озера находится древний памятник с «оленными» камнями. Объект представлял собой комплекс, состоящий из двух стел. Самая большая стела, имеет прямоугольную правильную форму, выполнена из серого гранита, с размерами 324 х 40 х 50 см. На расстоянии около 1,5 м стоит под углом 2х-метровая стела; на плоскостях стелы просматривается изображение тамги. Возле памятников лежали камни, расположенные по окружности с небольшим углублением в центре. Возможно, здесь раньше в центре располагалась еще одна стела, которую увезли отсюда, возможно еще в древности (рис. 41).

Интересно, что в некотором отдалении было обнаружено брошенное гнездо орла. Оно располагалось прямо на земле, имело диаметр около метра, высотой более полуметра, состояло из всякого современного бытового хлама, брошенного в степи. Рядом с гнездом было множество костей мелких животных. Птенец видимо вырос, и гнездо было оставлено.

На другой стороне озера на расстоянии 15 км от жайляу «Тарлан» располагался древний культовый комплекс, состоящий из трех вертикальных гранитных стел и одной лежащей. Культовый комплекс располагался на возвышенности. Стелы были ориентированы в сторону озера, лежащего в котловине данной местности. Центральная стела, лежащая на земле, была разбита на три части, имела необычную форму для таких памятников – цилиндра, заостренного сверху; общая длина всех обломков более трех метров. Вертикально

установленные стелы имели форму параллелепипеда, одна примерно высотой 1,5 м и две более 2 метров. Стелы выполнены из серого гранита, в верхней части имеют несколько заоваленную форму, по периметру присутствует хорошая обработка. Монументальные памятники данного комплекса оставляют общее впечатление мощи, а также высокого умения мастеров древности в области камнеобработки. Данные древние памятники простояли в этой бескрайней степи около двух тысяч лет, наверное, простоят ещё столько же, а может быть и больше, и по сей день являются местом поклонения современных монголов – кочевников.

Следующим объектом исследования служил комплекс «Гашуун Балтастайн 2», расположенный от предыдущего на расстоянии около 5 км. Технология изготовления стел весьма сходная. Возможно, они изготовлены в одну эпоху и одними и теми же мастерами. Хотя данный комплекс более монументальный и по технологии изготовления более сложный. Следует отметить, что в близлежащей местности отсутствуют горы с выходами каменных пород. Видимо, каменные стелы изготовлены в другой местности и привезены сюда.

В заключение, отметим, что в Монголии можно открыть для себя всегда нечто новое. Страна богата памятниками материальной культуры разных эпох. Изучение материальной культуры, памятников на территории современной Монголии актуально для нас, прежде всего, тем, что связано с постижением многообразного наследия древнетюркской культуры. В рамках изучения этнической истории и проблем цивилизаций тюркоязычных народов крайне важно исследование древнетюркских памятников на территории Монголии, вследствие их слабой изученности. Исследование древнетюркских памятников здесь имеет особое значение еще и потому, что именно с этим регионом большинство ученых связывает наиболее ранний период истории и этногенеза древних тюрков. Памятники древнетюркской письменности – исключительно ценный источник по языку, истории, этногенезу, географии и письменной культуре, они являются свидетелями высокого уровня языковой культуры и государственности далеких предков казахского народа.

Таким образом, историческая география может оказать существенную помощь этнографической науке по изучению казахской диаспоры. Так как она дает конкретную пространственную локализацию исторического процесса и тем, во-первых, способствует конкретизации и углублению наших представлений о многих сторонах этнической истории, и, во-вторых, позволяет, выявить историю становления и развития этноса в связи с особенностью географической среды. Историческая география может оказать важную теоретическую и практическую помощь при этнографических экспертизах, проектировании и прогнозах, так как географическое пространство является одним из факторов складывания той или иной модели материальной и духовной культуры казахской диаспоры.

(К статье прилагаются рис. 38–41, см. вклейку)

СОЛЬ-ИЛЕЦКИЕ КАЗАХИ: ОПЫТ ПОЛЕВОГО ИССЛЕДОВАНИЯ В ПРИГРАНИЧНЫХ РАЙОНАХ

Попова Л.Ф.

Российский этнографический музей, Санкт-Петербург

Стасевич И.В.

Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН, Санкт-Петербург

В июле 2009 г. в рамках общей программы «Этнокультурные процессы в Западном Казахстане на рубеже XX–XXI вв.» были проведены полевые этнографические исследования среди казахского населения Оренбургской области. Казахи компактно проживают в западных и южных районах области, расположенных вдоль российско-казахстанской границы. Для обследования был выбран Соль-Илецкий район, поскольку он соседствует с Актюбинской областью, где авторам уже приходилось работать в 2006–2007 гг. и, таким образом, мы могли продолжить программу планомерного изучения региона.

Казахское население Соль-Илецкого района является коренным для данных мест и относит себя к Младшему жузу, преимущественно роду *табын* племенного объединения *жетиру*. Согласно данным В.В. Вострова и М.С. Муканова именно здесь, по берегам реки Илек, находились летние кочевья казахов-табынцев [1, с. 206–210]. Интересно, что, несмотря на все социальные перипетии XX в., у потомков кочевников сохранились отчетливые представления о своей этнической территории. Причем историческая память у отдельных знатоков традиции настолько глубока, что они в деталях могут описать земельные границы своего *ру* – родового подразделения. Тем самым, оренбургские казахи не являются диаспорой, а составляют этнический массив, который оказался отделенным от своего этноса политической границей. Такие группы получили в социологии название ирредента.

Безусловно, что при исследовании ирреденты фактор государственной границы в этнокультурных процессах должен быть обязательно учтен, поэтому одна из задач полевого исследования состояла в попытке уяснения значения этого фактора. В связи с этим для сбора сравнительного материала нами были обследованы пограничные села на казахстанской территории в Хобдинском районе Актюбинской области, население которого родственно соль-илецким казахам и частично принадлежит роду *табын*.

На территории Соль-Илецкого района казахи живут как в селах (Тамар-Уткуль, Кумакское, Первомайское и др.), так и в городе Соль-Илецке. Казахи являются этносом с высоким уровнем урбанизации, хотя Соль-Илецк скорее «восточный город» по классификации Вебера. Казахи живут в городе в домах-коттеджах, обычно заселяют улицу и привносят в городскую среду сельские социальные нормы и мировоззрение. Не случайно, что один из компетентных информантов утверждал, что в Соль-Илецке образ жизни казахов и их обрядность ничем не отличается от сельской. Он сам проживает в таком районе, который у жителей города получил название «Назарбаевка». Его обитатели в 1990-е годы перебрались в Соль-Илецк из приграничных районов Казахстана, где социально-экономическая ситуация была еще более сложной чем в России.

В своих селах казахи в настоящее время составляют большинство – около 80–90 %. В советское время эта цифра составляла 40–50 %. Русские, украинцы, немцы покинули эти населенные пункты в первой половине 1990-х гг. В целом казахское население района толерантно, тип его этничности может быть оценен как нормальный, фактор мультикультурности оценивается населением положительно как условие психологического комфорта. Информанты единодушны во мнении, что в СССР, когда в поселках люди разных национальностей жили бок о бок, жизнь была намного интереснее.

Облик традиционной материальной культуры казахов Соль-Илецка в большой степени размыт, но на основании сохранившихся у населения предметов можно заключить, что ее местный вариант закономерно принадлежал к западному территориальному комплексу казахской культуры. Так, например, при валянии войлока применялась характерная техника, когда узор вырезали из полускатанного войлока и наносили на полускатанную же основу, а затем валяние продолжали дальше. Встречаются так же войлоки, орнаментированные по традиции аппликацией из ткани. Бытовавшие женские украшения относились к так называемому «геометрическому» стилю, столь типичному для западных областей Казахстана. В пищевом комплексе широк ассортимент молочных продуктов. На столе всегда присутствует просо, что не принято, например, в Восточном Казахстане. Единственным видом традиционных предметов быта, которые продолжают изготавливать дома, являются постилочные коврики *көрпе*.

Одной из сторон этнокультурных процессов в среде казахов Соль-Илецкого района является тенденция к их дифференциации с родственным казахским населением Хобдинского района Республики Казахстан. Важную роль в этом играет фактор государственной границы, поскольку контакты затрудняют длительная процедура пересечения границы на автомобильной дороге, регистрационный режим, таможенный контроль. В связи с этим для казахов Хобды роль города-центра в настоящее время играют не Соль-Илецк и Оренбург, находящиеся соответственно в 38 км и 120 км от границы, а Актобе, хоть и отстоящий на 250 км, но доступный. Именно из этой малой столицы теперь приходят разного рода влияния, умонастроения, модные тенденции, новации в обрядовой сфере. Туда направляются как с повседневными нуждами, например, за оптовыми покупками, лечением, транспортом, так и для реализации важных жизненных стратегий – получения образования, в поисках работы, в надежде изменить жизнь.

Экономическое пространство по обе стороны границы также не способствует культурной интеграции. Безработица – главная проблема села в обоих государствах – не стимулирует, однако, отходничества и люди предпочитают заниматься натуральным хозяйством. В казахстанских селах упор традиционно делается на скотоводство, а российские казахи перешли к бахчеводству, хотя это рискованное занятие, поскольку при неблагоприятных погодных условиях можно не оправдать вложенных затрат.

Разные государственные организмы обусловили различную языковую ситуацию в обеих приграничных группах. Если в Казахстане казахский все более укрепляет свои позиции, то в России наоборот, казахи постепенно утрачивают родной язык в связи с отсутствием прямых стимулов к владению им. По сведениям, в 60–70-х гг. XX в. российские казахи хорошо знали язык, но сейчас люди младшего и среднего возраста им владеют слабо или не владеют совсем. Во многих семьях именно русский является языком повседневного общения. В школе казахский язык преподают, но факультативно. Плохое знание языка казахами-россиянами может являться поводом для иронии и критики со стороны казахов Казахстана, что наблюдалось нами во время свадебного застолья в одной из семей Хобдинского района.

Граница определяет самосознание людей в плане все более ощущаемой реальности, что Россия и Казахстана – разные государства. Призыв Президента Н.Назарбаева возвращаться в Казахстан на родину предков оренбургскими казахами не был поддержан, так как Россию они считают большой, а свой район – малой родиной. Также важно учитывать, что в многонациональной Оренбургской области имеется собственная сильная национальная политика, которая эффективно воспитывает местный патриотизм под лозунгом «Мы – оренбуржцы».

Показательно, что у российских казахов при постепенной утрате языка, нечеткому знанию генеалогии до седьмого колена, незначительной роли скотоводства как традиционного занятия, отсутствия в обиходе предметов быта, хотя бы символически связанных с кочевой культурой, никакого кризиса идентичности не наблюдается. Представляется, что центральная тема казахской культуры сохраняется здесь, в частности, в

довольно прочных клановых родственных отношениях и цементирующей их семейной обрядности.

Вопрос сохранения традиций является важным в этнокультурной рефлексии казахов изучавшихся районов, и, что интересно, обе стороны признают, что российские казахи в этом отношении обладают более высоким национальным духом. Вполне очевидно, что с появлением границы фактор «самости» оренбургских казахов стал более актуальным.

Основная макро- и микроструктура обрядовой сферы у казахов обеих групп одинакова, что признают и сами информанты, выделяя только отличительные нюансы. Анализ этих отличий позволяет заключить, что в Оренбургской области на периферии ареала казахского расселения сохранились реликтовые черты этнической культуры, которые имеют тенденцию к тому, чтобы стать дифференцирующим фактором культуры обеих групп. Так, например, в свадебной обрядности празднества в доме невесты считаются важнейшими, именно там проводится обряд мусульманского бракосочетания *неке*, после чего девушка считается женой. Некоторые информанты сообщили, что брачная ночь проходит уже в доме невесты. Именно такой порядок церемоний соответствует весьма древним обыкновениям. В Хобдинском районе ничего подобного не отмечается, а *неке* называется посещение ЗАГСа и проводится оно уже в доме жениха.

Любопытно, что оренбургские казахи не знают обрядового блюда *күйрық-бауыр*, которое у других групп казахов обязательно подается при сватовстве или на первых этапах свадьбы.

Свои оттенки у соль-илецких казахов имеет культ предков, который очень развит. Термин *садақа* прилагается к любому торжеству, в отличие от казахстанской традиции, где так называют только поминальные действия. Соответственно кусочки ткани *жыртыс* в Соль-Илецком районе раздают на любом празднике, мотивируя это тем, что все равно читают благословение *бата* и вспоминают предков.

Соль-Илецкие казахи почитают старинный казахский Наурыз, отмечаемый 14 марта. В этот день утром нужно обязательно поприветствовать соседей, обнимаясь и соприкасаясь при этом грудью. Этот обычай рассматривается как «свой», хотя хобдинские казахи тоже практикуют его, несмотря на официальную дату государственного праздника 22 марта.

Таким образом, процесс развития данной части казахского этноса нуждается в дальнейшем изучении в целях уяснения механизмов формирования этнографической группы, которая находится в иноэтничном окружении и имеет тенденции к ослаблению связей с основным этническим массивом под воздействием фактора политической границы.

Литература

1. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX вв.). Алма-Ата, 1968.

ХАЛЫҚ АРХИТЕКТОРЫ БАЯЗИТ СӘТБАЕВТЫҢ СӘУЛЕТ МҰРАЛАРЫ

Тоқтабай А.У.

ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы

Баязит 1870 ж. қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданы, Шынқожа аулында кедей отбасында дүниеге келген. Әкесі Сәтбай Келшібекұлы Семейде Ахмет Риза медресесінде дің оқуын оқып, өз жерінде молдалық құрған адам. Баязит 12 жасқа келгенде, әкесі қайтыс болып, семья жағдайы ауырлап, тұрмыс тауқыметін тартқандықтан 1883 ж. 13 жасында шешесі Тұштыбаланың төркініне Семейге жақын Белағаш деген жерге қоныс аударады. Отбасында шешесі, апайы, бауыры, өзі төрт жан болады, апайы Қалима Әлімжан деген адамға (сүйегі уақ) тұрмысқа шығады да, Баязит жалдамалы жұмысқа кіреді.

1883–1884 жж. арасында татар байының қолында жалшылықта болады. 1884–1885 жж. орыс байының қолында көшір (кучер) болып істеп, жазда арба, пәуеске, қыста шана-кәшопка (күймелі шана) айдайды. Ескіше сауатын әкесінен ашқан ол, орысша оқып жазуды осы жылдары үйренеді. 1886–1892 жж. Иванов деген орыс байының қолында құрылыста жұмыс істеген уақытта үй тұрғызу, қоғамдық құрылыстар салу ісімен толық танысып, оның жазуымен сызуын оқудан бастап, өзі сызып үйрену дәрежесіне жетеді. Алдымен десятник болып, соңынан каменщик, подрядчик мамандығын алып, өзі дербес құрылыстар салып басқару дәрежесіне жетеді. Орыстың құрылысшы-инженерлерімен архитекторларымен тең дәрежеде сөйлесіп, құрылыстар салу ісінде кем түспейтіндігін көрсетеді. Сауда қаласы Семейде әкесінен бастап құрылыс салып келе жатқан Иванов бірталай объектілерін Баязитке сеніп тапсырады. Осы Ивановтың көмегімен шешесінің жақыны Бозқозы (уақ) деген кісінің Қадиша атты қызына үйленеді.

Оның үстіне 1890 ж. Семейдегі мешіт құрылысын салуға муфти түрік архитекторы Абдолла Эфендиді Стамбулдан шақыртады. Баязит мешіт құрылысына да қатысып, шығыс сәулет өнерінің қыр-сырынада қаныға түседі. Осы жылдары ол орыс архитектурасы мен шығыс сәулет өнерін қабыстырып-синтездеу, сөйтіп кең ауқымды шығыстық калоритті айшықтаған ғимараттар салу жоспарларын жүзеге асыруды ойлайды.

Отбасында шешесі, інісі Нұрмұхамбет, немере інісі Құмар Қамысбайұлы, әйелі – Қадиша Бозқозықызы бес адам болады, жездесі Әлімжан мен апайы Қалима екеуі бірдей қайтыс болып, 14,15 жастарында жетім қалған Нұрқожа, Айтқожа, Әлімжанұлдары Баязиттің қолына қарап, тәрбиесінде болып, тас қалаушы, құрылысшы мамандықтарын игереді.

Бір топ Сәтбаевтардың бұл атағы туған жері Аягөзге де жетіп, 1897 ж. туыстары: Жапар, Әбдірасыл, Сүлеймен, Арықмолла, Елшібек ұлдары Аягөзге көшіріп алады. Аягөзде біраз уақыт жергілікті ауқатты адамдардың тапсырысымен там салып, үй тұрғызып жүргенде, Ресей мен Қытайдың арасындағы өткел – Зайсан қаласында құрылыс істері ерекше қанат жайып, Баязит Сәтбайұлы Зайсанға шақырылады. 1900 жылы Баязит інісі Нұрмұхамбет, немере інісі Құмар Нұрмұхамбетұлы, жиендері Нұрғожа, Айғожа Әлімжанұлдары Аягөзден Зайсанға қоныс аударады.

1900–1906 жж. арасында Зайсан казак-орыс әскерінің штаб үйін, Никольск шіркеуін, әскерлер казармасын салады. 1907–1908 жж. арасында сол заманғы Қазақстандағы мешіт ғимараттарының ішіндегі көрнектілерінің бірінен саналатын татар мешітін салады, тапсырыс беруші Үлкен қажы атанған Тұхпатолла Бекчентаев.

1909 ж. саудагер Ерзин Қалелдың үйін салады (кейін аудандық мәдениет бөлімі болды) 1910 ж. Мұсабектің (қазіргі ЦУМ-ның орнында болған) Бидахмет Бобкиннің үйлерін салды (қазіргі аудандық музей). Бидахмет Бобкин – қазақтан шыққан алғашқы саудагерлердің бірі, Нижний Новгородта сауда дүкені болған, орыс фабриканты Савва Морозовпен араласып тұрған, қызы Халима белгілі қазақ тарихшысы Ермұқан Бекмахановқа тұрмысқа шыққан. 1914 ж. Б. Бобкин тұңғыш отырықтанған қазақ ауылы Қуаныштың бас жобасын Баязитке жасатқан. Жобада мешіт, медресе, мектеп ғимараттарының ауылдың ортасында көрнекті жерлерге орналасуына назар аударған.

1900–1906 жж. аралығында Зайсан қаласында 30-ға жуық құрылыстар салды.

1918 ж. май айында А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Р. Марсековтер келіп, Алашорданың шығыс бөлімшесі Баязит салған «Мектеб Қазақияның» үйінде құрылады. Жиналысқа қатысқан Б. Сәтбаев келген қонақтарға Зайсанды аралатып өзі салған татар мешітінен бастап, Никольск шіркеуіне дейінгі құрылыстарды көрсетіп риза етеді.

1925 ж. Шіліктіде Зейнолла Бұтабаевтың мазарын салады[1].

1933 ж. Қытайдағы Алтай аймағының губернаторы Шәріпхан Жеңісханұлының шақыртуымен Сарысүмбе қаласына көшіп келеді. Ол туралы: Баязиттің ұлы Мұқатай былай

[1] 1980 ж. А. Тоқтабайдың бастамасымен Зайсан қаласындағы Б. Сәтбаев салған 20-ға жуық құрылыстардың паспорты жасалынды, 400-й фотография түсірілді. Паспорттар мәдениет министірлігіне қарасты «Қазпроектреставрация» институтының архивінде сақтаулы, фотографиялар Зайсан музейінің қорында.

дейді: «...1933 ж. Қытай жеріне өтіп Алтай облысы Сарысүмбе қаласына қоныс аудардық. Алтай облысының бастығы Зайсандағы төре тұқымдары Дайыр Көгедай ұрпағы Жеңісханұлы Шәріпхан деген кісі төраға екен...абыройлы, өте келбетті адам еді. Отанымызда (Қазақстанда Омбыда оқығынын айтып отыр – *А.Т.*) оқып өскен, он ұлттын тілін білем деуші еді. Мен Алтай қазақ-моңғол мектебінде оқыдым, бізге келіп лекция сөйлеп тұратын. Өлең үйретететін: Орнық, отырықшы бол! Айтқан өсиетім, сол, деп бастайтыны әлі есімде. Шәріпхан Жеңісханұлы Зайсанды толық таниды. Әкемізді қарсы алып өз қарамағына алды да, неше түрлі кірпіш өртетіп, өкіметке көп үйлер салғызды. Совет консул орындарын, совет орыс докторханасын (ауруханасын – *А.Т.*) салды» [1–3].

Қытай жерінде Баязиттің салған құрылыстарының ішінде жеке адамдарға салған мавзолейлері ерекше танылады. Жәке би Қойтанұлының (1833–1914) күмбезі 1966 жылы мәдениет төңкерісі кезінде құлатылған, Өміртай Нашынұлы (1843–1934) Алтай бетіндегі төрт бидің бірі, қазірге дейін сақталып жеткен Баязит шығармаларының алтынның сынығындай алмастың буындай бірі, қалған 3 мавзолейдің 3-де құлатылған. Мұқатай Баязитұлының жазуынша «...1935–1936 жж. халық ашаршылыққа ұшырап, соғыс көбейіп, халық қозғалысқа ұшыраған соң... әкем кәрілік келгеннен кейін Шәуешек облысына туыстарына қоныс аударып, Дөрбілжін ауданында тұрып қалды. 1954 ж. апрельде 84 жасында қайтыс болды...» [1–3]. Мұқатай Баязитұлының айтып отырғаны 1930 ж. ортасында Алтайда басталған қазақтардың көтерілісі, өзінің қамқоршысы Шәріпхан губернатордың басында бұлт үйірлей бастайды. Ақ патшаның тұсындағы біраз тыныштықты, 1916 ж. көтерілісті, 1917–1918 жж. қызыл империяның көтерілуі (өзінің айтуы бойынша шошақ бөріктілердің заманы дейді екен – *А.Т.*) 1931–1933 жж. Қазақстандағы ашаршылық осындай аласапырандарды көзімен көрген таза бейбітшіл заманның маманы – Б. Сәтбаев Алтайда басталған от-жалыннан отбасын аман алып қалу мақсатымен Қытай, Тарбағатайына келіп, жаны мәңгілік жай табады.

Баязит Сәтбаевтың қазақ мәдениетінде, ұлттық өнерімізде орны қандай деген сұрақ қойсақ: бірінші салған құрылыстардың молдығы, екі мемлекетте 50-ге жуық құрылыстар салған, екіншіден XIX ғ. мен XX ғ. басында бейіт, сағана, кесене, там, мазар салған қазақ ұсталары мен тамшылары көп болған. Б. Сәтбаевтың ерекшелігі сол: бейіт, кесененің көлеңкесінде, мазардың мөлшерінде қалмай, өзінің сәулеткерлік өнерін орыстың, шығыстың құрылыс ісімен ұштастырып, кәсіпқой маман – сәулеткер дәрежесіне көтерілуінде. Демек, Б. Сәтбаев Қазан төңкерісіне дейінгі қазақтан шыққан тұңғыш профессионал-сәулетші.

Әдебиеттер

1. Мұқатай Баязитұлы Сәтбаевтың (1923 ж. туған) әкесі жайында естеліктер // А. Тоқтабайдың жеке архиві.
2. Шыңқожадан шыққан шебер // Достық. 2005. 29-тамыз.
3. Сақажанова Ә. Ел мен жер алдындағы парыз (А. Тоқтабаймен сұхбат) // Достық. 1998. 15-желтоқсан.

ОСОБЕННОСТИ МЕМОРИАЛЬНОЙ АРХИТЕКТУРЫ КАЗАХОВ МОНГОЛИИ И КИТАЯ

Турганбаева Л. Р.

Казахский национальный технический университет им. К.И. Сатпаева, Алматы

Стилевые особенности народного зодчества казахов Монголии и Китая наиболее полно характеризуют мемориально-культовые сооружения, сконцентрированные большей частью на кладбищах, называемых местными казахами «бейіт», «қамыр», «қабыр», «зират»,

«қорған». Эти «города мертвых» служат единственным надежным этнотерриториальным индикатором для представителей казахской диаспоры. Здесь они реализуют свои мечты и фантазии – то в виде кружева в кладке стены, то в виде цветов, выдавленных на бетоне, то в виде чешуи дракона на крыше погребального сооружения.

В ходе экспедиций в Западную Монголию (МонгКЭ) нами зафиксировано и обследовано более двадцати старинных крупных и средних кладбищ – *Қарасу*, *Соғақ*, *Көк-Мойнақ*, *Аққол* (неск. кладб.), *Бектемір*, *Қараған*, *Шөде*, *Елеш-аулие*, *Үш құйған*, зираты сомонов Ногон-нур, Баян-нур, Цаган-нур, Ховд, Алтай, г. Ольгий и т.д., в Синьцзян-Уйгурском автономном районе Китая (КККЭ – 2010–2011) около десяти – *Ширанза ауылының зираты*, *Көльбай қамыры*, *Сарышоқы ауылының зираты*, *Әліп шапқан* (окрестности г. Барколя), *кладбище аула Кожантая* (р-н Текес, Или-Казахского автономного района) и т.д. [1, 2].

Кладбища казахов Монголии основаны в конце XIX в., либо позднее. Вытянутые вдоль гребней возвышенностей, разбросанные частями по надпойменным террасам рек, компактные на пологих склонах холмов и на пересечении дорог, они расположены, как правило, рядом с древними скифскими, гуннскими или древнетюркскими погребениями – на их площади или вблизи них прослеживаются отдельные керексуры, кольца, цепочки. Считая, что в каменных курганах погребены их предки, казахи начали пристраивать к керексурам свои могилы. Центральное место заняла могила основателя рода, за ней в строгом порядке последовали могилы умерших позже членов семьи. Новые памятники включились в композицию поминальных комплексов тысячелетней давности, огибая по дуге керексуры, пристраиваясь параллельно квадратным выкладкам, заполняя пространство между ними.

В обширной панораме степи эти «города мертвых» просматриваются с большого расстояния и, в отличие от монгольских, оказываются довольно выразительными объектами. Для них характерна кучность захоронений в старых частях больших некрополей, нередко с сотнями находящихся близко друг от друга сооружений, и довольно просторная, свободная новая часть, где корганы и отдельные захоронения размещались дисперсно, очень разбросанно (например, кладбища г. Ольгия и сомона Ногоннур).

Несмотря на то, что удаленность от поселений иногда достигает десятков километров, казахские кладбища Монголии контролируются членами рода (например, потомство *Шөде*, в честь которого названо кладбище, проживает неподалеку, в районе арасана *Шегиртай*). Это – родовая усыпальница определенного колена, представители которого, веря в святость места, до сих пор ночуют там по надобности. Для этой цели предназначаются странноприимные дома – «тилеухана». Обычно в них находится печь, необходимая утварь для ритуальной пищи, одеяла и подушки для ночлега. Такое здание построено на юго-восточной окраине бейита в сомоне *Соғак*, на месте бывшей мечети, разрушенной в период политических гонений на религию в 1937 г.

Кладбища казахов Китая более поздние, они появились в XX вв. Синьцзяне их можно встретить у подножия гор и вдоль дорог, недалеко от аулов и поселков городского типа. Здесь четко прослеживается характерная для кочевников объемно-пространственная структура: кучность захоронений, перемежающихся пустырями, обусловленная расположением захоронений по родовому признаку. Подобное расположение по родовому признаку особенно четко прослеживается на кладбище *Сарышоқы ауылының зираты*, которое состоит из трех групп, отстоящих друг от друга на довольно большом расстоянии (500, 1000 м); внутри каждой группы есть свои локальные образования с разрывами.

Рассмотрим основные типы мемориально-культовой архитектуры в ареале проживания казахской диаспоры Монголии и Китая. На здешних кладбищах можно наблюдать обширный перечень погребальных сооружений (мавзолеи, каменные оградки, надмогильные наброски, сандыкша, торткулаки, корганы и т.д.), выполненных из самых разнообразных материалов: глина, камень, кирпич (сырцовый, жженый), дерево, бетон, а также различные их сочетания). Их самобытность определяется специфическими природно-географическими условиями, особенностями хозяйственного уклада, инонациональным окружением.

В Монголии традиция возведения керексуров и «оба», по-видимому, повлияла на форму и конструкцию казахских каменных надгробий в виде овальных набросок-выкладок. Местные жители называют их «*тас үйып жерлеу*». Зачастую в них втыкаются длинные деревянные шесты или две стелы в изголовье и изножье («*бас аяғының белгісі»)*. (В 60-х гг. XX в. их заменяет деревянная табличка на шесте, так называемый «адрес», по существу, *белгі*, которая не оправдала себя с течением времени. Сейчас устанавливается каменная плита с надписью). Существуют целые кладбища из каменных набросок (*Қарасу*; старинное кладбище в 7 км от сомона Уланхус; бейит *Елеш-аулие*), которым придают своеобразие цвет, форма и размер камней (окатанный булыжник, «ақтас», голубые сланцы, рваный камень плитняк). В набросках используются даже оленные камни (например, в памятнике *Елеш-аулие*, сомона Дэлуун). К этому типу сооружений близки кольцевая обкладка могил камнем и могильная насыпь с врытыми на ребро плитами.

Аналогичные надгробные памятники, выполненные в виде кольцевых и прямоугольных оградок с плитами, поставленными на ребро, с небольшими стелами-плитами мы имели возможность обследовать в СУАР в окрестностях г. Барколь на мемориальном комплексе «*Әліп шапқан*» – месте гибели жителей казахского аула от рук гоминьдановцев.Кроме того, наброски с кайраками нами были зафиксированы в районе Текес Или-Казахской области.

На формы некоторых надмогильных памятников казахов Монголии, несомненно, повлияли формы кочевого жилища – юрты. Установленные рядами они напоминают аул. Такие сооружения местные казахи называют «мола». Среди них выделяются персональные и рассчитанные на двоих человек, если умирают оба родителя, а также коллективные – для нескольких маленьких детей. Со слов информатора Бикумара Камалашулы, многие поговорки местных жителей, связанные с сооружениями типа «мола», сводятся к тому, что это – последнее убежище для человека и выражение высшей благодарности. Самое ценное для покойного, когда воздвигается подобный памятник. Среди выражений есть такие, как: «*Басыма мола орнатасын ба?*», «*Моладан дәм татқанына рахмет*» и т.д.

Стены «мола», образуя почти правильный круг, возводятся прямо от земли. В конструкции используются разные подходы – сырцовая кладка с напуском, с наклоном внутрь, постепенно приближающаяся к форме свода, бетон или глина на металлическом каркасе. В верхней части конической или сферической формы оставляется полукруглое отверстие, имитирующее шанырак, с южной или восточной стороны – дверной проем, немного приподнятый над землей.

На одном из подобных сооружений Ольгийского бейита, на оштукатуренных и побеленных стенах сооружения четко просматривается фактурный «тундук», окрашенный в серый цвет, от него тянутся выполненные рельефно «волосяные веревки». Необычный образец «мола» был зафиксирован нами на бейите «Цагаан хошоо» (сомон Баяннур). Оно представляет собой юртообразную постройку с полумесяцем, которая установлена на наброске-выкладке. С юго-восточной стороны сооружения имеется выступ с проемом, затянутым металлической сеткой.

Одним из наиболее распространенных типов мемориальной архитектуры являются «*сандықша*». Это название объединяет обширный перечень памятников, включающий четырехугольные, цилиндрические и пирамидальные сооружения из самых разнообразных материалов: камень, кирпич (сырцовый, жженый), пласты дерна, дерево, бетон, а также различные их сочетания. При их возведении непременно учитываются законы композиции и оптимальные строительно-технические приемы с использованием регулярной кладки, главным образом, на растворе стандартного или предварительно обработанного стенового материала, угловые навершия и т.д. То есть большинство из них создается как конкретный достаточно долговременный памятник, а не просто как ограждение захоронения.

Четырехугольные сооружения – это, по существу, классические торткулаки, распространенные на большей части Казахстана: глухие стены с выделением углов навершиями, внутри – могильная земля (*қөр топрақ*), в которую втыкается «адресная»

плита. Часто встречаются «сандыкша» из окатанных булыжников, приближенные к форме ящика; пирамидальные из булыжника и плитняка; из булыжников с пирамидкой наверху.

Сырцовые «*сандықша*» («*қартпарлы*») представляют собой стрельчато-сводчатые и ступенчатые надгробия типа «сагана». По мнению исследователей, ступенчатые надгробия восходят в своей основе к традициям подкурганных склепов, благодаря, видимо, отражению в них архаичной техники кладки напуском [3, с. 178]. К сырцовым «*сандықша*» относятся также цилиндрические ограды, зафиксированные нами на бейитах Аккол и «Цагаан хошоо». Местные казахи сырцовый кирпич называют «*шай-кирпиш*», видя в нем сходство с плиточным чаем. Обычно его замешивают на воде, но местность Согак славится особой технологией его производства – желтую глину замешивают на конском жире с добавлением волоса из хвоста и гривы.

Гораздо реже для «*сандықша*» используется дерево. В большинстве случаев могильная насыпь просто обносится ящиком из сколоченных досок. Однако, главным способом сооружения деревянных стен мемориальных памятников является связка в сруб. Это хорошо видно на примере бревенчатых пирамид, приподнятых на каменном основании или установленных прямо на землю. Повсеместно распространенным приемом скрепления бревен является закладывание их в чашевидные выемки на нижнем бревне таким образом, что концы бревен выходят за пределы наружного края стен – так называемые рубка «в чашку» и рубка «в обло». Для венцов используют бревна небольшого диаметра – 11–14 см. Высота сооружений приближается к 1,7 м. Количество венцов зависит от толщины леса и укладки: вплотную – 15 венцов, изредка с заделкой щелей глиной; с довольно широким зазором – 8 венцов. Перекрытие сооружается из одного ряда бревен в направлении СЗ–ЮВ, оно опирается на верхний венец сруба. Такие сооружения изредка оживляет декоративный поясок в виде резной орнаментированной доски (б. *Аққол*). Описанные выше сооружения удивительным образом перекликаются со срубами в курганах Улангомского могильника скифского времени. Они так же сооружались с наклоном к центральной части и имели форму усеченных пирамид.

Все эти разновидности «сандыкша» встречаются и на кладбищах казахов Китая, с той лишь разницей, что стенка у изголовья некоторых из них архитектурно оформлена – кладка выполнена с полукруглым завершением. Такую стенку местные жители называют «кумбез» – купол. Видимо, она олицетворяет проекцию полусферы.

К разряду элитарных мемориальных памятников у казахов Монголии относятся «мавзолеи», установленные над захоронениями выдающихся личностей и «святых». Они представляют собой те же монументальные сооружения в виде юрт и ступенчатых пирамид, только гипертрофированных размеров. К числу первых относятся остатки сырцовых мавзолеев – Туяка на бейите «*Үш қуйған*» и безымянного в Алтай сомоне. Оба памятника по объемно-пространственному и планировочному решению тяготеют к центрическому типу мавзолеев – «уйтамов», классические образцы которых сохранились на некрополях Западного Казахстана (некрополи*Алтын* и *Карашунгыл*, Атырауская обл.). В плане сооружения округлые, диаметром около 9 м, с аналогичной конфигурацией внутренней камеры и входами, ориентированными на ЮВ. Обрушившиеся купол и стены заполнили внутреннее пространство алтайского мавзолея и подняли уровень пола на высоту 80 см от земли. Данное обстоятельство и сохранившиеся фрагменты стен (высотой 2, 4 м) позволяют судить о кладке значительной высоты. Первоначальную высоту мавзолея Туяка определить еще сложнее, поскольку сохранилась лишь часть стены высотой 1,6 м.

Другой вид мавзолеев – ступенчатые каменные пирамиды (высотой до 6 м), имеющие от двух до пяти уровней. План этах сооружений близок к прямоугольнику с продольной ориентацией по оси СЗ–ЮВ. Стены каждого уровня, как правило, выложены с наклоном, сужаются кверху. В кладке используются круглые или плоские камни, либо чередуются уровни из тех и других. Углы уровней и верхушки мавзолеев фиксируются камнями, отличающимися формой и цветом. В отдельных случаях нижний уровень выкладывается из камней, а остальные – из сырцового кирпича или, как в мавзолее *Көбеш-батыра* (сомон

Алтай) сооружение из массивных кругляков венчается сырцовой постройкой в виде ящика. Нужно отметить и двухъярусный мавзолей Бектемира из крупных камней, в стену которого вмазана древняя стела – оленный камень. Анализ пространственной композиции каменных мавзолеев позволяет заключить, что их форма является результатом стилистического симбиоза, взаимодействия местной казахской и монгольской (буддийской) традиций мемориального зодчества. Облегчающиеся к верху яруса пирамид более всего напоминают субурганы – символ «мирового древа».

В предгорьях Монгольского Алтая широко распространены центрические многогранные мавзолеи, выполненные из дерева. Среди них выделяются две разновидности. Первая, напоминающая беседку, представляет собой пологий пирамидальный восьмигранный купол, опирающийся на восемь деревянных стоек с деревянным же ограждением в виде штакетника в нижней части. Вторую иллюстрируют восьмигранные бревенчатые срубы («в обло») с купольным завершением в виде сужающихся кверху венцов, установленные на основании из плоских камней, с входом с юго-востока.

В СУАР казахские мавзолеи зафиксированы нами в основном в Или-Казахской автономной области. Они – юртообразные. В качестве примера монументальное сырцовое сооружение с шестигранным остовом и конусовидным перекрытием. Особенностью здешних мавзолеев являются таблички с арабографичными эпитафиями над входами, ориентированными на восток.

Одним из своеобразных типов мемориальных сооружений казахов Западной Монголии являются «қорғаны» (с тюрк. «ограда», «ограждение», «крепость») – фамильные оградки. Простые, невысокие, лишенные декора ограждения самой различной конфигурации выполняются из камня, кирпича, сырца, дерева, иногда с штукатуркой и побелкой. Но особой популярностью, как стеновой материал, в традиционном мемориальном строительстве пользуется камень, поэтому наибольшее распространение имеют стены из подобранных по ширине каменных плит, кладкой насухо. Углы «корганов», как правило, возвышены, как у «торткулаков», или подчеркнуты камнями округлой и заостренной формы. Входной проем с деревянной калиткой обычно располагается на южной стороне. В редких случаях дверь закрыта на замок или крючок (б. *Аққол*). При отсутствии двери проем закрывает большая каменная плита.

Среди данного типа мемориальных сооружений можно выделить выдающиеся, такие, как «қорған» Матхалыка (б. *Соғақ*), вмещающий около 40 захоронений. Монументальная, квадратная в плане форма памятника с высокими стенами на цоколе и угловыми башенками позволяет определить его как гигантский торткулак. В его архитектурно-художественном решении большую роль играют такие декоративные приемы, как: кладка из высококачественного сырца; вход, украшенный пилонами и тимпаном; ступенчатые фигурные башенки с навершиями; завершение стены в виде «данданы» – фигурно уложенных кирпичей над пояском из квадратных проемов. Кладка кирпичей на ребро с наклоном в форме «бегунца», встречается также на бейитах Аккол (сомон Цэнгэл) и Караган (сомон Дэлуун). Вкупе с двухрядной перфорацией такая стена уподобляется кружеву.

К приемам усложнения пластики стены «корганов» можно отнести членящие стены импосты и пристройку крылечек (б. Караган), а также угловые устои-контрфорсы (б. «*Үш қуйған*»). В каменных корганах также предпринимаются попытки декоративного оформления. Своеобразное решение зафиксировано нами на новом бейите Баяннура: по верху стен из рваных камней плитняка выложены мраморовидные обломки гранита – белые с красными вкраплениями и розовые. Помимо этого, местные умельцы резной орнаментацией украшают деревянные перемычки дверей. Другой интересный пример связан с кладбищем «*Тұрғунның зираты*» (сай Салбан, сомон Ховд): северо-западная стена коргана выложена в виде ступенчатой пирамиды, каждый уровень которой украшен угловыми камнями, напоминая профиль дэлуунских мавзолеев. Это возвышение стены, противоположной входу, местные казахи называют «*төр*», «*қорғанның төрі*».

К особо редким случаям относится выполнение «корганов» из дерева в виде бревенчатых срубов, которые называют здесь «*аґаш үй*», – один-два коргана на целое кладбище и то не на каждом. Большее распространение они имеют в северо-западной части Баян-Ольгийского аймака, вблизи китайской границы, где произрастают леса. Над погребениями возводятся четырехугольные постройки, по четырем сторонам или посредине которых возвышаются копьеобразные деревянные столбы.

Надо сказать, что сакральное пространство не всегда ограждается высоким забором. Нередки случаи, когда территория, занятая отдельными семьями, ограничена пунктирно поставленными камнями с выделением четырех углов булыжниками. Аналогичные решения встречаются у древних жителей Западной Монголии. В Увс аймаке нами зафиксировано интересное сооружение. Прямоугольное в плане, с четырьмя выделенными углами, оно огорожено камнями, но не вплотную, а с интервалом. Внутри него впритык к южной стенке сооружены две оградки.

Строгие геометрические формы курганов и максимальное использование пространства диктуют расположение могил рядами. Чаще всего это – насыпи с деревянными «адресами». Многие, более поздние ограды, наполовину пустые, или в левом верхнем углу имеется только одно захоронение. Это объясняется тем, что курганы строятся на перспективу: на членов семьи заготовлены места. На новом бейите Баяннура одинокую могилу фиксирует угол, как точка отсчета, образованный только двумя сторонами – северной и западной, с возможностью дальнейшего развития.

После заполнения одного кургана, рядом строится другой. Здесь мы сталкиваемся с явлением, когда архаика и современность – принцип расположения могил по родственному принципу (*сүйек*) и требования сегодняшнего дня – приходят в противоречие. Согласно первому, могилы членов рода тяготеют к могиле героического предка. Коллективные и индивидуальные погребальные сооружения родственников устанавливаются поблизости или пристраиваются, буквально лепятся друг к другу, образуя порой весьма сложные сооружения. Простейший пример усложнения планировочной структуры кладбища – при скученной пристройке. В этом случае строители используют стены существующих корганов, например, соприкасающихся углами, достраивая две свои. Причем новые стены могут приобрести любые очертания. В результате пристройки 4–5 курганов образуется ограда довольно изрезанного периметра со входами с разных сторон, охватывающая значительную территорию.

Этот принцип ярко иллюстрирует старая часть Ногоннурского некрополя, как отдельные объекты, так и планировка в целом. Например, сложносоставная форма погребального сооружения, образованная четырьмя сырцовыми памятниками, пристроенными друг к другу по оси ВЗ. Первоначально был, по-видимому, построен округлый в плане курган (диаметр 9 м), заполненный шестью могильными насыпями. На оси этого кургана, на расстоянии 4 м от него, находится многоступенчатая пирамида высотой 1,8 м. Оба сооружения соединены двумя параллельными стенами, образующими промежуточный курган с одним захоронением в центре. Композиция завершается оградой, пристроенной к пирамиде с востока. В тех случаях, когда закрываются проходы между отдельными сложносоставными сооружениями, образуются тупики, и тогда кладбища напоминают настоящие лабиринты.

Совершенно иной подход можно наблюдать на новом Баяннурском кладбище: здесь курганы разных семей выстраиваются по одной линии. Каждый последующий курган строится, с использованием восточной стены существующей ограды. Образуются протяженные ряды с входами с южной стороны, доходящие до 100 м в длину. Более десятка таких цепочек разной длины, выстроилось параллельно друг другу, с интервалом 6–8 м, на новом кладбище сомона Баяннур.

Курганы казахов Китая по форме плана разделяются на прямоугольные, квадратные, круглые и шестигранные; ориентация входов или оконных проемов – произвольная. Они выполняются из сырцового кирпича, либо камня, либо комбинируются из тех и других. В

прямоугольных в плане каменных курганах зачастую выделяется главный фасад, путем увеличения высоты стены и оформления выступающего входа, запертого деревянной дверью. В сырцовых оградах по верхнему краю либо делается обкладка камнем, либо выполняется фигурная кладка.

Таким образом, мемориально-культовые сооружения казахов Монголии и Китая представляют значительный интерес, особенно сохранившиеся до настоящего времени различные традиционные и архаические элементы, многие из которых ушли из погребально-поминальной атрибутики казахов на территории расселения основного этноса. Рассматривая их, можно заметить характерные особенности, свойственные формообразованию архитектурных типов у кочевников вообще, например, использование «вечных» форм – круга, квадрата, треугольника. Здесь видна связь с архаическими представлениями о четырехстороннем микрокосме, «Мировом древе» и «Мировой горе». Другой особенностью является монументальность памятников, в создании которых были использованы такие средства гармонизации, как выбор пропорций, соотношение масс, подбор масштаба деталей и т.д.

Литература

1. Материалы МонгКЭ. Архив Отдела этнологии и антропологии ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК.

2. Материалы КККЭ – 2010–2011. Архив Отдела этнологии и антропологии ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК.

3. Ибраев Б.А. К генезису форм купольных мавзолеев Западного Казахстана // Архитектурное наследство. Проблемы композиции. 29. М., 1981.

О ЛОКАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ УСАДЕБНОГО КОМПЛЕКСА У КАЗАХОВ КИТАЯ

Турганбаева Л. Р.

Казахский национальный технический университет им. К.И. Сатпаева, Алматы

В 2010–2011 гг. автор статьи принимала участие в работе Казахстанско-Китайской комплексной экспедиции (рук. Ажигали С.Е.) Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК (отдел этнологии) на территории Западного Китая. В ходе обследования был собран исключительно репрезентативный материал, который отчасти отражен в данной статье.

Одной из главных задач экспедиции являлось исследование системы поселений казахских кочевников и полукочевников Синьцзяна. Анализ архитектурно-пространственной среды стационарных скотоводческих поселений – районных центров СУАР (Или-Казахская автономная область, окрестности г. Кульджа, район Текес; города Мори, Барколь), в которых проживают представители казахской диаспоры, сводился к изучению многочисленных компонентов: организации улиц, положения домов по отношению к улице и друг другу, взаимосвязи усадеб, состава хозяйственных сооружений, их размещения.

В ходе обследования выявлено, что в организации приусадебного комплекса казахов Китая не прослеживается единой системы: самые разнообразные формы двора, его размеры, способ огораживания, варианты расположения жилых и хозяйственных построек. Общий вид, отчасти планировка двора, зависят от многих обстоятельств, как исторических, так и естественного порядка. К числу первых относятся, прежде всего, характер хозяйственной деятельности населения района, в частности, степень перехода к оседлости, что не могло не сказаться на формировании определенных культурных традиций, связанных и с домовым

комплексом. В поселениях городского типа, где жители не выезжают на жайляу, сооружаются многоплановые, функционально разграниченные усадьбы. Напротив, незастроенность, многовариантность расположения построек характерны для территорий, где сохраняется полуоседлый образ жизни.

Поселения казахов Китая имеют просторные улицы, четко ограниченные сплошной линией заборов. Основным элементом их являются жилые дома с усадьбами, которые либо соединяются в ряд, либо расставлены на значительном расстоянии друг от друга. Немалую роль играет внешний вид построек, который во многом определяет наиболее распространенный в здешних местах строительный материал – кирпич. Особенно выразителен он в сплошной линии плотных высоких заборов, отделяющих хозяйства от улицы. Благодаря этому, на первый взгляд, создается впечатление, что перед нами поселение с мусульманским типом глухих усадеб, но с широкими улицами. На самом деле, остальная часть ограждения зачастую носит условный характер, составляется либо хозяйственными постройками, либо жердевой и проволочной изгородью, местами даже пропадает.

На основе общепринятых признаков (расположение дома относительно улицы; расположение дома относительно линии двора; расположение хозяйственных построек относительно дома) у казахов Синьцзяна можно выделить два типа «усадеб»: 1) с несомкнутыми, несвязаными постройками; 2) с открытым двором, по периметру которого размещались хозяйственные помещения.

«Усадьбы» с несомкнутыми, несвязаными постройками, то есть те, у которых жилые и хозяйственные постройки ставятся на некотором расстоянии друг от друга, имеют три варианта расположения:

– все постройки свободно размещены по участку;

– загоны для скота и хозяйственные постройки окружают дом;

– загоны для скота и хозяйственные постройки располагаются напротив входа в дом.

Хлев нередко стоит отдельно в пределах двора, сбоку или сзади, но непосредственно с жилищем не сообщается. У зажиточных скотоводов обычно выделение всех хозяйственных помещений в особый двор, отделенный оградой от дворика перед жилым домом, где размещаются кладовые, сараи для хранения топлива. В отдельных случаях имеется открытый двор, по периметру которого размещаются все хозяйственные помещения в различном отдалении от жилья; а «усадьба» обычно ограждается кирпичной стеной.

У казахов Китая бытуют два вида хозяйственных построек: строения для помещения скота и строения для хозяйственных целей в узком значении слова. Помещения для содержания скота находятся в числе самых распространенных хозяйственных построек. Степень оседлости населения оказывает влияние на тщательность их устройства. Загоны можно подразделить на открытые и крытые, наземные и заглубленные. Открытые наземные загоны представляют собой большую или малую площадь земли, обнесенную изгородью и разгороженную по необходимости на несколько отделений для разного вида скота. Крытые от них отличаются только наличием навеса. И в тех, и в других неплотная дверь делается из грубо сколоченного дощатого щита, к стенам постройки прикрепляются кормушки, на полу стоят долбленые колоды-поилки. Выбор материалов для ограждения зависит от местных условий. Встречаются постройки земляные, дерновые, глиняные, каменные, деревянные, камышовые, жердевые и т.д. Нередко стены обмазываются слоем глины, перемешанной с соломой и навозом. Кровельным материалом служат дерн, жерди, камыш, сено. При сооружении многокамерных сараев нередко употребляется несколько сортов материалов, применяют разную по уровню технику.

Несмотря на различие во внешнем облике и конструкции, обусловленное использованием разных строительных материалов, загоны для скота имеют общие для всех них особенности. В ряду хозяйственных служб они являются самыми большими по площади, так и по внешним габаритам.

Полевые материалы указывают на бытование особых помещений для молодняка. Как правило, это низкие бревенчатые избушки или домики со стенами из плитняка и земляной

крышей, отапливаемые и неотапливаемые, которые либо примыкают к открытому загону, либо ставятся обособленно от остальных служб, ближе к дому.

Строения для хозяйственных целей в узком значении слова распределены нами по назначению. Наиболее типичными постройками для казахской «усадьбы» Синьцзяна являются так называемые «летние кухни», которые в большинстве случаев предназначаются не только для приготовления пищи. С наступлением теплых дней в них проводят большую часть суток: питаются, в свободное время отдыхают, выполняют домашние работы. Здесь могут ночевать члены семьи – старики, взрослые дети, работники.

Конструкция надворных «кухонь» отличается разнообразием: их размещают в старых жилых постройках либо при сооружении новых используют формы и строительные приемы, характерные для юртообразных построек. В зависимости от местных условий возводят бревенчатые, плетневые, каменные, саманные постройки. Чаще они прямоугольные в плане, с открытым очагом в центре.

Кроме того, у казахов Синьцзяна устойчивой привычкой остается приготовление пищи на открытом воздухе. Очаг с котлом – реликт кочевой жизни – переместился в стационарные поселения. Летние печи повсеместно встречаются в казахских «усадьбах» Западного Китая. Иногда вокруг них возводится саманная или каменная загородка, защищающая от ветра; в некоторых районах сооружается навес на столбах. В отрогах гор для корпуса печей используется камень-плитняк, с обмазкой глиной, в степной местности печи складываются из сырцового кирпича – самана. Особенностью этих печей являются широкие котлы на два-три ведра, в которых можно приготовить праздничное угощение, вскипятить воду – обстоятельства немаловажные при сохранении определенного уклада хозяйства с преобладанием скотоводства и некоторых обычаев, предусматривающих многолюдные сборы гостей.

Наряду с «летними кухнями» в качестве кладовых для хранения продуктов имеются также специальные постройки – клети и амбары. Однако в качестве хозяйственной службы последние не являлись обязательными. В психологии народа, в прошлом кочевника, остается сильной привычка наиболее ценное имущество, тем более продукты питания, хранить рядом с собой – в жилище или в непосредственной от него близости. Для этой цели максимально используется пространство под нарами. Утварью наполнен хозяйственный угол около печи. Во многих районах распространено огораживание кладовки в сенях.

В то же время зажиточные скотоводы на своих «усадьбах» имеют по нескольку клетей: отдельно содержат зерно и муку, мясо и жир, деревянную утварь, упряжь и конское снаряжение, повозки и топливо. Главное требование, которое предъявляется при их сооружении, – их прочность. Это, в целом, небольшие сооружения без окон, с наглухо заделанной крышей, со стенами из бревен или камня-плитняка, в редких случаях обмазанного плетня или самана.

Особое значение в хозяйстве имеет также хранение сена: его складывают в стога или скирды и обносят заборами из тальника, хвороста. Во многих местах вошло в практику скирдование на кровле скотного сарая.

Довольно подробно была обследована усадьба Кожантая, находящаяся в одном из аулов района Текес (окрестности г. Кульджи). Дом и дворовые постройки здесь, образуя Г-образную форму, разделяют прямоугольный участок (70х65 м) на две части: «чистый» двор и хозяйственный. Дом обособлен, на линию улицы выходит торцом, расположен по левую сторону от массивной рамы ворот. Надворные постройки сгруппированы по функциональному назначению (летние кухни, кладовые с ларями, конюшня для дорогих лошадей и т.д.), выстроены как единое здание под двускатной кровлей, близко подходя к дому, не примыкают вплотную к его стене, но соединяются стенкой-экраном с проемом, через который можно попасть на задний двор.

Передний двор имеет довольно обширные размеры (25х45 м). Справа от ворот расположена летняя печь под навесом, чуть в стороне от нее – тандыр (*тонур*) (высота – 1,1

м; диаметр основания – 1,7 м; диаметр верхней части – 1,5 м). Вся остальная часть двора пустует, время от времени используется для стоянки хозяйских автомашин.

За домом, от лицевой ограды вглубь усадьбы, располагаются строения скотного двора: помещения для хранения сена и топлива, открытые и закрытые загоны для скота (овцы, лошади, коровы, телята). Каждая группа хозяйственных построек располагается разобщенно, разбросанно, хотя чувствуется тенденция соединить строения в функциональные ряды, пристраивая их друг к другу.

Основным элементом усадьбы является жилой дом. Это – прямоугольное в плане капитальное строение из кирпича, с двускатной кровлей, отапливаемое переносной железной печью. Из парадного двора в него имеются два входа, ориентированные на юг. Входы объединяет остекленный коридор-веранда, из которого можно попасть в четыре комнаты: напротив – в две смежные спальни (родителей и молодоженов), налево – в помещение для намаза, с двумя крошечными кладовыми за ним, направо – в помещение для приема пищи, так называемую «чайхану». Спальни и молельня оборудованы дощатыми суфами (*спы*).

От улицы дом отделяет пристроенное слева помещение, со своим выходом во двор; оно имеет суфу почти на все помещение, небольшой участок пола у входа и, по-видимому, отапливается переносной печью. Аналогичны по характеру летние кухни – три ближайших к дому помещения надворных построек. В поселках городского типа усадьбы функционально более разграничены. Например, в одной из усадеб районного центра Мори (около г. Урумчи) к глухому уличному кирпичному забору примыкают основные хозяйственные помещения: кроме летней кухни и кладовых здесь имеются сараи для коров и телят, помещения для хранения сена и топлива, помещения для столярных и хозяйственных работ. С домом, который расположен торцом к улице, их объединяет крытый мощеный камнем проход. Система крыш, нависающих над строениями и частью двора, создает впечатление плотной застройки. Здесь так же, как в Текесе, жилой дом отделяет «чистый» двор от хозяйственного, и то же условное ограждение боковой и задней части усадьбы: проволочная изгородь, снопы, стены соседних строений и т.д.

В принципе, единый характер носят интерьеры жилых домов казахов и в городе, и в аулах; большое значение в них имеют напольные и настенные ковры из войлока, тускиизы, матерчатые декоративные украшения – бархатные подушки, расставляемые вдоль стен, вышитые покрывала и т.д. Внутреннее убранство жилищ определялось не только традиционными навыками, но и экономическими возможностями семьи. Наряду с подвижной мебелью городского образца, обходятся примитивной обстановкой. Суфа заменяет кровати, стол, стулья; на нарах казахи Китая совершают молитву, пьют чай, едят, а ночью спят. Расстановка вещей на суфе отражает глубокую традиционность, как видно, берущую начало в кочевом жилище.

На суфе обычно стоят небольшие украшенные жестью и раскрашенные масляными красками сундуки, в которых хранятся дорогие для хозяев дома вещи. Поверх сундуков складывают нарядную постель: стеганые и лоскутные одеяла, узорные кошмы. Под потолком на живописную горку умело уложенных вещей помещают две-три пуховые подушки в ярких наволочках. Этот своеобразно обставленный уголок демонстрирует ремесленные навыки женщины, ее художественный вкус, сноровку и, наконец, достаток семьи.

Большая часть суфы свободна от объемных вещей; здесь и предусматривается место для повседневных и праздничных трапез. Вдоль стен кладутся войлочные напольные ковры, стеганые подстилки и подушки. Здесь рассаживаются члены семьи и гости соответственно возрастному и социальному рангам. Посередине расстилают скатерть и подают угощение.

Таким образом, у казахов Китая преемственность архитектурно-пространственной организации прослеживается в принципах расселения, планировочных схемах, типах жилищ, инновации – в вытеснении элементов скотоводческого хозяйства из объемно-планировочной структуры стационарных сезонных поселений казахов, а также в формировании «усадеб» скотоводов в условиях типовой застройки круглогодичных поселений. Кроме того, в процессе складывания у казахов Китая системы поселений весьма существенную роль

играют факторы межкультурного общения. Именно они определяют характер приусадебной застройки представителей диаспоры. Отчасти копируются уйгурские и китайские усадьбы соседних селений, заимствуются крытые мощеные дворы, планировка домов, конструкции, архитектурные детали, строительная техника и т.д.

СКУЛЬПТУРА ЖОЛДАСБЕКА КУТТЫМУРАТОВА (КАРАКАЛПАКСТАН)

Шарипова Д.С.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МОН РК, Алматы

Казахи Каракалпакстана являются третьей по численности группой населения республики. Значимым фактором каракалпакско-казахского культурного диалога является то обстоятельство, что наши народы имеют общие корни, близость языка, менталитета, обычаев и традиций. Творчество казахских мастеров Каракалпакстана неотделимо от разнообразных, богатых пластическими инновациями и традиционной опорой на народное декоративное искусство достижений каракалпакской художественной школы. Определяющим вектором во взаимодействии художников разных этносов является общность драматической судьбы, связанной с экологической катастрофой Арала. Еще одним существенным моментом творческого сообщества республики является богатейшее музейное собрание в Нукусе, которое предопределило широту интересов и разнообразие техник каракалпакских мастеров.

Среди знаменитых представителей казахской диаспоры хорошо известно имя скульптора Жолдасбека Куттымуратова, работы которого вошли в золотой фонд изобразительного искусства Узбекистана.

Жолдасбек Куттымуратов родился в 1934 г. в Кегейлинском районе Каракалпакстана. Заслуженный деятель искусств Каракалпакии. Лауреат премии им. Бехзада. Лучший скульптор 2010 года по итогам голосования Академии художеств Узбекистана

Судьба Жолдасбека Куттымуратова уникальна и в то же время вызывает параллели с великими биографиями. Он пришел к скульптуре, находясь под мощным влиянием и патронажем Игоря Витальевича Савицкого, замечательного коллекционера, знатока искусства Центральной Азии и основателя музейного собрания, заслуженно снискавшего мировую славу. Его фигура является значимой для всего развития каракалпакского искусства, поэтому в обзоре мастеров казахской диаспоры этой страны мы не можем обойти ее стороной. Как мы уже сказали, музей изобразительного искусства в Нукусе носит имя И.В. Савицкого. Савицкий был художником по образованию. Вот как его описывают современники: «худой, загорелый, очень русский и в то же время азиатско-русский человек, которого интересовала только Азия, а в истории России – только период, который он хранил, над которым дрожал, который спасал, любил, ценил, гордился, хвалился и просто трясся над каждым полотном и куском полотна, который у него был» [1]. Он останется в памяти потомков подвижником и открывателем. Музей – главное детище киевлянина, окончившего художественный институт им. М.В. Сурикова, приехавшего в 1950 году в Каракалпакстан, в Хорезмскую археолого-этнографическую экспедицию открывателя древнехорезмийской цивилизации С.П. Толстова.

Работа в шести хорезмских экспедициях не могла пройти бесследно. Тяжелейшие условия, изнурительный труд соседствовали с постоянным чувством того, что ты являешься первопроходцем, открывателем в бесконечном и неизведанном просторе пустыни удивительных сокровищ истории. «Бесчисленные, ныне почти исчезнувшие, крепости, замки, дома встречались большими скоплениями, неожиданно возникали среди безлюдных высоченных гряд песков или розовых такыров. Мы буквально ходили по древностям», – вспоминал И. Савицкий [2]. Он приобрел страсть к открытиям археологических артефактов, уникальных произведений каракалпакского прикладного искусства, картин мастеров

Центральной Азии 1920–30-х гг., произведений русского авангарда, пылившихся в квартирах вдов художников и почти исчезнувших из истории искусств. В Нукусе, делая первые шаги в собирательстве, И. Савицкий обрел настоящих друзей и единомышленников, которые всецело поддержали его идею создания музея. Действительно, перед поколением хрущевской оттепели неожиданно открылась дверь в безбрежный простор для подвига, научного, исследовательского, художественного. И люди того времени оказались под стать удивительному времени: поразительны их энергия, вера в свои силы, посвящение себя целиком и полностью искусству. Среди этих одержимых людей был Жолдасбек Куттымуратов. После окончания живописного отделения республиканского художественного училища имени П.П. Бенькова (Ташкент) в 1961 г. Ж. Куттымуратов работал художественным редактором в Каракалпакском государственном издательстве. В 1965 г. стал реставратором в Музее искусств под руководством И.В. Савицкого. Каждодневная работа с наследием древнего Хорезма стимулировала его интерес к скульптуре. Через его руки прошли керамические изделия, множество терракотовых фигурок обожествленных предков, коропластика древнеземледельческих среднеазиатских оазисов, а также хорезмские статуарные оссуарии – пустотелые керамические статуи, используемые в зороастрийском погребальном культе в качестве костехранилищ.

«Невесты» (1968) содержат в себе все характеристики просветленно-спокойного, всеобобщающего архаического искусства. Изображения девушек со сложенными на груди руками, с удлиненными головами исполнены возвышенного неземного покоя, отрешенности от реального мира, которые демонстрирует статуарные оссуарии и терракоты.

Строго фронтальное положение тела, легкий наклон головы, – все способствует созданию настроения сосредоточенного покоя, вызывая в памяти многочисленные образцы искусства древнего мира. «Египетский след» в ранних работах Ж. Куттымуратова связан и с особой декоративной выделкой, изяществом статуэток. Отточенная пластика «Невест» вызывает в памяти египетские вещи, к примеру, хорошо известную туалетную ложечку в виде плывущей девушки с цветком лотоса в руках (новое царство XVIII династия, середина II тысячелетия до н.э.) из слоновой кости и дерева. Однако отчетливое сходство с мировыми шедеврами не отменяет внутреннюю суть художника. Куттымуратов осознает себя «усто» – мастером, способным извлекать из сухой коры мертвого дерева волшебные узоры. Высокий профессионализм, тончайшая обработка дерева, понимание декоративности его фактуры, достижение особой плавности и гармонии линий контуров становятся для него обязательными задачами. Разнообразные параллели с мировой историей искусств в связи с куттымуратовскими произведениями всегда прочно опираются на родной фундамент каракалпакского прикладного искусства, на образцы витиеватой деревянной резьбы замечательных народных мастеров. Тонкое узорочье, украшающее скульптуры, восходит к богатым традициям декорирования створок дверей и ворот, резных деревянных сундуков и подпорных столбов-колонн.

От более обобщенных произведений он приходит к «Каракалпакской невесте» (1969). Работа тоже входит в цикл невест, только в данном случае скульптор усиливает декоративное звучание дерева, подвергая материал почти ювелирной обработке. Куттымуратов, продолжая вековые традиции ремесла, в данном произведении не только моделирует удивительный по пластичности красный *киймешек* (каз. «кимешек»), но и украшает гравировкой поверхность, вырисовывая великолепные обереги юной девушки. Он сочиняет подлинную оду каракалпакскому свадебному костюму, не боясь многословности в описании ювелирных изделий. Мы четко опознаем прекрасный уникальный нагрудный амулет – *хайкель*, большие крестовидные бляхи *шартуйме*. Важнейшей принадлежностью свадебных украшений был *онгирмоншак*, «звенящие подвески», – украшение, носимое чуть ниже пупа, символ материнства. Очертания его верхней части повторяли купола мечетей и мазаров. Также четко гравирована скульптором нижняя часть украшения, которая оснащена узорчатым ободком (*шашак*) с множеством небольших цепочек, каждая из которых

заканчивается колокольчиками или ромбовидными листочками, выступающими символом семени, дающим начало всему живому.

Драгоценные украшения не затмевают прекрасный лик невесты. Великолепные поэтические строки, посвященные женской красоте, мы находим в каракалпакской эпической поэме «Кырккыз»: «стан Гулаим был строен и тонок, как стрела / брови изогнуты, как лук исфаганской работы / белки глаз подобны молоку, отражающему небо / райки глаз – как черные колесики с тонкими спицами» [3, с. 16]. Прекрасная молодая предводительница женского войска Гулаим живет со своими подругами в неприступной крепости на острове, посвящая свои дни ратному делу и боевым упражнениям. В тяжелый для родины миг девушки выступят против врага – полчищ калмыков – и будут торжествовать победу. Эпос на сюжет борьбы амазонок с внешними врагами уникален и зафиксирован только у каракалпаков как отражение сильных матриархальных обычаев в управлении массагетских племен. Удивительный словесный памятник «Кырккыз» не мог не отразиться во всех сферах творчества каракалпаков. В том числе в народном женском костюме, в котором есть узор вышивки, напоминающий кольчугу, а головной убор невесты *саукеле* напоминает шлем воина. Опосредованно – в рассмотренных нами излюбленных образах Ж. Куттымуратова.

Каракалпакский фольклор, как отмечается исследователями, вопреки религиозным традициям среднеазиатских культур отличает необычное чувственное отношение к феномену «женской красоты» [4, с. 42]. Начиная с «Невест», вырисовывается ведущая тема мастера, связанная с восторженным изображением женских образов. Целомудренно окрашенное тонкое понимание переходного момента от отрочества к девичеству позволяет ему обрести удивительный, отстраненный лиризм в скульптуре «Росток» (1968), изображающей вытянувшуюся в струнку девушку. Как прекрасная кариатида, подпирает она ветви древа, которое мастер облюбовал для работы. Многие скульпторы, работающие с деревянной скульптурой, стремятся оставить нетронутым часть ствола, ветви, отражая тем самым косность материала, его самостоятельную отдельную сущность. Ж. Куттымуратов старается вовлечь дерево в свои фантазии, одушевляя его, наделяя определенной ролью в образном скульптурном «представлении». Тело девушки без всякой опоры примыкает к древесному стволу, проступая его органическим порождением – нежным ростком. Стройная фигурка, ее гибкость и слабость, оказывается способной «оживить» сухое дерево, вернуть ему свежесть бытия. Автор ритмически соединяет силуэт девушки с абрисом древесных деталей, устанавливая между ними нерушимую связь. Работа с крупным блоком дерева и создание утонченных вещей – характерные черты творчества Ж. Куттымуратова, раскрывающие своеобразие его пластического мышления, его монументальный лиризм.

Стремление к впечатлению монументальности внутренне присуще мастеру. Дерево изначально направляло ваятеля на проектирование величественного и масштабного. Преодоление инертности материала для воплощения своей идеи, для достижения в скульптуре духовного идеала сопровождается огромным напряжением сил. Скульптор и в этом остается народным мастером, в личном кодексе которого записано, что зритель не должен видеть многотрудность творческого процесса. Отсекая все лишнее, энергично рубя дерево, подчиняя его себе, он приходит к искомому образу. Ж. Куттымуратов много внимания уделяет отделке и выявлению фактуры, полировке отдельных частей.

Однако скульптор подвержен и другому пути. Обнаженная натура интересует мастера не в аспекте исследования форм и ритмов, а как средство показать свободный и стихийный характер красоты. При этом фантазия автора стремится угадать в прихотливом движении древесных образований нужный образ. Как в рассмотренной работе, так и в других многочисленных произведениях Ж. Куттымуратова формы лишь частично «высвобождаются» из деревянного блока. Мастер, оставляя дерево необработанной массой, использует как формообразующую концепцию принцип «нон-финито». Добровольно подчиняясь природной форме, он находит эффектные приемы обогащения пластического образа. Так, к примеру, в работе «Тополек» оставленная незавершенной рука обретает формы парящего крыла, трансформируя образ прекрасной девушки в ангелоподобное

существо. У скульптора чрезвычайно развито понимание материала, он всегда чувствует тот момент, когда надо остановиться и оставить все как есть, в своей органической нетронутости.

Такое же обостренное, живое чувство фактуры, какое редко встретишь у человека из большого города, ведет его к созданию живых дышащих образов, наполненных неукротимым движением. Используя принцип нон-финито, мастер объединяет в скульптурной композиции природную стихию как неоформленную хаотическую субстанцию и человеческие черты, выявленные с абсолютным артистизмом и тонкой графичностью. Однако природная масса и произведение художника всегда нераздельны. Обычно фигурки срастаются в своем основании с деревянным блоком.

Продолжает линию неоархаизма ваятеля скульптура 1968 года «Амударья». В ней образ реки антропорфен – тонко моделированное женское лицо увенчано короной из ветвистых побегов дерева. Пластическое решение строится на резком контрасте гладкой плоскости лица, прочерченных силуэтов и линий и обобщенного изображения волн – нетронутых древесных наростов, изгибающихся в причудливых ритмах. Иконографически скульптура близка изображению горгон, распространенному в архаике, у которых женское лицо выступало в обрамлении развевающихся волос, подобных сплетенным змеям или непосредственно змей. Образ чудовища взят на заметку скульптором как великолепный образец выражения неуправляемой мощи природы, ее хтонического начала. Вспомним здесь, что Амударья называлась также «Джейхун» – бурная, безумная, неукротимая. Персонифицированная в образе прекрасной женщины река не теряет своей принадлежности нижнему миру – водной стихии. Отметим, что образная цепочка волосы девушки - воды реки -змеи присутствует и в упомянутом выше эпосе «Кырккыз», где мы встречаем и «косу, хлынувшую рекой», и «неторопливой змеей/ По плечам скользила коса».

В скульптуре «Амударья» миндалевидные глаза, точеный нос, сочные губы, стремительный разлет бровей воспроизводит конкретный тип восточной красавицы, но одновременно «слепой взгляд» (отсутствие зрачков) отсылает к египетским портретам Нового царства, так и скульптурам Топраккалы, к ликам погребальных масок и кушанской буддистской скульптуры. В то же время хтонические черты всегда имеет образ богини-матери, мифической прародительницы, поэтому образ реки воспринимается как метафора жизни.

Стилизация под древность, которая сильна в перечисленных работах, связана с первым занятием Ж. Куттымуратова – реставрацией. Здесь нужно иметь в виду, что в результате подобного рода творческой деятельности целостность артефакта восстанавливается с субъективной позиции, преломляется через вкус и навыки реставратора, поэтому говорить о подлинности древности в этом случае очень сложно. Помимо этого обстоятельства в разговоре о Ж. Куттымуратове важно помнить, что арсенал художественных заимствований мастера жестко не дифференцирован ни национально, ни географически, ни исторически: речь идет о Древнем Востоке в целом, об обширном пласте египетского, переднеазиатского искусства, включая и скульптуры, и росписи древних городов Согда и Хорезма. Ж. Куттымуратов, таким образом, создает некие свое обычные скульптурные «подражания древним». Поэтому в качестве определяющего качества скульптуры выдвигается условность. Однако подобная условность, некоторая стилизация далеки от опытов столичных или городских мастеров, в ней нет холодного эстетства, наоборот, все овеяно доверчивым и простодушным любованием архаическим искусством.

Сам ландшафт Каракалпакстана насыщен опытом древних. Ж. Куттымуратов получает эстафету по праву наследника этой земли. Он принадлежит к мастерам, которые напоминают своим современникам, откуда и кто они. Связь с мифологическим прошлым выстраивается в его искусстве совершенно естественно. Сам выбор дерева предопределен тем, что этот материал воплощает в себе извечное и мощное природное начало. Достаточно памяти о том, что само дерево – стихия и один из шести элементов в восточных космогониях (вместе с Огнем, Водой, Землей, Воздухом и Металлом).

Показательны в этом случае история, связанная с знаменитым русским скульптором С.Т. Конёнковым, который обратившись к дереву, создал уникальный ряд скульптуры XX века. Споря однажды с поэтом А. Кручёных, у кого длиннее могут быть волосы, у мужчин или женщин, Конёнков как неоспоримый довод привел пример библейского героя Самсона. Соль этой истории в том, что для Конёнкова Самсон выглядел ближайшим соседом. Описавшая этот случай искусствовед С. Базазьянц отметила, что «много лет спустя <…> я поняла своеобразную особенность личности скульптора, его способность ощущать историческое время как время ныне существующее, сегодняшнее» [5, с. 150]. Эти же слова можно смело отнести к творческой практике каракалпакского мастера.

Конкретное обращение к древним мифологическим образам и их трансформация согласно собственным скульптурным поиском, сложным образно-смысловыми задачам современного художника вызвало появление работы «Анахита, спасающая рыб». Анахита – богиня воды и плодородия в иранской мифологии. Поначалу она воплощала источники, стекающие с мировой горы. Культ Анахиты был чрезвычайно распространен в Хорезме: для этой земли вода является источником всего сущего.

При создании «Анахиты» скульптор стремился к тому, чтобы главные силовые линии произведения проходили не в плоскости внешней формы, а в пространстве внутреннем, и буквально, и метафорически. Фигура спелената, защищена струями водопада. Она рождается из волн на глазах у зрителя, с необыкновенной свободой совершая метаморфоз, как какая-нибудь диковинная бабочка беспрепятственно свершает круг внешнего физического преображения. На примере Ж. Куттымуратова мы можем понять, как в жизни творца происходит самовозрождение мифологического сознания для создания наглядно-чувственных образов счастливых мгновений или катаклизмов природы и человеческой жизни. У мастера это происходит не только благодаря обращению к мифологическим сюжетам. Все в этом случае гораздо серьезнее и глубже. Скульптор сознательно приходит к очеловечиванию стихий. Персонификация природы является основной особенностью мифа. Мифологическое сознание вырисовывает картину мира как поля действия антропоморфных сил. Ничто внешнее в природе не отделяется от внутренних переживаний, и в мире царствует всеобщая сопричастность. За каждым конкретным шагом свой судьбы творец видит многочисленные аналогии с историческими и природными процессами своей земли. Не случайно, в тяжелейшие моменты утраты художник, обращается к извечным образам. «Работа «Анахита – богиня воды и плодородия», посвящалась дочери, трагически погибшей в 1999 году, – писала в обзоре выставки искусствовед К. Акилова, – художник, переборов в себе горечь утраты, создал образ не конкретной девушки, а образ-аллегорию, образ-метафору» [6]. Для Ж. Куттымуратова скульптура стоит в одном ряду с жизненно важными ритуалами, поэтому в ней появляется некий суггестивный магический оттенок. Культ Анахиты, связанный с подземным миром, с идеями творения и воскресения, помогал осознать и принять роковые удары судьбы.

В 1990-е годы Ж. Куттымуратов постепенно приходит к внятной личной интонации, к авторскому жесту, просвечивающему за многими культурными слоями. Этот процесс идет одновременно с ослаблением ощущение замкнутого на себе пластического объема, его скульптуры обретают точки соприкосновения с окружающим миром. Абсолютная отрешенность и погружение в себя его женских образов сменяется пластическим пересказом событий. От скованности и иератической неподвижности скульптор приходит к ярко выраженному движению, ведущему к трансформации круглой скульптуры в лирическую композицию. Заметим, что Ж. Куттымуратов в этих поисках находится в русле исканий советской станковой пластики этого периода. 1970-ые годы характеризуются живейшим интересом к символическому обобщению и вместе с тем, нахождению некого баланса между конкретикой образа, даже увлечением повествовательностью и усложнением образного восприятия, его многослойности [см.: 7]. Ж. Куттымуратов, вдохновляющийся самыми разными пластами духовного наследия, так же стремится к обогащению образного смысла,

открытой чувственности, фактурности, раскрытию природной «эмоциональности» самого материала,

Здесь мы подходим к сложной проблеме соотношения разных эстетических парадигм в творчестве одного художника. Ж. Куттымуратов как мастер, тяготеющий к народному искусству, стремится одержать победу над материалом, подчинить его своей воле. Как современный художник он делает все, чтобы расширить возможности предоставленных ему средств и устремляется к обыгрыванию и акцентированию природной естественности, нетронутости дерева.

Примерно такая же дилемма возникает в соотнесении коллективных ценностей и индивидуального. Тяготея к всеобщим образам, обобщенности, Ж. Куттымуратов с каждым годом приближается к исповедальным, лиричным композициям.

В работе «Кто-то стучится в дверь» сидящая фигура женщины отчетливо выражает конкретное состояние – прислушивание к какому-то неясному звуку, – порождающее атмосферу ожидания и тревоги. Одинокая фигура, лишенная всяких свойств пантомимы или дополнительных поясняющих предметов, цельная и завершенная, в то же время возбуждает зрительскую фантазию, подвигающую нас строить какие-то предположения и догадки о сюжете. В ранних произведениях подобное было невозможно. В отличие от них его последние произведения полагаются скорее на богатство ассоциативного мышления зрителей, нежели на их эрудицию и знание древности. Прелестная головка выглядит как драгоценный цветок на тонком стебле шеи, взгляд, устремленный вдаль; резкий контрапост: верхняя часть повернута вправо, тело – влево, – задает экспрессию и динамику. Единство эмоциональной атмосферы подчеркивает нервный ритм самой текстуры дерева, стремительно разрастающимися разводами его узоров. Пространство оказывается пронизанным духовными токами. Кажется фигура самовольно, помимо воли скульптора, обретает динамику, постепенно разрывая путы сдерживающих ее оков застылого предстояния. Речь идет пока не о динамичной композиции, а только о зарождении движения, появления мельчайших деталей, вносящих в скульптуру многообразные оттенки динамики.

Визуальная история, связанная с другой работой связана уже с изящной фигурой танцовщицы, небрежно держащей веер, покачивая тонкой и гибкой, как лоза, талией. Куттымуратов будто окончательно освобождает здесь женскую фигуру от долгого плена, и она, словно боясь потерять хоть мгновение в бездействии, наслаждается фламенко. Резкий взмах рук, изгиб стройного тела, ритмическое чередование темных и светлых полос, – все наполняет фигуру мощной энергией традиционного испанского танца.

В работах последних лет «Девушка в тобелике» (2011), «Идущая» (2012) он пользуется уже опробованным приемом расположения фигуры в повороте, с одним опущенным, с другим поднятым плечом, со склоненной головой. Поза, мотив завершенного преодоления пластическим объемом давления пространства сам по себе составляет рассказ в скульптуре. Мастер искусно использует каждую деталь, например, *тобелик* (шапка цилиндрической формы, обычно из тонкого листового серебра; надевалась поверх *саукеле*), который сам по себе является наполненной формой, великолепной скульптурой, – для того, чтобы вырезанная из дерева фигура обладала содержательностью, образной насыщенностью. Показателем мастерства Ж. Куттымуратова является тот факт, что он достигает сгущенной поэтической формулы прекрасной женщины скупыми средствами и выверенными композиционными приемами.

В последние годы Ж. Куттымуратов обращается к твердым материалам – мрамору, граниту, известняку, – храня верность избранной им линии спонтанного творческого процесса. «Бывает, что именно материал подсказывает тему. Изучая его особенности, начинаешь придумывать и размышлять о том, о чем хочется рассказать, о чем грустит душа, о чем мечтаешь, – рассказывает художник, – иногда материал «выдает» даже конкретный образ. Такое случается со мной часто. Однажды я достал глыбу мрамора и долго смотрел на поверхность камня. И увидел то, что ожидал... На мраморе я увидел облик женщины, с нежностью и великой грустью прижимающей к своему лицу головку младенца. Она тихо, но

тревожно что-то шептала. Я «услышал» этот шепот. Когда пристальней вгляделся в младенца, то ясно увидел рыбу. И тогда понял – это был образ моря. Нашего Арала! Эту работу я выполнил, как говорится, на одном дыхании, очень волновался. И только потом, после того как решил, что она закончена, то удивился еще больше. Невероятно! На мраморе была тонкая трещина, которая проходила прямо по щеке изображаемого образа – будто след от капли слезы... Эту работу я назвал «Шепот Арала» [цит. по: 8].

Лирический талант автора, способность к подлинному сопереживанию проявляются в том, что все его портретные образы при кажущейся отстраненности, недоступности для зрителя и идеализированности являются психологически насыщенными портретами. Индивидуальное проступает сквозь всеобщее. Каждая работа пробуждает интерес и к конкретному персонажу, и к духовному величию каракалпакской земли в целом. Образы невест и богинь-прародительниц, образы рек и природы сливаются во всеобъемлющий образ женщины. Красоту женского тела – классической темы скульптуры – Ж. Куттымуратов определял через проникновение в материал, артистичное и уважительное владение им. Особенность художественного дарования скульптора заключается в органичном сочетании профессионального скульптора и народного умельца, соединения рефлексии современного художника и пантеистического миропонимания человека пустыни. Национальная окраска его произведений выделяет мастера в число ярких деятелей Узбекистана.

Литература

1. Успенская Г.Н. Ташкент – прекрасная эпоха // http://uspensky.narod.ru/uspensky.html.

2. Цит.по: Чешкова Л. Шесть сезонов и вся оставшаяся жизнь // Вокруг света. 2014. 8 августа // http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/6456/.

3. Тарковский А.А. Повесть о прекрасной Гулаим, батыре Арыслане и сестре его Алтынай, о бае Аллаяре и пастухе Журыне, о шахе Надире и хане Суртайше. М., 1965.

4. Джанабаева Г.Д. Эстетика каракалпакской народной художественной культуры: автореф. дис. …докт. филос. наук. М., 2003.

5. Конёнков С.Т. Встречи. Воспоминания современников о скульпторе. М., 1980.

6. Акилова К. Песнь земли каракалпакской // www.sanat.orexca.com/rus/archive/3-2000/kamola_akilova.shtml.

7. Яблонская М.Н. Парадоксы станковой графики // Творчество. 1983. № 3.

8. Утегенова У. Тайны прекрасного // erkinkk.ucoz.org/blog/iskusstvo/2011-12-08.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдулина Аксункар Турсуновна – к.и.н., старший научный сотрудник Отдела этнологии и антропологии Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК (г. Алматы, Казахстан)

Аблажей Наталья Николаевна – д.и.н., доцент, старший научный сотрудник Института истории Сибирского Отделения Российской академии наук (г. Новосибирск, Российская Федерация)

Ажигали Серик Ескендирулы – д.и.н., профессор, член-корреспондент Международной академии архитектуры стран Востока, зав. Отделом этнологии и антропологии Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК, руководитель Монгольской и Китайской этнографо-этноархеологических экспедиций ИИЭ (г. Алматы, Казахстан)

Айдарбаева Раушан Қайсақызы – т.ғ.к., Д.Серікбаев ат. Шығыс Қазақстан мемлекетік техникалық университеті доценті (Өскемен қ., Қазақстан)

Алдашева Анара Болотовна – к.социол.н., доцент Кыргызского национального университета им. Жусупа Баласагына (г. Бишкек, Кыргызстан)

Асанканов Абылабек Асанканович – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии исторического факультета Кыргызского национального университета им. Жусупа Баласагына, член-корреспондент Национальной академии наук Кыргызстана (г. Бишкек, Кыргызстан)

Ахметова Шолпан Камалидиновна – к.и.н., старший научный сотрудник Омского филиала Института археологии и этнографии Сибирского Отделения Российской академии наук (г. Омск, Российская Федерация)

Ашимова Дана Ибрагимовна – магистрант кафедры истории Казахстана Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова (г. Талдыкорган, Казахстан)

Әлжан Қуаныш Ұзақбайұлы – философ.ғ.к., доцент, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Әшімов Бағлан Абдрахманұлы – гуманитарлық ғылымдарының магистрі, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Базылхан Нәпіл – филол.ғ.к., ҚР БҒМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Байгабатова Назгуль Кажимуратовна – к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова (г. Талдыкорган, Казахстан)

Байдаров Еркин Уланович – к.философ.н., профессор Российской академии естествознания, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б.Сулейменова (г. Алматы, Казахстан)

Баймагамбетова Айтбала Жамкеновна – к.философ.н., доцент Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина (г. Астана, Казахстан)

Баймолда Досан – PhD, Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры (Алматы қ., Қазақстан)

Балтабаева Кулгазира Нурановна – к.и.н., директор аналитического центра Всемирной ассоциации казахов (г. Алматы, Казахстан)

Baltabayeva Kulgazira Nuranovna – Candidate of Historical Sciences, the world Association of Kazakhs, Director of Analytical Center (Almaty, Kazakhstan)

Бейсеғұлова Айнұр Қыдырғалиқызы – тарих магистрі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқытушысы (Алматы қ., Қазақстан)

Бекназаров Рахым Агибаевич – д.и.н., профессор кафедры «Истории и регионоведения» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова (г. Актобе, Казахстан)

Бижанова Меруерт Алтынбекқызы – философ.ғ.к., ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының аға ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Бұланов Ержан Олжабайұлы – т.ғ.к., І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің Қазақстан тарихы кафедрасының доценті (Талдықорган қ., Қазақстан)

Дацышен Владимир Григорьевич – д.и.н., профессор, заведующий кафедрой всеобщей истории Сибирского федерального университета (г. Красноярск, Российская Федерация)

Дәулетхан Әлімғазы – т.ғ.к., ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Ергалиева Райхан Абдешевна – доктор искусствоведения, профессор, заведующая Отделом изобразительного искусства Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МОН РК (г. Алматы, Казахстан)

Ермекбай Жарас Акишевич – д.и.н., профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин Казахстанского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова (г. Астана, Казахстан)

Ерімбетова Құндызай Мырзашқызы – т.ғ.к., ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері (Астана қ., Қазақстан)

Есеркенова Айжан Құрманәліқызы – Қ. Жұбанов атындағы орта мектебі тарих пәнінің мұғалімі (Ақтобе облысы, Мұғалжар ауданы, Жұрын с., Қазақстан)

Ескекбаев Дәурен Биматұлы – т.ғ.к., этнограф, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, ТЭИ-нің Астанадағы өкілі (Астана қ., Қазақстан)

Жайлыбаев Дәулет Жақсымұратұлы – гуманитарлық ғылымдарының магистрі, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Жанбауылова Гүлмира Акенбекқызы – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің магистрі (Атырау қ., Қазақстан)

Жанбосинова Альбина Советкызы – д.и.н., профессор Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

Жолдасбаев Сәйден Жолдасбайұлы – т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Археология ғылыми-зерттеу орталығының директоры (Түркістан қ., Қазақстан)

Заңәділұлы Нөсербек – Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркология ғылыми-зерттеу институтының қызметкері (Түркістан қ., Қазақстан)

Кабульдинов Ерик Ермуханович – учитель истории Пристанской средней школы Таврического района Омской области (Омская область, с. Байдалин, Российская Федерация)

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – д.и.н., профессор, директор научно-исследовательского центра «Евразия» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан)

Калыш Аманжол Боранбаевич – д.и.н., профессор, заведующий кафедрой археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета им. аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Каргабекова Раушан Исмаиловна – магистр искусствоведения, старший научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МОН РК (г. Алматы, Казахстан)

Касымова Дидар Бисенгалиевна – к.и.н., доцент Университета КИМЭП (г. Алматы, Казахстан)

Ксенжик Галина Николаевна – д.и.н., доцент, академик МААО, зав. Отделом истории Казахстана нового времени Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК (г. Алматы, Казахстан)

Қайырғалиева Гүлфайруз – т.ғ.к., Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің доценті (Атырау қ., Қазақстан)

Қалшабаева Бибизия Кенжебекқызы – т.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры (Алматы қ., Қазақстан)

Қарасаев Ғани Мұқашұлы – т.ғ.д., ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты бөлім меңгерушісі (Астана қ., Қазақстан)

Қобландин Қалыбек Ибрагимұлы – т.ғ.д., Қазақстан Республикасының Моңғолиядағы Төтенше және Өкілетті Елшісі (Уланбатор қ., Моңғолия)

Қозғамбаева Гүлнар Бестібайқызы – т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Археология, этнология және музеология кафедрасының доценты (Алматы қ., Қазақстан)

Қоңырбаева Күлсия Мағражқызы – философ.ғ.к., ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының аға ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Мажиқызы Нұрлыхан – гуманитарлық ғылымдарының магистрі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқытушысы (Алматы қ., Қазақстан)

Мажитов Саттар Фазылович – д.и.н., профессор, академик МАИН и РАЕН, Генеральный директор Международного института интеграции социогуманитарных исследований «Интеллект Орда» (г. Алматы, Казахстан)

Мамашев Талғат Асылұлы – Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы Төралқа төрағасының бірінші орынбасары, «Туған тіл» альманағының бас редакторы (Алматы қ., Қазақстан)

Мейірманов Аманжол Досжанұлы – философ.ғ.к., доцент, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының аға ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Михнова Светлана Афанасьевна – к. философ.н., доцент Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина (г. Астана, Казахстан)

Муканова Гульнар Кайроллиновна – к.и.н., доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Мұқаметханұлы Нәбижан – т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультеті қытайтану кафедрасының меңгерушісі (Алматы қ., Қазақстан)

Мұқамәдиұлы Құрметхан – т.ғ.д., профессор, Моңғолия Ғылым академиясы Халықаралық ғылыми зерттеулер Институтының жетекші ғылыми қызметкері (Уланбатор қ., Моңғолия)

Мырзақан Жақып Барлықұлы – профессор, тарихшы-этнограф, ҚХР Шынжаң қоғамдық ғылымдар академиясы бұрынғы вице-президенті (Үрімжі қ., ҚХР)

Набиолла Насихат – филология магистрі, ҚР БҒМ ҒК М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Фольклортану бөлімінің ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Ниязханқызы Гүлжанат – т.ғ.к., Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университетінің аға оқытушысы (Өскемен қ., Қазақстан)

Нуралиев Абсаттор – филол.ғ.д., Ресей-Тәжік (Славян) университеті тарих және журналистика теориясы кафедрасының профессоры (Тәжікстан, Душанбе қ.)

Нурумбетова Кенжегуль Калдыбековна – к.и.н., старший научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК (г. Алматы, Казахстан)

Нұрмұратов Серік Есентайұлы – философ.ғ.д., профессор, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты директорының орынбасары (Алматы қ., Қазақстан)

Нысанбаев Әбдімәлік Нысанбайұлы – философ.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты директорының кеңесшісі (Алматы қ., Қазақстан)

Октябрьская Ирина Вячеславовна – д.и.н., профессор, зав. Отделом этнографии Института археологии и этнографии Сибирского Отделения Российской академии наук (г. Новосибирск, Российская Федерация)

Омарова Гүлнар Сейітқәрімқызы – философ.ғ.к., О. Сүлейменов атындағы әлеуметтік-гуманитарлық институтының қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Орынбаева Гульмира Усенбаевна – к.и.н., старший научный сотрудник Отдела этнологии и антропологии Института истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК (г. Алматы, Казахстан)

Орынбекова Риза Жәнібекқызы – коммуналдық мемлекеттік қазыналық кәсіпорын Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейіңың экскурсоводы (Қарағанды қ., Қазақстан)

Ошақбаева Жазира Бейбітқызы – философ.ғ.к., доцент, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының аға ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Попова Лариса Федоровна – к.и.н., зав. отделом Этнографии народов Средней Азии, Казахстана, Кавказа и Крыма Российского этнографического музея (г.Санкт-Петербург, Российская Федерация)

Рахимов Ернур Кендибайулы – к.и.н., докторант PhD Казахского национального университета им. аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Рахметұлы Сұраған – т.ғ.к., Моңғолия Қазақ жазушылары кеңесінің төрағасы (Өлгий қ., Моңғолия)

Сарқытқан Қастер – геогр.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ доценті (Алматы қ., Қазақстан)

Сармурзина Нагима – т.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекекеттік университетінің доценті (Атырау қ., Қазақстан)

Стасевич Инга Владимировна – к.и.н., старший научный сотрудник Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) Российской академии наук (г. Санкт-Петербург, Российская Федерация)

Телебаев Газиз Турысбекович – д.философ.н., профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан)

Тоқтабай Ахмет Уалханұлы – т.ғ.д., ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты Этнология және антропология бөлімінің бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Толпеко Ирина Васильевна – к.и.н., доцент кафедры этнологии, антропологии, археологии и музеологии Омского государственного университета им. Ф.М. Достоевского (г. Омск, Российская Федерация)

Турганбаева Ляйля Рымбековна – доктор архитектуры, профессор Казахского национального технического университета им. К.И. Сатпаева (г. Алматы, Казахстан)

Турсынова Жанагуль Жарековна – к.пед.н., доцент, директор ГУ «Государственный архив Карагандинской области» (г. Караганда, Казахстан)

Үдербаев Алмас Жауынбайұлы – филол.ғ.к., Қазақстан-Британ техникалық университетінің сениор-лекторы (Алматы қ., Қазақстан)

Хазбулатов Андрей Равильевич – доктор философии (PhD), Генеральный директор ТОО «Казахский научно-исследовательский институт культуры» (г. Астана, Казахстан)

Хафизова Клара Шайсултановна – д.и.н., независимый эксперт (г. Алматы, Казахстан)

Шаймарданова Зарема Джуандыковна – д.и.н., ведущий специалист Управления послевузовского образования КазУМОиМЯ им. Абылай хана (г. Алматы, Казахстан)

Шалманова Алия Бакитжановна – этнограф, главный специалист Управления культуры, архивов и документации Актюбинской области (г. Актобе, Казахстан)

Шарипова Диляра Сафаргалиевна – кандидат искусствоведения, ведущий научный сотрудник отдела изобразительного искусства Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МОН РК (г. Алматы, Казахстан)

Шәмші Жұмамұрат – т.ғ.к., «Мәдениет» журналының тілшісі (Астана қ., Қазақстан)

Шерімбетова Зияда Сайдахматқызы – КГКП Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану мұражайы, кіші ғылыми қызметкер (Қарағанды қ., Қазақстан)

Шкляева Светлана Аркадьевна – кандидат искусствоведения, доцент кафедры истории и теории изобразительного искусства Казахской национальной академии искусств им. Т. Жургенова (г. Алматы, Казахстан)

Ынтыханұлы Қалбан – филология магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің Түріктану, алтайтану ғылыми зерттеу орталығының қызметкері (Астана қ., Қазақстан)

Ярков Александр Павлович – д.и.н., профессор, директор Института гуманитарных исследований Тюменского государственного университета (г. Тюмень, Российская Федерация)

Shugatai Amangul – Master Science, Tsegmid Institute of Geography, Mongolian Academy of Science (Ulanbaatar, Mongolia)

ҚЫСҚАРТУЛАР ТІЗІМІ

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

АВПРИ – Архив внешней политики Российской империи
АП РК – Архив Президента Республики Казахстан
АӨЖМ – автордың өзі жинаған материалдары
БАҚ – бұқаралық ақпараттық құралдар
ВКП (б) – Всесоюзная Коммунистическая партия (большевиков)
ВКО – Восточно-Казахстанская область
ВСК – Восточно-Сибирский край
ВЦИК – Всесоюзный Центральный Исполнительный Комитет
ГААО – Горно-Алтайская Автономная область
ГАВКО – Государственный архив Восточно-Казахстанской области
ГАКО – Государственный архив Карагандинской области
ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации
ДВК – Дальневосточный край
ДКНБ – Департамент Комитета национальной безопасности
ДҚҚ – Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы
ЗСК – Западно-Сибирский край
ИКАО – Или-Казахская автономная область
ИРК – Институт развития Казахстана
КАССР – Казахская Автономная Советская Социалистическая Республика
КНР – Китайская Народная Республика
ҚМӨҒЗИ – Қазақ мәдениет және өнертану ғылыми-зерттеу институты
ҚХР – Қытай Халық Республикасы
МИДО – Моңғолия ислам діні орталығы
ММҚ – Моңғолия мұсылмандар қоғамы
ММО – Моңғолия мұсылмандары одағы
ММҰО – Моңғолия мұсылман ұйымдары орталығы
МОМ – Международная организация миграции
МоңғКЭ – Моңғолия кешенді этнографиялық-этноархеологиялық экспедициясы
МонгКЭ – Монгольская комплексная этнографо-этноархеологическая экспедиция
МХРПО – Моңғол халық революциялық партиясының орталық архиві
ОГПУ – Объединенное государственное политическое управление при СНК СССР
ПМА – полевые материалы автора
ПП ОГПУ – Полномочный представитель Объединенного Государственного Политического управления
РАН – Российская академия наук
РГАЭ – Российский государственный архив экономики
РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив
РИК – Районный исполнительный комитет
РСФСР – Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика
СНК – Совет Народных комиссаров
СУАР – Синьцзян-Уйгурский автономный район
СФО – Сибирский федеральный округ
СЭ – Советская этнография
ТМД – Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
ЦДНИ – Центр документации новейшей истории
ШҚМУ – Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті
ШҰАР – Шынжаң Ұйғыр автономиялық районы

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫ: ТАРИХ – МӘДЕНИЕТ – ЕСКЕРТКІШТЕР

Халықаралық ғылыми конференция материалдары

(Алматы, 5 желтоқсан 2014 ж.)

КАЗАХСКАЯ ДИАСПОРА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ИСТОРИЯ – КУЛЬТУРА – ПАМЯТНИКИ

Материалы Международной научной конференции

(Алматы, 5 декабря 2014 г.)

Дизайн *Құрмашев Р.Р.*
Тех. редактор *Әшім О.Б.*
Беттеген *Мустапаева С.Г.*

Тапсырыс берушінің дайын файлдарынан
«Елтаным баспасы»-ның баспаханасында басылды

ИБ №1452
Пішімі 84x108 1/8. Офсеттік қағаз.
Көлемі 26,25 б.т. Таралымы 250 дана.

«Елтаным баспасы».
Алматы қ-сы, Садовый бульвар, 1.
E-mail: eltanym@mail.ru.
Тел.: +7 701 698 25 49
+7 777 246 91 21